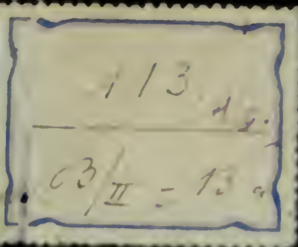
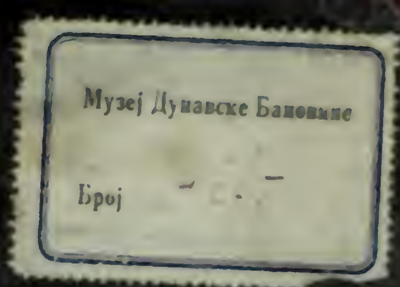

3 1761 08121459 5




A MAGYAR ÁLLAMISÁG FEJLŐDÉSE, KÜZDELMEI.

POLITIKAI TANULMÁNY.

IRTA

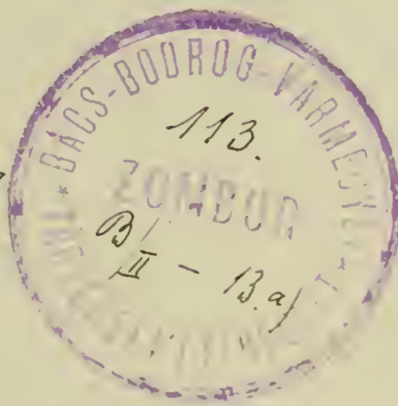
BEÖTHY ÁKOS.

I. RÉSZ.

A RÉGI MAGYARORSZÁG.

A HONFOGLALÁSTÓL AZ 1825-IKI ORSZÁGGYÜLÉSIG.



BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. T. KIADÁSA.

Az Athenaeum irod. és nyomdai r. t. könyvnyomdája.

JELIGE.

»Regnum istud Hungariae, cum partibus sibi subjectis, in medio faucibusque hostium situm et positum est. Quod gladio semper et armis tutari defendique solet.«

A magyar álladalom, alávetett részeivel egyetemben, ellenségeknek közepette, tulajdonképpen azok torkában fekszik. Ennek következtében mindenkor fegyverrel kell azt biztosítani és oltalmazni.

VERBŐCZY *Hármaskönyve* I. rész 18. czím.

»Hungaria est Regnum liberum, et ad totam Regiminis formam independens, id est nulli alteri Regno aut populo obnoxium, sed propriam habens consistentiam et Constitutionem. Proinde a legitime coronato haereditario Rege suo, propriis legibus et consuetudinibus, et non ad normam aliarum provinciarum regendum et gubernandum.«

Magyarország független, szabad állam, önálló alkotmány- és kormányzattal bir, tehát semmi más ország- vagy nemzetnek nincs alávetve. Ezek szerint örökös és törvényesen megkoronázott királya által saját törvényei és jogszokásai alapján és nem más tartományok módjára kormányzandó és uralandó.

1791 : X. tcz.

TARTALOM.

A fejezetek összegezése minden könyv elején található.

ELŐSZÓ.

Ezen munka azon tanulmányok és elmélkedések eredményét foglalja magában, melyek egy közel 40 évig tartó, különben igen szerény keretben mozgó politikai működés közben szereztettek. A czél, melyet ezen tanulmányokkal és elmélkedésekkel el kivántam érni, hazánk története politikai nagy igazságainak megösmerése volt. Szükségesnek tartottam ezek megösmerését, hogy a közélet terén felmerült problémákkal és kérdésekkel szemben állást foglalhassak. Az 1896-iki választások alkalmával a képviselőház kapui bezárulván előttem, azonkivül a politikai helyzet alakulása mi reményt sem nyujtván cselekvő tevékenységre, azon gondolat villant meg agyamban, csekély ösmereteimet irodalmilag értékesíteni. Az előadandók ezen elhatározás megvalósulását képezik. Azokat kivánom a következő lapokon előadni, a miket hazám története politikai igazságának tekintek. Azokat az eseményeket és tényeket szándékozom méltatni, melyek ily természetü vonatkozásokat és tanulságokat tartalmaznak, vagy legalább is melyek azoknak valódi hátterét alkotják.

Hogy ezen tanulságokat megszerezzem, nem csináltam forrástanulmányokat, nem eszközöltem levéltári kutatásokat, sem művem megirása előtt, sem mialatt rajta dolgoztam. Közkézen forgó könyveket használtam s ennek folytán oly tényeket sorolok fel, melyek általánosan ösmeretesek, minden-

kinek kezeügyében feküsznek, s ezen az uton megszerezhetők és ellenőrizhetők.

Úgy vélem, nem helytelen eljárás ez. Németország egyik legnagyobb történetirója, Gervinus,* mondja, ha a történetből törvényeket akarunk megállapítani, csakis kétségbe nem vonható, általánosan tudott adatokra kell támaszkodni. Mennyivel inkább áll ez politikai következtetésekre és azon módszerre nézve, melylyel a közélet emberének a történeti anyaggal bánnia kell. A politikusnak nem lehet az a feladata, hogy eredeti, esetleg ösmeretlen adatok alapján egy eseményt vagy korszakot uj világításba helyezzen, ezt a becses és érdemes munkát a történetiróra bizza. Ő azokkal az adatokkal operál, melyek átmentek a köztudatba, és ily módon a nemzeti közvéleménynek már tulajdonát képezik, melyeknek megtörténtét és történeti jellegét irodalom és tudomány ő előtte már megállapították. Hogy egy konkrét példával magyarázzam meg felfogásomat, Németország nagy tudósai: Droysen, Ranke, Sybel, Giesebrecht, Häusser, Treitschke megirják önhazájuk történetét. Az ő osztályrészök volt az adatokat beszerezni, a vitás pontokat tisztázni, a helyes világítást megtalálni. Bismarck herczeg ezekkel a dolgokkal nem foglalkozott. Az ő munkálkodása ellenben abból állott, a már kész anyagot kézbe venni, azt átalgyurni, szellemének plasztikus formáiba önteni, s ily módon nemzetének exigencziáit megösmerve, azokat megoldásuk felé vinni.

Magyarország története fontosabb eseményeinek ily módon való feldolgozása az, a mi itten megkisértetik.

Eredetileg nem volt czélom könyvemnek azt a terjedelmet adni, melyet az im elért. Csakis azon korszak eseményeit akartam feldolgozni, mely 1825-el kezdődik, és mely, ha szorosan veszszük, a jelenlegi közállapotok kiindulási pont-

* Einleitung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts, 7. lap.

ját képezi. Ehhez akartam előljáróba egy bevezetést irni, mely a korábbi történeti folyamat főbb mozzanatait futólag érintette volna. Ezen keret irás közben annyira tágult, hogy aránylag egy elég terjedelmes elmefuttatás lett belőle, úgyannyira, hogy azon korszak megirásához, mely miatt tollat fogtam, tulajdonképpen el sem jutottam.

Ennek a megnövésnek kettős indoka volt. Sok helyt szüksége mutatkozott, az egyes eseményeket és egyéneket részletesebben rajzolni mint egy-két általános vonással, miután csak így volt a megfelelő méltatás lehetséges. Hasonlóan ki kellett terjeszkednem más országok rokon természetü viszonyainak rövid jellemzésére, annyira fontosnak találtam az analógiák vagy ellentétek kidomborítását. Természetes, ily módon csak vállalkozásom nehézségei fokozódtak, miután ily nagyarányu feladatra sem tanulmányaim, sem képességeim nem futják ki.

Igaz, hogy nagyon megkönnyítette feladatom teljesítését azon számos kitünő magyar munka, mely hazánk történetét tárgyalja. Egynémelyiket lesz alkalmam rájok hivatkozva felemlíteni, de miután ezt mindegyiknél nem tehetem, különösen pedig hálámat érdemes szerzőiknek másként nem fejezhetem ki, ezt ez alkalommal, mondhatnám: en bloc, akarom megtenni.

A politikai felfogás prizmáján át tekintettem a történeti eseményeket, ez adja meg azoknak a szint, a hangulatot. A mely eseményt politikai szempontból fontosnak tekintettem, a milyen benyomást tett az reám, az lesz itten előadva. Valamint ha olvasás közben egy jó gondolat figyelmemet megragadta, azt én idézve visszaadom, mert, úgy vélem, nem az eszmék eredetisége, hanem azok találó volta képezi az érvelés czélját és erejét. Ily viszonyok között e munkát tényleg történeti műnek tekinteni nem lehet, mert nem eredeti forrástanulmányokon alapszik.

Nem igényelhetem a politikai elméletnek jelzőjét sem annak számára, mert nem állítok fel rendszert, nem hirdetek elveket. Az egész tulajdonképpen az anthologiának egy bizonyos neme, megfelelő jegyzetek kiséretében. Olyannyira személyes természetü dolgozat, hogy általánosabb érdeket alig is kelthet. Talán reám is alkalmazható lesz azon ösmert birálat, hogy a mi nálam uj, az nem jó, a mi jó, az pedig nem uj.

Még azt is fel kell említenem, hogy azokból a könyvekből, melyeket tanulmányaim során össze-vissza olvasgattam, soha jegyzeteket nem csináltam. Igyekeztem ugyan művem megirása alatt a hiányt pótolni, de mindenik esetben nem voltam arra képes és ennek következtében, ha megtévedtem, vagy forrásomat mindenütt nem idézhettem, kegyes elnézést kérek. Ehhez még azt is hozzá kell adnom, hogy soha irodalommal nem foglalkoztam, késő korban pedig az ilyen kisérletezések nem igen szoktak sikerülni.

Belátom én teljes mértékben, hogy igen nagy fába vágtam fejszémet, midőn tehát dolgozatomat világgá bocsátom, engedelemkéréssel kell kezdenem, hogy minden valószinüség szerint egy tökéletlen mű közzétételével alkalmatlankodom a tisztelt közönségnek. Aggályaimat azonban a következő tekintetek győzték le.

Első sorban a magyar közönség nemeslelkü elnézése minden tiszteséges igyekezet iránt, bármi gyarló legyen is a kivitel. Azt pedig én tisztességes igyekezetnek tartom, politikai meggyőződésemet irásban szolgálni, ha élőszóval már nem tehetem. De azután azon hitben is élek, hogy mindaz, a mi nemzetünk gyászát és dicsőségét, fogyatkozásait és erényeit alkotja, politikai szempontból is tárgyalandó, tehát azt ilyen alakban is meg kell irni és tanulságait levonni. Miután pedig ez idáig meg nem történt, az avatatlanok szárnypróbálgatása adjon kedvet a merész röptü és nagy képességü szellemeknek, hogy ezen hálás területen is végig haladjanak. Csak ők azok,

a kik a nemzet előtt a szabad felfogás és teljes világosság kapuit megnyitni képesek. Csakis ily módon lehet a valóság utjára eljutni. A valóság átértése és megösmerése pedig az. mi az önismerethez vezet, mely egyedül őriz meg bennünket az elbizakodástól éppen úgy, mint a kishitüség- és csüggedéstől, mely, mindkettő, egyesek és nemzetek számára egyaránt kártékony hatásu.

BEVEZETÉS.

A munka programmja.

Összegezés. — A politika fogalma. — Jog és politika egymáshoz való viszonya. — A politikai erő, illetve hatalom tényezői. — Erkölcsi, anyagi tényezők. — Terület, népesség. — Az államnak szerves egyénisége. — Különbség a gépiesség és szervezet között. — Az állami erők egyensulya. — A sulypont kérdése. — Az államformák értéke, különösen hatalmi szempontból. — Egységes, szövetséges államok. — A szuverénség kérdése Magyarország és Ausztria között. — A szuverénség és sulypont feletti küzdelem a jövőnek problémája. — A multnak ösmerete mint a megoldás segédeszköze. — A történet a magyar állam szuverén volta mellett bizonyít. — Az ezen czélból előadandó történeti eseményeknek és anyagnak felosztása.

Az a működés, a mit politikának neveznek, semmi más, mint az életfentartási ösztönnek nyilvánulása, mely a létért való nagy küzdelemben kifejezésre jut. Ebben az értelemben minden embernek, sőt minden élő lénynek megvan a maga politikája, mert hiszen mindegyik öntudattal vagy öntudatlanul ezen működésben részt vesz. Midőn a méh virágról virágra száll, midőn az oroszlán martalékát megtámadja, éppen úgy politikát csinál, mint midőn politikusok és államférfiak merész kézzel a világtörténet kerekeit irányítani akarják. A politika tehát semmi más, mint az illető lény vagy állam erejének kifejezése, a miből az következik, hogy a hol harczra kerül a dolog, annak kell felülkerekedni, a ki erősebb, a ki mentől több nyomatékkal tudja politikáját érvényesíteni.

Nem igen fejezte ki ezt senki szebben, mint Schiller »Wallenstein«-jában. E hely gyarló fordításban következőképpen hangzik:

»Mert szük a nagy világ, de tágas az emberi elme,
Az agyban könnyen megférnek az eszmék,
De tér és időben szilajon egymásra csapnak a tárgyak,
Hol az egyik tért foglal, onnan a másiknak tágítani kell.
Győzni tudjon, ki legyőzetni nem akar,
Verseny ott a törvény és az *erő*, a mi érvényesül.«

Gyakran tétetik külömbség a jog és hatalom tényezői között. Sokan keményen elitélték Bismarck herczeg ösmeretes mondását: »Macht geht vor Recht«. Ebben az éles formulában természetesen a tétel nem áll és el nem fogadható. De hogy a kettő között részint egy bizonyos egymásután, részint különös vonatkozás létezik, azt tagadni nem lehet.

Mindenekelőtt konstatálni kell, hogy maga a jogállapot semmi más, mint annak az eredménynek érvényesítése, szabatosítása, a melyet az erő és hatalmi túlsuly megállapított. Igen szépen mutatja ki egy nagy jogi iró, Ihering,* miszerint a római jog alapgondolatát Liviusnak** ezen mondatában lehet feltalálni: »Se in armis jus ferre fortium virorum esse«. Az erős férfi kardjában viseli jogát. Különösen áll ezen tétel, ha a magánélet alantiságából felszállunk azon magaslatokra, a hol a világtörténet nagy eseményei dőlnek el. Ha egy elnyomott nemzet szembeszáll a zsarnokkal, ha egy erős kar egy romlott államot összetör, vagy az örökös anarchia helyett rendet, békességet csinál; akkor bizonyára a történeti megfigyelés ezeket nagy mentő eszközök és tények gyanánt fogadja el és beösmeri, hogy azon őserő az, a mi jogokat összetör és felépít. Különben Ihering ugyanezen alkalommal arra is rámutat, miszerint a legerősebb jogok egyikének, a tulajdonénak keletkezése is a nyers erőnek diadalára vezethető vissza, a mit latin neve is kifejez — *mancipium*, — a mit kézzel fogunk. Azon ismert jogczimnek: az elbirtoklás- és elévülésnek intézménye ezen forrásra vezethető vissza. Kétségtelen tény az, hogy a hol a jogrendszer — legyen az köz- vagy magánjogi jellegü — a reális hatalmi viszonyoknak meg nem felel, ott a fennálló jogrend meg nem tartható. Ezt látjuk

* Geist des römischen Rechtes, I. kötet 110. lap.
** V. könyv 36. fejezet.

már a hajdankorban a patricziusok és plebejusok harczánál, ezt mostanság a demokráczia érvényesülésénél, úgy köz-, mint magánjogi téren. Ezt végre a munkásosztályok nagy térfoglalásánál.

Nem lehet az említett két tényezőnél a kölcsönhatást és vonatkozást tagadásba venni. A legvilágosabb törvény, a legszentebb jog irott malaszt marad, ha hiányzik az erő és hatalom, mely annak érvényesülést szerez. A ki igazságot keres, hiába talál a birónál orvoslatot, ha az itéletnek nincs szankcziója, ha nincs senki, ki azt végrehajtja. Másrészt a hatalom is érzi annak szükségét, hogy a jogszerüség szinét megszerezze. Ha a haladás- és polgárisodásnak ösmérveit keressük, minden esetre ezen törekvések erősödését az említett kategóriába kell sorozni. Azok a tények például, hogy a köz- és magánjogi jogosítványok a hatalommal szemben mind hatásosabb védelemben részesülnek, hogy a hadi foglyokat már nem lehet rabszolgaként eladni, hogy a nemzetközi kontraverziáknál keresik a birói közbenjárást: mindezen jelenségek mindannyi bizonyságai azon kapcsolatnak, mely e két fogalom közt létezik.

Egy szellemes iró a statisztika és világtörténet közt létező összeköttetést olyképpen formulázta, hogy a statisztika a megállapodott világtörténetnek pillanatnyi felvételét adja, mig ellenben a világtörténet a mozgásban levő statisztikát képviseli; körülbelől ilyformán lehet a jog és politika közötti külömbséget megmagyarázni. Míg a jogrend a hatalmi tényezőket nyugvó állapotukban körvonalozza, addig a politika a jogi érvényesülés nagy folyamatát tünteti fel. Tényleg a politikai szemlélődés a hatalmi viszonyok forrásait keresi fel és azok helyes irányba való terelését tekinti legfőbb feladatának. Ez tehát azon pont, mely a megfelelő kutatásnak tárgyát képezi.

Mint már említém vala, az államélet nagy problémái végelemzésökben hatalmi problémák. Az állam maga egy par excellence hatalmi szervezet. A francziák, kiknek ezen tünetek iránt igen élénk érzékök van, az államokat minduntalan *puissance* szóval fejezik ki. De a mi nyelvünkben sem

ösmeretlen a nagyhatalom elnevezés. Ennek a tényezőnek a hatalmi tényezőnek forrásait, előfeltételeit kell az elméletnek megjelölni, a gyakorlati politikusnak felismerni és kihasználni. Néhányat ezek közül én is felemlítek, csakis annyiban, a mennyiben művemnek czélzata azt megköveteli.

Az állami erőnek legfontosabb alkatelemei és tényezői szellemi, erkölcsi természetüek. Ezeket imponderabiliáknak nevezik, és ha azon nagy küzdelmekben, a melyek a fizikai törvény alapján döntetnek el, ezeknek jut a vezérszerep, az csakis a szellem felsőségét bizonyítja az anyag felett. De mint az egyes ember hatályos fellépésénél nemcsak a lelki, de a testi erőnek is jelentékeny szerepe van, úgy az állami erőnek is vannak fizikai előfeltételei, melyek között legfontosabb és jelentékenyebb a terület és népesség. Nem szükséges magyarázni, hogy azon külömbségek, melyek ezen két tényezőnél minőség és mennyiség dolgában előfordulnak, a hatalmi megnyilatkozás szempontjából minő döntő természetü befolyást gyakorolnak. Valójában döntő természetü befolyást gyakorol az állam egyéniségére, politikájára lakosságának jogi jellege, műveltsége, foglalkozása, sürüsége. Szintén így a területnél annak nagysága, határai, alkata, a domborzati, vizrajzi viszonyok, a folyamrendszer, a vizválasztóknak alakulása, a melyek összegezve az emberreli érintkezésben mintegy megélénkülnek, egyéni jelleget nyernek. Jól mondja Montesquieu,* miszerint a törvényeknek, ha azt akarjuk, hogy a nemzet vérébe és husába átmenjenek, meg kell felelni az ország fizikai feltételeinek, éghajlatának, természeti fekvésének, nagyságának; összhangban kell lenniök a lakosok életmódjával, vallásukkal, vagyonukkal, hajlamaikkal, számukkal, anyagi foglalkozásukkal, erkölcseikkel, egész mivoltukkal. Igaz, hogy ő azután művének XIV. könyvében az éghajlat, a XVIII-ikban pedig a földrajzi viszonyok hatását a nemzet életére túlhajtja, mint a hogy egy századdal később Buckle ezen műveletet még inkább megteszi, ki is a spanyol nép hitbuzgóságát éghajlati indokokból, főleg a földrengésektől származtatja.**

* Esprit des Lois, I. könyv 3. fejezet.

** History of the Civilization in England. IV. kötet 15. fejezet.

Hogy azonban a dologban van valami, azt mi magyarok legjobban tudhatjuk.

Kétségtelen, hogy a magyar alföldnek befolyása érezhető volt a magyarság zömének lelki tulajdonságaira, és Petőfi költői hasonlata: »Puszta, te vagy a szabadság képe«, a reális valóságnak is kifejezése lett. A kurucz felfogásnak az volt mindég a fészke és tanyája.

Ez az említett két tényező: terület és népesség egész általánosságban alkotják az államélet és erő fizikai előfeltételeit, és ezek szerint természetesen a magyar államét is. Habár ezen megjegyzéseim, mint említém, egész általánosságban vannak tartva, tehát a történeti időknek minden korszakára és az öt világrész minden államára szólanak, mégis már itten a különleges magyar vonatkozásokat ki szándékozom emelni. Érthetőbb lesz ily módon a dolog, és kikerülöm az ismétléseket.

Az állami terület kérdésénél is szerepelnek közjogi és politikai mozzanatok. Közjogilag az ország földe képezi a tartalmát az illető állam területi felségjogának. Az a nagy külömbség, mely a középkor magánjogi és az ujkor közjogi felfogása közt létezik, az államterület kérdésénél is megnyilatkozik. Az nem bir a magánjogi tulajdon jellegével, hanem a közhatalmi fenhatóságnak van alávetve. Oly jelenség, mely, mint látni fogjuk, őseink előtt nem volt ösmeretlen. A magyar állam szuverén természete ennél a kérdésnél is megnyilatkozik, mert a magyar állam területe nem alkateleme egy közös birodalmi területnek. Politikailag az ország földe az illető állam, és így a magyarnak testét képezi, és ekként hatalmának egyik legfőbb forrását benne lehet feltalálni.

Hozzá lehet tenni, hogy azon körülmény, miszerint a nemzet ezen földet az egész évezred alatt jogilag magáénak vallotta és tényleg birtokolta is, életerejének kiáltó bizonyítékát alkotja. Jól mondja egy nagy német tudós, Droysen,* miszerint léteznek olyan államok, melyek területileg annyira egységes jelleggel és természetes határokkal birnak, hogy fennállásuk, létezésük történeti szükség gyanánt jelentkezik. A mi-

* Geschichte der preussischen Politik. Bevezetés.

nek folytán az államok az időnek minden változásai mellett megmaradnak, különösen, hogy ha a fizikai területegység mellett a nemzetben a politikai egység uralkodik. Ez az oka azután annak, hogy nálunk az áldott magyar föld a haza szent eszméjének oly szilárd, kézzel fogható alapzat gyanánt szolgál. Ezért folyt rajta annyiszor atyáink vére, és ment át aköztudatba, hogy itt élnünk és halnunk kell.

Van olyan iró, a ki, a mint az államterületet tekinti az állam testének, úgy a nemzetet az állam lelkének. Mi magyarok a politikailag alakult népességet nemzetnek nevezzük, ellentétben először a németekkel, a kik erre a czélra a nép kifejezést használják. Például Bluntschli * szerint a nemzet kulturális, a nép pedig politikai fogalom.

Hasonlóan áll a dolog a francziákkal is, ők, igaz, kezdetben szintén a nemzetnek adtak politikai értelmezést. De később a nép, a peuple kifejezés jött használatba; alkotmányaik nem egyikében találjuk ezt a tételt: »Le peuple souverain est l'universalité des citoyens français!!«

Az illető nemzet alkatelemeinek minősége, mennyisége is nagy jelentőséggel bir. Különösen azzal bir a tömörülési képesség, azon szilárd erő, mely ama kapcsokban létezik, melyek egy nemzet tagjait egymással összekötötték. Ebben az irányban az érdekesebb jelenségek közé tartozik, hogy a hajdankor egyik legnagyobb irója, a görög Polybios, már azokban az időkben erre a nagy politikai igazságra rájött. Ő maga teljes mértékben birt azon tulajdonokkal, melyek a politikai mestereket alkotják. Nemcsak nagyszabásu összefoglaló képességgel és elmével rendelkezett, de hadvezérlet- és kormányzattal is foglalkozott. — Tudvalevőleg a hajdankor legnagyobb történeti eseménye és legmegrázóbb drámájánál, Karthagó leveretése és elpusztításánál jelen volt Scipio oldalán. Ő jegyezte fel az utókor számára, hogy, midőn a győztes fővezér a sors kerekének ezen váltakozó forgását szemlélte, könnyei megeredtek, mert Karthagó gyászos végzetében hazája nagyságának mulandósága tünt fel lelki szemei előtt. Polybios munkája, melyet ezen harczról irt, ma is egyike a

* Deutsche Staatslehre, 36. lap.

legbecsesebb és tanulságosabb könyveknek. Hosszasan elmélkedve Róma túlsulya és győzelme indokairól, különösen kiemeli Rómának szilárd szervezetét és alkatelemeinek tömörségét a vetélytárs felett.*

A lefolyt század a nemzeti eszmét, az egynyelvüséget tekintette azon egybeforrasztó hatalomnak, mely az állami csatlakozásnak és szervezkedésnek legfőbb rugója. Kétségtelen, rendkivüli jelentőséggel birt ezen tényező, de a feltétlenségig még sem vitte. Erre vonatkozólag elég utalni Anglia és Irland példájára, melyek, daczára hogy egy nyelvet beszélnek, egyetérteni és egymással megférni nem tudnak. Viszont Svájcz három nemzetiségével és egységes politikai nemzetével az ellenpróba szerepét játssza ezen körülményre nézve. Svájcznak javított és bővített kiadása, az amerikai Egyesült-Államok, igen tanulságos jelenségét tüntetik fel egyrészt a nyelvi egység mellett a nemzeti különlegességnek, másrészt az elébb említett tömörülési művelet sajátszerü erejének. Tudvalevő, hogy az amerikai gyarmatok alapvetői eredetre és nyelvre az angol törzsnek hajtásai, mégis egy egészen sajátszerü nemzeti egyéniséget formáltak, a yankee-jelleget, mely külső és belső életében az angoltól nemcsak eltér, hanem számtalan ellentétet tüntet föl. Ha már most tekintetbe vesszük azt, hogy oda mennyi idegen elem tódult be, és hogy az mily nagy földrajzi távolságokban szóródott széjjel, hogy közöttök, különösen kezdetben, nem volt meg a vérnek, vallásnak, a nyelvnek, a szokások és erkölcsök, sőt még a mulatságoknak sem a közössége, azonkivül egy mindenható központosító kormány sem vette őket vasabroncsként körül: akkor csodálkozni kell azon tisztán lélektani mozzanatnak erején, mely őket arra vitte, miszerint egy közös sorsban osztozzanak, és hogy a közakaratnak meghajoljanak, mely lélektani mozzanat az egybeolvadás vegyi nagy folyamatát létre is hozta.**

* Polybios Geschichte. Uebersetzt von Dr. *Haakh*, IV. Band, Buch VI.

** Lásd erre vonatkozólag: Democracy and Empire by Franklin Henry *Giddings*.

A mi minket magyarokat illet, arra nézve, úgy vélem, ezen munka során lesz alkalmam a kérdést politikai vonatkozásaiban megvilágítani. Itt elég annyit megjegyeznem, hogy, habár kétségtelen, miszerint a nemzeti eszmében rejlő nyelvi mozzanat nemzetünk és államunk életében alapvető fontossággal bir, mégis e mellett a politikai összetartás kapcsolata is szerepel, a mit hazánk derék nem magyar ajku csoportjainál is találunk, kiknek egy része nem egyszer, de többször ki is állotta a tüzpróbát.

Imént szóltam a politikai nemzetek alakulásáról. Ez az illetők életének egyik legfontosabb korszaka, oly mozzanat, mely az egyes egyénnél a születés nagy tényével ér fel. Ez azon pillanat, midőn az öntudatra ébredt nemzet egyrészt a történeti élet világában, másrészt az emberiség szervezett népcsaládainak nagy közösségében is mintegy helyet foglal az urnak asztalánál.

Ezen tény is egyike azoknak, melyek az államtudományi elmélet legvitásabb részei közé tartoznak. Az a kérdés, hogy az államok és nemzetek miért alakulnak, mi képezi annak indokát, természetét, hasonlóan azon thémák között foglal helyet, melyek az emberi elme számára a megoldások különféle utait nyitották meg.

Találkozunk olyan elmélettel, mely az államot az istenség keze művének tekinti, a másik a hatalomtól származtatja azt. Rousseau egy ős-szerződést vesz kiindulási pontul. Végre egy igen tekintélyes iskola, mely már Aristotelesre vezethető vissza, az államnak szervi természetét helyezi első sorba. Ezen utóbbi nézet mellett erős érvek szólnak. Hogy az államoknak szervei vannak, hogy az államnak élete van, hogy az szülemlik, fejlődik, esetleg elhal: ezek oly tények, melyeket a történet minden lapja igazol.

Természetes, hogy ezen analógiát nem kell betü szerint venni, mert végre is a szerves lények a világegyetemben a természet szülöttei, az államnak pedig emberi alkotások. Különösen pedig emberi alkotások az elméleti meghatározások és rendszerek. De lényeges hasonlat létezik közöt-

tük, és másképpen az államok természetét és bizonyos funkczióit megérteni képesek nem volnánk.

Az államot például, mint jogviszonyok központját illetve alanyát, sem a magán-, sem a köz- vagy nemzetközi jogban nem lehetne szabatos és rendszeres működésbe hozni, ha nem a jogi személyesség fogalmával és minőségével ruháznók fel. A mi minket magyarokat illet, nálunk ez a kérdés a szent korona intézménye által, mely a nemzet egyetemének megtestesülését jelenti, egy nemcsak elméleti, de gyakorlati megoldást nyert. Miről a munka folyamában szólani fogok.

Tudjuk nagyon jól, hogy minden szervezet- vagy élő lénynél egyik legfontosabb kellék az, a mit a szervezet alapgondolatának tekintünk, mely annak létjogot ad, *raison d'être*-nek mondja igen helyesen a franczia. Ezt megtaláljuk minden állam nemzeti öntudatában, mely a fennállás leghatalmasabb emeltyüje. Ezen tényező megfelel annak a mozzanatnak, a mit minden szerves testben magunk magunknál tapasztalunk. Minden embernél saját énjének öntudata képezi ezt a nagy szervi gondolatot, mely az egész szervezetet irányítja. Minden egyes szervnek működése, az agytól kezdve, mely az egészet képviseli, minden testrésznek, például a kis ujjnak mozgásáig: mind ennek a nagy czélnak van alárendelve. A szerves jelleg megállapításánál különös fontossággal bir azon körülmény, hogy az illető testnek minden egyes szerve csakis a megfelelő összeköttetésben képes feladatát teljesíteni és életét fentartani, melyből ha kiszakíttatik, elhal és élete megszünik. Teszem fel, ha az embernek a lábát amputálják, az egy holt tetem lesz, mely más testbe többé be nem illeszthető és az illető egyénnél sem pótolható. Itt látható a külömbség a szerves és a gépies összeköttetés között, mert, ezzel ellentétben, viszont ha egy asztalnak a lábát elvágják, azt igen jól lehet egy másik asztalba beilleszteni, és ismét az elsőnél egy egészen ujjal pótolni. Valójában nagy az ellentét a kettő között. A gépnek nincs élete, csak élettelen működése, nincsenek tagjai, csak alkatrésze, nem nő, nem fejlődik, és teljesen képtelen a változott viszonyokhoz alkalmazkodni. Ez a megkülömböztetés nagy szerepet játszik az államnak életében. Nagy szerepet játszik hazánknak az

Ausztriával való összeköttetésében is. Lesz alkalmam kimutatni az osztrák állami szerkezetnek gépies jellegét szemben a magyar állam szerves életével, mint a két állam egymáshozi viszonyának állandó jelenségét. Itten csak azon egy körülményt kivánom felemlíteni, miszerint ezen gépies jelleget azon körülmény is bizonyítja, hogy a monarchia minduntalàn vesztett tartományokat, a nélkül hogy azok elvesztése benső életének folyamatára befolyást gyakorolt volna, vagy az elvesztett tartományok a monarchia kötelékébe visszakivánkoztak volna. Különösen érdekesen jut ezen körülmény kifejezésre úgy a pragmatika szankczió, mint a 67-iki kiegyezés megkötésénél, a mennyiben ezen két intézmény a monarchia területi, tehát igazában szervezeti integritását akarta volna biztosítani. A pragmatika szankczió után elveszett Nápoly, Sziczilia, Belgium, Szerbia, Szilézia.

De ezen veszteségeket nem a monarchia, legkevésbbé annak népei, csakis Mária Terézia érezte meg. Ő is tulajdonképpen dynastikus szempontból, mert a családi hitbizomány állagát csökkentette. Ellenben maga Szilézia, mely valójában a monarchia husából való hus volt, a lehető legrövidebb idő alatt szivvel, lélekkel porosz lett.

Az 1865-iki országgyülés válaszfelirati vitájában kivántatott, miszerint a birodalom hatalmi állásának biztosítása vétessék fel magába a válaszfeliratba. Deák ezt azzal ütötte el, hogy ezen kifejezés nincs benne a pragmatika szankczióban.* Ezután nem telt el egy félév, s a monarchia elvesztette nemcsak németországi állását, de Velenczét is, az úgynevezett várnégyszöggel egyetemben, melyet a monarchia hatalmi állásának sarkköve gyanánt hireszteltek. De mindez nem vont maga után oly következményeket, mint Elsasz-Lotharingia elvesztése. Miért? Egyszerüen azért, mert az összeköttetés nem szerves, de gépies jelleggel birt.

Nemcsak az állam alkatelemeinek minősége, hanem az összefüggés és egyensuly is, mely ezen alkatelemek és ténye-

* *Kónyi* Manó, Deák Ferencz beszédei, III. kötet 426. lap.

zők közt létezik, ez adja meg az államnak azt a sulyerőt, mely existencziájának legfőbb biztosítéka.

Mennyire áll ez, kitünik a következőkből. Hogy egy állam szervezete egészséges legyen, meg kell lennie az egyensulynak és összefüggésnek a nemzeti jellemben, az idealizmus és reálizmus, általában a nemzet feladatai és eszközei közt; meg kell lennie az ország kormányzati szervezetében, a törvényhozó, birói és végrehajtó hatalom, meg a jogok és kötelességek, a rend és szabadság közt; meg kell lennie az állam politikájában, az állandóság és szilárdság egyrészt, másrészt a fejlődés és haladás, tehát a liberális és konzervativ tényezők közt. Épen úgy meg kell lenni az összhangnak az ország társadalmában a demokratikus és arisztokratikus elemek, mint az ingó és ingatlan vagyon közt, mint a hogy meg kell lenni a helyes aránynak a földbirtok, az ipar és kereskedelem közt. Épen úgy meg kell lenni az egyensulynak az állami és nemzeti háztartásban a kiadások és bevételek közt. Hogy ezen alapvető gondolatot egy rövid formulában fejezzem ki, ezen említett egészséges egyensuly ismervét pedig azon körülményben találjuk fel, hogy az illető állam megtalálta és önmagában hordja *sulypontját,* vagy hogy az államélet sulya azon az intézményen és tényezőn nyugszik, mely a mondott állam természetének és erőviszonyainak megfelel. Tudvalevő, hogy a testeknek azon része képezi a sulypontját, a hol a test parányainak erő vagy nehézkedési vonalai egymást keresztezik. A testnek ezen része az, melyre ily módon az egésznek sulya nehezedik, és mely sulypontnak fentartása elég arra, hogy az helyén megmaradjon.

Nem igen van az államéletnek oly fontos problémája, melynek kiindulási pontját nem ezen sarkalatos tételből kell felállítani. Hogy az állam mindenrendü feladatát teljesitse, hogy fellépésében kül- és belellenségeivel szemben sulyt és hatályt tudjon kifejteni, arra nézve elsőrangu követelmény, miszerint politikai, katonai, gazdasági, kulturális erejét egy központba kell tudni összefoglalnia.

Ha egy államról azt mondjuk, hogy sulypontját önmagában hordja, az azt teszi, hogy erejének összesége felett önmaga rendelkezik, valamint hogy meg tud a maga lábán

állani. Ennek az a következménye, hogy a létért való nagy küzdelemben helyét és állását meg is birja tartani, tehát azt a végczélt, melyért államok és nemzetek alakultak, elérte.

Viszont ha egy állam egy másiknak befolyása alól nem tud menekülni, ha annak nagyobb sulya reá vonzerőt gyakorol, ha tényleg, bárminő indok folytán és bármilyen alakban, olyan függési viszonyba lép, miszerint politikai, közgazdasági, kulturális ereje oda folyik, nem a saját, de egy idegen államnak erejét fokozza: akkor annak sulypontja által lett helyezve, és az mint önálló politikai egyediség pályafutását befejezte.

Annyi bizonyos, hogy a hol a történetben nagy sikereket, vagy ezzel ellentétben nagy katasztrófákat látunk, annak okai mindig az állam sulyerejének fölényére vagy pedig az egyensuly teljes megzavarására vezethetők vissza. Ha végig tekintünk a világtörténet nagy páros viaskodásain nemzet és nemzet között, kezdve Nagy Sándor küzdelmén a perzsákkal egész az 1870-iki német és porosz háboruig, mindig ezen tényezőkre fogunk reá bukkanni, úgy a győzelem, mint bukás indokai gyanánt.

Tévedés azt hinni, hogy csak egy nemzet vagy kormányzati forma mutathat fel eredményeket.

Igaz, hogy a történet folyamában meg lehet bizonyos felsőséget állapitani, úgy egyes népfajoknál vagy nemzeteknél, mint kormányzati formáknál. Mai felfogásunk szerint az alkotmányos képviseleti kormányformát — köztársaság vagy monarchia: ez irányban mellékes kérdés — sorozzuk a legmagasabb osztályba.

Ebben találjuk fel leginkább azon képességet, hogy az összhangot, az egyensulyt létesítse az államélet különféle tényezői között.

De más oldalról azt sem lehet tagadásba venni, hogy különféle népfajok és kormányformák értek el nagy sikereket. Hogy például a népfajokról szóljak, a mongolok Dzsingiskhán és Tamerlan alatt igazán rémületesnek nevezhető állami erőt fejtettek ki. Tamerlan tudvalevőleg összetüzött az akkor a fejlődés délpontján álló ozmán birodalom egyik leghatalmasabb uralkodójával, Bajaziddal, és azt pocsékká verte.

Az államformák szempontjából látjuk még az antik világban, miszerint Athénnek demokrácziájában, Spártának arisztokrácziájában, Nagy Sándornak monarchiájában jutott kifejezésre az illető államok hivatása és történeti értéke. Róma a világuralom alapját megvetette a szenátussal és a patricziusokkal, fejlesztette a forummal és a populussal, hogy az imperiummal befejezze és rendszerbe öntse. A középkor és az azt követő korszakban látjuk Nagy Károly és Barbarossa egyeduralmát, Velencze oligarchiáját és Holland liberális köztársaságát, mind megannyi jelentékeny hatalmasságot. Míg a jelen században Oroszországban a korlátlan egyeduralmat, a Napoleonidáknál a caesarizmust, ezen erélyes alakját a fejedelmi teljhatalomnak, Poroszországban a katonai monarchiát, Angliában az önkormányzat és parlamentárizmus hatalmas lüktetését, Amerikában ismét egy demokratikus köztársaságot látunk, mint oly kormányzati formákat, a melyek az erő és suly kifejlesztésében meglepő eredményeket értek el.

Annak tehát a megállapítása, hogy egy állam minő politikát csináljon, hogy a sulypontot a nemzetélet melyik tényezőjére fektesse: annak megállapítása az illető állam természetének erő- és hatalmi viszonyai helyes ismeretének kérdése. Természetesen egyike a legnehezebb problémáknak, melyeknek megoldása állapítja meg a kormányzat igazi nagyságát.

Bonyolódott és nehéz e probléma minden egységes államban és egységes nemzetben. Bonyolódott pedig egyszerüen azért, mert az a kérdés, hogy egy állam formája köztársaságot képviseljen-e vagy monarchiát; hogy, ha monarchia, melyik typus legyen az uralkodó, p. o. korlátlan vagy korlátozott, és ha korlátozott monarchia, a hangsuly vajjon a koronán, vagy a parlamenten nyugodjék; másrészt ismét a nemzeti szervezet demokratikus vagy arisztokratikus irányban fejlődjék, vagy hogy a terjeszkedés és nem a magábaszállás politikáját kövesse-e: ezek oly kérdések, melyeknek megoldásába belejátszanak a nemzeti jelleg, a társadalmi szervezet, a közgazdasági viszonyok, valamint az általános nemzetközi politikai helyzet és egy állam környezete, az, a mit legtágabb érte-

lemben Taine* milieu-nek nevez, tényezői és mozzanatai. E tekintetben Francziaország példája igen tanulságos és typikus jelleggel bir, miután az utolsó században a nagy forradalom óta az állami és kormányzati formák egész létráját megfutotta a nélkül, hogy sulypontját megtalálta és megőrizte volna. Hasonlóképpen azok a sajnálatos állapotok, illetve véget nem érő válságok, melyek nemcsak Ausztria beléletét, sőt a hozzánk való viszonyt is folytonosan zavarják, és melyekre vonatkozólag legalább ezen a pontján előadásomnak semminemü megjegyzést tenni nem fogok: szintén azon indokra vezethetők vissza, hogy a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok nem képesek sulypontjukat megtalálni. A harcz a központosítás és federalizmus, a német vagy szláv elem közötti hegemóniának harcza igazában megfelelő egyensuly hiányára vezethető vissza. A mit úgy is lehet kifejezni, miszerint az átmenetet a gépies szerkezetből a szervezeti alakulásra nem tudják megtalálni.

Viszont ezzel ellentétben Angliának politikai fejlődése, a mennyiben a nemzetnek beléletében a sulypontnak áthelyezése a koronából a parlamentbe, a parlamentben ismét az arisztokrata elemekből a demokráczia kezei közé majdnem rázkódás nélkül ment végbe, mindenesetre egészséges fejlődés folytán történt meg.

Ezeket a példákat még sokszorosítani lehetne, de azt gondolom, felesleges, mert hiszen az itten elmondottak helyességét nem igen fogja senki sem tagadásba venni. Még bonyolódottabb és nehezebb a kérdés szövetséges képződéseknél és alakulásoknál, azon válfajánál a politikai összeköttetéseknek, melyeket különösen a német tudomány összetett államoknak minősít, a melyek reál- és personál-unió, szövetséges állam vagy állami szövetség, Bundesstaat, Staatenbund elnevezések alatt ösmeretesek. A sulypontnak, a hegemóniának kérdése itten azután par excellence hatalmi kérdés, az illető részek vagy alkatelemek érdekei, érzelmei, sőt szenvedélyei éppen ennek a sulypontnak megállapításánál a legnagyobb mérték-

* Histoire de la littérature anglaise, I. kötet XXV. lap.

ben vannak érdekelve, úgyannyira, hogy az a felett való döntés élet és halál, legalább is véres összeütközéseknek forrása szokott lenni. Ha csak a mostan lefolyt század történetét tekintjük, mindenik szövetségi kötelékben álló államban látunk drámai fejlődéseket. Svájcznak 1846-ban megvolt az úgynevezett Sonderbund háboruja. Az északamerikai Egyesült Államokban a hatvanas évek elején az a testvérharcz, mely a rabszolgaság czége alatt az északi és déli államok közt folyt, szintén a hegemónia feletti viszályból származott. Ösmeretes, miszerint a königgrätzi csata a német Bund tarthatatlan állapotait Poroszország és Ausztria versenygése következtében karddal vágta ketté, és ha ennek indokát kutatjuk, itten is ily forrásra bukkanunk. Végre a mi 1848-iki szabadságharczunk azon vegyes házasságnak volt következménye, mely bennünket az osztrák császársághoz nemcsak fűzött, de bilincselt.

A sulypont kérdésének, különösen nemzetközi vonatkozásaiban, megvan a maga jogi és politikai formulája, és a *szuverénség* jelzőjével fejeztetik ki. Ha egy állam sulypontját önmagában birja, ha más állam fenhatóságának nincs alárendelve, akkor az az állam szuverén, vagyis önálló, független állam. Természetesen itt is fennáll a külömbség a jogi és politikai, a papiron levő és ismét a tényleges souverainitás közt.

Lengyelország felosztása előtt jogilag szuverén állam volt, de nem volt az politikailag, miután tényleg Oroszország rendelkezett felette. Ugyanezt lehet Törökországról is állítani történetének nem egy korszakában.

Az a körülmény, hogy egy állam szövetségi viszonyban van egy másikkal, még nem jelenti a szuverénség megszüntét, sem jogi, sem politikai szempontból.

Szövetség és alárendeltség nem azonos fogalmak. A szövetségi képződések különféle példányképeket mutatnak fel, hol szuverén, hol nem szuverén államokkal. A német biradalomban például Bajorország és a bajor király nem szuverén, mert a birodalmi fenhatóságnak alá vannak rendelve még jogilag is, úgy törvényhozási, mint kormányzati tekintetben.

Magyarország Ausztriával szemben, a magyar király az osztrák császárral szemben szuverén, mert függési, alá-

rendeltségi viszony nem létezik közöttük. Az a halhatatlan törvény, az 1791 : X. tczikk, mely kimondja, hogy Magyarország független ország, saját alkotmánya és kormányzati alakja van, más népnek, vagy országnak nincs alávetve, nemzetünk politikai exisztencziájának alapvető dogmáját fejezte ki. Jogilag az 1867-iki kiegyezés ezen a tételen mitsem változtatott.

És bármiképpen vélekedjenek is az ellennézetek erről a műről, mihelyt a törvényben ki van mondva — mint a hogy az tényleg megtörtént — a teljes paritás, akkor a magyar állam és korona szuverén voltához kétség nem fér.*

Nem lesz érdektelen ez említett iró érvelésének lényegét felemlíteni, részben idézni. Szerinte a Magyarország és Ausztria közötti viszonyok kiugrópontját azon kérdés képezi, hogy a két állam egymással szemben szuverénségét megtartotta-e vagy alakult-e fejök fölött birodalmi egységes főhatalom. Jellinek felfogása szerint a birodalmi egység létezését ipso facto tagadásba kell venni. Tagadásba kell venni pedig igen egyszerűen azért, mert első sorban a közös intézmények sem birnak egységes jelleggel. A mi pedig a közös uralkodót illeti, úgy ennek személyében két külön jogi személyiség jelentkezik, a magyar király és osztrák császár, a magyar király nincs az osztrák császárnak alávetve. A közös intézményeknek és minisztereknek szintén kettős jellegük van. Részben a magyar, részben az osztrák állami szervezethez tartoznak.

Az ilyen — mondhatnánk — kételetü állapot szerződésen alapuló szövetségi összeköttetéseknél megszokott dolog és a jogi logikával sem áll ellentétben, mert az unus homo plures personas sustinens rendes jelensége a jogviszonyoknak.

Különösen becsessé válnak ezen fejtegetések az által, hogy a fennevezett iró magát osztrák czentralistának vallja, kinek leghőbb vágya volna az egységes birodalom. Azonban jogász minőségében nem cselekedhetik másképpen, mint hogy a törvény világos és pozitiv tartalmához ragaszkodik, és azt annak betüi és szelleme szerint magyarázza. A törvény pedig

* Lásd erre vonatkozólag Dr. Georg *Jellinek* becses munkáját: Die Lehre von den Staatenverbindungen, 240. és következő lapok.

ekként és nem másképpen hangzik, minthogy 1867-ben Magyarország óhajtása folytán az egységes Ausztriát eltemették. Így állanak a dolgok jogilag, de nem egészen így politikailag. Nem is szólva arról, hogy úgy a korona, mint Ausztria részéről nem egyszer a kiegyezés beltartalmát illetőleg más nézetek hangoztatnak, a közös intézmények egész területén egy oly gyakorlat honosult meg, melynek folytán a hatalmi sulypontok a nemzeti szervezeten kivül vannak helyezve, mi Magyarország politikai, katonai és gazdasági alárendeltségét és kizsákmányolását jelenti.

Ennek az állapotnak indokai osztrák részről urbi et orbi elő is adatnak. A mit elébb idéztem, az csak azt bizonyítja, miszerint egy fecske nem csinál nyarat. Fenhéjázó politikai önérzettel, nagy, tudományos felsőségnek követelményével megmagyarázzák, hogy nekünk az önálló államiságra igényünk nincs. Egy neme a politikai Verwirkungstheorienak az, a mi dogmatikus határozottsággal felállíttatik nemcsak a politikusok, de a tudósok részéről is. Hogy többet ne említsek, egy érdemes osztrák történetiró, Krones, kinek munkáját többször lesz alkalmam idézni, a mohácsi vész ötletéből elmondja, hogy az a magyar önálló államiság hajótörését jelentette, és hogy hazánknak szüksége volt arra, miszerint egy hatalmas állami szerkezethez csatlakozzék.*

És ha a jelen- és jövőről beszélünk, megmagyaráztatik nekünk, hogy nemzetközi fennállásunk és biztosságunk — például a hadsereg kérdésében — nemzeti és állami exigencziáink feláldozását követelik. Természetesen még azokon a határokon is tulmenve, melyeket Deák Ferencz megállapított, és a melyek az 1867 : XII. czikknek »a magyar hadsereg a közös hadseregnek kiegészítő része« tételben jutottak kifejezésre.

Magyarország önálló államiságának tagadásba vétele tehát egy nagy történeti folyamat, részben ismét egy nagy európai gondolat kényszerítő erejének alapján történik. Nem lehet szemet hunyni az előtt, hogy ezen felfogásnak megvolt

* Geschichte Oesterreichs, II. kötet 657. lap.

a maga hatása közéletünk és intézményeink fejlődésére. Nem ugyan elvileg, de tényleg, nem a papiron, de valóságban. Úgyannyira, hogy nem lehet kétség arra nézve, miszerint a nemzet alkotmányának jogi szerkezete és politikai működése közt nincs meg a kellő összhang. A jogi paritásnak nem felel meg a politikai paritás. Itten tehát egy kiegyenlítési műveletnek kell létre jönni.

Ezen műveletnek lefolyása képezi a jövőnek problémáját. Ezen problémának tartalma pedig vagylagosan van felvetve. A kérdés úgy van feltéve, hogy vajjon a jogi paritás fogja-e maga után vonni a politikai paritást, vagy pedig a politikai alárendeltség jogi formulázásban is kifejezésre fog-e jutni. Vagy, hogy másképpen fejezzem ki magamat, az események, a reál- vagy tiszta personal-unió felé fogják hazánk politikai fejlődését irányítani. A mi tudvalevőleg első esetben az osztrák, a másik esetben a magyar felfogás győzelmét jelenti.

Ezen problémának megoldását, az ezen kérdésekre való feleletet, czélozza és tartalmazza a jelen munka. Ennek magának indoka a kérdés rendkivül fontos és bonyolult voltában keresendő, melyet a magyar olvasó közönség előtt különösen magyarázni felesleges. Midőn én ezen probléma megoldására vállalkozom, azt hiszem, nem érdemlem meg azon szemrehányást, hogy történeti tárgyakba pártpolitikai jelszavakat keverek belé. Ellenkezőleg, történeti alapon kivánok politikát csinálni, még pedig oly módon igyekezem azt tenni, mint azon nagy alakjai nemzetünknek, kiknek ragyogó példája előttünk lebeg. Abban az értelemben szeretném hasznosítani a történeteket, a mely értelemben a történet az élet mesterének tekintetik.

Az egészséges politikának oly talajban kell gyökeredznie, melyet századok munkája előkészített. És a mint az egész nemzet multja, vagyis a nemzet összeségének tevékenysége az, mely ezen alapzatot alkotja, úgy viszont a jövőnek czéljait illetőleg nem lehet nézetkülömbség egy nemzetnek fiai között. Az állami és nemzeti egységnek követelményeit a történetnek kell tanítania, és erre nézve nem uralkodik eltérés Angliában a Whig és Tory, Francziaországban a legitimista és köztársasági között. Bizonyára nálunk is eltérés léte-

zik az utak, de nem lehet a czél és a végpont között. A czél minden magyar ember előtt csak egy lehet, államiságunk mentől teljesebb érvényesülése.

Hogy nálunk a történet mennyire az élet mestere, tanusítja azon körülmény, hogy ha történetünkön, különösen a mohácsi vész után, végig tekintünk, azt fogjuk találni, hogy bizonyos helyzetek, egyéniségek, irányzatok, sőt egyes konkrét nyilatkozatok folytonosan ismétlődnek. Így p. o. Deák hires tételét: miszerint azokat a jogokat, melyeket tőlünk elvesznek, vissza lehet szerezni, de a mikről önként lemondunk, azok többé vissza nem térnek, majdnem szó szerint válaszolta Széchenyi Pál Kollonicsnak, mint hirdette Dessewffy József az 1811-iki országgyülésen. Létezik bizonyos analógia Deák Ferencz és Illésházy István szereplése közt. Éppen így hasonlatosság létezik Lobkowitz és Hocher, valamint Schwarzenberg Felix és Bach között. A jogeljátszás elméletét sem ez utóbbiak fedezték fel 1849-ben, azt a két előbbi miniszter akarta már keresztülvinni a Zrinyi- és Frangepán-összeesküvés után.

Ezt a párhuzamosságot még részletkérdéseknél is feltaláljuk. Az a jelentés, melyet 1751-ben Brunszwick tett, hazánk közgazdasági kizsákmányolásáról Ausztria által, majdnem megfelel annak, a mit az Országos Gazdasági Egyesület nem régen közzétett.

Ezen történeti előzmények szerint az adott problémának megoldása abban jut kifejezésre, miszerint a már többszörösen említett 1791 : X. tczikk nem élettelen betüknek eltemetett koporsója, hanem egy nagy történeti folyamatnak élő szabványa. Élő szabványa, melynek ereje át fogja törni azon korlátokat, melyeket utja elé ellenséges törekvések és helytelenül alkalmazott engedékenység emelt. Vagy, hogy a már említett formula alapján válaszoljak a kérdésre, a fejlődés tiszta és szoros *personal-uniót* fog létesiteni. Mint már kijelentettem, ezen állításnak a beigazolása, a magyar nemzetnek a szuverén államiságra való igényének kimutatása képezi munkámnak czélját.

És miután a szuverén államiság nagy követelményét a sulypont mozzanatával hoztam összeköttetésbe, úgy ezen tétel fogja kifejezni művem alapgondolatát.

Ezen szempontból indul ki érvelésem és oda vezet a történetünk nagy körfutamának szemlélete után vissza. Ezen szempontból csoportosítom a tényeket, ezen tények képezik a hátterét annak, a mit fennállásunk törvényének vallok. A jelen munka ily módon annak leirását fogja tartalmazni, hogy a nemzet miképpen vesztette el és miképpen szerzi vissza elvesztett sulypontját.

Ezen kötet az egész munkának első kötetét képezi és a következő beosztással és tartalommal bir. A munka első részében, mely a magyar állam alakulása és válsága czimét viseli, ki fogom emelni, hogy a magyar nemzet ezen alapvetésnél és önálló exisztencziájának egész ideje alatt a politikai erő és életrevalóság legfényesebb bizonyítékát szolgáltatta. Így még Mohácsnál való leveretése sem jelentette államiságának hajótörését, az nem politikai, de katonai katasztrófa volt, olyan, melynél még nagyobbak más nemzetek életében is előfordulhattak, és így nem vonhatta maga után az élők közül való kitörlést, a nemzeti halált. Még az által sem, hogy a török elleni segítség reményében Habsburgi Ferdinándot ültették a trónra, a mi különben elég hiu reménynek mutatkozott, miután a török kiüzésére másfél századig kellett várni.

A jelen kötet második részében a Habsburg-uralom első fejezete tárgyaltatik a szathmári békekötésig. Azokat a harczokat vázolja, melyek a Spanyolországból importált családi politika, a beolvasztás ellen folytattattak. Csehország szomoru sorsa várakozott hazánkra, ha nemzetünk nem száll erélyesen sikra az önkény ellen. A támadást, mely egyedül a nyers erőszakra támaszkodott, csakis fegyverrel lehetett visszaverni. Ezen korszak tehát a fegyveres mérkőzések korszaka, és így annak a nevét is viseli.

Azok a küzdelmek, melyek a szathmári békét követő időkben folytak, és melyekből a Habsburg-uralom második felvonása áll, nem fegyverekkel vivattak. Az ország ezen években a Mária Terézia anyáskodó, mézes-mázos, majd Ferencz császár szintén atyáskodó, de Hofrath-izü egyeduralmával áll szemben, közbe József császár, az Ányos által kalapos királynak nevezett, merényletével. A támadás nem

úgy mint elébb egyenesen, de kerülő uton történik, közvetett eszközökkel intéztetik. A korona és nemzet nem mennek birokra egymással, a visszahatás tisztán passziv természetü. Ezen ellenállás volt az ösmert vis inertiae, mint a hogy atyáink nevezték. Csodás egy küzdelem ez, mely mindennapi egyszerüségében nem kisebb eredményeket ér el, mint azon nagyszerü, hatalmas drámai élettel telt korszakok, melyek közül az egyik megelőzte, a másik pedig követte.

Az ezen köznapi, jelenségeiben majdnem észrevétlenül működő sulyerő éppen úgy menthetetlenül buktatja meg Ferencz császár életében az ő gyámkodó és zsibbasztó politikáját, mint a kuruczvilág megtörte Lipótnak rémuralmát. És ha Lipótnak rendszerét fia, József, a nemzettel szemben letagadta, úgy Ferencznek önönmagát kellett meghazudtolnia, atyai szivének fájdalmát hangoztatva saját tényei felett, hogy Magyarországgal békében legyen, mert e nélkül megélni nem lehetett.

Ezen két korszak küzdelmeinek szignaturáját, — melyet az elébbiekből kifolyólag az elvesztett sulypontért való harcznak keresztelek — a támadásban rejlő hatalom fokozatos gyengülésében és a visszatorlásban működő hatványok mindinkább növekedő erősödésében lehet feltalálni.

Mindezeknek daczára odáig nem jut a dolog, hogy az uralkodóház hagyományos politikájával szakítson, de annyi mégis el van érve, hogy más eszközöket kell alkalmaznia, más taktikát kell követnie. Le kell arról mondania, hogy czélzatait az alkotmány ellen és kivül érje el, az alkotmány álláspontjára kell állania, hogy azokat megvalósítsa, vagyis hogy az alkotmány formái alatt hamisítsa meg annak lényegét.

Nem lehet eléggé hangsulyoznom, hogy ezen *crescendója* a nemzeti erőnek egyrészt, másrészt az ennek megfelelő *decrescendója* az osztrák császári politika hatalmaskodásának: ezen egész korszak történetének kiugró pontját képezi, azon nagy történeti tanulságot alkotja, mely előtt szemet hunyni csakugyan nem lehet. Nem a jelennek követelményeit, nem a jövendő törekvéseit illetőleg. Nem pedig azért, mert Magyarország államiságának mind erősebb mérvben való kidomborodása egy történeti törvény jelentőségével bir.

Ezen kötet, mint olvasható, a régi Magyarország czimét viseli. Azért választottam ezen czimet, mert az, mint ezen korszak jelzője, általánosan el van fogadva, de külömben is annyiban találkozik felfogásommal, miután azon időkben alkotmányunk sulypontja másutt nyugodott mint az uj Magyarországban. Igaz, hogy ezen korszak közjogilag és hivatalosan csakis az 1848-iki törvényekkel inaugeráltatott, de senki sem fogja tagadásba venni, hogy a 48-iki idők története és politikai méltatása a nemzeti ujjászületéssel oly szervi összeköttetésben van, hogy a kettő egymástól elválaszthatlan. Az 1825 utáni fejlődésnek és eseményeknek elbirálása egészen más szempontok alapján történik mint hazai történetünk azon része, mely a következő lapoknak tartalmát képezi.

Ha az Isten éltet, akkor reménylem, hogy folytatása következik.

ELSŐ KÖNYV.

A
MAGYAR ÁLLAM ALAKULÁSA ÉS VÁLSÁGA.

A HONALKOTÁSTÓL A MOHÁCSI VÉSZIG.

ÖSSZEGEZÉS.

I. A magyar nemzet tulajdonságai. Helyzetének nehézségei, melyek elszigeteltségéből származnak. Alkalmazkodási képessége. A mellett egyéniségét meg tudja őrizni. Nyelvének fejlesztése. Hazaszeretet. Vitézsége. Munkabirás. Politikai savoir faire. Egyensuly, harczi kedv és mérséklet konzervativ és reformáló hajlamok között. Jelentékeny egyéniségeinek nagy száma és a hozzájok való ragaszkodás. A magyar nemzet képességei megnyilatkoznak a magyar állam életelve- és alapvetésénél. A klasszikusok véleménye a leghelyesebb alkotmányról. Ciceronak imperium et libertas-a. Disraeli szerint ez az angol állam életelve.

II. Párhuzam az angol és magyar állam alapvetése közt. A korona mint az angol alkotmány kiindulási pontja. A normann hódítás. Összeütközés a korona és egyház között. A Magna Charta. Annak visszavétele. A korona hatalmának folytonos növekedése. A reformáczió által is. Csakis a tizenhetedik században jön létre az egyensuly.

III. A magyar állam alapvetése. Hódítás, de nem úgy mint az angolnál a királyság, hanem a nemzetnek ténye. A nemzeti hagyományok mint annak egyik rugója. A vérszerződés. Hitelességének politikai és történeti indokai. A nemzeti souverainitás elve a magyar alkotmány alapgondolata. A Corpus Juris. A nemzet részvételének kérdése a törvények hozatalánál. Annak tagadása. Indokok, melyek a nemzet részvétele mellett szólanak.

IV. Eltérések a Magna Charta és aranybulla között. Kétoldalu jellege: király és nemzet közötti kötés. Antiklerikális és antiarisztokratikus irányzat. Az adóknak kérdése és az ellenállási záradék. Az aranybulla hatálya fel nem függesztetik. Annak folytonos érvénye és következményei.

V. A hatalmi gondolat a magyar alkotmányban. A honfoglaló magyarság hadi szervezete mint ennek bizonyítéka. Az állami erő összefoglalása a vezéri, majd a királyi intézményben. Szent István jelentősége. Tanácsai fiához. A szakítás a kalandos élettel és a kereszténység utján való belépés az európai konczertbe.

VI. A szent korona intézménye. Annak eredeti magyar természete. Jogszokáson alapult. Egyházi mellett túlnyomólag politikai jellege. Külömbözik más királyságoktól. Verbőczy, a toledoi zsinat,

Blackstone meghatározása. A választásban rejlő erő. A nemesség- és tulajdonjognak forrása a felségjogok összege, mely is a koronában összpontosul.

VII. Szent István alapvetése a kormányzati és hatalmi szervezetet illetőleg. Lényegében erőteljesebb mint a Hodító Vilmosé.· A megye mint a katonai szervezet alapja. A magyar haderő jelentékeny volta. Az ország pénzügyi ereje. A nemzet ragaszkodása az Árpád-házhoz. Freisingeni Ottó véleménye. A királyi hatalom folytonossága és sulya.

VIII. Aristoteles véleménye a középosztályról. A magyar állampolitika szervezete a középosztályt helyezi előtérbe. A hűbéri elv nem tud Magyarországon érvényesülni. A hűbéri rendszer jellege. Az államegységnek tagadása. A törzsrendszer és a tulajdonjog alakulása lehetetlenné teszi a hűbér-rendszer képződését. Egyes kivételes jelenségek. De a magyar állam egész rendje ellene dolgozik.

IX. Az arisztokracziának kérdése a magyar közjogban. Példák. Az arisztokráczia Róma, Velencze, Spanyolország és Angliában. Nálunk a főurak nem birnak intézményes országrendi jelleggel, czímek, örökletesség, külön vagyoni jogrend nem képződnek. A családok nem is birnak állandósulni.

X. A magyar nemesség, a populus Verbőczyanus mint az állam gerincze, és a hazai politikai fejlődés különlegessége. Annak szabadelvüsége és beolvasztó képessége. Magatartásának következetessége.

XI. Nagy Lajos törvényei. Az aranybulla megerősítése. Ősiség. A nemesség egysége. A megye mint jogszolgáltatási iutézmény.

XII. Zsigmond uralkodása. A városok országrendisége. Gara Miklós nádorispán. Az első jelentős államférfi, kit történetileg meg lehet állapítani. Az ország katonai szervezete. Magyar király, német császár. Csehország és a Hussiták.

XIII. A Hunyadiak kora, az önálló Magyarország legfényesebb korszaka. Hunyadi János politikus és hadvezér. Vezérek és vezéri tulajdonságok. A nemzeti eszme a hadviselésben. A rangfokozat a hadvezérek között. Hunyadi nem tehető Hannibal, Caesár, Napoleonnal párhuzamba, de ezek után a második osztályba jön. Fájdalom, nem birjuk róla egy szakértő véleményét. Kisérlet hadvezéri egyéniségét jellemezni. Mindig túlerő ellen harczol. Daczára ennek tiz csatát nyert és csak kettőt veszített. A katonai összes műveletek mestere. A megtestesült offenziva.

XIV. Hunyadi Mátyás. Uralkodása a nemzet politikai és katonai képességeinek tűzpróbáját képezi. A középosztály királya. Minden izében magyarnak vallja magát. Korát sok tekintetben megelőzte. Megszerzi Magyarország számára az erőteljes állami és jogrend jótéteményét. Katonai szervezet. Törvénykezés. Kulturális érzéke. A szentszékhez való viszony. Külpolitikája.

XV. A Renaissance jelentősége. Macchiavelli, annak képviselője, Hunyadi Mátyás kortársa. Jelentősége képezi a vele való foglalkozás indokát. Művei. A bennök létező ellentétek. Az általános védkötelezettség hive. Olaszország egységének profétája.

XVI. Kitérés az ozmán hatalom jellemzese czéljából. Annak szerény kezdete. Theokrácziai jellege. A Korán. Katonai szervezete. Spahik, jancsárok. Az Ozmán dynastia. A hanyatlás indokai. Mikor hazánkkal összetűz, erejének virágában van.

XVII. Párhuzam szempontjából, Lengyelország felosztásának vizsgálata. Királyválasztás, liberum veto, confederatio. Az ellensuly hiánya. A féktelenség túltengése. Moltke rajza. Poniatowszky választásáról. A katasztrófa.

XVIII. Kiemelése azon ellentéteknek, melyek hazánk és Lengyelország közállapotai között léteznek. Téves felfogás, hogy a nemzet bűnei és mulasztásai okozták az ország bukását. A felhozott indokok azt nem bizonyítják. Dobzse László nem azért lett választva, hogy árnyékkirály legyen. Felségjogai nem korlátoztatnak. Az oligarchikus kicsapongások nem helyezik át a hatalmi sulypontokat. Az 1514-iki pórlázadás nem a jobbágyság türhetetlen állapotából származott. A nemzetben volt elegendő áldozatkészség.

XIX. Verbőczy István magasztalása. Hasonmása Deák Ferencznek. A Hármaskönyv. A magyar államiságnak egyik tényezője. Történeti érzéke. Közjogi és magánjogi felfogás összhangja. A tulajdonjog konstruálása. Jogelvének helyessége. Magasztalói, ócsárlói. Kortársainak elösmerése.

XX. Az akkori országgyülések tanusítják a nemzet törekvését a haza megmentése czéljából. Az 1505-iki végzemény a nemzeti uralkodóházról. Az 1507-iki törvény a kormány felelősségéről. A nemzet nem volt szegény se katonákban, se kormányférfiakban. Verbőczy és törzskara. Annak akcziója az ország érdekében. A hatvani országgyülés. A reakczió és Verbőczy bukása.

XXI. A mohácsi vész előzményei. A török támadás nem fenyegeti az országot. Adófizetéssel, mit később a Habsburgok elvállaltak, megmenthette volna magát. Magyarország kétakkora haderőt állít ki mint előző évben a páviai csatánál harczolt. A mohácsi csata, a magyar sereg példátlan vitézsége. Zárszó.

I.

Egy jeles történetiró, Pauler Gyula, Magyarország történetének az Árpádok alatt megirása alkalmából itéletet mondva nemzetének értékét illetőleg, arra a helyes és indokolt következtetésre jutott, hogy ismételte a nagy Zrinyi Miklósnak — a költőnek — ismert mondását: »egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóbbak«. Munkájának végén, mintegy összegezve annak eredményeit, válaszol azon kérdésre, hogy miképpen történt az, hogy Magyarország annyi veszély és támadás között megmarádt és nemzeti egyéniségét fentartotta, míg annyi más és hatalmas nemzetiség elpusztult.

A magyarázatot abban találja, hogy a nemzet eredeti jellemét, illetve jó tulajdonságait, mindig megtartotta és gyarapította. — Tanulékony volt, a mi jót és hasznosat talált eltanulta. Megtűrt és befogadott idegen embereket, de azért ur és magyar akart maradni; megvannak benne az uri tulajdonságok: önérzet, méltóság, mely imponál, igazságszeretet, mely megbecsüli a jót, az érdemet, a hol találja; alattvalóit, idegen törzseit el nem keseríti, hanem megnyeri, lefegyverzi. A kinél pedig a szép szó nem használ vagy kivülről támadott, annak fejére ütött, mert bátor, katonás volt mindig, kész a harczra, lóra termett, kezébe való volt a nyíl, a lándzsa; a veszélyt, a küzdelmet sohasem kerülte, soha semmit, csak azért mert veszedelmes, abba nem hagyott.

Ennek a plastikus rajznak minden betűje igaz. A magyar nemzet csodálatos megmaradása problemájának megoldása a nemzet nagy tehetségei- és képességeinek elösmerésében rejlik.

Ezen tulajdonságok kifejtésére pedig azért volt nagy szükség, mert az említett feladatnak megoldása különösen három körülmény folytán lett megnehezítve.

Az első az volt, hogy azon fajok és népek között, melyek Európát sajátjuknak tekintették, úgy származása mint nyelvére nézve egy teljesen idegen elemet képviselt, a melyet az uralkodó nemzetekhez semminemű vérségi vagy lélektani rokonság nem csatolt.

Hozzá fergetegként ütött be közibük, rémülettel, borzalommal töltve el azokat, kiknek jó szomszédsága- és hajlamaira volt utalva. Azonkivül egy oly exponált területet birt a világrész közepén, mely minden képzelhető terjeszkedő törekvés- vagy vetélkedésnek a zonájába esett bele.

Kinálkozó alkalom volt tehát úgy a hódításra, valamint arra is, hogy a dél és észak-kelet és nyugat felől jövő viszálynak, mint harmadik, igya meg a levét és a hátán a vetélytársak úgy osztozkodjanak, mint a boldogtalan Lengyel- és Törökország felett.

Azt sem kell elfelejteni, hogy a nemzet csekély számarányánál fogva alig volt képes a megfelelő erő kifejtésére. Nagy katonai, kulturális és politikai képességeket kellett ily viszonyok közt termelnie és elfogyasztania, hogy folytonosan körülviharzott állását megtartsa. Azon tulajdonai közé, melyek ezen képességeket mozgásba hozták, leginkább a lelki tulajdonságok tartoznak. Ezen tulajdonságok összege képezi azt a tényezőt, melyet jellemnek nevezünk. És hogyha azon nagy harczokban a politikai lét vagy nemlét felett, mely harczok a fizikai suly és erő törvényeinek vannak alávetve, ezen tényezők viszik a vezérszerepet, az csakugyan a szellem fölényét bizonyítja az anyag felett, a mint hogy arra már hivatkoztam is.

Ezek közül mindjárt rá akarok arra mutatni, a mely is minden érintkezésnél egyén és egyén, nemzet és nemzet között fontossággal bir. Ez a tulajdon, melyet szocziálisnak nevezhetünk, nagy mérvben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar nemzet idegen volta daczára az európai konczert, a nagy nemzetközösség egyenrangu tagjává vált. A nemzet tudott önérzettel fellépni és magának tekintélyt szerezni. Ezt a sajátságát különösen a magyar parasztságnál tapasztalhatjuk, mely e tekintetben is páratlanul áll a világon, és a melyet sem a százados jobbágyi viszony nem tett alázatossá,

sem a felszabadulás nem önhitté. A nemzet azonkivül megbizhatónak mutatkozott, mindig állott a szavának, mint barátra és szövetségesre lehetett rá számítani. Tudvalevőleg a Németországgali szövetség alkalmával német részről kivántatott, hogy a szövetség törvényeink közé beczikkelyeztessék, mert a magyar nemzet jótállásában a biztosság fokozott mértékét találták.

Kiváló tulajdonsága a nemzetnek a viszonyokhoz való alkalmazkodás. Bele tudta magát környezetének világnézletébe, szokásaiba élni, tudott haladni az idővel. Míg például a török egyszerüen barbár volt és maradt, tulajdonképpen azon a ponton állott meg, a melyet a Balkán-félszigetre való betörésénél elfoglalt, sőt ma éppen olyan idegen, mint volt akkor, mikor Byzanczot elfoglalta: a magyar nemzet képes volt felvenni és felölelni a keresztény világrend egész nagy erkölcsi és szellemi tartalmát. Nemcsak hogy a pogányból keresztény, a kóbor szomszédból letelepült földmivelővé fejlődött, de az a fosztogató lovas had lett a kereszténységnek legelső védelmezője az Izlam ellen. Pedig ez folyton ajánlgatta neki a bántatlanságot és a fegyveres szövetkezést, a mit a magyar undorral utasított vissza, habár ezen dicsőséges magatartásába majdnem bele is veszett. És ha ezen ötletből Francziaországnak egy nagy történetirója, a halhatatlan Michelet, mintegy kérdést intéz Európa népeihez, hogy mikor fogják hálájukat a dicső magyar nemzet iránt leróni, akkor ebben a magyar nemzet kulturális nemeslevelét lehet látni, a melynél fogva őt barbárnak tekinteni és ezen a czímen beszélni róla többé nem lehetett.

De ha ekként meg tudott felelni a nemzetközi helyzet kényesebb követelményeinek, e mellett saját egyediségét is fenn tudta tartani, nem jutott sokkal hatalmasabb nemzetek sorsára, melyeknek nyomait ma már csak a régészek és a kutató tudomány képes feltalálni. Ezen mozzanat az életfentartási problemáknak keretébe tartozik, mely problemáknak megoldását a darvinizmus világra szóló elmélete kivánta eszközölni. Ezen elméletnek központi dogmája azon tételben foglalható össze: hogy a létért való küzdelemben az életképes válfajok, egy bizonyos physiologiai folyamat folytán,

éppen azon szerveiket és képességeiket fejlesztik és erősítik, melyek segélyével a döntő természetü tusákban felülkerekednek. Így a magyar faj birt azon sajátsággal, hogy egyediségének szerveit és fentartó tulajdonságait fokozza és mind hatékonyabbá tegye. Különösen lehet ezt a nyelv kérdésénél tapasztalni. Természetesen nem tekinthetem feladatomnak ez alkalommal a nyelv kérdésének valamennyi mozzanatát felölelni, csakis két pontot említek föl, mint az itt felvetett tétel próbáit.

Az egyik a nemzet ragaszkodásának kérdése. Erre vonatkozólag maga Deák Ferencz beszélt el nekem egy jellemző esetet.

József császár idejében, midőn a német nyelv behozatalát elrendelték, túl a Dunán mindenütt a föld népe önkéntesen gyüléseket tartott, hogy, inkább mintsem nyelvéről lemondjon, visszamegy Ázsiába. Tudvalevőleg József császár erősen kikelt az ellen, hogy egy holt nyelv, a latin, a hivatalos nyelv. Kérdést is intézett a kormányszékekhez, kanczellária- és helytartótanácshoz, hogy lehetne-e a magyar nyelvet erre a czélra használni. A válasz az volt, hogy ezt már a kellő műszavak hiánya miatt sem lehet cselekedni. Ha már most tekintetbe veszszük azt, hogy akkoron a magyar nyelv ezen nyomások daczára — felülről latin és német, alulról a nemzetiségek nyelve, — győzelmesen került ki a küzdelemből, ha másrészt látjuk azt, hogy oly magasra fejlesztette ez elhanyagolt kincset, hogy az ma a közélet, tudomány és irodalom legmagasabb követelményeinek megfelel, valamint hogy a kifejezésnek ereje és dallamosság szempontjából ritkítja párját, akkor valójában ebben magában az életrevalóság kiáltó bizonyítványa jelentkezik. Bizonyára a magyar nyelvnek lehet köszönni, hogy nálunk a szónoklat, népdal és költészet oly magas fokot értek el. Csakis ennek a nyelvnek segélyével lehetett a szivek-, a vesékig hatni, tomboló vigságot, szilaj fájdalmat, halálig menő lelkesedést előidézni. Tehát éppen azon elemi erőket mozgásba hozni, melyek a nagy nemzeti cselekvések rugóit alkotják.

Imént említettem a magyar haza exponált helyzetét, mely annak megtartását olyannyira megnehezíti. A gond-

viselés ennek következtében megáldotta a magyar embert oly adag honszeretettel, mely is általánosan elösmertetik és kivételes számba jön. Hazáját fegyverrel szerezte és képes is volt azt minden oldalról jövő támadás ellen megoltalmazni. A koronázásnál az a mély jelentőségű négy kardvágás a világ részei felé jelenti ennek a nemzetnek nagy öntudatát geografiai állásának exigencziáit illetőleg. Más nemzeteknek is van koronázási ünnepélyök, mások is képesek és akarják hazájukat megoltalmazni, és mégis egyik sem volt képes erre hivatását és legbensőbb érzését ily megkapó módon kifejezésre juttatni.

És ezek a vágások nem voltak üres hadonázások a tárgytalan levegőbe; ezek jelképei voltak azon iszonyú csapásoknak, a melyeket a magyar szablya a betörőkre mért, kik rá mertek rontani a hármas bércz és négy folyamot tartalmazó magyar földre. Mert hiszen harczi kedvét, viaskodási tehetségét a nemzetnek Istennek hála még eddig mindenki, barát és ellenség egyaránt, beösmerte és honorálta.

Gyakran gondolkodtam e felett, miképpen lehetne a magyar ember bátorságát meghatározni. Megtörtént velem, hogy idegenek társaságában erre vonatkozólag többszörösen kérdés intéztetett hozzám. Némileg zavarban voltam, mert végre is angol, franczia, német emberekkel szemben, kiknek nemzeti története telve van a legcsodálatraméltóbb hősiesség próbáival, nehéz e kérdésről szólani, hacsak a dicsekvés, hetvenkedés gyanuját nem akarjuk magunkra venni. Úgy magyaráztam a dolgot, és azt hiszem, igazam volt, hogy a magyar sem visz végre rendkivülibb hőstetteket mint más nemzetbeli, csakhogy a különlegesség nála abban nyilatkozik, hogy a legkétségbeesettebb vállalatát egy bizonyos hetyke bravurral teszi, a mi csodálatos önbizalmában rejlik.

Felhoztam például azt, a mit ifjabb koromban nem egyszer láttam, hogy egyes szilaj legények egy egész tömeg embernek neki rontanak, az ösmert »ki a legény a csárdában« kihivó felkiáltással. Felhoztam azt az egész történetünkön keresztülvonuló vonást, hogy, mikor az ország bajban volt, a magyar huszárság messze földről megindult a legnagyobb koczkázattal, hogy hazáján segítsen. A Rákóczy-felkelés alatt

a Rajnától, 1790-ben Volhyniából, 1848—49-ben Olasz- és Csehországból jöttek vagy akartak haza jönni a derék, elszánt magyar fiuk. A ki haza nem jutott, mert elfogták, azt rövidesen főbe lőttek.

Ezt a felfogást, hogy a huszár csodálatos önbizalmát nemzeti specificum gyanánt lehet tekinteni, nem kisebb ember osztja mint Bismark herczeg, mint az munkájának — Gedanken und Erinnerungen — II. kötete 234. lapján olvasható.

És a mint nem imponál neki a veszély, a mint karddal szerezte és tartotta meg a haza szent földét, éppen úgy megtartotta és tette termővé verejtékes munkájával.

Az országban lakó különféle nemzetiségek közt egyik sem tudja a mi fajtánkat túlszárnyalni a gazdaság különféle ágaihoz való értelemben, különösen nem a munkaképességben, melylyel földjét megműveli és azt termővé teszi.

A ki a magyar embert aratás idejében nem látta dolgozni, midőn a forró nap izzó sugarai alatt igazán emberfeletti munkát végez, az a munkabirás dolgában semmit sem látott. Próbáljon e téren vele versenyezni bármelyik az országban lakó nemzetiségek közt, a kik a magyar földre igényt tartanak, majd meglátják, hogy hova jutnak.

Szólottam imént a magyarság csekély számáról és annak hátrányáról szemben azokkal a hatalmas állami és nemzetcsoportokkal, melyekkel összetüznie kellett. Ezt a fogyatkozást két uton pótolta. Először a fajszeretet által, az együvétartozásnak, az egymáshoz való vállvetett csatlakozás, a tömörülés érzetének legnagyobb mérvben való fokozása által. Akármilyen pártos nemzet volt is, de midőn farkasszemet kellett nézni az idegennel, felébredt benne a testvéri érzés, és a fecskefészek nem képez szilárdabb tömböt, mint az egymáshoz sorakozott magyarság.

A másik a nagy politikai savoir faire, mely szinte azon speciális tulajdonaink közé tartozik, melyet, úgy mint a többit, soha senki tagadásba nem vont.

Az állami szervezet megalkotásánál, közjogi intézményeinek kiépítésénél a legnagyobb politikai képességgel találkozunk. Az Aristoteles-féle alkatelemek szerencsés vegyüléke, a helyes középut kikeresése, ezek azon tulajdonok, a melyek

a nemzet közéletét minden időben jellemezték. Erős itélőtehetség, a dolgoknak és viszonyoknak helyes méltatása, ezek oly mozzanatok voltak, melyeknek jelenségei történetünk folyamán minduntalan feltünedeznek. A nemzetnek voltak ideáljai, képes volt ezekért sikra is szállani, de soha sem tévesztette szem elől a reális élet követelményeit, sohasem hagyta el a tények és tapasztalatok szilárd talaját.

Igazaiért, állami nagy követelményekért mindig kész volt existentiáját koczkára tenni, de a végleteket lehetőleg kerülte. Bármennyire ádáz módon is rontott ellenfelére, de mihelyt tisztességgel ki tudott egyezni, mindig kész volt arra, nehogy az elért eredményeket koczkára tegye. A magyar ember mindig azt gondolta, hogy hiszen holnap is van nap a világon, a nemzetek élete hosszura nyulik, a mit ma nem tudott elérni, azt holnap kedvezőbb körülmények közt meg lehet szerezni, kitartás, következetesség: ez a siker titka. Mihelyt a kérdés nem a jogi, de a politikai téren mozgott, ezen gyakorlati felfogás mindjárt érvényesült, mondhatni úgy az elmélet, mint a gyakorlatban. Az elméleti kategoriába tartozik a közmondás, jobb ma egy veréb mint holnap egy tuzok. Kossuth nyilatkozata, a politika az exigencziák tudománya. Széchenyi tétele, ne a sziv, de a hideg ész tanácsát kövessük. Deák klassikus mondása: »a hazáért mindent lehet áldozni, csak a hazát nem!« Illésházy nádorispánnak tanácsa: az okos halász is, ha hálója megakad, nem egyszerre rántja ki, mert elszakadna, hanem enged és lassacskán huzza ki.*

Ezt a felfogást találjuk ugyancsak a magyar szilajság egyik leghatalmasabb képviselőjénél, a lángeszü kuruczvezér Bercsényinél, ki úgy nyilatkozik, hogy jobb a darabolt garádicson megállani és így lassacskán feljutni.**

A gyakorlatban látjuk ezen felfogást Bocskay- és Illésházynál a bécsi, Bethlennél a nikolsburgi, I. Rákóczy Györgynél a linczi, Károlyi Sándornál a szathmári, Deák- és Andrássynál az 1867-iki kiegyezésnél.

* *Károlyi* Árpád, Magyar országgyülési emlékek. VIII. kötet 152. lap.

** *Thaly* Kálmán, Bercsényi család története. III. kötet 343. lap.

Mindezen esetekben a nemzet, jogai biztosítása mellett, kellő időben, leküzdve méltó felháborodását, az engesztelődés terére lépett.

Azt a helyes arányt a reálizmus és ideálizmus között megtaláljuk egy más ponton is, a mely az egész világrend örök törvényeivel összeköttetésben van.

A világegyetem működését az állandóság és fejlődés következményei uralják, a melyek a politikában a konzervativ és reform irányzat alapgondolatát képezik. A magyar nemzet politikája, nagy általánosságban szólva, ezen két elv kombináiczója és egyensulyából áll. Konzervativ volt odáig, a hol azután az intézmények megkövesülése kezdődött volna, reformált ismét odáig, a hol az uj képződések és alakulások szilárdulásának követelményei előtérbe lépnek. Egyike a legtanulságosabb tüneményeknek, hogy annak a nagy politikai alkotásnak, mit uj Magyarországnak neveznek, vezérférfiaiban, Kossuthban az ideálizmus és fejlődés, Deáknál a reálizmus és konzervativ eszme, Széchenyi Istvánnál pedig a törekvés lép előtérbe, a közvetítést az említett elvek közt megtalálni. Minden esetre egyike volt a legnagyobb szerencsétlenségeknek, hogy a reakczió istentelen támadása 1848 után megakadályozta azt, hogy az ezen három nagy egyéniségben kifejezésre jutott elvek természetes fejlődésük szerint nem végezhették be körfutamukat.

Miután ezen kiváló egyéniségekről szólok, azt a körülményt nem lehet felejteni, hogy a nemzet saját erejéből képes volt oly egyéneket létrehozni, a kik szükséges nemzeti feladatokat és hivatást teljesítenek. Királyok, fejedelmek, katonák, törvényhozók hosszú, tündöklő sora vonul végig az ezredéves történeten. A nemzet fölösmerte, megbecsülte és követte őket.

Nem mondom én azt, hogy a szabad nemzeteknél kikerülhetetlen pártszenvedély nem tépte meg őket, hogy a durva gáncs és nemtelen irigység nem okozott nekik nehéz napokat, de igazán nagy embereit a nemzet zöme nem hagyta el soha. Az a ragaszkodás és a bizalom, melylyel például Verbőczy, Rákóczy Ferencz, Kossuth és Deák iránt viseltetett a közvélemény, ritkítja párját a történetben, tényleg képesítette

is őket hivatásuk teljesítésére. És ha ezen nagy alakok törekvéseit a rögtöni siker nem is koronázta mindig, az nem a nemzet ragaszkodásán mult.

Megengedem, hogy, ha a mi történetünket és viselkedésünket más országok és népekével összehasonlítjuk, találunk egyes mozzanatokat, melyek jobban festenek, melyek fölénk emelkednek. Elhiszem, sőt tudom, hogy más nemzeteknél egyes pillanatokban találunk több hősiességet, hazaszeretetet, áldozatkészséget, jobban kiépített politikai intézményeket, kiválóbb egyéniségeket. Ha ezen egyes mozzanatokat egységszámokban fejezzük ki, azok nagyobb numerust adnak ki mint a miénk, de ha a történet egész folyamata alatt minden említett mozzanatokat coefficiensekké változtatva összegezzük, ez összeg nem fog egy más nemzet teljesítése alatt maradni. Midőn szerény munkám megirása czéljából végig tekintettem tartalmas történetünk eseményein és emberein, azt a benyomást nyertem, hogy az erények a hibákat, a dicsősség a vereségeket, az előnyök a hátrányokat messze túlszárnyalják. Eszembe jutott egy fényes látvány, melynek egyszer a gyönyörü svájczi vierwaldstätteni tó hegyeinek legmagasabb pontján, a Rigikulm csucsán tanuja voltam. A felkelő nap megaranyozta a hegyormokat. A völgyek, a mélyedések és barlangok eltünnek szemeink előtt. Ilyen összbenyomás az, a mit hazánk története madártávlatból feltüntet. A sötét pontok eltünnek, csak is a fényes ragyogás az, a mi megmarad, bizalmat, reményt nyujtva a csüggedőknek, fokozott önérzetet a bátraknak és tettre vágyóknak.

A magyar nemzet kiváló tulajdonságai különösen megnyilatkoznak a magyar állam alapelveinél. Ki lehet mutatni, hogy őseink kezdettől fogva oly erős alapon építék fel az alkotmányt intézményeikben, az állami erőnek egyrészt, másrészt a szabadság nagy gondolatának oly tág tért nyitottak, mely példa nélkül áll azon korszak történetében.

Nem érdektelen a magyar állam és alkotmány alakulását és, a mit úgy lehet nevezni, önálló történetének korszakát a hajdankor nagy bölcselői és történetirói felfogásaival

megvilágitani. Két okból veszem ezen mértéket. Az egyik indok az, hogy annál, a mi a klasszikusok politikai bölcseletét illeti, ma sem irtak okosabbat és helyesebbet. A másik az, hogy az ő felfogásuk különösen az oly állami képződésekre alkalmazható, és ezek közzé tartozik a magyar is, a melyek az őseredeti természetes milieuben, környezetben jöttek létre és így igazában az illető országok jogalkotó erőinek eredményei és nem más országok majmolására vezethetők vissza. Mert hogyha például három igen fontos ókori alkotmányt veszünk, mondjuk Athen demokracziáját, Spárta oligarchiáját és Róma vegyes alkotmányát, úgy mindegyik teljesen autochthon jelleggel birt. Igaz, hogy olvassuk, miszerint Solon Egyiptomban járt, Lykurgus Cretában, Rómából is a decemvireket elküldték Athénbe, hogy mindazt importálják, a mit törvény tekintetében jónak és üdvösnek tartanak; de azért mégis mindegyik alkotás par exellence hazájának talaján termett, más e viszonyok és előfeltételek közt nem volt lehetséges. Ez áll hazánk alkotmányára nézve is, a miért azt, úgy vélem, mindenki, a ki közjogunkat ismeri, tagadásba nem veheti. De rátérek hivatkozásaimra.

Tudvalevő, hogy Aristoteles legegészségesebbnek azt a kormányformát tekintette, a mely a monarchikus, arisztokrata és demokrata elemek összhangját és egyensulyát képviseli.

Tacitus halhatatlan története 4. könyv 33-ik szakaszában kimondja, hogy ezt a vegyes kormányformát könnyebb dicsérni mint megcsinálni, és ha megvan, megtartani.

A leghatározottabban nyilatkozik azonban a nagy tehetségü görög Polybios, kiről már Bevezetésemben szólottam. Elmondám, hogy őt lehet a pragmatikus történetirók kezdeményezőjének tekinteni. Hivatkoztam azon mély bölcselettől áthatott párhuzamra, melyet Róma és Karthago között vont, és melyben előadja, hogy miért kellett Rómának győzni és vetélytársának elbukni. Azon számtalan indok közt, a melyben Róma fölényét megállapitja, első helyen áll politikai szervezetének egészsége, a mely a consularis tisztségben a végrehajtás erélyét, a senátusban a jog uralmát, a tribuni hatalomban és a comitiumokban a populus megfelelő részvétét találja.

A világ urának, a halhatatlan Rómának politikai irányát és végczélját Cicero Catilina elleni hirneves beszédében — a 4-ik beszédben — következőképen formulázta: »Gondoljátok meg, hogy egy éjszakán az oly nagy fáradsággal megszilárdított uralom — quantis laboribus fundatum *imperium* — és oly sok honfierény által megállapitott szabadság — quanta virtute stabilitatem *libertatem* — a tönkretétel veszélyének lett kitéve.« Fölhivja tehát a senatust és populust, hogy ezen két drága kincset oltalmazza meg.

Nem kisebb ember mint Angliának hires minisztere és államférfia, lord Beaconsfield Disraeli Benjamin, midőn egyik mesteri beszédjében Anglia története és alkotmányának alapvető igazságait proklamálta azt szintén ezen kettős formulában: »imperium et libertas« juttatta kifejezésre.

Az angolok is teljes joggal alkotmányukat a világ legtökéletesebb alkotmányának szokták tekinteni. Ha már most a magyar és angol alkotmány alakulását és fejlődését összehasonlítjuk, akkor legalább a kiindulási pontot és alapvetést illetőleg a magyar alkotmány előnyei feltétlenül szembetünnek.

Tényleg ezen tényezőkben az állam és politikai képesség oly módon nyilatkozik meg, hogy az ember méltán hihette, hogy, ha a magyar alkotmány fejlődését valami katasztrófa meg nem zavarja, ez a nemzet boldogulásának leghatalmasabb eszköze és emeltyüje lett volna.

Néhány párhuzamos mozzanat elég az említett tétel begyőzésére.

II.

Egy kitünő angol közjogi iró * helyesen említi fel, hogy az angol alkotmány központi és alapvető intézménye a korona, a királyság volt. Vagyis, hogy a korona volt azon tényező, a melyből az angol állam és alkotmány származik. Idézi is III. Eduárd angol király egy statutumát, a mely azt mondja a királyi hatalomra nézve régi franczia nyelven, mely kezdetben a hivatalos nyelv volt Angliában: »Tout fuit

* *Dicey,* The law of the Constitution 169. lap.

in luy et vient de lui al commencement«. Ha már a francziа nyelvről szólok, felemlítem azt a curiosumot, hogy a királyi jóváhagyás még most is francziául történik, a mi az angoloknak majdnem a végletekig vitt konzervativ hajlamából származik. A törvényt, az Act of Parliament-et így szentesítik: »le roy — la reyne — le veult.« A pénzmegajánlás, mely csakis a korona kezdeményezésére történik és a hol a korona, az állam képviselője, az alsóházzal, az adófizetők képviselőjével, áll szemben és a melynél az előbbi elfogadja az ajánlatot, ez imigyen hangzik: »le roy — la reyne — remercie ses bons sujets, accepte leur benevolence, et aussi le veult«. Az úgynevezett private billeknél, a mi az angol parlamentnek speciálitása, a mi és a mely alá oly tárgyak tartoznak. melyeket másutt helyhatósági szubvencziók által szoktak elintézni, a sanctio így hangzik: »Soit fait comme il est desire«.*

Ezen nagy közjogi elv, a korona teljes és feltétlen fentartása, a norman hódításnak volt eredménye. Pár szót kell szólnom ezen hódítói tényről, ennél már kezdődik azon fontos körülmények sorozata, melyekből a magyar állami és jogfejlődésnek előnye szembetünik. Erről a nagy világtörténeti eseményről különösen két munkát kivánok felemlíteni. Az egyik egy ösmert angol történetiró Freemantól »History of the Norman Conquest«, a másik egy franczia Augustin Thierrytől »Histoire de la Conquête de l'Angleterre par les Normands«. Ez egyszerüen egy mestermű, a francziák talán legjobb történeti művöknek tekintik, mindenesetre a Freeman munkája felett áll, irodalmi értéke és az óriási adathalmaz bámulatos feldolgozása által.

Angliának meghódítását Vilmos Normandia herczege eszközölte 1066-ban. Ez a Vilmos annak a csodálatra méltó, kalandor, zsivány, rendkívüli katonai és politikai szervező képességgel felruházott normann fajnak egyik leghatalmasabb képviselője, kiben fajának fényes és sötét tulajdonai hatványozva jutottak kifejezésre. Ez tehát arra határozta magát,

* *Cox*, The Institutions of the English government 48. lap. — *Anson*, The law and Customs of the constitution I. köt. 235. lap.

hogy, a mint fajrokonai illo tempore elfoglalták Normandiát, Siciliát, ő meghódítja és kizsákmányolja Angliát. Normandia mágnásain kívül, a mi csak kóborlovag és futó-betyár volt a világon: »tous les aventuriers de profession, tous les enfants perdus de l'Europe«, mondja Thierry, azt mind összeszedte. Megnyerte a pápának áldását is, a ki egy zászlót és egy gyűrűt szent Péternek hajszálával küldött a nagy munkának sikeréül. A vállalat sikerült, a hastingsi véres csatában az angolszászok le lettek verve, királyuk Harold elesett. Az angol állam összetört, a nemzet szolgaságba jutott. Fel kell említeni, hogy az angolszászoknak igen tiszteletreméltó alkotmányos és helyhatóság intézményeik voltak. Volt például országgyülésük is, melyet vitenagemot-nak hivtak. Utolsóelőtti királyuk egy oly szent István-féle egyéniség volt, hitvalló Eduárdnak — the Confessor — hivták, ki egy csomó jó törvényt alkotott, melyek is sokáig éltek az angol nép emlékei közt.

Természetesen ezekkel Hódító Vilmos szakított. Egy igazi mintaszerü fejedelmi abszolutismust alkotott, átalában oly szervező talentumot tanusított, mely is kevés vetélytárssal dicsekszik. Az országot felosztotta kisérői közt, sőt telekkönyveztette is. Ez a hirneves Domesdaybook, az utolsó itélet könyve, melyet a szegény szászok azért neveztek így, mert birtokaikból teljesen ki lettek sajátítva és jobbágyokká váltak, hol előbb uralkodtak. Vilmos katonailag, pénzügyileg, rendőrileg szervezte az országot, illetve egy oly céltudatos rendi államot állított fel, melynek egyes rendelkezései ma is imponáló jelleggel birnak. A fejedelmi hatalom teljessége lett tehát konstituálva, alkotmányos jogokról, a nép részvétéről szó sem lehet. Az angol alkotmánytörténet egyik legalaposabb ismerője * ily módon fejezi ki az angol királyság közjogi állását.

»A normann királyság eszméje nagyszabásu terjedelemmel birt, a nemzeti souverainitás minden felségjogát gyakorolta, úgy mint más államok fejedelmei, csakhogy azzal a külömbséggel, hogy őt nem korlátozták sem az elébbi

* *Stubbs,* The constitutional History of England I. kötet 338. l.

angol-szász királyok országgyűlései, sem azon hűbéri hatalmasságok, melyek már akkor úgy Német-, mint Franczia-országban a fejüket fölütötték. A király tehát a nemzet feje, az országnak ura, ő minden jog és hatalom forrása, ő határozza meg szükségleteit és azon eszközöket, melyekkel azokat ki lehet elégíteni. A valóságban tehát teljes önkényuralom, mert nincs oly hatalom, mely akár jogilag, akár tényleg őt szabályozhatná vagy feltételeket kötne ahhoz, hogy miképpen kormányoz.«

Ilyen viszonyok közt nem lehet szó Hitvalló Eduárd törvényeinek helyreállításáról, nem az országgyülés összehivásáról, mert hiszen ez egyszerüen az angol-szász nemzet jogainak helyreállítását jelentette volna, a mi a normann hódító művét okvetlenül veszélyeztette.

Ily viszonyok közt tehát alkotmány, nemzeti akaratnyilvánítás egyszerüen nem létezett. Mint már mondám, a koronától indult ki minden közjogi és politikai csekvény és oda is tért vissza. Ez iránt kétség nem lehet. *Gneist* * idézi a felsőház bizottságának munkálatát a lordok házának eredetét illetőleg, s azt mondja, hogy a normann királyok alatt szó sem volt arról, a mit országgyülésnek lehetne nevezni. Épen így nem ösmernek törvényeket ezen időkből, valamint nem királyi parlamentokat, legfeljebb szabadságleveleket. Egy másik igen nagy tekintély, a hires kanczellár Lord Brougham ** így jellemzi ezen korszak alkotmányos értékét: »Teljesen alaptalan nemzeti hiuságunk azon feltevése, hogy őseink ezen korszakban több szabadságot élveztek vagy királyaink kevesebb hatalmat birtak volna, mint Európa többi országai.«

Nem szólva már most az angol nemzet elpusztíthatatlan szabadságszeretetéről, mely minden körülmények közt előbb-utóbb lerázta volna a jármot, különösen két tényező volt, a mely is előidézte azokat az eseményeket, a melyek a Magna Chartához és az angol alkotmány alapvetéséhez vezettek. Az egyik az egyház, illetve a pápaság, mely a saját fenhatóságát akarta a királyi hatalom fölé helyezni, mely is mind-

* Englisches Verwaltungsrecht I. kötet 227. lap.
** The British Constitution 161. lap.

járt a normann hódítás első korszakában egy véres szomorújátékot idézett elő. A szomorújáték hősei II. Henrik angol király és Becket Tamás canterburyi érsek, Anglia primása. Ennek a Becketnek eredete és származása is oly különös és regényes volt, hogy elmondom, miután úgy vélem az nálunk teljesen ismeretlen. A hivatalos okmányok erre vonatkozólag Thierry idézett műve II. kötet 48-ik lapján megtalálhatók. Ez okmányokban megolvashatók. Az egyik szerint atyja, Becket Gilbert, aranymives volt Londonban. Kalandszomja őt a szentföldre vitte keresztes háboruba. A musulmánok elfogták és ott egy saracen fejedelem udvarába került. A királykisasszony beleszeretett a szép szőke angol ifjuba, ki ezt arra használta fel, hogy fogságából meneküljön. A királyleány, a mint hogy illik, vigasztalhatatlan lett és utána ment. Csak annyit tudott, hogy imádottját Gilbertnek hivják és Londonba való. A következőképen járt el kalandos vállalatában. Először is elment a tengerpartra és ott valamelyik kikötőben folytonosan hangoztatta: London, London. A hajósok megszánták és elvitték a hova vágyott. Midőn Londonba eljutott, nyakába vette a várost, folyvást kiabálva: Gilbert, Gilbert. Ennek az lett a vége, hogy a londoni mihasznák bedugták a kóterbe. Daczára annak, hogy a »Times« akkor még nem létezett, a szenzácziós eseménynek — mint a hogy ma zsurnalisztikai műnyelven neveznék — hire ment és eljutott a derék Gilbert füleihez, ki azonközben haza jött és műhelyében csinálta a szebbnél szebb ékszereket. Utána nézett a dolognak és ott meggyőződött, hogy az érdekes fogoly az ő Dulcineája. A regénynek házasság és hetedhét országra szóló lakzi lett a vége, melyből származott Becket Tamás. Ezt papnak adták, hol rendkivüli tehetsége, de különösen világiassága által feltünt. Így jutott II. Henrikhez, kinek különösen az utóbbi tulajdonsága által kedvencze lett. Abban a reményben, hogy a királyi törekvéseknek támasza lesz, megtette primásnak. De attól a percztől Becket teljesen átváltozott, a világfiból aszkéta lett, az udvaronczból az egyház rendületlen viadora, ki Henrikkel az első alkalommal összetűzött. Az összetüzésnek az lett a vége, hogy a szerencsétlen embert 1170-ben a királynak testőrei az oltár lábainál, hova menekült, levágták.

A bűntény levét a király itta meg. A pápa egyházi átok alá fogta, vezekelnie kellett ugyanazon oltárnál, a hol Becket kiszenvedett. A pápai legatus megvesszőzte és minden intézkedését vissza kellett szívni.

Természetes, hogy a király az első alkalmat megragadta, hogy jogainak birtokába jusson. A viszály sárkányfoga el volt veteményezve, hogy az első alkalomnál ujonnan kitörjön.

A királyságnak ellensulyra volt szüksége az egyházi túlsuly ellen. Ezt megtalálta azon lovagoknak maradékai közt, kikkel a hódítást eszközölte és kiknek várakat és uradalmakat ajándékozott. Ezeket bFlóknak nevezte; e szó eredetileg embert jelentett, és a mint kisebb vagy nagyobb urak voltak, a szerint barones minores et majores nevet viseltek. A bárókat és a püspököket azután tanácskozásra is meghivta a király. Ezt országtanácsnak, bárók tanácsának is, magnum consilium, consilium baronumnak nevezték. Ezen tanácscsal operált az egyház ellen. Gneist felemlít egy ilyen tanácsülést 1136-ból, a hol 18 püspök s ugyanannyi báró volt jelen. Az ilyen testületet tehát országgyülésnek tekinteni nem lehet, ennek határozottan csakis consultativ jellege volt, habár az ügyek kezén is mentek keresztül, különösen midőn adók kivetése történt. Az angol nemzet ez időben még nem szerepelt, a minek egyik okául azon nagy átalakulási folyamat tekintendő, hogy t. i. a normannok kezdtek az angolszász fajba belevegyülni, a mi mindkét fajnak megbénulását vonta maga után, hogy azután később annál erőteljesebbé váljék. Ily viszonyok közt a bárók mind inkább hatalomra vergődtek, mely is azután azon nagy mérközésre vezetett, mely a Magna Charta nemzője lett. A királyt, kinek uralkodása alatt a mérközés történt, Jánosnak hivták. Jellemtelen, zsarnokoskodó ember, ki előtt nem volt semmi szent, de a ki szükséges képességgel sem birt, hogy imponálni tudjon. Alattvalóit nyúzta, börtönbe vettette, a sérelmek közt egy olyan Bánkbán Melinda-féle história is szerepelt, hozzá egy hadjáratban a francziáktól csunyán meg is veretett. Ez egy felkelésre adott okot, melynél mint értelmi szerzők egyházi emberek, Pandolfo a pápai követ, Stephen Langton a primás

szerepeltek, azután jött a nagy bárók egy tekintélyes csoportja, vezéreik Pembroke, Fitzwalter, Verey körülbelől 2000 fegyverest gyüjtöttek össze, hozzájok még London városa is oda csatlakozott. Ezek után a runimedi síkon a Themse partján Windsor mellett találkoztak a királylyal, a ki mindössze vagy hét emberével jelent meg. Itt állapodtak meg 1215—19 juniusban egy nagy biztosító-levél kiállításában. Ezen az immár világhirű síkon állapodtak meg az ösmert nagy biztosító-levél kiállításában, melyet kissé részletesebben kivánok ismertetni. A bevezetés és első pont imigyen szól: »Johannes Dei gratia Rex Angliae Dominus Hiberniae. Archiepiscopis, baronibus et omnibus fidelibus suis salutem. Sciatis nos initio Dei et pro salute animi nostri, ad honorem Dei et exaltationem sanctae ecclesiae et emendationem regni nostri per consilium venerabilium patrum nostrorum Stephani archiepiscopi, totius Angliae primatis — a többi püspökök nevei — magistri Pandolfi, domini Papoe subdiaconi et nobilium virorum Wilhelmi comitis Pembroke — a világi urak nevei — et aliorum fidelium nostrorum, in primis concessisse Deo et hac praesenti charta nostra confirmasse pro nobis et haeredibus nostris in perpetuum. 1. Quod Anglicana ecclesia libera sit et habet sua jura integra libertates suas illaesas. Concessimus etiam omnibus liberis hominibus regni nostri in perpetuum omnes libertates suscriptos habendos.«

Ez azt teszi, hogy János király az Isten és saját lelkének sugalatát követve, Istennek tisztelete, az egyház felmagasztalása és országa állapotának javítása szempontjából a primás, a szentszék követe, báróinak és más hű embereinek tanácsára az ur Isten által is megerősítve kiadja a jelen szabadságlevelet, melynek első pontját az képezi, hogy az angol egyház teljesen szabad, hogy annak jogai és szabadalmai sértetlennek tekintetnek, valamint azon jogok is, melyek a következőkben a szabad angolok számára biztosíttatnak.

A közadókat a 12. pont tárgyalja, melyben az van megmondva, hogy azon esetre, ha a már létező három új adónem mellett — ezekre nézve a tehát diskreczionális hatalom fentartatik — új adókat akarnak kivetni, akkor köteles

egy nagy tanácsülést egybehivni, melyben jelen lesznek a püspökök, apátok, a nagy bárók és azok, a kik személyes hűbért — tenentes in capite — birtak. Legbüszkébbek az angolok a 12. pontra, ez így hangzik: »Nullus liber homo capiatur, vel imprisonetur aut dissaisiatur aut utlegatur aut exuletur aut aliquo modo destruatur, nec super eum mittemus, nisi per legale judicium parium suorum, vel per legem terre.«

Ezen czikk, mely azt teszi, hogy az angol embert elfogatni, törvényen kivül helyezni, száműzni, csak az ország törvényei és rendes birói itélet utján lehet, általuk a személyes szabadság palladiumának tekintetik. Ezen czikkelyre mondotta az idősebbik Pitt egy alkalommal: »Azok a vasból alkotott nagybárók, az angol polgárnak közgyámjai és oltalmazói voltanak és barbár latin nyelvöknek azon nehány passusa, mely is nullus liber homo-val kezdődik, reánk nézve minden hajdankori remekiró mesterművével felér!« Mindennek a szankczióját a záradék, a 61. pont képezte, mely is 25 bárót, közöttük London polgármesterét, nevezte ki a charta őrei és biztosai gyanánt, kik fel vannak hatalmazva a királylyal szemben, a be nem tartás esetére, a jogorvoslatot karhatalommal is eszközölni.*

Ennél a chartánál több rendbeli fontos mozzanat különösen kiemelendő: Az egyik az, hogy a mennyiben ezen intézménynek két oldalu jelleggel kell birnia, a másik szerződő fél jogi személyiségének szabatossága, állandósága délibábként foszlik szét. A bárók, mint ilyenek, nem képviselték a nemzetet, még egy területet sem, azok saját maguk személyében jelentek meg és alkudtak, úgy hogy az állandóság minden feltételét nélkülözték. A praecarium fogalmának felel meg az intézvény formája, a mennyiben az angol közjog a chartát — charter — királyi szabadságlevélnek tekinti, melyet a fejedelmi kegy nyujt és durante bene placito tart fenn. Például a városok helyhatósági jogai is ily chartereken alapultak. A minek az volt a következménye, hogy azokat tetszés szerint vissza is lehet vonni, a mint ez II. Jakab alatt

* *Stubbs,* idézett munka I. kötet 540. l. Ezen munkában úgy a bárók nevei, kik főtényezők voltak, mint a biztosokéi megolvashatók.

meg is történt, ki százával vette el az ellenzéki városoktól, köztök magától Londontól is, a municzipális jogokat. És a fülebotját sem mozdította miattok senki, olyannyira természetes- és törvényesnek találtatott az eljárás. A chartában egy szó sem foglaltatik hitvalló Eduárdnak törvényeiből arról, hogy az angolok elébbi időkben bármi jogot élveztek volna. Jogfolytonosságról tehát szó sincsen, e tekintetben tabula rasa áll előttünk, a fejedelmi teljhatalomnak negativ értelemben való konstatálása. Alapvető mozzanat gyanánt jelentkezik az egyház jogállása, melyet méltán lehet államnak az államban tekinteni, a mi azután a későbbi események által még jobban szembe tűnik.

Gneist * így összegezi az eredményt, mely csakugyan elég soványon ütött ki: »Ennél tehát többet az angol bárók, szövetkezve London városával és az egyházzal, nem voltak képesek keresztülvinni. Nincs részvétel a törvények hozatalában, nincs jog arra, hogy az országos tanácsot egybehivják, hogy a sérelmeket orvosolják, hogy az adókat megszavazzák.« Különben ha többet is érnek el, az sem sokat lendített volna az állapotokon, miután az elért vivmányok is be lettek szüntetve. Ez ilyformán esett meg:

János természetesen bosszút lihegett és mindent elkövetett, hogy a megtörténteket meg nem történtekké tegye. Miután a felkelőknek főerőssége az egyházban állott, ezt kellett valahogy neutralizálni. Ez meg is történt, még pedig oly módon, hogy Angliát a pápának, III. Inczének hűbér gyanánt felajánlotta. Ez a saját fölényét oly módon látta biztosítottnak, hogy a király pártjára állott, követjét és a primást Rómába idézte, a chartát semmisnek jelentette ki, mert engedélye nélkül adatott ki, és a bárókat excommunikálta is. Azonkivül sereget gyüjtött Németországban és megkezdte a harczot a bárók ellen. A harcz kezdetén azonban meghalálozott és fia, a 10 éves III. Henrik, lépett a trónra.

Ennek az a Pembroke lett a gyámja, a ki elébb a bárók élén állott és a ki folytatta ellenök a harczot. A bárók a franczia királynak ajánlják fel Anglia trónját, ez sereggel

* Englisches Verwaltungsrecht I. kötet 281. lap.

segélyökre jön, de leveretnek. A dolognak kompromisszum lesz a vége, még pedig oly módon, hogy a charta megerősíttetik, de annak három leglényegesebb közjogi pontja, az adók kivetése, az országgyülés összehivása és a biztosítási záradékra nézve, egyszerüen kihagyatik és hatályon kivül helyeztetik.* A helyzetet élénken illusztrálja azon körülmény, hogy, ha az ember az angol Corpus Jurist, a Statute-Book-ot kézbe veszi, a chartát nem találja meg 1215. évszám alatt, hanem csakis 1297-ben, a mikor ujonnan kiadatott. A czím Confirmatio Chartarum Regis Eduardi I. (Statutes of the Realm I. kötet.).

A bárók magok a közjogi pozicziót annyira feladták, hogy III. Henrik egész uralkodása alatt nem is merték egyik pontnak helyreállítását sem követelni, a mit azután Stubbs oly módon magyaráz meg, hogy ezen nagy vivmány szokatlan voltánál fogva még a bárókat meglepte, és a midőn a hatalom ismét kezükbe került, nem merték azt megújítani.**

Az angol közjogi tekintélyek véleményét a magna charta értékét illetőleg így fejezi ki Hallam klasszikus munkájában az angol alkotmány első korszakáról *** »A magna charta az angol szabadságnak tulajdonképpeni alapköve. A mi később jött, az annak csak kibővítése és magyarázata, ha minden utóbbi törvény hatályon kivül helyeztetnék, ezen hirneves okmány még mindig a határvonalat képezné a szabad alkotmány és önkényuralom között.«

Úgy vélem azonban, hogy sokkal találóbb ennél a nagy történetirónak Rankének nézete, ki úgy nyilatkozik † hogy: »az említett okmányt nem lehet egy oly befejező mozzanatnak tekinteni, mely is a korona önkényét korlátozta, a polgári szabadságot biztosította, az csak egy kisérletnek tekinthető, melynek megvalósításáért századokon keresztül küzdöttek.« Legjobban igazolja ezt azon körülmény, hogy a Magna Chartának legsarkalatosabb jogosítványa, a

* *Stubbs,* idézett munka II. kötet 21. lap.

** U. o. I. kötet 534. lap.

*** State of Europe during the Middle ages II. kötet 215. lap.

† Englische Geschichte vornehmlich im XVI—XVII. Jahrhundert I. kötet 76. lap.

már említett 39. pont, mely is a személyszabadságnak akart lenni a támasza, csakis 4 századdal később, 1679-ben az ösmeretes Habeas Corpus actában nyerte meg a kellő biztosítékot. És volt is elegendő indok reá, mert nem volt a Magna Chartának oly intézkedése, mely annyiszor lett volna megsértve, mint éppen a személyszabadság nagy elve. Erre vonatkozólag csak elég egy tényre hivatkozni. Az angol királyok, még I. Stuart Károly is, többszörösen megtették azt, hogy az alsóház ellenzéki vezéreit itélet nélkül becsukatták. Nem akarom az angol alkotmányt kisebbíteni, ellenkezőleg az angol nemzet politikai ereje és értékének éppen az elmondottak és elmondandók képezik legfényesebb bizonyítékait. Legfényesebb bizonyítékai, mert ezek kimutatják, hogy akkor, mikor az angol kiindult a fejedelmi teljhatalom álláspontjából, mégis eljutott a nemzet souverainitása, jogállam és törvényuralom birtokába.

Az a körülmény, a mire már hivatkoztam, hogy a nagy bárók, a kik a Magna Chartát kivivták, nem képviseltek senkit, hogy mögöttök a nemzet nem állott, az a tizenharmadik század egész folyamata alatt akadálya volt annak, hogy az alkotmány megszilárduljon. A harcz a királyság és a bárók közt folytonos, de ha győznek is, győzelmök mulékony, mert az egésznek szűkkeblű oligarchikus szinezete van. Ekkor támadt 1264-ben a bárók egyik vezérének egy jó gondolata, mely is azután megveti a parlamentárizmus alapjait. Ezt a kiváló egyéniséget Montfort Simonnak hivták. Bizonyos pikanteriával bir a dolog, hogy, a kit az angol parlament atyjának neveznek, franczia születésü volt és az eszmét Aragoniából vette, melynek akkor igen szabad alkotmánya volt. A jó gondolat pedig abból állott, hogy ő belátván azt, hogy a harczot szélesebb keretben kell vivni és hogy annak a magnum consiliumnak, a mit akkor parliamentumnak hivnak, erőteljesebb, tehát populáris alapot kell adni, összehí egy nagy országgyülést.

Ezt III. Henrik király nevében tette, ki a bárók foglya volt, még pedig oly módon, hogy minden megye és városból meghítt képviselőket, a kik akkor először az angol történetben össze is ültek és határoztak. Ez volt az angol alsóház

tényleges és törvényes keletkezése. De ez is muló dicsőség számba jött. A király ismét felülkerekedett, Montfort a harczokban elesett, és a képviseleti rendszer el lett odázva. De csak rövid időre. A viszonyok már annyira érettek voltak, hogy a nemzet részvétének fejlődését többé megakasztani nem lehetett.

A tizenharmadik század vége felé, 1272-ben, kezdődik az Eduárdok dicsőséges uralkodása. Egy századon keresztül egymásután három Eduárd nevét viselő király ült Anglia trónján, kik a nagy szervi alkotások korszakát képviselik. A közigazgatás, jogalkotás és törvényhozás szervezése terén halhatatlan érdemeket szereztek.

1295-ben jön össze egy oly parlament, melytől fogva a helyhatóságok képviselői állandóan képezik annak alkatelemeit. Ezen időszakra tehetjük a lordok házának külön közjogi létezését, de egyszersmind az örökletes mágnásság alakulását.

Hatalmas tényező a királyság és mágnásság, ezek között igen szerényen viselkednek a commonerek. Ha felszólalnak, ily módon történik az: »Vos humbles pauvres communes prient et supplient Dieu et en oeuvre de charite.« * Ezen két hatalmas tényező, a mágnásság és királyság, versenygése kifejezésre jut a fehér és piros Rózsa harczában. Nem annyira a York és Lancaster családok jogai felett folyik a véres koczkajáték, hanem a különféle mágnásfrakcziók túlsulya az, a mi a kérdésben forog. Ennek a harcznak az a vége, hogy a lordok egymást kölcsönösen kipusztítják. Az ezen küzdelmek után jövő Tudor dynastia alatt még jobban megerősödik a királyi hatalom. A reformáczió idejében tizenkét rövid év alatt háromszor változtatta meg a nemzet hitvallását fejedelmeinek parancsára. VIII. Henrik alatt protestáns lett, Tudor Mária alatt katholikus, és Erzsébet alatt ismét protestáns. Az anglikán egyház szervezete magában foglalta a királyi hatalom óriási növekedését, mert az egész hatalom, a mi a pápa kezeiben létezett, átment az angol király tulajdonába, mint a ki az angol egyház fejévé emeltetett. Ez pedig oly fele-

* *Gneist,* Verfassungsgeschichte 369. lap.

kezeti szellemű népnél, mint az angol, sokat jelentett. Igaz, hogy ezen idő alatt a nemzet is folyvást erősödött, a mi a parlament jogkörének tágítását vonta maga után. Mindenki ösmeri azon összeütközést, mely is a Stuartok és a parlament közt folyt, mely I. Károlyt a vérpadra, II. Jakabot számüzetésbe vitte. Ha az ember elfogulatlanul, különösen az akkor érvényes közjog szempontjából, tekinti a küzdelmet, akkor be kell ösmerni, hogy a kérdés, hogy kinek volt igaza, a királynak-e vagy a parlamentnek, mindenesetre kontroverznek tekinthető, mert a rendek a király ellen törvényre nem tudtak hivatkozni, a gyakorlat pedig mellette szólott. Különösen áll ez a kontroverziának kiugrópontjára nézve, jelesen arra, hogy a királynak joga van a létező törvények hatályát felfüggeszteni. A minek következtében az ugynevezett Bill of Right törvény, mely is a forradalom után 1689-ben keletkezett, ilyformán hangzik: »II. that the pretended power of dispensing with laws or the execution of laws, by regal authority, as it hath been assumed and exercised of late is illegal«. A mi azt teszi, hogy azon állítólagos jogosítvány, a törvény hatályát feloldani, a mint az *idáig* gyakoroltatott, törvénytelen. Ennél a törvényhozatalnál az a jellemző eset történt, hogy, midőn az alsóház ezen törvényt megfogalmazta abból a czélból, hogy jövőre minden jogsérelemnek eleje vétessék, a dispenzáló hatalom általánosságban el lett itélve. A lordok háza azonban ezt az alkotmányellenes felségjogot legalább elvben fenn akarván tartani, azzal a módosítványnyal látta el, a mint az idáig gyakoroltatott.* A XVII. század egyik legszabadelvűbb irója, a hirneves bölcsész Locke, úgy határozza meg a királyi praerogativát,** hogy az oly természetű jogosítvány, mely is, a közérdek szempontjából, felhatalmaz törvény nélkül, sőt annak ellenére cselekedni. Nagy általánosságban szólva az angol alkotmány alapgondolata és kiindulási pontjáról, azt soha egy perczre sem szabad szem elől téveszteni, hogy az a királynak jogi személyiségéből indult ki. Azok a kifejezések: king in council, in court, in

* *Hallam* The constitutional History of England III. köt. 105. l.
** On civil government XIV. §. 160.

parliament, a király, a tanács, biróság és országgyülésben azt jelentik, hogy ezen intézvények eredetileg nem a népjogból, de királyi jogokból származtak. A király nem hal meg, rex non moritur, a király nem követhet el sérelmet, »the king can do not wrong« : ezek az angol közjognak ma is ösmert tételei bizonyítják a királyi hatalom alapvető jelentőségét. Egyike az angol közjog legkitünőbb commentatorainak Hearn* ma is a királyi felségjogokat tekinti Anglia központi intézményének, és oly conclusiókat von le belőlök, melyek valójában a középkorba vezetnek vissza. Mindennek magyarázata pedig egyszerüen abban áll, a mire már elébb is utaltam, hogy a királyi teljhatalom volt az államélet pozitiv alapgondolata. Minden kétes esetben tehát a vélelem mellette volt, mint a fejlődés fel- és aláhullámzása oda vezetett vissza, a honnan elindult.

III.

Ha talán ennél a kérdésnél kissé tüzetesebben időztem, annak indoka főleg abban rejlik, mert lehetőleg érthetőn akarom kimutatni azon külömbséget, mely is az angol és a magyar alkotmány kiinduláspontja, alapgondolata és fejlődése között létezik. A mint erről már tettem is említést a kiindulási pontnál, a magyar állam megszerzése, felállítása, a királyság alakulása, az aranybullának keletkezése és későbbi érvényessége, a politikai sulypontnak elhelyezése, a lehető legélesebb ellentétet tünteti fel az angollal szemben. A történeti igazság világánál egy igazán magasztos és fenséges eszmét látunk itt bámulatos képesség- és következetességgel megvalósítva.

A magyar állam is hódítóinak köszöni felállítását. Ez a hódítás nem egy hódítónak, nem egy hatalmas fejedelmi egyéniségnek, hanem magának az egész nemzetnek volt cselekménye. Az emlékek és hagyományok szerint az őshaza Scythia volt, magok is szittya faj és nemzet voltak, szittya törvények alatt éltek.

* The government of England.

Ugyanezen emlékek alapján igen szép genealogiát csináltak maguknak. A gyökerek a szentirásba nyulnak, Jafet után jött Nimrod, ettől származott Hunor és Magor és így tovább. Herodot előtt a szittyák nem voltak ösmeretlenek. Vámbéry szerint a három királyinak nevezett törzs ária; de azok, a melyek a Moeotis-tótól északkeletre a Volgáig terjednek, turáni faj valának. A mi azt a nagy kontroverziát illeti, mely a magyarok eredetére vonatkozik, Hunfalvi Pál és tisztelt barátom Vámbéry közt s melyet ő * oly módon formuláz, hogy az a kérdés, hogy finnugorok vagyunk-e, kik török szokásokat, vagy törökök, kik finnugor szokásokat vettek fel: annak megbirálásában illetékes nem vagyok és bele nem bocsátkozom. De annyi bizonyos, hogy bármelyik törzsből származik, a mi a nemzet politikai képességeit illeti, arra nézve olyannyira elüt valamennyitől, oly erősebb kalibert képvisel, mint a hogy elüt a római nép Italiának és Hellasnak többi népfajaitól. Ez a különlegesség megnyilatkozik attól a pillanattól fogva, hogy a nemzet a történet világába lép, mikor ellenállhatatlan erőtől sugalmazva, koczkáztatott, de eredményes utjára felkerekedett, hogy Atillának örökét birtokába vegye. Egy osztrák iró, Meynert ** helyesen jegyzi meg, hogy az a csodálatos vágy, mely a népvándorlásnak rugója volt, ragadta meg őket. Azokat a vidékeket, melyeket sohasem láttak és melyeknek a biztató sors neki vitte őket, úgy tekintették, mint sajátjokat, melyekre jogot szereztek maguknak. Ebben a felfogásban található már gyökere annak a lángoló honszerelemnek, melyet még az ellenség sem vitathat el. Egy másik kiváló tudós, Szabó Károly, kinek munkásságát tudományos alaposság és igazi történeti érzés hatja át, ragyogó ecsettel rajzolja elénk ezen nagy történeti tényt.***

»A kürtök megriadának, föllengének a zászlók, melyeken a szabad nemzet erejének és fenségének jelképeül az Etelétől örökölt koronás karvaly — ősmagyar néven Turul — magasan röpkedett, a nemzet jósai ünnepélyes nemzeti áldo-

* Magyarok eredete 419. lap.

** Das Kriegswesen der Ungarn 23. lap.

*** A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig 27. lap.

zat után, ihletett, magasztaltsággal mutatták az irányt, a merre Etelének hagyományos öröksége fekszik, buzgón imádva a nemzet Istenét, hogy a tejjel és mézzel folyó hont vérökkel visszaváltani engedje.«

A külömbség tehát a két hódítás között óriási, mely azután természetszerüleg a következményeknél nyilatkozott meg. Hódító Vilmos éppen úgy, mint a hogy az egyáltalában a germán Gefolge-nál történt, maga alkotta meg seregét, őtőle indult ki az egész vállalat, ő volt tehát a döntő tényező. Világos, hogy ily módon a zsákmánynak oroszlánrésze birtokban, országban, hatalomban neki jutott és ennek az állapotnak normális továbbfejlődése volt a normann királyságnak eszméje. De nálunk megvolt a sereg, a nemzet maga, meg a kitüzött czél, a melynek czélszerübb megvalósítása szempontjából lett a vezér megválasztva és a jogviszony a vérszerződésben szabatosítva, melyet méltán lehet a magyar alkotmány és közjog alapvetésének tekinteni. A vérszerződés II-ik pontja, hogy t. i. abban, a mit közfáradalmaik által szereztenek, mindenkinek része legyen: az adott helyzetnek, a viszonyok mivoltának oly megfelelő kinyomata és következménye, hogy, ha az ember csak kissé gondolkozik felette, belátja, hogy oly népnél, mint a milyennek a magyar első fellépténél mutatkozott, az eljárás más nem is lehetett. Tudvalevő dolog, hogy német irók, mint Schlözer és Rössler, sőt még oly kitünő magyar tudós is, mint Hunfalvi, csekély véleményt táplálnak Béla királynak névtelen jegyzője, mint történeti forrás iránt, kinek elbeszélése képezi a honfoglalásnak és különösen a vérszerződésnek elfogadott alapját. Nem lehet itten feladatom az Anonymus és a többi krónikások történeti hitelessége felett itéletet mondani. Tudom azt, hogy egyes adatai meg lettek czáfolva és hogy a történetirók közt létezik egy tekintélyes oskola, meg nemcsak a magyar, hanem más nemzeti tradicziókat tagadásba veszi, példa rá Svajcz szabadságharcza és Rómának azon korszaka, mely is a királyok országlását és a köztársaság kezdetét tartalmazza. Igaz, hogy gyakran a tudós kritika a rövidebbet huzza, mint ez például Herodottal történt, kinek kétségbevont adatainak nagy részét későbbi vizsgálatok megerősítették.

Politikai szempontból azonban ezen hagyományok egészen más elbirálás alá esnek. Mert azon mozzanat, hogy egy nemzet miképpen formulázza hagyományait, a nemzet jellemére vet éles világot, ezeket a hagyományokat saját képére teremtette és ezen emlékek- és hagyományokban találta azokat a mintákat, melyek úgy maga, mint vezéreinek eljárását irányították. A svájcziak szabadságszeretete teljesen megfelel a Tell-monda megható részleteinek. Rómának harcza a Tarquinok, a plebejusok küzdelme a patricziusok ellen, Virginia, Lucretia, Coriolan, Mucius Scaevola feléledt Róma alkotmányának későbbi tényeiben, a római férfiak és matronák jellemében, mely tulajdonságok nélkül a világuralom sohasem érettetett volna el. Ha azt felhoztam, nem azért hoztam fel, mintha a vérszerződés és a rokon természtü események megtörténtén és hitelességén kételkedném. Mint már említettem, a dolog természete, minden külső és belső indok a mellett szól, hogy a honfoglaló magyarok birtak azzal, a mit önkormányzatnak lehet nevezni.

Először is a történeti indokok. Szabó Károly vette magának azt a fáradságot a hajdankor nagy történetiróit felkeresni. Herodot, Tacitus, Pomponius Mela mind elismerik, hogy a skytha és velök atyafiságban levő népeknél ilynemű procedura, mint a melyet Anonymus előad, divatozott. Ugyanezt az ujabbkori kutatás hasonlókép megerősíti az uralaltaji népcsoportnál, például a mongoloknál. Így Dsingis khán egy összgyülésen választatott meg, a melyet kurultojnak neveznek.* A honfoglaló magyarok egy nagy állandó tábort képeztek, a nemzetgyülés mintegy permanentiában volt, misem volt tehát természetesebb, mint hogy a legfontosabb tényeket közelhatározással állapitsák meg. Természetszerüleg folyik mindebből a vezér választása, a jogok megállapitása, az egésznek bizonyos ünnepélyes szertartással való sanctionálása. Az őskormányzati joggyakorlatra nézve olvasható már Kézaynál egy becses adat, jelesen hogy a Thorda nemzetségből egy birót, Kádár nevüt választottak maguknak, a ki a peres ügyeket elintézze, a bűnösöket megbüntesse, kinek azonban itéleteit

* *Bluntschli,* Staatswörterbuch 10. kötet 504. l.

a nemzetgyülés megvizsgálja, esetleg megsemmisíti, őt magát leteszi.*

A történeti indokok tanusága mellett felhozhatók az irodalmi tekintélyek is. Nemcsak hogy történetiróink így vélekednek, de közjogi iróink is.

A nemzetgyülések tartását illetőleg szintén igen becses adattal találkozunk Verbőczynél, a ki — Hármaskönyv I. Rész 3. cz. — elmondja, hogy mindannyiszor, midőn az egész közönséget illető dolgok feletti tanácskozásról volt szó, vagy a hadseregnek általános felkelése vált szükségessé, a hirnökök vérbe mártott kardot hordottak szerteszét, tudtára adván mindenkinek, a kit illet, hogy Istennek szava és az egész közönségnek parancsa az, hogy mindenki a megnevezett helyen fegyverrel, vagy a hogy teheti, az ország tanácsába és parancsának meghallgatására megjelenjen.

És a vérszerződés és a pusztaszeri összgyülés mellett szólanak végre a közjogi és politikai természetü indokok. A nemzet alkotmányának fejlődése, egész évezredes magatartása kiáltó példák a mellett, hogy mihelyt a nemzet existentiájának tudatára jött, csak úgy kellett eljárnia, mint a hogy azt derék krónikásai elbeszélik.

Egy évezrednek következményei visszavezetnek azon premisszákhoz, melyekben »a semmit rólunk, nélkülünk nagy elv először kifejezéshez jutott«. Minden számot tevő közjogi irói tekintélye az országnak, még oly konzervativ emberek, mint Széchenyi, Virozsil, Cziráky, feledhetlen tanárom, Venczel Gusztáv, sőt oly aulikus iró, mint Kollar, Amoenitates czimü munkájában, mind úgy tekintik a vérszerződést, mint a magyar alkotmány alapját. Lustkandl előhirnöke, Gustermann sem tud ellene mást felhozni, mint hogy Biborban született Konstantin nem emlékezik meg róla.** És a dolog nem is lehet másként. Hiszen minden jogásza a világnak egyetért abban, hogy a jog az illető nemzet jogalkotó erőinek eredménye. Joggal lehet tehát feltételezni, hogy ezen

* Lásd egyebek között *Kérészy* Zoltán : A magyar országgyülések eredete. Az erre való anyag szépen és helyesen van összeállítva.

** Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungarn. I. köt. 19. lap.

jogelvek őseinknek vérében voltak találhatók. Éppen úgy lehet azt feltételezni, mint a hogy az angol »Common Law«-ban fel lehet ösmerni nemcsak az angol-szász faj, de az indogermán népcsalád ősjogát, melyet a Himalaya tövéről hoztak magukkal és nem vesztettek el soha.* Egy kiváló angol jogász az angol »Common Law« eredetét a Nilus forrásaihoz hasonlította, melyek akkor, mikor ezt irta, ismeretlenek voltak. Ezek is azóta ki lettek kutatva. És éppen úgy tehát, mint az angol köztörvénynél, éppen úgy nálunk is a jogélet hatalmas folyama, mely alkotmányunk terhelt hajóját viszi, az őshazának, Skythia jogszokásainak és elveinek gazdag forrásából fakadt. Akármelyik korszak és ténynél állapítja meg az ember a történeti hitelesség kezdetét, a magyar nemzet politikai eljárását másképpen megérteni nem lehet, mint úgy, hogy eredetét a nemzeti egyéniség kezdetére vezetjük. A mint a gyermekben már megtaláljuk a férfiunak zsengéit, úgy van ez a nemzeteknél is. A magyar nemzet legutóbbi időkig tartó csodálatos sikerei titkát éppen úgy megmagyarázza Bölcs Leo császár azon itélete, hogy a magyar nemzet a lélek ereje által akarja elleneit felülmulni; minthogy egy nagy fogyatkozást hozzak fel, azon igazán kétségbeejtő kinövést, hogy t. i. minden nagy nyilvános természetű cselekvény egy bankettel végződik. Hiszen megolvashatjuk a Névtelen jegyzőnél, ki tudósít arról, hogy őseink: »fecerunt magnum aldumas«.

Ha tehát minden történeti mozzanatot összegezünk, meg lehet állapítni, miszerint azon nagy politikai elv, a magyar szabadság nagy elve, mely a nemzeti és állami élet tengelyének egyik sarkpontját képezi, ismét két nagy mozzanatban jut kifejezésre és már kezdettől fogva veres fonalként huzódik át nemzetünk egész történetén, ennek jellemét és jellegét világos és félre nem ösmerhető módon meghatározva. Az egyik a nemzet souverainitásának nagy elve. Ha Angliában a korona volt az a sarkalatos és alapvető tényező, melyből minden kiindult és a hova minden visszafolyt, nálunk a nemzet és nemzeti akarat tekinthetők

* *Ihering,* Geist des Römischen Rechts I. köt. 81. lap.

annak. A másik nagy elv pedig az volt: a nemzeti akaratot formában szabatosítani, jogviszonyokká konstruálni, a jogokat és kötelességeket világosan és határozottan megállapítani. Egyszóval azt az állapotot létesíteni, melyet ma jogállam alatt értünk. Természetesen mindkét esetben a lényeget tekintem és nem a formát, mert hogy őseink a nemzeti souverainitás és jogállam eszméit nem oly módon juttatták kifejezésre, mint a hogy azt ma az egyetemeken tanítják, azt magyarázni szükségtelen. Mellékesen itt egy megjegyzést. Ösmeretes dolog, hogy a tizenhatodik és hetedik század bölcselői azon az alapon állottak, hogy az állam egy ősszerződésnek köszöni lételét. Ezen az alapon állottak Hugo Grotius: Jus belli et pacis, Puffendorf Samuel: De officio hominis et civis, Thomasius: Institutiones jurisprudentiae divinae, Wolff Keresztély: Jus naturae munkáikban. Ők úgy fogták fel a dolgot, hogy az illető nép vagy nemzet érezve a társulás, szövetkezés és a jogrend megállapitásának szükségét, összejött s egy ily szövetségi szerződést — pactum unionis — alkotott. Ezt követte egy másik szerződés — pactum subjectionis — a melybe a megállapított közhatalomnak (fejedelem vagy köztársaság) vetették magukat alá. Ezen elmélet azután Rousseau Contrat Social-ja által általános elterjedést nyert. A gyakorlatban pedig az angol parlament egy nagy fontossága nyilatkozványában jutott kifejezésre, akkor, midőn II. Stuart Jakabot azért is trónvesztettnek nyilvánították, mert a fejedelem és a nemzet közt létrejött ősszerződést megszegte. A mire azután a tudós Hallam megjegyzi, hogy ezen határozatnál nem a nagy közjogi tekintélyek: Hale és Locke, hanem az említett irókat követő angol bölcselők: Hooker és Harrington után indultak. Ma már az egész irodalom tisztában van azzal, hogy az államok nem ily nemű instrumentumoknak köszönik eredetöket. Annál örvendetesebb, hogy a mi államunk és alkotmányunk ezen külömben igen tiszteletreméltó doctrina megvalósulását tünteti fel.

Annak az említett irányzatnak, t. i. a jogviszonyokat szabatosítani, kötelező erejét fokozni, kiáltó példáját képezi a törvénytár, a Corpus Juris, mely is Szt. István törvényeivel — körülbelül mindjárt az 1000-ik év után — kezdődik,

hogy szakadatlan folytonosságban a legutolsó időkig levezethető legyen. Tudvalevő pedig, hogy törvénytárunk nem is tartalmazza összes ösmert törvényeinket, a két Kovachich, Endlicher is fedezett fel és tett közzé ilyeneket. Így például III. Endre, az utolsó Ápád-házi királynak rendkívül becses végzeményei 1291. és 1298-ról, melyek közül az első 40, a második 80 czikkelyt tartalmaz, és melyekről később még szólani fogok, Kovachich József és Márton kutatásai folytán lettek ismeretesek. Minden esetre áll az, hogy egy nemzet sincsen más, mely a törvényeknek ily régi időből származó, szakadatlan lánczolatával, melyek hozzá a nemzet részvételének kétségtelen nyomait tartalmazzák, dicsekedhessék.

Azon állításom, hogy t. i. a nemzeti souverainitás nagy elve uralkodott államéletünk egész területén, hogy tehát a nemzeti akarat volt azon tényező, melyből minden kiindult és a hová minden visszafolyt, szemben találja magát egy másik állítással, hogy t. i. ez a nemzeti akarat még sem érvényesült az egész vonalon. Jelesen nem a törvényhozási téren, mert itt a király akarata volt mérvadó, az határozott, majdnem abszolut hatalommal a nemzetnek, az országgyülésnek ebben része nem volt. Régebbi időben egy egész közjogi iskola létezett, melynek élén például Kollár és Gustermann állottak, a kik erősen állították, hogy egész 1405-ig a nemzetnek beleszólását kimutatni nem lehet. Nem szükséges magyaráznom, hogy ezen iskola politikai indokokból indult, melynek czélzatát nem volt nehéz kieszelni. Mindannak daczára pár szóval én is hozzá kivánok e kérdés tisztázásához járulni.

Ezen felfogás például Szt. Istvánra nézve abban találja erősségét, hogy az ő törvényeinél minduntalan ily kifejezéseket találunk, hogy azok a Regale comitium primatum Conventus, Regalis Senatus határozata folytán adatnak ki, a miből az a következés vonatik le, hogy a törvényhozást a király ily módon az országgyülésnek kizárásával eszközölte. A törvényhozás lett volna tehát azon archimédesi pont, melynél fogva az alkotmány sarkaiból ki volt forgatva és szabadelvü jellegét elvesztette vala.

Ennek a kérdésnek tisztábahozatalára egy elég klasz-

szikus tanuval rendelkezünk Verbőczy Istvánban, a ki »Hármas könyvében« II. rész 3. cz. 2. §. a következő nagy fontosságu kijelentést teszi, mely más irányban is, mire később vissza fogok térni, nagy horderővel bir. Ő azt mondja: »Minekutánna a magyarok a katholikus hitre tértek és maguknak önként királyt választottak, úgy a törvényhozásnak, mint a birtokadományozásnak és minden biráskodásnak hatalmát és jogát az uralkodás- és kormányzással együtt az ország szent koronájának, melylyel Magyarország minden királyát megkoronázni szokták, joghatóságára és következésképen a mi törvényesen rendelt fejedelmünk és királyunkra ruházták át. És így ettől az időtől fogva a királyok a törvényeket a nép összehivása és megkérdezése mellett kezdték alkotni, a mint az korunkban is történni szokott.« Ez természetesen nem zárja ki, sőt nagyon is valószinű, hogy a kodifikáczió technikai részét ne a királyi tanács vagy más testület végezte legyen. Ezen regale consilium hihetőleg oly szerepet játszott, mint a királyi tábla később a törvények szerkesztését illetőleg.

De azért nagyon tévedne bárki is, ha ezen tény folytán a táblát tekintette volna a törvény forrásának. Ismétlem, ezt a felfogást lehet a királyi tanácsra alkalmazni, mely is minden valószinüség szerint a törvények alkotásánál a redakczió, a szerkesztés feladatát végezte, míg az érdemleges intézkedés mégis csak a nemzetgyülésnél volt és másképpen nem is lehetett. Mert én azt tartom, hogy a kérdés lényegét ottan kell keresni, hogy, a magyar alkotmánynak egészét tekintve, hol volt a hatalomnak sulypontja, melyik tényező, király vagy nemzet, volt a másikkal szemben erősebb, hogy azt kényszeríthette akaratának engedelmeskedni.

Van a hajdankor egyik nagy irójának, Pliniusnak egy mondása, mely imigyen hangzik és a melyet különösen azért ajánlok figyelmébe mindenkinek, mert ez igen helyes utmutatást képez bonyolult kérdéseink kiugrópontjának megtalálására. »Naturae vero rerum vis atque majestas in omnibus momentis fide caret, si quis modo partes ejus ac non totam complectatur animo.« A dolgok természetében rejlő fenség és erő elveszti hitelességét, ha annak csak egy

részét, nem pedig a dolgok egészét teszszük vizsgálat tárgyává.

Ha már most ebből a szempontból néhány esetben a hatalom elhelyezését akarjuk megállapítani, a következő eredményre jutunk. Például mikor Francziaországban XIV. Lajos azt mondta, hogy »L'état c'est moi«, akkor az ő kijelentését az akkori helyzet lényege igazolta, mert az ő akaratán kivül semmi más hatalom nem létezett, mely azt korlátozni képes lett volna. Ellenben Rómában a dictatorban szintén összpontosult a hatalom összege. Ha az ember csak ezt az egy mozzanatot tette contemplatiójának tárgyává, a kényuralomra lehetett következtetni. De ha a vizsgálat tovább folyt, az elvitte a curiába, a forumhoz, ott volt a Senatus populusque Romanus, melytől a megbizás és hatalom származott és a mely azt vissza is vehette, akkor rájött arra, hogy mégis mindennek a népsouverainitás volt a forrása.

Így volt ez nálunk is. Feltéve, hogy a király birta is a törvényhozás jogát, de ezzel szemben a nemzetnek a királyválasztás oly fegyvere volt, melylyel jogait, igazait akkor vivta vissza, mikor akarta. Ha a dolgok természetes folyamatát tekintjük, könnyen megtalálhatjuk azt a pontot, a hol az alkotmány fensége és ereje megnyilatkozik. Induljunk ki abból, hogy a király István őshatalmából adta ki a törvényeket. Az emberek sokasága, a nemzet ezrei és ezrei eljönnek évenként Fehérvárra, a hol a király törvénynapot tart, a hol a panaszokat, sérelmeket meghallgatja, a vitás pereket elintézi, a gonoszokat megbünteti.

Itt például értésére jutnak annak, hogy a király azt a törvényt hozta, hogy a papság ellen a világinak tanuskodása mit sem bizonyít, hogy gyermekének örökségét is az egyháznak adhatja, azonkívül megtudjuk azt is, hogy az egyes bűntényeket minő büntetés sujtja, hogy a gyujtogató 32 tinót fizet, hogy az a főur, ki embereivel hatalmaskodik, pedig 100-at és hogy mindenbe bele kell nyugodni, mert a király így parancsolja, mert ez a koronának a jussa. Mindaddig, míg ezen szabványok az emberek jogérzetével összeesnek, a dolog természetesen rendben van, de sehogy sem tudom elképzelni, hogy, ha ezen joggal visszaélés történik,

hogy a nemzet ne követelje azt, hogy ezen szabványok alkotásában neki is része legyen és többé ne sózzanak a nyakába oly regulákat, melyeket utál és gyűlöl. És miután a király nem örökség utján jut a koronához, hanem választás utján, akkor mintegy magától kinálkozott az alkalom a választás feltételei gyanánt követelni, hogy a törvények alkotásában a nemzetnek része legyen. A választott királyságoknál ezen választási feltételek, a kapitulácziók, mint azokat nevezték, voltak a legbiztosabb eszköz a királyság megfékezésére. Tényleg, mint erre később még visszatérek, Lengyelországban, a német birodalomban ezen kapituláczиók a korona hatalmát teljesen tönkretették.

Nálunk, mint azt ki fogom mutatni, ez nem történt meg, mert a nemzetet helyes politikai érzéke ettől a végzetes lépéstől megoltalmazta. De volt rá hatalma és a történet és a politika fejlődésének teljes félreösmerése lenne feltételezni, hogy a nemzet ezen fegyverrel ne élt volna, hogy biztosítékot szerezzen magának az önkény ellen, melytől éppen úgy irtozott, mint a szabadosságtól.

Hogy a nemzet még koronázott királyával szemben is fel tudott lépni, annak Péter, Aba Sámuel, Salamon esetei, még pedig mindjárt az állami élet kezdetén, elég kiáltó példáját szolgáltatják. Ettől az erőszakos eljárástól pedig csak egy lépés választotta el a nemzetet az alkotmányos kiegyenlítés terétől, t. i. attól, hogy a visszaéléseket békésen, országgyülés által megszüntesse és orvosolja. Úgy vélem, ily módon történt az aranybullának a keletkezése is.

IV.

Annyi tény, hogy az aranybulla és magna charta között több az ellentét mint az analogia. Az egész helyzetet uralja, az a külömbség, mely is a két államhatalom eredete között létezik. Mint már mondám, a szervezet Angliában felülről lefelé, nálunk alulról felfelé alakul. Ennélfogva a magna charta egyoldalu fejedelmi cselekmény, mint a hogy az jogilag másként

nem lehetett, mert hiszen a hatalom teljessége a koronában összpontosult és nem létezett oly jogi tényező, mely is a másik szerződő felet alkossa. Endrével szemben pedig ezen jogi tényező, az alkotmányos jogokkal felruházott nemzet igen is létezett. A melynek szervezete, ha nem is működött azon formában, melyet ma ösmerünk, de élt, erővel birt és azt, ha kellett, fel is tudta használni. E tekintetben tökéletesen igaza van egy jeles ifjú iró, Ferdinándy Gézának, ki is az aranybulláról irt becses monografiájában ugyanezt a tételt állítja fel. Nem lehet felhozni az aranybullának normális törvényes jellege ellen és nem lehet azt azon czímen fejedelmi adománynak tekinteni, hogy például annak levezetésében azon kifejezés foglaltatik, hogy a nemesek gyakran ostromolták a király füleit kéréseikkel, hogy az országot állítsa helyre. Ez hihetőleg úgy felel meg a tényleges valóságnak, mint az 1867 : XII. czikknek azon záradéka, melyben el van mondva, hogy a korona meghallgatván a főrendek és képviselők alázatos esedezését, az idézett törvényt megerősíti. A mi általában az aranybullának formai részét illeti, az hihetőleg onnan származott, mert akkor még eleink nem igen voltak tisztában a törvények szerkesztésének követelményeivel, és miután tényleg szükség volt arra, hogy a biztosítéknak mintegy maximumát megszerezzék, azért választották azt a formát, melyet a legbiztosabbnak és ünnepélyesebbnek tekintettek. Más magyarázatot a dolognak adni nem lehet. Mert hogy az aranybulla alkotása előtt a nemzeti akarat érvényesülését illetőleg tabula rasa nem létezett, hogy a nemzetnek voltak jelentékeny jogai, hogy tehát a jogfolytonosság aranyfonala nem szakadt meg, azt a történetnek teljes ignorálása nélkül állítani nem lehet. Épen ezen folytonosság képezi mindjárt az első lényeges külömbséget a két intézmény között. A magyar hivatkozik Szt. István törvényére, míg az angol gondosan kerüli Hitvalló Eduárdénak felemlítését.

Az angolnál különösen hangsulyoztatnak az egyház érdekei, az okmány ezek biztosításával kezdődik, nálunk az intézkedések éle az egyház és urak ellen van. Jó lélekkel lehet állítani, hogy antiklerikálisabb és antiarisztokratikusabb

törvényt nem igen lehet képzelni mint az aranybullát. Az egyház ellen szól a XX. czikk, mely is azt mondja: a tizedek ne ezüstben szedessenek, hanem a mint a föld azt megtermi. És ha püspökök ennek ellene mondanának, nem fogjuk őket segíteni. Ezen kategoriába tartozik a XI. czikknek azon intézkedése is, mely felmenti az adózó népet azon kötelezettségtől, hogy a királyi tizedet rendeltetési helyére legyen köteles szállítani. Mindebből nyilvánvaló, hogy az egyházi személyek zsarolták a népet és a törvény segélyökre jött. A főurak ellen van a XVI. czikk, mely is megtiltja az örökös várispánságok és hivatalok felállítását, a XXX. czikk, mely is a nádor, országbiró, királyné birója és a bánon kívül mindenkinek másnak megtiltja a kettős hivatal viselését. A 13-ik, mely is gondoskodik, nehogy az udvart kisérő főurak a szegény embert elnyomják és fosztogassák, a 15-ik, mely is tilalmakat tartalmaz a lovászok, peczérek és solymárok ellen.

Igen éles a külömbség az adók kivetését illető rendeléseinél. Még az angol magna charta beösmeri a királyjogát a három létező főadónak kivetésére s az úgynevezett magnum consilium helybenhagyását csakis a rendkívüli uj adókra tartja fenn.

Ezzel ellentétben az aranybulla III. czikke így szól: »Item nullam collectam nec liberos denarios colligi faciemus supra praedia servientium. Nec nos in domos nec villos descendemus, nisi vocati. Super populos etiam Ecclesiarum ipsarum nullam penitus collectam faciemus.« A mi azt jelenti, hogy a nemesek és egyházak szolgáló népétől adót szedni nem lehet és hogy a király a nemesség házaiba és falvaiba nem szállhat meg, ha csak meg nem hivatik.

Sehol sem nyilatkozik meg a már hivatott ellentét jobban, mint a biztosítékok rendelkezéseinél, a famózus ellenállási záradéknál. Az angolok egy 25 tagból álló hatóságot alkottak, mely nem képviselte sem a nemzetet, sem az országgyülést, mert ilyen, mint már arra utaltam, nem létezett, a mely tehát csakis a mágnások egy csoportja, az egyház és London városa megbizottjaként jelentkezett. Ezen bizottság normális időben egy kettős kormányzatot jelentett, rendkívüli időben pedig egy idegen hatalom, a már említett

franczia király segélyhivására lyukadt ki, minek folytán ezen záradék, mint már mondám, az első alkalomnál eltöröltetett. A magyar záradék pedig egyszerűen feljogosítja a püspököket és főurakat, az ország összes nemeseit és egyes nemeseit, örököseit és utódait azon esetre, hogyha király és örökösei ezen törvény ellen vétenek, hogy akkor ez eljárásnak ellene szegülhessenek, még pedig hűtlenség bünének elkövetése nélkül.

Nem tehetek róla, itt mindjárt ki kell mondanom, hogy alkotmányunk ezen sarkalatos intézkedése a legnagyobb rokonszenv- és tiszteletemet birja. Én ebben a magam részéről egyszerüen a jogállam és törvény tiszteletének következményeit látom. Ha a jogállamnak az a következménye, hogy a törvénynek engedelmeskedni kell, akkor ebből szintén az következik, hogy annak, a mi nem törvény, engedelmeskedni pedig nem kell. Ha az alkotmány nem képes a törvény és önkény között ily éles határvonalat huzni, akkor az egész alkotmánynak sem jogi, sem erkölcsi értéke nincs. Teljesen téves azon felfogás, hogy itt az egyes állampolgár biráskodik a törvény felett. Birája lesz, ha lesz, a törvénytelenségnek és ez által lesz a törvénynek igazi őre, melynek legerősebb védelme éppen az, ha minden egyes állampolgár kész arra saját személyében magát érette exponálni. Ha önbiráskodásnak is nevezzük a dolgot, ennek jogosultságát egy igen illetékes egyéniség * következőképpen indokolja meg: »Egész általánosságban szólva, nem lehet tagadásba venni, hogy minden oly esetben nagy hiba történnék, ha az emberek saját ügyükben biráskodnak s az itéletet azonnal végre is hajtják. S mégis ki tiltaná el az önvédelmet? Az a jog, melylyel egy nép bir, hogy ellenálljon egy rossz kormányrendszernek, közel analogiát képez ahhoz a joghoz, melylyel egyes ember támadóját megölheti, ha törvénytől kirendelt védő nincs közelben. Természetes, hogy mindkét esetben a veszélynek nagynak kell lenni, s csak ha minden békés uton való kisérletezés hiábavaló, fordulhat az illető fél a végső eszközökhöz.

* *Macaulay,* History of England III. kötet 213. lap.

»Mindkét esetben irtózatos felelősség terheli s a bizonyítékok sulya nehezedik rá, melyek miatt, ha nem birja magát tisztázni, méltán részesül szigorú büntetésben.

»És még sem lehet tagadásba venni létezésének jogosultságát. Egy ember nem konczoltathatja magát fel támadóitól a nélkül, hogy fegyvereit használhassa, éppen csak azért, mert eddig senki sem határozta meg tüzetesen, mekkora támadás vezet gyilkosságra; s ép úgy az emberi társadalom sem köteles minden zsarnokságot eltürni, csak azért, mert addig senki sem tudta határozottan megállapítani, hogy az önkényuralomnak mily foka teszi jogosulttá az ellenszegülést és forradalmat.«

Ezen, tagadásba nem vehető tételeket a nagy angol politikus II. Stuart Jakab uralkodásának ötletéből irja, ki koronáját önkényes uralma által elvesztette. Az ellentéteket, melyeket a két állam alkotmánya feltüntet, befejezi azon tény, hogy majdnem ugyanazon évben, midőn nálunk az ellenállási záradék eltöröltetett, az Angliában gyakorlatilag érvényesült. Nálunk az ellenállási záradék eltöröltetett 1687-ben, Stuart Jakab trónvesztett lett 1688-ban.

Midőn történetünk ezen korszakához érek, minden valószinüség szerint erre a kérdésre még visszatérek. Az ellenállási záradék keletkezése úgy mint megszünte megköveteli a maga jussát a politikai elmélkedések nagy tárházából.

Még egy pontot akarok tisztába hozni az aranybulla genezisét illetőleg. Több helyt találkoztam azon nézettel, mintha az aranybulla, különösen az ellenállási jog Aragoniából lett volna importálva. Már említettem, hogy Aragonia igen szabad alkotmánynyal birt és hogy minden valószinüség szerint Montfort, kinek hozzá még anyja is Spanyolországból származott, az eszmét, hogy a helyhatóságokat meghivja, onnan vette, miután éppen a communerosoknál a helyhatóságok részvéte az illető alkotmánynak egyik különlegességét képezte. De a bulla és különféle rendelkezéseinek eszméjét már azért sem vehették őseink Aragoniából, mert annak a magna chartája, mely tényleg ily intézkedést tartalmazott, 1287-ben, tehát 60 évvel később keletkezett. Ennek a magna chartának külömben ottan rövid volt az élete, miután az

illető király, III. Alfonz az engedményt a legrövidebb idő alatt visszavette, az okmányt el is pusztította, úgy hogy tartalmát később meg sem lehetett állapítani.*

Ha már most az elébb említett körülményeket számba veszszük, akkor az aranybulla közjogi jellege világosan és határozottan domborodik ki. Az aranybulla nem jelenthet oly fejedelmi oktroyálást, mint a milyen volt például a XVIII. Lajos chartája, melynek folytán a nemzet egy oly alkotmány birtokába lépett, melyet elébb nem birt. Nem, mert alkotmány a nemzet akaratjának érvényesülését jelenti, ezzel a nemzet birt, még pedig nemcsak királyával szemben, de felette is.

Nem is jelenti a nemzet akaratának első megnyilatkozását, mert hiszen az ily módon már, ha nem is diplomatikus formában, de okvetlenül elébbi időkben is adott magáról életjelt.

Hanem jelenti azt, hogy ez volt az első hivatalosan, okmányilag megállapított eset arra, hogy a nemzet tudatára jött azon képességének, hogy bajait, sérelmeit megorvosolja, törekvéseit teljesítse, megfelelő biztosítékokat szerezzen és rendezkedéseket eszközöljön.

Hogy az aranybulla mindezen mozzanatokat tartalmazza, arról egyszeri elolvasása mindenkit meggyőz, és hogy azután arany pecséttel láttatott el, hogy hét példányban ki lett állítva, hogy még a pápának is el lett küldve, az egyszerüen azt jelentette, hogy a nemzet akarata ezen lehető legünnepélyesebb megnyilatkozását ily módon juttaták kifejezésre. Ezekben jelentkezik meg az aranybullának alapvető fontossága.

Az ellentét a két okmány között legjobban feltünik a következményeknél. Míg Angliában, mint kimutattam, a reakczió a charta ellen sikeres győzelmet arat és a királyi teljhatalom restituálódik, nálunk egész ellenkező folyamattal találkozunk. Bizonyára Endrének ép úgy nem tetszett az alkotmányos kirohanás, mint Jánosnak; úgy látszik, ő is valami hasonlót akart, a mire nézve fel is hoz egy okmányt Ferdi-

* *Hallam*, History of the Middle ages I. kötet 54. *B.* lap.

nándy ur az Árpád-kori okmánytárból, jelesen, a melyben II. Endre 1229-ben ezt a kifejezést használja: »Legum imperatrix regia autoritas«, de mindennek daczára, nemcsak hogy nem képes elérni, mint a hogy az III. Henrik alatt megtörtént, hogy az instrumentum azoknak beleegyezésével változtattassék meg, a kik azt alkották, hanem kénytelen 1231-ben egy uj okmányt kiállítani, mely nemcsak hogy nem teszi hatálytalanná a királyságra sérelmes intézkedéseit, sőt rájuk dupláz, a mennyiben az adók kérdésénél a nemzet jogait jobban kifejezi és a nádorispán hatáskörénél a kormány felelősségét jobban kidomborítja.

Nem egészen értem, hogy ezen uj okmány kiállítása miért viszi Ferdinándy urat azon állításra, hogy eszerint az aranybulla még a kiállítását követő években sem volt érvényben és így az ország alaptörvénye nem lehetett. A helyes magyar közjogi felfogás az, hogy mindaddig, míg egy törvény, a mely király és nemzet egyező akarata által hozatott, ugyanezen az uton meg nem változtattatott, az jogilag érvényes és hatályos törvény. Az, hogy egy törvény végre nem hajtatik, az, hogy a hatalom a törvényt nem respektálja, az egy tényleges, de bizonyára nem törvényes állapot. Ha ez a felfogás állana, akkor Magyarországnak nem volna alaptörvénye, mert, hogy csak az ujabbakról szóljak, a pragmatika szankcziótól kezdve az 1848-iki törvényekig mindegyik a fejedelem által megsértetett. Ezek az állapotok vitték a nemzetet arra, hogy a már hozott törvények ismételtettek és fokozott biztosítékok követeltetnek. Általában a törvények ismétlése egy magyar különlegesség. A jó Dobzse Lászlóról csak nem lehet állítani, hogy a nemzet szabadságait veszélyeztette, és mégis 1492-iki törvényei nagyrészt ismétlései az 1490-iki törvényeknek, ott van később például az 1825—27: III. tczikk, ez világosan és határozottan kimondja, hogy az 1791: X—XII. és XIX. tczikkeket Ő Felsége meg fogja tartani, és mások által is megtartatja.

De magára az aranybullára nézve is létezik egy ily sajátszerű megerősítés. A linczi békekötésben, mely is az 1647-iki V. tczikkben lett beczikkelyezve, világosan benne van egyebek között annak megerősítése. Holott ez például

sem az analog természetü bécsi, sem a nikolsburgi békekötéseknél nem történt meg. Azt jelenti ezen uj felsorolás és megerősítés, hogy az idézett törvények keletkezésük után nem voltak hatályban? Bizonyára nem azt jelenti, hanem igen is azt, hogy a korona túltette magát a törvényes korlátokon, és ezeket akarták ily módon megszilárdítani. Hihetőleg valami ilyen dolog történt II. Endre alatt is. Megengedem, hogy a szilárdítást oly módon is lehetett volna tenni, hogy nem uj okmányt állítanak ki, de a régit megerősítik az aranybullának ismételt felemlítése által. De az inkább csak alaki mozzanat, mert a lényeg az, hogy az aranybullának sarkalatos intézkedései nem lettek visszaszíva, a király jogilag nem nyerte meg a pouvoirt, hogy a nemzet nyakára üljön.

Az aranybulla hatályosságának kérdését illetőleg én teljesen magamévá teszem Szalay Lászlónak véleményét, kit külömben méltán lehet magyar Tacitusnak nevezni, hogy ily módon rójam le iránta, kit még szerencsém volt ösmerni, a kegyelet adóját. Bizonyára számos méltó és jeles történetiróink között őt lehet vele párhuzamba hozni. Megtaláljuk nála a legnagyobb tehetség mellett a lelkesedést a nemzeti ideálok iránt, az erős erkölcsi érzést, a felfogásnak komolyságát, hozzá azt a méltóságos egyszerü irályt, a mely csakis a nagy elmék- és sziveknek tulajdona, melylyel Deák Ferencz oly nagy mértékben birt, ki úgy tudott beszélni, mint a hogy a két nagy mester irt. Szalay azonkívül még abban is hasonlított a császári Róma nagy fiához, hogy ő is oly korban fogott mesterművének irásához, a mikor a szabadság helyett az önkény volt az ur, csakhogy ő annyiban volt szerencsésebb mint halhatatlan példányképe, mert ő még megérte egy jobb kor derüjét, de a dicstelen tények feljegyzője reménytelenül szállott ismeretlen sirjába.

Visszatérve az aranybullára, Szalay László azt mondja, hogy annak az 1231-iki és 1267-iki végzemények legszabatosabb magyarázatát képezik.* És éppen azért, mert ez így van, még ha állana is azon felfogás, hogy az aranybulla alakilag nem is volt érvényben, a nemzet jogaiban nem

* *Szalay* László, Magyarország története I. kötet 299. lap.

szenvedett csökkenést, mert az említett törvények a biztosítékok fonalát a kézben tartották és nem ejtették el.

Hangsulyozza Ferdinándy ur, hogy az aranybulla mindjárt keletkezése után feledékenységbe merült, mert arra hivatkozás nem történik sehol sem.

Ez szintén csak alakilag áll, mert a mi az aranybullának érdemleges intézkedéseit illeti, azok folytonosan megujjíttatnak, sőt megerősíttetnek. Maga Ferdinándy szorgalommal gyüjti össze az adatokat és hozza fel a példákat úgy IV. Béla, mint Kun László idejéből. Különösen áll ez III. Endre, az utolsó Árpád-házi király, országgyülésére 1290 és 1298-ban. Itten több rendbeli törvényczikkben a királyi hatalom korlátoztatik, a nemzet jogai erősíttetnek. Vegyük például egy 1292. tczikket, mely is így szólt: »Évenként egy izben az ország valamennyi főurai, nemesei tartoznak a székes-fehérvári gyülésen megjelenni, itt az ország állapotáról tanakodni és a főurak eljárását vizsgálat alá venni (mint viselte magát mindegyik saját megyéjében és mint oltalmazta az ország jogait) és azon gyülésen érdemeik- vagy vétségeikhez képest hozassék a király és tanácsosai által itélet felettük és jutalmukat vegyék vagy büntetésöket.«

Továbbá világosan és határozottan kimondatik, hogy nádort, tárnokmestert, országbirót, alkanczellárt régi szokás szerint az ország nemeseinek meghallgatásával kell kinevezni.

A nemzet befolyása a kormányzatra még erősebben nyilatkozik meg az 1298-iki országgyülésen. Ezen az országgyülésen meghozatik a XXIII. tczikk, mely is elrendeli, hogy a király három hónaponként két-két püspököt és ugyanannyi nemest tartson magánál — kiket az ország választott — és bármely cselekménye ezek hozzájárulása nélkül érvénytelen. A parlamentáris és értelmes kormányzatnak igazán unikuma ezen időből talán Európában. Mellékesen és mint curiosumot közbeszurom, hogy ez a kifejezés *parlamentum publicum Regni nostri* nem volt ösmeretlen, miután ez Kun Lászlónak egy okmányában előfordul.* Maga Ferdinándy beösmeri, hogy úgy az 1290-iki, mint az 1298-iki törvények az aranybullának

* *Kovachich,* Versigia Comitionem 146. lap.

álláspontján állanak, akár azokat olvasnók, csakhogy javított és bővített kiadásban.

Maga beösmeri, hogy, ha azon időben az országban felfordulás volt, annak nem a királyi önkény volt az oka. Hogy ezek után hogy lehet azt állítani, hogy a bullának nem volt érvénye, azt elképzelni nem tudom.

Hiszen annak a bullának értéket nem annak czímezése, nem a függő arany pecsét adott, hanem annak lényege. jelesen az, hogy király és nemzet egyetértenek abban, hogy a közös törvényes akaratot nem lehet helyettesíteni a királynak saját személyes akaratával.

Ezen helyettesítés pedig, fájdalom, egész Európában megtörtént, a királyi hatalom sulya minden alkotmányos életet elnyomott.

Ezen elnyomás elleni biztosíték képezte a legfőbb törekvést, és ha ez sikerült, sikerült pedig oly módon, mint nálunk, hogy a kötés kötelező voltát maga a király is beösmerte és kénytelen is volt betartani, akkor az alkotmány biztosítva volt.

A biztosítékok szempontjából tartalma mellett még abban is fokozást jelent a bulla, a mit Verbőczy Hármaskönyvében, gondolom II. Rész 14-ben olvashatunk, jelesen az, hogy II. Endre idejétől tettek a királyok esküt a törvényekre és alkotmányra, a mit a Corpus Jurisban Endre király törvényei bevezetésénél következőképpen olvashatunk: »Proinde cuncti Reges Hungariae usque in praesens tempus, priusquam Sacro Regni diademate insigniantur, super observando Decreto et Constitutionibus ejusdem Andreae Regis, Praelatis, Baronibus et Nobilibus *juramentum* praestare consueverant.« Úgy látszik tehát, hogy az aranybullának volt mindjárt egy oly közvetlen hatása, mely is az alkotmány megszilárdítását jelentette.

Ez irányban igen szerencsés gondolata támadt Ferdinándy urnak. És ez az, midőn tiz pontban — mondjuk az alkotmány tiz parancsolatja — összefoglalva kimutatja, hogy az aranybullában lefektetett elvek azon az alapon, hogy a nemzet szabadsága 1848-ban az egész nemzetre kiterjesztetett, ma is a nemzetnek érvényes közjoga. Igen szépen mondja

azt is, hogy ha a bullának eredeti példányai el is vesztek és csak másolatait birjuk, annak jogelvei belevésődtek a nemzet lelkületébe, a melyeket át is ültetett eleven és élő intézményekbe, melyeket ápolt, fejlesztett és körömszakadtáig meg is oltalmazott. A nemzeti szabadság és önkormányzat oly módon valósult meg a hivatoltakban, hogy ennek bizonyítgatására minden szó felesleges. Valamint felesleges az önkormányzati jogok teljességének birtokát illetőleg a vegyes királyok korszakára kiterjeszkedni, mert, úgy vélem, ezen jogok akkoron oly módon nyilatkoztak meg, hogy nem egy iró azt találja rólok, hogy egy kicsit sok is volt a jóból.

V.

Ha a szabadságnak termékeny elve képezte a magyar állami élet tengelyének déli sarkpontját, az erőteljes állami hatalom, az imperium megaczélozó tényezője képezte a másikat. Ezen kérdés exposéjánál szinte utalni kell a magyar fajnak tulajdonaira, erényeire. A mint a szabadságnak szeretete átment a magyar nemzet husába és vérébe, éppen úgy benne volt a tömörülésre, az egymáshoz való simulás- és csatlakozásnak érzete, annak a souverain tekintetnek beösmerése, hogy ha a nemzet élni és megmaradni akar, különösen számának csekély voltánál fogva fegyelemre, szerves összefoglalásra, minden erőnek egy kézben való összepontosítására van szükség.

Ez irányban a honfoglaló magyarság katonai szervezete és politikája, valamint szokásai és erkölcsei valóságos revelácziót képeznek.

A mai kornak megállapodott felfogása és tapasztalatai axiomává emelték az összefüggést a népélet és katonai szervezet közt, a népélet éppen oly módon jut kifejezésre a hadviselés- és működésben, mint a hogy a katonai szervezet értéke képezi a polgári alkotmány jóságának ismérvét. A németeknek partikularizmusa az az erős egyéni és széthuzó vonás, melyet Bismarck oly módon fejezett ki, hogy a német ember igazában csak úgy érzi magát jól, ha mindegyiknek magának lenne külön fejedelme, mely centrifugális

irányzat teszi érthetővé a német nemzet hosszas egységi vajudásait. Mindez feltünik már Tacitus mesteri leirásában. Ki nem emlékezik például Arminius és Marbod versenygésére és viszályaira, melyeknek Germanicus győzelmeinél oly nagy hasznát vette, meg hogy mily nehezen tanulták meg a rómaiaktól, hogy zárt sorokban harczoljanak és csatarendben álljanak.* Milyen másképpen fest Biborban született Konstantinnak és Bölcs Leó császárnak élénk rajzolata a honfoglaló magyarokról, hogy t. i. egységes vezérlet alatt állanak, hogy miképpen állitják össze, eltérően a görögöktől, bámulatos csatarendjöket mozgékony és mégis szilárd dandáraikkal.

Ennek a ténynek magának is rendkívüli jelentősége van a nemzet értékének megállapitására nézve. A mint egy római iró, Vegetius, a légió alakulását isteni sugallat művének tekinti és Róma nagyság ának egyik alapját látja abban, éppen ezen katonai intézmény volt úgy a magyar katonai szervezet fölénye, melynek száz éven által egy európai állam sem volt képes ellenállani, mint a magyar nemzet kiváló és uralomra termett tulajdonságainak egyik világra szóló tanujele. Ennélfogva sohasem értettem, hogy miképpen lehetett a honfoglalásnak győzelmi részleteit kétségbe vonni, miután az a vereség, melyet Zalán szenvedett, gyermekjáték azokhoz képest, melyeknek az olaszok és németek a magyarok határozott katonai fölénye által ki voltak téve, és melyek megtörténtéhez kétség nem fér.

Tömörülésről és fegyelemről szólottam. A katonai szervezet, szokások és erkölcsök fényesen szólanak e mellett. A mint a római katonai politikának egyik legfontosabb alkateleme azon körülmény volt, hogy a római polgár otthon, a forumon, a comitiákban szembeszállott a patricziusokkal és megtörte Coriolán és Appius Claudius hatalmaskodó gőgjét, de a táborban a fegyelem vasvesszőjét nyugodtan türte el, úgy hasonló jelenséget látunk Árpádnak és utódainak seregében.

Azok a szittya hősök, kik előtt reszketett az egész világ, csakis fellebbvalóik előtt hajoltak meg szótlanul, teljesíték legveszélyesebb parancsaikat, türték el a legkemé-

* Az Annalisok II. könyve 45—46. lap.

nyebb büntetéseket. Egy tulajdonság sem volt náluk olyannyira kifejlődve, mint az, melynek keresztülvitele nagyobb tömegeknél a legnehezebb: a titoktartás. Az a nagy embercsalád, a melynek a magyar is egyik alkateleme, a turáni vagy uralaltaji, tudott nagy birodalmakat alkotni és a legnagyobb szabásu hódítási akcziókat végrehajtani. Atilla, Dsingis Khan, Timur Lenk nagyobb birodalmakat alkottak mint Árpád és a hét magyar törzs, és fényesebb győzelmeket vivtak, mint a magyarok Alpár alatt. De midőn elhaláloztak, birodalmuk mint oldott kéve széjjelhullott. Miért történt az? Mert a nemzet szétmállási fogyatkozásokban szenvedett, mert a nemzeti atomokban nem volt meg a tömörülési képesség, az organikus kapcsok és kötelékek alkotásának képessége.

És ha például elébb, midőn a magyar nemzet eredetét említettem, kiemeltem azt, hogy létezik egy különleges vonás, mely is a magyart a többi turáni fajoktól elválasztja, úgy ez a tömörülés a politikai vonás. Különben ezt Vámbéry barátom is kiemeli elébb idézett munkájában, felemlítve, hogy a mongolok tudtak hatalmas államokat alkotni, de őket fentartani nem voltak képesek.

Mikor Árpád elhalálozott, egy 11 éves gyermek jött utána a fejedelmi székbe, a németek megörültek, hogy most már a magyarok ereje megcsappant és visszaadhatják a kölcsönt. Nagy haddal támadtak az országra, de Pozsonynál Lehel és Bulcsu tönkretették őket. Demonstrálva lett az, hogy a magyarság ereje és hatalma nem egyes fejedelem kiváló tulajdonságai, de a nemzetnek szerves és intézvényes erejében van.

Látható volt ezen jelenség a vezéri hatáskörben, míg végre ezen követelmények fokozott és parancsoló volta, t. i. a kormányzat gyeplőinek szorosabbra füzése, vezette a nemzetet a királyság intézményének megalkotásához.

Az a fejedelem, a ki a magyar államélet ezen nagy evolutióját véghez vitte, Szent István, egyike a legnagyobb királyoknak, kik valaha fejükön viselték a koronát. Ő igazában azon egyéniség, azon hatalmas szellem volt, a ki intézvényeibe lelket, életet tudott önteni. Egy egész uralkodói programmot birunk tőle azon tanácsokban, melyeket fiához

intézett, a melyek hazai törvénytárunknak első fejezetét képezik, illő módon megnyitva jogszabványaink sorozatát.

Ezek a tanácsok az államférfiui belátás és bölcseségnek igaz gyöngyei, a melyek minden nemzet és korszak számára irvák, és ma éppen annyi értékkel birnak, mint egy évezred előtt, a mikor fogalmazva lettek. Inti őtet arra, hogy alázatos legyen, nem pedig gőgös, irigy, duló-fuló. Hallgason a jó tanácsra, különösen az idősebbek és értelmesebbek tanácsára.

Minden országot saját szokása szerint, az ősöket utánozva, kell kormányozni, mert például melyik görög fejedelem kormányozná oszágát latin szokások és ismét melyik latin görög módra. A fontos ügyekben ne biráskodjék, bizza azt inkább törvénytudó emberekre, különösen legyen türelmes, a türelmes királyok uralkodnak, a türelmetlenek zsarnokoskodnak.

És ezek a szép tanácsok nála nemcsak irott malasztot képviseltek, azokat gyakorlatilag is meg tudta valósitani.

Soha fejedelem nemzetének exigencziáival nem volt inkább tisztában, mint éppen ő, soha azok biztosabb kézzel és teljesebb sikerrel nem lettek végrehajtva, mint éppen általa. Az iránt kétség nem lehetett, hogy a nemzet eddigi állapotában nem maradhatott meg, hanem existencziáját uj alapokra kellett fektetni. Az az állapot nem volt többé fentartható, hogy a nemzet egy nagy szervezett tábor, illetve rablócsapat maradjon, mely szomszédjaira rátör, hogy azután dús zsákmánynyal megrakodva térjen meg. Ezen problematikus állapottal szakitani kellett és a békés munkának és a keresztény együttlétnek rendszerére kellett áttérni. Az ázsiai politikának korszaka lejárt; hogy az európai megkezdődjék, különösen két primordiális követelményre volt szükség.

Az első követelmény az volt, belépni az európai nemzetek nagy életközösségébe, a mit a mai korszak diplomácziai nyelvén úgy neveznénk: az európai konczertbe.

Ennek előföltétele a keresztény vallás felvétele volt, mely nemcsak vallási, de kulturális és politikai követelmény is volt. A kulturális követelményt eléggé illusztrálja azon körülmény, hogy akkor a keresztény egyház volt a tudományoknak és műveltségnek egyedüli letéteményese.

Tudvalevő, hogy a térítési akczió nálunk a pannonhalmi kolostorból indult ki, melyet Geiza vezér a Benedekrendi szerzetesek számára építtetett. Astrik, e szerzetes-rend feje, ki Rómába küldetett, hogy a pápát a térítés művének megnyerje, valamint a franczia születésü II. Sylvester pápa, ki Szt. Istvánnak a koronát küldte, mindketten koruknak legeszesebb, műveltebb emberei közé tartoztak. Jó lélekkel el lehet mondani, hogy nálunk a kereszténység a polgárisodás csillagzata alatt született. A pécsváradi, szalavári, zobori, bakonybéli apátságok, mind István által alapítva, mindannyi hajlékai, menedékei voltak ezen zord időkben a művelődésnek, a szellemi életnek.

Bizonyára ezen kulturális érzék vitte Istvánt azon, ma kissé csudálatosan hangzó kijelentésre, hogy egynyelvü ország törékeny és gyarló, mert a külföldi elemek bevándorlásában és pártfogolásában nemzetének szellemi és anyagi erejét akarta gyarapítani. Munkás kezekre volt szükség az emberi foglalkozások egész mezején.

Valamennyi történetiró megegyezik abban, hogy azon körülmény, hogy István a nyugoti és nem a keleti egyház kötelékébe lépett és a felvétel végett Rómával tárgyalt, nem pedig a német császárság fenhatósága alá tartozó püspökségekkel, élénk érzéket árult el a magyar állami souverainitást illetőleg. itt tényleg a helyes középút meg lett tartva ezen követelmény és a nemzetközi exigentiák között. A keresztény vallás felvétele tette lehetővé az összeházasodást az Árpád-dynastia és a többi fejedelmi házak között. A mi azon időben, mint talán egy bizonyos tekintetben ma is, a fejedelmi egyenranguság előfeltétele volt. Tényleg ezen összeházasodások oly mérvben szerepeltek, hogy alig van már ma európai souverain-család, melyben az Árpádok vére nem lenne található.

Egy szóval ezen tény által a magyar királyi ház az európai első uralkodóházak a Comnenek, Capetek, Hohenstaufenek, Plantagenetek szinvonalára emelkedett.

A másik követelmény volt, az előbbi laza szövetségi viszony helyett egy erőteljesebb alakzatot teremteni. Ily módon tehát a törzsfők territoriális hatalmát fel kellett váltani a királyság uralmával, az ország szent koronája hatóságával.

VI.

Úgy vélem, nem felesleges a korona és a koronázásnak politikai jelentőségét ecsetelni, a mint azt a magyar nemzet nagyszabású géniusza elméletileg és elvileg megalkotta és egy ezredév történeti hagyományai és közjogi cselekvései gyakorlatilag érvényesítették és megszilárdították. Ezen hármas mozzanat: az elvi konstrukczió, a történeti hagyomány és az állandó eleven közjogi gyakorlat; ez alkotja meg nálunk azt a magasztos intézményt, melynek elméleti részét közjogi iróink, igen helyesen, a szent korona tanának nevezik.

Helyesen használtam azon kifejezést, hogy a szent korona és koronázás intézvényes jellegét magának a nemzetnek sajátlagos jogi és politikai képessége, cselekvések és hagyományok alakjában alkotta meg. Áll ez első sorban a koronázásnak magának alaki részét illetőleg is. Az a nagy közjogi mozzanat, miszerint az ország közjoga nem irott törvények, nem holtbetük, hanem az élő, eleven gyakorlat- és szokásokból fűződik össze, sehol jobban nem jut kifejezésre, mint éppen a koronázás intézvényesítésénél. Közjogunk ezen legfontosabb cselekvényének kötelező volta a Corpus Jurisban irott törvény által először csakis az 1687 : II. tczikkben állapíttatik meg. Igaz, hogy ez némileg összefügg a választásnak tényével, mely is, mint tudjuk, a királyságnak feltételét és jogczímét képezte, és így kérdés tárgya nem lehetett, de mégis mulasztás számba jön.

Gondolom ezen mulasztás csakis a nemzet önérzetében leli magyarázatát, mely elég erősnek hitte magát diplomatikus biztosítékok nélkül is a koronázásban rejlő igazainak megvédésére.

Ezen igazak és jogosítványok a korona és koronázás felfogása és gondolatának megtestesülésében jutottak kifejezésre és ez képezi azon politikai tartalmat, melylyel ezen eredetileg egyházi cselekvény meg lett töltve. Hogy a koronázás először tisztán egyházi jellegü cselekvény volt, úgy mint akkor minden ilynemü koronázás Európában, az iránt

kétség nem lehet. De viszont az is áll, hogy a nemzet politikai érzékét ezen egyoldalu, inkább túlvilági jelleg ki nem elégítette, hanem igen hamar, már az Árpádok alatt, ezen fontos cselekvényt összeköttetésbe hozta a földi élet vonatkozásaival. Ez a kifejezés: az ország szent koronája — jóval később, az Anjouk alatt jött használatba, a mikor azonban az egész közjogi és politikai elmélet konstruálva volt. A szent jelző nem jelentette a kelet-római, illetve byzanczi korona és koronázásban rejlő theokrátikus eszmét, mely az állam és egyház egységét, az oriens önkényes hajlamait dokumentálta, nem azt a misztikus vonást és a titokzatos és csodálatos dolgok iránti szeretetet, mely is a germán fajok fejedelmi hatalmában jut kifejezésre.*

Ezen jelző egyszerüen az isteni kegyelem és malaszttal való azon felruházást jelenti, melylyel minden vallással biró népnek felfogása szerint, a világi intézmények és véges emberi dolgoknak a szerencsés kimenetel szempontjából ellátva kell lenniök.

A hangsulyt az *ország* jelzőre kell helyezni, ez adja meg a kegyelt intézménynek, hogy modern kifejezéseket használjak, a világi politikai polgári jelleget. Mert az napnál világosabb dolog, hogy a magyar királyságnak ab ovo közhatalmi szervezete van, az a nemzeti akaratnak, a nép souverainitásának folyománya, kifejezése. A főhatalomnak tehát nem személyes, de intézvényes jellege van. Ezen konczepczió egyaránt távol áll a feudális, a Merovingek, a Karolingok királyságától, a hol a mágnás hatalmi sindikatusok feje, a major domus, az igazi ur.

Éppen úgy idegenkedik a soi disant isteni jogon álló hatalomtól is, mely a Stuartok romlását okozta, mely azt követelte magának, hogy minden emberi jog felett áll, mely eljátszhatlan, sérthetetlen és elévülhetlen, melynek folytán a népnek minden önkényt el kell türnie, mint a hogy azt Szent Pál a rómaiaknak tanácsolta még Neró irányában is. Szent Pál ugyanis XIII. levelében azt mondja: »Minden ember a felső hatalmasságnak engedelmes legyen, mert nincsen hatal-

* *Bluntschli*, Staatswörterbuch, 5. kötet 455. lap.

masság, ha nem Istentől, a ki tehát ennek a hatalmasságnak ellenszegül, Istennek szegül ellene.«

Ezekkel szemben a magyar királyság elméletében uralkodik a populáris eszme, mely a hatalmat a nemzet, az országtól delegáczió, mandátum alakjában nyerte. Nem saját kénye és hasznára szól a megbizás, de a közérdek javára, melylyel szemben minden magán és külön érdeknek meg kell hajolni és a hűbéri renitenczának helye nincs. Nincs helye a hűbéri renitencziának, mert ezzel szemben a korona az egész nemzetre támaszkodik, viszont a fejedelmi túlkapások esetére ismét az egész nemzet az, melylyel szemben találja magát.

E szerint tehát a korona nem tisztán ékesség, nem a felavatásnak szertartásos eszköze, hanem magának a magyar álladalom alkatelemének összesége.

Ez államnak nemcsak jelképe, de megtestesülése.

És habár a magyar nemzet és álladalom egyéniségének integritásával jogainak és igazainak egyetemével magától a szent koronától függetlenül létezik, él és uralkodik, a mit bizonyít azon körülmény is, hogy ha például a koronával valami szerencsétlenség történik, mindannak daczára, a mi annak belső tartalmát képezi, állam és nemzet, tehát a magyar korona teste és szervezete azért épségben fenmaradna, mégis a nemzeti kegyelet és jogérzet ezen fogalmát a diadémától soha el nem választotta, mert tudta azt, hogy az emberi természetnél fogva az intézményeknek ily jelképekre szükségük van.

Ily módon tehát történetünk és jogi fejlődésünk egész folyamatában a szent korona az ország egész területét, a nemzet egész egyetemét képviseli és magában foglalja. Magyarország tehát a szent koronának területe, a magyar nemes annak tagja — membrum sacrae Coronae — mindkettőnek feje pedig a koronázott király. Mindezek a tényezők és szervek így, a magyar szent koronába összefoglalva, egy hatalmas, szilárd testületet, egy életerős politikai és közjogi személyiséget alkotnak.

Ezt Verbőczy így irja le:*

* Hármaskönyv I. Rész 3. czím 6—7. pont.

»Miután a magyarok a Szentlélek kegyelmének ihletéből királyt választottak és azt megkoronázták, a nemesítésnek és birtokadományozásnak a teljes hatalma, az ország koronájának hatósága, arra lett ruházva. A kitől függ tehát minden nemesség eredete és itt egy kölcsönös átruházás és összeköttetés létezik, mely egymástól el nem választható. Mert a fejedelem csak nemesek által választható, és ismét a nemes ember csakis a király által teremtetik — per translationem reciprocam ita mutuo semper dependet, ut sejungi nequeat et alter sine altero fieri non potest. Neque enim Princeps nisi per Nobiles eligitur, neque Nobilis nisi per Principem creatur. Talán nem lesz érdektelen, ha a királyi hatalomnak két más definitióját kiirom, hogy ily módon az összehasonlítás módozata is rendelkezésünkre álljon. Az első az aragoniai királyságé, melyet a 633-ik évben tartott toledoi zsinat alkotott.*

A király (rex) azért neveztetik királynak, hogy igazságosan uralkodjék. Ut recte regnat. Ha igazságosan cselekszik, jogosan viseli a király nevet; ha igazságtalanul cselekszik, csufosan elveszti azt. Atyáink tehát helyesen mondották, hogy: »Rex ejus eris, si recta facis, si autem non facis, non eris.«

E két fő fejedelmi erény: a jognak tisztelete és az igazságnak szeretete. Az igazság tudománya: az értelmesség-ratio.

A királyi hatalom, ép úgy mint a népek összesége, kötelezve van arra, hogy a törvényt megtartsa. A királyok azt mondják: »Az ég akaratának engedelmeskedve adunk úgy magunknak, mint népünknek bölcs törvényeket, melyeket saját fenségünk és utódaink tartoznak követni, ép úgy, mint királyságunk lakossága.«

Isten, a mindenség megteremtője, a mint megalkotta az emberi testet, felemelte a fejét és azt akarta, hogy onnét ágazzanak szét az idegek a többi testrészbe. És belehelyezte a fejbe a szemek fáklyáját, hogy ezekkel minden látható legyen, a mi árthat. És odatette az észnek hatalmát azon megbizással, hogy uralkodjék az összes tagokon, és bölcsen

* *Guizot,* Histoire de la Civilisation, 263. lap.

oszsza be cselekedeteit. Azért tehát először a herczegek állását kell rendezni, biztonságuk felett őrködni, életüket megvédeni, s csak azután a népek felett intézkedni olyformán, hogy biztosítva lévén a királyok sorsa, a mint az járja, egyuttal, sőt ez által még jobban biztosítva legyen a népé. Ily módon fogta fel a királyi hatalmat a spanyol nép azon országrészben, Aragoniában, mely is kétségtelenül a szabad intézmények iránt erős érzékkel birt.

Nézzük ezután Angliát, a nagy angol jogtudós, Blackstone művét,* miképpen irja le a királyi hatalom fenséges voltát:

»Most tehát az képezi a feladatunkat, hogy a királyi fenhatóság különféle ágazatait szemlélődésünk tárgyává tegyük, a mely fenhatóság a mi felséges urunkat, a ki tökéletes és csalhatatlan, felruházza a hatalom és tekintély öszvegével, illetve összeségével, a melyeknek birtokában rejlik a kormánynak végrehajtó hatalma. Ez az angol alkotmány által egy kézbe van helyezve, hogy így egység, erő és gyorsaság biztosíttassék. Ha több kézbe volna helyezve, akkor sok akaratnak volna alávetve: pedig sok akarat, mely nem összetartó, gyengeséget hoz létre egy államban, és ezen akaratokat összeegyeztetni és egyesíteni, több időt igényelne, mint a mit egy állam követelményei megengedhetnek. Azért is az angol király nemcsak az egyetlen, de az egyedüli tisztviselője is a nemzetnek; a többi mind neki van alávetve és csak az ő megbizatásában járhat el, ép úgy mint a római nemzet nagy forradalmában az összes köztársasági tisztviselők hatalma az uj császárba volt összpontosítva, hogy, mint azt Gravina kifejezi: »in ejus unius persona veteris reipublicae vis atque majestas per cumulatas magistratuum potestates exprimatur«.

Nem lehet tagadni, hogy Verbőczynek egyszerü és száraz irálya nem állja ki a versenyt mindkét idézetnek emelkedett pathoszával. Be kell ösmerni azt is, hogy a toledoi Credo a jogállam királyságának megfelelő definiczióját vallja, míg Blackstone az angol királyság előzményeinél fogva a

* Commentaries I. kötet 249. lap.

római imperiumot teszi papirra, de ez valójában távol áll azon nagyszabásu szerves összefüggés létesítésétől az államtest és az államfő között, melyet a magyar korona intézvénye megállapit.

Ez az összefüggés különösen egy ténynek a folyománya, a mely a királyság intézményében az igazi magyar vonást képviseli. Ez a körülmény a választás tényében rejlik. Akármiképpen gondolkozik is az ember a választás értékéről a fejedelmi szék vagyis az államfői hatalom betöltésénél, annyi bizonyos, hogy az illetőre nézve óriási erőnek lehet forrása annálfogva, mert hiszen mögötte az egész nemzet mint egy ember áll. Kétségtelen például, hogy a Bonapartek imperializmusában — l'élu du peuple, l'empire sorti du suffrage universel — forrásánál fogva jelentékeny hatalom rejlett.

Nem is kételkedem benne, hogy azon körülmény, hogy a nemzet olyannyira kész volt a királyi hatalmat erősíteni, éppen ezen tulajdonságra vezethető vissza: hogy mindannyiszor módjában fog állani olyan embert ültetni be a királyi székbe, kiben bizhatik, ki nem fog a hatalommal visszaélni, hanem azt a nemzet, illetve választóinak javára fogja fordítani.

Azok a nemesebb indokok, melyeknek a képviselőválasztásnál is kell működniök, itten teljes mérvben érvényesültek. Ily viszonyok közt tehát a koronának és királyságnak gyökerei mélyen belenyulnak az ország földébe, minden politikai jogosítványnak ez képezi forrását, ezzel áll és ezzel bukik.

Ez képezte annak indokát, hogy a tulajdonjog, melyet méltán lehet minden jog alapjának tekinteni, hazánkban gyökeres jognak — jus radicale — neveztetett, mert hiszen az a szent korona jogosítványában gyökeredzett. Ennek folytán a nemesembernek családfája úgy tünt fel, mint a korona területén meggyökeredzett fa, mely a terület egy bizonyos részét gyökereivel ellepi, széjjeloszló ágaival beárnyékolja, mindaddig, mígnem időfolytán ezek és maga a törzs el nem száradnak, egyedül a gyökér maradván hátra, mely is a koronánál van, és melybe esetleg uj adomány által friss életerőt öntve, abból uj sarj támad: t. i. egy uj nemes család-

nak fája.* Kétségtelen tehát, hogy így azután minden magyar emberre nézve élet és halálnak kérdése a koronának megvédése, hiszen egész existentiája attól függött. Annak ereje az ő erőssége, annak hanyatlása az ő pusztulása. Más oldalról mennyi önérzetet kellett annak minden honfikebelbe önteni, hogy neki az ország koronájában része van. És ha például a régi Rómának a polgárát azon tudat, hogy ő »civis romanus«, azaz a hatalmas városnak egyik alkatelemét képezi, annak fenhatóságában része is van, emberfeletti erőfeszítésre késztette, mely erőfeszítés végre is a világuralmat szerezte meg számára; úgy nálunk bizonyára a magyar államiság ezen magasztos konczepcziója szintén hozzájárult ahhoz, hogy a nemzet Sajó, Mohács és Világos után is él és uralkodik. Ez a felfogás már korán kifejlődött. Pauler Gyula munkájában ** említi V. Istvánnak okleveleit, a hol minduntalan nemcsak a királyi koronáról történik említés, de a magyar hazáról is, melyért harczolni dicsőség, és hogy a kik a csatában érette meghalnak, tovább fognak élni az utódok dicső emlékezetében.

Tacitus *** külömben másutt is és folyvást beszél az imperiumnak arcanumáról, a hatalomnak óvszeréről. Ilyen arcanuma volt kezdettől fogva a magyar államiságnak az, hogy ennek a csekély számu nemzetnek minden erejének egy központba való összefoglalására van szüksége a megmaradás czéljából. Az állami erőknek ezt a synthesisét, összegezését képezte a Sz. István alkotta királyság. A királyi hatalomnak ágyát a nagy alapvető úgy vetette meg, hogy az államfelségi jogosítványok összegének tulajdonába jött. Némi pikáns ízzel bir azon körülmény, hogy Lustkandl tanár, a ki tulajdonképpen a magyar korona souverain voltának esküdt ellensége, kénytelen kiemelni Szent István alkotásának ez irányban való jelentőségét. Művének † ezen helyén szól az ugynevezett Regalékról. A középkori jogi terminologia

* *Hajnik* Imre, Magyarország és a hűbéri Európa 107. lap.

** Magyarország története az Árpádok korában II. köt. 380. l.

*** Annalisok II. könyv 36. §.

† Das ungarisch-österreichische Staatsrecht 20. lap.

szerint az állami felségjogok Regaliáknak neveztetnek. Vannak nagyobbak — Regalia majora essentialia — ezek azok, a melyek politikai jellegüek, és minora, ezek közgazdasági természetüek. Lustkandl idézi tehát Szent István második végzeményének 6-ik czikkét, mely megparancsolja, hogy a királyi regalék és a fiskus jogosítványai érintetlen hagyassanak.

Be kell ösmerni, hogy a magyar királyság a felségjogok összeségének tulajdonában volt és azokkal élt is. Talán nem szükséges magyaráznom, hogy azon keretekben, a melyek a korlátolt monarchia fogalmából származnak és melyeket előbb meg is jelöltem. Ily módon azután a törvényhozói, a kormányzati, a birói hatalom, a diplomácziai, haduri felségjogok, ezek mind hatáskörébe tartoztak. Az a felségjog, a mit közjogunk a főfelügyeleti jognak — jus supremae inspectionis — nevez, az úgy látszik szintén állandóan gyakoroltatott.

Találjuk annak is a nyomait, miszerint a kormányzat ellenőriztetett, a sérelmek és panaszok orvosoltattak. Ez két alakban történt. Részint a központban, például Fehérváron, határozott napon tanács tartatott, és a hol a panaszlók megjelentek. Erre vonatkozik az aranybullának ösmeretes első pontja. Részint, hogy a királyok beutazták az országot és úgy intézkedtek, a minek folytán, mint Szalaynk mondja Kálmán király ötletéből, a jámborok bizalommal, a gonoszok rettegés között várták megérkeztét. Ezen eljárás az egész Árpád-dynastia alatt divatozott, számtalan okmány bizonyítja azt. Egy lelkiösmeretes történetiró, Kerékgyártó Árpád, hangyaszorgalommal irt munkájában * a szükséges adatok ezen korszak helyes megösmerésére feltalálhatók.

Szent Istvánnak nagy alkotása, a magyar államiságnak, mint közjogi személyiségnek konstruálása nem tisztán az államnak fejére, nem a királyság behozatalára szorítkozott, kiterjedt az a személyiség egészére is, az állami szervezetet szervekkel, gerinczczel, csontokkal, egyszóval intézményekkel látta el.

* A műveltség fejlődése Magyarországon.

VII.

A magyar állam kormányzatának, közigazgatásának alapvetése is a Szent István átható tevékenységének eredménye.

Ezen kormányzati szervezet hierarchiai tagozatában, hatóságainak hatáskörében külföldi, részint keleti, részint nyugoti minták után eszközöltetett.

Történetiróinknál erre vonatkozólag bizonyos mentegetőzéssel találkozunk, egy némét a szegénységi bizonyítványnak látják benne a nemzet politikai képességét illetőleg. Úgy vélem, alaptalanul. Az állami és kormányzati intézményeknél is különösen distinguálni, külömböztetni kell, egyrészt a forma, másrészt a lényeg és tartalom között. A formákat át lehet venni idegen országokból, a tartalmat nem. Ezt az illető országnak magának kell liferálni, és ha képes kiállítani, az mindig az illető országnak arravalóságát jelenti és annak számlájára irandó. Valamint, ha nem képes, akkor az illető intézmény mindig félszeg intézmény fog maradni. Igen találó példa e tekintetben a huszárság intézménye. Más országoknak is vannak huszáraik, bizonyára vitéz, jóravaló lovasság az, de a mi a magyar embert huszárrá teszi, a lóra való termettség, a megjelenésnek délczeg hetykesége, támadásának szilaj jelege, mely azt oly félelmetessé teszi; ezek oly különlegességek, melyeket a huszár elnevezéssel és ruházattal importálni nem lehetett. Igy van ez az állami intézményekkel is. A francziák például átvették az angoloktól a békebirói és esküdtszéki intézményt, de a kettő közt ég és föld a külömbség.

És ha például a parlamentárizmus a kontinensen nem tud úgy gyökeret verni, mint Angliában, ennek oka az, mert a formáknak egyedül való átültetése nem elégséges, ha a többi előföltételek hiányoznak. Ha tehát Szent István intézményeinek formáit Byzanczból vagy Nagy Károlytól kölcsönözte is, de hogy például a nádorispáni tisztséget, a megyei szerkezetet a magyar nemzet politikai képessége látta el eleven tartalommal, abban kételkedni csakugyan nem lehet.

Szent Istvánnak lehet köszönni az országnak egyházi és világi hierarchiai tagozatát. A mint a központon, úgy periferiában is. Nemcsak hogy a mit ma központi és másodfoku hatóságnak nevezünk, a nádorispán, a vajdák, a bánok, de az elsőfoku hatóságok, a várispánok és ispánságok is az ő alkotásai. Említettem, midőn az angol állam alakulásáról szólottam, Hódító Vilmos rendszerének következetességét, gyakorlati voltát, meg azt, hogy az országot telekkönyvileg felvétette. Minden valószinüség szerint az ugynevezett Szent István-féle legenda egy ilyen telekkönyvi felvétel volt, habár az, fájdalom, elveszett. De a mi az ország territoriális és katonai szervezetét illeti, ennél a Szent István-féle alkotás messze felülmulja a normannokét, különösen annak politikai és társadalmi részét.

Az kétségtelen tény, hogy a magyar állami egységnek összhangja, a hatalmi szervezet egyöntetüsége, sehol sem nyilatkozik meg annyira, mint a korona területi fenhatósága kérdésénél. Míg másutt mindenütt a hűbéri, testületi, helyhatósági képződésekben diadalt ül a partikulárizmus, nálunk az önkormányzati szellem éppen in partibus kénytelen meghajolni az imperium követelményei előtt. Tulajdonképpen azon par excellence magyar helyhatósági intézmény eredetéről, a megyéről van itten szó, mely is első alapvetésénél, a várispánságnál, mint katonai intézmény jelentkezik, mint az állami erő, az állami egységnek megtestesülése. A megyei intézménynek ezen méltatása korán megnyilatkozik a magyar publiczistáknál. A nagyhirű, különben aulikus felfogásu Kollár Ádám * a már említett irónak, Vegetiusnak mondását a római legiókat illetőleg a várispánságokra alkalmazza. A mint Vegetius azt mondta a legiókról, hogy azokat az Istenség sugalmazta, ugyanez áll a mi megyéinkről is, oly nagyok és fontosak azoknak szolgálataik. Ezen a nyomon haladt a feledhetlen emlékű Bottka Tivadar a megyékről irt alapvető tanulmányaiban, a melyek a 60-as éves folyamán a »Budapesti Szemlé«-ben megjelentek, azután Pesty Frigyes az »Eltünt régi vármegyék« czimű jeles könyvében. Ezen művekből meg-

* Amoenitates juris publici Hungarici II. kötet 24. lap.

tudjuk, hogy a nemzeti védrendszernek területi alapját a várispánságok képezték. A megye tehát első fellépésénél gyakorlatilag az volt, a mit ma hadkiegészítő kerületnek nevezünk, ennek volt a feladata a hadi létszámnak fenn- és nyilvántartása, a mozgósításnak a foganatosítása.

Az egész ország ily módon fel volt osztva, el volt látva, körülhálózva katonai telepekkel, melyek mindenikének központjuk a vár volt. Míg Angliában és másutt mindenütt a várak a hűbérurak tulajdonai lettek, és így tehát a fejedelmi fenhatóság és a fegyverbe szállás közvetve történt: nálunk az egész várszerkezet és honvédelem közvetlenül az ország szent koronájának hatósága alatt állott. A védrendszer is teljesen ki volt építve. Megvolt a tisztikar, várispán, százados, hadnagy, a népség, katonaság, a várjobbágyok, az első osztály, kik szolgálatokért földet kaptak, a várnép, a szolgák, jövevények, de a kik igen könnyen berukkoltak a felső osztályba. Ezek képezték a királyi hadnak jelentékeny részét, melynek gerinczét, központját a nemesség alkotta, mely is őseinek példája által ösztönözve azon számtalan háboruban, melyet viselni kellett, a magyar névnek tekintélyt szerzett. Ennek a derék hadnak lehet köszönni, hogy a magyar király támadói attól féltek s szövetséget kerestek.

Az ország hadi készültsége mindig igen magas fokon állott. Az Árpádok egész korszaka alatt a magyar király állandóan imponáló sereg felett rendelkezett, mely úgy minőségileg mint mennyiségileg bármelyik állammal kiállta a versenyt.

Ennek folytán annak a kornak leghatalmasabb fejedelmei, a német és byzanczi császárok, semmi katonai fölényt nem voltak képesek gyakorolni a magyar állam felett; nemcsak, hanem lovassága kitünő volta miatt, melylyel szemben a legmesszebb terület védtelen volt, hátrányban voltak. Ha a mongolok a magyar sereget Sajónál tönkreverték, annak nem a sereg elégtelensége — 65,000 ember állott a zászlók alatt — hanem rossz vezérlet, elbizakodás és pártoskodás voltak okozója. Talán az is, a mint Meynert említett jeles katonai művében felemlíti, hogy Magyarország kezdett az ősi ázsiai harczmodorról leszokni, és vele a mongolok úgy

bántak el, mint a hogy ő előbb a nehézkes német lovagokkal. A tatárjárás után kevéssel IV. Béla Bécs alatt 80,000, majd később Morvánál 100,000 emberrel harczolt cseh Ottokár ellen. Mindenki tudja, hogy Rudolf győzelmét ugyancsak Ottokár felett a magyar sereg jelentős számának és példátlan vitézségének köszönheté.

Míg az osztrák haderő, a hol maga Rudolf parancsnokolt, tönkre volt verve, a magyar haderő Csák Máté kitünő vezérlete alatt a cseheket megsemmisítette. Maga Ottokár is két magyar vitéz, a két Vid testvér — kiktől a szathmári Irinyi-család származik — sulyos csapásai alatt vérzett el. Még az utolsó Árpád, III. Endre, 80,000 emberből álló sereggel csatázott az osztrák Albert ellen.

A mily kitünő karban volt az ország védereje, éppen úgy rendben volt a pénzügyi szervezet, a nervus rerum gerendarum is. Ez irányban egy igen érdekes és teljes hitelű okmánynyal rendelkezünk, a mely, ha nem is egy ujkori költségvetés részletességével és szabatosságával ösmerteti meg velünk az ország bevételeit, de mégis megfelelő támpontot nyujt. Ezen érdekes okmány eredetije Francziaországban található, még pedig úgy került oda, hogy 1186 körül III. Béla király feleségül akarta venni Fülöp Ágost franczia király nővérét. Hogy pedig lássák a francziák, hogy a magyar király minden tekintetben milyen jó partie, elküldte nekik jövedelmeinek részletes kimutatását, a mely is 166,000 girát tett, a mi abban az időben 3,885.600 forintot tett ki. A kit külömben ezen kérdés jobban érdekel, annak ajánlom Acsádi Ignácz tisztelt barátom kitünő értekezésének, a magyar adótörténetnek figyelmes elolvasását a Közgazdasági Lexikon első kötetében, a hol azonkivül a szükséges bibliografiai felvilágosításokat is meg lehet találni.

A mondottak elégségesek annak megállapítására, hogy azon korban nem igen volt Európában hatalmasabb dynastia és erőteljesebb állam, mint Magyarország. Még két körülmény járult hozzá.

Először azon körülmény, hogy alig van uralkodóház a világon, mely annyi kiváló egyéniséget tartalmazott volna. Bizonyára Árpád, Szent István, Kálmán király elsőrangu

államférfiui, különösen törvényhozási képességgel birtak. III. és IV. Béla szervezeti és kormányzati talentumokat képviseltek. Kiváló hadvezéri tehetség nyilatkozik meg Szent Lászlóban és V. Istvánban. Még a gyengébbeknél is találunk fejedelmi vonásokat. II. Endre átadja a Bárczaságot a német lovagrendnek, de mihelyt látja, hogy azok államot akarnak az államban alkotni, kiadja nekik az utat. A boldogtalan véget ért Kun László jó kezekben kiváló uralkodó lett volna. És így tovább majdnem mindegyiknél.

A másik körülmény a nemzet ragaszkodása uralkodóházához, az a varázs, a mely már akkor a szent korona viselőjében rejlett. Mindannyian ismerjük azon megható jelenetet, midőn Imre király testvérét, a lázadó Endrét, seregének közepette foglyul ejtette. A történet számtalan példát említ fel még ezenkivül, midőn véres csatákban a magyar leventék királyaik életét saját testükkel fedezték. Kálmán király, IV. Béla, Robert Károly uralkodása különösen emlékezetes ily magasztos jelenetek példái által. Különösen állott ez az Árpád királyi házra nézve. Tisztelt barátom, Lánczi Gyula »A magyarság az Árpádok alatt« czimű becses tanulmányában meghatóan irja le a nemzet ragaszkodását, mely soha sem nyilvánult szenvedélyesebben, szivósabbul, mint az utolsó Árpád-házi fisarjadék, a velenczei Endre trónra jutása körül és uralkodása folyamán. Bárha ő maga trónra jutása után »ősei házától — ab avitis laribus — és a királyi tróntól mintegy idegenül, huzamosan visszavetettnek« nevezi magát, mégis IV. László király Szlavonia herczegévé nevezve, visszafogadta őt a királyi házba, mint a korona várományosát. Az ország rendjei pedig törvénybe iktatták, hogy mint a királyi törzsből származottat, az ország természetes — azaz születés szerinti — urául tisztelik őt. Folytonosan hangsulyozzák, hogy ő természetes uruk — Dominus noster naturalis — »a birodalom drága kincse«.

A mi tehát egy intézménynek sulyt és belső értéket kölcsönöz: anyagi és erkölcsi követelmények, azok a magyar állam- és koronában mind feltalálhatók voltak. Az a kedvező benyomás, a melyet a magyar belviszonyok megfigyelése a IX. század végtizedében a byzanczi fejedelmekre tett és a

melyre már hivatkozás történt, az ismétlődött a XII-ikben is. Igaz, hogy ezen benyomások nem a rokonszenv, de az ellenszenv prizmáján szereztettek, de éppen ennélfogva annál becsesebbek és jelentősebbek.

Úgy 1150 táján a német keresztes hadakkal itt járt az országban a német császár, Konrádnak fivére, Ottó freisingeni püspök, ki korának egyik legnagyobb történetirója lett, a ki itteni tapasztalatait meg is irta. Ő gyülölte a magyarokat, itélete ennek következtében kedvezőtlen és elfogult. De két dolgot mégis kénytelen beösmerni és éppen ezen két dolog az, a mi a magyar közállapotok egészséges voltát bizonyítja. Az egyik a közdolgokkal való foglalkozás és érdeklődés. Elmondja, hogy a magyarok otthon, falvaikban, sátraikban folytonosan politizálnak. Részt vesznek az ország tanácsában, a hova még székeiket is elviszik.

A másik pedig a királyságnak nagy hatalma. Mig Németországban a császár nem képes parancsainak érvényt szerezni, a magyar királynak még a leghatalmasabb főurak is engedelmeskednek. Nem hogy nyiltan nem lépnek fel ellene, de még a titkos suttogást is helytelenítik.

Minden fénynek megvan a maga árnyoldala is. Bármennyire szilárdan is volt a magyar államszervezet megalkotva, voltak ennek szervi fogyatkozásai.

Az Árpádok öntudatos politikája sem birt azon vas következetességgel, melyre szükség lett volna. A király ifjabb fiai gyakran kaptak országrészeket, fejedelmi hatalommal, a szabatos örökösödési rend hiánya a trónvillongásokat, bel- és testvérháborukat majdnem folytonossá tették. Azonban itt sem mentek el a végletekig.

A magyar közjog soha sem ment ez irányban annyira, mint a frankok törvénye, a Lex salica, mely a magánjogi osztályt a királyságnak állagára is általvitte. Nálunk a királyi herczegek dominiumai nem birtak oly állandó jelleggel, mint például Francziaországban Burgundia és Navarra, melyek századokon keresztül fennállottak, az anyakirályságot túlszárnyalva. Az ifjabb királyok sem birtak minden felségi jogot,* kivált-

* *Verbőczy,* Hármaskönyv II. Rész 14. cz.

ságokat például nem adhattak. Azt hiszem, hogy okultak volna saját kárukon, hanem hozzájött, mint legnagyobb baj, az Árpád-háznak kihalása, mely tág kaput nyitott a dynastikus versengéseknek. De magában az intézményben annyi belső erő volt, a nemzetben annyira megvolt az állami egységnek érzete, hogy mihelyt a gondviselés erőteljes egyéniségekkel ajándékozta meg a nemzetet, mint például Mátyásnál és az Anjouknál, a királyi hatalom egész fénye és hatalma természetszerüleg helyreállott. Mert a dolgok így állanak, nem lehet a királyság gyengüléséről szó. Ez csak akkor történt volna, hogy ha a királyságtól jogosítványok vétettek volna el, még pedig intézményes erőre emelve.

Ez történt a német császári, ez a lengyel királyi koronánál, a hol rendesen minden választás azzal végződött, hogy jelentékenyen csönkentették a fejedelmi hatalmat. Hogy egy találó esetet említsek fel, a hatalmas V. Károly császár (1519.) megválasztása feltétele gyanánt kénytelen volt elfogadni, hogy a hűbéres választó fejedelmek beleegyezése nélkül országgyülést nem hí össze, hadat nem izen, adót nem vet ki, tehát a felségjogoknak teljes kisajátítását.*

Ilyen áldatlan művelet éppen úgy nem folyt le nálunk, mint az ellenkező, mely a nemzet jogait nyirbálta volna meg. Nem a királyság volt tehát gyenge, hanem a kéz volt az, a mely a hatalmat tartotta. Mihelyt ember ült a trónon, mindjárt megváltozott a kép. Ilyen jellemző az ellentét az utolsó Árpád-király és Róbert király közt. Ez csak sokkal nehezebb viszonyok közt volt mint III. Endre, és mégis rendet hozott az országba, egyszerüen azért, mert tudott ur lenni és parancsolni.

Azt hiszem, azon körülmény, hogy oly kevés országgyülést tartott és inkább önkényesen uralkodott, mint nem, arra vezethető vissza, hogy a nemzet, megunva az anarchiát, melybe jutott, szivesen eltürte azt, ha akaratát nem is veszik éppen számba.

Valójában a dynastikus érzék és a gouvernementalis követelmények szempontjából nem lehet az elődök magatar-

* *Hausser*, Geschichte der Reformation 41. lap.

tását becsmérelni. Röviden összegezve ezen mozzanatokat, a királyi hatalom épsége és fénye az államiság sarkpontját képezte. Ha a nemzetnek jó királya volt, boldogult, ha nem, akkor minden veszendőbe ment. Mielőtt ezen antithesis igazságát a Hunyadi Mátyás és Jagellok uralkodásának szembeállítása által igazolnám, még egy másik tényezőre kell rámutatnom.

VIII.

Aristotelesnek egyik főérdeme a középosztályt illető előszeretete. Nem lesz talán felesleges az ő nézeteit ide igtatni. Ezen idézetet egy nagynevü német tudóstól * veszem, a ki az ő tanait ezen munkájában rendszerbe öntötte és megfelelő kommentárral ellátta.

»Minden társadalomban három osztálylyal találkozunk: a gazdagok, szegények, középsorsuakkal. Általánosan tudott dolog, hogy annak van legjobb dolga, ki a középen van. A ki nagy mértékben birja a szépség, erő, előkelőség és vagyon tulajdonait, az éppen oly kevéssé képes a józan ész parancsainak engedelmeskedni, mint a ki ezeknek ellentéteit képviseli. Az első rész elbizakodott lesz és hetvenkedő; a másik nyomoruságos és gonoszlelkü, ez a két véglet okozza a legtöbb bajt az államban. Azok az emberek, a kik dúskálnak a jólétben, azok teljesen képtelenek engedelmeskedni, hiszen a gyermekszobában és az iskolában is beczézték őket és hizelegtek nekik, ellenben kik az alacsonyság pocsolyájában fetrengtek, azokban nincs önérzet. Ez utóbbi alázatosságáért alkalmatlan a kormányzatra, az elébbi pedig fenhéjázásánál fogva. Így aztán az állam nem ismeri a szabad emberek egyenletes magaviseletét, irigység és lenézés dúlnak benne, lakossága szolgák- és kényurakból áll. Ez a lelki állapot távol áll a kölcsönös szeretet- és a közszellemtől, melynek a polgárok közt léteznie kell, hiszen ha valakit gyülölünk, még pillanatokra is kerüljük társaságát. A polgárság fogalmához az tartozik, hogy lehetőleg egyenrangu és jogu tagokból álljon,

* *Oncken,* Die Staatslehre des Aristoteles II. 221. lap.

ezt pedig csak a *középosztálynál* találjuk. Azért az az állam van legjobban berendezve, melynek ez képezi a bázisát.

A középsorsu emberek az állam konzervativ elemei. Van elég vagyonuk arra, hogy ne kellessék a szegényekkel más kincsei után áhítozni és nincs annyiok, hogy mást kisértésbe vigyenek. Az az állapot az egészséges, a melyben a középosztály oly erős, mint a másik kettő együttvéve. Nem kell azonkívül még azt sem elfelejteni, hogy Hellas három nagy törvényhozója: Lykurg, Solon és Charondas szintén ezen osztálynak voltak szülöttei.«

Többet is ir még e kérdésről, de, úgy vélem, az idézet elegendő, hogy gondolkodó emberek kellő módon méltányolják az államtudományok atyáinak bölcseségét ezen kérdésre, mint az államélet többi problemáira nézve. A magyar alkotmánynak alapgondolata, berendezése a középosztály túlsulyának megállapitására törekedett. Nem igen hiszem, hogy létezzék alkotmány a világon, a hol e törekvés több öntudattal jutott volna kifejezésre.

Minden körülmények között szükséges a magyar társadalom közjogi szervezetét tekintetbe venni, a mint az ezen korszakban — a mely korszakot méltán lehet ez irányban az alakulás, alapvetés korszakának nevezni — létrejött.

Ezen felfogás alapossága, úgy vélem, teljesen ki fog derülni, ha röviden adom is elő.

Említettem már Szent Istvánnak politikai programmját, melyet Imre fiához tanácsok alakjában intézett. Ezen programmnak IV. fejezete imigyen szól: »Az ország negyedik ékességét a herczegek, főurak, nemesek hűsége, vitézsége, okossága és ragaszkodása képezi. Ők az ország támaszai, a gyengék védői, az ellenség letiprói, atyáid, testvéreid, közülök senkit szolgaságba ne taszíts, ők katonáid és nem szolgáid. Ne feledd, hogy minden ember egyenlő, azért tehát őket szelíden, békességgel, harag és kevélység nélkül kormányozzad.«

Mellőzve már most azon magas szempontot és azon fenséges nyelvezetet, melybe ezen eszmék öltöztetvék, és melyekre vonatkozólag csak arra utalhatok, a mit elébb István szellemének kimagasló voltáról mondtam, ezen passzus kétségtelenné teszi, hogy azon időben már létezett azon elem,

a melyet arisztokracziának nevezünk. Történetünk folyamában ezen elemmel gyakran találkozunk, sokat kell olvasnunk főuraink önzéséről, hatalomvágyáról, melyek az országra annyi vészt és szenvedést hoztak.

Ezt tagadásba venni, fájdalom, nem lehet. De midőn arról van szó, hogy egy alkotmány közjogi értékét, egy nemzet politikai képességének mérvét meg akarjuk állapítani, akkor a politikai vizsgálódásnak különösen arra a körülményre kell kiterjeszkedni, hogy ezen kinövések, ezen visszaélések vajjon intézményes alapokra vezethetők-e vissza, vagy pedig incidentális, esetleges természettel birnak. Meg lehet állapítani világosan és határozottan azt, hogy a magyar alkotmány a Habsburg-uralom előtt testületi jellegü, kiváltságos főuri, mágnási rendet nem ösmert, azoknak a visszaélések- és kinövéseknek közjogi támpontja tehát nem létezett. Különösen nem ösmerte a hűbéri intézményt, azt az intézményt, mely is két körülménynél, a királyság és demokratikus elemek gyengeségénél fogva, az arisztokráczia megnövekedésének igazán melegágya lett. Erre a pontra nézve nem érthetek egyet Kossutányi Ignácz urral, ki egy érdekes, tanulságos munkában az ország közjogáról a hűbériség nagy hatalmát konstatálja. A nélkül, hogy vele polémiába bocsátkoznám, előadom ellenkező nézetem indokait.

A hűbéri rendszerre vonatkozólag Montesquieu »Esprit des Lois« és Guizot »Histoire de la Civilisation« illető fejezetei eléggé ösmeretesek. Azonkivül még két angol munka figyelemre méltó. Az egyik Hallamnak már idézett munkája, ez történeti szempontból tárgyalja az intézményt. Jogilag Sir Henry Summer Maine »Ancient Law«, — mely magyarul Pulszky Ágost barátom fordítása, és becses kommentár kiséretében a jog őskora czím alatt jelent meg, — művében találtam a kellő értesítést. Mindegyik kitünő iró megegyezik abban; hogy az illető rendszer tulajdonképpen egy nemleges körülmény, vagyis egy állami fő különösen törvényhozói hatalom teljes hiánya által válik emlékezetessé. Az ember lehetetlennek tartja, hogy egy polgári társadalom, mely magát királyságnak nevezi, századokon fennálljon a királyi hatalomnak minden lényeges attributuma nélkül.

A hűbéruraknak, kiváltképpen a nagy bároknak, jogosítványai igazában mind államfenségi jogosítványok voltak, mint pénzverési, hadviselési jog, mentesség a közadók alól, a köztörvény alól, továbbá a biráskodási jog — haute et basse justice, — vagyis biráskodás főbenjáró bűnöket és vétségeket illetőleg.

Ezen jogosítványok összege tehát a hűbérurak által birtokolt területen és nép felett oly annyira fejedelmi természetű volt, hogy hűbéruraik irányokban arra is kötelezve voltak, hogy esetleg a fejedelem ellen is háboruskodjanak. A czímereken a koronák, például a grófi és bárói koronák, is erre a mozzanatra vezethetők vissza. Az államfelségi jogosítványok külső jelvényeit is viselték. Ezen jogviszonyoknak magyarázata azon általános felfordulásban keresendő, mely is a római birodalom megszünte folytán egész Nyugat-Európában bekövetkezett. A különféle országok gazdátlanul maradtak. A ki erősebb és hatalmasabb volt, az a Caesarok birodalmát feloszthatta, mint a Krisztus palástját. A fejedelmek maguk kénytelenek voltak ezen viszonyokkal megalkudni. A frankok birodalmában Kopasz Károly, a fejedelem, 847-ben kiadta a rendeletet, hogy mindenik alattvalója köteles egy hűbér — fief — tulajdonossal hűségi kötelékbe lépni, természetes, hogy ezek az állapotok lefelé is éreztették hatásukat. Az apróbb embereket nem védte többé az úgynevezett pax romana, a hatalmas római császárok által fentartott, a személy- és vagyonbiztosságot nyujtó közbéke, a feudális királyság pedig képtelen volt az állami rendet fentartani. Így azután kénytelenek voltak a vidéki várurak szolgálatába állani, kik valamiféle oltalmat és védelmet nyujtottak ugyannyira, hogy a hűbéres — vasallus — igazi urának nem fejedelmét, de hűbérnökét tekintette. Ezen viszony a kölcsönösség és viszonylagosság jellegével birt, a köteléket a hűség alkotta, és jelentékeny közjogi és magánjogi vonatkozásokkal birt. A közjogi vonatkozás a politikai és közjogi alárendeltség volt, a hűbérur fenhatósága alatt. A magánjogi vonatkozásoknál a kiugrópont a birtoknak jogczímében jutott kifejezésre.

Ez a birtok a hűbérur iránti hűségnek volt jutalma, nem tulajdonjog volt, csak haszonélvezet; ez képezi a közép-

kor birtokrendszerének demarkaczionális vonalát, a feudum, a hűbéri, és allodium, a szabad birtok között. Az egész viszony olyannyira nem birt az állandóság jellegével, hogy akár a hűbérur, akár a hűbéres halálozott el, a szerződést ismét meg kellett ujítani. Ezt nevezték investiturának, míg maga a dolog kommendácziónak neveztetett. Az eljárás pedig abból állott, hogy a hűbéres letérdelve, összekulcsolt kezekkel letette a hűségesküt és ajándékot kapott.

Érdekes, hogy a mit a hűbériség kódexének lehet nevezni, a szent földön keletkezett, Assisez de Jerusalem czím alatt 1099-ben. Általában a hűbéri jogrend egyik ismérvét éppen a magánjogi konstrukczió képezi, tehát a közjogi helyett a magánjogi kapocs lép életbe. Erőtlen kapocs, melyet az első rázkódás szét is tör.

Ily módon a közjogi jogosítványok magánjogi jelleget nyertek, esetleg adás-vevésnek tárgyát is képezhették, élesen eltérve attól, a mit közhatalmi szervezetnek nevezünk, mely is éppen a közérdek felsőségét, sőt fenhatóságát jelenti minden magánérdek felett. Az állam fenhatósága, nemzeti egység, a haza iránti szeretet ugyanegy forrásból fakadó közszellem, a közönséges jognak általános uralma; mindezen nagy követelmények teljesen veszendőbe mentek.

Mint a hogy már az előszóban említett német iró, Gervinus,* kinek munkájáról nekem nagy hazánkfia, Kossuth Lajos, azt mondta, hogy annak 200 lapjában több eszme és tudomány van, mint egész könyvtárakban, irja ezen időkről: »A sok főnök és ur végett nem volt uralom és fenhatóság, csupa részek miatt nem létezett egész, a karok és rendek folytán nem létezett állam és államiság. A nemzet fájának törzsét élősdi növények vették körül, annak erejét szivatytyuzva.« Macchiavelli leirja az olasz állapotokat, a nápolyi mágnások ott éltek adómentes birtokaikon, lomhán, tunyán, még a harczi tevékenységtől is elszokva. Hutten Ulrik rajza a német állapotokról épp olyan kedvezőtlen. Vadászat, duhajkodás, fosztogatás fő foglalatosságok, a rend- és vagyonbiz-

* Einleitung in die Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts, 23. lap.

tosság, rendszeres polgári tevékenység lehetetlen volt. Minden európai államban tehát a hűbériség a haza és nemzet eszméjét, melytől pedig minden állami fejlődés függ, tönkretette.« A fő baj pedig az intézvény állandósulásában, a megkövesülés és szilárdulásban állott.

Ez pedig az örökségi elv nagymérvü alkalmazásából származott, mely is a hűbériségnek harmadik nagy elvi mozzanata volt. A beneficiumok, az állások, a hivatali és hatósági funkcziók az egész vonalon a csúcstól le a talapzatig örökletesek lettek, apáról fiura szállottak. Igy például Németországban a hét választó-fejedelem mindegyike egy örökös állami és udvari méltóságot képviselt.* Ez maga megvilágítja az államhatalomhoz való viszonyt. A fejedelmet választják, de a választók azok örökletes jogosítványokat birnak.

Azokból, a miket idáig elmondtam, ugy a magyar állam alapvetését, mint a korona-intézmények kiépítését illetőleg nem nehéz kimutatni, miszerint nálunk a hűbéri szellem és elemek számára a legkedvezőtlenebb talaj volt. A viszonyok nem voltak arra valók sem lefelé sem felfelé, hogy a hűbéreskedés veszélyes játékát üzhesse. Akkor, midőn az ország közjogi szervezetében uralkodott a választási elv, midőn az államfő is ily módon nyerte hatalmát, az államélet elvének tagadása lett volna az országos funkcziókat örökössé tenni. Nem hiába tették be, a mire már elébb hivatkoztam, az arany bullába a hivatalok öröklésére vonatkozó tiltó intézkedést. Említettem, hogy a hűbéri rendszer a földbirtok és tulajdonjog kérdésénél jutott leginkább kifejezésre. De ugy vélem, szintén nem nehéz kimutatni, hogy amint a magyar állam alapvetése, a magyar földnek birtokba vétele történt, és amint nálunk a tulajdonjog alakult és fejlődött, teljes lehetetlenség volt, hogy a hűbériség megvesse a lábát. Az egész földnek, melyet elfoglaltak, tulajdonosa maga a nemzet és annak minden egyes tagja volt, mert hiszen, mint említém, a vérszerződésben ki volt mondva, hogy a mit közösen szereztek, az édes mindnyájoké és senkit a közszerzeményből kizárni nem lehet. A nemzet törzsekre és nemzetsé-

* Otto *Mayer*, Einleitung in das deutsche Staatsrecht 51. l.

gekre volt tagolva, az ország megszállása ekként történt, törzsenként lett az ország számokra kiosztva. Anonymus el is beszéli, hogy melyik törzsnek jutott az ország egy-egy része és vidéke. Kossutányi urnak az a szerencsés eszméje támadt, munkájához egy térképet is csatolni, mely a törzsek elhelyezését ki is tünteti és ennek következtében a letelepedést és birtokbavételt szemeink elé állítja. — Annak a vidéknek a földe, amelyen a törzsnek szállása volt, annak a törzsnek a tagjai tulajdona volt, közös és egyéni tulajdon itten combinálva létezett. De jogczime a legerősebb volt, amit csak képzelni lehet, a fegyvernek joga, mely is csak szabad embert illet meg, és mely azonos volt magának a nemzetnek jogczimével a haza területét illetőleg. Mindegyiknek az összeségért, a közösségnek mindegyikért, helyt kellett állani és egymást kölcsönösen megoltalmazni. Ilyképpen önérzet és hatalmas testületi szellem oly erős tömörítést hoztak létre, melybe a hűbériség választóvize behatolni csakugyan nem tudott. A hűbériség behozatalának utját állotta a magyar nemzet világnézlete, hajlamainak irányzata; mely is óriási különbséget tüntet fel, ha a germánok kedélyállapotát tekintetbe veszszük.

Mindaz, amit eleinkről tudunk, megtanít bennünket arra, hogy ők a boldogulást egészen más uton keresték. Igaza van egy jeles tudósunknak: Hajnik Imrének,* mikor azt mondja, hogy a magyar népben is élt ugyan az egyéni szabadság érzete, de nem töltötte be annak, mint a germánoknál, egész valóját, hanem inkább a törzsszellem uralma alatt állva, megvolt benne a közczélok és közérdekre való fogékonyság, mit később, a törzsek szövetkezése után, a honfoglalás műve és a rokon elemektől való elszigeteltség utóbb nemzeti közszellemmé fejlesztett. Ennek kifolyása volt, hogy a magyar a közélet mozgalmában érezte magát otthonosnak, mig a germán a magánélet elszigeteltségében volt elemében, mely hajlamnak a nép jogérzetére, gondolkodásmódjára és ebből kifolyólag jogának fejlődésére kiváló befolyással kellett lennie.

* Magyar alkotmány- és jogtörténet 111. lap.

Erre a törzsrendszerre vonatkozólag egy rövid megjegyzést akarok tenni, hogy egy-két félreértést eloszlassak. Ezen rendszer gyakran hasonlíttatik össze a Clanok intézményével, mely is Skóczia, Irland és Walesnek majdnem egész területén a politikai, társadalmi és birtokrendszernek alapja volt, és például Skócziában a maga merevségében majdnem a XVIII-ik századig fennállott. Ha megvizsgáljuk a dolgot, akkor azt fogjuk találni, hogy a magyar törzsrendszer az ő alkotásában, különösen fejlődésében ment azon fogyatkozásoktól, melyek a Clanoknak legnagyobb baját képezték, a hűbériséggel rokon elemeknek miatta. Először is semmi jelenség sincs arra nézve, hogy nálunk a törzsfők azt a hatalmat gyakorolták volna, a melyet a hivatott országokban a törzsfő, a *laird* századokon keresztül megtartott, és a mely a jogegyenlőségnek éppen ugy ártott, mint a nemzeti egységnek. A Clanok Skócziában nem is csináltak mást, mint folytonosan pereltek és harczban éltek egymással. Macaulay történetének* egyik legszebb lapját képezi, melyben a Highlanderek szokásait és erkölcseit leirja, leirja különösen a Mac-Donald és Mac-Callum-More törzsek viszályait, a minek folytán azután a harmadik, az angol lefülelte őket. A Clanban nem volt semmi egyéni tulajdon, a földet használatra a törzsfő osztotta ki. E helyett nálunk a legelső időtől kezdve találunk szabad tulajdont, a törzsek torzsalkodása a közösség érzeténél fogva sehol sem szerepel és az állami egység elve éppen a két kritikus ponton érvényesül, a területi fenhatóság és a tulajdon jogczíme kérdésénél. A királyság megalakulása véget vetett a törzsrendszernek, különösen azon tulajdonságnak, mely is a prima occupatióból származott, helyébe mindenütt a királyi adomány lépett. Számtalan példa van arra, hogy az eredeti szállás-birtokok tulajdonosai birtokukban adomány czimen meg lettek erősítve. A dolognak magyarázata nagyon egyszerű, mert ilyen módon a jogczím oklevelek által bizonyítva, mégis csak erősebb volt, mint a tényleges birtoklásra való hivatkozás. Legilletékesebb tudósaink egyetértenek abban, hogy az Árpádok végnapjaiban majdnem minden

* Tauchnitz-kiadás 4. kötet.

birtok adománybirtok volt. Természetes, hogy akkor, midőn az ország birtokjoga ily széles alapon nyugodott, a hűbériségnek vésője nem volt képes azt lenyesegetni. Mint már említettem, a feudális hatalmasságok, mondjuk inkább törpeségek, mert tényleg inkább ilyeneknek tünnek fel, nem voltak képesek arra, hogy a koronától felségjogokat elzsebeljenek. Valamint éppen ugy nem jöttek abba a helyzetbe, hogy védenczeiknek beneficziumokat adományozzanak, mert az egész ország földe a koronának tulajdona volt, melynek hatósága alatt állott. Végre is okosabb volt a magyar királyt, mint Csák Mátét és az Omode-fiukat szolgálni. Az adomány is nem a feudális főúr iránti hűségnek, hanem a honfi erénynek — laurea virtutis — volt jutalma. Az adomány teljes tulajdonjoggal történt. Zsigmond király törvényeiben, aki pedig az Anjouk után jött, kikre a hűbériség behozatala vissza szokott vezettetni, határozottan ezen kifejezés foglaltatik: plenum dominium,* ami teljes tulajdont jelent.

Ezen törvénye Zsigmondnak az országnak zavarba jutott birtokviszonyait rendezi, mely zavarok azon pártharczokból származtak, melyekkel uralkodásának első évei telve vannak. Az ilyen teljes tulajdonjognak korlátozásai a szent korona hatóságából, a családtagok jogközösségéből származtak, de nem jutottak el a hűbériség fő- és haszonélvező tulajdonjog megkülönböztetésére. Mig előbb a hűbériség ismérve gyanánt említettem, hogy az investiturát minden egyes elhalálozás esetében meg kellett ujítani, az nálunk minden adományozás esetében egyszermindenkorra történt.**

A kapocs tehát nem is volt személyes természetű, az a központi hatalommal, az ország egész területével, a nemzet egyetemével jött létre, tehát par excellence közjogi jellegü volt. És, mert a szent koronának hatósága az egész országra kiterjedt, jogi értelemben tehát res nullius nem létezett. A hűbériség nagy elve »nulle terre sans seigneur«, Szt. István Magyarországában is fennállott, csakhogy az nem a hűbérurra, de a koronára vonatkozott.

* 1404. törvény. 12., 14., 19. §.

** *Venczel,* Magyar magánjog, 1. kötet 425. lap.

Mindezeknek daczára, korántsem akarom azt állítani, hogy jogfejlődésünkre a hűbériség bizonyos hatást ne gyakorolt volna.

Kétségtelenül meg lehet jogi intézvényünkben több irányban oly elemeket állapítani, melyek hübéri eredetüek.

Igy köz- és büntető jogunkban a hütlenség delictuma, mely különösen később a Habsburg-királyok alatt oly szomoru szerepet játszott, alapgondolatában feudális eredetü.

De ennél is mindjárt keresztültört a nagy közjogi felfogás és követelmény. A hütlenség büntette tudvalevőleg nemcsak az uralkodó elleni büncselekményekre szorítkozott, hanem kiterjedt az ország és alkotmány elleni merényletekre, sőt annak közrendje és békéjének nagyobb mérvü megháborításaira is. Erre nézve az 1462. 2-ik, az 1495. 4-ik törvényczikk, nemkülönben a Hármaskönyv 1-ső rész 14. czime elegendő felvilágosítást nyujtanak. Tanusítja ezen felfogást még azon körülmény, hogy a vagyonnak hütlenség esetén való elkobzása nem szorítkozott tisztán az adományos javakra, hanem kiterjedt minden jószágra, de nem tisztán a nemességre szólott, hanem a városi polgár és jobbágyok is bünhődtek érte.*

A földbirtokos-osztály polgári és büntetőjogi hatósága, az uri szék, a pallos joga, mely egész 1848-ig oly módon fennállott, hogy 167 testület és 304 személy birt vele, szinte erre vallanak, valamint azon vagyonjogi jogosítványok, melyeket kisebb királyi haszonvétel czíme alatt ismerünk. De ezen elemek behatásától a hűbériség uralmáig igen messze vagyunk. Az a két döntő természetü mozzanat, mely is a hűbériségnek conditio sine qua non-ját képezte, nem tudott a magyar államiság szerkezetébe behatolni és pusztítani. Az első a közjogi mozzanat, hogy a hűbérurak felfelé és lefelé államfelségi jogokat gyakoroljanak, hogy a magyar korona souverain jogosítványait souverain fikcziókká bomlaszszák, hogy a magyar nemes, a szent korona tagjából vasallust csináljanak. Nem a magánjogi mozzanat, hogy t. i. a szabadbirtokból, az allodiumból, a hűbérúr kényétől függő, kötött birtokot csináljanak.

* 1647. évi 87. t.-czikk.

Nem is igen tudom, ha a történeti események folyamatát tekintjük, hogy államéletünk ezen elfajulása miképpen jött volna létre. Mig Nyugat-Európában felbomlott minden és létrejött egy amabilis konfuzió, nálunk az állam, ab ovo, szilárd állami rendet csinált. A magyar államiság egy öntött vasból készült szerkezet volt, ezt össze lehetett zuzni, ha volt hozzá erő, de közébe furakodni lehetetlenség volt, mert rés vagy nyilás nem mutatkozott sehol. Senkisem fogja állítani azt sem, hogy a hűbériség oly magasztos eszmét képviselt legyen például, mint a franczia forradalom által proklamált szabadság, egyenlőség, testvériség nagy elve, hogy előtte a magyar nemzeti politika elzárkózhassék. A királyságnak csak nem állott érdekében, hogy egy pár oligarchának szolgájává sülyedjen, éppen ugy nem a nemességnek, hogy egy ur helyett esetleg egy tuczatnak szolgáljon. Ami pedig azt az esetleges hatalmat illeti, mely egy vagy más helyen felütötte fejét, arra csak azt a német példaszót lehet alkalmazni, hogy gondoskodva volt arról, hogy a fák az ég boltozatáig ne terpeszkedjenek.

Sőt azt talán magok is lehetetlennek tartották. Magyarországon még csak kisérlet sem történt arra, hogy olyan territoriális fenhatóságok alakuljanak, mint a milyenek találkoznak Francziaországban. Ez irányban különösen Francziaország története nyújt tanuságos vonásokat. Azon irányban t. i., hogy oly államban, ahol a politikai és társadalmi viszonyok ilyetén képződésre hajlandóságot mutatnak, ha egyik hűbéri typus megszünik, rögtön másik jön utána. Francziaországnak, mondhatni, három hűbéri talajrétege volt, dynastiái szerint. Az elsőt alkották még a Capetek alatt a feudális grófok és seigneurök, azután jöttek a Valois-korszakban a királyi herczegek, Burgund, Bourbon, Navarra és Bretagne stb., a harmadik volt a tartományi nagy kormányzóságok, mint a milyeket például a Guisek ismeretes nagy családja gyakorolt, melyeknek hatalma oly nagy volt, hogy a királyéval felért.

Még IV. Henrik is, a Bourbon-királyok elseje, kénytelen volt ezen állapotokkal megalkudni, sőt még azután Richelieu

lángesze és vaskeze daczára XIV. Lajos uralkodása kezdetén a Frondeban még egyszer felütötte fejét, hogy azután végleg megszünjék, és az ellenkező végletbe csapjon át.

IX.

A mint a talaj nem volt kedvező a hűbériségre nézve, éppen ugy nem volt alkalmas arra sem, hogy intézményes országrendi arisztokráczia képződjék. Ennél a kérdésnél is, mint a királyság jogkörének kérdésénél, ahol, mint említém, királyaink számára majdnem diszkreczionális törvényhozói hatalom vélelmeztetett, találkoztam azzal a tévedéssel, a mi különben nem szokatlan dolog, hogy egyes tények általánosíttatnak, és igy a kivételek érvényes rendszerbe öntetnek.

Hogy ezt a kérdést kellő módon tisztázzam, nem lesz felesleges, ha igen röviden, per summos apices, néhány intézményes mágnási rend példáját bemutatom, ezekről könnyü lesz himet varrni akkori állapotainkra, könnyü lesz megállapítani, hogy lehet-e nálunk oligarchiáról közjogi értelemben szólani, és valjon azon tények, melyek kétségbevonhatlanul léteztek és melyekből az említett következések le is vonattak, nemzetünk életének oly állandó alkatelemeit képezték-e, hogy rendszerré szilárdíttassanak.

A világra szóló főrendek közt első helyet foglal el a római patricziátus, melynek fészke volt a szenátus. Igaz, hogy ezen testület nem annyira de jure, mint de facto jelleggel birt, különösen nem támaszkodott irott törvényre, de századokon keresztül az állandó ténykedések egész sorozata ezen állapot megszilárdításán dolgozott. Ezen ténykedések határozott örökösödésen nyugvó jelleggel ruházták fel azon hírneves testületet. Ezen jelleget megadta azon jogosítvány, hogy szenátorok serdülő fiaikat elvitték a szenátusba, hogy azoknak meg volt engedve a szenátori köpenyt — toga praetexta — viselni. Ilyformán mintegy születésük után már képviselték az igényt a republika felett uralkodni. Igaz, hogy az ugynevezett curulisi állások, consulok, praetorok, aedilek stb., amelyeknek viselése azután a szenátusba hozta az illetőket, választás utján töltettek be, a patricziatusnak oly nagy

volt a befolyása, hogy a magok embereit feles számmal be tudták vinni. Igy Mommsenben olvassuk,* hogy egyes családok az említett állásokat valójában monopolizálták. Igy például nem egészen 200 év alatt a Corneliusok 44, a Valeriusok 22, a Claudiusok 14, az Aemiliusok 12 ilyen hivatalt viseltek. A római szenátus arisztokratikus jellegét legjobban tanusítja a magatartás azon vas következetessége, mely is működését jellemezte és számára a világuralmat megszerezte. Pedig tudvalevő, hogy a mennyiben a különféle kormányformák mindegyike bizonyos különlegességekkel bir, úgy az arisztokratikus regime a következetességet mint ismérvet méltán igényelhette.**

Az arisztokráczia testületi szervezésének és osztályuralmának egy igen tanuságos példája Velenczének kormányzata. Velenczében a souverain hatalom az u. n. nagy tanácsban volt, amely a kiváltságos nemességet képviselte. Ez a nagy tanács 1297-ben bezáratott, a mi azt tette, hogy uj elemek bele többé fel nem vétettek. Ez a zárt testület liferálta a dogeket, a tizek tanácsát, egyszóval a kormányhatalmat. Itt is találkozunk főúri családokkal, a melyek századokon keresztül a hatalmat gyakorolták, ha például a dogek névsorát nézzük, mindig ugyanazon nevekkel találkozunk: Contarini, Badoer, Dandolo, Gradenigo, Cornaro stb.*** A középkor állami és alkotmányi fejlődése között alig van érdekesebb és tanulságosabb, mint Spanyolország fejlődése. Ugy vélem, a következő fejezetben lesz alkalmam erről szólani és azon tanuságokat levonni, melyek abból nemcsak hazánk, de a monarchia számára levonhatók. Most csak annak arisztokracziájáról akarok szólani, ahol nem egy érdekes és jellegzetes vonással találkozunk. A lángeszű költő, Hugo Victor, egyik legszebb drámájában, »Hernani«-ban, mely különben az úgynevezett romantikus iskolának volt minta-szinműve, és e miatt első előadásánál Párisban, a harminczas években, köztök és a másik irányzat, a klasszikusok közt nemcsak irodalmi, de

* Römische Geschichte 1. köt. 803. lap.

** Lásd *Roscher,* Politik 181. lap.

*** *Daru,* Histoire de Venise 7-ik kötet 232. lap.

tényleges harczokra adott okot, ahol érvek helyett ütlegekkel dolgoztak, ezen darabjában felmutat egy XVI-ik századbeli spanyol grandot egész dicsőségében, erényei és hibáival együtt. Tény, hogy azon időben a spanyol grandezza az egész világon annak, a mit arisztokratikus öntudatnak lehet nevezni, megtestesülése volt. Az, a mit a tiszta vagy a kék vér elméletének neveznek, náluk leghamarább érvényesült. Ezt a tiszta vért ők limpiezónak nevezték, ez a hivatalnoki minősítvénynek egyik nélkülözhetlen kelléke volt; a minimum volt, ha csak négy nemzedékre mentek vissza.* A nemesség osztályozva volt, a hidalgók és caballerok képezték azt, a mit gentrynek nevezünk, a ricos hombres — a gazdag emberek — a mágnásokat, azt, a mit rendesen grandnak szoktak nevezni. Valójában dusgazdagok is voltak. Egy másik jeles történetiró, Prescott,** fel is sorol néhányat, melyek azt a tényt megfelelően igazolják. Henriquez, a Rio Secoi herczeg 50.000 arany évi jövedelemmel birt, a mi 800.000 forintnak felel meg, Velasco, Frias herczege 60.000, Toledo, Alba herczege 50.000, Mendoza, Infantado herczege 50.000, Guzman, Medina Sidonia herczege 55.000, Cerdo, Medinabeli herczeg 30.000, Ponce de Leon Arcosi herczeg 25.000, Pacheco, Essalona herczege 60.000, Cordova Lessoi herczeg 60.000, Aguilar Priegoi őrgróf 40.000, Pimentel, Benaventa grófja 60.000 és igy tovább. Ezen vagyonnak megfelelt a fejedelmi háztartás. A velenczei követek, kiknek jelentéseik a legbecsesebb forrást képezik, nemcsak a politikai, de a társadalmi viszonyokról, csodálattal irnak a pompáról, hatalomról, a mit e grandok váraiban tapasztalnak.

Fényes testőrség, udvarhölgyek, apródok, zenekar. A vár urnőjéhez kisérete csakis térden állva közeledik, a lovagok is igy üdvözlik őt. Minden főúrnak külön csapatja is van, a köznemesség, a hidalgók és caballerók szolgálatukban állanak. Birnak a háboru jogával, sőt fejedelmeiknek is felmondhatják a hűséget, a mi egy egész külön jogi eljárással történik, a mit denaturalizácziónak neveznek.

* *Ranke,* Die Osmanen und die spanische Monarchie 292. lap.
** History of Ferdinand the Catholic and Isabella of Spain.

Számtalan kivétel történt kedvökért a köztörvény alól. Adósságért nem lehetett őket elzárni, mint nem kínpadra vonni. Roppant hatalmat szereztek maguknak három lovagrend: San Jago, Alcantara és Calatrava által, mely is a máltai lovagrend mintájára szervezve, a nemesség és főnemesség számára a testületi szervezés erejét adta meg, természetesen a koronával szemben. Ezzel kapcsolatban jártak a hitbizományok, melyek Spanyolországban kezdődtek. Roscher szerint az egész nemzetet egy hitbizományi őrjöngés szállotta meg. Aragoniában 1307-ben a nemességnek, 1311-ben pedig a polgároknak is meg lett engedve hitbizományokat felállítani, ez azután kiterjedt Castiliára és a többi királyságokra is.* A hitbizományi képződések crescendo mentek, kiterjedtek ezek a hivatalokra is, így például a főtengernagy és főhadvezér, az almirante és connetable állás örökletes, az első az Enriquez, a második a Velasco családban. A felhivás az általános felkelésre úgy is lett kihirdetve, igy parancsolja a király és Velasco a connetable. Igazában Spanyolország a XV. század végéig nem királyság, hanem egy oligarchikus köztársaság jellegével bir, mely mellett minden állami egység lehetetlen volt. Úgy hogy az később, mint látni fogjuk, csakis ezen hatalmasságok romjain, melyek az önkormányzati intézményeket is eltemették, volt képes felépülni.

Pár szót kell még szólnom az angol peerageról, azon osztályról, mely is a modern értelemben vett főúri rendnek par excellence az arisztokracziáját képezte. Ahhoz, a mit elébb elmondtam, mikor az angol állam alapvetését és a magna charta keletkezését ismertettem, keveset kell hozzáfüznöm, hogy a dolog érthető legyen.

Maga ezen kifejezés peer, peerage sokat megmagyaráz, mert benne megtaláljuk azt a tényt és gondolatot, mely az intézménynek erőt és életet adott. A kifejezés franczia eredetü, a pairből származott, mi egyenlőt jelent. Ottan egyszerüen a nagy hűbér-urakat jelentett, kik a fejedelemmel egyenlőnek tartották magukat és azok is voltak. A normann hódítás, mint láttuk, egy bizonyos tekintetben analog viszonyokat teremtett.

* *Roscher,* System der Volkswirthschaft II. kötet 252. lap.

A korona főhatalma mellett a normann hódításnak határozott oligarchikus jellege volt, sőt az uralomnak egyik sarkalatos intézménye lett. A már hivatott telekkönyvi felvételben a Domesday-Bookban a normann seigneurök, vagy negyvenen, nagy uradalmakat, a lovagok, vagy 400-an, kisebb uradalmakat nyertek adomány gyanánt. A várak nem annyira a külellenség elleni védelem, mint nálunk, hanem a boszut lihegő angolszász nép leigázására szolgáltak. Mig nálunk a várispán a korona alkalmazottja volt és azt képviselte, ott, Angliában, a várur — lord of the manor — egy feudális hatalom volt, ki, ha szerét tehette, összetűzött a koronával. Ezekben a harczokban követni kellett őket jobbágyaiknak, sőt szabad embereknek is, kik kénytelenek voltak libériájokat viselni, amit maintenance-nak hivtak. Ezt azután később VII. Henrik király el is tiltotta.* Ezeket a harczokat, a menynyiben szükséges volt, már előadtam, és ha politikai és közjogi tekintetben a korona maradt felül, annyi konczessziót mégis kellett az arisztokratikus érzéseknek tenni, hogy a lordok háza és az örökletes peerage megalakult. A mi már III. Eduárd király alatt a XIV-dik század közepén megtörtént.** Hozzájárult a hitbizományok intézménye, mely is már I. Eduárd király alatt, a XIII. század végén, 1285-ben egy a De donis conditionalibus nevét viselő statutumban törvényes erőre emelkedett.***

Elmondtam, hogy a rózsa-háborúk alatt a mágnásság ki lett pusztítva, de később is a királyok annyira féltek a főurak esetleges erőszakoskodásától, kik hozzá fegyveres csapatokra is támaszkodtak, hogy a hirhedt csillag-kamrában egy egészen kivételes törvényszéket állítottak fel, amely azon esetekben működött, a melyeket mi nagyobb hatalmaskodás, bűntényeknek neveztünk.

És tényleg, daczára annak, hogy az angol királyság jogilag oly erős alapokon állott mint alig más, mégis, ha a mágnásság, mint már arra utaltam, a York és Lancaster

* *Lingard*, History of England, V. kötet 296. lap.
** *Gneist*, idézett munka, 390. l.
*** The Land Laws by Pollock 67. lap.

családok harczaiban egymást ki nem pusztítja, nem lett volna az képes oly erővel felvenni a harczot a nemzet ellen, melybe különben a bicskája bele is tört. De e mellett is a nemzetben az arisztokráczia iránti tisztelet oly erős volt, hogy az már is a lordok házában oly imponáló erővel jelentkezik, mint másutt sehol. A dolognak az a magyarázata, hogy a nemzet fejlődésében létezett ily természetü irányzat, mig másrészt hiányzott azon osztály, mely a kiváltságokban is fentartotta a jogegyenlőséget és bevitt egy bizonyos demokratikus vonást.

Nálunk Magyarországon, mint a többi tényezőknél, e téren is más viszonyokat találunk. Találunk főurakat, hatalmas oligarchákat, még az is megtörténik, hogy a hatalom fiuról fiura száll, de főuri országrendet intézményes alapon nem találunk, mert ilyen nem létezik, törvényhozási szankcziót nem kapott. Az, a mit látunk, egyéni, esetleg országos funkczióban rejlő hatalom. Csák Máté, Omode nádorispánok voltak, Németujvári Henrik pedig báni méltóságot viselt, Apor az erdélyi vajdaságot. De nem kell elfelejteni, hogy ezek a hivatalok sem birtokoltattak élethossziglan. Igen fontos állás volt a kanczellárság; alig volt rá eset, hogy valaki ezt 10 éven át viselte. Igy vagyunk a nádorispánsággal. Omode többször volt nádor, Kun László alatt harminczan is viselték, volt külön a tiszai és dunai megyékre. A közfelfogás és hangulat nem volt kedvező az intézményes főuri rend képződésére. A nemzet elment odáig, hogy a kiváló embernek megfelelő állást és tevékenységi kört adott, de arra nem vállalkozott, hogy az illetők ezen a czimen jogi enklavekat képezzenek utódjaik számára, mint kivételeket a köztörvények alól. Ha veszszük azokat a pregnans eseteket, a melyekből következtetik az olygarchia létezését és annak veszélyeit, mindjárt feltünik az ellentét köztünk és azon államok közt, a hol az oligarchia hatalmas volt. Ott van például Csák Máté esete, ki egy darabig sikerrel daczolt Robert Károlylyal. Milyen egészen másképpen fest az ő poziczciója, mint Angliában Pembroke, Montfort vagy Warwick, kit — kingmaker, királytevőnek — neveztek.

Ezek a paritás alapján tárgyaltak souverainjokkal,

tényleg mögöttük egy hatalmas osztály majdnem testületi szervezettel és erővel állott. Csák Máténak ereje nem a mágnásságban, nem főúri társaiban állott, a kik azért harczoltak volna soraiban, mert az osztályérdeköket védte a növekvő királyi hatalom ellen, az a középnemességből telt ki.

Ez benne a nemzeti eszme zászlóvivőjét látta, de mihelyt ezzel ellentétbe jött, elhagyta. El is bukott, úgy hogy szereplése közjogi jelentőségre nem tudott szert tenni. Vagy ott vannak a Németujváriak, Bobonigok, kik formális háborút viseltek egymással. De ezen epizód szinte inczidentális természettel bir, nagyobb fokú zsiványkaland, fegyveres összetüzésként jelentkezik. Igenis, akként jelentkezik, szemben a hűbéri jogrend már említett azon intézvényes szabványával, mely is a hűbéruraknak megadja a háború jogát.* Az említett kényurak alá vannak vetve a köztörvénynek, mely ellenök nyilatkozik. Nem lehet szemet hunyni azon tény előtt, hogy mindannyiszor, mikor az oligarchia fészkelődik, a reakczió ellene éppen parlamentáris téren a lehető legerősebb. Felemlítem itt még egyszer a III. Endre alatti 1298-iki országgyűlést. Ez határozottan foglalt állást az erőszakoskodó főurak ellen. Az országgyűlésre meg sem hivatnak, egy egész csomó intézkedés foglaltatik ellenök, a vagyon és személybiztosság elleni merényleteik megtorlása czéljából váraik elrombolása elrendeltetik stb. Igaz, hogy a végrehajtás sok kivánni valót hagyott hátra, de a különbség éppen abban rejlik oligarchikus és nem oligarchikus szinezetű rendszerek között, hogy egyik esetben ezek a visszaélések nemcsak türetnek, de esetleg megerősítést is nyernek. Az Anjouk alatt nem egy olyan tény következett be, mely alkalmas lett volna arra, hogy születéses és testületi arisztokráczia képződjék, ha arra a talaj nem lett volna annyira kedvezőtlen. Robert Károly egy egész csomó családnak poziczióját javította, fényét növelte. Egy szakavatott történetiró: Pór Antal elősorolja,** hogy a Lipóczy, Drugeth, Széchenyi, Debreczeni Ákos, Széchy, Báthory, Apponyi, Bebek, Sztáray, Gara, Görgei,

* Jus feudi, Recht der Privatfehde.

** Magyarország története, millenáris kiadás, III. köt. 125. lap.

Tököly, Ostffy, Kanizsay, Amade, Athinay, Nagymartoni, Laczkfy, Konth, Czudar, Zay, Nádasdy, Gileth, Gersei, Pethő stb. harczi vitézség, a közügyekben jártasság folytán feltünnek és domináló állást foglalnak el. Czimerek adományoztatnak, az arany-sarkantyus Szentgyörgy vitézrendek alakulnak, mindazok létrejönnek, a mik az előkelőség attributumait képezik. Egyszersmind átalakul a védelmi szervezet szinte főuri szellemben, behozatnak a banderiumok, a melyek a tehetősebb urakat nemcsak feljogosítják, de kötelezik, hogy embereikkel saját zászlóik alatt kivonuljanak. Ezen reform az illető urnak jelentékeny hatalmat és fegyveres erőt bocsát rendelkezésére. Közel fekszik azon inger ezt saját érdekei és hatalmi czéljaira felhasználni. Ezen elemek és tényezők voltak azok, a melyek egész Európában azt a bellum omnium contra omnes-t létrehozták, mely is a hűbéri, lovag- és középkor elnevezés alatt ismeretes. Nálunk minderről szó sincs, ezen intézményes jogrend egyátalában nem bomlasztó, de fentartó hatással bir. Természetesen, egyes kivételek szabályt nem alkotnak. Az a hatalom, a melyet az országnagyok, a banderiumok urai ily módon szereztek, nem megy annyira, hogy a kiváltságos országrendiséget magoknak megszerezzék. Igenis, a mi az arisztokrácziának lényegét képezi, a külön országrendiség, az örökletesség, a külön czimezés, a vagyonnak hitbizomány általi megtartása, az nem adatik meg, a köztörvény hatályán rés nem üttetik.

Ez azon körülmény, melyet én a magam részéről döntő természetű mozzanatnak tekintek az arisztokrácziának közjogi tekintetben való létezésének szempontjából.

Egy oly alkotmánynál, mint a magyar, mely a nemzeti élet talajából nő ki, mely a létező erőknek exponensét képezi; az egyes hatványok csakis akkor tekinthetők számot tevő tényezőnek, ha intézvényekké tudnak szilárdulni. Amint Angliában az arisztokráczia a XIII-ik században megszerezte magának az országrendiséget, ugy nálunk is meg lett volna az, ha oly effektiv hatalmat képviselt volna, mint a milyennek vélelmeztetik.

Az is igen jellemző körülmény, hogy, habár ezen családok tagjaival a történet folyamában többször is találkozunk,

mérvadó szerepet nem sokáig játszanak. Majdnem minden király alatt más nevekkel találkozunk. A Laczkfyak, Konthok, az Anjouk alatt, a hatalmas Garák, Mátyás alatt letörnek. De ők is kezdetben kis emberek voltak, akár mint Guthi Ország Mihály, vagy a Zápolyák. Csak a Brebiriek és Frangepánok azok, a kik több századon keresztül tartják fenn a család fényét és poziczióját, de ezek a végeken laknak, nem is a szorosabb értelemben vett Magyarországon, a hol némileg más társadalmi és politikai viszonyok találhatók. Egyrészt a határszéli szolgálat kivételes hatalmat és állapotot teremt, azonkivül nem operál ott azon ellensulyozó tényező, a magyar középosztály, a nemesség, mely is a supremácziát nem adja ki erős kezeiből.

Előttem világosnak látszik, hogy, ha a nemzeti politika azon időkben az említett antiarisztokratikus irányt nem veszi, akkor az ország fejlődése kedvezőtlenebb jelenségeket tüntetett volna fel. Nem akarom azt mondani, hogy lengyel állapotokat értünk volna el, mert a magyar ember jelleménél ez ki volt zárva. De minden esetre rázkódásoknak lettünk volna kitéve, vagy a belpolitikában a középosztály és mágnásság folytonos torzsalkodásai folytán, vagy a királyválasztásoknál, a hol a külföldi befolyás a különféle főúri fakcziók folytán okvetlenül érvényesült volna. Igy a mi történt például Mátyás és Fridrik között, a Gara-féle pártosok részéről, egyszerüen egy oktondi cselszövény képében jelentkezik, mely is a nemzeti közszellem erőteljes fuvalata folytán délibábként foszlott szét.

X.

Szegény Lengyelország jól járt volna, ha főurai nem hoztak volna több bajt árva fejére mint a hogy az nálunk történt, ha egyebekben az alkotmány működésében nem volt hiba található, a mi ugyis kivétel számba jött. Mikor pedig az alkotmány rendben volt, akkor királyság és nemesség, illetve középosztály, olyan volt, mint két malomkő, a mely összemorzsolt mindent, a mi közéje került. Jól tudom én azt, hogy a magyar középosztály az állami bölcsészet ideálját

nem érte, mint nem érhette el, de úgy vélem, minden túlzás nélkül ki lehet mondani, hogy nem igen volt uralkodó osztály, mely is feladatát jobban felfogta, kötelességét hivebben teljesítette volna, mint ez. A történeti események egész sorozata bizonyítja ezt. Éppen azért most csak arra szorítkozom, a mi előadásom jelen részének megértéséhez szükséges. Ennek az osztálynak, mondhatnám, hivatalos elnevezése vitézlő rend, ordo equestris, tulajdonképpen populus Verbőczyanus volt. Ő a nép (populus) elnevezés alatt az egész nemességet értette, vagyis voltaképpen a politikai jogokkal felruházott nemzetet. És éppen azért, mert ezen testület oly számos tagot számlált — azt hiszem, hogy nem volt a történetnek oly korszaka, melyben legalább is ki nem tett félmilliót — éppen azért nem lehet ezen területre a kék vér elméletét alkalmazni, nem lehet a mondottakat úgy tekinteni, mint annak magasztalását. Azért nem, mert a magyar nemesség minden volt, csak zárt kaszt vagy osztály nem. Alapgondolata nem a kizárólagosság, de a liberálizmus volt, még pedig úgy faji, mint társadalmi tekintetben. A legnagyobb liberálizmussal nyitotta meg kapuit az idegen elemeknek. Ez az értelme Szt. István hires axiomájának, hogy egynyelvü ország gyenge és törékeny. Ezt tanusítja az aranybulla 19. pontja, mely kiemeli, hogy az idegenek megtartják szabadságaikat. Igen érdemes erre vonatkozólag a szászoknak II. Endre által adott kiváltságait olvasni.*

Éppen így vagyunk társadalmi tekintetben is. Természetes, hogy a nemesség alatt is volt egy társadalmi osztály, melyet szolgák, várnép, várjobbágyok, udvarnokok név alatt ismerünk. Az Árpádházi és vegyes királyok korszaka alatt egy állandó, emelkedő folyamattal találkozunk; a királyok ugyanis az alantos osztályokat nemesítik, részint a haderő szaporítása czéljából, részint mert tudják, hogy a nemesség a királyság igazi támasza. Érdekesen illusztrálja ezt Kun Lászlónak egy okmánya 1279-ből, a midőn a hódosi és csallóközi várnépet nemesíti. Imigyen szól: »Mióta Isten kegyelméből az örökség természetes rendje szerint a királyi méltóság polczára jutot-

* *Horváth* Mihály történetének II. kötetében közölve vannak.

tunk, annál inkább törekszünk nemeseink számának növelésére, minél viharosabbnak és vészesebbnek tartjuk az időket. Nem is remélhetjük, hogy a zivatarokból a csendes nyugalom kikötőjébe juthassunk valaha, ha Isten segítsége mellett nem szolgál bennünket hiveink köteles hódolata, megszokott tiszteletével«.* Egy másik tehetséges és sokat igérő iró: Illyés József** a következőképpen fejezi ki a társadalom fejlődésének menetét. Nagymérvű a társadalom átalakulása az alsóbb osztályokban. A várszerkezet teljes felbomlásával, melyet főként a folytonos adományozások idéztek elő, összeomlik a föld a szabad és szolgasorsú osztályok alatt. És most megindul az egyes rétegek ide-oda sikamlása, akár csak egy geologiai folyamatnál. A legfelsőbb réteg, a várjobbágyok osztálya, mint a mely állásában legközelebb volt a politikailag szabadokhoz, nagy zömében felszáll a nemesi rendhez, helyesebben egy szinvonalra helyezkedik a kissé lesülyedt köznemesekkel. A várjobbágyság ezen átalakulásáról számot adnak a XIII. század nagy tömegben előforduló nemesítő oklevelei, az Anjoukorban ezen folyamat folytatását nyeri, s miután a várjobbágyság utolsó maradványai is eltünnek, lezáródik.

Mindennek daczára úgy a faji, mint a politikai asszimiláczionak munkája a legnagyobb sikerrel lett keresztül víve, a mi ezen osztálynak törhetetlen erejét és életképességét bizonyítja. Daczára annak a folytonos vérvegyületnek, melyen a magyarság ezen egész idő alatt keresztülment, eredeti jellegét nem vesztette el és a történet egész ideje alatt ugyanazon vonások és tulajdonságokkal találkozunk. Mondhatni, hogy a szittya faj és vér, különösen a jellemvonás, felülkerekedett a többi felett.

Ezt a tényt csekélyelni nem lehet, különösen ha számba veszszük, hogy például a normannok, a kik pedig, ezt még egyszer hangsulyozni kivánom, a világ egyik legéleterősebb faja és nemzete volt, mint már említettem, beolvadt az angolszász nemzetbe és egyediségét elvesztette. Ugyanezt tapasztaljuk a hatalmas góth nemzetnél, mely éppen úgy járt

* *Ferdinandy* Fehér Codex diplomaticusa után.

** Az Anjoukori társadalom és adózás czimü becses tanulmányban.

Spanyolországban. Még nagyobb fontossággal bir a politikai asszimiláczió. Ennek jelentőségét illetőleg kénytelen vagyok még egyszer Polybiusra hivatkozni, kinek nagy történetirói képességét nem lehet eléggé méltányolni, és kinek nézetei oly általános természetű köz igazságokat tartalmaznak, melyek ma ép oly értékesek, igazak, mint akkor, mikor azok az ő hatalmas agyában megfogamzottak. Azon indokok közt, melyeket felhoz,* mint Scipio győzelmeinek magyarázata, foglaltatik az is, hogy Róma Itáliának rokon elemeire támaszkodott. Karthago, a semita város a beolvasztás és általgyurás nagy művét nem volt képes keresztülvinni. Idegen volt és idegen maradt azon elemek közt, melyek jogara alá tartoztak. Analog helyzetet találunk a törököknél, ezek is és ő is idegen volt és maradt, sem beolvadni, sem beolvasztani nem tudott. A magyar nemzet ezen általgyurási és beolvasztási művet keresztül tudta vinni, melynek indokai világosak és könnyen érthetők. Ezek a szabad intézmények, a politikai jogok teljességének, az őskormányzati rendszer cselekvő valóságának eredményei. Az angolok a képviseleti rendszer erejét abban találják, hogy az illető szavazati joggal felruházott állampolgárnak része van az országban: »to have a stake in the country«. — Mennyivel inkább kellett ennek nálunk állani, a hol az illető politikai jogokkal felruházott ember a szent koronának tagja volt, valójában része volt az ország testében, egész hatalmában. Ez a következés egészen indokolt és kimaradhatatlan, mondhatnám, a dolog természetéből folyik. De rá lehet még egy másikra is mutatni, mely is a politikai természetü jelenségeknél a ritkaságok közé tartozik. Ez pedig abban van, hogy ezen uralkodó osztálynál egész valójában és működésében az egész idő alatt ugyanazon irányzat, magatartás, sőt vérmérseklet jelentkezik. Hogy ezen folytonosság létezik egy kasztnál, egy zárt testületnél, az természetes, de hogy egy ily számos tagból álló és minduntalan megujuló tényezőnél ilynemű állandóságot és következetességet találjunk, az páratlan a maga nemében.

* I. könyv 65. §.

Ez az esprit de suite, mint a hogy a franczia magát kifejezi, a legbecsesebb politikai tulajdonok állandóságát jelenti, még pedig nem pusztán egy korszakra, de a többi időkre nézve is. Mert ha áll az, hogy a magyar állam intézményei ez időkben megütötték a mértéket, ha áll az, hogy ezen időkben képviselték azt a tulajdont, mely minden időkben az állami intézményeknek próbáját képezte, t. i. az egészséges politikai egyensúlyt, akkor azoknak az embereknek, kik ezt a politikát imádták, a dolgukat érteniök kellett. »Das Werk lobte den Meister.« Az egyensúlynak megállapítása jelenti az illetőnél a helyes szemmértéket, a józan észt, itélő tehetséget, az eljárásban a mérsékletet, még pedig nemcsak egy, de valamennyi nemzedékre nézve, mint a nemzeti politika állandó alkateleme. Ha már most mindazokon az akcziókon gondolatban végig megyünk, melyek Magyarországot, alkotmányát létrehozták, lehetetlenség, hogy ezen tulajdonokat a műből és annak dülőre jutásából ki ne olvassuk. A miket elmondtam a királyság és az arisztokráczia kérdésénél, úgy vélem, ezt kétségtelenné teszi.

A királyságnak megadtak annyit, a mennyi a hatályos kormányzathoz kivántatik, de megálltak ott, a hol a hatalmi tultengés kezdődik. Annyira tért adtak az arisztokratikus hajlamoknak, a mennyire ez sarkantyú gyanánt szolgál a jogosult becsvágynak, de mihelyt attól lehetett tartani, hogy belőle oligarchikus elfajulás származik, talpra állottak és elébe vágtak. Társadalmi tekintetben is elég tisztességes felfogással találkozunk, mindjárt lesz alkalmam szólani a Nagy Lajos-féle nagyszabású törvényhozási munkálatról, mely is a nemesség politikájának győzelmét jelentette. Ugyancsak akkor meg lett állapítva a jobbágyok szabad költözködési jogosultsága, a mi a földesúri elnyomás és kizsákmányolás ellen mégis csak biztosítékot képezett. Volt az emberekben érzés a jogok és kötelességek összhangját illetőleg. Ezt egy másik rokon természetű intézkedésnél is lehet észlelni. A már említett Nagy Lajos-féle törvényben az is kimondatik, hogy a jobbágyok tartoznak földesuraiknak termésük kilenczed részét beszolgáljatni. Igy a dolog határozottan feudális szinezettel bir. Mindjárt másképpen fest a rendelkezés, ha szankczióját megolvas-

suk. A végrehajtási záradék pedig abból áll, hogy ha a beszedés elmulasztatik, a király szedeti be, még pedig a földesúrtól magától. A magyarázat abban áll, hogy, midőn a földesúr köteles katonáskodni, magát kellő lóval, fegyverzettel ellátni, a törvény gondoskodik arról, hogy a szükséges eszközökkel rendelkezzék.

Az uralkodó osztály eljárásának és politikájának jellegét kiegészíti a papságnak magatartása. Ha áll az, hogy minden országnak olyan kormánya van, mint a milyet megérdemel, akkor ez kétségtelenül áll a papságra nézve is, főleg azért, mert annak tagjai a nemzetből kerültek ki, politikailag is az első országrendet képezték. Jogos a következtetés, hogy igen nagy szerepet játszottak, nagy részök van az alkotmány kiépítésében, a nemzeti ügyben vezérei voltak. Robert esztergomi érsek egyházi átokhoz folyamodik II. Endre ellen, mert az aranybullát nem tartja meg. Kun László alatt ismét Lodomér esztergomi érsek az, ki szembe száll Kun László féktelenségével és őre lesz a törvény-, jog- és igazságnak. III. Endre már említett törvényeinek alkotásánál az egyház a legfontosabb tényező. De hazafias magatartására a klérus a koronát azon eljárás által teszi fel, midőn magával a pápával szembeszáll, ki Robert Károlyban királyt akar a nemzetre oktrojálni.

Itt a magyar állam szuverénitásának ők a legbuzgóbb bajnokai.

Mommsen mesteri római történetének alig van tanuságosabb és művészibb része, mint a mikor elmondja, hogy Rómának azon korszakában, melyet ő a leghatalmasabb korszaknak nevez, a köztársaság megalakításától Olaszország meghódításáig, egyetlenegy önálló jelentékeny egyéniséget nem mutat fel a történelem. Egyik diktátor, konzul, praetor, szenátor olyan mint a másik, de mindenikben annyi erő és jóravalóság található, hogy együttes akciójuk oly bámulatos hatalmat képvisel, mint a tenger ellenállhatatlan hullámverése, mely pedig szintén egyes cseppekből alakul. Hasonló jelenséget lehet észlelni a magyar történet meneténél is az Árpádok alatt.

Itt sem domborodnak ki előttünk egyéniségek, itt sem tudjuk, hogy az aranybullánál, III. Endre törvényeinél, általá-

ban annál az egész századokon keresztül tartó akcziónál, mely is a magyar alkotmány alapelveit felállította, biztosítá, mely konstruálta és összehordta azokat a gránittömböket, melyekből az alkotmány felépült, kik voltak az építőmesterek, a pallérok, kik voltak a nemzet vezérei. De bizonyára azoknak az időknek is meg voltak a maguk Verbőczy, Deák Ferencz és Kossuthjai, a kik a maguk egyszerű módjukkal éppen úgy átértették nemzetük nagy érdekeit, éppen úgy megtalálták az ércztáblákat, melyekbe azokat belevéssék, mint a hogy ez a Hármas-könyv, a 48. és 67-iki törvényeknél történik. A hálás utódok, kik látják a nagy művet, kik érezték annak hatását, kegyelettel említenék a neveket, keresnék fel a hantokat, melyeket, fájdalom, az emlékezetnek hiánya, a történetnek némasága előttük eltakar.

XI.

Imént szólottam már Nagy Lajos törvényeiről. Most rájok térek, mert ezekből is kitünik a középosztály működésének természete, ezek tartalmazzák azokat a nagy elveket, melyek hazánk politikai szervezetének rugói. Ezekért a törvényekért is megérdemli Lajos a Nagy jelzőt. Megérdemli mindenekelőtt mint ember, mert érző, nemes szivvel birt, igazat adva Madame Staël ismert mondásának: »on n'est grand que par le coeur« — csak a sziv, az érzés teszi az embert nagygyá. Egyik krónikása szent fogadalomról beszél, melylyel országlását megkezdette, elmondja, hogy »lelkében felvillant a gondolat, hogy a hazáért vért ontani, a hazáért meghalni dicső dolog, és elmélkedni kezdett arról, mint lehessen a birodalmat a külfejedelmek és pártütők által elszakasztott jogokat, visszaszerezni«.* És e fogadalmat be is váltotta, alatta boldog volt a magyar. Daczára idegen származásának, megszerette és megértette nemzetét, létrehozta az összhangot a nemzeti szabadság és királyi tekintély között. Belátta különösen azt, hogy a sikeres külpolitikának egy egészséges belpolitika conditio sine qua non-ja, mert csak egy erőteljes

* *Szalay* László, Magyarország története II. kötet, 177. lap.

állam képes a terjeszkedésre. Lajos több izben tartott ország-gyűlést. Ezek közül csak egynek, az 1351-nek végzeményei foglalnak helyet Corpus Jurisunkban, 25 §-ra osztva, de ezek közül mindenik oly súlyos közjogi és politikai tartalmú, hogy kötetekkel ér fel. A törvény az aranybullának megerősítésével kezdődik, az aranybullának első formális megerősítése, mely is törvénykönyvünkben helyt foglal. A formális megerősítést megkülönböztetem a lényegileg érvény és hatályban léteitől, mert hiszen én a mellett foglaltam állást, hogy az aranybulla az egész idő alatt érvényben állott. A bulla itten egész terjedelmében megerősíttetik, kivéve a 4. §-t, mely is megengedte, hogy ha a nemes fiörökös nélkül hal el, birtoka felett, kivéve a leánynak járó negyedrészt, szabadon rendelkezhetik. Az aranybulla ezen intézkedése csak felelevenítése volt Szt. István I. törvénye 6. czikkének, mely is ugyanezen felhatalmazást tartalmazza. Az egész intézkedés a törzsrendszer ellen volt irányozva, mely is a vagyont a törzs tulajdonának szokta tekinteni.

Ezen fejlődés megfelel annak, a mivel Rómában találkozunk, habár más előzményekből is indultak ki. Ottan a plebejusok a patricziusokkali harczban egyikének tartották a legnagyobb vívmánynak az autonomiát, a birtok feletti szabad végrendelkezést. A tizenkét-táblás törvényeknek nem volt oly intézkedése, melyhez a római nép melegebben ragaszkodott volna, mint az, mely azt tartalmazta: »Pater familias uti legassit super pecunia tutelave sua ita jus esto.« Mindenütt a jogfejlődés kötöttségből a szabad rendelkezésre lyukad ki, mig nálunk egyszerre beáll a reakczió. Ez pedig abbban nyilatkozott, hogy a már említett negyedik pont oda módosul, hogy az örökös — értsd fiutód — nélkül elhaló nemesek birtokukat el nem ajándékozhatják, el nem idegeníthetik egyházaknak vagy másoknak, miután az örökségnek oldalági rokonaikra kell szállani. Ezen rendelkezést Nagy Lajos azért vette fel, mert, mint a törvényben világosan ki van téve, a nemességet meg akarta jutalmazni azon hűséges magatartásáért, melyet irányában a nápolyi hadjárat alkalmából tanusított. Ugy tudom, hogy ezen törvény nem tett mást, mint az előbbi gyakorlatot kodifikálta, miután, a mit a kötöttség

felé való visszafejlődésnek lehet nevezni, már elébb megindult. Minden valószinüség szerint a kisebb embereknek tömörülési érzéke idézte elő ezen folyamatot a hatalmasokkal szemben, hogy az egyes birtokot a családnak megtartsák, hogy a szolidaritás érzetét erősítsék. A tulajdonjog ezen konstrukcziója egyike a legérdekesebb tüneményeknek, melyek a magyar faj életrevalóságát, gyakorlati világnézletét ismét bizonyítják. A birtok megkötésében nem mennek el a vagyon-, a házközösség rendszeréhez, mint a szlávok a Mir és Zadrugánál, mert ez az egyéni tetterőt lankasztaná, de viszont az egyéni rendelkezést nem feszítik annyira mint a római jog, mely is a családi és törzsbeli kapcsokat teljesen szétrombolta, aminek folytán Rómának igazi ereje, a kisbirtokos osztály, teljesen tönkre ment.

Lajosnak ezen intézkedése vetette meg az alapját a hirneves és speciális intézménynek, az ősiségnek, mely is a magyar magánjognak 1848-ig alapja volt. Az ősiségnek jogi alapját az képezte, hogy az egy közös törzsből származó utódok számára az ugyanazon forrásból származó vagyon egy nagy jogközösséget képezett, melynek folytán az illető állagnak az elvi tulajdonosa az illető leszármazók közössége volt. Ennek folytán a tulajdonosnak joga tulajdona felett bizonyos, de, mint felhoztam, nem hűbéri természetü korlátozásoknak volt alávetve. Köteles volt ily módon állagának értékét épségben tartani, ezt a többi várományosok beleegyezése nélkül nem terhelhette, el nem idegeníthette. Ez csak az ősi, nem pedig a szerzett vagyonra vonatkozott, mert e felett szabadon rendelkezett, ezen különbség képezte az ősiség egyik különleges vonását.* Ezen intézménynek minden esetre nagy része van abban, hogy a középosztály 1848-ig vagyoni poziczióját meg tudta tartani és hivatását teljesítette. Ennek az intézménynek köszönhetjük azt, hogy századokon keresztül közgazdaságilag egészséges volt a földbirtoknak megoszlása, a mennyiben a középbirtoké volt a tulsuly. Ennek köszönhetjük továbbá azt, hogy ezen egész idő alatt létezett egy független, szabad birtokos osztály, mely ily módon az ország szervezetének gerinczét képezte. Igaz, hogy ezen rendszer később a középkori pánczélok és vértek

* *Verbőczy,* Hármaskönyv I. rész, 5 ik czim.

sorsára jutott, melyek már védelemre nem voltak alkalmasak, de a mozgásnak akadályul szolgáltak. Széchenyi Istvánnak volt érdeme, hogy kimutatta, hogy az ősiség czéljának többé meg nem felel, és hogy reformokat igényel. És a mily helyesen járt el az 1848-iki törvényhozás, midőn e rendszerrel szakított, éppen oly helyesen jár el a történetirás, midőn annak érdemeit elismeri.

Nagy Lajos végzeményének van egy másik pontja, mely is a leghatározottabb fellépést jelenti a hűbériség és mágnási tulcsapongás ellen.

Ez a 11. §., melyben kimondatik, hogy az ország minden nemese egyenlő s egyenlő jogosítványokkal bir. Ez azután szabatosabb meghatározást nyert a Hármaskönyvben, melyben kimondatik: »omnes Praelati, Barones, Magnates atque Nobiles una eademque libertatis praerogativa gaudent nec habet Dominorum aliquis majus nec Nobilis quisquam minus de libertate.« A politikai jogokkal felruházott nemzet tagjainak jogegyenlősége proclamáltatik itten. Meg lett tehát adva annak, a mit a nemzettest törzsének lehet nevezni, a politikai, társadalmi és gazdasági erő, hogy szerves funkczióját teljesítse.

Más, igen fontos intézkedése volt Lajosnak a 17. és 19. czikkben foglalt, mely is a birói idézéseket és nyomozásokat átadja a megyének.

Ez a megyének mint birósági szervnek aktiválását jelentette, melynek egy fontos mozzanatát már Pauler Gyula említett történetében II. köt. 291. l. alatt olvashatjuk. Jelesen még II. Endre alatt 1232. Zalamegyének nemessége, még pedig Kehidán, Deák Ferencz szülőhelyén — ki tudja, nem volt-e ott egyik őse — királyi engedelemmel összejött és magának igazságot szolgáltatott. III. Endre alatt az 1298 : XII. és XXVI. t.-czikk ezen a téren ismét tovább megy, mig a XV-ik században már a megye mint első foku hatóság itélkezik nemes és nem nemes felett; kivételt találni alig lehet.*

Ezek a megyei törvényszékek lettek utódjai a nádorispán vándorló biróságainak, a félelmetes judicium generalenak, mely is abból állott, hogy előre kihirdetve, a nádorispán

* *Hajnik* Imre, A magyar birósági szervezet és perjog az Árpád és vegyesházi királyok alatt. 82. lap.

megjött a vármegyébe, hogy igazságot szolgáltasson. Ennél a pontnál különösen ki kell emelni azt, hogy ezen eljárás a magyar államiság szilárd szervezetének ismét egy fényes bizonyítéka, mert tanusítja azt, hogy az állami rendnek egyik első követelménye nálunk aránylag mily magas fokon állott. Ha tekintetbe veszszük azt, hogy azon időben egész Európában, főleg Németországban, az ököljog uralkodott, hogy az államhatalom, ha az ugynevezett közbékét — Landfrieden — ki is hirdette, de nem birta respektáltatni; ha látjuk azt, hogy magának az egyháznak kellett a Treuga Dei-vel — Isten béke — közbelépni, de szintén eredmény nélkül: akkor bizonyára hazánk csak a legnagyobb elismerést érdemli, ha ez irányban jóval kedvezőbb viszonyokat tudott létesíteni. Az eljárás, röviden szólva, a következő volt. Mint mondám, a nádorispán a kijelölt napon megjelent, kiséretében voltak: jegyzője, a mellé rendelt homo regius, a fehérvári káptalannak, mint hiteles helynek, képviselője és fegyveres kisérete. Oda voltak rendelve a főispán, alispán és szolgabirák. A gyülés szabad helyen tartatott, ahová összejött a megyének közönsége, és a kik igazságot kerestek. A vádlottat egy lándzsa alá helyezték * — ezt mint jelképet a rómaiaktól vették — a vád és védelem meghallgattatott és az itélet végrehajtatott. Ezt a feladatot vette át a megye, mely is már ekkor annyira erősödött, hogy ezt a fontos megbizást teljesíthette. Ennél a kérdésnél különben a jog és hatásköröket illetőleg élesen kell különböztetni. A megye jogszolgáltatási, de nem politikai organum volt. Az az erős központosító szellem, az az idegenkedés a partikuláris területi képződés ellen, melyet már elébb is fölemlítettem, az még erősen állott, mint állami életünk signaturája. A vegyes királyok alatt éppen ugy, mint az Árpádok alatt, a főispán és alispán kineveztetik, megyegyüléseket királyi vagy nádorispáni engedelem nélkül tartani nem lehet.**

* A rómaiaknál a hosta, a lándzsa az erőnek jelképe volt. Minden jogi cselekvésnél szerepelt. Sub hostatis tulajdonjogi átruházás, később végrehajtás.

** *Kovachichnál,* Sylloge Decretorum Comitiorum I. kötet 117. l. olvasható az 1447. országgyülésnek második tczikke, mely erre nézve határozottan intézkedik.

Arra nézve, hogy ezt a mozzanatot a maga érdeme szerint méltányoljuk. tudni kell, hogy az önkormányzati, testületi, helyhatósági élet másutt, különösen ezen századokban, minő hullámokat vert. Mert az, a mit centrifugalis, az országokat és nemzeteket bomlasztó irányzatnak lehet nevezni, az nemcsak a hűbériség, nemcsak az arisztokratikus ösztönök által nyert tápot, annak egyik, szinte jelentékeny tényezői voltak ezen helyhatósági, testületi képződések. Ami a középkori jogfejlődésnek egyik sarkalatos tételét képezte, az éppen az immunitás, a központi hatalom befolyásától való mentesség volt. Kezdődött a dolog a falvaknál, ez irányban egyike a legjellemzőbbeknek a Dithmarsok szövetsége, mely is Észak-Németország azon részén létezett, mely a mai Schleswig-Holsteinnak felel meg. Egy német törzs, a Fries származású paraszt községből álló köztársaságok voltak ezek, melyek egész a XVI-ik századig képesek voltak függetlenségöket fentartani. A városok hasonlóan ily módon operáltak, külön törvényhozás, pénzügyek, had- és külügygyel. A testületi élet szintén nagy változatosságot tüntet fel; találunk egyházi és világi rendet, szerzeteket, lovagokat, akik a területi fenhatóságot kivivják. Nem lehet elfelejteni a czéheket, azután az egyetemeket sem, egyszóval az egész középkori fejlődés a társasulási, szövetkezési törekvéseknek a legtágabb teret kénytelen nyitni. Spanyolországban meg a rendőrszolgálatot egy magántestület, a San Hermandad látja el. Történik pedig ez egyszerüen azért, mert az állam nemcsak hogy kulturális feladatait nem teljesíti, de még a vagyon- és személybiztonságot sem képes fentartani. Igaz, hogy nálunk a kormányzat a kulturális exigencziáknak nem felelt meg, de legalább az államszervezetet nem engedte darabokra törni. A nemzet maga ezt meg sem kisérlette.

A nemzetben magában nem volt meg a hajlandóság, valamint nem volt a megyékben sem politikai jogosítványokkal az államot depossedálni. A mi annál jellemzőbb, mert más oldalról annak a megyének megvolt a maga egyénisége s érdeke, története, hagyományai, és a közönsége pedig élhetetlen csakugyan nem volt. Ennek a közönségnek esze ágába sem jutott mindent a felsőségtől várni, vagy nézeteit, akara-

tát a véka alá rejteni. Minden jel arra mutat, hogy a mit közszellemnek nevezünk, az igenis létezett a megyékben. A megye volt a politikailag jogosítottaknak gyülhelye, központja, körülbelül azt a szerepet játszotta, a mit ma egy választó-kerület játszik, abban az értelemben, hogy az illető közönség megnyilatkozásának csatornáját képezi. — Ezzel csak azt akarom mondani, hogy a mint ma egy választókerület felsőségi jogokat nem gyakorol, az ország kormányzatának nem alkateleme, daczára annak, hogy végelemzésben az ország sorsának ott kell eldülni, ugy akkor a megyék azt a politikai szerepet, melyet később játszottak, nem játszották.

A hatás- és jogköröknek ezen kipéczézése, melyet itt a megyéknél találunk, fontos mozzanata politikai fejlődésünknek. Általában a megyerendszer történeti fejlődése, melynek későbbi fázisaira adandó alkalommal rá fogok térni, egyike a legtanulságosabb dolgoknak. Ebben az esetben az ország megadja azt a jogot, hogy biráskodjék, a mi a hatalmas kényurak szarvát megtöri, a jogegyenlőség nagy elvét megvalósítja. Megadja, sőt éleszti azt a jogot, hogy az állampolgárok a szomszédi kötelékben sorakozzanak és tömörüljenek,* hogy az erők szétforgácsolása, porhanyosítása be ne következzék, de azt a hatalmat, amely oly értelmü politikai következményekkel járna, hogy a széthuzó, subversiv elemek fogantyut, támpontot nyerjenek, az »itio in partes«-t, amint Németországban nevezték, a partikularizmus érvényesülését, azt a jogot az öngyilkosságra, azt nem adja meg. A központ és a peripheria közt megvan a kellő összefüggés, az államnak csont-, izom- és idegenrendszere érintetlen marad abban a törekvésben, hogy a politikai és társadalmi törekvések mentől több expressiót nyerjenek. Ezen expressiónak egy mozzanatát akarom még felemlíteni, mely Zsigmond uralkodása alatt történt, mely is azon érvelésemnek, melylyel a magyar társadalom közjogi szervezetének egészséges egyensulyát akartam begyőzni, utolsó lánczszemét képezi.

* A mit Gneist vicinetumnak nevez, a mi meg volt nálunk, de ilyképpen Angliában nem létezett.

XII.

Az a mozzanat, melyről szólani kivánok, Zsigmond király uralkodása alatt, 1405-ben az országgyülésen történt és abból állott, hogy a városok megkapták az országrendi állást, vagyis a képviseleti jogot az országgyülésen a főpapok és nemesi rend mellett. A dolognak magának jelentőségét nem szükséges magyarázni, de szólani kivánok ezen tény értelmi szerzőjéről, annak indokairól és a keresztülvitel módozatairól, mert ezek azok, a melyekre érvelésem ötletéből oly nagy sulyt helyezek. A törvénynek értelmi szerzője Zsigmondnak nádorispánja: Gara Miklós volt. Ha az Árpádkorszakot illetőleg panaszkodtam a felett, hogy a nemzeti politika nagy tényezőinek egyéniségei előttünk ismeretlenek, a vegyes királyok alatt már szerencsésebbek vagyunk, kezdünk a homályból kibontakozni. Az egyes személyiségek körvonalai határozottan domborodnak ki. A hála és kegyelet megtalálja hódolatának tárgyait. Már Róbert király alatt feltünik egy jelentékeny kormányzati tehetség, az ő tárnokmestere: Lipóczi Demeter, a kit az ország — évszámra nézve — első pénzügyi kormányzójának tekinthetünk, és a ki a pénzrendszert szilárdabb alapokra fektette mint a századvégi valutapolitikusok. Sokkal nagyobb alak és tehetség Gara Miklós. A nádori tisztet harmincz évig viselte.

Ugy látszik, hogy a nádori hatáskört, annak feladata és jogaival együtt, oly módon, mint a hogy az Mátyás alatt törvénybe igtattatott, ő állapította meg. Nem volt azon feladatok közt egy sem, melyet kitünően nem teljesített. Közvetített király és nemzet között, katona, diplomata, államférfi volt. Külföldi utjaiban elkisérte Zsigmondot. Volt Német-, Franczia- és Angolországban, mindenütt mély benyomást tett az emberekre. A millenáris történetben láthatjuk azon czimerlevélnek rajzát, melyet neki a franczia király adományozott. Ha a könnyelmü, idegen származásu, önkénykedő Zsigmond komoly, törekvő és magyar érzelmü fejedelem lett, az minden tekintetben az ő érdeme.

Erre vonatkozólag kétség alig lehet. Valamennyi történetirónk, Szalay Lászlóval élükön, konstatálja azon óriási különbséget, melyet a siklósi napok Zsigmondnál ugy egyénisége, mint kormányzati rendszerében előidéztek. Ezek a siklósi napok reá nézve a fogságnak voltak napjai, mely fogságot törvénytelenségeért az országgyülés mérte reá. Siklós Garának volt tulajdona, és ő lett a fogoly király őrzője. Itt kezdte a javítás és a nemzettel való kibékítés munkáját, melyet mindkét irányban siker koronázott.

Ennek egyik bizonyságát megtaláljuk a Corpus Jurisban, azon hires kegyelemlevélben, mely is az 1404-ik évszám alatt van beiktatva, s mely a pártosok számára a béke olajágát hozta, mig elébb, mint az ismeretes Kont-féle szomorujátéknál, a hóhér bárdja volt az, mely reájok várt.

Az ország törvénytára még egy nagyobb szabásu és maradandóbb hatásu bizonyságát adja az ő államférfiui tevékenységének. Az angol államférfiaknak, és méltán, az képezi legfőbb becsvágyát, ha nevükhöz egy szerves törvény alkotása fűződik. Disraeli nevéhez például a reformbill, Gladstone-éhoz annak a nagy visszaélésnek, az ir államegyháznak megszünte. Ennek a követelménynek Gara megfelelt. A magyar törvényhozásnak egyik nagy szabadelvü törvénye méltán viselheti a lex Gara elnevezést. Ő, a büszke főur, nem arra törekedett, hogy az arisztokrácziának hatalmát növelje, nem azt vitte keresztül, hogy annak külön országrendiséget, örökletességet, kiváltságos birtokjogot szerezzen, ő ellenkezőleg a tulkapások ellen intézményes ellensulyt keresett, a polgári elem, a középosztály erősítésében, ennek növelte törvényhozói hatalmát. Annak az 1405-ki törvénynek, mely is a városok országrendiségét állapitja meg, és melyet valószinüleg ő szerkesztett, minden betüje aranyat ér. Már mindjárt a bevezetésben találkozunk azzal az igen helyes elv felállitásával, hogy az állampolgárok békessége képezi a fejedelmek legnagyobb dicsőségét. Éppen azért gondolkodni kell alatvalóinak biztosságáról, mint a bajok és veszélyek meggátlásáról. Neque enim Princeps esse potest ingloriosus, qui de subditorum pace et securitate semper cogitat neque non ignarus qui futuris malis et periculis non providet quando potest. —

El van továbbá mondva, hogy miképpen lettek összehiva a főpapok, a főurak, a nemesség és városok képviselői, hogy mint adták elő panaszaikat, sérelmeiket, ohajtásaikat, hogy mint lett tanácsuk kikérve azokra nézve, miket beszüntetni, mérsékleni és javítani kell; különösen ki lett emelve a városoknak jelentősége. A törvény egy csomó fontos intézkedést tartalmaz ugy a városokra nézve, mint különben, melyeknek felsorolása messze vezetne. De azután még felemlítendő az, a mi az országgyülés után történt. Ezek a végzések a megyéknek el lettek küldve, hogy azok véleményt mondjanak és határozzanak felettük. Kovachichból megtudjuk, hogy Gara nádor például összehivta Pestmegyét, melynek, mint nádor, főispánja volt, maga elnökölt az ülésen, pontról-pontra felolvasták a törvényt, szakaszonként megvitatták, helyesnek találták, kimondták, hogy az a birodalom dicsőségére, a közérdek előmozdítására és a honpolgárok hasznára szolgál, és elfogadták.

Föl kell a megyéknek egy másik esetben való, számottevő szereplését említenem. Ez 1433-ban történt, midőn az ország védelmi szervezetének ujjárendezéséről volt szó. Ezen tervezet először a megyéknek küldetett meg és ugy lett azután elfogadva. A tervezet a már említett banderiális rendszer alapján eszközöltetett, mely is az Anjouknak, Róbert Károly és Nagy Lajosnak alkotása. A lényege ez intézkedésnek katonai szempontból abban rejlik, hogy az Árpádok honvédelmi rendszerének elpusztulása után a legelső alkalommal a nemzet képes volt egy megfelelő intézményt életbe léptetni, mely is a politikai erőnek hatályosságát cselekvően juttatta kifejezésre. Ezen rendezés részletes kimutatása történetiróinknál, Horváth, Fessler, Szalaynál olvasható, fel vannak ottan számszerint sorolva a banderiumok, amint azok a megyék és főurak által ki lettek állítva, össze-vissza vagy 120.000 emberből állott a magyar király hadserege, amelyben azonban a nagyobb számot a megyék csapatjai képezik, föltüntetve, hogy a két elem, főurak és megyék közül melyik a számottevőbb.

Ha már erről szólok, mielőtt más tárgyra átmennék, talán nem lesz érdektelen ezen sereg elhelyezését kiemelni;

feltünteti az az ország védelmi szervezetének tagozatát, valamint azt, hogy a katonai követelményeknek mily módon véltek eleget tehetni. Be kell ismerni, hogy az egész beosztás gondolkodó és értelmes katonai fölfogásra vall. A dalmát partokon 3500, Horvátországban 2500, Boszniában 12.500, Ozoránál 17.000, ez, ugy látszik, ezen csapatoknak tartalékját képezte, melyet tetszés és szükség szerint lehetett irányítani. Temesvárnál állott 4000, mig Erdélyben 22.000. Éjszakkeleten, különösen a husziták ellen 15.000, a pozsonyi vár őrizete 3000 ember. Ez körülbelül kitesz 80.000 embert, kiket mint a béke létszámát lehet tekinteni. De ezen számban egy csomó bandérium, a várőrök, jászok és kunok nincsenek beleértve, ezek 40.000-re tehetők, ugy hogy a kettő együtt kiteszi azt, a mit mai kifejezés szerint hadi létszámnak szoktunk nevezni. Kétséget nem szenved, hogy ez igen jelentékeny haderő volt, és miután minden időben a hadseregnek minősége és mennyisége képezte az államok hatalmának mértékét, úgy el lehet mondani, hogy Magyarország a nagyhatalmassági mértéket meg is ütötte. Természetes dolog, hogy ily körülmények között a magyar király ezen időszakban is imponáló erővel tudott fellépni. Hogy Zsigmond német császárrá lett megválasztva, annak ezen körülmény egyik indokát képezte. A mostani német császárok őse, Hohenzollerni Fülöp, a ki még akkor igen kis ember volt, nürnbergi várgróf, mint az ő követje ezt Achenben a birodalmi gyülésen ki is emelte, Hohenzollerni Fülöp Zsigmondtól évenkint 4000 arany forint fizetést huzott, jutalmul a Csallóközt, később pedig a brandenburgi választófejedelemséget kapta. A hatalmas német császári dinasztia alapvetésének forrásai magyar pénzre és befolyásra vezethetők vissza. A Németországhozi viszonya Zsigmondnak nem hozott ugyan áldást hazánkra, de felfogása egészséges alapon nyugodott, és mint Droysen mondja, nálunk elég népszerüségnek örvendett.* Tökéletes igaza van a Zsigmond korszaka szakavatott és tehetséges történetirója: Schönherr Gyulának a millenáris történet III-ik kötetében, midőn azt mondja, hogy, habár ezen korszakban

* Lásd Geschichte der preussischen Politik, I. kötet, 222. lap.

a Nyugattali összeköttetés hatása igen nagy volt társadalmi és müveltségi tekintetben, de még csak kisérlet sem történt arra nézve, hogy a kettős korona folytán a nemzetközi és közjogi állás hazánk hátrányára megváltozzék. Ezen korszak alatt a birodalomnak sulypontját Magyarország képezte, az erő és hatalmi viszonyok nem lettek dinasztikus szempontokból meghamisítva. Éppen ugy nem történt ezen baljóslatu működés Zsigmond veje, osztrák Albert alatt sem, a kinek képében a Habsburg-ház először foglalta el az Árpádok királyi székét. A nemzeti érdekek az ő egész uralkodása alatt meg lettek őrizve, p. o. jogi biztosítékok ujonnan emelt bástyáival vétettek azok körül.

Az ő trónraléptét egy kétoldalu szerződésszerü kikötés előzi meg; annak, a mit később királyi hitlevélnek nevezünk, első praecedensét láthatjuk, ha nem is formailag, de lényegileg. Az ország rendei mindent elkövettek arra nézve, hogy, miután a fejedelem két koronát viselt, két állam felett uralkodott, hogy ebből a vegyes házasságból hazánkra nézve hátrány ne származzék. Kikötötték, hogy idegen koronát az országgyülés beleegyezése nélkül viselnie nem lehet, hogy leányai férjhezmenetelénél az országot meg kell kérdezni stb. Helyesen lett itt is megvonva a határvonal, ki is jelentette az országgyülés a királynak, hogy a már megállapított feltételeknél tovább menni nem akar.

Zsigmond uralkodása alatt lépett hazánk összeköttetésbe Csehországgal, mire következményeinél fogva ki kell terjeszkednem. A csehek nem szeretnek bennünket. Be kell vallani, hogy számos történeti indok létezik erre. Csehországnak minden nagy akciójában Magyarország állott utjában, megakadályozva azt. Ezek közül egyik összetüzés Ottokár alatt Magyarország szempontjából jogosítva volt, nem ugy azonban a másik, amelybe Zsigmondnak menthetetlen gyalázatos eljárása folytán jutottunk bele. Ez a hires reformátor, Huss János megégetése miatt történt, ki daczára annak, hogy Zsigmond a konstanczi egyházzsinaton neki salvus conductust adott, elitéltetett és tüzhalált szenvedett. Ez a Huss az egyháztörténetnek egyik legnagyobb alakja, magát az egyházat akarta a visszaélésektől megtisztítani.

Luthernek volt előhirnöke; csakhogy szláv, tulajdonképeni cseh kiadásban, hozzá egyike a legnemesebb és szentebb életü embereknek. A csehek bálványozták, mert nemcsak a reformácziónak, hanem a nemzeti ügynek is volt apostola. A gyülölködés a csehek és németek közt már akkor is igen éles volt, amit bizonyít az, hogy a prágai egyetemen, mely akkor világhirü, 20.000 hallgatója is volt. 1399-ben a német tanulók szeczessziót csináltak és elhagyták az egyetemet. El lehet képzelni tehát, hogy, midőn az az ember, a kit az egész ország mint megváltóját tekintett, a császári adott szó megszegésével vértanuságot szenvedett, a cseheket minő érzések fogták el. Boszut lihegve, mint egy ember támadtak fel, hogy megtorolják a hitszegést. Vezérük is akadt, a félszemü Ziskában. Ez halálra gyülölte a németeket, a hol lehetett, harczolt ellenük. A tannenbergi csatát 1419-ben, melyben a lengyelek a német lovagrendet összetörték és a porosz tartományt elfoglalták, a cseh gyalogsággal ő döntötte el. Korának egyik legnagyobb katonai tehetsége, igazi nemzeti hadvezér, éppen oly kitünő a harczban, mint a szervezésben. A vallási fanatizmus és a nemzeti érzés ez esetben ismét megmutatták, hogy a legerősebb impulzusok közé tartoznak, melyek a fegyvereket csatába viszik. Ezek hajtották Ziskát és a cseheket.

Ő egy oly harczmodort állapított meg, mely a viszonyokhoz és nemzetéhez volt mérve. A cseh parasztokból cséplőikkel egy félelmetes phalanxot csinált, mely az ellenséget a szó legszorosabb értelmében pocsékká verte. Ha nem ütközhetett, szekereivel egy nagy védett tábort képezett, a magyar tábor szó is onnét származik, mert az első ily erősség a Prága melleti Tabor hegyen üttetett fel. A magyar lovasság elől oda vonult, ha pedig Zsigmond gyalogságával mérkőzött, azt emberül megagyabugyálta. Az egész rendszer és hadviselésnek alapgondolata volt a defenziva, és mint ilyen, kitünően bevált. De nehézkességénél, a vezér és a nemzet tulajdonainál fogva kezdeményezésre, támadó műveletekre nem volt alkalmas. A magyarok nem is igen szivesen mentek a harczba, részint mert a vallásüldözés nem volt kenyerök, részint mert természetes ellenségüknek a törököt tartották, a kikkel a hábo-

ruskodások megkezdődtek. Hiszen maga Zsigmond volt az, ki velük szemben a nikápolyi csatát 1396-ban elvesztette. Elvesztette daczára a fényes és hatalmas franczia csapatoknak, melyek a Neversi herczeg és Boucicault tábornagy vezérlete mellett a pogány ellen síkra szálltak. Két esetben harczoltak a francziák velünk a török ellen, az első ez volt, amely egy nagy csatavesztés, a másik a XVII-ik században a szt-gotthardi, mely is a győzelem babérjaival ékesítette őket, mint a hogy azt az illető helyen méltatni is fogom.

Ez a háboruskodás a husziták ellen hazánkra végzetessé vált. Nemcsak hogy, mint az elébb közölt ordre de bataille-ban látható, egy jelentékeny része az ország véderejének miattok le lett kötve, de mikor azután Albert halála után bekövetkezett a trónvillongás V. László és Ulászló között, a csehek betörtek az országba, dulva és pusztítva, egyik jelentékeny indokát képezvén Mátyás csehországi vállalkozásának, melyről még alább szólani fogok.

XIII.

Ugy vélem, az elmondottakban észlelni lehet az ország szervezete és egészségének sulyerejét. Ezen sulyerőt, mint már mondám, a középosztály tulsulya képezte. Hogy ez igazában mit jelentett, azt a Hunyadiak korában legjobban lehet megismerni. Ezen két rendkivüli egyéniség, atya és fiunál, ez az osztály megmutatta, hogy mit tud produkálni és általában, mint a nemzet vezérlő eleme, mire képes, ha igazán férfi intézi sorsát. Mindkettőnek, Hunyadi János és Mátyásnak neve oly annyira ismeretes, hogy nehány futólagos megjegyzés elégséges is lehetne. Nem is szándékozom hosszadalmas lenni, de annyit mégis elő kell adnom, menynyit történeti szereplésök jelentősége megkövetel.

Az első, a mi Hunyadi János működése és élete méltatásánál szembeötlik, az az asszimiláczió, melyről már elébb tettem említést, és melynek első és legfényesebb példáját szolgáltatja. Családja nem volt magyar eredetü, hozzá oly vidéken született és nevelkedett, a melyet az oláhság teljesen

ellepett, mégis minden izében magyar volt, nemzeti érdeket és érzelmeket képviselt oly erővel és ragyogással, hogy senki által nem előztetik meg. Köznemes családnak volt ivadéka, és abban az időben, mely az arisztokraczia befolyása korszakának tekintetik, tulszárnyalja a Gara, Széchy, Rozgonyi, Ujlaky, Czilley családok büszke sarjait, kik nem egyszer szövetséget kötnek ellene, hogy a hatalom polczáról leszorítsák. De talán éppen azon körülmény, hogy mindennek daczára eléri azt az állást, melyet odáig egy magyar ember sem ért el, az országkormányzói állást, és azon másik körülmény, hogy egész életén keresztül a középnemesség, melynek vezére, félistene volt, előkelő állásában megtartotta, ez mindkettő igazolja azon felfogásomat, hogy az ország politikájának hol nyugodott a sulypontja. Az ország kormányzójáról fel kell említenem, hogy ezen minőségben államfő, — chef d'État mondja a franczia — volt, aki államfelségi jogokat gyakorolt. Ezek közé tartozott a törvények megerősítése, mint azt a Corpus Jurisban az 1446. évi végzemény tanusítja, mely is már az ő szentesítésével foglal helyet. Ennek czikkelyei közt olvashatjuk kormányzói esküjét is, mely, habár latin nyelven van beigtatva, mégis magyar nyelven tétetett, a mi azon szavakkal fejeztetik ki, hogy az a lingua vulgaris, vagyis a köznép nyelvéből lett fordítva.

Hunyadi János ezt az állást hadvezéri működése folytán nyerte el. A magyar nemzetnek legnagyobb igazában egyetlen hadvezére. Fia, Mátyás, szintén kiválóan működött a harczok mezején, de atyját nem közelítette meg. Mi az oka annak, hogy a mi harczias fajunk az egész hosszu évezred alatt csak egy nagy hadvezért tudott előállítani, annak indokai a természet rejtélyei közé tartoznak, abba a műhelybe kellene behatolnunk, a hol az atomoknak azon vegyüléke létesül, amelyet geniusnak nevezünk. Nem kell elfelejteni különben, hogy a történetben a katonai lángész és vezéri képesség a legritkább. Tényleg a legnemesebb tulajdonoknak oly összegével kell megáldva lennie, melyeknek egyike is a nagy esetlegességek, a ritkaságok közé tartozik. Rendkivüli elmebeli képesség, a mely a benyomásokat felöleli és átdolgozza, és a villám gyorsaságával a vezérlő eszmét

teremti. Csodálatra méltó hidegvér, nyugalom, erély és következetesség, mely egy véres csatának rémületes izgalmai között egy pillanatra sem veszti el lélekjelenlétét és a teendők fonalát kezéből nem ejti ki. Azonkivül még azzal a — mondhatni — delejes képességgel is kell birnia, a seregre vonzerőt gyakorolni, bizalommal őket eltölteni, erkölcsi fölény által is parancsai alá hajtani.

Ezen tulajdonok, melyek azután ismét egy csomó részletre oszlanak, összhangja oly annyira megköveteltetik, hogy például a legilletékesebb, még német katonai irók is, Moltkét azért nem sorolják az igazi nagy hadvezérek közé, mert csatában nem vezérkedett. Holott ez éppen próbaköve a jellem azon nagy sajátságai kifejtésének, melyek a lángeszű műveletek kieszelése mellett az igazi hadvezért alkotják. Moltke a legmélyebb számitáson nyugvó terveket ki tudta eszelni, de maga nem hajtotta őket végre. Mondhatni, az elméleti szigorlatot letette, de a gyakorlatival adós maradt.

A mennyire tudom, Hannibal, Caesar és Napoleon képezik közöttük a szentháromságot. És méltán, mert mindegyiknél megtaláljuk a strategiai tehetséget, jelesen azt a tehetséget, a terveket és műveleteket oly módon megállapitani, mely az ellenfelet a csatánál a leghátrányosabb helyzetbe hozza. A taktikai művészetet, vagyis a csatatéren az erőt olyképpen alkalmazza, mely is a kimenetelt majdnem kétségtelenné teszi. Talán közbevetőleg szabad fötemlitenem, hogy a hadi tudományok atyamestere, Clausewitz, a strategia alatt érti az ütközetek felhasználását a háboru czéljaira, taktika alatt pedig a csapattestek alkalmazását a győzelmes ütközet szempontjából. Fölemlitem továbbá a varázst, melylyel a katonákra hatottak, kik mintegy vallásos fanatizmussal ölették meg magukat érettük. Ha tekintetbe veszszük, hogy az eredmények mérlegelésénél a viszonyok kedvezőtlen voltával is számolni kell, azzal, amit Clausewitz *frikcziónak* nevez, akkor, ugy vélem, Hannibal az, a ki feltétlenül valamennyi között az első helyre jön. Elébb azonban fel kell emlitenem, hogy nála még a katonai mozzanatokon kivül még egy más nagy tényező is szerepel, az a nagy erkölcsi motivum, mely őt ragadta, mert jól tudta azt, hogy hazájá-

nak egész existencziája forog a koczkán. Ezek a katonai képességek értékét hatványozzák, habár nála ezek is a legmagasabb fokot érik el. Lángeszűbb stratégiai eszme, mint az Alpeseken keresztül Rómát fészkében támadni meg, tökéletesebb taktika, mint amit Cannaenál alkalmazott, nem található sem Caesar, sem Napoleon hadjáratában. És ha meggondoljuk, hogy mindezt összeszedett numida, lybiai, spanyol, kelta zsoldosokkal csinálta, és hogy az egész hosszu idő alatt a legnehezebb és kétségbeesett helyzetekben katonáinak ragaszkodása egy pillanatra sem ingott meg, akkor minden elfogulatlan embernek be kell ismerni, hogy ez az emberi szellem és lélek felett oly uralmat jelent, mely méltán emberfeletti erőt feltételez.

Hunyadi Jánost ebbe a legmagasabb kategóriába sorozni nem lehet. Ugy vélem, azon osztályba jő, melyet ezekkel az óriásokkal szemben a másodiknak lehet tekinteni, melybe Farnese Sándor, Gonzalvo de Cordova, — később még szólok róla — Turenne, Savoyai Eugen, Nagy Frigyes, Suwarow, Gusztáv Adolf és Lee Róbert, az amerikai nagy háboru déli államainak főparancsnoka, kinek műveleteiben a legkényesebb porosz katonai irók is napoleoni vonásokat fedeztek fel, szoktak a tekintélyek által helyeztetni. A különbségnek, az eltérésnek a géniusz és talentum közt a próbáját, ugy vélem, nem nehéz megtalálni, ha az ember a katonai történetet tanulmányozza. Ez a második rangfokozat is magasan áll, és hogy Hunyadi e helyet méltán foglalja el, könnyen beigazolható, ha fényes tehetségeit a hadi műveletek szabályszerü kaptájára ráhuzzuk. És miután a hadvezér nem szünik meg emberré lenni, el lehet mondani, hogy Hunyadi János ez irányban is igen jó benyomást tesz. Ismeretes hősünknek szerénysége, nemes egyszerüsége, keresztény alázatossága és vallásossága, amelynek legalább annyi győzelmet köszönhetett, mint jó kardvasa élének. A nemzeti elemet képviselte a hadviselésben. Ez egy igen sajátszerü dolog. A hadvezéri képesség univerzális jelleggel bir, és még azon említett delejes varázs elérésére sem szükséges a fajrokonság érzete. Hannibálban nem volt meg, mert idegen csapatai voltak. Napoleonban sem, mert hiszen sem származására, sem érzé-

sére nem volt franczia, és tökéletesen igaza van Tainenek ez irányban, midőn őt ugy mutatja be, mint a középkori olasz condottierek, a Carmagnolok és Sforzák nagyszabásu utódját. Habár természetesen különben az imperátorok kategóriájába tartozik. Savoyai Eugen és Nagy Frigyes sem voltak érzelemre azon tésztából gyurva, melyből katonáik, valamint nálunk 1848—49-ben Bem apó megmutatta, hogy a székely embert, kinek még nyelvét sem beszélte, miképpen lehet lelkesíteni. Tudvalevőleg jobban ragaszkodtak hozzá, mint akármelyik honfitársukhoz. Pedig létezik a nemzeti elem a hadvezérletben. Suwarow és Wellington a maguk nemében tipikus orosz és angol katonák voltak, más nemzet olyan különlegességet nem hozott volna létre. Wellington Waterloonál, Suwarow az iszonyokkal telt alpesi átvonulásnál nem lett volna képes az elért eredményeket felmutatni, ha a kapocsnak nem lett volna nemzeti természete, ha katonái saját husokat és véröket nem látták volna bennök. Igy van a dolog Hunyadinál, hadvezéri szereplésének egyes mozzanatai ezt kellő módon megvilágítják. Csak egy tényt említek föl. Egyik hadjáratában cseh katonái is voltak, akik saját országuk módjára, szekereikkel körülsánczolt tábort akartak képezni. Hunyadi ezt azzal utasította el, hogy megakadályozza az offenzivát, különben is ez ellenkezik a magyar természettel, mely hozzá van szokva szabad téren harczolni.*

Egy másik fontos körülményt is fel kell nála említeni, azt, a mi a hadvezérletnek igazi hátterét képezi. A háboru mindig a politikának eszköze. A háboru semmi más, mint egy nemzet akaratának egy más nemzetre fizikai kényszerrel való ráerőszakolása. Ebben az értelemben tekinthető ultima ratiónak, nem meggyőzés, de legyőzés. A katonai irók között Clausewitz volt, ki mint első rámutatott arra az összefüggésre, ő öntötte ezt rendszerbe. A hadvezérnek tehát politikusnak kell lennie, a nemzetnek nagy életczéljai lebegnek az ő lelki szemei előtt, midőn hatalmas hadsoraival, lengő zászlókkal az ellenségre rátör. Mommsen mesteri életrajzában, melyet Caesarról készített, ahol őt mint a hadak

* *Kuppelwieser,* Die Kämpfe der Ungarn mit den Osmanen, 69. l.

urát is lefesti, nem tud rá nagyobb dicséretet mondani, mint azt, hogy legionáriusai élén is politikát csinált. Ezt a dicséretet teljes mértékben lehet Hunyadira alkalmazni. Ha szorosan veszszük, ő volt az első magyar államférfi, ki a nemzet külpolitikai állásával és feladatával tisztában volt. Igaz, hogy előtte a nemzetközi helyzet nem élesedett ki annyira, de az nem csökkenti helyes szemmértékét, hogy azonnal belátta, hogy a nemzet az ozmán hatalommal szemben kénytelen élet-halálharczot vívni. Ennek a harcznak szentelte egész életét, egyéniségének, akaratának teljes sulyát dobta az események serpenyőjébe. Ezt testi és lelki kiválóságok alkották, melyekben személyiségének harczra és vezérletre termettsége kifejezésre jutott. Livius pompás szinezésü leirása, melyet Hannibalról ad 21. könyvében, ugy vélem, minden vonásában alkalmazható reá. Éppen ugy, mint ahogy a török anyák hasonlóan az ő nevével hozták rettegésbe kisdedeiket, mint ahogy a római matronák nagy elődjével tevék. A leirás igy hangzik:

»Nunquam ingenium idem ad res diversissimas parendum atque imperandum habilius fuit. Itaque haud facile discerneres, utrum exercitui an imperatori carior esset. Neque Hasdrubal alium quemquam praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere. Plurimum audaciae ad pericula compescenda, plurimum consilii inter ipsa pericula erat. Nullo labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat. Caloris ac frigoris patientia par, cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate modus finitus. Vigiliarum somnique, nec die nec nocte discriminata tempora, id quod gerendis rebus superesset quieti datum. Eo neque molli strato neque silentio accersito, multi saepe militari sagulo opertum, humi jacentem, inter custodias stationesque compescerant. Vestitus nihil inter aequales excellens, arma atque equi conspiciebatur. Equitum peditumque idem longe primus erat. Princeps in praelium ibat, ultimus conserto praelio excedebat.«

»Soha még emberi elme különféle feladatokra, parancsolás és engedelmességre alkalmasabb nem volt. Nem könnyü megállapitani, hogy ilyformán ki előtt volt kedveltebb, főnöke

vagy katonái előtt. Azért főnöke a legnehezebb és pontosságot igénylő vállalkozást senkire sem bizta szivesebben, a mint a katona senkire sem tekintett több bizalommal vagy követte több bátorsággal. A legnagyobb merészséggel ment neki a veszélyeknek, valamint közöttük teljes mértékben megőrizte lelke nyugalmát. Nem létezett oly fáradság, mely erejét kimerítse, erejét megtörje. Egyaránt érzéketlen a forróság és fagy iránt. Ételben, italban a lehető legmértékletesebb. Az éjt és nappalt nála nem a természet rendje, de a kötelesség választotta el. A pihenésnél nem volt szüksége puha ágyra, csendes nyugalomra, közönséges katonaköpeny által takarva, aludt az őrszemek között. Ruházata egyszerü volt, csak paripái és fegyverei tüntek méltán fel. Ugy gyalog, mint lóháton senki sem tudott nálánál jobban viaskodni. A csatába elsőnek ment, hogy utolsónak térjen vissza.«

Ezek a tulajdonok összpontosultak nála, kit a természet középtermettel, omló szöghaju fürtökkel, piros pozsgás arczczal, derült nagy szemekkel, egészben oly külsővel és magaviselettel raházott fel, mely rendkívül benyomást tett. És a mint a csaták zajló részei közt senki sem volt képes mérkőzni a lybiai oroszlánnal, úgy vele sem. A hol ő megjelent, a hol félelmetes szablyája felvillant, ott dús aratása volt a halálnak, ott a legsürübb hadsoroknak, a legbátrabb vitézeknek hátrálni kellett. Az a csapat, az a sereg, melynek élén ő állott, az tudta jól, hogy számára nincs lehetetlenség. Személyiségének ezen kiváló hősiessége, ez volt kétségtelenül győzelmeinek legfőbb tényezője és a mikor a törökök a Kemény Simon-féle dicsőséges föláldozásnál mindannyian rátörtek, akkor talán legjobban honorálták egyéniségének rendkívüli taktikai értékét.

Úgy vélem azonban, hogy ezen személyi momentum mellett méltán lehet nála a strategiai és taktikai követelmények nagymérvü beválásáról beszélni. Igen sajnálatos, hogy erről nem birunk oly kimerítő monografiát, mint a milyent Bernhardi Nagy Frigyesről, York Napoleonról vagy Hennebert Hannibalról irt. Mikor Kuppelwieser már említett munkáját kézhez vettem, azon reményben tettem azt, hogy egy katonai szakértő részéről meg fogom találni Hunyadinak, mint had-

vezérnek, jellemzését. De e munka, bármily kitünően van is megcsinálva, bármennyire avatottan irja is le az egyes műveleteket, fájdalom, ezen pontra nem terjeszkedik ki. Az egyedüli iró, ki a kérdés ezen részével foglalkozik, Salamon Ferencz, ösmeretes művében a török hódoltságáról. Nagyban és egészben osztom a felfogását, csak néhány vonással akarom azt kiegészíteni.

Hunyadi majdnem egész életén keresztül csatázott a törökkel. Ha ezeknek mérlegét megvonjuk, azt találjuk, hogy két csatát vesztett: a várnait és rigómezeit, tizet pedig megnyert, még pedig oly módon, hogy azok közül néhányan egész diadalmas hadjáratnak, tehát a legnagyobb katonai eredményeknek voltak alkatelemei. Meg kell jegyezni, hogy sem a rigómezei, sem a várnai csata nem az ő vezérletének voltak vereségei. Rigómezőnél két napig folyt eredménytelenül a csata, míg a harmadik nap az oláhok, kik Hunyadinak jobb szárnyát képezték, a töröktől megfizetve, harcz közben átpártoltak és rögtön a magyarok ellen fordultak.

Ily eshetőségekkel szemben nincs vezéri képesség, mely győzni tudjon.

A várnai is a legszerencsétlenebb módon veszett el. A magyar sereg tudvalevőleg az egész vonalon győzött, a török szultán maga hátrálni akart, daczára annak, hogy janicsárjai még érintetlenek voltak. Ulászló király, hevétől elragadtatva, kimerült vitézeivel ennek a derék hadnak rontott neki és ott veszett, a mi a koczkát megfordította.

Az ütközet szakasztott mása volt a kunersdorfinak Nagy Frigyes alatt, ki kifáradt hadával a már elért győzelmet megsemmisítéssé akarván átváltoztatni, rutul megveretett. Az egész várnai csata nem a janicsárok fölényét bizonyítja, hanem azt, hogy a csatában az az ur, a kinek, mikor a krizis bekövetkezik, még ép és érintetlen csapatrésze van, melyet bedob a küzdelembe és eldönti annak sorsát.

Napoleonnak ez képezte legfőbb művészetét. Ő oly jól osztotta be akczióját, oly takarékosan tudott bánni erejével, hogy mindig volt egy intact tartaléka, a melylyel azután kiállott ellenfelének megadta a kegyelemdöfést. Igen jellemző rá nézve, hogy a borodinoi ütközetben, a melyet a musz-

kával folytatott 1812-ben, nem volt bátorsága reá, mikor már az oroszok hátrálni kezdtek, hogy gárdáját, mely még egy lövést sem tett, neki vigye az ellenségnek. Ha ezt teszi, az orosz sereg teljesen megsemmisül, mi a hadjárat sorsát döntötte volna el. Ezen egy mulasztása, melynek okait ma sem tudjuk, koronájába került.

Visszatérve már most Hunyadira, ki kell különösen emelni, hogy minden csatáját nagy túlerővel szemben vivta. Daczára a török sereg kitünő materiálejának és szervezetének, a taktikai fölény a magyaroké, a törökök képtelenek voltak velök al pari mérkőzni. Érezte ezt Hunyadi és azért a vereségeket fel sem vette, hanem azon járt az esze, hogy a kölcsönt visszaadja. Rigómező után ezt irja: »Az országos rendek között egyezséget, a közügyet épségben találtam, a kedélyek ugyan ingerelve, de nem megtörve. Ujra meg lettem bizva a hit és haza oltalmával, én e tisztet ujból felvállaltam és nyomban azon voltam, hogy daczára azon csapásnak, melyet szenvedtünk, huzamosan ne maradhasson büntetlenül az ellenség, addig nem nyugszom, míg vagy bosszut nem állok rajta, vagy halált nem vettem kezéből.«

Úgy is történt, bosszut állott, még pedig emberül. Utolsó legfényesebb diadala, Nándorfehérvárnak felszabadítása és az óriási török hadsereg teljes tönkreverése, nemcsak egyike legfényesebb műveleteinek, hanem arra különösen alkalmas, hogy rendszerét megvilágítsa. Ezt a felszabadítást ő egy improvizált sereggel vivta, a keresztes haddal, melyet részben Kapisztrán lángszónoklata hozott össze.

Ezt a nehézkes masszát azonban Hunyadi a legrövidebb idő alatt fegyelmezte, begyakorolta, a legnehezebb mozdulatok teljesítésére kitanította.

A támadás vizen és szárazon történt, hajóhad, felmentő és ostromlott sereg mind összhangzatosan működött. Mikor már Hunyadi bejutott a várba és érezte, hogy a helyzet ura, elhatározta, hogy a janicsároknak visszaadja a várnai kölcsönt kamatostól.

A szenvedett káron okult, ellenfelének harczmodorát kiösmerte, serege bámulatosan kézbe volt, a legvakmerőbb lépést is meg lehetett tenni. A várfalakon ütött rés nem lett

védelmezve, azokon betódult a janicsárság. Ekkor történt egyebek közt Dugovics hős halála, de ez csak mulékony, fájdalmas inczidens volt, a mely a jól kieszelt terv megvalósítását nem akadályozta, mert a mint a törökök bejutottak a várba, minden oldalról körülfogta őket a magyar sereg, hogy azután lekaszabolja.

Másnap Hunyadi vette át az offenzivát. Elébb kisebb csapatok mászták meg a török sánczokat, majd Kapisztrán jött kereszteseivel, végre Hunyadi a derékhaddal, a vége a török tábor elfoglalása és a sereg tönkreverése volt. A szultán, Mahomed, ki nagy garral hirdette, hogy Budán fogja lovait a Dunából megitatni, mehetett szégyenszemmel haza, Stambulba.

Ha Hunyadi harczai és csatáinak összeségét figyelmes vizsgálódás tárgyává teszszük, jó lélekkel ellehet mondani, hogy nincsen az a stratégiai és taktikai alakzat vagy fogás, melyhez ne értett volna és a melyet sikerrel ne alkalmazott volna. Előnye például abban nyilatkozik nemzeti vetélytársa, Ziska fölött, hogy míg ez csakis a defenzivában volt erős és csakis úgy tudott eredményeket elérni, ha védett szekértáborával operált, Hunyadi ezzel szemben a magasabb fokon álló offenzivát képviselte és univerzalitása által tünik ki.

Még két példát említek fel, melyek a leglaikusabb embernek is szemébe ötlenek. A hosszunak nevezett hadjáratban, melyet Bulgáriában 1443-ban a legnagyobb sikerrel, diadalról diadalra haladva, viselt, azoknak a katonai elveknek alkalmazásával találkozunk, melyek Napoleon 1796-iki olaszországi háboruját világhirüvé tették. Ez a benső vonalok felhasználása, a mely abból áll, hogy a sereg egy központi állást veszen és a különböző oldalról jövő ellenséget egymásután és egyenként rohanja meg. A mint Napoleon elébb a benső rövidebb vonalakat felhasználva Beaulieu, Argenteau és Colli, később Wurmser, Davidovich és Provera seregeit külön-külön elverte, ugyanazt tette Hunyadi a Balkán havasainak alján, legelőször Esze bég, azután Turkham bég, végre Murad szultán számra számosabb hadaival. Imént említettem Kemény Simon hős halálát. Ennél a csatánál alkalmazta Hunyadi először egyik leghatásosabb műveletét, a mely abból állott, sere-

gét két részre osztani. Az egyik rész felvette a harczot az ellenség zömével, a másik, egy olyan Moltke-féle szárnyalási mozdulattal, hátban támadott.

Ezen taktikai módozat a magyar hadseregben rendszeresíttetett, később Mátyás király alatt Kinizsy és Báthory kenyérmezei győzelme megkerülés segélyével éretett el.

Úgy vélem, nem követek el anachronizmust, hogy ha Hunyadinak rendszerét a modern hadjáratok nagy eseményeihez hasonlítom. A viszonyok változhatnak, különösen a fegyverek és szállítási eszközök, de a stratégiának törvényei és a hadvezérnek kellékei és forrásai ugyanazok.

Ezek a kellékek és tulajdonok ma is oly módon működnek, mint évezredek előtt. Minden valószinüség szerint Caesar a porosz gárda élén olyan csodákat mivelt és a kellő taktikát úgy eltalálta volna, mint Munda és Pharsal'anál a 10-ik legioval azt megcselekedte. Hasonlóan Moltke, Tiberius, Claudius, Neró helyén, azt a koczkáztatott vállalkozást, t. i. hadtestével a szembe levő ellenséget ott hagyva, konzul-társaival egyesülve, a másik ellenségre vetni magát, mely a metaurusi győzelemre vezetett, éppen úgy keresztül vitte volna, mint a sedani homlokzat-változtatást, melynek az előbbi hasonmása volt. Hogy még a taktikai mozdulatok sem vesztik el analogiájukat, megtanulhatjuk Nagy Frigyestől, ki csatarendjét — rézsutolt felállításban: en ordre oblique — épp úgy alkotta meg, mint Epaminondas Mantineanál,* mindkét esetben kedvező véggel.

XIV.

Bármint legyen is, annyi mindenesetre áll, hogy hazánk ezen időben képességeinek szigorlatán fényesen ment keresztül.

És ha a kritikus időkben való sikéres magatartás az államok benső értékének tüzpróbáját jelenti, akkor ez, úgy vélem, neki elég jól sikerült. Hunyadi Mátyás uralkodása a második szigorlatot, a második próbát jelenti, hatványozott

* *Jomini,* Précis de l'art de la guerre II. kötet 23. lap.

eredménynyel. Mert ha az atya tisztán csak azt a negativ, bár igen nagy jelentőségü sikert elérte, hogy az ország existencziáját a túlhatalmas Erbfeinddal szemben biztosította, a fiu immár a pozitiv alkotások terére lépett, nála az ország életrevalósága fokozottabb mérvben nyilatkozik meg.

A mint János a középosztály következetes támogatásának köszönhette, a mit elért, úgy Mátyást is ugyanazon tényező emelte hatalmas vállain a királyi székre. Annak a 40.000 harczosnak örömujjongásában, mely is neki a szent koronát megszerezte, a nemzet törzsének megnyilatkozását lehetett látni.

Az ő megválasztása sakkhuzás volt a főurak és idegen királyok ellen. Manifesztácziója volt az a magyar ember egyik legbecsesebb tulajdonának, a hálaérzetnek. A nemzet magyar vérből akart urat, úgy vélte, hogy ez fel fogja idézni Nagy Lajos dicső korszakát. Mátyás ennek meg is felelt, minden izében magyar volt. El is dicsekedett nem egyszer vele, hogy nálánál jobban nemzetének lelkületét senki sem ösmerte, senki vele úgy bánni nem tudott. Mennyire tisztában volt már abban az időben azzal, a mit a nemzet existencziája nagy problemájának lehet nevezni: elég utalni arra, hogy komolyan czélba vette, hogy azon rokonainkat, a kik akkor még a Volga és Kama partjain éltek, nemzetiségüket megtartották, és kikben erősen élt a hozzánk tartozás érzete, haza akarta hozatni. Csakis kora halála vetett ennek, mint sok más nagyszabásu konczepcziónak, véget.

A Corpus Juris előbeszédében, melylyel törvényeit bevezeti, úgy jellemzi őt, »hogy teste minden fáradságot kibirt, érzéketlen volt hideg, meleg, éhség és szomjuság iránt, semmit sem cselekedett könnyebben, mint a hadviselést, valamint hogy gyülölte a tétlenséget. Utána számtalan bölcs és szellemes mondás maradt. Az ő dicsőségét zengte a pórnép az ekénél, a katona fegyverrel kezében, a hegedős lakomáknál, és az összegyült sokaság minden alkalommal. A magyar nemzet azt találta, hogy halálával eltünt az ősi erény és dicsőség, mintha a nemzet maga sirba szállott volna. Azután mind rosszabbra és rosszabbra fordult az ország állapota, és az irás szerint igazán aláhulla fejünk koronája.«

Ez a leirás, úgy vélem, hiven adja vissza a benyomást, a melyet hatalmas egyénisége kortársaira gyakorolt, de nem domborítja ki kellő módon uralkodói egyéniségét, rendszerét, melyet nemzetének segélyével és felhasználásával életbe léptetett.

Különösen figyelni kell arra, ha uralkodói személyiségét tekintjük, hogy azt beillesszük az akkori légkörbe, környezetbe, uralkodó eszmékbe, melyek a fejedelmeket és a politikát befolyásolták.

Ha ezt kellő módon megvizsgáljuk, nyilvánvaló lesz, hogy az akkori emberek- és időkkel szemben jobb és nemesebb volt, egy sokkal modernebb, előkelőbb tipust képviselt. Az ő százada nemcsak a renaissance kora volt, hanem azon század, a hol a középkori zürzavarból az ujkori nagyobb és egységes államok alakulnak. Ez azonban nem ment simán, az vér, vas és cselszövény utján történt.

Ennek a kornak hősei egy XI. Lajos, egy Ferdinánd Spanyolországban, kik megfelelnek annak a képnek, melyet a lángeszü Macchiavelli hirhedt Principejében rajzolt. Macchiavelli kortársa volt Mátyásnak, habár fiatalabb, ezen említett fejedelmek szolgáltak neki mintául, az akkor kelendő és divatos elveket öntötte rendszerbe. Az ő politikájának procedúráját azzal szokták kifejezni: a czél szentesíti az eszközöket. Hogy miképen értette ezt és általában mire czélozott, arra mindjárt rá fogok térni, mert ha már nagy nevét felemlítettem, leakarom irányában, pár igénytelen sorban, kegyeletem adóját róni. De annyi bizonyos, hogy azon erkölcstelen nézetek, melyeket neki tulajdonítanak, akkor a politikai bölcseséget képviselték, azt az egyedüli eszközt, melylyel kormányozni lehet. Macchiavelli maga ezen receptjét oly fejedelem számára készítette, ki nem örökség utján jutott a trónra, a ki parvenu volt, ő ezt a kategoriát »Principe nuovo«-nak nevezi. Az egésznek az az értelme, hogy az ilyen uj embernek drasztikus eszközökkel kell dolgozni, hogy állását megtarthassa. Meg lehet állapítani, hogy Mátyás ilyen eszközökhöz sohasem folyamodott, nagyszabásu, nagylelkü ember volt, a ki mindig úgy viselkedett, hogy mai tisztultabb felfogásunkkal sem tudnánk semmi kivetőt találni.

Jellemének alapvonása a dicsőség és becsvágy. Valamelyik történetiró mondta róla: »Gloriae usque ad infinitum avidus«. Föl van jegyezve, hogy egy alkalommal korának hadviselése került szóba és hogy ő akkor Hellas és Róma nagy embereinek követelte az elsőséget. Úgy látszik, ezen példák után indult, őket akarta követni és elérni. A nagy vonást nem lehet tőle elvitatni, a legkényesebb helyzetben megtalálta azt az utat, melyet kiváló emberek követnek. Uralkodása alatt pártot ütnek ellene a hatalmas Garák és Ujlakiak és esküdt ellenségéhez, Fridrik császárhoz csatlakoznak. Az alig 18 éves serdülő ifju összehí egy nagy értekezletet Budán, mely, ha nem is volt országgyülés, de országos jellegü volt, és ott elmondja az egybegyülteknek, hogy, ha kivánják, ő kész le is köszönni. A nemzet pártjára állott, a pártosok beadták derekukat és ő nagylelküséggel bocsátott meg, éppen úgy járt el ezekkel mint Giskrával, a cseh martalóczok vezérével, ki annyi dulást és pusztítást vitt véghez az országban, kiket szolgálatába vett. És a mint tudott kegyelmezni, tudott büntetni is, nemcsak a saját, de polgárai-, városainak érdekében. Ez irányban igen tanulságos Korpona és Kassa városának esete, kiket mindegyiket zsaroló főurak kezéből a lehető legsommásabb eljárással kimentett. Az a tréfásnak látszó ténye, a mit Gömörben elkövetett, a mikor kiséretével felment a szőlőhegyre és ott kapálni kezdett, a mit ő könnyen, kisérete pedig nehezen cselekedett, melynek ötletéből azután gőgös udvaronczait figyelmeztette, hogy a munkásnépet becsüljék meg — bizonyítja, hogy a szocziális kérdés fontos problemái iránt milyen érzékkel birt.

Uralkodási rendszerénél meg lehet állapítani a személyi és tárgyi mozzanatokat. Az, a mi a kormányzati képességnek egyik legnehezebbike, a kellő embert a megfelelő helyre ültetni — »the right man in the rigth place«, mondja az angol — az nála oly módon feltalálható, mint nem elébb és nem utóbb a magyar történetben. A mint trónra jutása az akkori viszonyok keretében a demokrácziának győzelme volt, úgy embereinek megválasztásánál is ezen nagy elv az, a mi érvényesül. Találóan jegyzi meg Fraknói, hogy neki köszönhetjük, hogy molnárlegényből gróf és hadvezér, tiszttartóból nádorispán, a

jobbágy fiából ország primása lett. De az igazi kormányzati hátterét ezen személyes kérdéseknek azon körülmény képezi, hogy Mátyás képes volt iskolát alapítani és a katonai diplomáczia és belkormányzat téren egy egész csomó kiváló embert nevelni. A kormányzati feladatok ezen nagy ressortjánál is megmutatta, hogy mit lehet a magyar emberből és emberrel csinálni. Uralkodási rendszere tárgyi részének kiugró pontja egy kettős mozzanat összefoglalásában jut kifejezésre. Mikor imént azt mondottam, hogy a Hunyadiak alatt és által a magyar középosztály megmutatta, hogy mit tud produkálni és mire képes, ez alatt első sorban azt értettem, hogy bennök és különösen Mátyásban a magyar államiság és nemzeti politika megtestesülését és megvalósulásának teljességét érte el.

Itten, ennél a kérdésnél, egy finom megkülömböztetést kell tenni. Vannak sokan történetiróink és publiczistáink között, kik Mátyással foglalkoztak — péld. az érdemes Horváth Mihály, kit méltán lehet a magyar Herodotnak, a hazai történetirás apjának nevezni, — a kik azt állítják, hogy a magyar nemzet nagysága Mátyás alatt tulajdonképen az ő nagysága volt, és így tehát halála után természetesen jött a gyászos bukás. A dolog szerény nézetem szerint ily általánosságban nem áll.

Ha ez állana, akkor a magyar nemzet a mongolokkal állana egy kategóriába, a mi ellen már elébb tiltakoznom kellett, mikor kiemeltem annak a népnek szervezetlen természetét a magyarnak szerves jellegével szemben, mely is képes volt tömörülni, intézményeket alkotni. Egyik ilyen intézmény a királyság intézménye, melyre a nemzet választottját, a legméltóbbat, a legképesebbet helyezi az ország élére, mert ily módon várja boldogulását. A mi meg is történik, ha jó királya van, és a minek ellenkezője következik be, ha a fejedelem meg nem felel. Ennek a tételnek, mint arra már hivatkoztam, a próbája Mátyás, ellenpróbája Dobzse László és fia, a boldogtalan Lajos. Tündöklő csillag volt Mátyás kétségtelen, de éppen úgy beilleszkedett a nemzet égitesteinek világló rendszerébe, mint azon uralkodók, a kik dicsőséges pályafutásukban őt megelőzték és követték. Árpád, Szent István, Könyves Kálmán, Nagy Lajos előtte éppen úgy ezen országlási rendszernek voltak kifejezői, mint később

a biblia-olvasó nagy erdélyi fejedelmek. — Mindannyian a magyar nemzetnek voltak termékei, a nemzet ereje volt az ő erejök, a nemzetnek intézményei nem korlátot képeztek számukra, melyeket át kellett törniök, de bástyákat, vártornyokat, melyek pozicziójukat vivhatatlanná tették. Mátyás is a magyar nemzet géniuszának volt szülötte, a magyar nemzetnek tulajdonságai képezték nagyságának piedestálját, egész működése a nemzeti intézmények szellemében történt; azokat fejlesztette, erősítette. Ott van például a nádorispánságnak intézménye, melynek jogkörét szabatosította, szilárdította, ennél is nem a fejedelmi, de a nemzeti akarat az, mely nála mérvadó, már a választás ténye által is. A nemzeti akaratnak érvényesülése, ez azon egyik mozzanat, mely is uralkodási működésében kifejezésre jut, a másik pedig az, hogy korát határozottan megelőzte. De ez sem olyképpen történt nála, mint például József császár vagy Péter czárt illetőleg mondatik, de oly módon, hogy lényének ezen terjesztése ugrás és a viszonyok erőltetése nélkül történt meg, a szervi továbbfejlesztésnek természetes proczedurája által. Ily módon sikerült Mátyásnak, az uj kornak alig a kezdetén, országa számára megszerezni azon jótéteményeket, a melyeket a modern és jogállam fogalmával összekötünk. A nagyhatalmi állást kifelé, a biztosságot és jogrendet befelé, a kulturális követelményeknek kielégítését. Bármennyire hányják is szemére, hogy kényuralmi hajlamokkal birt, annyi bizonyos, hogy a nemzet akarata nyilvánulásának tág teret nyujtott.

Az az erőteljes állam és kormányzat, melyet alkotott, és a mely akkor átható és parancsoló erőre az első volt Európában, mind a nemzet és törvényhozás részvétével jött létre. Míg erőtlen és tehetségtelen embereknek az alkotmány csak akadályt képez, és minden törekvésük csak arra lyukad ki, ezt félretenni az utból, Mátyás, mint igazán nagy uralkodó és államférfi, a szilaj paripát meg tudta ülni és vezetni, benne hatalmának, messzemenő terveinek leghathatósabb eszközét és emeltyüjét találta. Nem igen van magyar király, ki annyiszor tartott volna országgyülést és annyi törvényt alkotott volna, mint éppen ő. A képviseleti rendszer egészséges alapgondolata nyilatkozik meg az országgyülést egybehivó

leveleiben, melyben világosan ki van mondva, hogy a közszabadság és alkotmány megköveteli azt, hogy azon ügyek, melyek az egész országot érdeklik, nemcsak a főpapok, országnagyok és azon urak által, kik udvarában vannak, de az egész közönség által intéztessenek.

Még az is megtörtént vele, hogy a rendek megkérik, hogy ne tartson annyi országgyülést.

Igaz, hogy ennek az volt leginkább az oka, mert alig mult el országgyülés, melyen adót ne kellett volna megszavazniok. Ehhez úgy értett, mint akármelyik modern financzgenie. Kincstárja mindig teli is volt, ez képesítette hatalmas, fegyelmezett seregének tartására, mely akkor mind számra, mind katonai értékre első volt Európában. Ez a hadsereg állandó és a szükséges taktikai alkatelemekkel rendelkezett. Az állandó elemet és a gyalogságot képezte az úgynevezett fekete sereg, mely nagyobbára cseh zsoldosokból állott, kik akkoron a svájcziakkal együtt az első gyalogság hirében állottak, míg azután a spanyolok nem szárnyalták őket túl. Volt azután nehéz vértes lovassága is, a choc-ra, a zuzó lökemre, de a fősulyt a huszárságra helyezte; éppen az volt a főérdeme, hogy, hiven a magyar géniuszhoz, a világ legjobb könnyü lovasságának, az említett huszárságnak alapítója lett. Állandó táborokat tartott, melyeket azután tőle XI. Lajos, ki kortársa volt, át is vett. E táborban példaszerü fegyelem fentartása mellett békében is folyt a kiképzés és a katonai mozdulatok gyakorlata. Egyik életirója, Bonfin, le is ir egy ilyen gyakorlatot, melyben Mátyás, Németujvár bevétele után, feleségének serege harczképességét bemutatta. A fegyelem és rend, mely a sereget áthatotta, az ügyesség és kitartás, a melylyel a legnehezebb katonai alakzatok be lettek mutatva, a szerencsés bánásmód, melylyel Mátyás csapatjait kezelte, bámulatra ragadták a szellemes olasz történetirót.

Nem hiába nyerte el a legtiszteletreméltóbb epithetont, az igazságos nevet. Védeni az elnyomottat a hatalmassal szemben, jogot szolgáltatni, ez volt egyik legfőbb törekvése.

Ez irányban áldásos működése mindjárt kormányzatának kezdetén megindult. Már 1458-ban, az elharapódzott hatalmaskodási esetek folytán, a legfőbb biróság: a kuriának

ülése állandósíttatik, külön itélőmesterek és melléjük, esküdt ülnökök gyanánt, hat előkelő nemesnek kirendelése határoztatik el.

Az addigi kuria állandósításából alakult azután a királyi tábla, mely is őalatta egy szervezett nagy testület jellegével bir. Magának Mátyásnak is volt ottan széke, melyet, különösen pénteki napon, a mikor a szegények ügyeit tárgyalták, személyesen be is töltött, sőt elnökölt. Megjelentek ott az ország rendes birái, a nádor, az országbiró, helyetteseik, az itélő mesterek, a tárnok, a horvát bán, az erdélyi vajda. Hozzájuk járultak a táblához kirendelt ülnökök, kik a főpapi, főuri és köznemesi osztályból állottak. E mellett nem szünt meg a szorosabb értelemben vett királyi tanács birói működése, például hűtlenségi esetekben.* Mátyás 1486-ban egy nagy, kodifikátori jellegü törvényt alkotott, mely egy egész csomó fontos perjogi intézkedést tartalmazott és különösen arra szolgált, hogy az igazságszolgáltatás számára a szükséges biztosítékokat megszerezze. Szemben az uj birósági renddel eltöröltettek a kiáltványos és nádori gyülések, intézkedett a rövidebb perfolyamról, meg lett szorítva a párbajnak, mint birói bizonyítéknak esete, el lett rendelve, hogy egy ügyvéd több mint 14 pert ne folytathasson, meg lett határozva a hatalmaskodásnak is mérve, korlátozva a király birtokkobzási joga, a katonák zsarolása ellen szigoru törvények hozattak; kemény büntetéssel lett sujtva a törvényszéki és birói sértés, a birói illetékesség a leghatalmasabb főurakra is ki lett terjesztve, szabályozva lett a szolgabirók és megyei esküdtek választása.

Ezen intézkedések czélzatait, igazságügyi politikájának alapgondolatát hiven tükrözi vissza a törvénynek bevezetése, mely is következőképpen hangzik:

»Illő, hogy a királyok és fejedelmek, kik felsőbb rendeletből a legmagasabb méltóság őrhelyét foglalják el, nemcsak a hadviselésben, hanem a törvényalkotás terén is kitüntessék magokat. Illő, hogy alattvalóik kormányzásában inkább a helyes és állandó intézmények erejét, mint a korlátlan hatalom

* *Hajnik,* Magyar birósági szervezet és perjog az Árpád-házi és a vegyes királyok alatt, 56. lap.

vagy kárhozatos visszaélések érdességét juttassák kifejezésre. Ennélfogva, miután az Uristen nagy és váratlan jóságából a gondviselés meg nem magyarázható parancsából a királyi méltóság magaslatára felmagasztaltattunk, szüntelen mindig azzal a gondolattal foglalkoztunk, hogy a rendetlenségeket és visszaéléseket, a melyek az igazság kiszolgáltatásában elődeink és a saját uralkodásunk alatt elhatalmasodtak, megszüntessük és kiirtsuk; továbbá, hogy üdvös és állandó intézkedéseink az Üdvözítő dicsőségére, a mi személyünk és országunk disze, java és nyugalmára, örök időkön által irott törvények gyanánt alkalmaztassanak, úgy hogy azokat ezentúl idők multán megváltoztatni, a mint ekkorig az uj király trónraléptéig történt, ne lehessen.« Ezen szellem lobogott benne, melyhez egész életén keresztül hű is maradt.

Nem szükséges kiterjeszkedni azon fogékonyságra, melylyel a kultura, a szellemi élet iránt viseltetett. Mindenki hallott tudósairól, könyvtáráról, azon hatalmas egyetemről, a melyet Budán emelt, és melynek alapfalait még a XVI. században a jó Heltay Gáspár álmélkodva szemlélte. Röviden végezve, nem lehet az államférfiui gondoskodás, a kormányzati tevékenység oly ágazatát felmutatni, melyet sikerrel ne művelt volna, melyet ne akart volna intézményes alapokra fektetni.

Abban az egész korszakban, a kormányzati működés pragmatikus voltát illetőleg, vetélytárs nélkül áll.

Az állami souverainitás teljessége és az európai nagyhatalmi poziczió minden követelményeinek eleget tudott tenni. Nagyon fontos ez irányban viszonya a pápasághoz. Úgy mint halhatatlan atyjában, erős katholikus érzés honolt ő benne is, de külömben is a keresztény világ fejével jóban akart lenni, részint mert dynastikus érdeke azt kivánta, részint mert a török veszélylyel szemben Magyarország oly hatásos segélyre senki részéről nem számíthatott mint a pápa részéről, ki teljesen átértette a veszélyt, mely is a félhold részéről származik.

Ámde a magyar korona függetlenségét az egyházi ügyekben a legnagyobb határozottsággal megoltalmazta és a mit a magyar király kegyuri jogainak neveznek, abból egy tapodtat sem engedett. Már Hunyadi Jánosnak volt egy

kis összetüzése a szentszékkel 1450-ben a dömösi apátság betöltése miatt, melyet ő, mint kormányzó, más egyházi személynek adományozott, mint a kit a pápa, V. Miklós, jelölt. A pápa engedett, s a dolognak jelentősége abban van, hogy ő, mint kormányzó, az apostoli király felségjogait is gyakorolta. Jól emlékezem, hogy ezen történeti tényt Deák Ferencz is hasonló indokból használta, különben olvasható Szalay Lászlónál is.* Mátyás ez irányban természetesen sokkal határozottabban lépett föl. Több rendbeli, igen erélyes tiltakozásai maradtak fenn, melyekben V. Sixtus pápának tudtára adja, hogy nem veti magát alája fenhatóságának. Egy esetben annyira megy, hogy kijelenti, hogy kész az ország czímerében a kettős keresztet egy hármas kereszttel felváltani, mintsem beleegyezni abba, hogy a korona jogaihoz tartozó egyházi javadalmak és főpapságok a szentszék által adományoztassanak. A hármas kereszt itten a Rómától független patriarchatust jelentette.**

Legtöbb támadásnak külpolitikája van kitéve. Ez határozottan, legalább kezdetben, arczélváltozást képezett, keletről nyugat felé. Csehország, Szilézia, Ausztria, esetleg a német császári korona: ezek képezték Mátyás külpolitikájának kimagasló mozzanatát.

Ez részben szakítás volt dicsőült atyjának életczéljával, ez az ország vére és vagyona máshová fordítását jelentette mint az előző nemzedéknek idejében.

Így például Csehország nagy történetirója, Palacky, a ki természetesen hatása alatt áll azon körülménynek, a melyre már hivatkoztam, hogy valahányszor nemzete európai jelentőségre kezdett szert tenni, mindig utjában találta Magyarországot, nem tudja Mátyásnak megbocsátani, hogy azt az igazán derék cseh királyt, Podiebrád Györgyöt, részben a pápaság nógatására, megtámadta. Nagyszabásu és méltóságos hangon tartott művében *** Mátyást teszi felelőssé Mohácsért, és mintegy Isten büntetését látja a török hódoltságban, azért,

* *Szalay*, III. kötet 154. lap.
** U. o. III. kötet 349. lap.
*** Geschichte Böhmens, 4. kötet 669. lap.

mert a hitetlen helyett a keresztény testvérre rontott. Magyar részről is létezett ilynemü kifogás, még pedig azon nagy politikus és hadvezér, Zrinyi a költő, részéről, ki Mátyás királyról irt értekezésében ezt a vállalkozást szintén megrója, habár nem is annyira, mint Palacky. Ugy vélem, erre vonatkozólag nem kell felejteni a következőket:

Mellőzöm azt, hogy Mátyásnak nem volt oka valami különös előszeretettel viseltetni Podiebrád iránt, kinek foglya volt, és a ki ezt felhasználta, hogy aszkóros leányát nyakába varrja. Azt sem hozom fel érv gyanánt, hogy a cseh martalóczok mennyi dúlást és fosztogatást vittek végbe az országban, és hogy ellenök nagy volt a felháborodás. De Törökországgal szemben a dolog úgy állott, hogy azt végleg megsemmisíteni úgy sem birta volna, így tehát nem volt semmi oka arra, hogy a harczot keresse, ha az békében hagyja.

Csak egyet kellett tennie, és ez, az országát karban helyezni a jövendő mérkőzésekre. Ezt Mátyás meg is cselekedte, de e mellett jogosult volt azon feltevés, hogy azon tartományok birtoka katonai erejét a törökkel szemben fokozni fogja.

Hiszen éppen hadi szempontból is Csehország igen fontos tényező volt, a mennyiben a cseh gyalogság akkor a világ első gyalogságai közé tartozott, teljesen képes a félelmes janicsárokkal a harczot felvenni. A fekete sereg és a magyar lovasság egy Mátyás vezérlete alatt minden mérkőzést a diadal harsonáival töltötte volna be. És ha azon tényben történeti szükséget talál a történetirás, hogy alig pár évtized multán Magyarország Ausztriával szövetségi viszonyba lépett, akkor ezen nagy politikai exigenczia csak erősebb hangsulyozást nyert az által, hogy az összeköttetés a magyar korona fenhatósága alatt jött létre.

Mátyás egészen az az ember volt, hogy Magyarországot egy nagy európai összeköttetés központjává tegye. Hihetőleg volt tudomása arról, hogy azon uralkodók, a kik Zsigmondot a cseh koronában és a német császárságban megelőzték, Wenzel és III. Károly, komolyan foglalkoztak azzal, hogy Csehországot teszik a birodalom központjává, Prágát a fővá-

rossá.* Látta azt is, hogy vetélytársa, Fridrik, milyen nyomoruságos módon tölti be fényes polczát. Egészen közel állott tehát a föltevés, hogy ezt a tervezetet mint magyar király akarta végrehajtani. Magyarország minden esetre más hatalmi tényező volt mint Csehország, ő maga egészen abból a fából volt faragva, hogy Nagy Károly utódja legyen. Minden valószinüség szerint lehetőnek tartotta, hogy dynastiát alkosson, éppen azért az eszmét kalandosnak tekinteni nem lehet. És ha sikerül, egészen más alapon vette volna fel a harczot a félholddal, mint felejthetlen édes atyja. Hiszen alig 47 éves volt, mikor elhalálozott és nagyszabásu tervét magával a sirba vitte. Megkapóan irja le a történetirója a végtisztességet, melyben részesült. Ötven gyászszal borított hajó hozta le Bécsből a drága hamvakat. A merre csak a szomoru menet elvonult, hangos zokogásban törtek ki a népek ezrei, a kik a partot ellepték. Székesfehérváron, a hol nagy lelke nyugalmat talált, a székesegyházban, a főoltár előtt, 12 pánczélos vitéz a királyság czimerét és jelvényeit a földre dobta. És midőn hült tetemei fölött becsukódtak a sirboltnak kapui és a nemzet magára maradt fájdalmával, akkoron elfogta az embereket a borus sejtelem, hogy az országnak hajója immár kormányos nélkül indul utnak a jövendő kétes tengerén.

Szorongó kételyek támadták őket meg, hogy vajjon biztos kikötő helyett nem hullámsír fogja-e fogadni a legjobbakat és magából a büszke alkotmányból majdan egy megtépett roncs marad, melyet csakis hosszu századok és számos nemzedékek küzdelmes és verejtékes munkája lesz képes ujra kiépíteni és felszerelni.

XV.

Hunyadi Mátyásnak uralkodása összeesik azon időszakkal, mely is a renaissance korszakának neveztetik. Ezen korszaknak eseményei természetszerüleg képezik egyrészt azon nagy nemzetközi keretet, melybe Magyarország az

* *Palacky* idézett munkája, II. kötet. 2. rész, 5. lap.

európai nagy életközösség szolidaritásával beleilleszkedik. Ezen korszak irányzatai és törekvései képezik másrészt azon mértéket, melylyel a magyar államiság és az ő művének értékét megitélni kell. A renaissance-ot magát úgy lehet jellemezni, mint azon törekvést, a középkor általános felfordulásában, úgy a kulturát, mint politikát illetőleg biztos és szilárd formákat keresni a termékeny működés számára.

Az irodalom- és művészetben látjuk a törekvést a hajdankor remekműveit feléleszteni, utánuk, mint vezércsillag után indulni. Hiszen ösmeretes Aristoteles nagy befolyása már a középkor kezdetén. Tudvalevő, hogy a középkor legnagyobb theologiai tekintélye, Aquinoi Szent Tamás, kimerítően magyarázza a nagy görög bölcsész Ethikájat és Politikáját.

Ugyanily törekvéseket találunk az állami és társadalmi életben. A római birodalóm felbomlása után, a mely birodalom az u. n. pax romana, védő paizsa alatt még egy bizonyos kormányzati oltalmat biztosított az emberiség számára, az európai társadalom egészben bomlásnak indult, a mi a polgárisodás minden előföltételét nemcsak tönkre tette, de azoknak a jövőre való képződését is veszélyeztette. Szükség volt tehát egy bizonyos szervezetre, a társadalomnak intézményes biztosítékokra, hogy ezeknek védpaizsa alatt a kultura anyagi és szellemi munkálkodását megkezdhesse. Guizot * mesteri munkájában kimutatja, hogy ezen szervezkedés meg is kisértetett részben az egyház, részben a feudalizmus, részben a helyhatósági és testületi rendszer alapján.

Ezek a rendezkedések nem sikerültek. Akkor a királyságnak intézménye volt az, a mely a meghiusult törekvéseket kézbe vette és azokat eredményesen dülőre is vitte. A XV. század tekinthető azon időpontnak, a mely az általános chaoszba rendet kezdett hozni és az ujkori állami képződéseknek és politikának alapját megvetette. Különösen három országban történt ez, három jelentékeny uralkodó segélyével.

Ez a három ország Franczia-, Spanyolország és Anglia volt. Viszont a három uralkodó, kiket nem kisebb ember,

* Histoire de la Civilisation en Europe.

mint lord Bacon, a három varázsnoknak nevezett: VII. Henrik, XI. Lajos és arragoniai Ferdinánd volt. A mit ők akartak és az alapvetést illetőleg keresztül is vittek, az állami és nemzeti egység, erőteljes kormányzati szerkezet volt, a melyre azután a jövő építhetett. Művök eredményeként egy oly állapotot lehet tekinteni, melyet hazánk Szent István korától magáénak nevezett, és mely Mátyásban legerősebb képviselőjét találta. Ezen modern állami és politikai rendnek volt a bölcsésze Macchiavelli, kit éppen úgy lehet a politikában az induktiv rendszer megalapítójának tekinteni, mint a hogy az Verulami Bacoval a természettudományok terén történt.

Meg kivánom ragadni az alkalmat, hogy róla pár szót szóljak és tiszteletem adóját iránta leróјjam, mert ő a politikai irodalom terén oly rendkivüli egyéniség, hogy akár elméletileg, akár gyakorlatilag működjék az ember ezen tevékenységi körben, tanításait nem mellőzheti. Minden lépten-nyomon meg kell győződnie eszméinek jelentőségéről, melyek végre is az emberi természet mély ösmeretéről tanuskodnak, és a politikai működést oly lélektani rugókra vezetik vissza, melyek minden időszakban és minden éghajlat alatt éreztetik befolyásukat.

Jól tudom, hogy midőn Kossuth Lajos nagy hazánkfiának tiszteletére voltam és vele több napot felejthetlen társalgásban eltöltöttem, a legrövidebb idő alatt, mintegy magától rájött a beszélgetés, és mindketten a legnagyobb magasztalás és csodálat hangján beszéltünk róla. Az antik világ letüntével a középkor zavara és felfordulásában ő látja meg először a modern, sőt nemzeti állam körvonalait, melynek szilárd szerkezete biztos oltalmat fog nyujtani az emberiség tevékenysége számára. Ő nyitja meg az uj-kor politikusainak sorozatát, a kik a közügyekkel való foglalkozást életczél- és hivatásnak tekintik, a kik a legnagyobb lelkesedéssel csüggnek rajta, a kiknek az állam élet és az azzal való foglalkozás olyan életelem, mint a halnak a viz. Lángoló haza- és szabadságszeretet, nemzetéhez való hű ragaszkodás jellemzik őt. Italia nemzeti egységének, valamint felszabadulásának prófétája és munkása, a mely idegen járomban szenved akkor, a midőn Magyarország, mint arra mindjárt rátérek, a végzet

rejtélyes parancsszavára abba beleesik. A két nemzet sorsa között bizonyos párhuzamosság szemlélhető, azóta mindkettőjük szolgasága és szabadsága ugyanazok, ugyanazon tényezőktől függ. Együtt buktak el 1849-ben, és az 1859. és 1866. év hasonló örvendetes eseményeket idézett elő. Hozzá a félreösmert emberek kategóriájába tartozik. Úgy vélem, a mondottak elegendő indokot képeznek arra, hogy néhány sort szenteljek dicső emlékének.

Pár szót kell szólanom életéről. Ő 1469-ben született, és igen hamar a florenczi köztársaság államtitkára lett, mely állást 1498—1512-ig a legnagyobb kitüntetéssel töltötte be. Akkor megszünt a köztársaság, a helyett jött a Mediciek önkényuralma. Macchiavelli üldöztetett, bebörtönöztetett, sőt kínpadra is vonatott, mely megpróbáltatásokat a legnagyobb férfiassággal türte el. Végre kiszabadult, egy kis faluba vonult vissza, a hol szegényes viszonyok közt élt. Ottani életét egy Vettori nevezetű barátjához irt megható leveleiben maga irja le. Elmondja, hogy nincs más társasága, mint az ottani földmívesek, iparosok, mészáros, boltos s más ilyen apró emberek, kiknek semmiféle kulturális érzékök nincs, és kiknek apró bajai és gondjai képezik az egyedüli beszélgetési thémát.

De este, mikor azután szegényes szobájába visszatér, a helyzet megváltozik. Leveti sáros, egyszerü ruházatát, magára ölti azon öltönyét, melyet akkor viselt, mikor hivatalos funkcziókat teljesített, fejedelmek-, miniszterekkel társalkodott, megvilágítja szobáját, elöveszi a klasszikusokat, a kik irnak a hajdankor nagy eseményeiről, bemutatják az államok sorsának intézőit, a hadvezéreket, az államférfiakat. És ő gondolatban megszólítja őket, kérdéseket intéz hozzájok, megvitatja velök azokat a nagy katonai és politikai akcziókat és problemákat, melyeket megoldottak és véghezvittek. Így műveli szellemét, minek folytán az órák villámgyorsan haladnak és elfelejti nyomoruságát és baját.*

Ezek az elmélkedések irodalmi dolgozatokban is kifejezésre

* Lásd erre vonatkozólag Villeri kitünő művét, Niccolo Macchiavelli e i suoi tempi II. kötet, 381. lap. A munka német és franczia fordításban is megjelent.

jutottak, melyek az általános elösmerés szerint tudományos és politikai mesterművek. Rólok egy-egy világirodalom támadt, alig van egy jelentékeny iró vagy államférfi, a ki ne foglalkozott volna vele vagy ne irt volna róla. Nagy Frigyes, Macaulay, Ranke, Gervinus, Barthélemy St.-Hilaire, Villari stb. egyenlő elismeréssel adóznak lángeszének, vagy ocsárlói, vagy magasztalói közé tartoznak.

Mohl Róbert hires munkájában * tisztán csak a Macchiavelli-irodalomnak egy tanulmányt szentel. Mély bölcselet, eszmegazdagság, igaz történeti érzék, az életnek és a gyakorlati követelményeknek helyes megfigyelése, ragyogó és kristálytiszta irály, ezek jellemzik halhatatlan iratait. De nem ez képezi azok legfőbb értékét, hanem azon ellentétek, a melyek benne feltünnek, és a melyek őt a világirodalom egyik nagy rejtélye gyanánt tüntetik fel.

Ideálizmus és czinizmus, a legnemesebb törekvések és erkölcstelen tanítások váltakoznak nála. Míg »Principe« czímü munkájában mintegy a kényuralom katekizmusát nyujtja, addig Livius története feletti mesteri tanulmányában az antik erényt és köztársaságot dicsőíti.

Soha erőteljesebben nem ostoroztatott a renaissance előtti idők embereinek egoizmusa, — ő úgy nevezi *il suo particolare,* ezen bomlasztó erő, — mint általa. Soha szebben nem lett kifejezve az állameszmének, mely is a közérdeket képviseli a magánérdek felett, fenhatósága, mint általa. Úgyannyira, hogy mindezen rejtélyeknek megfejtését a nagy történetiró, Ranke,** abban találja, hogy Olaszország helyzete akkoron oly kétségbeesett volt, hogy Macchiavelli csakis az abszolut rendszer által hitt rajta segíteni. A mint az orvos gyakran mérget kénytelen alkalmazni, hogy a gyógyulást előidézze, így ő szintén hasonlóan kétségbeesett eszközhöz volt kénytelen folyamodni, hogy hazáját az idegen járomból felmentse és a darabokra tört nemzeti egységet összeforrassza.

Álljon itt mutatvány gyanánt munkájának két passzusa, melyek az ellentétet legjobban feltüntetik. Ezen mutatvány a

* Encyclopödie der Staatswissenschaften.

** Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber, 174. lap.

»Principe« művének hires és hirhedt 18. fejezetéből van véve, mely azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a fejedelmeknek mily mérvben kell megbizhatóknak lenni. »Mennyire szükséges, hogy az uralkodó szavát megtartsa, ne csapjon be senkit, általában tisztességes ember legyen, magyarázni felesleges. Mindannak daczára számos példa, úgy előbbi időkből és a történetből, megtanít bennünket arra, hogy azon fejedelmek képesek voltak nagy eredményeket felmutatni, a kik az embereket ravasz fondorlattal körülhálózták és azokat, a kik a törvény álláspontján állottak, legyőzték. Tudjátok meg, hogy a küzdelemnek két fajtája van, az egyik az embereké, ez a törvényesség, a másik a vadállatoké, ez az erőszak, de miután az első gyakran nem sikerül, a másodikhoz kell folyamodni. Éppen azért az okos fejedelemnek az embert és vadállatot egyformán jól kell ábrázolni. Ha az állatot jól akarja játszani, úgy az oroszlánt, mint a rókát kell példányképül vennie. — Tudvalevő, hogy az oroszlán nem elég ügyes arra, hogy a hálót kikerülje, a róka nem elég erős, hogy a farkasokkal elbánjék; ha tehát az uralkodóban mindkettő egyesül, akkor az oroszlán segíteni fog a rókának a ragadozók ellen, a róka pedig az állatok királyának a cselvetések ellen« stb.

A munkának végczélja megnyilatkozik az utolsó fejezet fenséges zárszavaiban, melyben Flórencz urát, Medici Lorenzot, fölbiztatja arra, hogy Olaszországot a barbároktól, némettől, francziától, spanyoltól szabadítsa meg: »Nem szabad a jelen alkalmat elszalasztani, hogy drága hazánk végre megváltóját föltalálja. Nem tudom én azt kifejezni, hogy minő elragadtatással fogják őt mindazok a tartományok fogadni, melyeket az idegen áradat elöntött, mennyi örömkönyű, mennyi ádáz harag- és elkeseredett kitartással fog majdan találkozni. Melyik városnak kapuja maradna előtte elzárva, ki tagadná meg tőle az engedelmességet. Hiszen mindenkit utálattal tölt el az ellenségnek fenhéjázása. Fenséged dicső családjának ezen vállalkozást azzal az erős, szilárd eltökéléssel, és azzal a bátorságos bizalommal kell megkezdeni, a melyeket az ügynek igazsága szül. Imádott Italiánk vissza fogja hódítani becsületét, meg fognak valósulni Petrarca magasztos szavai:

Erély a düh ellen
Majdan sikert arat,
Az ősi erény szivünktől
El nem szakadt.«

Ez a lángoló honszeretet sugalmazta támadásait a pápaság ellen. Liviusról irott munkájában I. rész, 12. fejezet elmondja, hogy a pápai udvar erkölcstelen viselkedése kiölte Olaszországban az istenfélelmet és vallásosságot. Továbbá, hogy nemzeti egység nélkül Itália boldog nem lehet, ennek pedig főoka a pápaság világi hatalma, mely nem elég erős arra, hogy a hazát egyesítse, de igenis arra, hogy az egységet megakadályozza. De különösen nagyobb és általánosabb háttért nyer ezen felfogás az által, hogy az emberiség és a politika a theologia bilincséből kiszabadíttatik, a haza fogalma az egyház fölé helyeztetik, a mely abban talál kifejezést, hogy annak boldogsága elébbre helyeztetik a lélek üdvösségénél. Nagy jelentőségű szavak, melyeknek gyakorlati alkalmazást nálunk a következő korszakban, mint arra akkor majd reá fogok mutatni, a törökkeli kényszerített szövetségben kerestek a hazafiak az osztrák önkény ellen.

Szerét, számát nem tudja az ember szebbnél szebb gondolatainak. Csak egyet említek még fel, a mely nekem szintén nagyon tetszett, és melynek politikai értékét legtöbbre becsülöm. Ez Sallustiusnak ösmert tétele: omne imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est.* A mi azt teszi, hogy minden állami és politikai intézmény azon eszközökkel tartandó fel, melylyel alkottatott. Ezt az eszmét veszi fel Macchiavelli és megtoldja azzal, hogy tehát, mikor baj van és a rendszer meg hibázik, nincs más, mint visszatérni az alapgondolatra, mely rendesen meg lett hamisítva, visszatérni arra az utra, melyen a kezdeményezők jártak és mely el lett hagyva. Ezt ő úgy nevezi: »Ritornar al segno: Visszatérés a kiindulási pontra«. Nincs számos műveinek olyan pontja, melynél általánosabb vonatkozásokat ne lehetne felfedezni. Olaszországnak például főbaja a partikularizmuson kivül az idegen uralom és a zsoldos katonaság volt. Ezzel

* Conjuratio Catilinaria 2. fejezet.

szemben Macchiavelli a nemzeti hadsereget, a polgárokból álló katonaságot, egy szóval az általános védkötelezettséget hirdette. Egy külön munkát irt a hadtudományról.* Különben ezt az eszmét minden munkájában ismétli és fejtegeti. Hangsulyozza, hogy nem kell idegen csapatokat tartani, mert ezek rendesen az emberiség salakja, csakis az állam polgáraiból képes a fejedelem igazán kitünő anyagot kiválasztani. Ezeket az embereket a hazának szeretete, a törvény tisztelete vezeti a zászlók alá, és az ilyen erkölcsi motivumok többet érnek, mint a haszonlesés és a félelem. Minő oskola a hadsereg az ifjuság- és a polgárnak! Nem helyesebb, hogy az emberek, a helyett, hogy korcsmázzanak, fegyvergyakorlatokat tartanak, és az ily testet és lelket edző dolgokkal foglalkoznak? És ha az ilyen rendszer pénzbe is kerül, a fegyverben álló nemzet nagy ténye megérdemli azt. Mert ezen védőpaizs nélkül a legjobb alkotmány is tönkremegy, éppen úgy, mint a fejedelmi palotáknak pompás termei és értékes műkincsei elpusztulnak, ha nincs szilárd fedél, mely őket megoltalmazza a vész és viharral szemben. A történet azt tanítja, hogy azok az államok leghosszabb életüek, melyek ilyképpen vannak berendezve. Spárta és Róma élő példák ezen tétel helyességét illetőleg. A hajdankorban Róma és az ő korában a szabad svájczi felfegyverkezett nemzet képezte eszméinek megvalósulását. Helyes taktikai érzékét bizonyítja, a mit a különféle fegyvernemekről mond. Szerinte a hadsereg gerinczét a gyalogság képezi. A nagy ázsiai sikságokon, nomád lakosság mellett, lehetséges, hogy a lovasság döntő természetü tényező, de Európában legfeljebb arra szorítkozhatik, hogy a terepet, az ellenséget kikémlelje, a megvert csoportokat üldözze, a hadjárat esélyeit azonban megváltoztatni nem képes. Egy ösmert német katonai iró ** nem késik elösmerését kifejezni azon kiváló katonai érzéket illetőleg, mely az ő felfogását jellemzi.

Mint minden téren, úgy ezen is jóval tovább ment az elmélkedésnél. Igyekezett nézeteit gyakorlatilag érvényesíteni,

* Arte della guerra.

** *Jähns*, Macchiavelli und der Gedanke der allg. Wehrpflicht.

az életbe átültetni. Ámbár nem volt hivatásszerü katona, mindent elkövetett arra nézve, hogy nézeteit megvalósítsa, életbe léptesse. Macaulay azon művészi tanulmányban, melyet róla irt, és melyben ellenségeivel szemben lehetőleg igazságot szolgáltat számára, kimondja, hogy törekvései, hogy szűkebb hazájában, Florenzben, polgári hadsereget szervezzen, elégségesek arra, hogy tiszteletet szerezzenek számára. Nem nyugodott addig, míg a köztársaságot rá nem vette, hogy egy nemzeti őrsereget felállítson. Éjjel-nappal tanítgatta és gyakoroltatta őket, elég jól is verekedtek, hanem elég erősek még sem voltak arra, hogy nagyobb hatalmasságokkal megmérkőzzenek és a végzet nyomásának ellentálljanak.

De ha Olaszország el is bukott, virányait sötét éjszaka is takarta, az ő. látnoki szeme meglátta azt a hajnalcsillagot, mely a láthatáron feltünendő volt. A mit ő ihletszerüen megjósolt, az be is következett, hazája fel is szabadult, az idegen járom egyszer mégis lerázatott. A számtalan apró állam romjain létrejött az olasz nemzeti egység. Felfogása olyannyira megvalósult, hogy még azon követelménye, hogy a szabadítónak az oroszlán erejét és a rókának eszélyességét kell önmagában egyesíteni, annyiban teljesült, a mennyiben az a két nagy ember, kinek ezen szabadítást leginkább lehet köszönni, Cavour a legnagyobb eszélyességet, Garibaldi pedig igazán egy oroszlán hősiességét gyakorolta. Századokon keresztül viselte a félreösmerés terhét, de korunknak tisztultabb felfogása az ő számára is megszerezte a helyet az emberiség pantheonjában, melyet minden nemzet nagy embere megérdemel, mert midőn az illető nemzete szabadságáért működik, az egész emberiség céljait mozdítja elő. Némileg jellemzi ezt azon körülmény, hogy sirboltját Florenczben egy angol ember, Lord Cowper a Santa Croce egyházban egy fényes siremlékkel látta el, melyen ezen jelmondat áll: »Tanto nomini nullum par elogium.« — Ily név számára nincs elegendő dicsőítés.

XVI.

Mikoron Macchiavelli világra szóló munkásságának számára tapasztalatokat, benyomásokat szerzett, Magyarország erejének virágában volt.

Alig szenved kétséget, hogy, ha a nagy államférfi azon időben ide és nem arragoniai Ferdinándhoz küldetik követségbe, azon magasztalás, melyet reá halmozott, Mátyásnak is kijutott volna.

Fényes udvartartást, tudósokat, művészeket talált volna nálunk is, mögötte egy erőteljes állami szervezet-hátteret; különösen gyönyörrel szemlélte volna a fekete sereg marczona alakjait, melyek legalább is festettek úgy mint Gonzalvo de Cordova hadverő terziosai. Ezt azért nevezték így, mert három zászlóaljat foglalt egy ezredkeretbe össze. Ez volt az uj korszak első taktikai egysége.

Maga Mátyás pedig sokkal imponálóbb egyéniség volt mint a Principe tulajdonképpeni mintaképe, az imént említett Ferdinánd. Csak egyben volt a budai fejedelmi lak hátrányban a spanyol székhely, Valladolid mögött, és ez a királyné személye volt. Míg Ferdinánd mellett az erényes, kiváló Izabella működött, ki nemzetének védasszonya, urának nem fele, de egész segítsége volt, nálunk a trónon egy kaczér, ledér asszony ült, ki, a mit az ország állapotán csak rontani lehetett, azt meg is cselekedte. Igaz, hogy nem hazánknak, de azon elposványosodott olasz talaj és fülledt légkörnek volt szülötte, melyet a florenczi patrióta tüzzel és vassal akart megtisztítani és fertőtleníteni.

Egy félszázad után hazájának gyászos képét láthatta volna a nagy elmélkedő az elébb oly áldott országban. Nálunk is, mint Italiában, az idegen hatalom volt az ur. Ozman spahik itatták lovaikat a nagy folyó vizében, mely is Mátyás fényes palotája alatt hömpölygött, és ebben az ő fenséges egyénisége helyett a Solimán gőgös pasái osztogatták embertelen parancsaikat, melyből hogy a nemzet meneküljön, cseberből vederbe, a német zsoldosok irgalmatlan

pusztításai és oly szörnyetegek, mint Basta és Caraffa, rémuralma alá jutott. Miképpen jött létre ezen ellentét, miképpen következett ezen dicsőséges korszak után a mohácsi vész, és, a mi ennél is gyászosabb, az, hogy a nemzet kénytelen volt önállóságáról lemondani: ez oly nagy fontosságu mozzanat, melylyel kissé behatóbban kell foglalkoznom. Foglalkozni kell igen egyszerüen azért, mert nemcsak ezen munkának alapgondolata megköveteli azt, de, mondhatnám, hogy minden magyar embernek, ki érzékkel bir hazájának sorsa és története iránt ezen fordulópontjának indokait illetőleg, tiszta képet kell magának alkotnia. A magyar nemzet élete és fennállása nagy problémájának egyik alkatelemét éppen azon kérdés alkotja, hogy vajjon ezen iszonyu csapás azért méretett-e rá, mert szervezete felbomlott, mert az önálló államiság életképességével többé nem birt.

Ki kell mondanom, hogy a magyar állam nagy veresége nem vezethető ily csüggesztő indokokra vissza. Ezen említett katasztrófa egyszerüen abból származott, mert az ország akkor, midőn egy oly válságnak volt kitéve, mely is a legegészségesebb államoknál is megesik, és hozzá melyből saját erejénél fogva okvetlen ki is tudott volna lábolni, — ezt különösen kivánom hangsulyozni, — fizikailag egy erősebb állammal tüzött össze, mely is ezen túlerőnél fogva egyszerüen földhöz vágta. Ez azon tétel, melyet összes alkatelemeiben megkisérlek beigazolni. Érvelésemet azzal kezdem, hogy azon hatalmat kivánom röviden vázolni, mely ezen mérkőzésnél felülkerekedett, és mely azután a kedvezőtlen körülmények egész halmazata folytán rátette az országra a lábát.

A török hatalomnak a kezdete elég szerényen jelentkezett. Alapítója, Ozmán, cselédjeivel maga szántotta, vetette földjét. Mikor ebédelni akart, kitüzte a zászlót, hogy össze tudja hivni őket, ily módon viselte első háboruját, melylyel fenhatóságát terjesztgette. Fia, Orchán, bevette Brussát és eljutott a tengerig, mely Ázsiát Európától elválasztja. Ennek fia, Solimán, nem egyszer bolyongott a tengerparton, át-át kacsintgatva a Hellespont másik oldalára, a hol a byzánczi császárság birodalma és kincsei feküdtek. »Mire gondol az

én khánom?« kérdé egyik hű embere. »Arra gondolok,« válaszolt ez, »miképpen lehetne oda általjutni és ott lábunkat megvetni.« Tényleg egy zivataros éjszakán, csekély kisérettel, 80 vakmerő ficzkóval át is jutott és állandóan megvetette a lábát. Mind többen és többen jöttek, mind messzebb és messzebb terjedt a foglalás. Száz év multán beveszik Konstantinápolyt, a másik száz év után harmincz ország és tartomány hódolt Ozmán utódjának. Úgy nevezik őt: császárok császárja, királyok királya, a földi koronák adományozója, az Uristennek árnyéka, a Fekete és Fehér tenger, valamint három világrész ura.*

Ezen csodálatos és igazán keleti mesékbe való sikerek csak ujabb bizonyítékát képezik azon tétel igazságának, hogy a legellentétesebb állami szervezetek képesek nagy eredményeket elérni. Törökország az által érte el ezt a sikert, mert egész állami és kormányzati szervezetét egy politikai elv és gondolat hatotta át. Ezen gondolat összes következményeit igazán fanatizmus- és fatalizmussal vonta le, összes intézményei ezen czélnak szolgálatára voltak berendezve. Teljes összhang létezett tehát az elérendő czél és a felhasznált eszközök között. Az ozmán birodalom állami rendszere az volt, a mit theokrácziának szoktak nevezni. Ázsiai részben a judaizmus állami rendszere, a mint hogy az Izlamban sok van, a mi Mózes vallásából van átvéve. Az egyházi és világi hatalom teljes egysége, a fejedelem nemcsak az állam, de az egyház feje, padisah és kalifa egy személyben. A Korán nemcsak vallási, de polgári törvénykönyv, mely is szabványait dogmatikus erővel ruházta fel. Fájdalom, soha sem jutottam hozzá, hogy ez érdekes és nevezetes könyvet, mely Mohamed hitágazatait és tanításait tartalmazza, olvastam volna, és így saját benyomásaim alapján róla nem irhatok. Egy nagytekintélyű angol orientalista, gondolom a német származásu Deutsch Emanuel, egy ösmeretes angol folyóiratban, a »Quartely Review«-ben annak a nézetnek adott kifejezést, hogy ezen könyv segélyével az arabsok egy oly

* *Ranke*, Fürsten und Völker von Süd-Europa im XVI. und XVII. Jahrhundert, I. kötet 5. lap.

nagy világrészt hódítottak meg, mely nagyobb volt úgy a Nagy Sándor, mint a rómaiak birodalmánál. És ezt a hódítást annyi év alatt eszközölték, mint a hivatoltak századok alatt. Míg a többi szemiták alattvalói minőségben jöttek Európába, a fönicziek mint kalmárok, a zsidók mint üldözöttek, Mohamed követői mint királyok és hódítók szálltak partra. A tudomány- és kulturának is megvolt a maga része, mikor körülöttük minden sötétben tapogatódzott, ők felélesztették Hellas szellemének világát, tanították a bölcseletet és orvosi tudományt és csillagászatot, a daloknak aranyos művészetét ugyannyira, hogy a késő epigonok csak busulhatnak felette, hogy mindennek központja, a mórok granadai királysága elbukott. Deutsch, hogy a Koránt megösmertesse, két idézetet mutat be. Az egyik arra vonatkozik, hogy az igazhivők, midőn imádkoznak, ne Jeruzsálem, de Mekka felé forduljanak. »Mert az nem az igazság, hogy arczotokat kelet vagy nyugat felé tartjátok, egyik úgy mint másik az Isten tulajdona. Csak az az ember, ki Isten végitéletében, az angyalok és a Koránban hiszen, a ki vagyonát isteni czélok, az árvák, a szegényekre meg a foglyok kiváltására fordítja. Az az igaz ember, ki állhatatos az imában, alamizsnaadásban, a ki szavának ura marad, a ki türelmes és békességes a szerencsétlenség és sorscsapások közepette.« A képmutatót akként rajzolja le, hogy az hasonló azon emberhez, ki tüzet gyujt és azt hiszi, hogy a sötétség ellen oltalmazva van. De mikor a tüz legjobban lángol, Allah rázudítja a szélvészt és a gonddal csinált parázs elalszik, és ismét sötétben kénytelen tévelyegni. A képmutató ember vak, süket és néma lesz. A mit tesz, az mind hiábavaló, mint a ki zivatarban az égnek dörgését úgy akarja kikerülni, ha füleit bedugja, de az át- és keresztülharsog minden torlaszon — a képmutatókat és hitetleneket körülfogja az Isten. A villám fénye megvakítja az ő szemeiket, azt hiszik, fényben usznak, de egyszerre sötét lesz minden, és az ő lábaik mintha a földbe lennének gyökerezve.« — Göthe Mohamed tanának velejét a következőben találja: »Ime itt a könyv, a könyveknek könyve. Az igazaknak vezetője. Azoknak a vezetője, kik a láthatatlanban hisznek. A kik imádkoznak és a kik alamizsnát adnak

abból, a mit kölcsönöztek. Valamint azok vezetője, kik hisznek a megnyilatkozásban és a jövendő életben. Ők járnak az urnak vezetése alatt, és ők vannak megáldva. A mi pedig azokat illeti, a kik nem biznak és kétkednek az Urnak szavában, mindegy, akár inted és téríted őket, akár nem. Az ő sziveik le vannak zárva, némaság és sötétség veszi őket körül és irtóztató lesz a bűnhödésük.« Így megyen ez tovább, mondja Göthe, fejezetről fejezetre. Menny és pokol, jutalom és büntetés váltakoznak. Szigoru szabványok az engedett és tiltott dolgokat illetőleg, legendás elbeszélések, szóhalmazatok, de a legragyogóbb nyelvezetben követik egymást. Ilyen ez a könyv, mely mindannyiszor, midőn hozzája közeledünk, eltaszít bennünket, azután ismét magához vonz, hogy ujonnan kézbe vegyük, tovább olvassuk, míg végre is csodálat- és elragadtatással vagyunk eltelve.

A török ezen csodálatos könyvből a vallási propagandának, a fegyverrel való hódítás és terjesztésnek gondolatát legjobban elsajátította és következetesen keresztül is vitte. Az az óriási erő, mely is a theokratikus államszerkezetben képviselve van, oly módon lett mozgósítva, mint soha előbb vagy utóbb. A török vallásának tanai szerint két részre osztotta a világot, az egyik volt a dar ur izlam, a békének, az igazhitüeknek hazája, a másik a dar ur harb, a háborunak, a pogányok, a giaurok otthona. Az egész államéletrend, a kormányzati szerkezet, ez életnek minden működése és mozzanata hódításra volt berendezve, minden intézmény ennek a czélnak szolgált, az egész szerkezet következetességgel, sőt mondhatni ördögi leleményességgel volt megcsinálva. A kiindulási pont ez volt: a hódításnak kell a hódítást táplálnia. Ezt úgy kell érteni, hogy a mint a hatalom nevekedett, nemzet nemzet után leigáztatott, ország ország után elfoglaltatott, ezeknek a hadi erőt nevelni, a szerszámot fokozni, tökéletesíteni kellett. A hol muzulmánokkal volt dolguk, ott az elfoglalt földet kiosztották hűbérnek, katonai szolgálat terhe alatt. Ez liferálta a spahikát, a lovasságot, mely is a legnagyobb pontossággal volt nyilvántartva, és mely az első jeladásra megjelent, harczba indulandó. A két fővezér, az anatoliai berlerbég Ázsiára, a ruméliai Európára kiadta rende-

letét az ezredesnek, a szandsákbégnek, ez ismét a kapitány, az alaibégnek és így tovább, úgy hogy rövid idő alatt Európából kirukkolt 80,000, Ázsiából is 80,000 lovas, kiket a harczi kedv és kilátás a zsákmányra hajtott előre, no meg azon remény, hogy Mohamed paradicsomában élvezni fogják a leirhatatlan gyönyöröket.

A keresztényeknél nem a felnőttekkel, de a gyermekekkel operáltak. A török hódoltság egész területén ki volt vetve a gyermekadó, t. i. a legegészségesebb és erősebb gyermekeket be kellett szolgáltatni a szultán szolgálatára. A szinét-javát ezeknek kaszárnya nagyságu internatusokba dugták, a hol a legszigorubb fegyelem alatt nőttek fel, muzulmánokká általgyurva. Mikor felnőttek, be lettek osztva a janicsárok, azon testőr-sereg közé, mely is a török hadsereg gerinczét képezte. Nagy suly lett fektetve a mértékletességre és bajtársi érzésre, együtt is étkeztek, és a mi sajátszerü volt, az étkező eszközök, a bográcsok és a kanalak képezték a hadijelvényeket. Ezen keresztény vérből alkotott csapat volt az, mely eldöntötte a csatákat, mely soha sem hátrált, mely Várnánál és a Rigómezőn Hunyadink kezéből a biztosnak látszó diadalt kiragadta. Vitte őket a vallási fanatizmus, meg a remény a legmagasabb állásokat elnyerhetni; nem egy ilyen elrablott gyermekből nagyvezér is lett. Így például Szokoli Mehemet, a ki Solimánnak volt nagyvezérje és a ki Szigetvár alatt annak halálát eltitkolta, szinte keresztény, gondolom boszniai származásu volt.

Annyi tény, hogy a ki ily módon török szolgálatba lépett, az hazájába, szüleihez többé nem kivánkozott vissza, a mi minden esetre a rendszer életrevalóságát, gyakorlatias voltát jelenti.

A katonai és hadviselési intézmények az egész vonalon nagy virtuozitással rendeztettek be. Nem igen lehetett pompásabb és harczedzettebb látványt képzelni, mint egy török tábort a hatalomnak fénykorában.

Számtalan hiteles leirást lehet róla olvasni; a diplomaták, a velenczések, sőt még az osztrákok is, különösen Busbek, I. Ferdinand követe, nem győzik eléggé magasztalni az ozmán sereg kitünő magatartását, káprázatos és mégis katonás meg-

jelenését. Látjuk a rengeteg lovasságot, tarka turbánjaival, fénylő vértjeikkel, kitünő arabs lovaikon.

Fegyverök lándzsa, lobogó kis zászlókkal, ijj, kard és csatacsillag. Jönnek azután a janicsárok tömött sorokban, hosszu kaftánban, handzsár, bárd, kard, puskával ellátva, a fövegen nagy tolldisz, mely a tömegről egy lengő erdő benyomását teszi. A táborban a legnagyobb rend és tisztaság uralkodik, zsivajt, duhajkodást, dorbézolást nem hallani. Hozzá még a kényelemről is van gondoskodva, tiz jancsár számára egy ló, mely a málhát hordta, huszonöt számára pedig sátor, hol megtartják kaszárnyájuk rendjét, a fiatalok szolgálva az idősebbeket. A mi fényt pedig a szultán és a főbb emberek kifejtettek, az túlhalad minden képzeletet. Szőnyegek, himzések, drágakövek, ékességek, egyszóval a keleti fény és ragyogás egész szingazdagsága fel volt található, úgy hogy nem volt csoda, hogy a török ember csakis a táborban találja igazi otthonát.

Ez pedig mind egy öntudatos hatalom szolgálatában állott, mely hatalom egy családnak volt birtoka, még pedig oly családnak, mely is egy egész sorozatát a hatalmas fejedelmeknek szülte. Az Árpád uralkodóház kivételével nem tudok egyetlenegyet sem, mely annyi kiváló egyéniséget tudott volna felmutatni, mint Ozmánnak utódjai. Maga az alapító, azután Orchan, Bajazed Jilderim, a villám, Amurát, Hunyadi ellenfele, Mohamet, Byzancz megostromlója és végre a ki a legjelentékenyebb közöttök, a nagyszerünek nevezett Solimán, valamennyien rendkívüli katonai és kormányzati tehetségek voltak. Ezek azután képesek is voltak azt a tüneményszerü, nemcsak nemzeti, de igazában nemzetközi erőt, melynek természetesen vetély- és versenytársa nem lehetett, politikai czélzataikra felhasználni. A mit akkoron európai közvéleménynek neveznek, egészen egyértelmü volt abban az irányban, hogy ezen titáni hatalomnak ellenállni nem lehet és Európának meghódítása csakis időnek kérdése. Nemcsak a diplomatia körében gondolkoztak így, hanem ily értelmü munkák is jelentek meg. Ranke említett művében idéz is egy ilyet, melynek már czíme is elárulja tartalmát: Discorso sopra l' imperio del turca, il quale ancorche sia violenta e

tirannico, è per essere durabile contra l'opinione d'Aristotele, e invincibile per ragioni naturali. Értekezés a török birodalom felett, mely, bár erőszakos és önkényes államformával bir, Aristoteles bölcseletének daczára állandó és legyőzhetlen, természetes okoknak miatta.

A dolog nem jutott ennyire. Sőt ellenkezőleg, mikor a hatalom tetőpontját elérte, Solimán alatt kezdődtek a visszaesés tünetei jelentkezni, mely is azután, bár lassu menetben, századok hosszu folyamata alatt feltartóztathatlanul megindult, hogy eljusson odáig, a hol mai napság van. A mikor t. i. a birodalmat nem saját ereje, hanem a nagyhatalmak féltékenykedése tartja fenn.

Valamennyi jelentékeny történetiró, a ki csak az ozman birodalomról ir, Hammer, Zinkeisen, Hertzberg, Ranke, mind egyetértenek abban, hogy a hanyatlás első csirái már Solimán alatt keletkeztek.

Különösen két tényt emlitenek fel. Az egyik a hárembefolyás kezdete, mely is olyképpen történt, hogy volt egy kedvencz felesége, kit Roxalánnak hivtak, ennek kedvéért első szülött fiát, ki hozzá egy nagyon derék és kormányra való ember volt, megölette, hogy annak fia, Selim, jusson a trónra.

Ez nyitja meg azután a serailban élő pulya szultánok sorozatát. A másik tény az volt, hogy meg lett engedve a janicsároknak a házasodás.

Ennek azután az lett a következménye, hogy ezek fiaik számára akarták a tagságot biztositani, mi ismét az idegenek belépését szüntette meg, úgy hogy az egész testület egy nagy családi hitbizomány és tápintézet lett, mely katonai értékét teljesen elvesztette. Lett belőle egy praetoriánus had, mely is csak uraikra és gazdáikra volt veszedelmes. Nem egy szultánt tettek le és számtalan hatalmas ember lett áldozatjuk, míg végre Mahmud szultán kénytelen volt őket 1826-ban elpusztitani. Természetesen a hanyatlás nem ment rohamosan. Mi magyarok tudunk róla egy elég gyászos krónikát irni. És ha egy jelentékeny ember állott az ország élén, mint a Koprili család, kikből két igen tehetséges nagyvezér is került ki, a hatalomnak egy nagyobbszerü fellobbanásával találkozunk. De ez pillanatnyi siker és fény volt,

mely nem volt képes eltakarni a sötét háttérben rejtőzködő enyészet szellemét, nem megakadályozni a romlást, mely is a történet örök törvényei alapján kikerülhetlen volt. Valójában a romlásnak meg voltak a maga természetes okai, melyek részint magában az izlamban voltak találhatók, részint a török intézmények természetéből folytak. Hogy egy állam, mely arra van alapítva, hogy seregének és kormányzatának szinét, javát idegen országból kénytelen venni, hátrányban van minden más állammal szemben, azt magyarázni felesleges. Törökországgal is így volt. Mindaddig, míg a gyermekadó létezett, míg idegen vérre és erőre támaszkodott, jól ment a dolog, mihelyt ez megszünt, beállott a vérszegénység, a sorvadás.

Maga a hódítás elve, a folytonos, századokon keresztül tartó hadakozás és háboruskodás egy nemzet idegeit, erejét oly módon teszi próbára és feszíti meg, melyet különben is még a legerősebb sem képes kiállani. Az izlamnak alapgondolata, társadalmi és politikai rendszere ellentétbe jött azon környezettel, melyben élnie kellett, annak politikai és társadalmi rendjével szemben egyszerüen a rövidebbet huzta, nem volt képes a versenyt kiállani.

Nem annyira a kereszténységnek és az izlamnak, mint vallásnak, egymásközti külömbségében rejlik az incompatibilitásnak indoka.

Nem abban, hogy a polgárisodás keresztény eredetü és így ezzel Mohamed tanai nem férnek meg.

Annak a lángeszü, korán elhunyt irónak, Bucklenak az érdeme, hogy kimutatta, hogy a vallás és polgárisodás, habár egy fának ágai is, mégis külömböző termékenységgel birnak.* A vallás az istenséghez és az éghez való viszonyt szabályozza és erkölcsi igazságokat tartalmaz. Ezen igazságok pedig állandó természettel birnak. A kereszténység erkölcstana az üdvözítőnek ezen két kijelentésében foglalhatók öszsze: »Szeresd felebarátodat, mint tennenmagadat« és »A mit nem kivánsz magadnak, ne tedd az embertársadnak«. Ezen két magasztos axioma ma éppen úgy áll, mint 2000 év előtt és állani fog továbbra is. A haladás és polgárisodás

* Lásd History of Civilization in England, I. kötet 4. fejezet.

pedig az értelmi, szellemi igazságoknak eredménye, ezek változnak és haladnak. És hasztalan helyezkedik egy vallás ellentétbe a tudomány vivmányaival, ezek egyszerüen napirendre térnek felette, éppen úgy mint Galilei tételei a szentszék tagadásával szemben. A mint a Syllabus nem állotta utját a természeti ösmeretek kiterjedésének, úgy a Scheick-ul-Izlam fetvái sem akadályozzák meg, hogy a legnyakasabb muzulman szemet ne hunyjon a felett, a mi körülötte történik és meg ne alkudjék azzal, a mit megváltoztatni nem tud. A kölcsönös megférés is megtalálta a maga modus vivendijét. Miután a mohamedanismus elvesztette támadó jellegét, az európai politikai fejlődésnek egyik követelménye lett a vallási türelmesség; az állam és a politika világias jelleget nyert. Hanem a baj éppen a már említett theokratikus rendszerben van, a vallási dogmák és világi törvények egységében, a melyek azoknak mozdulatlanságát teszik; a politika, a kultura, a társadalmi rend intéző szabványai az anyagi és szellemi működést békóba verik, oly szomszédokkal szemben, a melyek ezen a téren a haladás és fejlődés lobogója alatt küzdenek és törnek előre. Miképpen állhat meg egy nemzet, melynek vallása lenézi és megveti a munkát, mely pedig a modern világnak anyagi bázisát alkotja, mely azon óriási közgazdasági tevékenységnek mozgató ereje, mely is a legujabb kor különlegességét képezi elődjeivel szemben. Mikor az európai társadalmi rendnek alapvető intézménye a család és annak légköre az uj nemzedék számára, hova jut egy olyan ország, mely a többnejüség egészségtelen befolyásától nem tud megszabadulni, ha nem is a köznépnél, mert hiszen ott tényleg egynejüség van, de azon elemeknél, melyek a vezérszerepet viszik.

Akármiképpen gondolkozik az ember a képviseleti rendszerről és annak legujabb válfajáról, a parlamentarizmusról, de annyi bizonyos, hogy egészséges közélet, a népnek részvéte, a közvélemény befolyása nélkül mai napság nem képzelhető. Ennek folyománya a kormány, esetleg a korona tényeinek szabad méltatása és birálata. De ez lehetetlenség Törökországban, a hol a fejedelem pápa is egy személyben, a hol tehát annak intézkedései a csalhatatlanság tulajdonai-

val vannak felruházva, a nézeteltérés eretnekség, az ellenzék pedig istenkáromlás számba jön. És ha ezen mindenhatóság ma nem is bir azon transcendentalis jelleggel, mint az előbbi századokban, mégis elégséges arra, hogy a szabadság érvényesülését, a politikai életerő teljesebb lüktetését megakadályozza.

Az ozmán állami és kormányzati rendszer központi intézménye, a szultánizmus is hasonlóképpen felmondta a szolgálatot és csődbe jutott.

A hol egy emberben egy oly féktelen és korlátlan cselekvési képesség összpontosul, a hol ez egy uralkodóháznak jut osztályrészül, akkor nem lehet eléggé a szolidaritást az uralkodóház tagjai között erősíteni, nem magát a hatalom örökösét és várományosát eléggé gondos és szorgos kitanítás- és idomításban részesíteni.

Ez megvolt az első századokban mindkét irányban. Az első szultánok, már mint trónörökösök, atyjok oldala mellett a legjobb oskolában voltak és az uralkodóház többi tagjai segédkeztek a nagy mű létrehozásában. A második szultánnak, Orchannak, fivére Alaeddin nagyvezér volt, bátyjának jobb keze, a jövendő nagyságnak megalapítója. Az első végzetes lépés, az első rigómezei csata után történt 1389-ben, mikor is I. Amurath szultán ottan a szerbeket összetörte, de maga a csatában elesett. Mindjárt a csatatéren fia, Bajazid, a kit, mint mondám, Jilderimnek — villámnak — nevezték, ki lett padisahnak kiáltva, illetve kézbe vette az uralkodást.

Első dolga volt ifjabb testvérét, Jakubot, ki a győzelemnek egyik főtényezőjét képezte, helyben megöletni. Ezen véres expediens állandósíttatott és vallási dogmává emeltetett.

Később jött egy szultán, III. Muratnak hivták, ki nagyon szerette ifjabbik testvéreit, kik hozzá elég számosan, mintegy kilenczen voltak, és nem akarta őket kivégeztetni. Megbeszélte a dolgot a Muftival, a ki egyházi kérdésekben alatta a legfőbb hatóságot képviselte, de ez megmagyarázta, hogy miután ezen arcanum, mint a kalifa által megállapított eljárás, vallási dogmára emeltetett: nem szabad rajta változtatni. Csakugyan, mind a kilenczet megfojtották.

Igaz, hogy a XVII. század folyamában ezen istentelen intézmény véget ért, de nem volt benne köszönet. A janicsárok kezdték megakadályozni az ifjabb fivérek kivégzését, hogy, ha a szultánt le akarják tenni, legyen kit helyébe tegyenek. Így azután nem lettek kivégezve, hanem a serailban tartva, a hol minden el lett követve arra nézve, hogy testileg, lelkileg képtelenek legyenek az uralkodásra. A helyett hogy a táborban, a divánban tartományok és seregek élén a kellő tapasztalatokat megszerezzék, egyedüli társaságuk heréltek és odaliszkokból állott. A legnagyobb halálfélelmek között, esetleg az utolsó herélt kényétől függtek. Ezen nyomorult testi és lelki állapotból jutottak azon rémületes hatalom birtokába, mely a császári jogarral jár. Van-e oly lelkiállapot, mely ily óriási ugrásokat és átmeneteket megbir? Van-e oly egyéniség, mely ilyen idomítás és előkészítés mellett meg tudjon felelni egy oly feladatnak, mely minden európai souverain jogkörét messze túlhaladja. Az eredmény előttünk van azon fokozatos és feltartóztathatlan pusztulásban, mely előtt nem hunyhat szemet azon rokonszenv, melylyel a török jóravaló tulajdonai iránt viseltetünk.

Természetes, hogy ezen mondottak az eseményeket anticipálták. Azon időszakban, midőn hazánkra az oly végzetes mérkőzés megtörtént, melyet előadandó leszek, Törökország hatalmának hegyormán pompázott. Tényleg, akkor az offenzivára, a hódítás és támadás katonai akcziójára oly kitünően volt szervezve, hogy a csatatéren Európának egy nemzete sem lett volna képes vele mérkőzni és ottan a rövidebbet huzta volna. Így történt ez velünk is, tisztán a katonai inferioritás miatt kellett elbuknunk és nem azért, mert mindenféle képzelt és valódi okok folytán, melyekből a politikai felbomlást akarják megállapitani, az enyészetnek voltunk szánva. Éppen úgy, mint a hogy akármilyen még egészséges ember is, ha egy óriással kénytelen mérkőzni, azt bizony leteperik, a nélkül hogy az életképtelenségét jelentené.

XVII.

Ezen szempontból, de különben is nem érdektelen Magyarország bukását a Lengyelországéval párhuzamba hozni. Mert ezen párhuzam fel fogja tüntetni azt, hogy, míg Lengyelországnak az államélete a szükséges összhangot és egyensulyt teljesen nélkülözte, betegsége egy idült szervezeti betegség volt, melyből saját erejéből kibontakozni nem birt és hogy katasztrófáját nemcsak maga idézte elő, de azt mintegy kihivta.

Ellenben hazánk akkori viszonyainak szemlélete fel fogja tüntetni azt, hogy az egyensuly, a melyre, mint a magyar államiság specziálitására, oly önérzettel hivatkoztam, bár meg volt zavarva, de ez nem állandó, hanem ideiglenes jelleggel birt, melyen egy kis jó szerencsével könnyen lehetett volna segíteni. Beszéljenek a tények.

Deák Ferencz, egyikében azon mesteri beszédeknek, melyekkel mindjárt pályájának kezdetén a közfigyelmet magára vonta, Lengyelországról — 1833 november 23. — így szólott: »Iszonyu valóság lett abból, a mit János Kázmér lengyel király 1661 julius 4-én könnyek közt tartott beszédében megjövendölt, mert le van tiporva a nemzet egykori nagysága, összezuzva hevernek a hajdani szabadságnak földult omladékai és a Visztula partjain nem szabad lengyelek tüzhelyei füstölögnek többé.« Mi volt azon jövendölés tartalma, mely ily iszonyu megvalósulást ért el, mi módon jött az létre?

Ezen jövendölés a lengyel országgyülésen történt. János Kázmér, az utolsó király a Jagelló-házból, kiösmerve nemzetének gyöngeségét és annak mélyen fekvő bajait, melyek részben a királyválasztásból és a vele járó interregnumból származnak, felhivta honfitársait, hogy legalább életében biztosítsák a trónt és országot a felfordulástól és válaszszák meg utódját. A megütközés moraja vonult végig a gyülekezeten és egy szivvel kiáltották majdnem mindannyian, hogy vérrel szerzett szabadságaikról lemondani soha sem fognak,

hogy azokból ugyan egy tapodtat sem engednek. A király kissé gondolkodóba esett és azután egyebek között a következőket mondta, mialatt arczát a fájdalom könnyei elboríták: »Így állván a dolgok, én Lengyelország bukását előre látom. Szomszédaink martalékául esünk, azok megosztoznak rajtunk, egyik darabot elveszi az orosz, a másikat az osztrák, a harmadikat pedig a porosz, kik régóta fenik reánk a fogukat.« Le is tette a koronát és kivándorolt Francziaországba, keresve a nyugalmat a kolostorban, a melyet a trónus nem adhatott.

A királyválasztás joga egyik eleme volt annak a politikai szentháromságnak, a mely a lengyeleknek szemefényét alkotta, és a mely ezen boldogtalan nemzetnek romlását okozta. A másikat a liberum veto képezte, harmadik volt a konfederácziónak jogosultsága. Ezek az intézmények különben helyes elveknek végső konzekvencziái voltak, a megfelelő ellensuly nélkül.

Az egyéni szabadság, az egyesülési szabadság, a nemzeti souverainitás egyoldalu túlzásai voltak ezek, melyek az állam egyéniségét, szerveinek kinövései, elfajulásai által, valódi szörnyeteggé változtatták. És ezen túlhajtásokkal szemben az egyensuly nem volt feltalálható sem a nemzet jellemében, sem a törvény uralmában, sem a monarchia erejében. Nem volt meg a királyságban, mert habár volt is az országnak királya, de királyi hatalom nem létezett. A czíme is az államnak nem királyság, de köztársaság volt, és tényleg az is volt. Századokon keresztül a nemzet maga nem volt képes egyetlen egy fejedelmi imponáló egyéniséget produkálni, a ki a porba tiport hatalmat felemelje, jogosítványait megtartsa és visszaszerezze.

A középkor végétől egész az állam felosztásáig csak egyszer történt meg, hogy igazán arra való ember ült a lengyel trónon, ezt is tőlünk hozták Báthory István személyében. Ő látta a veszélyt, a mely a királyi hatalom elkallódásából származik, oda is mennydörögte 1577-ben az országgyülésnek: »Ego sum rex vester, non pictus neque fictus.« A maga személyére meg is őrizte a korona fényét, de a bomlási folyamatot megakasztani nem tudta. A királyválasztási

jogot alkalom gyanánt használták arra, hogy a királyságot minden hatalmától megfoszszák. Még a hadizenet és békekötés joga is elvétetett tőle. A királyi felségjogokból csak egy volt a király birtokában, ez a kinevezési jog a különféle egyházi, világi és katonai méltóságokra. De mihelyt a kinevezés megtörtént, a befolyás, ellenőrzés megszünt, az illető teljesen független volt a koronától hatáskörében. Sehol ez jobban ki nem tünt, mint a hadsereg közjogi helyzeténél és annak főparancsnokságánál. Már maga azon körülmény is mindent megmagyaráz, hogy ezen rendezés 1717-ben Nagy Péter czár befolyása által lett törvényerőre emelve. Hogy a király a nemzet szabadságát ne veszélyeztethesse, a hadsereg feletti rendelkezés ki lett kezeiből véve. Ennek a hadseregnek nem volt szabad 18,000 embernél többet számlálnia, de jure az oszággyülés, de facto a fővezér, a korona hetmanjának parancsai alatt állott.*

A mult században egy ilyen hetmann, Severin Rzesusoski egy munkát irt, melyben állását jellemezte. Ő szerinte egy architribun volt, a vetójognak megtestesülése, a fejedelmi önkénynek ellenlábasa, szabályozója. A hadsereg nem a külellenség ellen van felállítva, hanem a lengyel szabadságot őrzik a korona túlkapásai ellen. Annyi hatalma volt serege felett, hogy a szász választó fejedelem, Ágost, ki a XVIII. században lengyel királylyá megválasztatott, azt mondta, hogy: »ha tudtam volna, hogy a lengyel király oly tehetetlen, de a fővezér oly mindenható, inkább azon állásra pályáztam volna.«

A mint a souverainitás nem volt meg a koronában, úgy nem volt meg a törvényben. Nem volt meg a törvényben, mert hiszen egy ember akarata meghiusított minden határozatot. Ezen procedura 1652-ben kezdődött, Siczinsky volt azon átkozott egyéniség, ki ezt először foganatba vette és nemzetének fejére az első halálos csapást mérte, melynek sulya alatt azután össze is roskadott.**

A liberum vetonak az is volt a következménye, hogy az

* *Brüggen,* Polens Auflösung, 323. lap.

** Siegfried *Hüppe,* Die Verfassung der Republik Polens, 146. lap.

azon országgyülésen hozott minden törvény ez által hatályát vesztette, úgy hogy egy teljes tabula rasa-t csinált. Az, hogy egyetlen egy ember az egész országgyülést szétugrasztotta, az utolsó század leforgása alatt 17-szer történt meg.

Ha pedig a nemzet ezen zátonyon keresztül haladt, akkor ott volt a konfederácziónak az örvénye, melybe az állam hajója bejutott, hogy végre elmerüljön.

Minden lengyel nemesnek megvolt azon szabadalma, más nemesekkel szövetségre lépni s ezen úgynevezett konfederácziónak paizsa alatt egy politikai akcziót kezdeményezni. Ez maga még nem lett volna baj, mert hiszen ez az egyesülési és gyülekezési jognak a folyománya, a mely egy szabad alkotmánynak nélkülözhetlen következménye. A baj Lengyelországban onnan származott, hogy mihelyt ott egy ilyen konfederáczió megalakult, de jure az egész állami gépezetnek be kellett szüntetni működését, míg a konfederáczió pályafutását be nem fejezte. Ez vagy úgy történt, hogy a fejedelem hozzá csatlakozott, országgyülés hivatott össze, mely is szavazattöbbséggel határozott és a kérdést eldöntötte. Ily országgyülésen lett például az 1791-iki alkotmány elfogadva. Csakhogy ez sem képezett végleges megoldást, mert az ilyen konfederáczióval szemben egy ellen-konfederáczió alakulhatott, ketten azután birokra mentek, és az erősebb lett az ur. Az egész a forradalom törvényesítése volt, mely különösen alkalmas eszköz lett az idegen hatalmak beavatkozására. Tényleg így is történt, mint látni fogjuk, a targoviczi ellen-konfederácziónál, mely is Lengyelország végleges felosztását előidézte.

A társadalom tagozata és osztályzata nem nyujtotta a megfelelő orvoslást. De jure minden nemes egyenlő volt, e tekintetben nem volt külömbség a magyar nemesség és a lengyel schlachta között. Ez a szó nemzetséget jelentett, és a lengyel nemesség egyetemét fejezte ki, az egyes nemest schlachtiznak — a nemzetség tagjának — nevezték. A külömbség azonban abban állott, hogy, míg a magyar ember, annál a büszke dacz- és nyers függetlenségnél fogva, mely természetének alapvonása, más urat mint királyát nem ösmert maga felett, a lengyel nemesség tömegesen lépett a nagy

dynasta-családok, a Potockyak, Sanguskok, Radziwillek, Czartoriskyak szolgálatába, annak érdekeit szolgálva és harczait megvíva. Egy ilyen schlachtiznak az emlékiratai németül is megjelentek.* Ezen könyv igen érdekes világot vet a nemesség szokásaira, mint lépnek a nagy urak szolgálatába. A leányok neveltetésöket egy ily nagyuri háznál nyerik, hol illő kiházasításukról gondoskodnak. A férfiak örege-ifja szintén talál megfelelő alkalmazást. Egy másik iratból azután megtudjuk, hogy mindenik főuri családnak voltak feles számmal professionatus spadassinjei, a kik az első alkalommal készek voltak a kényelmetlen ellenfelekkel összetüzni és ezeket a másvilágra küldeni. Ezeket lengyelül junákoknak hivták, és a fiatal schlachtiznak az volt a legnagyobb ambicziója, erre a nem igen díszes karriérre vállalkozni. Az idősebbek pedig elmentek gazdájukkal az országgyülésre, hogy ott azután, ha minden más eszköz kifogyott, végre a nie pozvolammal, a liberum veto formulájával a legbűnösebb ösztönöknek kedveskedjenek, nem gondolva azzal, hogy az egyéni és pártérdeknek a közérdek feletti folytonos győzelme a hazát menthetlenül megrontja és elveszti.**

Egy lengyel király, Lesczinszky Szaniszló, hazájának alkotmányát rendszeresített anarchiának nevezte. Polonia confusione regitur. Tényleg az ilyen állapotok a legmesszebbmenő egyéni önzésnek, a mit individualizmusnak neveznek, az érvényesülése. Természetes dolog, hogy kiváló nemes egyéniségeknél ezen tényezőknek szabad kifejlése ideális magaslatokat ér el. A lengyel történet nem egy olyan karaktert mutat fel, melyet tőle minden más nemzet irigyelhet, ilyen volt például Kosciusko, a hadvezér, Mickievicz, a költő, és ezek közé tartozott Bem apó is, ki még nálunk is önzetlensége, hazaszeretete által a legelsők közé jutott. De az átlagembernél ezen érzés csakis a legvadabb féktelenség képében mutatkozott.

* Denkwürdigkeiten des Pan Severin Soplica, a Reclam-féle kiadásban.

** Richard *Roepell,* Polen um die Mitte des XVIII. Jahrhunderts, 16. lap.

Uralkodó jellemvonás az volt, semmi akadályt vagy korlátot tűrni. A ki valamely lengyel szereplő egyéniségnek utjában állott, az szenvedélyét a végletekig fokozta. És miután mindenik, a közpályán mozgó embernek módjában állott ellenfelével szemben a legélesebb fegyvereket használni, minden nézetkülömbség egy irtó háborura adott alkalmat. Az országgyülésen nyugodt tanácskozás lehetetlenség volt, úgy hogy lengyel országgyülés és véres mérkőzés sinonym fogalmak lettek. A pártok között azután a gyülölködésnek mélységes tengere torlódott össze. A lengyel pártéletben csak egy eszme dominált, az ellenfélnek elpusztítása, minden áron, minden eszközökkel, nem törődve azzal, hogy ezeknek az agyarkodásoknak és torzsalkodásoknak árát mégis csak a közös haza adja meg.

Mindennek következtében a lengyel alkotmány, mint szervezet, egy holt pontra jutott, a hol minden fejlődés és működés lehetetlenné vált. Az összhang és egyensulynak egy torzképe jött létre, a hol az állam különféle szervei, törvényhozás és végrehajtó hatalom egymást kölcsönösen megbénították. Ebből két következmény támadt. Az egyik minden benső reform megakadályozása, a másik, miután az impulzus belülről nem jöhetett, annak kivülről kellett jönnie, a mi jelentette a külhatalmasságok beavatkozását, mely is természetesen pénzzel és erőszakkal működött. Természetes, hogy ebből az államélet elposványosodása következett be, valamint az ellenállási képesség teljes hiánya. Ebből származott a javitás, a reformok lehetetlenítése, másrészt a külföld beavatkozása.

Miután az impulzus belülről nem jöhetett, kivülről kellett jönnie. Annyira összezavarodtak a dolgok, hogy nem lehetett megkülömböztetni, mi a külügy és mi a belügy, vagyis hogy közjogilag hol kezdődik és hol végződik az idegen hatalmak beavatkozása az ország közdolgait illetőleg. Egy esetben például, mint a nem-katholikusok, a dissenterek jog- és hivatalképességének elnyerésénél, külföldi befolyás követelte a reformot, más esetben, mint a liberum vetonál, ismét a külföld, melynek érdekében állott Lengyelország gyengítése, akadályozta azt. Ekkor támadt egy hatalmas és

különben jó intenczióju pártban az a kétségbeesett gondolat, Oroszország segélyével vinni keresztül a szükséges reformokat, például a királyi hatalom erősítését, a liberum veto eltörlését, egy harczképes hadsereg felállítását. Abban a reményben éltek, hogy, ha készek Oroszország járszalagán járni, ennek magának jól felfogott érdeke lesz hazájukban a gyászos anarchiának véget vetni. Ezt úgy vélték elérhetni, hogy Poniatowskit, II. Katharina orosz czárnénak kegyenczét és volt szerelmesét a trónra ültetik. A megegyezés Katharinával létrejött, az akczió megindult. Ezen nevezetes választásnak egy igen élénk leirását, nem kisebb embertől mint Moltke tábornagytól * birjuk. Ide iktatom azt, mert a lengyel viszonyok ösmeretére annyira jellemző, hogy, a mint szokták mondani, kötetekkel ér fel.

Hogy Poniatowski megválasztásához a szükséges pénz együtt legyen, Katharina országaiban minden fizetést beszüntetett. A lengyel követek megvesztegetéséhez igényelt pénz erős katonai fedezet alatt jött Varsóba, 12,000 orosz katona táborozott a város körül. Egy másik 60,000-nyi sereg az ország határain állott. De ha az orosz párt készen állott, az ellenpárt, mely Poniatowskit nem akarta, szintén nem volt tétlen.

Ez meg Szászországgal volt szövetségben, tőle kapott 50,000 aranyat, ezzel akarták az orosz befolyást ellensulyozni.

Ez a párt két kitünő hazafiban találta minden reményét.

Az egyik Branicki, a másik Mokranowszki volt. Mindkettő a tehetségnek és jellemességnek kiváló példányai. Tudták azt, hogy kisebbségben vannak, de el voltak határozva, ha kell, a veto jogával élni. A varsói életről egy igen élénk rajzot ad a hirneves tábornagy. A lengyel arisztokracziának ott volt minden kiváló tagja tündér szép asszonyaival, a vesztegetéssel szerzett pénz könnyelmüen lett elfecsérelve. Mozgalmas élet volt az utczákon, egyik ünnepély a másikat követte. De a mellett a város egy élénk tábornak a képét nyujtotta.

* Gesammelte Schriften, II. kötet. Darstellung der inneren Verhältnisse Polens. 127. lap.

Minden mágnás elhozta a maga testőrjeit, a kik nyakig fegyverben, zajongva néztek farkasszemet az ellenpárt harczosaival.

Így virradt fel 1764. május 7-ike, a királyválasztó gyülés nagy napja. Az őrszemek mindenütt meg voltak duplázva, lovas járőrök vonultak végig az utczákon, az orosz hadsereg csatarendben volt felállítva parancsra készen, a Poniatowski-párt jelvényeivel ellátva ment a gyülésterembe, melyet orosz katonaság állott körül; még a terembe is betolakodtak. Midőn az elnök megnyitotta az ülést, Mokranowski felállott és imigyen szólott: »Miután szabadon nem tanácskozhatunk és az idegen katonák még a tanácsterembe is behatolnak, és miután a követek egy család liberiáját hordják, én 22 szenator és 46 követtársam nevében a gyülést érvénytelennek nyilvánítom és beszüntetem a tevékenységet.« Irtóztató vihar támadt erre. A kardok ki lettek rántva, az oroszok is nekirontottak a vakmerőknek. De a Czartoriskiek maguk oltalmazták meg ellenfeleiket, hogy bántatlanul elmehessenek. Másnap elhagyták Varsót.

Arra kérték, hogy ne az orosz tábornak vegyék utjokat. »Arra megyünk, merre utunk vezet,« szólt a vezér, az ősz Branicki. Tényleg az orosz seregen vonultak keresztül, melyben volt annyi emberség a bátrakat nem bántani. Ily módon lett Poniatowski megválasztva és vette kezdetét a sorsnak azon igazán kegyetlen és gunyos játéka, mely végre ezen boldogtalan országnak vesztét okozta.

Természetesen sokan a legjóravalóbb hazafiak közül rossz szemmel nézték az orosz terjeszkedő befolyást, ráléptek a konfederácziónak sikamlós lejtőjére, megcsinálva az úgynevezett bari konfederácziót Francziaország aegise alatt. Az ebből származott polgárháboru vonta maga után Lengyelország első felosztását (1772.). Az a mi Legyelországot egyedül megmenthette volna, az alkotmány átalakítása, midőn meg lett kisértve, a régi tánczot idézte fel. Végre megpróbálták a reformot államcsinynyel keresztülvinni. Ez megtörtént a hires 1791. alkotmánynyal, mely is papiron kétségtelenül egyike volt a legtökéletesebb alkotmányoknak, és a mely eltörölte a liberum vetót, örökössé tette a királyságot stb.

Most meg az orosz párt, azon czím alatt, hogy a vérrel szerzett szabadságokat helyre kell állítani, megcsinálta az ellenforradalmat a targoviczi konfederáczió képében; a hitvány király, a ki szintúgy mint mágnásai vagy egyik vagy másik hatalom zsoldjában állott, csatlakozott hozzá. Az orosz, ki csak ürügyet keresett, hamarosan bevonult az országba, Ausztriával és a poroszszal ujra megegyeztek a végleges felosztás felett, össze lett híva Grodnora az országgyülés, mely is egy előre kicsinált programm szerint — nemine contradicente — a felosztást helybenhagyta és saját nemzetét kitörölte az élők sorából. Igaz, hogy a nemzet egy része nem nyugodott bele a halálos itéletbe és Kosciusko vezérlete alatt fegyvert ragadott. De nem voltak képesek Suwarow hadvezéri túlsulya ellen megállani és a finis Poloniae órája bekövetkezett, magok részéről becsülettel bukva el.

Érdemes Lengyelország történetét, Hüppének jeles művét a lengyel alkotmányról, mely magyar fordításban is megjelent, megolvasni, hogy ezen szánalomra méltó ország tanulságos bukásának indokait megösmerjük. De ezen futólagos vázlat is elégséges arra, hogy az általános szervezeti feloszlás tüneteit és jelenségeit megállapítsuk, melyek azután oly siralmas következményeket vontak maguk után. Valamint elégséges arra, hogy megállapíttassék, hogy a bajok kellő időben nem ösmertettek fel, és a megfelelő embereket és eszközöket feltalálni nem voltak képesek.

De ha Lengyelország bukásának okait ekként meg kelle állapítanom, illetve ki kellett mondanom, hogy az államélet elzüllése és szétmállása vezérlő egyéniségeinek rövidlátása és gyarlósága következtében sem a veszélyt előre nem látták, sem ellenállani képesek nem voltak: ebből nem következik, hogy a nemzet a világtörténet által halálra lett volna szánva, és hogy az osztozkodó hatalmak lettek volna feljogosítva és megbizva a halálos itélet végrehajtásával. A nemzetek élete más mint egyes emberé, az folytonosan megujulhat és ujjá születhetik. A korhadt nemzedékek eltünnek, ujak jönnek helyette, és ezek képesek jóvá tenni, a mit az elődök vétettek.

Egy nemzet, mely 1830-ban és 1863-ban oly hősies harczot vivott szabadsága érdekében, egy nemzet, mely oly

szivósan ragaszkodik nemzetiségéhez, hogy a három részre való széttagolás és folytonos nyomás és üldözés daczára is azt fenn tudja tartani úgy, hogy a lengyel kérdés a jövendőnek megoldatlan problemája, egy oly nemzet nem vesztette el jogczímét az önálló élethez.

Még sokkal erősebben áll a boldogtalan ország ügye ellenségeivel szemben.

Az az eljárás, a melyet a három osztozkodó hatalom követett, a közvádló, biró és hóhér funkczióinak egy kézbe való egyesítése. Másrészt az a rendszer, a mi a lengyel helyébe jött, az orosz önkényuralom, a kancsuka és Szibéria: egészséges politikai kormányformának nem tekinthető. A nihilizmus, mely is ezen áldatlan rendszer szülötte, bizonyítja, hogy a győző maga oly problemákkal kénytelen megküzdeni, melyek a legyőzöttek mögött nem maradnak vissza. Hogy Poroszország- és Ausztriában a lengyel kérdés minő bonyodalmakat idézett fel, az eléggé ösmeretes. Mindezekre nem kell kiterjeszkednem, külömben is az általam elmondottak nem czéloztak mást, mint analogiák által Magyarország helyzetét ezen időszakban kellő világításba helyezni.

XVIII.

Bármily szomorunak tekintjük is Magyarország képét a mohácsi vész előtt, de ezen szivszaggató állapottal és jelenségekkel még sem találkozunk. Nem lehet azt tagadásba venni, Hunyadi Mátyás uralkodása szemmel láthatólag bizonyítja, hogy alkotmányunk nemcsak megtalálta, de, a mi sokkal lényegesebb, vissza is szerezte némileg felbillent sulypontját. A nemzeti szervezet egészsége és ellenállási erejének igazán kiáltó bizonyítéka, hogy a vegyes királyok uralma alatt ezen in integrum restitutio folyamata kétszer jött létre. Mint a hogy előadtam, ismét helyreállott a helyes és egészséges arány a törvényhozó és végrehajtó hatalom, a monarchikus, aristokratikus, demokratikus elemek között. Az öntudatos államhatalom nem fajult el intézményes önkényességgé,

a szabadság nem szabadossággá. A nemzeti szervezet fejlődése ment volt azon kinövésektől, a melyek Lengyelország vesztét okozták. Míg Lengyelország még akkor is, mikor volt királya, sem volt képes a törvényhozás és kormányzat normális menetét biztosítani, nálunk még az interregnum alatt, úgy Hunyadi János mint Szilágyi Mihály kormányzósága alatt, az egész szervezet háborítlanul működött. Mindkettő alatt még törvények is alkottattak. Hiszen a konfederácziók ellen Hunyadi János kormányzása alatt hoztak már törvényt, az 1446. V. czikkely képében.

Azon reakczió is, a mely a Jagellok idejében a Habsburg-dynastia ellen támadt, mely az országgyülésekről még az idegen követeket is kizárta, eléggé igazolja azt, hogy a nemzet mily féltékenyen őrizte függetlenségét. Az 1498: XLV. törvényczikk világosan rendeli, hogy, ha a király fiörökös nélkül hal meg és a nemzet királyválasztásra összeül, semmi idegen hatalomnak képviselője azon meg nem jelenhetik. Az, a mi tehát a lengyel országgyüléseken a legnagyobb szerepet játszotta, a mire, fájdalom, a lengyel urak leginkább pályáztak, az idegen hatalmasságok pénze, az ki lett zárva a magyar országgyülésről és Istennek hála, ezen rendelkezés meg is lett tartva. Ezen tény minden esetre bizonyítja azt más irányban, hogy a magyar nemzetnek menynyivel egészségesebb politikai itélő tehetsége és érzéke volt mint a lengyelnek. A lengyelnek teljes oka volt féltékenynek lenni az orosz befolyásra. Az orosz folytonosan beavatkozott Lengyelország belügyeibe, nemcsak, hanem akárhányszor meg is szállta annak területét. A viszály köztük századok volt, mégis a lengyel politikusok elég rövidlátók voltak tőle várni a szabadulást. Nem így Magyarország. Daczára annak, hogy, a mit a Habsburg-dynastia akcziójának lehet nevezni, inkább csak ólálkodás volt Magyarország kapui előtt, az egész tehetetlen cselszövényekre, legfeljebb szerződésekre, melyeknek végrehajtása minden szerződés természeténél fogva ezer eshetőségnek volt kitéve, volt redukálható, mégis az ország a legnagyobb erővel reagált ezen törekvések ellen és azok perfekczióját meg is hiusította. Csakis a mohácsi vész után jövő, fenekestől való felfordulás volt képes az országgal

ezen ellenszenves uralmat elfogadtatni. Milyen sikerrel, arról később lesz szó.

Általában bármennyire ragaszkodott a nemzet király-választási jogához, mégsem idegenkedett attól, hogy dynastiát alkosson. Míg Lengyelországban Sobiesky, a nemzetnek és különösen a nemességnek bálványa, nem volt képes arra, hogy fiát választassa meg, nálunk úgy az Anjouknál, mint a Hunyadiaknál ellenkező eljárást tapasztalunk.

Igaz, hogy Hunyadi Mátyás nem volt képes arra, hogy fiát, Corvin Jánost, a trónra ültesse, a mint ez maga sem volt képes a trónt megszerezni, de azt hiszem, hogy itten az indok mégis leginkább az illető személyiség fogyatékos voltában volt kereshető.

Készséggel megengedem, hogy igaza van Corvin János legujabb életirójának, Schönherr Gyulának * abban, hogy nem annyira a főemberek hálátlansága, mint inkább a százados viszonyok hatalma állotta utját annak, hogy Mátyásnak fia apjának trónját elfoglalja: de mégis állítom, hogy, ha ő apjának méltó fia, ha annak nagyratörő lelke lakozik benne. éppen úgy képes lett volna a koronát, mely külömben kezében is volt, fejére tétetni és megtartani, mint a hogy ezt magának Hodító Vilmos, ki hasonlóan nem volt törvényes születésü, meg tudta szerezni és azután dicsőséggel viselni. Ez iránt kétség nem lehet, ha az akkori erőviszonyokat és helyzetet mérlegeljük. Schönherr Gyula említett munkájában élénk és festői rajzát adja a Mátyás halála utáni király-választó országgyülésnek, mely is az ő öröksége, illetve hazánk sorsa felett volt döntendő.

Előttünk még egyszer felvonul Mátyás Magyarországának egész ereje, annak minden tényezője. Ott van az özvegy királyné, ki minden áron uralkodni akar és férjhez menni, a cselszövő püspökök: Bakács, Pruesz, a prossnitzi jobbágyfiu Nagylucsai Orbán, Mátyás hatalmas vezérei: Kinizsy, Magyar Balázs, Ráskay. Egymásután érkeznek az ország minden részéről a hatalmas főurak, az ország nemessége.

* Lásd Corvin János élete a magyar történeti életrajzokban. 108. lap.

Legelőbb az erdélyi kontingens: Báthory István, Drágffy Bertalan, Morocz László, Losonczy László és a székelyek.

Az alföldről a csanádi püspök, Dóczy Imre, Bocskay, túl a Dunáról és a nyugati részről a bazini és szentgyörgyi grófok, Kanizsay, Széchy, Bánffy, Frangepán, végre a délvidékről a leghatalmasabb csoport Ujlaky, Brankovics a szerb despota, a két Beriszló, egyik a hatalmas auràniai perjel, Kanizsay László György, Ellerbach János, Kishorvát János, Macskási Tárnok Péter, Héderváry Miklós, Zokoly szörényi bán, Derencsény Imre, Csalai László jajczai bánok, Hatvani Gáspár, Orbonáz Gáspár nándorfehérvári kapitányok, és azután mindenik csoportnál a megfelelő középnemesség. Az egész középnemesség Corvin pártján van, a délvidéki mágnások szintén, a püspökök közül Várday kalocsai érsek, Ernuszt, a pécsi. Kezében van a korona, tele kincstár, a budai és visegrádi vár, tehát annyi tromffal rendelkezett, hogy okvetlenül meg kellett volna a játszmát nyernie, ha érti a mesterségét és megfelelő határozottsággal rendelkezik. De Beatrix, a férfiéhes talián némber s egy-két cselszövő pap lefőzték a hiszékeny ifjut. Mikor erélyesen kellett volna fellépni, tétovázott, mikor már fegyverhez nyult, késő volt és az ország nemcsak idegen, de a legkevésbbé alkalmas kézre jutott. A dolgot őszintén kell sajnálni, mert ha áll is az, hogy a jó Corvin János nem azon fából volt alkotva, melyből a nagy emberek faragtatnak, minden esetre jó király lett volna, semmi esetre se jártunk volna oly rosszul, mint a hogy az tényleg ránk méretett.

Az a nagy nemzeti hajótörés, a mi bekövetkezett, és a mi hazánk végzete teljesedésének tekintetik, az rendesen történeti szükség gyanánt szokott előadatni. Általánosan elterjedt vélemény az, hogy a nemzet bünei, mulasztásai folytán rászolgált sorsára, kihivta és megérdemelte azt.

Történetiróink közt erre nézve nincsen nézetkülömbség. Régibb kiválóbb történetiróink, Horvát és Szalay, ennek a korszaknak legujabb és alaposabb ösmerője, Fraknói, mind ezen az álásponton állanak. Fraknói a millenáris történetben ezen korszak tanuságainak összegezését megtalálja Burgio pápai követ jelentésében, a ki ismételten hangoztatja, hogy Magyarországban az áldozatkészség szelleme, a jog és tekin-

tély tisztelete kihalt, az egyéni és pártérdekek uralkodnak, ennélfogva ez az ország jövője felett kétségbe esett és bajait oly sulyosoknak tartja, hogy többé nem lehet azokon segíteni. Mindjárt utána azonban felemlíti egy kiváló franczia történetiró, Michelet, azon nagy horderejü szavait, a melyeket már ezen szakasz kezdetén említettem és melyekben az egész Európához fordulva, kérdést intéz hozzájuk, hogy mikor fogják ezen áldott, t. i. a magyar nemzet iránti tartozásukat azért leróni, hogy saját testével életöket fedezte, és ezen leonidási műveletben elpusztult.

Mert hogy nem segítették, annyi bizonyos. Annak az idegenkedésnek, melyről elébb beszéltem, és mely a Habsburgok ellen volt irányítva, egyik oka éppen az volt, hogy a helyett, hogy Mátyással kezet fogtak volna, folytonosan fondorkodtak ellene, míg végre Fridrik császárnak a fejére nem ütött és Bécset is elfoglalta. A német rendek is lehető szükkeblüséggel jártak el. 1479-ben Mátyás a szentgyörgyi gróf utján segítséget kért tőlök Nürnbergben, és miután ezt megtagadták, az erélyes főur legalább azt az elégtételt vette magának, hogy egy közjegyzővel felment a birodalmi gyülésre és ott jegyzőkönyvbe vétette, hogy, ha a kereszténységet baj éri, a magyar nem oka. Nem volt oka, megtette a kötelességét. Ez pedig igen nagy sulylyal nyomul azon mérlegbe, a mely egy ország cselekvéseinek elbirálására szolgál. Én ugyanis a történetből azt tanultam, hogy az emberiség egyik nagy törvényét egyesek, úgy mint nemzetek számára az képezi, hogy mindegyiknek, az egyes egyénnek úgy, mint minden nemzetnek, a saját énjét és személyiségét képviselő alapgondolatot kell kifejezésre juttatni és így hozzájárulni az emberiség közös céljainak eléréséhez, a ráruházott feladatot teljesítve. Különösen kell ezt egy nemzetnek tennie, melynek vége igazán csak akkor van, ha hivatását nem teljesíti és önmagával meghasonlik. Ha tehát az illető nemzet szerepét hiven betöltötte, mint a hogy azt a magyar kétségtelenül és különösen ebben az irányban tette, akkor, ha egy esetben mégis hibázott, bukását történeti szükségnek, erkölcsi elégtételnek tekinteni nem lehet. Ha a világtörténet az emberiség itélőszéke, úgy ennek az osztó igazság szerint kell eljárni és akkor a legkevesebb,

a mit kivánni lehet, hogy egy mulasztás- és fogyatkozással szemben drákói szigorral nem szabad eljárni, mely tudvalevőleg főbenjáró bünök és apró vétséggel szemben csak egy büntetést ösmert, a halált.

Tudom azt nagyon jól, hogy a nemzetek megmaradásánál nem mindig ethikai követelmények a mérvadók.

De egy korszak megitélésénél, melyre rásütik a sülyedés bélyegét, mely korszaknál a válság és bukás indokai gyanánt éppen az erkölcsi elzüllést szokták felemliteni, igen nagy fontossággal bir azon körülmény, hogy a nemzet azon időben mulasztást követett-e el hivatását, életczéljainak teljesítését illetőleg.

Lesz alkalmam még rámutatni, hogy mindent lehet arra a nemzedékre ráfogni, csak egyet nem és ez az, hogy ne lett volna kész a törökkel a harczot felvenni és vele szemben abból, a mit kötelességnek tekintett, csak egy hajszálnyit engedni. Azt is tudom nagyon jól, hogy a nemzetek a fizikai élet törvényeinek vannak alávetve. Fejlődés, sülyedés, egészség, betegség, élet és halál igen gyakran gyors egymásutánban szoktak bekövetkezni. A kóros állapotok tana, a pathologia, péld. a betegségeknél élesen szokott megkülömböztetni heveny és idült bajok között. Mindenki ösmeri például a külömbséget a tüdőlob és tüdővész között. Az egyikből az egészséges szervezetü ember felgyógyulhat, kiizzadván a materia peccanst, s az elébbi állapot ismét helyreállhat. Tudom magamról, hogy ily esetben az ember még egészségesebb lehet mint előtte. Ellenben a másikból nem lehet kiépülni, mert az a szervezet felbomlását és életképtelenségét jelenti. A nemzeti élet nagy válságainál is kell ilyen megkülömböztetést tenni. Nagy külömbség egy nemzetre nézve, hogy ha baja egy akut baj, melyből ki lehet lábolni, vagy pedig ha nála egy általános felbomlás tünetei jelentkeznek és a test felmondja a szolgálatot. Itt van azon pont, hol a politikai és történeti megfigyelésnek helyes alapon kell működni és meg kell állapitani, hogy a válság, habár komoly, de muló inczidens jellegével bir, vagy pedig egy oly történeti szükség gyanánt lép fel, mely ellen nincs orvosság, miután a nemzet életerejét immár kiadta és existencziájának körfutamát már megfutotta.

Magyarországnál minderről csak akkor lehetne komolyan beszélni, ha nála a szervi élet elfajulását ki lehetne mutatni. Akkor azonban az illetőnek, ki ezen állásponton áll, ki kellene mutatni, hogy azon képesség és erő, mely azokba a tényezőkbe és intézményekbe lelket öntött, melyek a fentartás- és hatalomnak voltak biztosítékai, egyszerüen elpárolgott, a minek következtében az illető szervek funkcziójukat többé nem képesek teljesíteni.

Igaz, hogy az egyes példák nagyon erre vallanak.

A Jagellok alatt észleljük a tehetetlen királyságot, a féktelen oligarchiát, az országgyülések eredménytelenségeit. Egész jogosult a feltevés, hogy igenis ezek a szervek azok, a melyek visszafejlődtek, erejöket elvesztették, a dekadencziának, a válságnak szükségszerüen kellett bekövetkezni. De ha a dolgot közelebbről szemügyre vesszük, akkor látni fogjuk, hogy mindezen tények inczidentális és nem szervezeti jelentőséggel birnak. Az intézményekben, különösen a nemzetben, megvan az erő, csak az azokat képviselő egyének gyarlók és ez nem egy ponton történik, hanem majdnem az egész vonalon. Azonkívül a kedvezőtlen viszonyoknak oly végzetes összetorlódásával találkozunk, mely ritkítja párját, és mely azután a legnemesebb törekvések és igyekezet mellett a bukást előidézi. Mint a hogy a legegészségesebb és erősebb embernél is a váratlan bonyodalmak egész sorozatának katasztrófával kell végződnie. Így történt ez nálunk is.

Hogy Mátyás halála után egy bizonyos visszahatásnak kellett bekövetkezni, az természetes. Az ő uralkodása a nemzet erejének nagymérvü igénybevételét jelentette, másrészt a hatalmaskodók nyakára annyira ráült, hogy nem csuda, ha az emberek örültek, hogy a nyomástól megszabadultak. — Fel is hozzák, hogy a befolyásos emberek azért választották Dobzse Lászlót, hogy árnyék-királyuk legyen. Már Salamon igen helyesen kimutatta, hogy megválasztásánál azon igen fontos indok is szerepelt, még pedig úgy vélem, hogy ez volt a hivatalos és döntő természetü, hogy ily módon a cseh hódításokat biztosan megtarthatják és így Mátyás politikáját folytathatják. Tényleg az 1490 és 1492. tczikkekben, a melyeket a koronázási feltételek gyanánt lehet tekinteni,

világosan kikötik, miszerint Morva, Silézia, Lausitz magyar tartományok.

Igaz, hogy kimondották, hogy Mátyás által behozott egy sulyos adónem eltöröltetik, de külömben Mátyás egész kormányzati rendszere épségben tartatott. A királynak felségjogai érintetlen maradtak. És míg Ulászló és II. Lajossal megtörtént az, hogy a csehek kereken kimondották nekik, hogy ti királyaink vagytok, de uraitok mi vagyunk,* nálunk ehhez hasonló nem esett meg vele. De jure Dobzse László annyi hatalommal rendelkezett, mint Mátyás király. 1492-ben (IX. tczikk) felségjogainál megtörtént az a korlátozás, hogy csak 100 házhelyiséget adományozhat (1498 : XXVI. tczikk), azonban ezen korlátozás is megszüntettetett. Különösen hangsulyozni kell, hogy ez azon érveléssel történt, hogy a rendek jogait és tekintélyét nem akarják csorbítani. Status et ordines nolunt constringere potestatem et auctoritatem Majestatis suae in aliquo.

Daczára annak, hogy cseh származása, a hazai nyelvnek ösmeretlensége, élhetetlensége, hozzá tévesztett viselkedése, főleg a Habsburgokkal kötött szerződés, melylyel Magyarországot, ha örökös nélkül halna el, nekik elalkudta, és a mely a legnagyobb ellenkezést, a nemzetben bizalmatlanságot és kicsinylést idézett elő, a nemzet ezt ürügyül soha sem használta fel, hogy a korona intézményes erejét csökkentse. Így például az 1496-iki országgyülésen irtóztató vihar támadt az adóknak hűtlen kezelése miatt és akkor általánosan felhangzott, hogy a nemzet még sokkal többet áldozna királyának és az országnak, csakhogy biztosíték legyen arra, hogy a pénz a megszavazott czélra fordíttatik.

Tisztán csak rajta mult a dolog. 1494-ben haddal támadta meg a hatatalmas Ujlakyt, Kishorváthyt, valamint az vrániai perjelt és meg is fékezte őket. Így kellett volna mindig eljárni. De a balszerencse úgy hozta, hogy a leghelyesebb kombinácziók balul ütöttek ki. Volt egy derék felesége, a franczia születésü Candalei Anna, szült is neki egy fiat és örököst, hanem belehalt, attól az időtől fogva azután buskomorságba

* *Huber,* Geschichte Oesterreichs III. kötet 515. lap.

esett, és még kevésbbé volt urnak való mint elébb. De hogy ez ily módon történt, az nem volt a nemzet hibája, az nem a nemzet politikai visszaesésének volt eredménye. Nincs nemzet a világon, melyet ilyen király válság elé ne vezetett volna és azért annak előidézését nem lehet a nemzet számlájára feljegyezni.

Nézzük már most az oligarchia féktelenségének kérdését, különösen azon körülményt, mennyiben volt képes az ország intézményeibe bomlasztólag belehatolni.

Azt igenis be kell ösmerni, hogy mind a két Jagelló gyámoltalansága, tehetetlensége folytán képtelen volt a nemzet egyes részeiben lakozó szubversiv ösztönökkel megbirkózni. Az ő uralkodásuk a főpapok és főurak garázdálkodásának, féktelenségének, zsarolásainak korszaka. Különösen egymást fosztogatták, a népet nyuzták, az adót rajta behajtották, de azért sem katonáikat ki nem állították, sem a pénzt a kincstárba be nem szolgáltatták. Így például 1496-ban az országgyülésen kitünt, miszerint 1.800,000 forint lett adóba fizetve, a melyből Ulászló csak hatvanezeret kapott.

Ezen korszak typikus alakja Bakács, az esztergomi primás és a sánta Báthory, a nádorispán.

Az első rengeteg vagyont harácsolt össze. 20 papi javadalmat bitorolt, és megvesztegetéssel akart római pápa lenni, a másik egy részeges, elbizakodott ember, a kinek, mulasztásai, izgágái folytán, nagy része van a mohácsi szerencsétlenségben, és a ki onnan megszabadulva, utközben a pécsi egyház kincseit elrabolta. A Jagellók korszaka hemzsegett ilyen dicstelen alakoktól, a kik, fájdalom, mind előkelő állásokat töltöttek be és befolyást gyakoroltak az ország dolgaiba, mely azután nap nap után rosszabbra fordult. A nélkül, hogy ezen tények palástolását vagy szinezését megkisérleném, mégis a tárgyilagos igazság szempontjából egy megjegyzést kivánok tenni. És ez az, hogy ezen kinövéseket nem kell a mai kor mértékével és tisztultabb felfogásával mérni, és hogy ezen kinövések nem zárták ki a hazafiasságot, áldozatkészséget. Például Zrinyi Miklós, a szigetvári hős, a magyar Leonidás semmivel sem volt jobb a Jagellók kora alatti főuraknál. Egy fosztogató harambasa, a ki hozzá Ferdinándnak vezérét

Kaczianert, ki nála vendég volt, orozva legyilkolta, csak hogy kincseinek birtokában jusson. És ezen aljasságok daczára egyikét követte el a legmagasztosabb hazafiui tényeknek, mint a hogy hasonló vértanuhalálra, az egész akkori főnemesség, mint látni fogjuk, készen is volt. De az oligarchia kérdésének kiugró pontja abban mutatkozik és itt van a kérdésnek igazi hordereje, hogy egyik mágnásnak sem jutott eszébe az állam-egységet megtámadni. Sem Corvin János, sem Zápolya, Báthory vagy Ujlaky, sem senki a hatalmaskodók közül nem játszotta a Csák Máté vagy a Németujváriak szerepét. Azon számos országgyülésen, mely ezen korszakban tartatott, és melyekről mindjárt szólani fogok, még kisérlet sem történt az oligarchia hatalmát törvényes intézkedések által szervezni és rendszeresíteni.

A mi ismét csak azt bizonyítja, hogy hazánk közélete nem igen jött ki sodrából, medréből, és nem lett volna nehéz azt egészen normális folyamatban tartani. Ez irányban eléggé jellemző az 1525-iki országgyülés, mely is a hatvani ország-gyülés után következett, és mely az oligarchikus reakcziónak ténye volt a középnemesség erélyes fellépése ellen. Bizonyára nagy és természetes lett volna az inger e miatt oly módon állani bosszut és főleg biztosítékot szerezni a jövőre nézve az által, hogy a nemesség politikai joga csorbíttatik és a főurak hatalma növelődik. Az, a mit Sulla tett Rómában, a Márius-féle demokratikus reformok után, az arisztokratikus restauráczió képében, azt nálunk is meg lehetett volna kisérleni, ha az oligarchia oly hatalmas lett volna, mint a minőnek vélelmeztetik. De nemcsak hogy Báthory et consorteseknek ilynemü merényletet megpróbálni eszük ágába sem jutott, hanem ennek éppen ellenkezője történt.

Az 1526 : XXXIII. tczikk megujítja az 1495 : XV-iknek azon intézkedését, melyben a főurak a megyei joghatóság alá helyeztetnek, tehát azon hatóság alá, mely is a középnemesség befolyása alatt állott.

Ezen intézkedés, úgy vélem, eléggé kézzelfoghatólag megértetheti velünk, hogy a dolgok nem jutottak azon végzetes lejtőre nálunk, a hol megállapodás nincs.

Nem is igen lehet abban kételkedni, hogy, ha közvet-

lenül ezen államcsiny után nem jön a mohácsi vész, Verbőczy és a nemesség helyreállítja az egyensulyt. Nem látok szervezeti bajt, természetesen az akkori idők mértékével mérve a dolgokat, a jobbágyság állapotában sem. Konstatálnom kell, hogy a jobbágyság érdekében hozott kedvező törvények, például az oly rendkívüli fontosságu szabad költözködési jog nem lett visszavonva.

A jobbágyság jogi állása nem romlott tehát Mátyás óta. Nem kell azt sem felejteni, hogy a jobbágyságnak meg volt adva a lehetőség a nemesi rendbe feljutni. Bizonyára a katonai szolgálat sokaknak adott erre alkalmat. Maga Dózsa is ily módon jutott a nemességhez. Más uton is mehetett a dolog, hiszen maga Bakacs is jobbágyfiu volt. Lényegesen mások és kedvezőtlenebbek voltak azon állapotok, melyek Németországban az 1524-iki nagy pórlázadást előidézték. Az életviszonyok összesége megváltozott ottan, még pedig mindannyi a jobbágyság hátrányára. Illetékes oldalról megtudjuk, hogy különösen Amerika felfedezése óta az igények megnövekedtek, és mindezek a jobbágy vállát nyomták. A fogyasztási adók be lettek hozva, melyek az életet megdrágították. A római jog reczepcziója igen megnehezítette az adós és általában a gyenge osztályok helyzetét, miután tudvalevő, hogy ennek éle éppen ezen osztályok ellen fordult. A parasztfelkelések ottan napirenden voltak, még pedig külömböző vidékeken 1476, 1491, 1498, 1503, majd a Rajna, majd a Majna mentén, egyszer Dél-, másszor Észak-Németországban találkozunk felkelésekkel. Hozzájárult a reformáczió nagy erjesztő ereje, mely is a társadalmi és közgazdasági téren szintén egy nagy mozgalmat indított meg, mely 12 pontból álló formulázott programmban jutott kifejezésre. Ez külömben egy helyes és mérsékelt programm volt, mely azután századok multán meg is valósult, de ellenállással találkozott, mi is azután az egész parasztságot fegyverbe szólítá, hogy azután annak teljes leveretésével végződjék.*

Az az irtóztató baj, az 1514-iki pórlázadás tehát nem ily indokra vezethető vissza, hanem egyszerüen egyike volt

* *Zimmermann*, Geschichte des deutschen Bauernkrieges.

azon váratlan inczidenseknek, melyek halmazatára volt szükség, hogy a nemzet kellő módon vértezve ne lehessen. Az egész expediczió annak a vészmadárnak, Bakacsnak volt tènye, ki pápaságra áhitozott és a ki a következményekkel, melyeket előrelátó politikusok, mint a derék Telegdy, megjósoltak, nem számolt. Ezek a következmények az ország katonai erejének csökkenésében mutatkoztak. Magának Dózsának vesztét nem lehet eléggé sajnálni. Amilyen vasakarat és hősi lélek lakott benne, a török háboru esetére a diadalmas hadvezérek között foglalt volna helyet. Az a társadalmi meghasonlás, sőt gyülölség, a mely is azután következett, azok a vérrel irott törvények, melyekben a megtorlás nyilatkozott, magok elégségesek voltak arra, hogy egy egészen egészséges nemzetet a sír szélére vigyenek; de azért mégis, miután láttuk, hogy ilyen és még sokkal sulyosabb összetüzések a leghatalmasabb nemzetek történetében is előfordultak, a tárgyilagos felfogásban meg ne zavarjanak, és nem szabad bennök többet látnunk, mint a mi tényleg volt, egy sulyos inczidenst. Általában óvakodni kell egyes kedvezőtlen jelenségeket általánosítani, vagy azok hatásait tulozni. Nem igen hiszem, hogy lett volna bármely nemzet történetének oly nagy epochája, melyben igen sötét tünetekkel ne találkoznánk. Csak két példát fogok felhozni, egyet a hajdankorból, a másikat az uj korból. Az elsőt veszem Rómának azon küzdelméből, melyre már másszor is hivatkoztam, részint ösmertsége, részint nagyszerüsége folytán. Róma sem volt oly nagy és dicső, mint a második pun háboru alatt, a melyet Hannibal lángeszével folytatott, a midőn azok után a rettenetes trebiai, trasimeni és cannaei vereségek után nem adta be a derekát és végre mégis leverte győzhetlen ellenfelét. Ezen korszakban nem egy csüggesztő jelenség ötlik szemünkbe, melyeknél a magyarországiak semmivel sem roszszabbak. Livius 25. könyve 3. fejezetében például olvassuk, hogy a gabonaszállításoknál a legnagyobb visszaélések történtek egy igen hatalmas és befolyásos ringet képező csoport által, melynek élén Marcus Posthumius, egy előkelő lovag állott; és a kiket a konzulok és szenátus, daczára, hogy gazságuk kiderült, nagy befolyásuk miatt még büntetni

sem mert. Az említett nagy csatavesztések a demokráczia és arisztokráczia közti ádáz harczból származtak, mely a veszély daczára vigan folyt, és a melynek az lett a vége, hogy két, egészen tehetség nélküli demagog — Flaminius és Varro — állott a légiók élére. De a római tanács és nép okultak a csapáson és kezet fogtak, és tökéletesen igaza van Mommsennek abban, midőn elmondja, hogy akkor, a mikor a római szenátus a cannaei irtóztató csatavesztés után testületileg ment a legyőzött hadvezér Varro elé, ki éppen a szenátusnak legnagyobb ellensége volt, hát ezen magasztos látvány azt jelentette, hogy a közös veszély érzetével szemben minden pártviszály elnémult, és csak egy érzés uralkodott — Rómát megmenteni.

A másik példát veszem Francziaország történetéből a konventnek rémuralma alatt. Soha ország gonoszabb kezekben nem volt, mint Robespierre és társai, soha egy országban a kormányzati desorganizáczió oly fokra nem hágott, mint akkor, midőn a nemzeti akarat megállapítása a konvent és a jakobinus-klubb között oszlott meg, a végrehajtó pedig a Comité de Salut public volt, melynek sem megfelelő szervezete, sem közegei nem voltak. Mindennek daczára Carnot lángesze, — a győzelem szervezőjének nevezték — és a franczia nemzet áldozatkészsége a legrövidebb idő alatt 14 hadsereget állított fel, a mely egy egész európai koalicziónak támadását verte vissza. Természetes, hogy az említett esetekben ez eredmények azért érettek el, mert mindkét nemzetben megvolt a kellő áldozatkészség és politikai erő.

Úgy vélem, képes leszek bebizonyítani, hogy az áldozatkészség teljes mértékben megvolt az ország középosztályában. Éppen oly mértékben, sőt talán fokozottabban, mint a történet előző vagy későbbi szakaiban. Ezt még egy osztrák történetiró, Huber Alfonz, is beismeri, ki pedig valami túlságos elfogultsággal nem viseltetik hazánk és nemzetünk iránt.*

* Geschichte Oesterreichs, III. kötet 525. lap.

XIX.

Különösen megvolt Verbőczy Istvánban, a ki lelke és szellemi intézője volt azon nagyszabásu politikai akcziónak, a melyet a nemzetnek uralkodó osztálya és fentartó ereje kezdeményezett az ország megmentésére. Szólani fogok először róla, azután az intézkedésekről, végre jellemezni fogom az ő akcziójának természetét. A mi Verbőczyt illeti, ővele azért kell foglalkozni, mert annak a korszaknak, de a nemzet egész történetének megértése csonka és hiányos lenne az ő érdemeinek kellő méltatása nélkül. Az a fény és ragyogás, mely az ő halhatatlan nevét körülsugározza, eltünteti azt a sötét felhőt, mely azon idők eseményeire ráborul. Ő azon korszaknak Deák Ferencze. Éppen oly bölcs és igazságos mint amaz, a nemzet jogi öntudatának megtestesülése, tele lángoló honszeretettel, eszményi képviselője a magyar nemességnek, mely azóta a populus Verbőczyanus elnevezést viseli.

Leginkább törvénykönyve által ismeretes, ezt kell röviden ösmertetni, annyival inkább, mert hiszen jogi felfogásában politikai programmja is kifejezésre jut. Nála a jogász és politikus kezet adnak egymásnak. Munkájának czélzatát megtudjuk Ulászló király megerősítő okmányából, melyben előadatik, hogy azon időkben oly nagy volt a jognak bizonytalansága, hogy midőn a perlekedők érvekkel sikert nem értek el, nekirontottak a biróknak, azokat megtámadták és bántalmazták. Ezen állapotokon akarván segíteni Ulászló, megbizta a nagy jogtudós hirében álló Verbőczy nádori itélőmestert, hogy készítsen egy törvénykönyvet. Ő feladatának meg is felelt és meg is alkotta 1514-ben hirneves törvénykönyvét, mely is Hármaskönyv — Tripartitum — elnevezést nyert, mert egy előszóból és három részből áll.

A legnagyobb nyomatékkal hangsulyozni kell, hogy ezen munkának megalkotása Verbőczy István kizárólagos érdeme. Ezt pedig azért kell tenni, mert egy oly kiváló történetiró, mint Salamon Ferencz, különben klasszikus munká-

jában,* azt állítja, hogy annak szerkesztése nem egyéni érdem, hanem a kornak műve az. Semmi bizonyíték nincsen arra, hogy ezen törvénykönyv alkotásába mások is befolytak volna, mint akár a Code Napoleon vagy a német birodalmi törvénykönyv létrejötténél. És a ki tudja, hogy nálunk jelenleg harmincz év óta egyik igazságügyminiszter, kodifikáló bizottság és szakreferens a másikat éri, de azért magyar polgári törvénykönyv még sem létezik, az Verbőczy érdemeitől a legnagyobb elösmerést éppen ez irányban nem fogja megtagadni.

Föl kivánom röviden említeni, miszerint ezen munkálat királyi szentesítést is nyert, hanem a szokásos királyi pecséttel el nem láttatott. A mi azonban nem volt akadály arra nézve, hogy törvény erejével ne birjon, mert úgy a birói gyakorlat, mint az országgyülés által szentesített jogszokás azzal felruházta.

Értékét már maga azon külső körülmény is igazolja, hogy Európa egyetlen állama sem volt képes azon időben egy ily törvénykönyvet létrehozni, valamint hogy egész 1848-ig hatályban állott.

De benső értéke és tartalma jóval magasabban áll. Jó lélekkel el lehet mondani, hogy Verbőczy halhatatlan műve a magyar államiság fenmaradásának egyik alapvető tényezője lett.

Ennek a műnek fénye mellett eltünik annak az örömtelen időnek homálya, ez a mű volt, mely a rombolásból gránitszikla gyanánt megmaradt, hogy a nemzet többi sarkalatos intézményeivel együtt az ujjáalkotás fundamentuma legyen. A Hármaskönyv volt a magyar államiság, a magyar társadalom és nemzet bibliája. És ha az országnak minden törvénye, minden intézménye elveszett volna, akkor ezen munka maga elégséges lett volna ahhoz, hogy belőle uj és egészséges alkotást emeljenek.

A munka alapvetésénél azzal a nagy organikus gondolattal találkozunk, hogy a magán- és közjogot nem választja és hasítja ketté egymástól. A római jogászok ösmert megkülömböztetése: »jus privatum est quod ad utilitatem singu-

* Magyarország a török hódoltság alatt, 62. lap.

lorum pertinet, publicum quod ad statum reipublicae spectat, magánjog az, a mi az egyesek hasznát, közjog az, a mi a közálladalmat illeti,« nála éppen úgy nem jut kifejezésre, mint az angol Common Lawnál vagy például Blackstone Commentárjaiban, a hol tudvalevőleg az angol király felségjogai a személyek jogai közt foglalnak helyet. Igaz, hogy azután túl is lő a czélon, mert, igazi angol rendszertelenséggel, a parlament, a királyi jogok, férj és feleség, szüle és gyermek, gazda és cseléd viszonyai mind egy kalap alá vétetnek. A magán- és közjog határait megkülömböztetni úgyis nehéz, különben is egy forrásra vezethetők vissza, különösen egy történeti fejlődésü alkotmánynál.

A történeti felfogás mindenütt érvényesül a Hármaskönyvben. Elkezdve azon mély értelmü meghatározástól, mindjárt műve kezdetén (I. rész 3. czim), a hol a nemesség eredetéről ir, alig van egy jelentősebb részlete, a hol történeti vonatkozásokat nem találunk. A magyar nemzet történetének és fennállásának egész bölcselete nyilatkozik meg a Hármaskönyv következő szabványában (I. rész 18. czím), melyet azért is választottam jelige gyanánt. Még egyszer ismétlem egész szövegében: »Si autem quaeretur, quare jura ac bona possessionaria servitiis acquisita jus foemineum non sequentur. Repondeo ideo: quia Regnum istud Hungariae, cum partibus sibi subjectis, in medio faucibusque hostium situm et positum est. Quod gladio semper, et armis tutari defendique solet, bona etiam et jura possessionaria arte militari et sanguisque effusione progenitores nostri acquisiverunt et modo quoque acquiri consueverunt, mulieres autem et puellae cum hostibus decertare non solent neque possunt.« Magyarul: Ha pedig kérdeztetnék, hogy van az nálunk, hogy az asszonyok és leányok a szerzett javakban és jogosítványokban nem örökösödhetnek? Válaszom a következő: mert a magyar birodalom alávetett részeivel együtt ellenségek között és azok torkában fekszik, csakis karddal és hadi tudománynyal oltalmazható meg. A jogok nálunk általában fegyverrel és a vérnek kiontásával szereztetnek és tarthatók fenn, az asszonyok és hajadonok pedig az ellenséggel viaskodni sem nem képesek, sem nem szoktak.

A magyar államiság két alkotó tényezőjének, a korona és nemzet jogainak világos és kétségbe nem vonható meghatározásával találkozunk nála. Megösmerjük belőle a koronának szentséges jellegét, annak hatóságát, a felségjogokat, hozzá például oly körülményes szabatossággal, mint az egyházat illetőleg (I. rész 11. czim). Ki van abban fejtve, hogy a pápa nem gyakorol fenhatóságot az egyházi javadalmak adományozását illetőleg, mert az egyházakat nálunk a királyok alapították. Azután, mert a kereszténységre is a nemzetet nem apostoli hitszónokok, hanem királyaink térítették, innen a kettős kereszt az ország czimerében, az egyik apostoli, a másik királyi. Végre elévülés is járult hozzá, miután ezen jogositvány a magyar királyok által több mint 500 évig gyakoroltatott. Megtaláljuk a nemzet, a törvény, a kiváltság fogalmát, meg a nemzet jogát a törvényhozásban, és az egyes nemes embernek (I. rész 9. czim) sarkalatos igazait. Ezek a következők voltak. A nemes ember csak a törvényesen megkoronázott királynak van alávetve. Jogait, jövedelmeit, birtokait szabadon használhatja, adót, harminczadot, igaz, nem fizet, de az országot köteles védeni. A király a nemes embert a törvény rendjén kivül személyében, vagyonában nem támadhatja meg. Csakis törvényes idézéssel és rendes birói uton büntethető. Az aranybulla értelmében a törvény megsértése esetében büntelenül ellentmondhat. Az egész nemesség egyenlő joggal bir, ez alatt értetnek egyháznagyok, bárók, főurak is. Nem fogja senki sem tagadhatni, hogy ebben a jogállam és egyéni szabadság igen jelentékeny biztositékai foglaltatnak. És ha tekintetbe veszszük, hogy ezen jogokat egy számos tagból álló középosztály élvezte, mely az alsóbb rétegektől kinai fallal nem volt elzárva, és hogy ezen igazak meg is lettek oltalmazva, hozzá folytonos gyakorlat folytán átmentek a nemzet husába és vérébe, akkor csakugyan ezen intézkedések egy jobb jövő zálogát is képviselték. Az egész konczepczió a nemzeti élet talajában gyökeredzett. És ha jól fejeztem ki, hogy az imperium és libertas, az erő és szabadság volt a magyar államiság életelve, úgy ő törvénybe iktatta és szilárd formulákba öntötte őket. Róla csakugyan el lehet mondani: »Exegit monumentum aere

perennius«. Oly emlékoszlopot emelt, mely szilárdabb lett az érocznél.

Szólottam már előbb a tulajdonjog és családjogok erőteljes konstrukcziójáról, a mely a milyen akadálya volt a hübériségnek, olyan emeltyüje volt a nemzet politikai erejének, a családi kapocsnak és megmaradásnak. A Hármaskönyv első része 134 czimének majdnem mindenike ezzel a materiával foglalkozik, melyet már elébb jellemeztem és mely az ősiség neve alatt ösmeretes. Verbőczy ezt az egész anyagot a legnagyobb lelkiismeretességgel és alapossággal tárgyalja. Éppen úgy meg van határozva benne, hogy a családi okmányok őrzése kit illet, mint az a szintén igen jellemző rendelkezés, hogy az ősi birtokot szabad azon esetben elidegeníteni — I. rész 59. czim — ha a család feje török fogságra jut. Egy szóval a magán jogviszonyok minden mozzanatában látjuk a nagy szervi összeköttetést, a közérdek mindenek felett álló souverain követelményével. Szólottam már elébb, midőn a koronának tanát felemlítettem, azon óriási erőről, a mely az alkotmány azon alapgondolatában rejlik, a mely a politikai jogokkal felruházott egyes személyiség jogosítványait összeköti a nemzet közjogának egészével, azon kölcsönös átruházás és összeköttetésről, mely is a szent koronának teste és annak egyes tagjai közt létezik. Ezt a tant nem Verbőczy alkotta, de formulázta oly világosan és szabatosan, a mely minden kételyt kizárt és örök időkre szólott.

A mely thémát csak megpendít, ma is helyes és egészséges nézeteket fejez ki azt illetőleg. Tudvalevőleg szól a törvényhatósági és helyhatósági szabályalkotásról — statutum — és elmondja, hogy az illető testületek birnak ezen joggal, csakhogy az ország törvényeivel nem ellenkezhetnek. Elmondja továbbá — III. rész 3. czim, — hogy a városokban a mesteremberek is birnak ezzel a képességgel, ha más jogkörét nem sértik és a fejedelem hozzájárul. Ha pedig nézetkülömbség támad, a józanabb résznek kell dönteni. Munkájának előbeszédében szól a biró feladatáról, képességeiről. Arany szavak azok, melyek ma is értékkel birnak. Legyen részrehajlatlan, se szeretet, se ellenszenv ne befolyásolja. Még ha itélete igazságos, még akkor sem áll a

lelkiismeret itélőszéke előtt, ha esetleg szenvedély sugalmazta. Különösen inti, hogy esetleg a tanuk és ügyvédek által ne engedje magát félrevezettetni, mert ámbár a tények és bizonyítékok alapján kell itélni, mégis fődolog a lelkiismeret szavának a követése. Finoman külömböztet meg a biró tudomását illetőleg a köz- és magánszemély között, de ha a kettő között konfliktus támad, kövessen el mindent, hogy az ártatlan felmentessék.

A 48 előtti nemzedéknek gyakran vetették szemére, hogy egész tudása Verbőczyből áll. Lehet, hogy mint tudás nem nagy mennyiséget teszen ki, de minőségileg nem megvetendő tőkét képviselt. Derék tudósunk, Venczel Gusztáv, említi,* miszerint a nagytekintélyü 1848-iki országbiró, Majláth György, minden évben egyszer elolvasta Verbőczyt, és mindig fedezett fel benne hasznos és értékes dolgokat. Mindenesetre talált benne annyit, a mennyi egy erős közjogi és nemzeti öntudat képzésére elégséges. A ki Verbőczyben otthonos volt, az meg tudta becsülni hazája alkotmányát és a magyar nemzet hegemoniáját, és talált is hatásos eszközöket annak megoltalmazására. Nemcsak, hanem arra is, a mit elébb említettem, a jobb jövő előkészítésére. Ha már erről szólok, röviden csak két mozzanatot említek föl. Tudvalevő, hogy az 1848 előtti hatalmas és dicsőséges nemzedéknek az volt egyik programmpontja, hogy jobban kell körülbástyázni az alkotmányt. Ezen tétel akkoron bizonyára azt is jelentette, hogy Verbőczy sánczai és vártornyai odáig legalább becsülettel teljesítették feladatukat. És ha továbbá egy másik programmpont abból állott, hogy az egész nemzetet be kell fogadni az alkotmány sánczaiba, akkor ugyanezen alkotmány számára ki lett állítva a nemesi oklevél, a fejlődésképesség nagy minősitvénye. Nem kisebb ember, mint Kossuth Lajos, nem egyszer, de többször hangoztatta azt, hogy az 1848-ki törvények egyetlen egy uj eszmét sem hoztak be a magyar alkotmányba, hanem hogy azokat részben életbe léptetik, részben a változott viszonyokhoz alkalmazzák. Ebből tehát az következik, hogy Verbőczy politikai és társadalmi rend-

* Magyar magánjog rendszere, I. kötet 15. lap.

szere nem képezett ellentétet a haladás nagy eszméivel szemben, hanem annak előhirnöke lett.

Mert akármilyen arisztokratikusnak vétetik is Verbőczynek országlási rendszere, ezzel szemben a demokráczia nem ellentétet, de természetes fejlődési fokozatot képvisel. Ama jelentős történeti törvény jelentkezik ebben, melyet már Gervinus észlelt, és melynek idézett munkájában kifejezést is adott, jelesen a politikai jogosítványok megvalósulása elébb az egyes-, később a kevesebb-, végre a tömegeknél. A mi Verbőczy lelki szemei előtt lebegett, az önkormányzat, a jogok és kötelességek közötti egyensuly, azok oly szervi gondolatot képviselnek, melylyel az átmenet az arisztokrácziából a demokrácziába természetszerüen következik. Ebben a gondolatban oly suly és erő lakozik, hogy az érvényesül, még ha az a kiváltságok szük pereczei közé szoríttatik is.

Éppen a történet tanít meg mindannyiunkat, hogy mikoron az idők teljessége bekövetkezik, az intézményben rejlő erő széttöri az elavult hüvelyt, a korhadt békókat, hogy tért nyisson az uj életnek. Mindez benfoglaltatik Verbőczy művében, éppen úgy, mint a hogy megtaláljuk nála az erőteljes fellépésnek megfelelő kiadását is. És midőn századok multán Kossuth Lajos, maga is a populus Verbőczyanus egyik fenséges alakja, mesterének nyomain haladva, tért akarva nyitni az uj életnek, mely is a Tripartitum védszárnyai alatt erősödött meg, kereken kimondotta a »Pesti Hirlap« hasábjain az aulikus mágnásoknak: »veletek, ha akarjátok, nélkülötök, sőt ellenetekre is, ha másképpen nem lehet,« akkor ő azon Verbőczy szellemében járt el, ki Hatvanban, mint azt látni fogjuk, oda dobta az oligarcháknak a keztyüt a közérdek képviseletében, szemben a különérdekkel.

Ezen véleményem megalkotásánál, melynek indokolására talán elég a mit előadok, természetesen nem a betüt, de a szellemet, nem a formát, de a lényeget tekintettem.

És ha nem ily módon járunk el, akkor az, a mit az alkotmányokban történeti fejlődésnek, jogfolytonosságnak nevezünk, nem képződhetik. Minden reform egy bizonyos tekintetben az elébbi intézménynek negáczióját képezi, de azon körülmény, hogy az illető intézmény a viszonyok alakulása

következtében idejét multa, nem jelenti azt, hogy a maga idejében nem volt helyes, üdvös dolog, és hogy annak szerzője nem állott volna feladatának magaslatán. Jöhet idő például, midőn a mostani dédelgetett parlamentáris rendszer is túl lesz haladva, de mégis ki fogná tagadni, hogy a mai helyzetben jobb nem létezik. A politikai alkotások megitélésénél a lényeg bizonyos eszmék érvényesülése és a tökéletesedés szervi lehetőségében áll.

És ha nem túlzás a Hármaskönyvet a régi Magyarország bibliájának tekinteni, úgy nem túlzás Verbőczyt a magyar alkotmány védszentjének elkeresztelni. Ez már azért sem túlzás, mert hiszen az ő érdemei méltatásánál nem hiányzik az advocatus diaboli sem, a ki tudvalevőleg a szentté avatásoknál szokta az ócsárlás dísztelen munkáját teljesíteni. Ő nála nem egy van, de legalább három. A mult században, midőn felsőbb rendeletre megkezdődött a hajsza a magyar alkotmány elpusztítására, két osztrák professor, Grossing és Gustermann, és József császárnak egy magyar Bach-huszárja, Izdenczy, rendszeres támadást intéztek Verbőczy ellen, azt akarván bizonyítgatni, hogy a nemzet legfontosabb jogai csakis az ő ábrándjainak szüleményei.

Az az éktelen düh, a förmedvények esetlen tombolása, melyet a nemzet ellenségei intéztek ellene, és a melyek benne éppen úgy nem okoztak kárt, mint a tenger szennyes tajtékja a kőszikla gránit-talapzatán, azok bizonyítják, hogy mily szolgálatokat tett hazájának. A mint hogy azután a nemzeti visszahatás mennydörgése megtanította a bérenczek gazdáját, Józsefet, hogy a Verbőczy ábrándjai félelmetes valóságokat képeznek.

Verbőczy István személyisége és értéke meghatározásánál igen fontos mozzanatnak tekintendő azon körülmény is, melynek fontosságát nem lehet eléggé hangsulyozni, miszerint egész élete és működése teljesen összhangban volt azon nagy elvekkel és felfogásokkal, melyek alapvető munkájában kifejezésre jutottak. Azt a megtestesült jogi öntudatot, melyet könyvében hirdetett, a birói széken is gyakorolta, saját érdekeinek feláldozásával. Az ő feladata volt itélkezni saját vezérének és pártfogójának, Zápolyának, igényperében

az Ujlaki-örökséget illetőleg. Zápolya ellen döntött, a mit az meg is fizetett azzal, hogy támaszát tőle elvonta, a mi azután bukásának egyik indoka lett. Politikai működéséről, mint a nemzeti iránynak igazi vezére és intézője, mindjárt lesz szó.

Az akkori nemzeti közvélemény egészséges és jóravaló irányzatát mi sem bizonyítja jobban, mint azon tántoríthatlan ragaszkodás és hálaérzet, melylyel irányában viseltetett, kivéve azt a gyászos pillanatot, a midőn a hatvani országgyülés után a királyi pár kétszinüsége, Zápolya haragja és Báthory, valamint jeles kompániája mérhetetlen gyülölete folytán, egy erőszakos kisebbség reá támadt. Több mint egy negyed századon át ő volt a köznemesség elösmert vezére, mely is bizott benne, követte és jutalmazta őt. Miután szegény sorsban élt, többszörösen országos jutalmat szavaztak meg számára közadó képében.*

De az elösmerés koronáját a hirneves hatvani országgyülésen nyerte el, a hol valójában a nemzet egyetemét képviselő, egybegyült közönség ezrei és ezrei közfelkiáltással a kaján Báthoryt állásától megfosztva, nádorispánná tették.

»Kit választhatunk mást,« mondák, »jobbat mint ő, ki az ország törvényeit oly jól ösmeri, igazait megoltalmazza, kinek nem kell tanulnia, mert maga mindent tud és mást taníthat és a ki ösmeri a mi nyomoruságunkat.«

XX.

Hogy ezen megtiszteltetés mennyire meg volt érdemelve, hogy milyen természetü politikai szolgálatoknak volt jutalma, arra nézve elég, ha egy tekintetet vetünk az ország törvénykönyvébe. A Corpus Juris minden időben egyike a legtanulságosabb olvasmányoknak, mert annak folytán, hogy az országgyülés volt a nemzet életének központja és exponense, annak nyilatkozványai a nemzet törekvéseinek hű tükre gya-

* *Kovachich,* Supplementa ad Vestigia Comitiorum, II. kötet 425. lap.

nánt tekinthetők. Ulászló és Lajos törvényei különösen élethű képét nyujtják azoknak a küzdelmeknek és törekvéseknek, a melyeket a politikai jogokkal felruházott nemzet hazája szabadságáért, megváltásáért folytatott. El lehet mondani jó lélekkel, hogy soha a világon több áldozatkészség és helyesebb politikai törekvések nem nyilatkoztak meg, mint akkor a magyar nemzet törzsében, úgyannyira, hogy ha akkor a királyság feladatának magaslatán áll és ezen törekvések élére áll, az ország baján könnyü szerrel lehet vala segíteni.

Rendkívüli fontosságu jelenség és tény ez irányban az 1492: CVIII. tczikk, mely meghatározza, hogy az országgyülésen a főpapok- és urakra négy napnál tovább nem kell várni és az országgyülés akkor nélkülök végez; mert a szegényebb sorsu nemesek ezen intézkedés nélkül mintegy az országgyülésről kirekesztetnek, miután a huzamos várakozásra költségök nincs.

Az 1496: XXVI. tczikk elrendeli, hogy a nemesség fejenként hivatik meg az országgyülésre, a XXV. tczikk kimondja, hogy az országgyülés elé kész javaslatokat kell terjeszteni, melyeket elébb a királyi tanácsban az érettebb elemek — saniora pars — befolyásával kell megállapítani, esetleg névszerinti szavazással eldönteni, mert külömben sok idő elvész a haszontalan szóbeszéddel. Ezen intézkedések igazi hordereje abban rejlik, hogy a középnemesség, belátván annak szükségét, miszerint a politikai működés sulypontjának benne kell rejleni, át volt hatva teljesen azon kötelességérzettől, hogy az országgyülésen megjelenjen, a bajokat és sérelmeket megorvosolja.

Szimptomatikus jelentőséggel birnak erre vonatkozólag az 1498-iki tczikkek. Szalay Lászlónk azt mondja, hogy ezen törvényeket egy hatalmas értelmiség, Verbőczy István fogalmazta. Teljes mértékben igaza van, ezen törvényeknek úgy tartalma, mint szerkezete az ő nagyszabásu szellemére vall. A törvényeknek következő bevezetése a jogérzetnek beczikkelyezését jelenti.

Két eszköze van a fejedelemnek, a fegyver és a jog.

A fejedelemnek nemzetét törvényre és igazságra kell tanítani, ennek lényegét pedig a római jogászok hires három-

sága képezi. »Honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere,« vagyis tisztességben élni, senkit sem sérteni, mindenkinek igazait kiszolgáltatni. Valójában Cicero és Ulpián tanításai nemesebb czélt nem tüzhettek ki maguknak, mint egy nemzet becsületes törekvéseinek irányt adni és mint annak közéletét a legnemesebb tartalommal megtölteni. Ettől a pillanattól fogva határozottan meg lehet Verbőczy inspiráczióját állapítani, mely is fokozatosan nőtt és fejlődött, oly módon, hogy a nemzeti közvélemény valódi vezére gyanánt őt lehet tekinteni, habár a hivatalos jelleggel inkább Zápolya volt felruházva, nagy hátrányára a dolgoknak, a mint az mindjárt ki fog derülni.

Azon kötelességérzet, melyre imént hivatkoztam, nyilatkozik meg ezen országgyülés I. tczikkében, mely büntetéssel sujtja az illetőket, a kik nem tesznek eleget azon kötelezettségüknek, hogy az országgyülésen megjelenjenek, a főnemes kétszáz ezüst márkát, a köznemes pedig százat fizet. Az intézkedéseknek egész sorozata foglalkozik a honvédelem kérdésével, melyet biztos alapokra akar fektetni és a mely iránti kötelezettségeket szabatosan meg akarja állapítani.

Meg van állapítva, hogy a királynak, az erdélyi vajdának, a székely és a temesi grófnak, a horvát bánnak, az érsekek, püspökök és káptalanok dandárjainak mily számból kell állani. Közel 40 világi főur név szerint fel van sorolva, hogy jobbágyainak arányában mennyi katonát tartozik kiállítani. Éppen így meg van állapitva a kisebb, úgynevezett egytelkes nemesek védkötelezettsége; a fegyverzet alkatelemei paizs, lándzsa, mellvas, sisak. El van rendelve a sereg összeirása, a készenlétnek határideje. Azonkívül ezen országgyülés számtalan fontos és becses intézkedést tartalmaz a kormányzat, jogszolgáltatás és közadózás szempontjából. Közülök csak egyet említek fel, mely külömben már az aranybullában is található, t. i. a hivatalok és egyházi javadalmak kumulácziója eltiltatik.

Ulászló későbbi országgyülései is figyelemre méltók oly törvények hozatala által, melyeket méltán lehet alkotmányosságunk legerősebb biztosítékai közé sorozni. Így például, midőn 1899 első hónapjaiban, a végzetes Bánfi-regime

alatt, még nem volt megszavazott költségvetés és önkéntes adófizetések történtek, teljes joggal lett felhozva az 1504-ki országgyülés I. tczikke, melyben világosan kimondatik, hogy a közadót csak az országgyülés szavazhatja meg, ha pedig egy megye a meg nem szavazott adót önkéntes ajánlat képében fizetné meg, úgy nemeseinek összessége ez által a hitszegés büntetésébe és becsületének és emberségének elvesztésére itéltetik.

A kormányzati felelősség nagy elvei jutnak kifejezésre az 1507-iki országgyülés V., VII. és VIII. czikkeiben, melyek kimondják, hogy a király az ország ügyeiről csak választott és többi tanácsosaival intézkedhetik, hogy csak az országtanács által elfogadott rendeletei érvényesek. A ki az ország tanácsában az ország közjava ellen vét, ezt az országgyülésnek be kell jelenteni, mely azt megbünteti. A kik az ország törvényeit megsértik, határozottan felségsértőknek tekintetnek és elitéltetnek.

Tudvalevő, hogy ezen törvények voltak azok, melyekre még a jelen század alkotmányos harczaiban is hivatkozás történt, a minek folytán teljes joggal lehetett mondani azt, hogy a miniszteri felelősség nagy elve, mely 1848-ban inauguráltatott, nem volt uj természetü jelenség közéletünkben.

Kétségtelen, hogy az előadottak tanusága szerint a törvényes intézkedésekben nem volt hiány. A hozott törvények sokasága mindenkinek eszébe juttatja bizonyára az ösmert latin szólamot: plurimae leges, pessima respublica, mentől több a törvény, annál rosszabb a közállapot. Ennek igazságát magam is elösmerem, és a felhozottakat nem is azért hoztam fel, mintha hinném, hogy paragrafusok önmagukban elégségesek a bajokat megorvosolni, hanem igenis azért, hogy beigazoljam, hogy a nemzet látta a bajokat, akart is rajtak segíteni.

A külömbség magyar és lengyel állapotok közt éppen abban rejlik, hogy Lengyelországban úgy a törvényhozás, mint a végrehajtó hatalom desorganizálva volt, funkczióját nem tudta teljesíteni, és a nemzet ezen az organikus bajokon nem volt képes segíteni. Magyarországban a baj nem ott

volt. A törvényhozás képes volt törvényt alkotni, a koronának megvolt az alkotmányos hatalma azt végrehajtani, ha nem tudott vele élni, annak csakis saját gyámoltalansága volt oka. A nemzetnek, mint már felhoztam, nem hibája, de végzete volt, hogy Nagy Lajos és Mátyás székén egy Dobzse László ült. Ha egy nemzet a fejedelmi hatalmat erőteljesen üti nyélbe, ha nem akar pictus masculust vagy bábkirályt, akkor természetesen ki van téve annak a veszélynek, hogy, ha ilyen egyén ül a trónon, akkor a legnagyobb válságok jöhetnek létre. A Jagellók alatt is, ha Mátyás lép helyökbe, a mohácsi vész nemcsak kikerülhető, de a nemzet dicsőséggel mászik ki belőle, mert a szükséges előfeltételek megvoltak.

Ezek a felfogások és nézetek kifejezésre jutottak konkrét alakban is. A visszahatás ugyanis az idegen uralom ellen, az a törekvés, hogy a nemzet saját husából és véréből válasszon királyt, hatalmasan megnyilatkozott az 1505-ik országgyülésnek egy végzésében, mely ugyan királyi szentesítést nem nyert, de a nemzet felfogását és érzelmeit szabatosan és határozottan fejezi ki. Ezen végzésben elmondják a rendek, hogy az ország rémséges szétrongyolásának és csufságos pusztulásra jutásának főokát az idegen urakban és királyokban találják, kik saját hasznukkal foglalkozva a szittya nép szokásait és erkölcseit nem voltak képesek megtanulni. Mig azon királyok, kik a nemzet törzsökéből származtak, a nemzetet boldoggá tevék és jó hirnevét tündökölve a csillagokig emelték, addig az idegenek az ország virágzó tartományait elvesztették, a honfiak ellen irgalmatlanul jártak el, az országot gyalázatba ejtették. Ennek folytán az ország rendei, a kisebbek úgy mint a nagyobbak, egyértelmüleg elhatározták, hogy mindannyiszor, midőn a koronázott király fiuörökösök nélkül hal meg, külföldit többé az ország királyi székébe nem ültetnek, hanem csakis az ilyen hivatalra alkalmas és képes magyar embert. Ezt a végzést aláirta a nádor, kilencz főpap, 35 főur és 152 nemes, mint a megyék küldöttjei, a melyeknek a végzés másolatai el is küldettek.

Ezen határozat leginkább Verbőczy befolyása alatt történt, ki is azt egyikével azon nagy politikai szónoklatok-

nak, melyeknek mestere volt, ajánlotta és el is fogadtatta. Jeles és érdemes történetirónk, Fraknói legujabb munkájában, melyet Verbőczynk életének * szentelt, és a melyben külömben méltó emléket emelt a halhatatlan magyar államférfinak, ezen határozatot megtámadja azzal az érvvel, hogy a rendek nem voltak jogosítva ilynemü intézkedések foganatosítására. Alig hinném, hogy a tudós püspök ezen felfogását a magyar közjog szempontjából osztani lehetne. Az országgyülésnek határozathozatali joga megvan, törvény erejével az nem bir, de magát kötelezheti vele, véleményét ily módon kifejezésre juttathatja. Midőn az 1861-iki országgyülésen arról volt szó, hogy annak első nyilatkozványa határozat vagy felirat legyen-e, Deáknak eszébe nem jutott tagadásba venni, hogy a törvényhozás akaratát ily módon is ne fejezhetné ki. Még ha koronázott királya van is a nemzetnek, még akkor is birja az országgyülés nyilatkozatának ezen jogosultságát, mert hiszen ezzel a korona jogait nem sértheti, miután annak szankcziója nélkül végezvén, úgy sem hajtható végre. Minden ténykedésénél a törvényhozásnak tehet a korona az ő szempontjából kifogást, csak éppen ennél nem, miután itt egy oly eshetőség bekövetkeztéről van szó, a mikor a király már nincs életben és utódjáról kell gondoskodni. És miután akkor Magyarország még nem volt örökös királyság, miután szabad választási jogáról nem mondott le, kétségtelen, hogy Ulászló halála után ezen jognak gyakorlata magától feléled és érvényessé lesz, a minek folytán teljes joga volt a nemzetnek azt választani és azt kivánni, a kit akar, választhat nemzeti királyt, mellőzhet külföldi származásút.

Legfeljebb azt lehetne felhozni, hogy a királyválasztó országgyülést ily módon megkötni nem lehet. De miután a későbbi országgyülés az elébbinek határozatát megváltoztathatja, reá nézve ebből közjogi sérelem nem származhatott. Gondolom, így áll a dolog elméletileg, gyakorlatilag úgy sem volt az egész végzésnek jelentősége, mert hiszen Ulászló után fia jött a trónra, később pedig Zápolya és Ferdinánd kölcsönösen elismerték egymást.

* A magyar történeti életrajzok 1899-iki folyamata.

Lajos tudvalevőleg egy 10 éves gyermek volt atyja halála után és a kormányzatot saját személyében nem vehette által. Bekövetkezett tehát az interregnum, vagyis azon kormányzati állapot, a hol a végrehajtó hatalomnak a hatály és erély forrásai bedugulnak. Lajos nem volt egészen tehetségtelen és határozottan jóindulattal birt, a ki helyesen befolyásolva és vezetve derék uralkodó lett volna. Csakhogy, fájdalom, éppen ezen megfelelő vezetés sem neki, sem hazánknak nem jutott osztályrészül. Gyámjai között az első helyet a brandenburgi őrgróf foglalta el, ki épenséggel nem volt azon tésztából gyurva, melyből családja, a Hohenzollernek, Poroszország nagyságának alkotói. Költekező, mulatni vágyó ember, ki gyámoltjába léhaságot és gondatlanságot oltott. Mikor a gyámságnak vége szakadt, a királyt megházasították; neje lett az osztrák Mária, V. Károlynak és I. Ferdinándnak huga, ki ugyan tehetséges, férfias lelkületü hajlamokkal birt, de a nemzetet nem ösmerte és feladatát úgy fogta fel, hogy ő tulajdonképpen nem Magyarország királynéja, hanem a Habsburg-dynastiának ügynöke, ki annak számára a trónt biztosítja.

Egy jó krónikás ember, Petheö Gergely, ki külömben Horvátországban főkapitány volt, úgynevezett rövid krónikájában, mely, ha jól emlékszem, először 1660 táján jelent meg, azt mondja Báthoryra és Zápolyára: adta volna bár Isten, hogy ennek a két urnak sem egyike, sem másika soha nem született volna, nem vesztünk volna el ily szörnyen országostul miattok. Tényleg szintén nagy szerencsétlenség volt Zápolya Jánosnak, a nemzeti politika és párt vezérének kétértelmü helyzete és azon jelentékeny fogyatkozása, hogy kényes állapotába magát beletalálni nem tudta és a szükséges tulajdonságokkal nem birt, hogy akaratát kierőszakolja. Alattvaló nem tudott lenni, a királyságot pedig megszerezni nem volt képes. Egész életén keresztül trónkövetelő volt úgy Ulászló, mint Lajossal szemben. Ulászlótól folytonosan követelte, hogy leányát, Annát, ki az osztrák Ferdinándhoz ment nőül, adja neki feleségül, már Lajos életében bejelentette igényét örökségére, úgy a korona, mint özvegye kezére.

Sem hadvezér, sem politikus nem volt, még következetes sem. Bár a köznemességnek volt a jelöltje és feje, szerencsét

próbált az udvarral és Báthoryval; ezek lefőzték, emberei megzavarodtak. Nem tudott sem annyira jutni, hogy ellenfeleit kibékítse és azok bizalmát kinyerje, sem annyira, hogy azokat megfélemlítse. Két pad között a földre esett, és ezen kevéssé szilárd helyzetben csak ártott, de nem használt.

El lehet pedig jó lélekkel mondani, hogy közvetlenül a katasztrófa előtt Magyarország mindazon tényezőkkel rendelkezett, melyek a becsületes kibontakozást lehetővé tették. Még arra való emberekben sem volt hiány, minden osztályban találunk kitünő egyéniségeket és jó hazafiakat, kik az ügyek élére állítva, más fordulatot adhattak volna az ügyeknek.

A főpapok közt ott voltak például Várday, Beriszló Péter, kinek vitézségét, martyrhalálát hazánk és a keresztény világ védelmében krónikák és historiás énekek dicsőitik, Brodarics. Tomoryt, ki azon kornak egyik legnemesebb alakja volt, inkább a katonák közé kell sorolni, mert hisz egész életén keresztül ezen pályán működött, de megtörtént rajta azon egész kedélyvilágát megrendítő szerencsétlenség, hogy két menyasszonyát vesztette el, így vette magára a szerzetesi öltönyt. Igen nagy és elsőrangu vezéri tehetség volt Frangepán Kristóf. Egy középkori condottieri-természet, a ki egyszer V. Károlyt szolgálta, majd ellene fordult, a ki majdnem minden akkori harcztéren háboruskodott és kitünően be is vált. Hogy a legnehezebb strategiai feladatokat képes volt megoldani, bizonyítja Jajcza várának felmentése, melyet csekély sereggel, daczára annak, hogy utját mindenütt túlerő állotta el, a legnagyobb bravurral véghez is vitt. Egy hatalmas egyéniség volt Keglevich Péter, a ki ugyanezen Jajcza várát dicsőséggel megoltalmazta és a hazának megtartotta. Vagy a Beöthy Zsolt által, a mohácsi vész irodalmáról irott tanulmányában, oly művészileg rajzolt Ráskay Balázs, az ősi Guthkeled nemzetség sarja, az ország egyik legelőkelőbb, vitézebb és kegyetlenebb daliája, egyaránt réme a lázongó parasztságnak, mint a török martalócznak.

Az ősi magyar virtus egyáltalában nem volt csökkenőben. Az egész időszak alatt nem egy fényes győzelem vivódott a félhold felett, és ha a végvárak el is vesztek, de az nem a várőrség hősiességén mult. Logodi Simon embereivel

végleg kitartott és mind egy lábig ott veszett. Egy részrehajlatlan itélő, a római szentszék követe, beösmeri, hogy ha Magyarország jól kormányoztatnék, a töröknek nem volna a magyarnál hatalmasabb és vitézebb ellenfele.*

A mint a katonai téren megvoltak a szükséges emberek és képesség, éppen úgy megvoltak ezek a politikai téren is. Ezen politikai akczióban a vezér, mint már említém, Verbőczy volt, a ki különösen ezen korszakban érte el fejlődésének tetőpontját, ki feladatának magaslatán állott, ki egészen tisztában volt magával és a teendőkkel. Nem állott egyedül, mint vezér egy kiváló törzskar vette őt körül, a mely is képes volt mindazon politikai és kormányzati funkcziók teljesítésére, melyek bajok és sérelmek orvoslására igényeltettek. Ott volt Ártándi Pál, még Verbőczynél is nagyobb szónoki tehetség, a ki az országgyüléseken lelkesítő és buzdító szavaival nagy mérvben hozzájárult az elért eredményekhez. Számottevő személyiség volt Glesán Miklós, a ki a kormánytanácsban tehetségeinél fogva döntő természetü befolyást gyakorolt és kinek Verancsics szerint mind az ország és urak között nagy praktikája volt. Fölemlíti még Nikolay Gergely királyi jogügyi igazgatót, kinek az udvarnál is nagy vala a szeretete és szavának foganatja és kinél nagyobb pörös, patvaros ember nem volt az országban. Ezen utóbbi zamatos ó-magyar kifejezés azt teszi, hogy az ország első ügyvédje volt.

Zobi Mihály és Paksi Mihály, kik kincstartók, majd főkapitányok lettek, úgy látszik, igen erélyes adminisztrativ talentumok voltak, a kikre volt bizva a törvények és intézkedések foganatosítása és végrehajtása az egész vonalon. Fel kell említeni azonkívül még Bodó Ferenczet, Maczedóniai Miklóst, Pogány Zsigmondot, Perneczi Miklóst, Kenderessy Mihályt, Fajszi Jánost, Csányi Balázst, Turóczy Miklóst, Kutasi Lukácsot, Derencsényi Györgyöt, Amade Istvánt és Littkey Györgyöt, kit az országgyülések az országtanácsba — melyről mindjárt szólok — küldtek éppen azon czélból, hogy mindaz, a mit határoznak, ne maradjon irott malaszt.

* *Fraknói*, A Hunyadiak és Jagellók kora, 458. lap. A millenáris történet IV. kötetében.

Ezek voltak a nemzeti párt főemberei és vezérei, kiket az akkori politikai jogokkal felruházott közvélemény, tehát a már többször emlegetett középnemesség, a legnagyobb kötelességérzet, odaadás és áldozatkészséggel támogatott. Egész sorozatával találkozunk az országgyüléseknek, Tolna, Bács, Rákos, Hatvan, ezek voltak az országgyüléseknek szinhelyei, melyeken a populus Verbőczyanus — igazán teljes mértékben rászolgált a névre — személyenként megjelent bölcs vezérének utasítását követve, megszavazva azon törvényeket, melyeket a salus reipublicae neki sugalmazott. Vegyük például az 1518-ki bácsi országgyülést. A törvények bevezetésében mindjárt rá van mutatva a bajok forrására. »Idáig többszörösen sok helyes és üdvös törvény alkottatott, melyek az ország javát és ő felsége hatalmának gyarapitását illették, de végre nem hajtattak, be nem tartattak. Így azután az ország erősségei részint ellenség kezére kerültek, részint romba dőltek. Számtalan magyar ember az ellenség által rabláncra füzetett, sőt honfikéz által öletett le. A megszavazott adók be nem hajtattak, a honvédelem és jogszolgáltatás terén zavar és rendetlenség állott be.«

Hogy ezen segítve legyen, egy rendkívüli királyi tanács állíttatott fel — XI. tczikk —, melybe betették a köznemesség azon kiváló tagjait, kiket elébb felemlítettem, a mely a legmesszebb menő jogkörrel lett felruházva. Különösen az lett feladat gyanánt ráruházva, hogy az elzálogosított királyi javakat és jövedelmeket visszaszerezze, a mely feladat mindjárt kezdetben kiváló sikerrel megoldatott. A szükséges adók megszavaztattak és az adók kezelésére a nemesség soraiból kincstartók választattak. Ezen dicséretes irány fokozódott a későbbi budai országgyülésen, a főpapok, urak és nemesek magukat is megadóztatták és az adók behajtására még szigorubb rendelkezések állapittattak meg. Azonban mindezen üdvös törekvések a kellő eredményt nem érték el. Részint mert a magyar embert pontos és rendes adófizetésre nem lehetett egy könnyen rászoktatni, részint mert a kormányzati apparatusban be kellett következni a surlódás- és megbénulásnak azon dualizmus folytán, a mely az udvari párt kezé-

ben levő rendes hatóságok és a nemesség által felállított rendkívüli hatóságok között létrejött.

Bele játszott azután Zápolyának szerencsétlen keze is. Ugyanis 1519-ben meghalt Perényi nádor, erre az állásra pályázott Zápolya is. Hogy az udvari párt kegyét megnyerhesse, segédkezet nyujtott neki, hogy a királyi tanács nemesi tagjai onnan kiturassanak. Ez meg is történt, hanem a nádor nem Zápolya, de az udvari párt egyik főembere, a boldogtalan sánta Báthory lett, a mi azután nagy mérvben hozzájárult, hogy az üdvös reformok keresztülvitele kutba esett.

A nemzeti párt azonban nem tágított. Jött a rákosi, majd az emlékezetes hatvani országgyülés, mely ezen szomoru korszaknak egyik legvigasztalóbb és buzdítóbb mozzanata.

A hurok szétpattanásig voltak feszítve, a hazafiak el voltak határozva végletekig menni. Megadni a királynak, a mi a királyé, de a nemzetnek is, a mi a nemzeté, leszámolni végleg a hűtlen sáfárokkal, oly embereket ültetni a kormány élére, a kik a nemzet bizalmát birják és annak meg is tudnak felelni. Mint már mondám, ezen emlékezetes mozzanat Hatvanban történt 1525. év julius első napjaiban, mely tényt én a magyar nemzet egyik legnagyobb és politikailag legkiválóbb cselekményeinek tekintem.

A nemesség roppant tömegekben gyülekezett. Julius 2-án a király is megjelent tanácsával és a külföldi követekkel. Tüntető lelkesedéssel fogadtatott. Eléje 15,000 lovas ment, a szónok, ki fogadta, azzal üdvözölte, hogy ezen csapat csak negyed része annak, mely rendelkezésére áll. Ő most már férfiu, legyen igazi király és álljon a nemzet élére, mely mást nem kiván, mint érette vérét ontani.

Megnyilt az országgyülés, a hogy a leirásokban olvassuk, a tágas mező korlátokkal volt elrekesztve. A középen egy állvány állott Lajos és kisérete számára, köröskörül az érdemesebb és befolyásosabb emberek foglalták el a helyet, ezeken túl a népek számtalan ezrei. Mindegyik megyéből lovas és gyalog rendezők tartották fenn a rendet. Ekkor felállott Verbőczy és két óráig tartó mesteri szónoklatban ecsetelé az ország közállapotait. Előadta a zavar és veszély

egyes jelenségeit, hogy ezek oly fokra hágtak, hogy az ország elmerülő félben van. Rámutatott arra, hogy ezen bajok honnan származtak és hogy minden intézkedés és óvószer, mely eddig alkalmaztatott, segíteni képes nem volt.

Tudják ők, hogy mindennek nem a kegyes király az oka, de rossz tanácsadói, ezeket kell tehát elmozdítani és érdemes hazafiakkal pótolni. Az ekként vádlottak, különösen Báthory, a nádor, Sárkány országbiró, Szalkay, a primás megpróbálták eljárásukat védelmezni, de ez nem sikerült.

Többi társaikkal együtt hivataluktól megfosztattak. Verbőczy lett a nádor, Drágffy országbiró, Kanizsai kincstárnok, Várday kanczellár, Frangepán horvát bán. Az eljárást külömben semmi kihágás nem zavarta, a rend fenn lett tartva, a király iránt, ki minden végzést helybenhagyott, a legnagyobb tisztelet tanusíttatott, felségjogait épségben hagyták, számára és a királyné számára az adókat készséggel megszavazták, sőt még abba is belenyugodtak, hogy a királyné német udvarnokait, kikhez törhetlenül ragaszkodott, megtarthassa. Az a politika, a mely az országot egyedül megmenthette volna, győzedelmeskedett. A király és nemzet összeforrottak és Verbőczy, az ország első tehetsége, lett az ügyek élére állítva. Mennyiben lett volna ő a tett embere, arra nézve adatokkal nem birunk, de ez nem is a dolog lényege. A dolog lényege az volt, hogy a király és a nemzet továbbra is együttmaradnak, és közerővel és közakarattal a közös czél felé együtt működnek.

Ha a király ura lett volna szavának, akkor kétségtelenül minden másképpen történik, még ha Verbőczy nem is volt oly nagy államférfiui tehetség, mint például Martinuzzi. Másképpen történik igen egyszerüen azért, mert hiszen a döntő tényezők összhangzatos működése az ő fogyatkozásait könnyen pótolhatta volna. Ha már most a nemzeti közvélemény ezen hosszas és viszontagságos akczióját, mely a Jagellók egész uralkodása alatt történt, elemezzük, akkor annak belső értékét könnyen megállapíthatjuk, valamint megállapíthatjuk azt is, hogy a végzettől a nemzetre mért itélet igazságos és megérdemelt volt-e? Megállapíthatjuk, hogy a nemzet sorsának intézését kézbe akarta venni, hogy kivivta azt,

hogy mindenki, a ki politikai jogokkal bir, ezeket a jogokat a törvények alkotásánál a személyes jelenlét által gyakorolja. A képviseleti rendszer két legfontosabb elve, a sulypontnak a nemzet egyetemébe való áthelyezése, a legközvetlenebb részvét az ország dolgaiban, másrészt legmagasabb fokra vitt kötelességérzet az ezen egész időszak alatt érvényesült. Az a hétszilvafás vagy bocskoros köznemes azt a költséges és fáradságos utat évről évre nem azért tette meg az országgyülésre, hogy ott valamelyik hatalmas főurnak magát eladja, hanem azért tette, mert úgy vélte, hogy a közérdeket előmozdítja. Nem lehet mondani, hogy a könnyü végét fogták a dolognak, az élete egyiknek sem volt biztonságban, oly jelenet is adta magát elő, hogy Tomory, mint a királyi vár parancsnoka, közibük ágyuztatott.

A képviseleti és parlamentáris rendszer másik nagy elve, a kormányzatnak felelőssége szintén érvényesült és kifejezésre jutott. Az a felelősség, mely alkalmaztatott, nem olyan volt, mint a lengyel országgyülésen, hogy a kit gyülöltek, összevágták, nem is az, melynek Angliában Strafford, sőt maga I. Károly király áldozatja lett, ez azon felelősség volt, melyet 19 század felvilágosult szelleme megállapított, a parlamentáris felelősség, mely is abból áll, hogy a kormányférfiak, a kik a nemzet bizalmát nem birják, eltávolíttatnak és helyökbe azok jönnek, kik a bizalomra érdemesek.

Ez volt a hatvani országgyülésnek jelentősége; örök dicsősége Verbőczynek és embereinek, hogy korukat megelőzték, hogy nem a hóhér bárdjával, nem elkobzással, de a nemzeti akarat erejével akartak a bajokon segíteni. Az a mérséklet, az a méltányosság, az a politikai bölcsesség, mely ezen korszak törekvésein keresztül vonul, oly példátlan, hogy minden más esetben az illetőket a dicsőségnek koszorujával övezné. Ha a hálás utókor, és méltán, azt a nemzedéket, mely is 1825—1848-ig a parlamentáris rendszert előkészítette, a nagy nemzedék névvel ruházza fel, úgy az a nemzedék, mely ezeket az elveket Mohács előtt megvalósította, azt a sulyos elitélést, melyben részesítik, nem érdemli. Ha a képviseleti rendszernek az az értéke, melyet neki annak a századnak közvéleménye tulajdonít, akkor valójában Verbőczyt és

nemzetét a legnagyobb elösmerés illeti, hogy a kibontakozást ezen az uton keresték. Kitünő történetirónk, Salamon Ferencz, már elébb említett »A török hódoltság« czímü művében megtámadja Verbőczyt, azt állítván, hogy ő vesztette el a hazát. Nem indokolja állítását közvetlenül, de felfogásának egészéből ki lehet azt magyarázni. Miután Salamon egyike a legjelentékenyebb történetiróknak, miután a mohácsi vész előzményeivel pragmatikus módon is foglalkozott, nem lesz felesleges nézeteivel megösmerkedni, azok értékét lehetőleg röviden vizsgálat tárgyává tenni. Szerinte Magyarországot a török invázióval szemben csakis állandó hadsereg és királyi teljhatalom menthette meg.

Ez pedig ki volt zárva olyan regime alatt, mely mellett Verbőczy apostoloskodott.

Az ő alkotmánya túlhajtott szabadságával és a török elleni harczkészültség egymással összeférhetlenek voltak. — A hogy ő akarta, a felvetett problemákat nem lehetett megoldani, az akkori rendszer mellett a szükséges pénzt éppen oly bajos volt előteremteni, mint a rákosi népgyüléssel a kormányzás lehetetlenné vált.

Ezeknek a tételeknek mindegyike az oknyomozó történet szempontjából merő tévedés. Azon időben például Svájcz köztársaság volt, hozzá a mit központi szervezetnek lehetne nevezni, nála nem létezett. Tell és Winkelried honfitársai a szabadság eszméjének a lehető legtágabb keretet adták, és mégis képesek voltak úgy burgundi Merész Károly, mint Habsburg Maximilián ellen függetlenségüket megoltalmazni, holott az erők aránytalansága ellenségeik és közöttük nagyobb volt, mint a magyar és ozmán haderő között. Lengyelország, mint kimutattam, sokkal szervezetlenebb volt mint hazánk a Jagellók korában és Sobiesky alatt a félhold támadását fényesen visszaverte. Sobiesky pedig még akkor nem is volt uralkodó. A király, Koribut Mihály, 1672-ben a félelmes török hatalommal szemben lealázó békét akart kötni.

Sobiesky az országgyülésen könnyek között kérte a rendeket, hogy ezt a szégyent ne szenvedjék el; a jobb érzés győzött és fényes hadjárat származott belőle. A magyar

rendszer nem tette lehetetlenné sem a pénzügyi, sem a katonai készültséget.

Martinuzzi sokkal nehezebb viszonyok közt tele kincstárral rendelkezett és a legrövidebb idő alatt imponáló haderőt tudott gyüjteni. Az erdélyi nagy fejedelmek, mint látni fogjuk, úgyanannak az alkotmánynak alapján, melyet Verbőczy magyarázott és védelmezett, felvették a keztyüt az osztrák absolut rendszerrel és soldateszkával és győzelmesen kerültek ki a mérkőzésből. Mi volt ennek indoka? egyszerüen az, mert ember állott a nemzet élén, mert megvolt az összhang a fejedelem és az országgyülés között. Verbőczy sem akart mást, úgy a rákosi, mint a hatvani országgyülésben, mint ezt az egyetértést nyélbe ütni. Nem abban volt az öreg hiba, hogy alkotmány volt, hogy az országgyülés egy igazi nemzetgyülés jellegével birt, hanem igenis azon organumban, mely a magyar alkotmány tételei szerint hivatva volt a nemzeti akaratot végrehajtani, a lelkesedést a cselekvés csatornáiba bevezetni.

A dolog lényegét, a bukás indokát, éppen az képezi, hogy maga Lajos abban az esetben — mint egyikben sem — nem vált be, és a ráruházott hatalommal élni nem tudott. Ösmeretes dolog, hogy midőn a hatvani országgyülés bevégződött, a reakczió megkezdette elébb az aknamunkát, később a nyilt támadást, mely is Verbőczy és az uj rend bukását és Báthory és az ancien régime helyreállítását vonta maga után.

Úgy látszik, hogy ennél a kárhozatos államcsinynél nagy szerepet játszott a Zápolya elleni féltékenység, kinek túlságos befolyását és hatalmi növekedését látták az uj rend által megszilárdítva. Ezt a körülményt még fokozta úgy neki magának, valamint embereinek tapintatlan fellépte, kik utonutfélen hirdették, hogy ha Lajos egy vagy másképpen megszünik élni, Zápolya feleségül veszi az özvegy királynét stb. Lehet az is, hogy kételyek támadtak a nemzeti párt egy részében az eljárás czélszerüségét illetőleg. Erről bajos tiszta képet alkotni, sok körülmény még homályba van takarva. Tény az, hogy az államcsiny eszméjének Ártándyt és a nemesség néhány tagját megnyerték, rögtönözve lett egy országgyülés, mely is pénz és erőszak nyomása alatt a hat-

vani gyülés végzéseit megsemmisítette, Verbőczyt és társait letette, vád alá helyezte, külömben a királynak az első és második törvényczikkben diktátori czímet adott.

Ezen törvényczikkek közül az első ezt a jellemző czímet viselte: Rex sua autoritate regia utatur, vagyis a király pedig saját hatalmával éljen, minek azonban, fájdalom, semmi foganatja nem lett.

Akármilyen volt is a nézeteltérés az emberek között, akármilyen magasra csapkodtak is a szenvedély hullámai, a gyülölködés bármennyire sárba tiport is mindent, a mit tisztelni és becsülni kellett volna, de a királyi végrehajtó hatalom erősítésének nagy gondolatában minden magyar ember egyetértett.

Míg Lengyelországnak bukását éppen az okozta, hogy a korona képtelen volt egy komoly akcziót létesíteni, mert az emberek és intézkedések üvegcserepekként törtek alatta össze, az egész magyar nemzet gránitsziklaként tartotta magát oda királyának, hogy lábát megvethesse, de ez a biztos támaszt elrugta magától és mindkettejök felett a hullámok összecsaptak.

XXI.

Mert a török betörésnek irgalmatlan áradata megindult és az országot elborítandó volt. Ha már most ezen nagy történeti szomorujátéknak, melynek utolsó vérfagylaló jelenete Mohácsnál játszódott le, egyes peripecziáit megfigyeljük, akkor ezek különösen és ujonnan meggyőzhetnek bennünket arról, hogy semmi komoly indok nem forgott fenn arra nézve, hogy a nemzet elbukjék. Hanem igenis, ez alkalommal ismét egyikével állunk szemben azon csodálatos és szomoru véletleneknek, nemcsak, hanem azok egész halmazának, melyekkel az életben oly gyakran találkozunk, és a melyek még oly lángeszü és vasakaratu embereket, mint Napoleon, fatalistákká tesznek, és a szerencsecsillagzat elméletének híveket toborzanak.

Különösen ki kell emelnem azt, hogy a Jagellók egész uralkodása alatt a török invázió veszélye az országot komo-

lyan nem fenyegette. Tehát ezen aggodalom hatalmas indoka a politikai magatartást nem irányította.

Igaz, hogy 1492-ben Bajazet szultán be akart az országba törni, abban a reményben, hogy Mátyás halála után trónviszály lehet, de mihelyt meghallotta, hogy a nemzet egyértelmü volt a királyválasztásnál, felhagyott vele. A ki utána jött, Selim szultán, 1519-ben három évre fegyverszünetet kötött. Solimánnak sem volt esze ágában Magyarországot meghóditani vagy haddal támadni. Nem is szólva arról, hogy a nemzet egy szövetség árán minden veszélytől megmenekülhetett. Solimán kivánsága tovább nem terjedt, mint hogy az ország tributumot fizessen neki. Nem mondom, hogy ez valami nagyon örvendetes dolog volt, de ha tekintetbe vesszük, hogy a Habsburg uralkodóház az egész XVI. század folyamán az 1606-iki zsitvatoroki békéig ezt a tributumot tényleg fizette, akkor valójában nem lett volna valami nagy politikai hiba, ha a nemzet ezen áldozatra vállalkozik, míg a belső válságon átesik és neki készül a harcznak.

Ez az ajánlat a legnagyobb méltatlankodással lett elutasítva, sőt a fenhéjázó nádor a követet, Behram csauszt, a vizbe ölette.

Ezért a hallatlan és menthetetlen sérelemért indult meg Solimán, elégtételt veendő. Hogy az ország mennyire imponált neki, bizonyítja azon óriási haderő, a melylyel megindult. És így is ezen kormányzati anarchia alatt az ország hadi ereje és készültsége tisztelet-, sőt bámulatraméltó volt. Az előtte való esztendőben volt az emlékezetes páviai csata, melyben Európa két leghatalmasabb potentátja, V. Károly német császár és I. Ferencz franczia király küzdöttek. Ezen csatában, mely az illető államok sorsára hosszu időre szóló befolyást gyakorolt, két részről összesen vagy 50,000 ember vett részt. Ellenben a halálra érdemes Magyarország 100,000 vitézen felül állított ki. A mohácsi sereg 30,000 harczost számlált, Zápolya az erdélyi és tiszai hadakkal 40,000 harczossal állott Szegeden, Frangepán a horvát kontingenssel utban volt, Bebek és Várday a felvidéken gyülekeztek azon országrésznek csapatjaival. Az az érdemes történetiró, Horváth Mi-

hály, midőn Mátyás uralkodását összegezi és kifejti azon nézetét, hogy ő csak saját személyére volt nagy, a nemzet maga ezen jelzőt nem érdemli meg, ezen állításának hiteléül azt az érvet hozza fel, hogy Mátyás hadserege nem számlált többet 30,000 embernél, így tehát a nemzet a katonai készültség szempontjából valami nagy erőlködést nem fejtett ki. Így azután természetesen kellett következnie a bukásnak. Ha ezen tétel áll, úgy azon kétségbevonhatlan tény, hogy a nemzet Mohács előtt, mondhatni tisztán saját szántából, kétszer nagyobb haderőt állít ki mint az említett két jelentékeny hatalmasság, az életképtelenség vádját fényesen megczáfolja.

Föl kell említenem azt is, hogy azok a főurak és főpapok, kiknek e bűneit a történetirás, hozzá teszem, méltán, oly megsemmisítő módon sujtja, legalább a csatatéren hazájok iránti kötelességöknek teljes mértékben eleget tettek. Nem úgy viselkedtek ők, mint Lengyelországban a targoviczi konfederáczió gyászvitézei, kik királyukkal egyetemben muszka pénzen etetve, önhazájukat kiszolgáltatták az utált és gyülölt idegennek. Hanem igenis megjelentek mindannyian, odavitték bőrüket a vásárra s a leghősiesebb halállal expiálták mindazt, a mit az ország ellen vétettek.

És valójában a magyar vitézség és hősi erény ez alkalommal oly mértékben tündökölt, mely majdnem páratlanul áll a történetben. Jól tudta a török, kivel van dolga, és milyen kemény a dió, melyet fel kell törnie. Török forrásokból* tudjuk, hogy ők a maguk seregét képtelennek tartották a magyar lovasság támadását felfogni. Mikor Solimán Baranyavárból elindult, Lajos király seregét felkeresendő, a következő érdekes jelenet játszódott le. Hadi tanács lett tartva, a melyre nemcsak a fővezérek lettek meghíva, de alsóbbranguak is, kik már a magyarokkal ütköztek volt és így harczmodorukat ösmerték. Chosrev pasa, a ki a könnyü hadakat vezette, a melyek a mai basi-bozuk fogalomnak megfelelnek, behítt a tanácsba egy vén marczona kapitányt, kit Adltud-

* La campagne de Mohács par Kemal Pacha Lödeb. Paris. 1859. 39., 53. és 83. lap.

zsának hivtak. Ez megjelent, paizsa a hátán lógott, köpenye tegezéhez csatolva, fején sisakkal, hosszu bajusza reá füzve, különben szakáltalan. »No, öreg,« szólott Chosrev, »a padișah tanácsodat kéri, szólj, mit kell tenni.« »Allahra, uram, a tanácsom az, hogy támadni kell és a giaurokra rajta kell ütni.« Az ütközet el is lett határozva, de Chosrev pasa, ki a magyar fegyverek sulyát ismételten érezte, a legnagyobb óvatosságot ajánlotta, mert saját szavai szerint: »Ezek a nyomorultak tetőtől talpig vértezve vannak. Csak szemeiket lehet látni, a melyek a csaták füstjében úgy villognak, mint az égő parázs, oly keményen állanak egymás mellett, hogy mikor megindulnak és az igazhitüekre rárohannak, a legerősebb csatarendet is úgy áttörik, mint a hogy a hógörgeteg utat tör minden akadályon túl magának. Dárdáiknak hegye olyan, mint a tüzes sárkány, mindent elpusztít maga előtt.«

Szintén török forrásokból tudjuk, hogy számos nemes ifju megesküdött csak egyre törekedni, t. i. Solimanig hatolni és őt elpusztítani. Tényleg el is jutottak hozzá, és oly bőszülten rontottak reá, hogy élete a legnagyobb veszélyben forgott és csakis testőrségének végső erőfeszítése mentette meg a biztos haláltól. Ilyen érzések hevítették a dicsőket. Minden katonai szempont azt tanácsolta, hogy ne ütközzenek össze, hanem inkább vonuljanak vissza, várják meg a segédcsapatokat, melyeknek mulhatlanul érkezniök kell. A sereg erről tudni sem akart. Tudták nagyon jól, hogy túlerővel van dolguk, de biztak magukban, hősi elszántságukban, vagy győzni, vagy vértanuhalált halni, mely érzés atyáikat annyiszor diadalra segítette. Maga Tomori, a vezér, ki elébb a késedelmezés és halogatás mellett volt, olyannyira át lett hatva vitézeinek lángoló lelkesedésétől, hogy a harcznak mihamarábbi megkezdése mellett volt. Hihetőleg azon stratégiai szempont is vezette, hogy néha a merész koczkázat a legbölcsebb eljárás. És, Istennek hála, a mi a hősies érzelmeket és a halálmegvetést illeti, nem volt külömbség az udvari és nemzeti párt hivei között.

Midőn a körülbelől harminczezernyi magyar sereg csatarendben állott, Báthory nádorispán körül lovagolt Lajos király-

lyal a hadsorok közt, őt katonáinak bemutatva. Így szólott hozzájuk: »Ime, a király ő felsége, itt van közöttünk, kész velünk együtt Krisztus hiteért, a hazáért, hitveseitek- és gyermekeitekért meghalni. Emlékezzetek meg arról, hogy magyarok vagytok, unokái azoknak, kik a veletek szemben álló ellenségen annyi· győzelmet arattak. A győzelmet a vitézség vivja ki, nem a sokaság. Bizzatok Istenben, ki a szent vallásért harczotokat nem hagyja el.«

Nem szükséges magának a csatának részleteit ecsetelni. Elég arra utalni, hogy ennek egész lefolyása bizonyítja, hogy azon eltökélés, mely a seregben lakozott, nem volt szalmatüz, de az önfeláldozás legvégső következéseig eljutott.

Solimán, ki nem közönséges hadvezéri képességgel birt, egy körülszárnyalási műveletre határozta el magát. Csapatjainak egy részét — óriási számbeli fölénye mellett ezt könynyen tehette — a magyarok hátába küldte egy jeles parancsnoka, Bali bég alatt, mely is elfedve a csatatért környező dombok által, feladatát képes is volt teljesíteni. A magyar balszárnyat Perényi Péter temesi gróf, a jobbat Batthányi Ferencz, a derékhadat Tomory vezette, mögöttök Lajos király állott, körötte az ország majdnem összes méltóságai, főpapjai és zászlós urai. A tartalék, mindössze ezer pánczélos vitéz, közöttük Drágffy országbiró, az ország zászlójával, ősi szokás szerint sarkantyu nélkül, nehogy valahogy eszébe jusson megfutamodni.

A török sereg nyugodtan elvégezhette felvonulását, ebben a magyarság elbizakodott bátorsága még csak nem is gátolta őket. Megfútták a riadót, mint vészes fergeteg csapott a magyarság ellenségére. Előbb Perényi támadott, azután jöttek a többiek. Az irtózatos erővel véghezvitt rohamnak nem voltak képesek a szultán hadai ellenállani. Két török csatavonal lett áttörve, elébb a ruméliai hadtest, melyet Ibrahim, a szultán kedvencze, odább az anatoliai, melyet Behram pasa vezérelt. Így jutottak el a tartalékhoz, a janicsárok tömör falanxához, melyet maga Solimán vezetett. A janicsárok, okulva a másik két hadtest sorsán, nem vették fel a keztyüt, kétfelé váltak, hogy tért nyissanak háromszáz ágyunak, melyek lánczokkal egymáshoz voltak csatolva. Ezek majdnem

tiz lépésnyi távolra rá lettek sütve a fáradt hadakra, a testőrség és a többi, előbb szétszórt csapatok két oldalról közrefogták őket, majd Balibég is megérkezett, hátokba került és így minden oldalról bekerítve, körülbelől az a jelenet ismétlődött, mint Hannibal és a rómaiak között Cannaenál. Csakhogy a különbség abban állott, hogy Hannibal ezt az eredményt csekélyebb számmal érte el, tisztán hadvezéri lángesze és seregének taktikai fölénye által, ellenben Mohácsnál a taktikai fölény a magyaroknál volt, a csatát az óriási túlerő — Solimán legalább is 200,000 emberrel harczolt — döntötte el. A küzdelem és vitézség intenziv voltát az bizonyítja, hogy a magyar sereg jóformán mind egy lábig ott veszett. A veszteség arányait tekintve ez ütközet páratlanul áll a történetben. Ez irányban túltesz a cannaei csatán, mert a római sereg egy része foglyul esett, a mit a római szenatus oly gyalázatnak tekintett, hogy őket ki sem váltotta, habár a lehetőség erre meg volt adva. Livius történetének egyik leghatásosabb jelenete (XXII. könyv 60. fejezete), midőn a szenatus-ülésben az ősz Manlius Torquatus megtagadja a váltságpénzt, igazában azon felfogástól vezérelve, hogy a római katona előtt más alternativa nem lehet, mint győzni vagy meghalni, és csakis a győzelem esélyei csökkennek az által, ha a szabadulásnak más módja is lehető.

Ezen megrázó esemény magyar hasonmásának, az általa teremtett helyzetnek, a vele járó következményeknek igazi bölcselete a lángeszü bölcsész, költő és államférfi, a feledhetlen emlékü Eötvös József egy versében található. Látnoki ihletség sugalmazta ezen művet, mert hiszen a Bach-korszak sötét és reménytelen éveiben keletkezett. A versnek czime: *A zászlótartó* és a mohácsi csata egy epizódját irja le, és az ott megnyilatkozott magyar virtusnak szemléletéből sarjadzik fel a jobb jövő reménye. Így fogtuk fel azt mindannyian, kik azon emésztő időket átéltük, és kik oly szerencsések valánk, egy jótékonyczélu előadás alkalmából ezen fenséges költeményt, igazán velőkig ható pathoszszal, a szinművészet nagymestere, Egressy Gábor által elszavalva hallani.

Gyásztérein Mohácsnak megszünt a nagy csata
Tört vértek s sisakok közt fekszik sok bátor dalia.

Ébren csak egy vitéz még az ezerek közül,
Romján a dult hazának csak ő tekint körül.
Vér foly le homlokáról, széttörve fegyvere,
Egész még csak a zászló, ezt tartja hős keze.
Ezt tartja és körülnéz, számítva társait,
És lám, mind, mind jelen van, egy sem hiányzik itt.
Ki reggel vele jött el, mind megmaradt helyén
Testén mély sebekkel, szenny nélkül fegyverén.
Ő feltekint az éghez, légy áldva Istenem!
Sok bajnokunk veszett el, de Árpád népe nem,
Nép, mely ilyen csatát veszt, mely halni így tudott,
Föltámad még a sirból, s még egyszer élni fog.

A győztes ellenfél maga is olyannyira meg volt riadva, hogy helyéből nem is mert kimozdulni a küzdelem utáni egész éjjelen, és csatarendben állott uj támadást várva, el sem képzelve, hogy ily csekély szám ütött rá, az egész sereget csakis elővédnek tekintette.

És a mint nem bizott százados hősies ellenfelének végleges leveretésében, éppen úgy nem hitte és józan észszel nem is hihette az országot oly gyengének, hogy elfoglalhassa és megtarthassa. Solimán azután kevéssel kitakarodott és a boldogtalan országot magára hagyta. Meg volt adva a politikai lehetőség, hogy a nemzet a sebekből kiépüljön és magát összeszedje. Ilyen példák előfordultak a nemzetek történetében, úgy a magyarban, mint az idegenben, a középkor-, mint az ujkorban. A mohácsi csatavesztés nem volt sulyosabb mint a Sajó melletti a tatárok ellen, és a nemzet össze tudta magát szedni. Francziaország ötven évnek leforgása alatt 1346-tól 1414-ig háromszor lett az angoltól hasonlóképen megverve, Crécy-, Poitiers- és Azincourtnál, hozzá még úgy, hogy a franczia sereg nagy túlerővel volt, az angol rá is tette a lábát az országra, ez nyögött az idegen uralom alatt, de a törhetlen néperő a fenséges Jeanne d'Arc vezérlete alatt lerázta a jármot és kivivta függetlenségét.

Poroszország e század elején Jena és Auerstädtnél oly módon lett összetörve, mely sok tekintetben nagyobb benső horderővel birt. Mert Jena és Auerstädt nem egyszerü csatavesztés volt, de egy győzhetlennek hitt katonai és állami szervezetnek összeroskadása, melyből az eleven tartalom elpá-

rolgott. Poroszország nem esett kétségbe jövője felett, uj alapokra fektette államéletét, meg is találta hozzá a kellő embereket. Stein, Hardenberg és Scharnhorst képviselték az uj korszak prófétáit, és a legrövidebb idő alatt kamatokkal fizette vissza a kölcsönt. Magyarország államélete és alkotmánya nem vesztette el tartalmát. Az erélyes államiság és az egészséges önkormányzat a magyar közéletnek még mindig vezérlő eszméi voltak. Csak eltértek tőle, de nem kobozhatták el az avatlan sáfárok, kik azon kincsekkel élni nem tudtak. Itt volt azon alkalom, melyet Macchiavelli előir: »*ritornar al segno*«, a visszatérés az alapgondolatra, Hunyadi Mátyás rendszerére. És még is volt az az ember, a ki képes volt reá. Martinuzziban birt a nemzet egy ily lángeszü egyéniséget, ki a porosz triumvirátust egymaga képes lett volna pótolni.

A sors másképpen rendelkezett. A nemzettől el lett vonva a lehetőség, saját erejéből az in integrum restitutio nagy művét megkezdeni és keresztülvinni. Idegen uralom alá került, idegen érdekek labdájává dobatott oda, és azon uralom, melyben mentségét kereste, az hozta a törököt nyakára, az intézte legdrágább vagyona, önálló állami és nemzeti élete ellen a legkonokabb támadást. Ezen események és ezeknek tanuságai a következőkben fognak előadatni. Azok a történeti események és azoknak politikai megvilágítása be fogják igazolni, ha eddigi érvelésem nem is lett volna képes rá, hogy a magyar nemzet állami önállóságának szent jogczimét nem vesztette el, mint nem is volt reá érdemetlen. Éppen úgy nem mint 1849-ben, midőn hasonlóképpen elbukott.

Be fogják igazolni, hogy mindkét esetben nem erkölcsi hátrányok, nem a szervi életképesség fölénye, hanem, mint mondám, a fizikai túlerő volt az, mely diadalmaskodott felette. Mert a legyőzött Magyarország százados küzdelem és szenvedés után fel tudta magát küzdeni az európai konczertbe, ellenben a győztes ozmán birodalom tisztán a nagyhatalmak kegyelme vagy féltékenységéből tengeti szomoru életét, mint egy kiáltó anachronizmus egy oly világrend közepette, melylyel összeolvadni nem képes. A mohácsi vész tehát egy kegyetlen epizódja volt nemzetünk történetének, nem pedig a világtörténet kérlelhetlen birói székének meg-

másíthatlan itélete. Mindezen tények és események magvát és lényegét *egy* nagy politikai tanulság képezi, melyre rendkivüli fontosságánál fogva ez alkalommal még egyszer rá kivánok mutatni. Azon a vér és könnyek áztatta síkon egy korlátlan hatalmat képviselt állam ütközött egy szabad intézményü nemzettel. A félhold, az abszolut hatalom, minden előnyét harczba vitte egy fanatikus akarat szolgálatába. Viszont a regnum Marianum — különösen azért használom ezen kifejezést, mert az Izlammal való ellentétet fejezi ki — a szabad mozgás és monarchikus hagyományok országa, kénytelen volt elszenvedni, hogy beléletében a nemtelen ösztönök megnyilatkozzanak; és ezzel szemben nem volt meg az alkotmányos lehetőség, nem képződhetett a megfelelő lélektani hangulat, oly kérlelhetlen szigorral eljárni, hogy a szükséges eredményt fel tudja mutatni. Erre nézve egy Danton izzó és irgalmatlan erélyére, egy jakobinus konvent mindent elgázoló szenvedélyeire lett volna szükség. Erre pedig sem Verbőczy, sem a hatvani országgyülés, mely is a szabad jog, a mások nézeteinek tisztelete, a jogérzet emlőin nőtt fel, képes nem volt. És ne feledjük el, hogy az ily heroikus eljárásnak is megvan a maga koczkázata, mert az mindig az önkény diadala a szabadság felett, és talán annál veszedelmesebb, mert alulról jön. Az önkényuralomnak minden körülmények között megvannak a maga következményei, mint a hogy megvoltak a két végletet képviselt Török- és Francziaország között, melyek ez esetben, mint annyiszor máskor, érintkeztek. Tényleg a Mohamed fanatizmusa és Robespierre rögeszméje egy tésztából vannak gyurva, theokratikus mind a kettő, egyik az Allah, a másik az être suprême firmája alatt, de mindketten a szabadságnak tagadása, és a nagyzási hóbortnak tombolása. Az eredmény mindenütt egyenlően végzetes, és ha Francziaország szerencséjére nem is jutott annyira mint Törökország, az onnan van, mert Robespierre rendszere nem állandósittatott. De hogy a jakobinus eljárás minő koczkázattal jár, éppen Francziaország példája bizonyítja, mert hogy a Napoleon által nagynak nevezett nemzet száz éven keresztül nem képes megállapodott kormányformához jutni, és egyik végletből a másikba tévedez, az a forradalmi eljárás-

nak rendszerbe öntésére vezethető vissza, melynek első apostolai a rémuralom emberei voltanak. Már pedig az ilyen politika meddő és terméketlen, az erőket felhasználja, de megujítani nem tudja. Csak az igazi önkormányzat képes erre, mely mint rendszer nem oly fénylő és vakító, de biztosabb és eredményesebb. Ezen rendszer pedig mindenek felett magáénak vallja az ujjászületés, a reformálás nagy titkait. Ezt lehetett különösen Mohács után is látni. Míg Törökország, a siker zenithjét elérve, fokozatosan hanyatlott és nem volt képes magát reformálni, Magyarország, lassan bár, de biztosan előrehaladt, az elszakadt aranyfonalat felfogta és tovább szőtte, okulva saját kárán, melyre nemzeteknek, úgy mint egyeseknek tövises pályájukon szükségük van. Adja Isten, hogy e nagy tanulságot ne feledjük el soha. Adja Isten, hogy az önkormányzat és szabad intézményekhez való ragaszkodás sohase irtódjék ki a nemzet szivéből. Tartsa mindig szem előtt a szabad Albion nagy történetirójának a következő gyönyörü hasonlatát, melyben a szabadság egész bölcselete magasztos szárnyalásu költői képletben megnyilatkozik:

»A szabadság azon tündérhez hasonlít, melyet Ariosto leir. Gonosz varázslat folytán kénytelen néha undok külsőben megjelenni. Rossz dolguk lesz azoknak, kik ilyenkor rút volta miatt elfordulnak tőle. De azok, kik ezen visszataszító megjelenése daczára megsajnálták és nem hagyták el, azok jól jártanak, mert midőn égies alakját ismét visszanyerte, az állhatatosat dusan megjutalmazta, erősekké, kitartókká tette őket, békében és háboruban egyaránt dicsőséggel halmozta el.« *

* *Macaulay* Essay-e Milton felett.

MÁSODIK KÖNYV.

MAGYARORSZÁG A HABSBURG-HÁZ JOGARA ALATT.

A KÜZDELEM A HATALMI SÚLYPONT VISSZASZERZÉSEÉRT.

A FEGYVERES MÉRKŐZÉSEK KORSZAKA.

I. FERDINÁND TRÓNRALÉPTÉTŐL A SZATHMÁRI BÉKEKÖTÉSIG.

1526–1711.

ÖSSZEGEZÉS.

I. Martinuzzi Fráter György. — Egyénisége és rendszerének méltatása. — Véleménye a magyar és osztrák szövetségről.

II. A Habsburg-ház első fejedelmei. — Rudolf, III. Frigyes és I. Miksa.

III. A spanyol nemzeti jellem és állam képződése. — A Habsburg-ház családi politikájának genézise.

IV. A császári hatalom. — V. Károly.

V. V. Károly politikája a monarchia élén. — Fejedelmek, miniszterek, katonák, ez utóbbiaknak nemzetisége.

VI. Az örökös tartományok viszonyai. — A szervi összeköttetés nehézségei. — Ferdinánd meddő kisérletei. — Zieratin Károly. — Rendi állapotok. — Paraszt-lázadások. — Bruderzwist im Hause Habsburg. — A cseh alkotmány katasztrófája. — Katonai typusok. — Schwendi Lázár. — Wallenstein. — II. Ferdinánd politikája. — Eredmények.

VII. Magyarország megszerzése az uralkodóház által. — A török hódoltság mint ennek következménye. — A nemzet kiábrándulása. — Az uralkodóház sem nem képes, sem nem akarja az országot fölszabadítani.

VIII. Ellentétek az uralkodóház és nemzet között. — Politikai és személyes természetüek. — A nemzet kedvezőtlen helyzete a harcz esélyeit illetőleg. — A kettős korona hatalma. — Az idegen szoldateszka.

IX. Erdély, mint a magyar államiság paizsa, kulturális élete. — Apáczay Cseri János. — Erdély közélete. — Politikai lelkiösmereti szabadság. — A libellálás politikája. — Kovasóczy, Teleki Mihály.

X. A nemzeti ellenállás tényezői. — A nemzet jellemessége. — A nemzet asszonyai, mint ennek képviselői. — Czobor Erzsébet, Lorántffy Zsuzsánna, Széchy Mária, Zrinyi Ilona.

XI. Az országgyülés mint a nemzeti ellenállás központi szerve. — Működésének folytonossága. — Reformok az országgyülés hatályosságának szempontjából. — A törvényhozás megoszlása, alsó, felső tábla. — Rövid jellemzésük. — A hozott törvények értéke. A királyi hitlevelek. — Szövetségi viszony az örökös tartoma-

nyokkal. — A zsitvatoroki békekötés. — A törvények végrehajtásának kérdése. — Nádorispánság. — A magyar hatóságok függetlensége. — A sérelmek feltünése. — Azok eredménytelensége.

XII. A megyei intézmény. — Párhuzam a magyar és angol helyhatóság között. — A megye a mohácsi vész előtt és után. — A választási elv érvényesülése, következtetések. — A hatáskör tágulása. — A megye, mint az alkotmány védbástyája. — Paraszt vármegye. — Rákóczy véleménye a megyék szolgálatairól. — A városok. — Politikai erőtlenségök. — Kassa dicséretes kivétel.

XIII. A vallás kérdése hazánkban. — A magyar nemzet álláspontja a vallási problemákkal szemben. — A politikai szempont túlsulya a felekezeti felett. — A reformáczió. — A békés folyamat megzavarása a jezsuiták behozatala által. — A rend általános jellemzése. — Szereplésök áldatlansága úgy egyházi, mint iskolai téren.

XIV. Pázmány Péter jellemzése. — Egyéniségének ellenszenves volta. — Az akkori főpapság hazafiatlan magatartása. — Ezen hajóban evezik. — Irodalmi működésének egyoldalusága. — Polemiájának sekélyessége. — A spanyol politikának eszköze. — A harcz, melyet folytat, nemcsak a protestantizmus, de az alkotmány ellen van irányozva. — Ennek konkrét bizonyítékai. — Pályájának végén belátja tévedését.

XV. A fegyveres mérkőzések kezdete. — Ezek általános jellemzése. — Bocskay István felkelésének közvetlen indokai. — Bocskay jellemzése. — A hajduság. — A felkelés sikere. — A békeközvetítés. — Illésházy István jellemzése. — A kiegyezés kérdése a korponai és kassai országgyülésen. — Az 1608-iki országgyülés.

XVI. A visszafejlődés kezdete. — Bethlen Gábor meghiusítja azt. — Külföldi irók véleménye róla. — Vallási türelmessége. — Rendkivüli képességei. — Politikája és annak hatása.

XVII. A Rákócziak. — I. György egyéniségének méltatása. — A linczi békekötés. — II. Rákóczi György szomorujátéka. — Erdély válságainak kezdete.

XVIII. Párhuzam XIV. Lajos és I. Lipót között. — Mindkettőnek jellemzése. — Lipótnak hibái, fogyatkozásai. — Úgy tehetségei, mint pénzügyi és katonai erejének elégtelensége. — Külpolitikai viszonyok. — Politikájának ellentmondásai. — Magyarországot nem akarja a töröktől felszabadítani. — A viszonyok hatalma reá kényszeríti. — A külföldi segítség értéke a felszabadítás művében.

XIX. Lipót magyarországi politikája. — Kezdetben helyzete az országgal szemben sokkal kedvezőbb mint elődjeé. — A vallásfelekezeti ellentéteket élesíti. — Nem tudja felhasználni a nemzeti kormányban létező erőket.

XX. Az osztrák és magyar politika közötti ellentét megnyilatkozása. — Montecuccoli jellemrajza úgy mint személyiség és hadvezér. —

A szentgothardi csata. — Zrinyi egyénisége. — Annak varázsa. — Családja és politikai hagyományai. — Irodalmi működése politikai és katonai tekintetben. — Hadvezéri tevékenysége. — Sorsának és halálának gyászos volta.

XXI. A vasvári béke a nemzet ellenére megkötve. — Az osztrák irók is elösmerik az ország sérelmeinek jogosultságát. — A Wesselényi-féle összeesküvés. — A nemzet fokozott ereje és öntudatának eredménye. — Nádasdy, Vitnyédi, Bory, Szuhay Mátyás. — A megyei és társadalmi élet erőteljes lüktetése. — Az összeesküvés kezdete és kudarcza. — A kudarcz indokai. — A bosszu műve. — Végleges leszámolás a nemzettel. — A Verwirkungs-elmélet első kiadása. — Annak gyakorlati foganatosítása. — A vérbiróságok. — A főbenjáró perek Angliában és nálunk. — Magyar közjogi álláspont erre vonatkozólag. — A törvénytelen itéletek.

XXII. Az alkotmány felfüggesztése. — Kurucz és labancz viszály. — Thököly Imre jellemzése. — Eljárásanak igazolása.

XXIII. Az 1687-iki országgyülés. — Az aranybulla ellenállási záradékának és a királyválasztási jognak eltörlése. — Az angol 1688-iki forradalom példája. — Ellentétek. — Kollonich és rendszere. — Annak következményei.

XXIV. Rákóczinak szabadságharcza. — Mély értelmü, költői, drámai jellege. — A tömegeknek részvéte. — A felkelésnek nemzetközi háttere. — Az anyagi irányzatok a külpolitikában. — Hollandia példája. — A szabadságharcz szerény kezdete. — Hógörgetegszerü terjedése. — Rákóczi, Bercsényi, Károlyi Sándor egyénisége. — A nagyszombati béketárgyalások. — Az ellentétek József és Rákóczi felfogása közt. — A szabadságharcz kimenetelének indokai. — Politikai, pénzügyi, katonai indokok. — A szathmári béke és Károlyi Sándor eljárásának igazolása.

I.

Midőn az elébbi fejezetben azon nézetemnek adtam kifejezést, hogy hazánk azon gyászos időszakban rendelkezett oly férfiakkal, kik képesek lettek volna az ügyek élén az országot megmenteni, első sorban Martinuzzi Fráter Györgyöt értettem. Ezen rendkívüli egyéniség, a magyar Richelieu, méltó párja Deák és Kossuthnak, történetünk egyik legnagyobb és tragikusabb alakja, akkor már életben és erejének teljében volt. Fájdalom, azonban nem azon a helyen állott, a melyre később feljutott és melyre hivatva volt, hanem mint egyszerü pálos szerzetes vagy Sajóládon vagy Czenstochauban vezette szerzetének ügyeit. Kétség azonban nem fér hozzá, hogy ha például II. Lajos király őt megtehette volna vezető miniszternek és iránta oly bizalommal viseltetik, mint Zápolya, képes lett volna hazáját megmenteni. Ezen feladatra a képességnek teljességével rendelkezett és eseménydus pályafutásában sokkal nagyobb nehézségek felett aratott diadalt, mint a melyekkel Lajos országlása alatt szembe kellett volna szállania. A mi nála első sorban megragadja a figyelmet, az lángoló honszerelme, a magyar állameszméhez való tántoríthatlan ragaszkodás, a mi annál figyelemre méltóbb, mert hiszen szoros értelemben nem is tartozik a magyar fajhoz. Apja horvát, anyja pedig velenczei volt. Ez irányban a magyar faj asszimiláló képességének éppen oly kiváló bizonyítékát szolgáltatja, mint például Petőfi és Damjanich esete.

A magyar államegység volt életének vezércsillaga, ezt szolgálta vas következetességgel, odaadó hűséggel, ezen magasztos czél számára nyitotta meg rendkívüli tehetségének egész tárházát.

Ezek a tehetségek valóban rendkívüliek, sokoldaluak voltak. Ezen tulajdonságok és tehetségek közzé kell sorolni

első sorban azt, a mi működésének és egyéniségének alapgondolatát, illetve feltünő jellemvonását képezi, azt, hogy minden izében politikus volt. Nála egyedül mérvadó a politikai szempont vagyis az általános nemzeti és állami érdek felsősége, minden külön érdek, így a felekezeti érdek felett. Nem a Ximenesek és Pázmányok, de a Richelieuk, a Mazarinek oskolájához tartozott. Történt ez nála, a katholikus egyházi embernél, akkor, mikor egy oly pozitiv elméjü uralkodó, mint V. Károly, sem volt képes magát az egyházi hatások befolyása alól emanczipálni, történt ez nála a reformáczió kellő közepében, mikor a teologiai kontroverziák az egész politikai helyzetet uralták. A modern világi és állami felfogásnak azon nagy vivmánya, a világi és egyházi életnek egymástól való különválasztása ezen nagy egyetemes elmében már akkor megvalósult. Ezen eredmény által korának minden államférfiát egyszerüen megelőzte. A mint ezen a téren elérte azt a magaslatot, a melyre csak a legerősebb szellemi szárnyalás képesít, úgy egyáltalában megvolt benne a legnagyobb mértékben az a komprehenziv természetü képesség, az igazi államférfiasság netovábbja, érzékkel birni az államélet összes problemái iránt. Látta azt, hogy a magyar nemzet egységének és osztatlanságának társadalmi oldala van, azért felszólítja János királyt, hogy a parasztságot fel kell szabadítani azon iga alól, melyet reá az 1514-diki pórlázadás miatt róttak; ez Istennek tetsző dolog és így azután a török ellen is jobban lehet majd felhasználni.

Ugyanezt teszi Ferdinánddal is, nem egyszer lelkére köti, hogy a jobbágyságot régi szabadságaiba vissza kell helyezni. Nemcsak nagyszabásu belátással és elmebeli, de igen nagy gyakorlati képességgel birt, nem volt az a kormányzati funkczió, melyet kitünően ne tudott volna teljesíteni.

Elsőrangu fináncz-ember volt. Zápolyánál mint kincstartó kezdte működését és ennek pénzügyeit oly jókarban tartotta, hogy az szánakozással tekinthetett vetélytársára, Ferdinándra, kinek zsebei tudvalevőleg mindig üresek voltak.

Egy jeles osztrák történetiró, Huber Alfonz, kit sokszor szándékozom idézni, mert, úgy vélem, klasszikus tanunak lehet tekinteni minden oly mozzanatnál, mely a magyar felfogás

erejét és az osztrák gyengeségét bizonyítja, ezt szintén beösmeri. Beösmeri azt, hogy míg az osztrák kincstár mindig aszkórban szenvedett, a magyar ellenben a szükséges összegekkel folyvást rendelkezett.*

Katonai képességei is igen tiszteletreméltó módon jelentkeznek. Jelentékeny mennyiségü hadakat tudott felállítani, szervezni, őket vezetni, velök sikeresen fegyvertényeket végrehajtani. — De a miben azután mindenek felett kitünt, az éppen az elsőrangu vezető és befolyásoló képesség volt. Birt különösen a személyiségnek azon hódító erejével, a világtörténet nagy alakjainak azon sajátlagos tulajdonságával, a melylyel az embereket saját akaratjuknak parancsszava alá tudta hajlítani. Meg volt nála a politikai működésnek czéltudatos határozottsága, melynek irányát a nemzeti élet exigencziái szabták meg. Páratlanul állott kortársai között abban, hogy a legnagyobb leleményesség- és ügyességgel a szükséges eszközök közül éppen azt tudta kiválasztani, a mely czélra vezetett. Tudott szerény lenni és alázatos, majd ismét imponáló fény- és hatással fellépni. A diplomácziai rábeszélés művészete éppen úgy rendelkezésére állott, mint a kiméletlen zuzó erő, mely ellenfeleit összemorzsolja.

A kivel csak dolga akadt, az mind a rövidebbet huzta vele szemben. A fondorkodó, álnok Gritti, kinél a talián és levantei görögnek minden ravaszsága párosult egy parvenu henczegésével, a könnyelmü, bár szellemes és őt szive mélyéből gyülölő Izabella királyné darabos, brutális gyámtársa, Petrovics, a fenhéjázó és baksis után áhitozó török basák, Ferdinánd nehézkes németjei, mint Teuffel és Salm Miklós, oly lelkiösmeretlen condottieri, mint Castaldo és czinkosai, ezek mind kénytelenek felsőségét, fölényét elismerni. Ily módon a szétdarabolt, elpusztult magyar állam képviselője, az igénytelen szerzetes, mint egyenrangu fél alkuszik a török szultánnal és római császárral és igazában ő marad felül.

Mert nem kell elfelejteni, hogy azon kétségbeesett játszmában, melyet Fráter György ezen nagyhatalmakkal folytatott, ő egyedül csak saját magára és lángeszére támaszkodott.

* *Huber*, Geschichte Oesterreichs, 4. kötet 57. lap.

Nem állott rendelkezésére a nagy connexiókban rejlő háttér, mely az arisztokrácziában és öröklött pozicziókban található, nem a nemzeti közvélemény lelkesedése, melylyel Verbőczy dicsekedett, nem souverainjének bizalma, mely például egy Bismarcknál conditio sine qua non volt arra, hogy a német egységet megcsinálja, nem egy erőteljes nemzeti erő és akarat, hogy az akcziónak sulyt és tartalmat adjon. Ezen mostoha és igazán áldatlan helyzet magyarázza meg egyéniségének rejtélyesnek tetsző voltát, politikájának látszólagos ellenmondásait. Ma már a hazai történet tisztában van mindkettővel. Ha nagyravágyó volt, egy Pitt, egy Bismarck módjára volt az, mert érezte, hogy hazáját nagygyá tenni csak is ő képes. Nem szenved az ma már kétséget senki előtt, hogy az ügy, a melyet szolgált, és a melyért vértanuságot szenvedett, a magyar nemzeti állam és királyság ügye volt. Ha lehet, függetlenné akarta tenni hazáját, ha pedig nem tudna megállni saját lábán, akkor az osztrák vagy a török szövetség oltalma alatt akarta a benső megszilárdulás nagy művét végrehajtani. A kettő közt azt választva, a melyik legkedvezőbb kilátást biztosít. És ha ezen nagyszerü terv meghiusult, annak indoka úgy a török, mint az osztrák uralkodók és kormányférfiak teljes politikai elégtelensége.

Sem akkor, sem utóbb nem tudták egy kétoldalu jogok és kötelességek összhangján felépült szövetség követelményeit átérteni, annak jóhiszemüen eleget tenni. Ily módon a török árulás ellen mentséget keresett Ferdinándnál, ez pedig azzal fizetett, hogy bravóival lemészároltatta. A Wallenstein-féle procedurának első kiadása, csakhogy a jogosultságnak minden látszata nélkül. Mert ha Martinuzzi eljárása tekervényesnek tünt fel, ha, mint később látni fogjuk, kénytelen volt a törököt hitegetni, ennek oka Ferdinánd erejének elégtelenségében rejlett, a minek következtében nem lehetett a török ellen határozottan fellépni. Nem lehet azt mondani, hogy kortársai nem értették meg. Megértette őt a székelység, meg a középnemesség, meg a földhöz ragadt szegény jobbágynép, mely legyilkoltatását meg akarta bosszulni, és melyet csakis erőszakkal lehetett a végsőktől visszatartani. Megértette őt és igen különös viszonyok közt azon kornak köl-

tője és krónikása, a derék lantos, Tinódi Sebestyén. Külömben is, más uton ugyan, de mindketten egy czélra dolgoztak. Míg Martinuzzi nemzete számára a hazát akarta megmenteni, Tinódi az anyanyelvet ápolta.

Mint a hogy a régi Hellasban a görög nyelv képezte a partikuláris törekvésekkel szemben az aranykapcsot és a későbbi elnyomatás szomoru éveiben az ujjászületésnek előkészítője lett, úgy Tinódi költeményei, melyek szájról-szájra, ágról-ágra szálltak, tartották fenn a három részre szakgatott magyarságban az együvé tartozás nagy érzetét. Másrészt, mikor egy Dobó, egy Losonczy hőstetteinek dicsőítése által feltüntette a nemzet előtt, hogy a régi magyar virtus nem aludt ki, a veszendőbe menő férfias öntudatnak hatalmas ébresztője lett. Az említett megértés pedig úgy történt, hogy Tinódy erdélyi krónikájában megirta az alvinczi rémes tett történetét, hihetőleg hivatalos verzió alapján, az áldozatot minden áron be akarta feketíteni. De Tinódinál mégis kitört a nagy ember iránti tisztelet, mert a koholmányok egész hálózata sem volt képes eltakarni működésének horderejét, melyet minden igaz magyarnak át kellett érteni. Az ő tisztelete ily módon nyilatkozik meg:

Vaj mily csodálatos való bölcsesége
Minden dolgában nagy esze elméje,
Ha akarta császár, király szemét bekötötte,
A mint őt szerette, mindkettőt úgy viselte;
Igen nagyot használt bizony az országnak
Benne volt paizsa népek megmaradásának.

Annyival inkább megértette az utókor és annak leghivatottabb képviselője, a történelem, élén a feledhetlen emlékü Horváth Mihály, ki egy mesteri monografiában adózott nagy emlékének. És ha egykoron fel fog épülni Széchenyi István Üdvleldéje, a magyar Pantheon, bizonyára ottan az első helyek egyikét neki fogják juttatni, ki történetünk legszomorubb korszakában egy pillanatra sem vesztette el bizalmát sem az ősi erényben, sem a nemzet életképességében, és ennek folytán kész is volt a legnehezebb feladat elvállalására és betöltésére. Ezen utolsó mozzanat különösen, valamint hatalmas egyéniségének értéke és tevékenységének jellege általános-

ságban, melyeket e halvány rajz kellő módon visszaadni képes nem volt, okozták azt, hogy ezen korszak eseményeinek vázlatát vele nyitottam meg. Ezen korszakot ugyanis, mely a magyar nemzet férfias és becsületes törekvéseinek és küzdelmeinek kezdetét tárja fel, a mikor is a legmélyebb bukás fenekéről a nemzeti és állami lét magaslatára emelkedett, nem lehet méltóbban bevezetni, mint Martinuzzi dicsőítésével. Azon tényben, hogy ezen kétségbeejtő viszonyok közt a gondviselés őt adta nekünk, a magyar nemzet életrevalósága nyilatkozott meg, mely elébb-utóbb mégis csak képes volt a mohácsi vész következményeit kiheverni, azokkal megbirkózni.

Az ő bölcs előrelátása ezen szövetségi viszonynak századokra szóló szignaturáját szolgáltatta ösmeretes kijelentésében: Qui habet socium, dominum habet, a kinek szövetségese van, annak gazdája is van. Ezen axiomát először Deák Ferencztől hallottam és ha valaki, bizonyára ő volt első sorban illetékes arra, hogy annak történeti jelentőségét megállapítsa.

Történeti jelentőségüek pedig ezen szavak igen egyszerüen azért, mert Magyarország helyzetének egészére, viszonyai és vonatkozásainak összeségére rányomták végzetes bélyegöket. A koronának megszerzési módjában, a felségjogok gyakorlatában, az örökös tartományokhozi viszonyban, a kormányzatnak alakzatában alapvető eltéréseket találunk Magyarország és az uralkodóház felfogásában, melyek is az ellentéteknek, surlódásoknak és összeütközéseknek kiapadhatlan forrásaivá váltak, kiapadhatlan forrása lett igen egyszerüen azért, mert a viszony kezdettől fogva meg lett hamisítva, a szövetségi viszony helyett alárendeltséget akartak, mint hasonlóan a közjogi viszonyt magánjogivá akarták változtatni. Ők egyáltalában nemcsak souveraineknek, hanem egyszersmind országaik tulajdonosainak tekintették magukat és nemcsak a jogczímet, de jogosítványaik tartalmát illetőleg másképpen gondolkoztak mint a nemzet maga.

A mint Ferdinánd és utódai örökjogon akartak a magyar koronához igényt formálni, úgy ezt a koronát is a császári korona egyik tartozékának tekintették, melynek igazi helye a

családi Schatzkammerben van. Az országot is nem a magyar közjog alapján a Szent István koronája testének tekintették, hanem a családi hitbizomány egyik fekvőségének vagy majorságának, hogy Deák Ferencz egy szerencsés kifejezését használjam.* Az ilyen fekvőséget, mely nem egy közjogi személyiség nélkülözhetlen alkateleme, hanem egyszerü dolog, élettelen tárgy, melyet felosztani, eladni, elfecsérelni is lehet, mint a hogy később történt Toscanával Lotharingia helyett, és Belgiummal czéloztatott Bajorország helyett. Változtak legyen bár az idők, a viszonyok, a kérdések, jelszavak és emberek, de az alapvető eltérés a nemzet és koronának politikája között folytonosan megmaradt, mint a melyekkel a nemzetnek leszámolni és harczolnia kellett. És a mint külömböző jelszavak alatt és helyzeteknek közepette mindig egy és ugyanaz volt a harcznak alapgondolata és czélzata, a magyar korona hatalmi sulypontjának a császári koronába való, nemcsak áthelyezése, hanem beolvasztása, úgy változtak ugyan a harcznak modora és eszközei, de a dolognak a lényege, a harcz és a küzdelem mindig megmaradt, úgy hogy az összeköttetés nem békés összhangnak, de áldatlan viszálynak volt a szülőanyja. Még pedig hosszu századokon át, a történeti események egész folyamatában.

Ha az ember az osztrák történetirókat olvassa, gondolom bevezetésemben idéztem is például Krones szavait, azok megmagyarázzák nekünk, hogy Magyarország, a mint nem tudta magát a töröktől megoltalmazni, éppen úgy teljesen képtelen volt saját erejéből rendezett állami viszonyokat létrehozni és hogy tehát szüksége volt a Habsburgok jogara alá kerülni, valamint egy szilárd állami szervezethez csatlakoznia. Minden esetre ebben egy nagy történeti követelmény nyilatkozik meg. Ezt a magyarok nem akarják elösmerni, de ellenzékiségüknek mégis csak az képezi a forrását, hogy a jogosult kormányzati szigort nem türik. A mi pedig az uralkodóház képességeit illeti, arra nézve egy kiváló porosz történetiró, mint Droysen, a kit elfogultság vádjával illetni csakugyan nem lehet, elmondja, hogy nem tisztán a szerencse az, a mi

* *Kónyi* Manó, Deák Ferencz beszédei, I. kötet 166. lap.

a Habsburgokat előre vitte. Mert habár rendkivüli szerencséjök volt is, de a mit az nyujtott, merészen meg tudták ragadni, azt minden veszély daczára szivósan meg is tartották. Nagy álhatatosságot és következetességet tanusítottak a czél elérésében, minden sikert csak uj lépcsőnek tekintettek, hogy mindig magasabbra hágjanak. Igazán királyi lélek lakozott bennök, ez hódította meg számukra a szerencsét, mely végre is csak azt keresi fel, a ki őt megérdemli.

A miket hazánk helyzetéről a csatlakozás előtt elő-adtam, az, úgy vélem, a kellő mértékre redukálja a vádakat, a magyar nemzet képességeit egy szilárd állami rend alkotását illetőleg. A következőkben megvizsgálom az állami osztrák szervezet értékét, a dynastia nagy tulajdonait. A következetességet azon törekvésben, hogy maga a család a »casa d'Austria«, mint nevezték, képezze azt a fensőbb kollektiv személyiséget, mely is uralkodik, hogy az országok és nemzetek ennek patrimoniumát, a »Hausmacht«-ot alkossák, melynek nemcsak megtartása, de növelése az állandó feladat, a »pensée immuable«, hogy az egész politika, még akkor is, midőn V. Károly alatt az uralkodóhoz két ágra szakadt, erre a czélra dolgozzék, ezt nem lehet tagadni, valamint a siker tényét sem. De ki kell mindjárt emelni, hogy mindezen tényezők önmagában az uralkodásnak sem politikai, sem erkölcsi jogczímét nem képezik. Ezt a jogczímet csakis kiváló politikai, hadvezéri, kormányzati képességek alkotják, azon harmonia, mely a jogok és kötelességek, a dynastikus czélok és nemzeti érdekek közt található. A nagy európai dynastiák, a Bourbon, Romanow és Hohenzollern, mind birtak ilyen képességet feltüntetni, IV. Henrik és XIV. Lajos, a Grosser Kurfürst és Nagy Frigyes, Nagy Péter czár, sőt még II. Katalin nemcsak nagyszabásu egyéniségek voltak, de meg tudták cselekedni azt, hogy nemzetük nagyságával párhuzamosan haladjanak. De mindezen tulajdonokat hasztalan keressük a Habsburgokban. A történetirók szerint jelentékeny egyéniség csak kettő volt közöttük, Mária Terézia és V. Károly. De ez utóbbi nem állott a monarchia élén és azonkívül önmaga irta alá politikájának halálos itéletét. Mária Terézia sem tudta többre vinni, mint a családi politikának erélyesebb hangsulyozására. A meny-

nyiben egyénisége és kormányzati rendszerébe népies elemek voltak, ezek a patriarchalis, illetve *matriarchalis* felfogáson felül nem emelkedtek.

Általában a dynastikus czél és nemzeti érdekek olyannyira nem fedték egymást, hogy a mit állam és nemzetnek szerves értelemben szoktunk nevezni, az a Habsburgok keze alatt vagy nem létesült, vagy a hol az már létezett, mint Spanyolországban, a bukásnak szélére jutott. A mi a családot előre viszi és sikerekkel jutalmazza, az a külső tények egész sorozata, házasságok, koalicziók és egy állandó tüneményes szerencse, melynek jogczíme a legritkább esetben állott magában a személyiségben.

Ez, a mit mondok, áll a történet egész folyamára, de különösen áll az uralkodóház alapvetése és szerencséjének megszilárdulására nézve. Nem lesz érdektelen az uralkodóház arczképcsarnokának néhány példányát bemutatni. Így látni fogjuk az egyéneket, az eljárást, a mozgató rugókat, az erőket, melyek a sikert előidézték.

II.

A család szereplésének első tényezője Habsburgi Rudolf volt, a ki, mint ösmeretes, 1273-ban a német császári koronát elnyerte. Értett a mesterségéhez, az ügyeskedéshez, a kardforgatáshoz, távol állott tőle minden ideálizmus, mint Huber mondja, az adott viszonyok talaján szeretett mozogni. Éppen olyan rossz gazda volt, mint valamennyi utódja, a miért is a cseh Ottokár koldus tarisznyás grófnak nevezte.* Hanem annál jobban értett hozzá, hogy házának érdekeit minden más szempont feláldozásával előmozdítsa. A német császári koronát oly módon nyerte el, hogy teljesen szakított a nagy német császárok, az Ottók és Hohenstaufenek hagyományaival, a kik igényt tartottak Olaszországra, valamint a szupremáczíára a pápaság felett.

* *Huber* Alfonz, Ausztria története, magyar fordítás, I. kötet 494. lap.

Ámbár ezeknek volt hivök, még egyházi átok alatt is állott, mind a két poziczíót feladta, még Rómába sem ment el magát megkoronáztatni, nehogy kényes helyzetbe kerüljön. Dante ezért a pokol tornáczába helyezi, a hol meglakol, hogy Olaszország sebeit nem gyógyította.*

Annál nagyobb gondja volt arra, gyermekei számára a szükséges territorialis fenhatóságot megszerezni. Szerencsét próbált először a burgundi királysággal, de ez nem ment. Több kilátás nyilt a Babenbergek örökségére, az osztrák örökös tartományokra, Ausztria, Styria, Tirol, Karintia.

Ezeket idegen segítséggel, német lovagokkal hódította meg, jó fizetésért; volt köztük olyan, ki vele gyalog indult a vállalatra és végeztével 10.000 márka jövedelemhez jutott. Itt kezdődik először a Habsburg-politika alkalmazása, egyik nemzetet a másikkal, esetleg idegenekkel leigáztatni.**

Ebből azután támadt a következményeiben nagy horderejü összetüzése Ottokárral, a hatalmas cseh királylyal. Bizonyos pikáns izzel bir azon körülmény, hogy az uralkodóház első akcziójánál Bécs nem az ő, de Ottokár pártjára állott.*** A német fejedelmek tudni sem akartak a dologról és így más segítség után kellett nézni. Ezt a család ekkor először feltünő, és azóta annyiszor ragyogó szerencsecsillaga a magyarokban találta meg. Érdemes ma is elolvasni azokat a könyörgő és hizelgő leveleket, melyeket a megszorult kapaszkodó Kun Lászlóhoz és a magyar rendekhez intézett. A magyar birodalom fénye és dicsősége, az Árpádok tündöklő erényei, a magyar nemzet ősi hűsége és vitézsége váltakoznak benne, minden képzelhető igérettel és hitegetéssel.

A magyarok szokás szerint lépre mentek és megnyerték számára a hadjáratot és az osztrák tartományokat, melyeket a birodalmi alkotmány mellőzésével fiainak hűbérül adományozott.

Innentől kezdődik a dynastia uralma a Lajthán túl. Magyarország is megkapta jutalmát a »*Dank vom Hause*

* Purgatorio canto VII. 94.

** *Ranke,* Die Osmanen und die spanische Monarchie, 183. lap.

*** *Huber* id. m. 505. lap.

Oesterreich« alapján, mert mihelyt Kun László meghalt, azt fiainak hűbér gyanánt adományozta. Igaz, hogy ez csak irott malaszt maradt, de az eljárás és politikára nézve eléggé jellemző. A mint az, a mi következik, más szempontból szintén meglepő világot vet a Habsburgok politikájának alapvetésére.

Imént említettem a külömbséget a magánjogi és közjogi felfogás közt. Ezt a külömbséget csak hazánkra alkalmaztam és utaltam az ellentétre, melyis a családi és nemzeti jogfelfogás között létezik. De ezen felfogás, mely tulajdonképpen a patriarchális és patrimoniális uralkodási rendszerből indul ki, nemcsak a magyar, de az elfogadott általános államjogi tételek ellen is van irányítva.

Lustkandl tanár, a ki tudvalevőleg jobb ügyhöz méltó buzgalommal képviseli az osztrák császár fenhatóságát és a birodalmi egység politikáját, az úgynevezett magyar separatismussal szemben egy dolgozatában »Der Kaiser und König in Oesterreich-Ungarn, Geschichtliche Darstellung«, különösen kiemeli a souverainitás egységes voltát, melyből következik annak feloszthatlansága. Az a külömbség, a miről imént szólottam a souverainitás közjogi és a tulajdon magánjogi fogalmai között, sehol sem nyilatkozik oly élesen, mint az örökjog terén.

Tudvalevő, hogy a modern jogfejlődés a magánjogi örökösödésnél — természetesen, hogy ezen tétel csakis az egyes leszármazókra vonatkozik — majdnem megköveteli az örökhagyó tulajdona állagának felosztását, a mint ez például kifejezésre is jut a köteles rész intézményében. Ellenben a közjogi felfogás ezt világosan és határozottan tiltja és tagadásba veszi, fentartva annak a tényezőnek, a mit magánjogi értelemben a hagyaték állagának lehetne nevezni, az államnak feloszthatlanságát. Ez volt azon nagy elv, az úgynevezett inseparabiliter et indivisibiliter, vagyis a feloszthatlanság és szétválaszthatlanság nagy mozzanata, a mi később a pragmatika szankczióban, főleg a magyar tanácsosok sürgetésére kifejezésre is jutott. Különösen azért, mert okultak azon szomoru példákon, melyeket majdan előadandó leszek.

Bizonyos, hogy, ha Luskandl ur a souverainitás egy-

ségének oly nagy embere, hogy akkor nem nagy öröme lehetett Habsburgi Rudolfban és örököseiben. Ő nem úgy végrendelkezett, mint a hogy egy nagy souverainnak azt tennie kell, hanem úgy járt el mint szerető családapa, a ki egyik gyermekének sem akar a másik felett fölényt nyujtani, hanem mindeniket egyenlően akarja részeltetni a dominiumban. Ugyanis halála után az örökös tartományok feletti felségjogokat fiai, Albrecht és Lipót közt megosztotta, a mit Lustkandl Simultanbelehnung-nak nevez.

A jogokat — ismétlem — nem a tartományokat osztották meg. Hogy miképpen csinálták ezt és hogy az uralkodói jogokat a két fivér miképpen gyakorolta, azt megállapítani nem lehet, de hogy az államegység megbontása intézményes jelleget nyert, nem úgy mint nálunk Magyarországon, a hol a királyi herczegek ellátása ideiglenes, inkább helytartói jelleggel birt, az kétségtelen. Magában az említett tudós tanár urban van annyi jóhiszemüség, hogy egy nagy német közjogi tekintélynek, Schulzenek, megsemmisítő itéletét idézi az ilyen eljárás felett. Az idézett tekintély azt mondja: »megtörtént tehát az, hogy német területek századokon keresztül úgy tekintettek, mint uradalmak és tartozékaik és felosztattak, akár mint a majorságok és birkanyájak.« *

Ez a felosztás külömben később, 1379-ben tényleg meg is történt, a mint az uralkodóház két ágra szakadt, az Albrechtére, kinek jutott Ausztria és Styria, és Lipótéra, ki Tirolban örökösködött. Ezt tagadásba venni nem lehet, de legalább azzal vigasztalják magukat a Lajthán túli állambölcsészek, hogy végre is ezen elszakadt magzatok az anyai keblen ismét egyesültek, a császári jogar és sas védszárnyai ujonnan kiterjedtek reájok. Habsburgi Rudolf után egy jó darabig szünet állott be a dynastikus működés látható eredményeiben. Egyik utóda, Albrecht, nőül veszi Zsigmond leányát, német császár és magyar király lesz, de kevés idő mulva elhalt, úgy hogy tevékenységének nyoma nem marad. Az idők teljessége még nem következett be, az annyi sóvárgással áhitozott nagyhatalmi viszketegnek kielégítése még

* *Lustkandl* idézett munkája, 22. lap.

csak későbbi kedvező fordulatoknak lett fentartva. Az az uralkodó, kivel mostan pár szóban foglalkozni kivánok, III. Frigyes császár, az uralkodóháznak egy igazi különlegessége és érdekes alakja. Ez talán legjobban demonstrálja a családnak tüneményes szerencséjét, mely számára csekély tulajdonok és óriási fogyatkozások daczára osztályrészül jutott.

Az ember mindjárt a nevével meg van akadva, mert mint osztrák főherczeg 5-dik, mint német király 4-dik, mint római császár 3-dik nevet hordta. Az osztrák dominium maga még ekkor olyannyira nem képezett egy összefüggő egészet, hogy három részre szakadt közte és testvérei között, még a bécsi burg is ily módon három részre lett felosztva. A testvérek csak annyiban értettek egyet, hogy mindketten kiadták a pénzverési regalét lelkiismeretlen üzéreknek, kik azután vékaszámra verték a hamis pénzt, a közönség kárára rémmódon meggazdagodva. Külömben folyvást háboruban voltak egymással és alattvalóikkal. Ezen háboruskodásban nagy szerepet játszott Bécs városa, — melyet már akkor egy igen szép, de erkölcstelen, mulatni vágyó városnak irnak le — mert a császár testvérével, Albrecht styriai herczeggel szövetkezve, Frigyest a Burgba szorították és ostromolni kezdék, a mely bajból a cseh király, ki külömben ellensége volt, Podiebrád mentette ki.*

Maguk az osztrák történetirók úgy beszélnek Ausztriáról, mint egy boldogtalan országról, olyannyira nem volt képes Frigyes az állami kormányzat legelementárisabb követelményeinek eleget tenni.

Megszerezte magának a császári koronát olyképpen, hogy a birodalom érdekeit úgy Podiebráddal, mint a pápával szemben feláldozta. — 1448-ban egy olyan konkordatumot kötött vele, a minek folytán Németország ki lett téve a papi zsarolásoknak, melyek azután nagyrészt a reformáczióra vezettek.

Midőn Rómába utazott, olyannyira nem volt tekintélye, hogy az egyes városoktól salvus conductust adatott magának, és annyira nem birt tulajdon alattvalóival, hogy Mátyás-

* *Huber*, Geschichte Oesterreichs, III. kötet 160. és köv. lapok.

nak átadta saját országának jövedelmét, hogy az alatt, ha kell, azt oltalmazza meg.*

Hadvezérnek éppen úgy nem volt való, mint uralkodónak. Kedvencz foglalkozása a csillagászat és aranycsinálás volt, no meg az apró fogások és cselszövények, melyeknél azután bámulatra méltó szivósságot és kitartást tanusított. Mint egy vén keresztes-pók, fonta hálóit és cselszövényeit, abban a reményben, hogy a legyek beleesnek. Végre is egy hatalmas darázsra akadt Hunyadi Mátyásban, a ki megunva az örökös fondorlatokat, széttépte a hálót, elfoglalta Bécset és Ausztriát, magát a császárt is megfutamodásra kényszerítve.

A hazátlan fejedelem úgy bolyongott Németországban szerte-széjjel, alig találva helyet, hol fáradt tagjai megpihenjenek, és ha jól akart lakni, gazdag apátságokba ment ebédre.**

De azért a legnagyobb bajok közepette sem vesztette el hitét szerencsecsillagzatában, a mit bizonyít az, hogy bujdosása közben mindenütt felirta a falakra az A. E. I. O. U.-t, a mi azt jelentette, hogy: »Alles Erdenreich ist Oesterreich unterthan«, vagy: »Austria erit in orbe ultima«.

Rajta mindenesetre bebizonyult egy másik ösmert közmondás igazsága, qui habet tempus, habet vitam, túlélte és kibőjtölte valamennyi ellenfelét. Mátyás leverte Podiebradot, maga korai halállal mult ki. Így azután a vén róka megszabadult leghatalmasabb ellenfelétől, nemcsak, hanem a magyar viszonyok rosszra fordulása lehetővé tette a zavarosban halászhatni.

De a legnagyobb eredmény mégis a házassági akczió terén éretett el, a mennyiben fia, Miksa, elvette feleségül Merész Károly burgundi herczegnek leányát és egyetlen örökösét Máriát, és ezzel virágzó tartományok jutottak a család tulajdonába és a nagyralátás számára uj, tágas láthatár nyilott meg.

Ezen Miksa, ki Frigyest azután a császári trónon követte, jóval jelentékenyebb és minden esetre sokkal rokon-

* *Huber,* III. kötet 242. lap.

** *Hormayer,* Anemonen, I. kötet 67. lap.

szenvesebb egyéniség volt atyjánál. Lelkileg, testileg jól meg volt akotva. Birt a kedélynek a melegével, az volt, a mit jó czimborának szoktak nevezni. Szerette a természetet, szobája tele volt éneklő madarakkal, melyek néha olyan lármát csináltak, hogy az ember saját szavát nem értette. A sport minden ágában otthonos volt és azt jól is művelte, megülte a legtüzesebb paripát, megmászta a zerge után a meredek sziklafalat, szembeszállt a vadkannal, különösen azért szerette a vadászatot, mert alattvalóival ily módon fesztelenül érintkezett és meghallotta az igazat. Költői képességgel is birt, két verses munka, a »Theuerdank« és »Weisekunig« őt hirdetik szerzőjüknek, habár róluk azt mondja Ranke, kitől e leirás néhány pontját vettem, hogy rejtélyesek és érthetetlenek.*

Általában nem szeretett otthon a sutban üldögélni és agyafurt gondolatokkal tölteni a napot, hanem vágyai a cselekvés, a küzdelmek mezejére terelték. Volt közte és Mátyásunk közt bizonyos rokonvonás, habár az minden tekintetben több ember volt. Nemcsak mennyiségi, de minőségi tekintetben is volt köztük külömbség. A külömbség a lángész és tehetség, a jellemes következetesség és az ötletszerü kipkedés-kapkodás között. No meg az is nyom valamit a latban, ha az ember az osztrák Frigyes fia és nem a Hunyadi Jánosé, meg az osztrák egyeduralom emlőin nő fel, nem pedig a magyar szabadság edző légkörében.

Külömben vitéz ember volt, a lovagias tornajátékban éppen úgy letepert egy franczia Bramarbast, mint Mátyásunk Holubart. Az ütközetben ott volt sisakja és forgója látható, a hol a legsulyosabb csapásokat osztogatták, habár mint hadvezérről, a személyes bravuron kivül mást nem lehet róla feljegyezni. Érzékkel birt a szervezés követelményei iránt, ugyan inkább utánzó, mint kezdeményező módjára, a minek az lett a természetes következménye, hogy intézkedései egészen máshova lyukadtak ki, mint a hogy talán maga is gondolta.

Katonai intézkedéseinél Mátyás fekete seregét akarta utánozni, de a mit felállított, az a Landsknecht intézmény

* Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514, 79. lap.

lett, mely typusává vált a hazátlan zsoldos katonaságnak, mely az uralkodóháznak bizonyára több kárt okozott, mint hasznot. Az osztrák bürokráczia is neki köszöni felállítását, melynél azonban inkább egyeduralmi szempontok voltak mérvadók, mint azon követelmények, melyeket mai napság a modern közigazgatás fogalmával összekötünk.

Az intézményt ő Németalföldről importálta, de ezen idegen dolog, mint később még rátérek, oly visszatetszést okozott, hogy kénytelen volt részben meghátrálni. Mint politikus és hadvezér az volt, a mit szerencsétlen flótásnak neveznek. Egész élete teljes disszonanczia volt, a legmagasabb tenorból kezdte, hogy azután a teli hang disztelen gixerrel végződjék.

Az osztrák történetirás megegyezik abban, hogy a mit Ausztria nagyhatalmi állásának neveznek, alatta kezdődik. Úgy vélem, csakis a komoly kilátásoknak kezdetéről lehet szólani. Mert, hogy neki magának effectiv hatalma nem volt, azt mindjárt látni fogjuk. Házassága folytán megkapta a nagy burgundi örökséget, melyhez a mai Francziaország egy része, Belgium és Németalföld tartozott. Atyja halála után a német császári koronát is elnyerte, úgy hogy különféle uralkodói jogczímek következtében nem volt az az európai kérdés, a melybe bele nem ártotta magát, természetesen egyénisége és ereje hiányainál fogva a rövidebbet huzva. Már atyja kezdette a magyar korona utáni káznyujtásokat. Miksának mégis volt annyi esze, hogy Mátyással nem tüzött össze, hanem bevárta halálát.

Annyit, igaz, elért, hogy a magyar bonyodalmak folytán Bécset visszaszerezte, de már a hazánkba való betörés csufos kudarczczal végződött, egyrészt mert serege pénzhiány miatt felmondta a szolgálatot, másrészt a magyarok is megemberelték magokat és oly fenyegető állást foglaltak el, hogy kénytelen volt meghátrálni.

Pénze nem volt soha és ez volt egyik oka a német birodalom politikai reformjának, melyet 1495-ben a wormsi birodalmi gyülésen igen nagy garral kezdeményezett. Ennek az akcziónak csak két pontját említem röviden fel, mert ezek a hazánkkali összehasonlítás szempontjából érdekkel birnak.

Igen egyszerüen pedig azért, hogy azon tünetek és jelenségek, melyek nálunk felmerültek és melyekből Magyarország kivégzésére indokokat kovácsoltak, másutt még fokozottabb mértékben fordultak elő. A politikai reformnak az lett vége, hogy a császárt majdnem minden jogaiból ki akarták sajátítani és a császári hatalom helyére az oligarchia uralmát akarták odatenni. Ez nem ment, de Miksa kénytelen volt jogainak jelentékeny korlátozását eltürni.*

A legnagyobb ellenzéket az adó kérdése — tout comme chez nous — okozta. A nemesség egyáltalán nem akart fizetni, azt mondván, hogy ő úgyis katonáskodni tartozik. Mindannak daczára 150,000 forintot megszavaztak neki, de senkisem fizetett, úgy hogy két év multán is mindössze 14,000 forint jött be.**

Akkor bizonyára nem lehet Magyarországot a mohácsi vész előtt, a mely Mátyás alatt meglehetősen ki lett szivatytyuzva, hozzá később a pórlázadás gazdasági válságán is keresztülment, elitélni, hogy az adó ott nehezen folyt be, ha a dusgazdag Németország is ilyen kevéssé volt áldozatkész.

Mindenütt baja volt alattvalóival. Németalföldön a brüggei polgárok 1488-ban fogságra vetették, a svájcziak is feltámadtak ellene, meg is verték, el is szakadtak a német birodalomtól, melynek elébb fenhatósága alatt állottak. Igazi szecziálitása a házasság volt. Első felesége hamar elhalálozott, ekkor Annát, a bretagnei örökösnét akarta nőül venni, abban a reményben, hogy Francziaország felé terjeszkedhetik, hanem a franczia király elütötte a kezéről, még pedig azzal, hogy a mióta Miksa az első felesége országaiban uralkodik, ott soha sincsen békesség.*** Így azután egy olasz herczegasszonyt, Sforza Biancát vette feleségül, kinek meglehetősen volt pénzecskéje. Ez arra szolgált, hogy Olaszországot támadja meg, de a dolog nem sikerült. Egy második támadásával 1517-ben, melyre az angolok adtak pénzt, eljutott Milanóig, de onnan szégyenszemmel visszafordulni volt kénytelen. Ezek az olasz

* *Huber*, III. kötet 332. lap.

** *Huber*, III. kötet 334. lap.

*** *Ranke*, idézett munka 5. lap.

tervek annyira foglalkoztatták, hogy komolyan azon járt az esze, hogy magát pápának megválasztatja, abban a reményben, hogy talán még Konstantinápolyt is elfoglalja és a keleti és nyugoti egyházat egyesíti. Ezeket a kissé fantasztikus terveket a reális élet hideg szele azután megdermesztette. Hogy élete milyen deficzittel végződött, bizonyítja azon körülmény, hogy midőn nagy betegen Innsbruckba jutott, azt kénytelen volt odahagyni, nemcsak népszerütlensége folytán, de mert zilált pénzügyei miatt valamennyi vendéglősnek 24,000 forint erejéig adósa volt és kisérete még lakást sem kapott.*

A történet egyik nagy mestere, Ranke, elébb idézett munkájában szintén hivatkozik arra, a mit a Habsburg uralkodóház fatalisztikus önbizalmának lehet nevezni szerencsecsillagzatában. Ő is elmondja, hogy 1488-ban, midőn atya és fiunak szénája a lehető legrosszabbul állott, Frigyes bujdokolt Mátyás elől városról-városra, Miksa pedig alattvalóinak foglya volt Belgiumban, hogy akkor előttük sejtelemszerüleg megnyilatkozott a politikai siker és hatalom derengő reménye. Annyi bizonyos, hogy a családi politika végzetes tévedései nála mindannyian fölismerhetők. A hatalmi viszketegnek, nagyzási hóbortnak, a sokat markolás folytán kevés fogásnak egyes tünetei nála éppen úgy jelentkeznek, mint rosszul sugalmazott utódjainál. Az ő életében, mint egy tükörben, lehet látni családjának jövendő politikáját és viselkedését, egy-két sikerült mozzanat mellett számtalan tévest és helytelent, melyet a legtárgyilagosabb történetirás csakis elitélni kénytelen.

Egyéniségének patriarchalis vonásait megtaláljuk a XVIII. század uralkodóiban, Mária Terézia, József és különösen Ferenczben, kinél azután a kihallgatási mániában torzképpé fajul. A mint Németalföld alatta folytonosan lázong, 400 évvel később József szerencsésen, éppen ilyen forradalom folytán, el is veszti azt.

Az angol segélypénz ugyanolyan állandó vonás későbbi időkben, mint azon sisyphusi küzdelem Olaszországért, melynek fináléja azután 1866-ban a custozzai és lissai győzelmek daczára Velencze átadásával végződik. Az osztrák

* *Huber*, III. kötet 480. lap.

monarchia két eredendő fogyatkozása, a bürokráczia és az államadósság, reá vezethetők vissza. — Ennek következtében nem annyira a regényes középkor epigonja, az utolsó lovag — mint dicsőítői szokták nevezni — áll előttünk, de inkább annak az áldatlan osztrák Hofrath-rendszernek megalapítója, melynek árát az agyonrendszabályozott és megadóztatott boldogtalan alattvalók fizették meg hosszu századokon által. De nem hiába lett az uralkodóháznak mottója: Bella gerunt alii, tu felix Austria nube. Viseljen más ember háborut, te, boldog Ausztria, házasságokat kötsz; ezen a téren maradandóbb és eredményesebb babérok virultak számára, mint a politika és harczok mezején. Fia, szép Fülöp, elvette Juanát, a spanyol királyi herczegnét, kinek azonban nem igen volt kilátása a trónra, mert egy fivére és egy idősebb nővére volt. — Mindketten azonban elhaláloztak és ily módon az uralkodóház birtokába jutott annak, a mivel eddig nem birt, egy nagy, összefüggő területi hatalomnak, egy egységes államnak és nemzetnek. A politika, a melyet képviselt, megkapta tehát a szükséges alapzatot és nemzeti jelleget és az abban rejlő erőt.

Ezen politika a fejedelmi túl- és teljhatalomnak azt a válfaját képviselte, a melyet felekezeti abszolutizmusnak lehet nevezni.

Ezt a meghatározást Roschertól veszem,* ki idézett munkájában egy igen szellemes és különösen széles történeti alapon nyugvó munkát irt a különféle politikai rendszerekről, úgy a monarchiai, mint arisztokrata és demokrata kormányformákról. Az idézett kormányforma magyarázatát részben általános európai irányzatokban, részint azon különleges viszonyokban találja, a melyek a spanyol királyság megszilárdulását vonták maguk után, melyek közül mindenik a fejedelmi abszolutizmusra vezetett.

Az a nagy befolyás, a melyet ezen politikai irányzat, a spanyol politikai irányzat, a Habsburg-uralom ezen egész korszakában, a XVI. és XVII. században közvetlenül a monarchia és közvetve hazánk sorsára is gyakorolt, megköveteli,

* Politik 251. lap.

hogy ezen politika eredetét és jellegét illetőleg a megértéshez szükségeseket előadjam. Ha a dolgot nagyobb terjedelemben fogom tenni, mint talán munkám tervezete és beosztása igényli, annak oka abban rejlik, hogy Spanyolország története, úgy vélem, nálunk aránylag ösmeretlen. Hozzájárul azonban még két körülmény. Az egyik az, hogy talán minden ország története közt a spanyol, fájdalom, legalkalmasabb annak megfigyelésére, hogy egy nagyszerüen indult állami életet miképpen lehet rossz kormányzat folytán tönkretenni. A másik az, hogy, mint látni fogjuk, Spanyolországnak majdnem olyan értékes alkotmánya, részben — az úgynevezett Justiza intézményével — még értékesebb volt mint a magyar, és azt a nemzet egyszerüen el hagyta kallódni. A mi egy tényleges példában még előnyösebb világításba fogja helyezni a magyar nemzet azon elévülhetlen érdemét, melyet nem lehet eléggé hangsulyozni és kiemelni, hogy azt megvédte és élő cselekvő állapotban fentartotta.

III.

Az elébbi fejezetben már szólottam a királyság nagy akcziójáról, mely több ponton megindult, hogy a középkor khaoszában rendet csináljon. A királyi hatalomnak ezen térfoglalása összeesik egy másik nagy politikai folyamattal, a mely Európa egyes nemzeteiben kezdődik, és a mely a rokon természetü faji és népies elemek tömörülését czélozza. Ezt oly módon kell érteni, hogy valamint a többi szerves lényeknél a fejlődés aránylag csekély pontokból indul ki és folytonosan nő és terjed, úgy ezen folyamat hasonlóképpen ismétlődik az illető államok és nemzeteknél is. Későbbi századokban Porosz- és Oroszországnál hasonló folyamat észlelhető, miről, ha előadásom fonala megkivánja, majdan megemlékszem. Most csak azokat említem röviden, melyek ez időszakban létrejöttek, és melyek állításomat bizonyítják.

Első sorban kivánok szólani Francziaországról, mely is az úgynevezett Isle de France-ból indul ki, a mely a jelen-

legi Szajna és Marne megyéknek felel meg. Úgy terjedt azután öntudatos és következetes tevékenység folytán a középkor egész tartamán keresztül a Capet fejedelmi ház alatt. Elébb Blois, majd Anjou, Bretagne, Dauphine stb. Kezdetben egészen el volt vágva a tengertől, lassacskán jutottak oda, elébb dél, azután észak felé. Tudvalevőleg, hogy sokáig idegen uralom, az angolok uralma alatt nyögtek, de a nemzeti egység és visszahatásnak legerősebb emeltyüje lett, mely is a Jeanne d'Arc személyében oly igéző módon megnyilatkozott. A franczia állami és nemzeti egységnek ily természetes és organikus módon, egyrészt maguknak a francziáknak beolvasztó képessége, másrészt az államfői, királyi intézménynek ez irányban beválása következtében való befejezése a maga nemében különben egyike a legfigyelemreméltóbb történeti eseményeknek. Annyival figyelemreméltóbb, mert, mint a hübérrendszer kérdésénél az elébbi fejezetben említettem, a dolog nem ment könnyen, sok ellenállást kellett legyőzni. De ha több rendbeli hübéri talajréteg létezett is, a királyság mind mélyebbre szántott, míg végre azt a mélységet elérte, a hol a népélet hatalmas kőbányája létezett, hogy ezen a biztos alapon az államegység szilárd épületét felépítse. Igaz, hogy Francziaországban később elfajulási tüneteket észlelünk, úgy hogy az egész épület egy nagy Bastille lett, melyben a politikai és vallási szabadságot lakat alatt tartották, de ez legkevésbbé sem érinti és nem csökkenti Francziaország alakulása és fejlődése politikai értékét, a mely az állami és nemzeti egységnek nagy művét szerény kezdeményezésből imponáló következetesség- és sikerrel végrehajtotta. Tanulságos erre vonatkozólag egy jelentékeny franczia iró, Sorel Albert,* egy megjegyzése. Így szól: »Hasonlítsuk össze Francziaországnak asszimiláczió — tehát szervi — utján való nagyobbodását Ausztriának nagyobbodásával egymás mellé rakás vagy összehalmozódás — tehát gépies — folytán, p. o. Milanó szemben Elsassal, Franche-Comté Németalfölddel, Lotharingia-Galiczia és Bretagne egyesítését szemben Csehországgal.« Ezt a szervezeti folyamatot tapasztalhatjuk a svájczi köz-

* Európa és a franczia forradalom, I. kötet 569. lap.

társaságnál, habár itten nincsen korona, nincsen tehát államfői, fejedelmi intézmény. Ezen érdekes országban egyes-egyedül a népélet gyors lüktetése, a rokon elemek csatlakozási vágya demokratikus köztársasági szövetkezési uton hozzák az egybeolvadást létre. Itten is az idegen uralomtóli szabadulás képezi a döntő természetü mozzanatot. És habár a svájczi szabadságharcz drámai részletei, a Gessler-kalap, a Tell Vilmos-féle íjjlövés a történeti kutatás folytán regékké változtak át, de azok a tények, melyek folytán e tiszteletreméltó kis köztársaság is a normális képződés kaptájára ráhuzható, megtörténtek. Már 1245-ben a három canton, Schwyz, Uri és Unterwalden Habsburg ellen szövetségre lép. Később csatlakoztak Luzern, Zürich, Glarus, Zug, Bern stb., véglegesen megalkotva az Eidgenossenschaftot, mely azután Sempach és Morgartennél megkapta a vérkeresztséget, hogy önálló nemzeti egyénisége számára megkapja a nemzetközi szankcziót.

Áttérek immár Spanyolországra. A spanyol állami és nemzeti egységnek mozgató ereje és összeforrasztó kapcsa az idegen hatalom elleni küzdelem volt. Spanyolországnak egy jelentékeny részét az Afrikából beütő szaraczének a VIII. században elfoglalták és a XV. század végeig uralták és birtokolták. Ezek a szaraczének vagy mórok mohamedánok voltak, mint ilyenek a Koránnak hivei, de mégis köztük és a törökök közt igen lényeges külömbség létezett. Ez a külömbség nem a katonai tulajdonokban és a hódítási ösztönben keresendő, mert ez irányban az ozmánokkal versenyeztek, hanem abban, hogy erős kulturális érzék és képességgel birtak. Ápolták a tudományt és ösmereteket. Iskoláik és könyvtáraik hiresek voltak, tudósaik közül egy Averroes Alhuzen, Ebn Junis Avicenna nagy tekintélyre tettek szert. Különösen Averroes Aristoteles műveinek ösmertté tétele körül sok érdemet szerzett. Sylvester pápa, ki Szent Istvánnak küldte a koronát, is a cordovai arab egyetem hallgatója volt.* Hogy építészetük mily magas fokon állott, annak remekeit az Alhambrában még ma is csodálják, ipar és földmivelés igen magas fokon állott. Míg a törökről teljes joggal

* *Draper,* The Intellectual Development of Europe, II. köt. 35. lap.

lehetett mondani, hogy azon a földön, melyet paripái patkói tapostak, többé fű nem nőtt, ezek az arabok Spanyolország azon részéből földi paradicsomot csináltak. Általában az életnek szabad felfogása jellemezte őket, szemben az orthodox muzulmán merev világnézletével. Az asszonyok sem voltak a háremben elzárva, megjelentek a tornákon és lovagjátékokon, melyek napirenden voltak, és a hol gyakran a spanyol és arab nemzet lovagjai mérkőztek egymással. Nemcsak a vitézség, de a lovagiasság is otthonos volt a félhold hivei között, és nem egy szaraczén leventéről oly vonások voltak megörökítve, a melyek a félelem és gáncs nélküli Bayardnak is becsületére váltak volna. Így például megtörtént az, hogy a spanyol királyné, VII. Alfonz neje, 1130-ban Azra várában meg lett ostromolva az arabok által. Ő leizentetett hozzájuk, hogy az nem lovagias dolog, egy nő által védett várat ostromolni. Az ostromlók ezt helyesnek találták és csak arra kérték a királynét, hogy jelenjék meg a várfalon, hogy láthassák őt szinről szinre. Midőn ezt megcselekedte, az egész sereg csatarendben felvonult előtte és meghajtva zászlóit, eltávozott.

De az ilyen egyes barátságos jelenetek daczára a spanyolok természetesen bitorlóknak tekintették őket, és minden igyekezetük és törekvésük csak abban összpontosult, a hitetleneket hazájuk szent földjéről kiüzni. Hiszen faji, nemzeti és vallási külömbségek választották el őket egymástól, és mindezen hatalmas tényezők mintegy összpontosulva működtek a felszabadítás nagy művén. Ezen viszonyok közt fejlődött a spanyol nemzet jelleme, annak szellemi irányzata. Mint Ranke mondja,** csodálatos vegyüléke a büszkeség s fondorkodásnak, eltelve forró vágyakkal az élet nagy rejtelmeit megoldani, regényes, kalandos hősiesség és ármányok szövése, a nemzet csillagzata iránti babonás hitben. Ezen alkatelemek közt leghatalmasabb volt a vallási indok. A spanyol embernek természettől is már hitbuzgó hajlamai vannak. Hozzá a

* *Prescott,* History of Ferdinand and Isabella the Catholic of Spain. I. kötet 12. lap.

** Die Osmanen und die spanische Monarchie. Bevezetés.

déli éghajlatnak a képzeletre ható befolyása ezt a tényezőt a legmagasabb fokra csigázta. A nemzet élete 800 éven át egy állandó keresztes háboru volt a félhold ellen. Husz nemzedék nőtt ezen gondolatban fel és harczolta ezeket a háborukat végig. Az egyház mindebben elől járt, kilátásba helyezve a bünök bocsánatát, a paradicsomot. Nem egy pap teljes ornatusban — egyik kezében kard, másikban feszület — vezette hiveit a csatára. Maga Ximenes biboros ily módon foglalta el Orant. Ez végre is történeti tény volt, melyet könnyü volt megállapitani. De a hol ilyenek nem léteztek, ott a vallásos rajongás pótolta azt, mert hiszen erre nézve a természet rendes törvényei régen fel voltak függesztve. Egyik csoda a másikat követte, így például egész Spanyolország kész volt arra megesküdni, hogy több csatában, mikor a dolog roszszul állott, az ország védszentje, szent Jakab, fehér lovon ülve megjelent a felhők között, összeszedte a szétszórt hadakat és győzelemre segítette őket, az ellenséget vérfürdőbe áztatva. De más igen fontos, részben anyagi érdekek is működtek. A föld, melyet a hódító megszállott, atyáik öröke volt és az országnak legvirágzóbb és legtermőbb része. Az volt a spanyol Kanaán, a mit a hitetlen a kezében tartott, míg ők, a jogos tulajdonosok, a terméketlen és kopár bérczek közé voltak szorítva. Mint már említém, a spanyol ember büszke, bátor, harczvágyó jelleggel birt, mindezen körülmények az irtó háborut minden egyes spanyol életfeladatává tették. Már 1207-ben támad egy népies természetü hősköltemény, mely is a nemzeti hősnek, a Cid Campeadornak vitéz tetteit megénekli, és nemcsak a fegyverre hivásnak, de a nemzeti közérzületnek oly buzdító és összeolvasztó rugója lett, mint Homer Iliasa a görögök közt. A spanyol nemzet valamennyi izében egészséges és erőteljes volt. A társadalom minden egyes osztálya megfelelt hivatásának, a földmives, az iparos és városi polgárság, nemesség és főnemesség.

Igen szépen fejlődtek a politikai viszonyok is. Igaz, hogy a spanyolok kezén levő terület négy királyságra oszlott: Leon, Navarra, Castilia és Arragonia, de mindegyik részint a királyi hatalom gyengesége, részint a nemzetben levő helyes érzék folytán a szabad intézmények uralmát meg-

alkották és biztosították. A szabadság szellemének érvényesülését nagy mérvben előmozdította a góthok megtelepedése még az arabs hódítás előtt, kik a germán népek önkormányzati szokásait és hajlamait meghonosították és biztosították. Ezek az önkormányzati intézmények különösen Castilia és Arragonban értek el igen magas fokot. Főszerepet a városok vittek. Ezeknél nemcsak a polgári foglalatosság sikeres eredményei szerepeltek, de azon körülmény is, hogy a mórok támadásai elől kőfalaikkal, erődítményeikkel biztos menedéket képeztek. Különben is a városok hősies védelme a spanyoloknak egyik különlegessége. A hajdankorban Sagunt és Numantia, az ujkorban Saragossa ostroma feledhetetlenekké váltak a katonai történetben. A legmesszebbmenő municzipális szabadalmakkal birtak, miket fuerosoknak neveztek melyeket féltékenyen őriztek király és nemességgel szemben. Egymással szövetségre is léptek, minek egyik érdekes kifejezése volt a San Hermandad intézménye, mely egy általános önkéntes rendőri hatóság és szervezet volt a személy- és vagyonbátorság fentartásával megbizva, és félelmetes hatalommá nőtt. A nemesség és főnemesség is nagy jelentőséggel, talán túlságos hatalommal birt, váraival, fegyvereseivel és a harczokban szerzett varázsával. Hozzájárult a nagy vagyon, melyet a hitbizományok rendszere korán állandósított. A szintén hatalmas egyházzal együtt alkották a törvényhozó testületet, a kortest, melynek működése sokkal régibb időkre vezethető vissza mint az angol parlament. Már 1169-ből van hiteles nyoma annak, hogy Burgosban, Castiliában, országgyülés tartatott. Azonban a szabadság és önkormányzat dolgában legelől áll Arragonia, melyről már az aranybulla alkalmából szólottam. Ez a derék kis ország büszke volt szabadságára és úgy őrizte azt mint a szeme fényét. Nem volt oly jómódu család, melyben törvénykönyvük meg ne lett volna, a gyermekek ebből tanulták az olvasást. Történetiróik úgy adják elő a dolgot, hogy különösen a tengernek szomszédsága és hatása volt az, mely ezen érzésnek fejlesztésére jótékonyan hatott. A tengernek messze láthatára, az idegen népek, melyekkel a hajós ember érintkezik, a veszélyek, melyek környezik, mindezek bátorrá, függetlenné, széles látkörüvé teszik

az illetőket. Petőfi viszont az alföldi sikságot, a pusztát tekintette a szabadság képének és tanyájának, a magyar alkotmány otthonának.

Lehet, hogy mindkét felfogásnak igaza van. Nem szükséges az arragoniai alkotmány egyes részleteit felsorolni, ez megfelel a középkori alkotmányok tartalmának. De egy pontját mégis fölemlítem eredetisége és fontossága miatt, mert ezen intézmény a jogállam eszméit valósítja meg e kora századokban. Ezen intézmény a legfőbb birói hatalom szervezése volt, az ország főbirája, a Justiza hatáskörében, ki is egy legfőbb alkotmány-biráskodást gyakorolt. Hatásköre röviden a következő volt: Döntött a királyi rendeletek és kinevezések érvénye felett. A kortessel együtt itélkezett a korona és hivatalnokai elleni panaszokban. Legfőbb fok volt minden vitás kérdésben, minden ügyet maga elé rendelhetett, joga volt az elfogottakat saját fogházába átvitetni és ügyöket letárgyalni. Jogi tanácsadója volt természetesen a koronának és követte utjaiban. Ő volt az, kinek kezeibe a király esküjét letette, ő ülve és fedett fővel, a király állva és fedetlenül, a mivel a törvény fenhatóságát akarták jelezni a korona felett.

Spanyolország nemzeti egysége tulajdonképpen egy házasság utján, vagy annak segélyével jött létre. Ez oly módon történt, hogy Ferdinánd, Arragonia királya, elvette Izabellát, Castilia királynőjét és örökösét, és ily módon az odáig egymástól önálló és független tartományok egy jogar alá kerültek. Ez a házasság lényegesen elüt a Habsburg uralkodóház ilynemü összeköttetéseitől, mert itten a dynastikus érdek összeesett a nemzeti érdekkel. A királyi pár a maga nemében rendkivüli jelenség volt, mert mindegyik pazarul volt megáldva a test és szellem kiváló tulajdonságaival. Nem igen hiszem, hogy a történetben lett volna rá példa, hogy hasonló gazdagon kiállított házaspár ült volna bármelyik ország királyi trónusán, mint Ferdinánd és Izabella. Ha Hunyadi Mátyás és Mária Terézia férj és feleség lettek volna, ez nyujtotta volna megfelelő hasonmását a Habsburgok anyai ágon való ezen őseinek. A mi Izabellát illeti, a történetirók nem győzik magasztalni szépségét, szivjóságát, nemességét, igaz vallásos érzelmeit, azon buzgalmát, sőt lel-

kesedését, melylyel mindenütt ott volt, a hol férjének és nemzetének ügyeit kellett előmozdítani. Az országtanácsban úgy, mint a táborban, a sebesültek úgy, mint a betegek és inségesek közt, bátorítva, vigasztalva, segítve. Ha azt mondom, hogy történetirója, az amerikai Prescott, daczára angol eredetének, magasabbra helyezi mint Erzsébetet, Anglia királynőjét, akkor, úgy vélem, eleget mondtam. Ferdinándra vonatkozólag még hatalmasabb tekintélyre lehet hivatkozni. Ez pedig Macchiavelli, ki ösmerte őt személyesen, látta kormányzatát, és így ir róla a már hivatolt »Principe«-jében 21. fejezet: »Semmi sem tesz egy fejedelmet oly hiressé, mint a nagy vállalatok. A mi korszakunk egy ilyen nagy fejedelemnek tündöklő példáját mutatja Ferdinánd, Arragonia királyában. Mint egy kis ország királya kezdte, hogy egy nagy birodalmat hagyjon maga után hátra. Minden ténye és cselekvénye a nagy, némelyik még hozzá a rendkivüli jelzőt is megérdemli.«

Rendkivüli működés is volt négy külön királyságot, egy büszke, féktelen oligarchiát, virágzó, önérzetes városokat, politikai befolyásukra féltékeny országgyüléseket oly módon kezelni, hogy a harmonia meg ne romoljék. A királyi pár kitünően kiegészítette egymást. A mit Ferdinánd nem volt képes eszélye, erélyével, esetleges szelid nyomással keresztülvinni, azt megcsinálta Izabella hódító szépségével, igéző mosolya, és angyali jóságának rábeszélő tehetségével.

Műveletei közül csak egyet emlitek fel, mert különben is kiegésziti azon képet, melyet Spanyolország közállapotáról rajzolni akarok. Ezen viszonyok közt nagy szerepet játszott a három lovagrend, a San Jago, Alcaantra és Calatrava, melyek a máltai- vagy templomos-rend mintájára a szaraczének elleni harczokban alakultak és nagy virágzásnak örvendtek, számos taggal, vagyonnal és befolyással birtak; természetes, hogy ezek a nemesség és főnemesség fészkei voltak, melyeknek állását erősitették. Különösen nagy hatalommal birtak az illető rendek nagymesterei, jövedelmeik is igen jelentékenyek voltak, úgy hogy igazán államot alkottak az államban. Képesek voltak arra is, hogy a koronával sikerrel szembe szálljanak. Izabella úgy segített a dolgon, hogy, midőn a nagymesteri

állás megüresült, megjelent a rend lovagjai között, és korteskedésével keresztülvitte, hogy egymásután mindegyik rend nagymesterévé Ferdinánd választatott meg, ki is ilyképpen a hatalmat és befolyást a korona számára lefoglalta. De nagyobb szabásban is tudott dolgozni. Korán felösmerte Columbus lángeszét és vállalatának jelentőségét. Neki lehet leginkább köszönni, hogy a kellő eszközök megadattak, ő maga kész volt ékszereit eladni, hogy a szükséges pénz meglegyen, a mely elhatározás az ügyet kedvezően is döntötte el. Segítette őket egy nagy miniszter, Ximenes, és egy nagy katonai tehetség, Gonsalvo de Cordova, a kit kortársai »el gran capitan«-nak neveztek. Ez a maga nemében éppen oly nemzeti hadvezér volt, mint Ziska avagy Hunyadi János, a mennyiben a sereget nemzetének tulajdonságaihoz mérten szervezte és egy ilynemü taktikát honosított meg. Ő a hangsulyt a gyalogságra és gyalogsági harczra fektette. Csakhogy nem úgy mint a svájcziak a lándzsára és tömör falanxra, hanem a paizs, kard és egyéni kiképzésre. Az ő harczaiban a francziák szolgálatában álló svájcziakkal ugyanazon jelenetek ismétlődtek, mint midőn a római légiók például Aemilius Paulus alatt Pydnánál összetüztek a makedoniai falanxszal. A mint a nehézkes tömeg kimozdult helyéből, a legionárius betört a zárt sorokba és iszonyu pusztítást vitt véghez. Ugyanígy működtek a spanyol katonák is, melyek ezredekbe lettek beosztva és a terzios elnevezés alatt félelmetes hirre tettek szert. Még a hol csatát vesztettek is, mint Ravennánál, semmi sem volt képes ezen fényes gyalogság erőteljes csatarendjét megbontani. Éppen úgy mint a római gyalogság a Trebbianál visszavonulás közben Hannibal numida lovasságának minden támadását visszaverte, éppen oly tiszteletteljes távolban tartották a Gonsalvo iskolájában edzett csapatok a franczia fővezér, Gaston de Foix, csillogó gensdarmesjait, mely a franczia nemesség virágát foglalta magában. A milyen kitünő oskola volt az ő vezérlete a sereg, éppen olyan volt a tisztikarra nézve is. A XVI. század győztes spanyol parancsnokai, Alba, Leiva, Pescara, a páviai győző, hol Ferencznek mindene elveszett, csak a becsülete nem, mind az ő keze alól kerültek ki. A nemzet szine-java olyannyira képviselve volt

benne, hogy a nagy költők, Calderon, Lope de Vega, Cervantes, mind katonai szolgálatokat teljesítettek. Ez a sereg volt az, mely a móroktól felszabadította Spanyolországot, elfoglalta Olaszországnak jelentékeny részét, megvetve az európai nagyhatalmi állás alapját. És a mint a szerencsétlenség nem jár egyedül, úgy a kiváló fejedelmi pár esetében a szerencse sem, mert hiszen Columbus felfedezte nekik Amerikát, a minek folytán valósággá lett, hogy a mérhetlen spanyol birodalomban nem áldozott le a nap. Ehhez hozzájárult azon házassági tény, melyről már szólottam Habsburgi Maximilián életénél, kinek fia vette nőül Ferdinánd és Izabella leányát, a minek következtében az osztrák dynastia Spanyolország élére jutott. Természetesen ez maga után vonta, hogy az osztrák és spanyol tartományok és jogosítványok egy kézbe kerültek, a mely V. Károly óriási hatalmában kifejezésre jutott. Sem a római császárok, sem Nagy Károly, sem Napoleon oly földterületet nem neveztek magokénak, mint az osztrák dynastia ezen kétségtelenül nagy alakja. A világtörténetben nem annyira mint spanyol király, de mint római császár szerepel. Ottani szerepléséről, és arról, hogy miképpen képviselte a világur eszméjét, később szólandok, most csak programmjának, a politikai és lelkiösmereti szabadság elleni harczának spanyolországi részét adom elő.

Spanyolországban siker koronázta művét. Az első támadás Ferdinánd alatt történt az inkviziczió behozatala által, mely természetesen nemcsak az egyházi, de a világi politikának is eszköze, és igen alkalmatos eszköz a mindkét rendbeli ellenzék megsemmisítése és félemlítésére. Egy alkalommal, midőn a magyar képviselőházban a valuta-kérdés tárgyaltatott, némi tréfás gunynyal a spanyol inkvizicziót középkori valutarendezésnek neveztem. Annyiban volt a dolognak reális háttere, mert tényleg ezen hirhedt intézmény működésénél nagy szerepet játszott a fiskális szempont, az áldozatok vagyonának elkobzása, és hogy rendesen nagyvagyonu emberek kerültek e rémületes vérbiróság elé, az talán több is volt mint a történetnek véletlene. Annak a csapásnak, mely a vallási szabadságra méretett, a politikai is megadta az árát. Ezeknél a szomoru műveleteknél a vezérsze-

repet játszotta Spanyolországnak legnagyobb államférfia, Ximenes biboros, a ki csodálatos vegyüléke volt a legpuritánabb, legerkölcsösebb életnek, a legnagyobb szellemi eszközöknek, lángoló hazafiságnak, a legkíméletlenebb és legerőszakosabb eljárással. Meg volt győződve, hogy hazája és nemzete nagyságát csakis a katholikus hit egységével és egy erőteljes királyi hatalommal lehet elérni. Éppen azért a más felekezetek és az önkormányzati jogosítványokkal szemben a legáthatóbb intézkedésekre volt elhatározva. Nem kell azonban elfelejteni, hogy a vallási türelmetlenség és üldözés azon korszak szokásai és erkölcsei közé tartozott, még maga a nagy reformátor, Calvin, politikai és egyházi ellenfelét, Servetiust, egyszerüen a máglyára küldte, viszont a középkori állapotok fejetlensége és zürzavarában az egyedüli eszköz rendet csinálni, a központi hatalom erősítése volt. Minden európai állam közt, mint láttuk, csakis a magyar nemzet volt az, a mely az állami erő követelményeit a szabadelvü és népies intézményekkel összhangba tudta hozni.

Ez a Ximenes, a spanyol Richelieu, hogy pár szót szóljak róla, kétségtelenül hatalmas és hatalmaskodó egyéniség volt.

Keresztülvitt egy katonai reformot, mely is azután még hatásosabban működött, mint a spanyol politikának eszköze, rendezte a financziákat, üldözött minden visszaélést, megfékezte az elbizakodott mágnásokat, mindennek következtében ki is volt téve annak, a mit ma alkotmány-konfliktusnak nevezünk.

Az országgyülésen megtámadták egyszer, hogy honnan veszi magának a szabadságot az önkényes intézkedéseire, mire egyszerüen felnyittatta az ablakokat, megmutatva az ágyukat, melyek az országházra voltak szegezve.*

Mindez azonban Spanyolországért történt. Sem nyereségvágy, sem hatalomvágy nem vezette, minden pénzét a szegényeknek és az országnak adta. Ellenfeleivel szemben, kik rágalmat és támadást halmoztak reá, a legnemesebben bánt, e tekintetben előnyösen külömbözve másik nagy vetélytársától. Bár igen lényeges pontban viszont meg az verte

* *Prescott,* idézett munka II. kötet 561. lap.

meg őt, jelesen abban, hogy nála az egyházi szempontok soha szerepet nem játszottak.

Míg tehát Richelieu határozottan hazája politikájában azt a szerepet játszotta, hogy az emelkedés, mely XIV. Lajos uralmában tetőpontra jutott, részben tőle kezdődik, fájdalom, addig Ximenes hazájának koporsójába az első szeget ütötte.

Azon az uton, a melyen ő megindult, az akczió utján a szabad intézmények ellen, Károly azután tovább haladt. Ezen fellépése egy felkelést vont maga után, a fenyegetett alkotmány érdekében, mely is jóformán egyedül a városok részéről történt, és azért ezt a communerosok felkelésének nevezik, habár élükön egy nemeslelkü, szabadságszerető arisztokrata állott, Juan de Padilla, kinek neje, egy olyan Zrinyi Ilona-féle egyéniség, hasonló lelkesedéssel szolgálta a nemzeti ügyet. Az egyház és az arisztokráczia, mely külömben is féltékenyen tekintett a városok befolyására és a mozgalom demokratikus jellegére, a király pártjára állott és Villalarnál 1521-ben a szabadság ügye oly vereséget szenvedett, melyet azután nem volt képes többé kiheverni.

Utána fia jött, II. Fülöp. Ennek országlása és egyénisége eléggé ösmeretes. Ösmeretes, milyen kevés sikerrel működött Németalföldön, de annál többel Spanyolországban.

Apjának politikáját az egész vonalon túlhajtotta, különösen azt, a mi a fejedelmi mindenhatóságra vonatkozik. Károly nem igen adott sokat az udvari külsőségekre, fia annál többet. Károly szivélyes, illedelmes volt, midőn környezete haza kisérte, levette kalapját és szivélyesen szorított kezet velük. Fülöp meg sem fordult, nem is köszönt, utóbb csak térden állva lehetett vele beszélni. Parancsait is úgy osztogatta, hogy alig-alig lehetett megérteni, úgy kellett miniszterei, hadvezérei és udvarnokainak kifundálni, hogy mit akart voltaképpen. E mellett azonban minden izében spanyolnak érezte magát. Tényleg az utolsó hidalgó saját hasonmását látta benne. Igazában nemzete bálványozta őt, bámulat- és csodálattal tekintettek fel reá, a mint az Escurial pompás és rideg magányában irka-firkáival vezette sötét akczióját, lázban tartva

egész Európát. Készek voltak érte vért és vagyont áldozni, s benne a spanyol szellem legméltóbb képviselőjét látták.*

Ily viszonyok közt veszendőbe kellett menni az alkotmánynak. A spanyol nemzetet úgy, mint később a francziákat, megrészegítette a gloire, az európai vezérhatalom édes bora; a szabadság erőteljes tölgyfájából üvegházi növény lett, mely mindig kisebbre törpült, hogy végre elfonyadjon. Voltak még azután is országgyülések, de ezek kezdték minden jelentőségüket elveszteni, a hatalom a korona kezeibe jutott. Az országgyüléseket csak azért hivták egybe, hogy a segélypénzt, a mit servíziónak neveztek, megszavazza. A király, vagy annak képviselője megjelent a kortesek előtt és így szólott a városokhoz: »Toledo úgy cselekszik, mint parancsolom, Burgosnak és a többinek követni kell.« ** Mikor ez megtörtént, haza mehettek, sérelmeik orvoslásáról, jogaik biztosításáról szó sem lehetett. Az az összhang, mely a nemzet alkatelemeit összetartotta, és mely az alkotmányt megcsinálta, végleg megbomlott. Az egyház, melynek a hatalom szolgája lett, elpártolt a polgárságtól. Az arisztokráczia megelégedett azon szertartásos jogaival, hogy a grandok feltett kalappal állhattak a király előtt, azután kárpótlást talált a gyarmatokban, a hadsereg- és diplomácziánál, a politikai helyett udvari jelleget nyert.

Így tünt el a spanyol nemzet szabadsága és vele együtt a spanyol nagyság és dicsőség. II. Fülöp még valahogyan képes volt a pozicziót tartani, de már a XVII. század folyamán fokozatos a sülyedés. A történetnek és politikai megfigyelésnek kétségtelenül egyik legérdekesebb és tanuságosabb problémája.

A legjelentékenyebb történetirók foglalkoztak vele, Ranke, Gervinus, Macaulay, Baumgarten, Buckle. Ez utóbbi mesterművében egy egész nagy fejezetet szentel Spanyolország hanyatlásának, melynek indokait pragmatikus összefüggésben ismerteti.*** Ő a spanyol nemzeti jellem sajátságos alakulata

* *Buckle,* History of Civilization in England, II. kötet 15. fejezet.
** *Ranke,* idézett munka 274.
*** Lásd idézett munkát ugyanott.

mellett, melyet részben éghajlati hatásoknak tulajdonít, a vallási hitbuzgóságra és a korlátlan uralomra vezeti vissza a hanyatlás indokait. Ez bizonyára így is van, csakhogy a történeti megfigyelésnek ezen véleményt ki kell egészíteni azon megjegyzéssel, miszerint a spanyol nemzet egyszerüen nemzeti törekvéseinek sulypontját saját existencziájának keretein kívül helyezte. — Az ideálokat nem a földön, de az égben kereste, politikai és közgazdasági gyarapodását idegenből és idegenben várta és küzdötte ki magának, elhanyagolva és megsemmisítve azon tényezőket, melyek addigi sikerét létrehozták. A politikai részét a kérdésnek a következőkben lehet röviden összefoglalni. A főbaj a felekezeti szempontnak túlhajtásából származott. A dolog lényegét tekintve, természetesen számításba véve az eltéréseket, melyek az ozman és spanyol viszonyok különféleségéből származának, ugyanazon következményeket szülte a túlhajtás mindkét nemzetnél. Mindaddig, míg a felekezeti szempont a nemzeti eszme s politikának szolgálatában állott, jótékony hatással volt, de mihelyt ura lett a politikának, a nemzet sorsának, mihelyt az egész nemzetet a kereszt lovagjává avatta, melynek az a feladata, az eretnekség ellen irtó háborut viselni, mondhatni a föld egész területén, nemcsak erején felüli dologra vállalkozott, hanem saját szervi alapgondolata életének végczéljával ellenmondásba jutott, és ennek folytán önmagát egyszerüen tönkretette.

Abban a században, mely V. Károly halálával kezdődik, minden katonai és politikai akczióban, mind a két világrészben spanyol katona vérzett, spanyol pénz dolgozott. Ezen képtelen feladatban a nemzet elvérzett, az anyagi és szellemi kimerülés rohamos léptekkel ment előre. Az egyház hatalma, befolyása, vagyona nőttön-nőtt, az egész ország el volt árasztva kolostorokkal, a melyet bizonyára nem a termelés, de a fogyasztásnak voltak tényezői.

Míg elébbi időkben a szellemi tevékenység más téren is mozgott, a XVII. században, a mi csak jelentékeny iró volt, az mind az egyházi rendből került ki, vagy abba lépett be. Természetes, hogy ezek valami merész szárnyalással nem röpködtek az eszmék világában, melyre külömben is az inkvi-

ziczió ólomsulylyal nehezedett. A vallási üldözés temérdek kárt csinált a közgazdaságnak. Nemcsak a zsidók üzettek ki Spanyolországból, de a mórok is, daczára annak, hogy a keresztény vallásra tértek. Ezek voltak ipar és mezei gazdaság terén a legalkalmasabb elemek. A közgazdasági tevékenység olyannyira pangásnak indult, hogy a legszükségesebb czikkek végett a külföldre voltak utalva. Daczára azon óriási összegeknek, melyek az amerikai bányákból jöttek, a szegényedés még nagyobb mérveket öltött úgy annyira, hogy 1595-ben azon 35 millió aranyból, mely bejött, egy darab sem volt Castiliában, a központi tartományban található. A vallási fanatizmus még az egészségi viszonyokat is hátrányosan befolyásolta. Miután a fürdőzés mohamedám szokás és szabvány volt, a kereszténység követelményének tekintetett azzal nem élni. Nem volt rá eset, hogy spanyol orvos pácziensének fürdőket mert volna elrendelni. Ily viszonyok között a népesség rohamosan csökkent, míg a XVI. század végén Spanyolországnak 8.200,000 lakosa volt, 100 évvel később már csak 5.700,000. Castiliában 500, Toledóban 200 olyan község volt, melynek lakosai eltüntek. Estremadura olyan volt, mint a sivatag. Andalusiában, Spanyolország ezen illatos kertjében, mértföldekre lehetett utazni, a nélkül, hogy az ember csak egy lakást találjon. Természetes, hogy ezt a kincstár is megérezte. A XVII. században a bevételek kitettek még 280 milliót, de annak végén csak 30 milliót. A pénzszükség odáig jutott, hogy a katonák koldulva jártak utczáról utczára, az udvari cselédség ott hagyta helyét, néha még az udvari asztal is hiányt szenvedett.*

Ez a kérdés annyiban is bir érdekkel, mert kellő világításba helyezi azon érvelést, melynek például, mint láttuk, Salamon Ferencz is egyik buzgó szószólója volt, és mely Magyarország hanyatlását a Jagellók alatt az akkori magyar alkotmányosság számlájára irja és mely a mentséget a királyi hatalom növelésében, különösen a Habsburg-ház trónra hivásában kereste. Tény, hogy éppen ezen uralom alatt elzüllött Spanyolország és elzüllött maga a dynastia is.

* *Baumgarten,* Geschichte Spaniens, I. kötet, Bevezetés.

Ranke ezt némileg fiziologiai okokra vezeti vissza, a családi elfajulásra, a folytonos egybeházasodások miatt. V. Károly neje vele testvérgyermek volt. II. Fülöpnek azon neje, kitől a trónörökös született, szintén, III. Fülöpé hasonlóan Ausztriából származott, IV. Fülöp saját unokahugát vette nőül, ettől származott II. Károly, kivel a család azután ki is halt. Ha azonban egészen igazságosak akarunk lenni, be kell ösmerni, hogy Spanyolországban nem egyedül ezen fordult meg a dolog. Bizonyítja azon körülmény, hogy midőn azután a XVIII. században a Bourbonok jutottak trónra, daczára annak, hogy egyes kiváló miniszterek alatt határozott fellendülés nyilatkozott, a helyzet állandóan nem javult, annyira, hogy midőn egy szabadelvü fejedelem, III. Károly, az inkviziczíót beszüntette, halála után azt ismét nagy diadallal helyreállították. De más oldalról még sem lehet tagadásba venni, hogy a Habsburg uralkodóház befolyása Spanyolországra nézve szerencsésnek csakugyan nem mondható. A végeredményt abban lehet összegezni, hogy az uralkodóház olyankor került Spanyolország trónjára, mikor ott az államélet forduló pontra jutott, mikor választani kellett az alkotmány és önkény között. Az uralkodóház az önkény mellett döntött, a nemzet az önkormányzat friss áramlata helyett az elnyomás ólomkamaráiba lett elzárva, és mindketten tönkre mentek bele. Lássuk most már ezen politika hatását Ausztriában és nálunk.

IV.

Miksa császár halála után fiai közt megtörtént az osztály a nagy terjedelmü örökség felett. Károlynak jutott Spanyolország, az ifjabbiknak, Ferdinándnak, az osztrák tartományok, névszerint Ausztria, Tirol, Styria és Karantán. Miután ő a boldogtalan véget ért II. Lajos király nővérét, Annát, vette nőül, éppen úgy, mint az Ferdinándnak nővérét, Máriát, egy bizonyos összeköttetés jött létre közte és hazánk között, mely azután tényleg Lajos katasztrófája után a magyar és cseh korona elnyeréséhez vezetett, mire mindjárt rátérek.

Elébb csak azon kérdésnek tisztába hozatalával akarok elkészülni, mely az uralkodói ház tagjai személyes értékének, politikájuk helyes voltának és állami szervezetük szilárdságának megállapításával foglalkozik.

Mindenekelőtt V. Károly császárról, politikai rendszeréről és személyiségéről kell röviden szólanom. Egyszerüen azért, mert a mit az uralkodóház politikájának lehet nevezni, körülbelől tőle származik. Az ő személyisége, pozicziója, kormányzati rendszere lebegett mint végczél utódjainak sovár szemei előtt, ennek értéke képezi az ő törekvéseik mértékét, ennek hordereje és jelentősége nyilatkozik meg következményeiben.

Ennek tartalmát akként lehet megállapitani, hogy fejedelmi túlhatalom terjeszkedési viszketeg, a politikai és lelkiösmereti szabadság elleni küzdelem. Károlynál ezen czélzatok és törekvések egész világuralmi ábrándokká fajultak. Három tényezőre támaszkodott. Az első a császárság, illetve a császári hatalomnak a gondolata. Magának ezen hatalomnak természete és tartalma idők folytán, keletkezésétől egész a mai napig, lényeges átalakuláson ment keresztül. Olyanynyira, hogy tekintve az intézmény fontosságát, már azon körülménynél fogva is, hogy több mint harmadfél századon át ezen korona is ékesítette a magyar király homlokát, nem lesz felesleges annak eredetét és alapvetését jellemezni. A kezdet, az alapvetés Caesarra, Róma egyetlen, és az antik világ legnagyobb emberére vezethető vissza. Tudjuk Suetoniusból,* hogy, midőn egy alkalommal Marcus Antonius őt királyi koronával kinálta meg, ő ezt visszautasította, mondván, »én nem vagyok király, én Caesar vagyok«. Ezen büszke kijelentésnek világtörténelmi fontossága lett, a mennyiben a föltétlen egyeduralmi kormányforma méltán neveztetik halhatatlan alapítójáról caesarismusnak. Ezen császári hatalom, a római imperium, a mint azt Caesar kontemplálta, Augustus szervezte, a nép souverainitásának volt folyománya. A római nép uralma, a nép akaratának megnyilvánulása, még pedig bizalmának letéteményese, a legkiválóbb személyiség által, mint a hogy Cajus Gracchus, Perikles és Cromwell képviselték, ez

* De vita Caesarum. Divus Julius, 79. fejezet.

volt Caesar országlási rendszere.* A nemzeti souverainitásnak megvalósulását és következményeit, melyet a magyar nemzet felfogása az államfő megválasztásának tényében juttatott kifejezésre, kellő világításba helyezi a nagy német államjogi iró, Bluntschlinak azon érdekes állítása, miszerint a caesarizmus konczepcziójából a választás általi betöltés folyik. Ezt ő így fejezi ki: »Az örökösödés elvén nyugvó császárság tulajdonképpen egy contradictio in adjecto.« A caesari hatalomra a képesítés tisztán egyéni jellegü. Az egyéni tulajdonságokat pedig átörökölni nem lehet.** Visszatérve Rómára, ottan a császár hatalma és hatósága nem volt más, mint a köztársaság tisztségei, a konzulok, tribunok, czenzorok stb. hatalmának és hatóságának a császár kezében való összpontosítása.*** Később aztán, mikor Róma népéből teljesen kihalt és kiveszett a szabadság és önkormányzat iránti érzék és képesség, akkor már a császárság jogköre elvben is átváltozott. A császár maga többé nem a princeps, az első polgár, hanem dominus, deus, ur és istenség volt, kit megillet a hódolatszerü imádás — adoratio.†

A római jogászok voltak azok, a kik az állami, illetve fejedelmi teljhatalom ezen elméletét jogilag felépítették és a tudomány mázával bevonták. Mikor azután a középkorban a római jog feléledt, feléledt ezen elmélet is. Már a XII. században a bolognai, a párisi, sőt még az oxfordi egyetemeken az úgynevezett glossatorok tanították a pandektákat, és a mit a byzanti tudósok szolgálatkészsége kieszelt, azt úgy tüntették fel, mint az emberi bölcseség netovábbját. Mikor a nagy Barbarossa Olaszországban megjelent és Roncogliában fogadta a hódolatot, Milanó tudós érseke azt mondá neki: »Cselekedjél a szerint, a mint a törvény előirja, t. i. a mi a fejedelemnek tetszik, az törvény erejével bir.« — Quidquid principi placuit legis habet vigorem.†† A római jognak ezen

* *Mommsen,* Römische Geschichte, III. kötet 461. lap.

** *Bluntschli,* Staatswörterbuch, V. kötet 465. lap.

*** *Marivale,* History of the Romans under the Empire, III. kötet XXXI. fejezet.

† *Holtzendorff,* Encyclopädie der Rechtswissenschaft, I. kötet 159. lap.

†† *Bryce,* The tholy Roman empire, 173. lap.

jellegét illetőleg egy elég érdekes kommentárt birunk. Jelesen a későbbi Ferencz császár és magyar király ilyformán értekezett erről egy dolgozatban, melyet akkor csinált, midőn a jogot tanulta. Ugyanis az a kérdés intéztetett hozzá, hogy minő befolyást gyakorolt a római jog a kormányzati felfogásokra, úgy az egyházi, mint világi téren. Mire ő akként válaszolt: »A római jog úgy a pápai, mint a császári abszolutizmusnak lett eszköze, mert mindkettőt a fejedelmi hatalom korlátlan voltára oktatta.« *

Imént említettem Barbarossát, a hatalmas német, illetve római császárt. Ez a császárságnak azt a nagy átalakulását jelentette, melyet Nagy Károly kezdeményezett, ki tudvalevőleg Rómában a pápa által meg lett koronázva, és a kinek utódai is hivatalosan úgy szerepeltek, mint a római Caesárok utódai, a czímök is az volt, választott római császár — »electus Romanorum imperator« — mint ez a mi Corpus Jurisunkban is minden fejedelmünk czimei közt felsorolva olvasható.

Némi pikáns izzel bir azon körülmény, hogy, midőn Nagy Károly tehetlen utódai, az úgynevezett Karolingok, alatt bomlásnak indult a hatalmas birodalom, és egyebek közt nyitva állott az őseink becsapásai előtt, Madarász Henriket, ki tudvalevőleg a merseburgi véres csatában először verte meg az addig győzhetlennek tartott magyar sereget, a győzelem után hadai császár czímmel illették, és ily módon vivta ki a császári koronát.** Ez volt azon korona, melyet azután Habsburgi Rudolf megszerzett és a melyet Frigyestől kezdve I. Ferenczig mindig az uralkodóház viselt, míg azután Napoleon győzelmei következtében a czímet letette. Ennek a császárságnak elmélete a kereszténység behozatala által némi módosulást szenvedett, a mennyiben annak eszméi behatoltak a caesarismusnak ezen tisztán világi jellegü konczepcziójába. A császárság ezen elméletének első rendszeres feldolgozója a nagy hirü olasz költő, Dante volt, a ki egy munkájában — De monarchia — elmondja, hogy az egész

* *Wolfsgruber*, Kaiser Franz von Oesterreich, II. kötet. 29. lap.
** *Giesebrecht*, Geschichte der deutschen Kaiserzeit, I. kötet 233. lap.

keresztény világ egy nagy közösséget képvisel, melynek világi feje a császár, ki hivatva van a rendet fentartani, a gyengéket megoltalmazni, a ki felette áll a többi fejedelmeknek, a ki hivatva is van biráskodni felettük, ha viszály támad közöttük. Tényleg meg is történt az, hogy 1338-ban III. Eduárd angol király meg is jelent Koblenczben, Wittelsbachi Lajos császár szine előtt, hogy panaszt emeljen Fülöp franczia király ellen. A római császár volt az egyedüli, a kit akkoron a felség czím megilletett.* Ezzel járt a kegyuraság, a védnökség a pápaság felett, az advocatia ecclesiae. Ennek jogköre azonban kontrovers kérdés maradt. A pápák követelték maguknak a supremácziát a császár felett. Ezt egy igen önérzetes római pápa, III. Incze, úgy fejezte ki, hogy a viszony a két hatalom közt olyan, mint a milyen a nap és hold között, természetesen a pápa lévén a nap, őt illeti meg a felsőség. Ki nem ösmeri a guelfek és ghibellinek harczát, a canossai utat, az ifju Hohenstaufen Conradin lefejezését?

Mindezek drámai epizódjai a két hatalom versengésének, mely is végre a császárság vereségével végződött, s ennek az Olaszország feletti uralmat fel kellett adni. Ez nem lett volna baj, de nagyobb baj volt a császári hatalomnak azon elkallódása magában Németországban, melynek egyes tüneteire rá is mutattam. Ez főleg arra is volt vezethető vissza, hogy a császárok a szükséges erővel nem rendelkeztek. Magában Németországban ezen hatalom üres formasággá törpült, azonkívül pedig az első Habsburgok sem egyéniségüknél, sem országaik eredendő fogyatkozásainál fogva nem voltak képesek arra, hogy a kellő sulyt és tekintélyt megszerezzék.

Egészen másképpen állott a dolog, mikor V. Károly került a trónra, ki az oly kitünően szervezett spanyol államiság egész sulyát dobhatta a serpenyőbe. Ez volt a második tényező, melyre hivatkoztam. És mert e szerint birt azon fegyverrel, melylyel akaratának érvényt szerezhetett, el is volt határozva a nagy elődök hagyományait feléleszteni min-

* *Onno Klopp*, Der Fall des Hauses Stuart, I. kötet 76. lap.

denkivel, még a pápával szemben is. Ezt 1527-ben éppen úgy verte tönkre és Rómát elfoglalva fogolylyá tette, mint a hogy elbánt Mühlbergnél 1547-ben a protestánsokkal és azok fejével, János Frigyes szász választó-fejedelemmel.

Annak a tevékenységnek egyes részleteiről, melyet azért fejtett ki, hogy világuralmi törekvéseit megvalósítsa, hogy a politikai és lelkiösmereti szabadságot kiirtsa, szólani nem kivánok, mert ez messze vezetne. Úgy vélem, hogy azon czélnak, melyet magam elé tüztem, hogy t. i. az uralkodóház politikájának genézisét ösmertessem, a mit felhoztam, megfelel, a nélkül hogy a történeti események előadásába kellene bocsátkozni. De pár szóval akarom jellemezni Károly egyéniségét, mert erre azért van szükségem, hogy utódjainak szereplése kellő világításba helyeztessék, különösen az ellentétek által, mely közte és azok között létezik. Ki kell ugyanis emelni, hogy igen jelentékeny képességekkel birt és különösen birt azzal a tulajdonsággal, a mely minden sikernek alkateleme, a következetes, egy pontra irányozott munkálkodással. Ez volt azon harmadik tényező, melyet felemlítettem, melyre támaszkodott. A mily helytelen volt politikai rendszere, éppen oly dicséretes volt az a buzgalom és következetesség, melyet kifejtett. Első helyen fel kivánom említeni, hogy már mint ember is igen dicséretes tulajdonságokkal birt. Magánélete tiszta volt, tudott barátságot érezni, azok szerették őt legjobban, kik közelében éltek. Maga volt a megtestesült kötelességérzet.

Ennek nagy részben segélyére sietett értelmének és jellemének férfias izmossága. Hogy Széchenyi István hires megkülömböztetését kiemeljem, nem a szivnek, de a hideg, számító threshold észnek volt embere. Nagy önállóság és éles itélőtehetség vezérelte lépteit. Túljárt mindenkinek eszén. Még igen fiatal ember volt, midőn először Olaszországba ment; miniszterei óva intették Genuától és annak dogejától, Doriatól. Ott szállott partra és hajóhadának élére állott, és ezzel előbbi ellenségét úgy lefegyverezte, hogy nem volt megbizhatóbb hadvezére nálánál. Gyenge testalkattal birt, de igyekezete által egyike lett a legjobb bajvivóknak. Midőn versengése I. Ferencz franczia királylyal kezdődött, kész volt azt kettős

páros viaskodással befejezni, hogy megkiméljék alattvalóik vérét, mely ajánlatot azonban I. Ferencz nem fogadta el. — Éppen nem sablonszerüen kezelte az ügyeket. Úgy akarta polyglott természetü birodalmát egy kaptára huzni, hogy mindegyik nemzetével saját szokásai és sajátságai szerint bánt el.

A németalföldieket leereszkedéssel, az olaszokat finom elméjével, a spanyolokat méltóságos magatartásával akarta meghódítani. Tudott és akart dolgozni, nem kimélte saját személyét. Nem volt roppant nagy birodalmának oly katonai és politikai akcziója, melyben lehetőleg személyesen ne vett volna részt. Valóságos perpetuum mobile, mindig utban volt, hogy a hol kell, jelen lehessen. Maga tárgyalt egyszer a pápával, másszor a franczia király kedvesével, éppen úgy jelen volt a spanyol kortes, a flandriai nagy tanács, vagy a német birodalmi ülésen Wormsban, midőn Luther ott megjelent, hogy hitvallásáért helyt álljon, mint a hogy vezette a tengeri csatát az afrikai rablók ellen, vagy számtalan háboruit a szélrózsa minden irányában. De ezen harczok eredményre nem vezettek. A viszonyok nyomása, a haladás szelleme, az illető nemzetek érzése, egy szóval az elementáris politikai erők hatalmasabbak voltak, mint a kitünő kormányzati savoir faire, és az imperium mundi büszke képviselője romba dőlni látta egész életének munkáját, és meghasonulva önmagával és a világgal, letette a bibort és kolostorba vonult. Egy jeles német költő, Platen, e szavakat adja szájába a zárda kapuinál, a melyek rossz magyar fordításban így hangzanak:

Vihartól tépett az avar és ut,
Békés kolostor nyisd fel a kaput.
Adj mindent, mit csak házad ád,
Koporsót majd, s egy darócz csuhát.
Ki előtted áll, egy élő halott,
Hatalma im, a porba bukott.

Meg vagyon irva, hogy a kolostor magányában azzal töltötte idejét, hogy összevásárolt egy csomó órát, melyeket egyformán akart járatni; de ez épannyira nem sikerült, mint országait és nemzeteit saját képére módosítani, bármennyire is ügyesen és eszélyesen fogott is a vállalathoz. Utóbb elfogta

a buskomorság, s egy feketével bevont szobában, melyet néhány fáklya kisérteties fénynyel világított be, egész nap térden állva imádkozott. Elhalálozott édes anyjának hangját vélte hallani, mely hivta őt, hogy kövesse egy jobb világba....

Ezen mozgalmas élet drámai végjelenetén tünődve, kinek nem jut eszébe Kölcsey mesteri költeménye, a Vanitatum vanitas, mely a humor mezében oly mély bölcseletet takar.

V.

Az a problema, melynek megoldására V. Károlynak a világ szinpadáról való letünése után I. Ferdinánd és örökösei vállalkoztak, egyike volt a legnehezebbek és bonyolultabbaknak, melyek valaha egy fejedelmi család osztályrészét alkották.

Egészen kívül hagyva a számításon Szent István koronáját és az azzal járó kötelmeket, úgy mint német császár, úgy mint az örökös tartományok ura, oly kérdésekkel állott szemben, melyek az államférfiui képesség teljes minősítvényét igénybe vették. Németországban a vállási békének helyreállítása, a császárság hatásköre, úgy a birodalommal, mint a fejedelmekkel szemben, oly irányban, hogy a nemzeti és politikai egységnek legalább egy szerény minimumát létre hozza, alig volt halasztható. Az örökös tartományokban a reformáczió szintén nagy hullámokat vert fel, más oldalról itt még inkább szükség volt arra a monarchikus érzést erősíteni, a különféle országokat és nemzeteket összeszoktatni és egy kalap alá vonni. Egy szóval, hogy egy példát említsek fel, nem egy V. Károlyra, de olyan IV. Henrik-féle uralkodók egész sorozatára lett volna szükség, a ki tudvalevőleg éppen úgy helyt állott a kormánytanácsban, mint a csatában, ki a legnagyobb mértékben értett az emberekkeli bánásmódhoz, az ellentételek kiegyenlítéséhez, kinek igen nagy része van abban, hogy Francziaország, melyet vallási, tartományi, sőt társadalmi viszályok a feloszlás szélére juttattak, ismét összeforrott, és alig pár évtized alatt úgy összeszedte magát, hogy vezérszerepet vitt.

Föl kell említeni, még pedig különösen azért, mert ez azon korban oly ritkaság számba jött, hogy nem volna ildomos — ha nagy neve általában felemlíttetik — hallgatással siklani ezen kiváló tulajdona felett, hogy érzékkel birt a szegény nép sorsa iránt, mit nemcsak azon ösmert kedélyes mondatban fejezett ki, hogy nem nyugszik addig, míg minden franczia legalább hetenként egyszer egy jó csirkelevest nem eszik. Nemcsak ezzel, hanem konkrét tényekkel, az adóknak jelentékeny elengedésével, közegészségi ügyek, intézkedések, szegénysorsu betegek segélyezésével, általában az emberi bajok iránt oly keresztény indulatot tanusított, melyre az uralkodók közt kevés példa van.*

Visszatérve már most az uralkodóházra és azon mozzanatra, a mit személyes minősítvénynek lehet nevezni, meg lehet állapitani, hogy annak tagjai az egész XVI. és XVII. század folyamata alatt IV. Henriknek úgy jóban, mint rosszban ellentétei voltak. Meg lehet állapítani, hogy mindnyájoknak tiszta családi életjük volt, jó férjek és családapákként szerepeltek. Az osztrák udvarnál szó sem volt azon kegyencznői befolyásról, mely más udvaroknál, különösen a francziánál, oly nagy szerepet játszott. Igaz, hogy azon vidám, derült és szellemes életről sem volt szó, mely a franczia udvar életét oly vonzóvá tette. A császári ház tagjainak mindegyikéről el lehetett mondani, hogy a nevetést csak hirből ismeri.**

Sőt oly mindenható miniszterekről sem tudunk semmit, mint például a spanyol királyoknál Lerma és Olivarezben található volt, még pedig az országnak nagy kárára. Csakis Mátyás tett e tekintetben kivételt, Khlesl bibornok személyében. De ha ezen kinövésekről semmit sem tudunk, még kevésbbé tudunk kormányzati és katonai képességekről, arról, a mit egyáltalában öntudatos politikai cselekvésnek lehetne nevezni az államélet bármelyik területén. A nemzet- és népnek érdekében való működés előttük terra incognita volt.

Egyetlen egy Habsburgról sem jegyzett fel a történe-

* *Philippson,* Heinrich IV. und Philipp III. König von Spanien, III. kötet 389. lap.

** *Gindely,* Kaiser Rudolf und seine Zeit, I. kötet 43. lap.

lem ezen korszakban oly tényt, mely az ország dolgát elébbre vitte volna, melyet mint igazi politikai sikert lehetett volna üdvözölni.

A tudomány, irodalom és művészet iránt hajlamot nem éreztek, éppen úgy nem, mint az anyagi élet követelményei érdekében mit sem tettek, akár a magán-, akár a közgazdaság terén. Rossz gazda volt valamennyi, a pénzzel egyik sem tudott bánni. Mindig pénzhiányban szenvedtek, Huber és Krones története tele van adatokkal és kritikával ezen kedvezőtlen tényeket illetőleg. Megolvassuk I. Ferdinándról,* hogy milyen nehezére esett a magyar királyságra szóló választási költségek fejében 90,000 aranyat kiadni, és hogy később sem tudott volna mozdulni, ha V. Károly nem küld számára 100,000 aranyat. A másik osztrák iró, Huber, munkájának II. kötetében (68. és 123. lap) találjuk, hogy Mátyás és II. Ferdinánd alatt a pénzügyi zavar a tetőpontra hágott. II. Ferdinánd fiáról, III. Ferdinándról azt irják, hogy egy alkalommal, midőn komoly gondolatokba merülve fel és alá járt volna, valaki azt a kérdést intézte hozzá, hogy min töri a fejét. Mire ő azt válaszolta, hogy azon töprenkedik, miképpen lesz képes apja adósságát kifizetni. Mindez legnagyobb részt a nagy udvartartásra és a valódi vagy vélt szolgálatok jutalmazására ment.**

Az egyedüli III. Ferdinánd volt az, ki törődött a kormányzati feladatokkal is és a kinek katonai hajlamai is voltak. Legalább résztvett a nordlingeni csatában, melyet Wallenstein növendéke, Gallas meg is nyert számára. Úgy vélem, II. József császárig ez az egyedüli császár, a ki a csatatéren megjelent. Meg lehet tehát állapítani, hogy ez időszakban, melyet a hatalom kiépítési korszakának lehet nevezni, az alkotó és építő munkásság terén nem találjuk fel a dynastia tagjait. Nem hogy IV. Henrik, de még V. Károly példáját sem voltak képesek követni. Az a tényező, a mit a franczia úgy nevez: payer de sa personne, saját személyiségének latba vetése, nem szerepel az ő működésükben. Hogy ezen magatartás

* *Krones,* Handbuch der Geschichte Oesterreichs, III. kötet 186. lap.

** Ugyanott, 551. lap.

mennyire vezethető vissza a császári állásnak olympusi dogmájára, mely náluk tényleg politikai hitvallás gyanánt szerepel, azután a fejedelmi hatalom magánjogi konstrukcziójára, mely mint erratikus szirt a középkor romjai között továbbra is fenmaradt, végre arra, hogy országaikhoz oly igen könynyü módon jutottak és hogy azokhoz semmi vérségi vagy politikai rokonszenv nem csatolta: azt bajos lenne meghatározni.

De hogy az így volt, az kétségtelen, és éppen azért ezen a ponton, mely a személyes működést és tulajdonokat foglalja magában, egy konkrét vonatkozásban ki is kellett emelni.

Az uralkodóház politikáját illetőleg a történeti események azt tanítják nekünk, hogy az nem a monarchia talaján nőtt fel, nem annak érdekei és szükségei adtak annak irányt. Spanyolországból lett az importálva, melyet, mint arra már elébb utaltam, akkoron a hatalmi fölény szempontjából mintaállamnak tekintettek. Ferdinánd maga ott nevelkedett, sőt a már említett Ximenes biboros vezette be a kormányzat elemeibe. Rudolf császár szintén ott nőtt fel, a császárnék legnagyobb része spanyol eredetü volt. Onnan származott a fejedelmek azon kultusszerü ünneplése, mely a spanyol udvari szertartás számtalan aprólékos és nehézkes formaságaiban jut kifejezésre. Onnan jött a spanyol inkviziczió sötét szelleme, mely a polgári és lelkiösmereti szabadság ellen éppen olyan irtó háborut akart kezdeni a Duna, mint a Manzanares és Tajo partjain. Igaz, hogy nem mindjárt az uralkodás kezdetén. Úgy látszik, hogy Ferdinánd, midőn az uralkodást átvette, bátyjától ki lett tanítva, még pedig több irányban. Tényleg igyekezett az emberekhez alkalmazkodni, szeretett is dolgozni, a bajokon segíteni, rendet csinálni. Nem tudom, Károly tanácsára vagy saját belátása folytán, a vallás kérdésében egészen más politikát követett, mint önérzetes bátyja, a ki, mint láttuk, ha katholikus politikát csinált, azt maga a császári hatalom és nem a pápaság számlájára csinálta.

Ferdinánd egyrészt a pápa iránt sokkal engedékenyebb volt, mert hiszen azért, hogy a pápától elösmertessék, rever-

zálisban kötelezte magát nemcsak tisztelet- és nagyrabecsülésre, hanem köteles engedelmességre (obsequium).*

Másrészt, miután a reformáczió elleni hadjárattal nem ment oly könnyen a dolog, kénytelen volt Németország miatt igen nagy engedményeket tenni. Így például egy libellumban, a mi az emlékirat fogalmának felel meg, 1562-ben a tridenti zsinattal egy csomó reformot követelt protestáns értelemben. Így a stólának elejtése, az exkommunikáczió kizárása világi ügyekben, latin helyett német liturgia stb.** Sőt Ausztriában tovább mentek a dolgok; ottan az örökös tartományok rendjei 1556-ban tartott gyülésben követelték a coelibatus eltörlését és az urvacsoráját két alakban.***

Fia, Miksa császár, határozottan protestáns érzelmü volt és kicsiny hija, hogy át nem tért. De azért ő sem volt képes magát teljesen a spanyol befolyástól mentesíteni. Alatta történt, hogy a katholikus főurak, így a morva Berka, meg a nagy befolyásu főudvarmester, Dietrichstein, — ki külömben egy munkát irt a magyar koronának örökös voltáról — két fiát Spanyolországba küldötték felsőbb meghagyás folytán, hogy ott jövendő pályájukra kiképeztessenek.†

Tényleg az Escurialt tartották a legjobb iskolának arra nézve, hogy a politika művészetével meg lehessen ösmerkedni és az európai nagy viszonyokban tájékozottságot nyerni. Fiát, Rudolfot is oda küldte, a ki azután egészen el lett telve azon légkörrel, melyet ott magába szítt, és, mint látni fogjuk, vállalkozott is rá, már a mennyire apathikus természete megengedé, a fanatizmus politikáját csinálni.

Nyiltan és határozottan ütötte fel fejét a politika II. Ferdinánd alatt. Tényleg az ő uralkodásának idejében a spanyol befolyás mérvadó a bécsi burgban. A legbefolyásosabb emberek a spanyol követek: Zuniga és Onate, ők keverik a kártyát. Az egésznek megvan a maga igen reális indoka. Az osztrák udvarnak soha sincsen pénze, a spanyol kincstár az,

* *Krones,* III. kötet 255. lap.

** Martin *Philippson,* Westeuropa im Zeitalter Philipp des II. 139. lap.

*** *Krones,* III. kötet 255. lap.

† Ugyanott 270. lap.

a mely mindig segítségre jön. A császár maga 50,000 arany forintot kap havonként, a trónörökös, III. Ferdinánd, szintén, még a liga és a német fejedelmek számára is jut, kiket II. Ferdinánd politikája bajba hozott, illetve Gustav Adolf elüzött.*

Minden valószinüség szerint Wallenstein bukása is a spanyolok ténye, mert ők halálos ellenségei voltak. Vannak azonban más tények is, melyek közül egyiket maga Krones kénytelen a legnagyobb felháborodással megemlíteni.**

Don Duarte braganzai herczeg III. Ferdinánd alatt az osztrák seregben, még pedig igen vitézül szolgált. Miután azonban testvérének jelentékeny része volt abban, hogy Portugália Spanyolországtól elszakadt, daczára annak, hogy az istenadta egész ártatlan volt a dologban, hogy a spanyoloknak kedvezzenek, börtönbe vetették, hol meg is halt. Lipót alatt sem mentek a dolgok jobban; mikor feleségül kérte a spanyol infansnőt, a spanyol udvarnál választ sem adtak addig, míg katonát nem küldött Milanó és Németalföldre.*** Úgy, hogy magának Lipótnak egyik minisztere kifejezte azon óhajtását, hogy bárcsak már egyszer a monarchia a spanyol igától megszabadulna.†

Így festett a politika a Lajtán túl. Természetesen a paritás követelményei folytán a Lajtán innen is kellett annak érvényesülni.

Erre nézve Hormayr †† egy fontos adatot tett közzé. Tudvalevőleg ezen értelmes történetiró sokáig a császári levéltár igazgatója volt és onnan szedte értesüléseit. Megbizhatósága, szavahihetősége minden kétségen felül áll. II. Ferdinánd alatt egy úgynevezett koronatanács tartatott, melyen jelen voltak a miniszterek, Wallenstein is, azonkívül a pápai nunczius és a spanyol követ, Onate, a kik az ülés jegyzőkönyvét alá is irták. Szóba került a magyar ügy és a spanyol követ azt tanácsolta, hogy Magyarországot minden áron le kell igázni,

* *Ranke,* Wallenstein, 366. lap.
** III. kötet 547. lap.
*** *Wolf,* Fürst Wenzel Lobkowitz, 149. lap.
† Ugyanott 167. lap.
†† Anemonen, I. kötet 117. lap.

a törökkel békét lehet tartani, katonát pedig az ura, a spanyol király ad, akár 60,000 embert.

Mikor az egyik miniszter, Eggenberg, a ki véletlenül méltányos ember volt, azt jegyezte meg, hogy hiszen a magyarok most békességben vannak, nincsen semmi ok arra, hogy őket üldözőbe vegyék, Onate nem jött zavarba, hanem azt ajánlotta, hogy addig kell őket kinozni, bántalmazni, míg végre türelmöket elveszítve fellázadnak, akkor aztán szabad a vásár.

Úgy látszik, Belgiojoso és Caraffa műveletei ezen reczept alapján készültek.

Minden esetre áll az, hogy a monarchia politikája kívülről lett importálva; a mit szerves gondolatnak lehet nevezni, az belőle éppen úgy teljesen hiányzott, mint az érzék a legelementárisabb kormányzati követelmények iránt.

A Habsburg-uralkodóház politikájának természetét, egyes uralkodóinak kormányzati képességét mi sem bizonyítja jobban, mint kormányférfiai és hadvezéreinek proveniencziája, származási helye.

Ezen egész korszakban, tehát a XVI. és XVII. században, az uralkodóháznak csak két jelentékenyebb minisztere és egy hadvezére volt, a ki az örökös tartományokból származott, a többi mind külföldről lett behozva.

Lehet ebből látni, hogy a fejedelmeknek nem tanácsosokra, de szolgákra volt szükségük, hogy az ő rendszerük olyan volt, hogy az nem volt képes oskolát csinálni, szellemi törekvéseket előidézni, az általuk uralt nemzetekben szunnyadó erőket felébreszteni. Látszik, hogy igazán még osztráknak sem érzik magukat, ugyannyira, hogy még a császári család ezen egész korszak alatt részben a spanyol vagy olasz nyelvet használja.. Egy szóval nincsen semmi összeköttetés a dynastikus czélzatok és nemzeti érdekek között.

A hadvezér, kit említettem, Wallenstein volt, kiről és szerepléséről mindjárt fogok szólani; a kormányférfiak Khlesl és Dietrichstein bibornokok, mint ebből látszik, mindkettő egyházi ember. Természetes, hogy ezek közül egyiket sem lehet kortársaik, Richelieu, Mazarin vagy Oxenstierna mértékével mérni, hanem csakis annyiban válnak ki osztrák

kollegáik közül, a mennyiben tehetségesebbek és benszülöttek.

Khleslt Gindely úgy mutatja be mint igen tehetséges embert, a ki látta a monarchia bajait és reformálni is akarta azokat. Különösen életrevaló eszméi voltak a pénz- és hadügy szervezését illetőleg. De ezekkel nem birt keresztülhatolni, mert a fejedelmekben, sem Rudolfban, sem Mátyásban nem volt meg a kellő érzék a hatalmi állás normális tényezői iránt.

Így azután a protestánsok üldözésére adta magát, a mi jobban fizetett. Mindennek daczára II. Ferdinánd elcsapta be is csukatta egyebek közt megvesztegetés miatt.*

A másik volt Dietrichstein. Ez spanyol anyától született és a spanyol udvarnál nevekedett. Gindely azt irja ez ötletből,** hogy mindazon politikusok, kik azon időknek közepette az udvari politikának voltak eszközei, vagy spanyol anyáktól születtek, vagy ott esetleg a jezsuitáktól neveltettek, vagy ezekkel a tényezőkkel némi viszonyban voltak. Ő egészen a II. Fülöp eszméiben nőtt fel, de pap volt, az is akart maradni, és nem törődött a politikával, de beleugratták, és így lett az ellenreformácziónak egyik leghatalmasabb eszköze; ennek fejében a Protector Germaniae czimet vagy állást nyerte, melynek tartalmát illetőleg felvilágosítást szerezni nem tudtam. A czim azonban, úgy látszik, még későbbi időkben is megmaradt az olmützi érsekségnél, mert azzal utóbb is találkoztam. Őt magát erélyes és jellemes embernek kell minősíteni. Helyt állott a legnagyobb veszélyek között, kicsiny híja mult, hogy egy zivataros ülésen fogát ott nem hagyta, de ez éppen úgy nem tántorította meg, mint hűsége Rudolf császár iránt nem ingott meg akkor sem, midőn jóformán mindenki elhagyta, azon családi viszályban, melyről megemlékezem. De értette az okos szót is; a nikolsburgi békekötés, mely Bethlen Gáborral pláne az ő várában jött létre, részben az ő műve.

De ha ezen, nem jelentéktelen egyéniségektől eltekintünk, mint már mondám, meg lehet állapítani, hogy ezen

* *Krones*, idézett munka III. kötet 413. lap.
** Kaiser Rudolf und seine Zeit, 180. lap.

egész korszakban az uralkodóház a vezérlő egyéniségeket a külföldről volt kénytelen importálni. A behozatal mindjárt I. Ferdinánddal kezdődött, a minisztere, Salamanca, Spanyolországból, a legtehetségesebb diplomatája, Busbek, Németalföldről, a katonatehetség, Schwendi Lázár pedig Württembergből jött. A mint az uralkodóház rendszerében rejlett a nemzeti elemek mellőzése, úgy éppen ezen körülmény, valamint másrészt azon dús kilátások, melyek a hatalom birtokosai számára nyiltak, lehetővé tették, sőt felhivták minden éghajlat szülöttét, hogy felkeresse ezen Byzanczra emlékeztető birodalmat, szerencsét próbálni. A monarchiának katonai és politikai schematizmusa egy valóságos nemzetközi czim- és névtár volt, a melyben a benszülöttek voltak a vendégek. Idegenek voltak a hires gyóntató-atyák, kik II. Ferdinándot és I. Lipótot befolyásolták, p. o. Lamormain, Quiroga, Nitardi és Managetta, a vezető miniszterek: Gonzaga, L'Isola, Strattman, Bucellini, Hocher, a hadvezérek egész legiója: Basta, Tilly, Bouquoi, Dampierre, Spinola, Gallas, Commercy, Vaudemont, a badeni őrgróf, Lotharingiai Károly, Savoyai Eugen, Montecuccoli, Piccolomini, Veterani, Caraffa, Caprara stb. Arneth * megmagyarázza, hogy a császári hadseregben az olasz elem képviselte a tudományos és szellemi tényezőt, és hogy kebelében a benszülöttek nem igen szolgáltak. A mely két tény maga is elégséges úgy a monarchia, mint a hadsereg jellegének megértésére. A mint ennek különben egy velenczei követ még erősebb kifejezést ad, mondván, hogy az osztrák nemesség visszavonul a hadiszolgálattól, birtokain él, iszik és vadászik.**

VI.

Pár szót kivánok szólani az uralkodóház örököstartományainak viszonyairól is. Mert, mint már említém, ezek úgy tekintetnek, mint egy hatalmas központ és szervezet,

* Prinz Eugen von Savoyen, I. kötet 57. lap.

** *Wolf,* Geschichtliche Bilder aus Oesterreich, II. kötet 104. lap.

mely arra volt hivatva, hogy Magyarországnak, mely is a maga emberségéből meg nem tudott élni, támaszul szolgáljon. Ennek éppen ellenkezője áll, az összeköttetésnek éppen úgy a megindulására, mint további folyamára nézve. A viszony, mely politikai és katonai erő szempontjából az örökös tartományok és hazánk között létezik, körülbelől megfelel annak az elmés meghatározásnak, a melylyel valaki az ágyunak fogalmát megmagyarázta, t. i., hogy vesznek egy nagy lyukat és azt egy darab vasba öltöztetik. Tényleg az örökös tartományok a politikai erő szempontjából nem hogy Magyar-, de még Csehország erejével sem mérkőzhettek. Miksa éppen azért volt kénytelen a Landsknechteket felállítani, mert tartományai a szükséges haderőt nem liferálták. Hogy pénzereje mennyi volt reája, arról tettem már említést. Politikai tekintetben az illető országok közt semmi összefüggés nem létezett. Ausztriát, Tirolt, Krajnát, Karantánt és Styriát külömböző fejedelmek, habár az uralkodóházból származtak is, birtokolták. Ezek közül egyiknek sem volt az az előkelő közjogi állása, hogy a német birodalomban választó fejedelemséget képezzenek, mint Szászország, Brandenburg vagy Csehország, mely hozzá még királyság is volt. V. Károly látta az öreg hibát, a mi ezen állapotban van, és oly módon akart rajta segíteni, hogy az illető országokat egy testbe foglalja össze, azaz: egy királyságba egyesítse, de nem volt képes ezen életrevaló tervet az illetők ellenállása folytán megvalósítani.*

Egy másik jeles osztrák történetiró, Zwiedinek, kinek művét ** többszörösen fogom idézni, fájdalommal konstatálja, hogy a mit osztrák állami öntudatnak lehetne nevezni, egyáltalában nem létezett, sem ezen időben, sem később. Az örököstartományok mindannyian a német birodalmi közösség eszméjétől voltak áthatva, a birodalmi gyülésre küldötték követeiket, onnan várták a segélyt még a török ellen is. Arról tehát, hogy egymásba fogódzzanak, sorakozzanak, csoportosuljanak, hogy egy nagy életközösségbe lépjenek, egy szóval, hogy egy osztrák államot alkossanak, arról nálok szólani sem lehetett.

* *Lustkandl,* Kaiser und König in Oesterreich-Ungarn. 54. lap.
** Deutsche Geschichte, I. kötet 231. lap.

Az uralkodóház helyzete ez országokban minden volt, csak az nem, a mit szilárdnak lehetne nevezni. A XV. század egész folyamán harczban állott a rendekkel. Tirolban Wolkenstein és Rothenburg, Styriában Baumkirchner és Stubenberg állottak a küzdelem élén, mely nem egyszer a dynastia vereségével végződött. Hogy Frigyes császárnak miképpen folytak dolgai Ausztria-Bécscsel, mint boldogult Csanády Sándor szokta volt mondani, arról már emlékeztem. Miksának sem volt több szerencséje alattvalóival. Magának Bécsnek hangulata oly ellenséges volt, hogy a tartománygyüléseket Bécsujhelyen volt kénytelen tartani. Ezt olyannyira fővárosának tekintette, hogy még oda is temetkezett. Különösen erős ellenállásra találtak kormányzati és közigazgatási intézkedései. — Mint már említettem, bürokratikus jellegü kormányszékeket állított fel, melyek mintáját Németalföld szolgáltatta. Ez kormányzati tekintetben jóval előbbre volt mint az örökös tartományok. Ezek a kormányszékek részben pénzügyi, részben katonai, közigazgatási, rendőri és birói funkcziókat teljesítettek volna, de mihelyt fel lettek állítva, a legerősebb ellenzékkel találkoztak, úgy partikuláris, mint rendi szempontokból. Az illető tartománygyülések mind felszólaltak ellene, kijelentették, hogy a pénzsegélyt megtagadják, úgy hogy Miksa kénytelen volt az intézkedések egy részét visszaszivni, és a mi belőlük megmaradt, az a rokonszenvet nem növelte. Ez az ellenállás kiterjedt a katonai követelményekre is. Mindössze 6000 ember felállítását kivánta tőlük, de ezt sem tudta keresztül vinni. A már említett osztrák történetiró, kinek történetéből veszem ezen és következő adatokat,* ezt így jellemzi: »Mert akkoron nem terjedt odáig a rendek hazafisága, hogy, ha külső ellenség elleni védelemről volt is szó, a fejedelem kivánatait teljesítsék és magánérdekeiket a hazaszeretet és becsület követelményének föláldozzák!«

Mikor Miksa elhalálozott, fenekestől felfordult minden, és kormányzati intézkedései erőszakosan be lettek szüntetve. Az országgyülés, mely Bécsben székelt, a bécsi polgárság segélyével a Miksa kormányát letette, és helyette egy uj

* *Huber*, idézett történet, III. kötet 377. lap.

választott bizottságot helyezett az ügyek élére, általában el volt határozva a leendő fejedelemmel szemben a leghatározottabban fellépni.

Növelte a helyzet nehézségeit az is, hogy teljesen homályban voltak az iránt, hogy ki lesz voltaképpen az örököstartományok fejedelme. Miksa fia, Szép Fülöp, kiről már emlékeztem, és a ki a spanyol örökösnőt nőül vette, elhalálozott, és két fiut hagyott hátra, a szintén már említett V. Károlyt és I. Ferdinándot. Senki sem tudta, hogy melyiket fogja illetni az uralkodói jogczím az örököstartományokban, de annyi bizonyos, hogy rokonszenves egyikük sem volt. Zokon vették azt, hogy Spanyolországban nevelkedtek és így teljesen idegenek és ismeretlenek voltak népeik előtt. Károly Ferdinánddal megosztozkodott, és, mint már említém, ennek jutottak az örökös tartományok. Megkezdte uralkodását Ausztriában 1522-ben, a mely azonban az összhang és politikai erő szempontjából egy csöppet sem festett biztatólag. Kölcsönösen a legrosszabb benyomást tették egymásra. Ferdinánd egy szikár, sápadt ember volt, ki egy szót sem tudott németül, körülvéve spanyol tanácsosoktól; hozzászokva az imádásszerü hódolathoz, iszonyu rossz néven vette a kedélyes, gömbölyü, de önérzetes bécsiektől, hogy nem hullanak porba előtte, viszont ezek, a kik még emlékeztek Miksának barátságos, népszerü bánására, sehogy sem tudtak megbarátkozni a kimért, ünnepélyes tempózással, melyet az uj fejedelem eléjük tárt. De rosszabb is lett belőle; a beköszöntő egy vérbirósággal kezdődött, mely Bécsujhelyen székelt. Maga Ferdinánd elnökölt, daczára hogy, mint említém, egy szót sem értett németül. Az ellenzék vezéreit, vagy kilencz osztrák főurat és tekintélyes bécsi polgárt, elitélték és lefejezték, valamint Bécs autonómiáját elkobozták.*

Ilyen nyitány mellett nem igen történhetett meg, hogy Bécs Haupt- und Residenzstadt legyen.

Egy fanatikus osztrák czentralista, Biedermann tanár,**

* *Huber,* Geschichte Oesterreichs, III. kötet 492. lap.

** Geschichte der österreichischen Gesammtstaatsidee, I. kötet 23. lap.

keservesen el is panaszolja, hogy Ferdinánd Bécset, a mikor csak lehetett, kerülte, és ez a birodalomnak nem is volt központja.

Hogy később Rudolf Prágában székelt, az tudvalevő. A többi tartományokban, például Tirolban, annyiban simábban mentek a dolgok, hogy hóhérra legalább nem volt szükség. De ottan meg a spanyol, a szintén már említett Salamanca, csinálta a bajt, mert ez a becsületes tiroliakat olyannyira nyuzta és sarczolta, hogy egy véres felkelés lett a vége.*

Csehországgal az elbánás mindenesetre nehezebben és lassabban ment. Ott csak úgy volt képes magát II. Lajos kimulta után megválasztatni, hogy egy reverzálist állított ki, melyben az ország választási jogát továbbra is elösmeri. Ez 1526-ban történt, de mikor 1547-ben bátyja, V. Károly, a protestánsokat Mühlbergnél leverte, mely mozgalomban a csehek is benne voltak, Ferdinánd haddal támadta meg őket. Prágában az ellenzéki embereket elitéltette és lefejeztette, nagy mennyiségü vagyont elkoboztatott, az adott reverzálist nemcsak visszavette, hanem még a rendektől is adatott magának egyet, melyben ezek a királyválasztási jogról lemondanak. A dynastia állása így törvényesen és tényleg mégis csak biztosítva lett.

Ez azonban, mint a későbbi eseményekből ki fog tünni, csakis ideig-óráig tartott, miután, a mit Ferdinánd egyik kezével felépített, a másikkal lerontotta. Azt be kell ösmerni, hogy a feladat nem is volt könnyü. Azon követelménynek, a mit organikus összeköttetésnek lehet nevezni, az uralkodóház és az örökös tartományok, valamint azoknak ismét egymás között, majdnem legyőzhetlen akadályai voltak. Itt tulajdonképpen két ellentétes elv állott szemben egymással. Az uralkodóház állását csakis úgy lehetett igazán szilárdan felépíteni, ha az nemzeti és territoriális alapon történik.

Azok az országok és tartományok, Csehország, Tirol, Ausztria, a melyeket megszerzett, önálló fejedelemségek voltak, önálló állami élettel és nemzeti egyéniséggel birtak. A fejedelmi hatalom ezt az önálló életet és személyiséget

* *Huber*, idézett munka III. kötet 494. lap.

képviselte, a különféle jelvények, a cseh királyi, valamint az osztrák herczegi koronák, ezeket az erőteljes és hatalmas érzelmeket juttatták kifejezésre. Mikor tehát az uralkodóház ezeket a fejedelmi jogosítványokat megszerezte, neki ezeket az érzelmeket ápolni kellett volna, ápolnia kellett volna különösen azt a partikuláris, dynastikus érzést, a mely alattvalói ragaszkodásának és hűségének eleven és gazdag forrása lett volna.

Ez azonban nem történt, a hangsulyt egyedül a császári koronára és hatalomra helyezték, a mely az országos koronákat és jogosítványokat egyszerüen felszivta. Ámde ezen korona egy mystikus, távol fekvő dolog volt, mely a csehnek, az osztráknak és tirolinak mit sem mondott, loyalitását fel nem keltette. Mária Terézia uralkodása sok tanulságot rejt magában. Lesz alkalmam az illető helyen kimutatni, hogy milyen külömbség volt Magyarország és az örököstartományok magatartása közt. A magyarázat világos és kézen fekszik. Nálunk megvolt az arany kapocs a fejedelem és nemzet között a korona képében és ez az egészséges szervi összeköttetés megtermette a maga áldásos gyümölcseit, természetesen mindig feltéve, hogy a korona úgy viselkedik, hogy a nemzet meg lehet vele elégedve. Az örököstartományokban ezen kapocs nem létezett és az első rázkódásra az egész szerkezet megingott és felbomlásnak indult. Ha ez áll, akkor az uralkodóház állását igazán csakis szövetséges, federális rendszer mellett lehetett biztosítani. Csakis ily módon sikerült volna elérni, hogy az mindenütt a nemzeti élet talajában erős gyökeret verjen. Ez nem történt meg, de ha megtörtént volna is, még akkor mindig nyitva maradt a másik követelménynek kielégítése, t. i. a szerves összeköttetés megállapítása az uralkodóház országai és népei között, egyszóval a szolidaritás és együvé tartozás érzetének felébresztése. Annak a tudatnak felébresztése, hogy egymásra vannak utalva, hogy a tartományok összeségének mindegyikért és minden egyes tartománynak az egész monarchiáért kell sikra szállani. — A mi csakis központosító politika alapján történhetett, míg a dynastikus érzést csakis partikuláris alapon lehetett ápolni. Annyi tény, a mint már elébb említém, hogy a történet ilyes

érzelmek létezéséről mit sem tud, mert azokat nem tapasztalta. Az örököstartományokat egymástól faji és nemzetiségi külömbségek választották el, külön-külön mindenik más történeti, politikai személyiséget és érdekkört képviselt és egymással nem törődtek. Nem lehet tagadni, hogy I. Ferdinándnak voltak ilyen eszméi, a rendi alkotmány segélyével akarta az összeolvasztást létrehozni, bizonyára abban a reményben, hogy, ha egy kalap alá hozza őket, könnyebben el fog velük bánni, de minden esetre az egység utja egyengetve lesz. Igen nagy gondot fordított ebben az irányban a csehekre, kik végre is a legerősebb elemet képviselték. Velük szemben különösen hivatkozott az Ausztriával való érdekközösségre, hogy a közösen érdeklő dolgokat illetőleg az osztrákokkal is tanácskozzanak. Igaz, hogy ez oly módon volt felállítva, hogy az osztrákok olvadjanak be Csehországba. Történtek is kisérletek a különféle országok rendeit közös tanácskozásokra egybehivni. Például 1527-ben Brünnbe lett egybehiva egy »Münztag«, hogy egy nemét az érmeszövetségnek alkossák. Ez azonban nem sikerült, mert az országok legnagyobb része elmaradt.

Ekkor másképpen fogta meg a dolgot. Azon czím alatt, hogy a fenyegető török veszély ellen kell tanácskozni, Linzbe hivott össze egy általános gyülekezetet 1529-ben. Az osztrákok el is jöttek. A csehek azonban nem jöttek el, de 1530-ban tartottak Budweisban egy gyülést, melyben kereken kimondták, hogy az alkotmányellenes, hogy ők egy más országnak gyülésére követeket küldjenek, ha azonban az osztrák gyülés hozzájok követeket küld, hajlandók vele tanácskozni.

Ez meg Ferdinándnak nem tetszett, mert félt, hogy a csehek rebellis irányzata még az osztrákokra is ráragad. A török veszély azonban mind fenyegetőbb lett, az osztrák tartományok mindjobban jajveszékeltek, így azután 1541-ben Prágába hivatott meg, nem ugyan egy közös országgyülés, hanem a különféle országgyülések küldöttsége. Ugy látszik, a magyar országgyülés is küldött követeket, a miben végre praejudicium nem is volt, miután csak tanácskozásról volt szó, a segélypénz megszerzését illetőleg, de így is kénytelen Bie-

dermann bevallani,* hogy ezen a *congressuson* — jol értsük meg: nem közös országgyülés, hanem diplomatikai jellegü gyülekezeten — a magyarok csak a szinfalak mögött jelentkeztek. De csakhamar magának Ferdinándnak végleg elment a kedve a Gesammtreichsrathtól, mert, mint Krones mondja,** a különféle országgyüléseknek küldöttei a pénz- és ujonczmegajánlást ahhoz a feltételhez kivánták kötni, hogy vallásszabadság mentől több biztosítékkal sánczoltassék körül. Ezt pedig Ferdinánd igen drága árnak tartotta, és így ezen központosítási kisérlet abban maradt. Később, a következő században, az eszme ismét felszinre került, nem annyira a dynastia politikájának érdekében, mint annak ellenére. Mint annyiszor az életben, a szabadság nagy mozzanata és követelménye az osztrák örökös tartományok esetében is a leghatalmasabb emeltyünek mutatkozott a szolidaritás létrehozására, mely is a képviseleti összefüggésben jutott volna kifejezésre. Azon időben, midőn Mátyás és Rudolf között a testvérharcz dult, a melyre még külömben visszatérek, egy jelentékeny morva születésü politikusnak, Zierotin Károlynak, a mi Illésházynk barátjának, az a hatalmas gondolata támadt, az osztrák, cseh és morva rendeket egy közös működésbe összehozni, egy közös testületbe összefoglalni. Ez támogatta volna Mátyás akczióját Rudoffal szemben, és különösen megszerezte volna a kellő biztosítékot az önkényuralom ellen. Mátyásnak tetszett az eszme mindaddig, míg felül nem kerekedett, de mihelyt megszerezte a koronát, nemcsak abbanhagyta az egészet, hanem ellenezte is. De, mint már említettem, azon problemának megoldása, egy közös országgyülésen a nemzetiségi ellentéteket kiegyenlíteni, már akkor sem volt könnyü feladat. Krones munkájában *** igen nagy méltatlankodással beszéli el, hogy Zierotin, kit kortársai a bölcs Salamonnak hivtanak, és a ki igen művelt, európailag képzett ember volt, eltagadta, hogy németül tud, még a német községektől is rossz néven vette, ha németül leveleztek; egy másik előkelő

* Idézett munka, 10. lap.
** III. kötet 257. lap.
*** III. kötet 362. lap.

morva főur, Pernstein, lehordja fiát, hogy németül beszél, azt mondja, hogy inkább ugasson kutyamódra. Még a szlávok közt sincsen meg a kellő egyetértés, csehek és morvák folytonosan irigykednek és torzsalkodnak egymással.

Egyszer maga Zierotin is szemükre veti a cseheknek, hogy a morvákat mindig járszalagon akarják vezetni.* Kétségtelen, hogy az említett állapotok nem nyujtják a politikai egyetértés örvendetes benyomását.

Mindennek daczára nem tartozott a lehetetlenségek közé, hogy ezen summum bonum be ne következzék.

A mint Svájcz és Északamerikának köztársasága heterogénebb elemeket tudott egymáshoz fűzni, úgy az örökös tartományokban is létre jöhetett volna egy analog folyamat. Sőt éppen a monarchikus kormányforma a köztársaságival szemben bizonyos előnyökkel birt, a mennyiben az uralkodó természetszerüleg képviselte volna azon közvetítő, kiegyenlítő hatalmat, a mely a szövetséges képződések egyik nélkülözhetetlen intézménye. Annyi azonban bizonyos, hogy az uralkodóház végre is csak azt érte el, hogy az embereket egymásközt és maga ellen feluszítsa, és hogy a monarchia minden volt, csak nem egy szilárd, erőteljes közület.

Ezek szerint nem lett és lehetett megalkotva a törvényhozási, illetve a politikai egység. Hasonló volt a helyzet a jogszolgáltatás és forgalmi közösség szempontjából. Mindegyik tartománynak jogélete más forrásból fakadt, és vámvonalakkal voltak és maradtak elzárva egymástól. A mi történt, közigazgatási uton történt, de ez is olyképpen, hogy konkrét céljának is alig felelt meg, hogy t. i. egy jó kormányzati szerkezetet létesítsen, mely is az állami rendnek legyen eszköze. Annál kevésbbé felelt meg annak, a mi alkotóinak lehetett a czélzata, hogy például azt az összekapcsoló vasabroncsot képezze, melyet úgy a római, mint a byzanczi császárság hivatalnoki kara századokon keresztül oly sikerrel alkotott. Ezen kormányzati intézkedéseknek közjogi genézisét az képezi, hogy V. Károly, mint német császár, 1536-ban öcscsének,

* *Chlumeczky,* Carl von Zierotin, 381. lap.

Ferdinándnak megadja azon kiváltságot, hogy nagy központi dikasztériumokat felállíthasson.*

Ezen engedély alapján I. Ferdinánd fel is állította őket. Ezek voltak a Hofkriegsrath, az udvari kanczellária és kamara, a melyek a császári politikának és a birodalmi kapcsolatnak akartak lenni az organumai. De, a mint mondám, az, a mit azután szerves összeköttetésnek lehetett nevezni, ezen kormányszékek és az örökös tartományok kormányzata és rendi képviselete közt az keresztül vive nem lett. A különféle tartományokban a nemesség és papság volt az, a mely a tartományi közigazgatást kézben tartotta, ez pedig nem egyezett bele, hogy a központi kormány ezt tőle elvegye. Tudni kell ugyanis, hogy az osztrák tartományokban ez egész idő alatt, a XVI. és XVII. században, a nemesség egy befolyásos testületet képez, tele erővel, hazafisággal és műveltséggel; különösen kezökben tartották az igazságszolgáltatást, és a fejedelmek kénytelenek voltak velök kompromisszumra lépni.** Csehországban még hatalmasabb volt a nemesség és főnemesség pozicziója. Ezt már Wolf egy oligarchikus köztársaságnak nevezi. Körülbelől 1400 családnak kezében volt a birtok és hatalom. Az országgyülésen a papságnak ülése és szavazata nem volt, a polgári elem szóhoz alig jutott. Ez kormányozta az országot, az állások mind kezében voltak. A fehérhegyi csata ennek az állapotnak vetett politikai tekintetben véget, de közigazgatásilag — úgy vélem, lehet e külömböztetést tenni — a kormányzat egységének szempontjából a dolgok alig változtak.

Mária Terézia maga elpanaszolja,*** hogy a monarchiának bajai legnagyobb részt onnan származnak, hogy a két rend, papok és főurak nagyon sok regáliát — felségjogot — szereztek a császári hatalom rovására. Hogy ez a papságnál megtörtént, ez a császári politikának folyománya volt. A klérus lett az első országrend, különösen II. Ferdinánd uralkodása alatt domborodott ki ezen kiváló állás, rengeteg vagyonnal és

* *Lustkandl,* Der Kaiser und König, 56. lap.

** *Wolf,* Geschichtliche Bilder aus Oesterreich, 239. lap.

*** *Arneth,* Maria Theresia nach dem Erbfolgekriege, 3. lap.

befolyással. A XVII. században maguk a jezsuiták Csehországban 15 millió, Ausztriában 6 millió vagyonnal birtak. A papságnak biráskodása alatt ő szedte az adót, állította az ujonczot. II. Ferdinánd még a sóregálét is nekik adta Csehországban azon czim alatt, hogy kárpótolja a szenvedett veszteségekért.*

Éppen így volt a dolog a régi, hűnek maradt, és az ujonnan felállított főnemességnél is, melynek az volt a hivatalos jellemzése, hogy a trón zsámolyán született, és ennek jó szolgálatait meg kellett jutalmaznia. Az idegen miniszterek kedveskedtek neki, a benszülötteket vitte az érdekközösség. A főrendi családok úgy éltek mint apró fejedelmek, saját udvaruk volt, jogi hatóságot birtak, adókat vetettek ki, rendeleteket adtak ki a községek számára; rendőri, fényüzési ügyekben senki sem mert nekik parancsolni, kivéve a császárt. Létezett olyan uradalom, mely egész politikai territoriumot képezett, például mint a Lobkowitzoknak a Sagan herczegség.**

Ez egy teljes rendi világot tár elénk, főpapok, mágnások, lovagok, városok országgyüléseket tartanak, hódolnak és hűségesküt tesznek a herczegnek, akár a fejedelemnek. A cseh urak mind úgy rendezkedtek be, mint Wallenstein a friedlandi herczegségben, még a fehérhegyi csata után is tartott ez az állapot, pedig ez, mint tudvalevő, a fejedelmi teljhatalmat akarta létesíteni. A dolog annyira áll, hogy éppen Wolf tanár, ki tényleg az osztrák állapotoknak elég alapos ösmerője, és a ki a czentralizmus hajójában evez, kénytelen beösmerni, már többször idézett munkájában,*** hogy Ausztria egész a XVIII. század közepéig egy feudális, patrimoniális, federális birodalom volt, nem volt egységes alkotmány, kormányzat és jogrend.

Ennek kapcsán meg kivánok emlékezni a szocziális kérdésről, mert ezen kérdés talán sehol a világon nem játszott

* *Wolf,* idézett munka, II. kötet 10. lap.

** *Wolf,* Fürst Wenzel Lobkowitz. Sein Leben und Wirken, 39. lap.

*** Geschichtliche Bilder, II. kötet. Bevezetés.

oly nagy szerepet mint Ausztriában. Azt hiszem, egy államban sem volt annyi pórlázadás mint az örökös tartományokban, a mit különösen azért is szükséges kiemelni, mert nálunk, mint már említém, az 1514-iki pórlázadás volt egyik oka a mohácsi vésznek, a miből a magyar nemzet szocziális állapotának egészségtelen voltára szoktak jóakaróink következtetni, melynek tehát egyedüli orvossága volt az Ausztriához való csatlakozás. Meg lehet állapítani, hogy ottan az állapotok minden tekintetben rosszabbak voltak, 1462-ben volt felkelés Salzburgban, 1476-ban Karantánban, 1503-ban Krajnában, 1514- és 1515-ben e két utolsóban és Styriában, 1520-ban Tirolban.

Ezek csak kisebb foku lázongásokként tekinthetők, azonban 1525-ben Tirolban ismét kiütött egy nagymérvü felkelés. Megelőzték ezt parasztgyülések, melyeken 18 pontból álló politikai programmot állítottak fel, melynek lényegét vallásszabadság, jogegyenlőség és a robot megszüntetése képezte. Ez nem lett teljesítve, mire jött egy nagyfoku felkelés, melynek leverése formális hadjáratot kivánt. 1594—1597-ben Alsó- és Felső-Ausztriában találkozunk egy nagy pórlázadással. Szervezett hadsereggé váltak, hogy egy, a tirolihoz hasonló programmot valósítsanak meg, elég jól is voltak vezetve, de végre is leverettek; természetesen véres visszatorlással és kivégzésekkel. 1625-ben ismét kitör a háboru Felső- és Alsó-Ausztriában, itt most már a lázadás oly méreteket vesz, hogy a pórhad 70,000 emberre is növekedik, úgy hogy a bajor és osztrák seregre van szükség Pappenheim vezérlete alatt, hogy a rend helyreálljon.*

Csehországnak is megvoltak a maga társadalmi sebei. Ez főleg azután történt, midőn a nemzeti rendszernek vége lett és az osztrák uralom kezdődött. A II. Ferdinánd által importált uj főnemesség valósággal nyuzta a parasztokat. Az a latin közmondás járta: »rustica gens, optima flens, pessima ridens«, vagy hogy a parasztság olyan mint a kaszáló, mentől jobban vágják, annál jobban nő. Egyes családok hiresek voltak kegyetlenségükről, így: Lažanszky,

* Lásd az adatokat részletesen *Krones* II. és III. kötetében.

Mansfeld, Klenau. Ennek is felkelés lett a vége, mely irtóztató kegyetlenséggel lett leverve. 1662- és 1688-ban találunk forrongásokat Krajnában, 1705-, 1707- és 1712-ben Morvában.* Úgy vélem tehát, hogy erre csakugyan lehet alkalmazni azt a régi jó magyar közmondást, hogy az osztrák sógor meglátja a más szemében a szálkát, de nem a magáéban a gerendát.

Igen bajos Ferdinándot úgy tüntetni fel, mint a ki a birodalmi egységnek politikáját rideg következetességgel vitte volna keresztül. Mint már említettem, a mit egyik kezével épített, a másikkal lerontotta. A patrimonális, a családi felfogás felülkerekedik nála a birodalmi érdek felett. Ugyanis halála után tartományait egészen Lear király módjára felosztotta. Három fia maradt. Miksa kapta, igaz, az oroszlánrészt, Ausztriát, Cseh- és Magyarországot, természetesen az ország választási jogának épségben tartásával, Ferdinánd Tirolt, Károly Styriát, Krajnát és Karantánt. Ezen osztályos állapot egész 1619-ig, II. Ferdinánd trónraléptéig tartott, a ki alatt azután a különféle országok ismét mind egyesültek. Ez okult is az elkövetett hibán és végintézményében, mely 1621-ben kelt, meg is hagyta, hogy birodalmát többé felosztani nem szabad, kivéve Tirolt, melyet testvére, Lipótnak, engedett át, úgy hogy az csak később I. Lipót császár alatt jött vissza.**

II. Ferdinándnak trónraléptét megelőzte a hires családi viszály az uralkodóházban, mely is a Bruderzwist im Hause Habsburg ősnév alatt ösmeretes, és egy jeles osztrák költő, Grillparzer, hasonczimü drámájának tárgyát képezi. — Ezen történeti esemény, valamint II. Ferdinánd országlása egyike a monarchia legfontosabb eseményeinek, különösen alkalmas arra, hogy megfelelő világot vessen az uralkodóház magatartására és működésének értékére.

Ez meg fogja könnyíteni azon munkát, hogy tárgyilagos itéletet lehessen alkotni azon kérdés felett, melylyel jelenleg foglalkozom, t. i. a monarchia szerkezetének szilárd-

* *Wolf,* Geschichtliche Bilder aus Oesterreich. II. kötet. Bevezetés.

** *Lustkandl,* idézett munka, 74. lap.

ságát, a dynastia politikájának következetességét illetőleg. Ennél a mozzanatnál a magyar és osztrák történet jelentékeny hatással van egymásra, mindannak daczára külön tárgyalom a dolgot, a mi a közjogi és politikai viszonyok különvoltából származik.

Ennek a Bruderzwistnek hősei II. Rudolf és testvére Mátyás. Az indok Rudolf egyéniségéből és országlásából származott. Az egyéniség, mint már említém, tele volt ellentétekkel. Zordon melancholia jellemezte őt, a mely gyakran elmezavarig fokozódott, mellette nagyfoku érzékiség, vad kitörések, váltakozva gyengeség- és gyámoltalansággal.

Birt érzékkel a tudományok, művészetek iránt, gyönyörü műkincseket gyüjtött, istállója tele volt szebbnél szebb lovakkal, ezekkel éppen úgy foglalkozott, mint a csillagjóslás- és aranycsinálással. Az uralkodást úgy kezelte, hogy évek során át ki sem mozdult Prágában, a hol székhelye volt, a Hradsinból. Nemcsak ki nem mozdult, hanem teljesen elhanyagolta a kormányzást, úgy hogy az egész igazán Csáky szalmája lett.

A spanyol politika, a fejedelmi mindenhatóság és felekezeti propaganda benne is élt, különösen akkor, mikor feljött a hava tett is, vagy tétetett kirohanást ily értelemben. Tudvalevő, hogy, éppen úgy mint nálunk Magyarországon, a reformáczió az örököstartományokban igen nagy hódításokat tett, még Tirolban is el volt terjedve. Különösen számos hiveket birt a nemesség- és főnemességben. Ezt, úgy mint nálunk, az alkotmányosság egyik biztosítékának tekintették és méltán, mert, mint látni fogjuk, a csapás, mely az egyik ellen méretett, a másikat is halálosan találta. Rudolf támadásának hatását hazánkra később fogom előadni, itt csak azon visszahatást említem fel, mely az örököstartományokra és az uralkodóháznak egymásközti viszonyára gyakorolt. — Ez a visszahatás pedig óriási volt, azon óriási veszélynél fogva, mely az uralkodóházat és az egész monarchiát fenyegette. Bocskay győzelmesen haladt előre, egész Magyarország kezében volt, nyitva állott az ut Bécs és Prága felé. Annyival inkább, mert hiszen az örököstartományok a magyar mozgalommal rokonszenveztek. A vezetők — Zierotin

Morvában, Tschernembl Ausztriában — belátták a szolidaritást a két állam szabadsága közt, a mi azután később konkrét szövetségi intézményben jutott kifejezésre, melyet, mikor a magyarországi dolgokról szólandok, ösmertetni is fogok. A dynastiának tagjai látták a roppant veszélyt, mely Rudolf csökönyössége és tehetetlenségéből keletkezendőben van és ennek következtében egy igazán példátlan merényletre vállalkoztak, melyet csakugyan a salus dynastiae suprema lex szempontjából lehet oltalmazni. Ez a merénylet pedig abból állott, hogy a császár testvérei, Mátyás és Miksa, és unokaöcscsei, Ferdinánd és Miksa Ernő, 1606-ban áprilisban Bécsben összejöttek, és ott egy okmányt állítottak ki, melyben elmondják, hogy miután a császárnak veszélyes természetü hülyesége folytán — wegen gefährlicher Gemüthsblödigkeit — igen nagy bajok származtak, és ennek következtében a császár az uralkodásra teljesen képtelen, ők Mátyást tekintik az uralkodóház feje és oszlopának, megbizzák, hogy tegyen meg mindent a család érdekében, mely eljárásában ők egész erővel támogatni fogják stb.*

Rudolf erre iszonyuan megijedt és adott egy meghatalmazást Mátyásnak, melynek alapján a hirneves bécsi béke a magyar nemzettel és Bocskayval létrejött. A két testvér között engesztelhetlen gyülölet származott mindebből, melynek következményei közül csak egy bir általánosabb érdekkel, mert az lett azután a későbbi egész Európát érdeklő harminczéves háborunak indító oka, melynek néhány mozzanata képezi érvelésem tényleges alapjának egyes részét. Ezen gyülölet következtében a két testvér, Mátyás és Rudolf között egy rendes versenyfutás indult meg a népszerüség hajhászása szempontjából. Ez csak úgy történhetett, ha a vallás- és politikai szabadságnak lehető legnagyobb engedményeket tesznek. Ezt megtette Mátyás Magyarország és Ausztriában, viszont Rudolf ráduplázott a cseheknél, kiállítva 1609-ben az ú. n. Majestätsbriefet, mely egy olyan magna charta-féle okmány volt, a mely is Gindely szerint ** Csehországot jogi-

* *Lustkandl*, Der Kaiser und König, 66. lap.

** Kaiser Rudolf, II. kötet 343. lap.

lag abba a státusba helyezte, melyben az a nagy nemzeti király, Podiebrád György alatt volt. A magna charta példájára még defenzorokat is választhattak a rendek, kiknek az volt a feladatuk, a jogokat biztosítani. Az osztrák iró, Huber, ezen állapotot a forradalom állandósításának keresztelte el. Az engedmény Rudolfnak nem sokat használt, mert a mint a magyar koronáról le kellett mondani, úgy az örökös tartományok feletti uralmat át kellett engedni Mátyásnak, mire kevéssel rá meg is halt. Mátyás, a ki ezen államcsinyeket végrehajtotta, és a ki bátyjának az egész vonalon örökébe lépett, nem volt az az ember, a ki a helyzet nehézségeivel meg tudjon birkózni. Jellemtelen, tehetetlen, becsvágytól üzött egyéniség, nem elég erős arra, hogy az alkotmány utján tovább haladjon, nem elég vakmerő, hogy a kényuralmat kezdeményezze. A vége az lett, hogy két szék közt a pad alá került, és már életében gyámság alá jutott.

Ez a gyám a későbbi császár és magyar király, II. Ferdinánd. Magánélete tiszta és erkölcsös volt. Szerette a zenét és vadászatot. Politikájára nézve egy II. Fülöp, kinek azután nyomdokain haladt; következetességet, lelki erőt és bátorságot tőle megtagadni nem lehet. Ösmeretes azon jelenet, midőn a bécsi Burgban lázadó alattvalói rátörtek, életét is fenyegetve, mi azonban elhatározását megingatni nem birta. Férfiasan helyt állott, míg végre Dampierre a kényelmetlen helyzetből egy ezred lovassággal megszabadította.

Istentelen működését Styriában kezdte. A ki nem katholizált, az koldustarisznyát akaszthatott nyakába és mehetett világgá. Mikor a protestánsok szerzett jogaikra hivatkoztak, az előző fejedelmek által kiállitott biztosítékokra, a válasz az volt, hogy ez őt nem kötelezi. Ez volt a novus rex, nova lex, az uj király, uj törvény elmélete,* mely nálunk szintén az 1848. deczember 2-iki trónváltozásnál kifejezésre jutott. Az osztrák rendek egy II. Ferdinánd elleni kiáltványukban ** igen jól jellemzik a helyzetet, melyet az ő kegyetlen fanatizmusa előidézett. Elmondják, hogy mindazon tarto-

* *Krones*, II. kötet 396. lap.

** *Wolf*, Geschichtliche Bilder aus Oesterreich, II. kötet 225. lap.

mányok, melyek az ő uralma alatt állanak, nyomor- és rabszolgaságban sinylődnek, a ki azt nem hiszi, nézzen végig valamennyi örökös tartományon, és ha az ottani siralmas állapotokat szemeivel látta, akkor jöjjön saját lelkiösmeretével tisztába, hogy ilyen uralkodónak lehet-e a hűségesküt letenni. A visszahatásnak természetszerüleg be kellett következni. A vihar a cseheknél tört ki, még pedig azon ismert módon, hogy a császár biztosai, Slavata, Martinitz és Fabricius, az ablakon kidobattak, a mit a csehek ősi cseh politikai szokás- és rendszabálynak tekintettek. Ezzel a dolog a fegyveres mérközés terére lépett és a koczkának azon félnek javára kellett eldőlni, kinek kezében volt az erő és hatalom. A Ferdinánd-féle és általában az osztrák regime-t teljes mértékben jellemzi azon körülmény, hogy neki magának annyi ereje sem volt, hogy lázadóknak nevezett alattvalóival el tudjon bánni, hanem a szomszédba kellett menni segítségért könyörögni. A mint 1849-ben a dynastia hazánk ellen muszka segélyt volt kénytelen igénybe venni, úgy történt ez akkoron a csehek ellen. Azt a szerepet, melyet a XIX. században Miklós czár játszott, azt a XVII-ben Miksa bajor és a német katholikus fejedelmek adták, kik a protestantizmus ellen szövetségre léptek, a mit ligának neveztek. Míg a pénzt a pápa, Toscana és Spanyolország szolgáltatták, addig a liga adta a sereget, melynél osztrák jóformán alig volt, a vezér is mind idegen volt, maga Miksa, Bouquoi, Tilly, Lamothe, Spinelli, Dampierre stb. A tényleges vezérletet Bouquoi vitte, egy nehézkes belga ember, ki azután később Bethlentől megveretett és ott, éppen úgy mint kollegája Dampierre, el is esett. Prágához közel az ú. n. Fehérhegy alatt találkozott a cseh sereggel, melylyel azonban nem akart megütközni. Mikor a haditanácsban legjobban feleseltek, beront oda egy spanyol születésü szerzetes, páter Dominicus, a ki lángszavakban támadja meg a kétkedőket és formaliter rájok parancsol.* A merényletet siker koronázta és Csehország alkotmánya és nemzetisége bilincsbe veretett.

* *Huber*, V. kötet 181. lap.

Jól mondja a másik osztrák történetiró, Krones:* »Fájdalmasan hatja meg az embert, hogy a győztes hatalom, mint az, fájdalom, történni szokott, a bosszu terére lép, hogy a legyőzötteket mint gonosztevőket büntesse, hogy kiváló, személyileg kifogástalan becsületességü emberek életüket, szabadságukat, vagyonukat vesztik, hogy családi életük tönkre megy, hogy a győzelem nem egyedül tisztító vihart, de egyszersmind romboló vizözönt hoz létre.« Valójában a bosszu műve irgalmatlanul és a legnagyobb mértékben működött. Huszonnégyen haltak meg a vérpadon az ország első emberei közül, egy Schlick, Budovecz és Czernin, közöttük 12 aggastyán, a legidősebb, Kaplir, 90 éves. Lobkowitz és mások élethossziglani fogságot szenvedtek.

Még a mi tisztes Corpus Jurisunk is megemlékezik ezen kivégzésekről. Az 1622 : VI. tczikkben, mely a Bethlen Gáborral kötött nikolsburgi békekötést megerősíti, egy jegyzetet találunk, mely azt tartalmazza, hogy a szent korona a Bethlen birtokába jött, de ő nem koronáztatta meg magát, nem úgy tett, mint a csehek, kik királyukat letették, a mi 28 főrangu cseh ember életébe került, procerum Bohemorum capitibus stetit, crimen laesae majestatis justo gladio ulciscendo. A legerősebb része a dolognak a vagyon elkobzása volt. Maga Huber is kénytelen beösmerni, hogy a létező földbirtokos osztálynak ily óriási mérvben való kisajátítása az ujkor egész folyamában nem jött elő.

Az egész műveletet igen alaposan irja le eredeti és hivatalos okmányok alapján Gindely két munkájában.** Csehországban 400 uradalom és birtok lett elkobozva, mely akkori értékben 100 milliót tett ki, Morvaországban pedig 135 jószág 20 millió értékben. — A czél a pénzügyek rendezése lett volna, azonban az egész érték majdnem teljesen elkallódott az ajándékozások és elkezelések folytán, melyben a beamterek és katonák tüntek ki. Külömben az is járult hozzá, hogy a kincstár, mely mindig meg volt szorulva, kénytelen volt a

* Handbuch der Geschichte Oesterreichs, III. kötet 431. lap.

** Az egyik a Geschichte des dreissigjährigen Krieges, annak IV. kötetében és a másik Geschichte der Gegenreformation in Böhmen.

birtokokat potom áron elprédálni. Csehországnak főnemessége és különösen derék középnemessége, mely úgy mint nálunk a politikai szabadság és nemzeti eszmének volt zászlóvivője, ily módon lett kipusztítva, helyettük egy uj importált arisztokráczia támadt. A középbirtokos osztály azonban végleg eltünt a boldogtalan ország közéletéből. A nagy uradalmak azok, melyek ez időtől fogva úgy társadalmilag mint közgazdaságilag uralkodnak.*

A másik mozzanat volt a protestántizmussal való leszámolás. Ez oly módon történt, hogy minden nem katholikus az elé az alternativa elé lett állítva: vagy kivándorolni, vagy pedig katholikussá lenni. Voltak olyanok, a kik vallást változtattak, de a legnagyobb rész inkább ott hagyta hazáját, mintsem ősi hitéről lemondjon. 30,000 családra teszik azok számát, köztük 185 a nemesi rendből, a kik ilyen módon földönfutókká lettek.**

A kik elmentek, azok mind derék, értelmes munkás emberek voltak, kipótolhatlan kárára a monarchiának.

A cseh alkotmány is el lett temetve. II. Ferdinánd önkezével tépte össze a Majestätsbriefet. Azoknak a hirhedt elméleteknek, a melyeknek alkalmazását mi is 1849-ben tapasztaltuk a jogeljátszás elméletével, a fegyverrel meghódított tartomány feletti diskreczionális hatalommal, ez esetben már találkozunk.*** A császári teljhatalmat helyre kell állítani, a jövőben hasonló forradalmak kitörését meg kell akadályozni, ez volt a jelszó, melyet Ferdinánd parancsára egy triumviratus, mely Dietrichstein, Liechtenstein és Lobkowitzból állott, keresztül is vitt. A cseh államjognak azon tétele, hogy a király tilalma vagy parancsa — des Königs Gebot oder Verbot — csak úgy érvényes, ha ahhoz az országgyülés hozzájárul, eltöröltetett, az összes törvényhozói hatalom a fejedelmi jus eminens-be lett összefoglalva. Az intézmény, melyben ezen elvek kifejezésre jutottak, »Verneuerte Landesordnung« név alatt ismeretes, melyre ma is gyakran történik

* *Krones,* id. munka III. kötet 432. lap.

** *Huber,* V. kötet 221. lap.

*** *Huber,* id. munka V. kötet 210. lap.

hivatkozás. Ennek alapján a törvényhozás, a birói hatalom, a haduri jog, a pénzverési regále, az összes kinevezések, az adónak meghatározása, kivetése és beszedése, az indigenatus adományozása, mind a korona rezervált jogai közé tartoznak. A rendek részvéte csakis csekélyebb tárgyakra szorítkozik, melyek a fejedelem személyét, jogait, tekintélyét nem érintik. »Die Unterredung der Stände wird nur in geringeren Sachen, die unsere Person, Hoheit, Autorität und Regalien nicht betreffen — und auch da nur gegen vorlaufende Meldung oder Antrag gestattet.« *

Ennek folytán a cseh országgyülés, mint valamennyi osztrák tartománygyülés, lesülyedt az úgynevezett Postulaten-Landtagok szinvonalára, melyeknek részvétök az ország kormányzatában nem volt, hanem csak óhajokat fejezhettek ki.

Tudvalevő, hogy a Csehországban befolyt események voltak indító okai a harminczéves háborunak.

Ezen harminczéves háboru Európa majdnem minden hatalmasságát vérfürdőbe usztatta. Cseh- és Németországban irtóztató pusztítást vitt végbe, melynek kiséretében hosszu éveken által inség és nyomor jártak karöltve. II. Ferdinánd azon törekvésének volt eredménye, hogy a politikai és lelkiösmereti szabadságot lábbal tapossa, hogy családjának Európában, de különösen Németországban a vezérszerepet megszerezze. Hogy otthon ez neki mily módon sikerült, arról már szólottam, az európai helyzetről pedig mindjárt fogok szólani. Elébb azonban két körülményt kell felemlítenem, a melyek szintén élénk világot vetnek az uralkodóház politikájának azon jellegére, melyet anorganikusnak neveztem.

Ez a két körülmény föl fogja tüntetni, különösen egy kézzelfogható példában, azt, hogy ezen harminczéves háboru folyama alatt, mikor az uralkodóház a csodálatos véletlennek összetalálkozása folytán oly európai pozicziót vivott ki, hogy egy európai koaliczіót hozott létre maga ellen, melybe belevegyült Svéd- és Francziaország, hogy akkor is nem saját erejéből érte el az eredményt, és hozzá a monarchikus hatal-

* *Krones*, id. munka IV. kötet 384. lap.

mat oly módon kellett kompromittálni, hogy csakis a legelvetemültebb módon képes a csávából szabadulni. Ez a két körülmény Wallenstein szereplése és az ő hadseregének megalakítása. A harminczéves háboru nagy sikerei általa érettek el, az ő különleges ármádiája lett az osztrák haderő alapja, még pedig oly módon, hogy bélyegét majdnem a legutolsó időkig megtartotta.

Abban az első században, a melyben az uralkodóház a monarchia trónját elfoglalta, a külömböző fejedelmeknek, a mint nem volt pénzük, úgy nem volt rendes hadseregük. Bár I. Ferdinánd, a mint erre később hivatkozni fogok, igen nagy sulyt fektetett a katonaságra, tulajdonképpen ezt a hadsereget sem tartani, sem szervezni nem volt képes. Vezérekkel sem rendelkezett, és ez volt oka annak, hogy fia, Miksa, szükségét látta annak, a külföldhöz fordulni. Az az egyéniség, a kit a hadügy élére meghitt, Schwendi Lázár volt, a ki, mint már említém, megnyitja a bevándorolt parancsnokok sorozatát.

Ez Württembergből származott és V. Károly alatt szolgált, a hol nagy hirt szerzett magának. Nemcsak hadvezér, de jeles katonai iró volt, számtalan katonai dolgozata maradt hátra, az első katonai reglement is tőle eredt, melyet, ha nem csalódom, Zrinyi a költő fel is használt és magyarra fordított.

Neki is, mint minden katonai parancsnoknak, szomoru tapasztalatai voltak a zsoldosokkal, különösen a német Landsknechtekkel. Tudvalevő, hogy imádott vezéröket, Frundsberget, ki őket a páviai csatánál győzelemre vezette, haragjában a szél ütötte meg.

Ilynemü tapasztalatok vitték Schwendit annak a kijelentésére, hogy mégis csak legjobb, ha a fejedelem saját alattvalóit használja fel katonai szolgálatra. Természetesen rendbeszedve és kitanítva őket. Mert bizony azok az idegen bérenczek soha sem olyan hivségesek, és többe is kerülnek.*

Ő azután 1565-ben lépett osztrák szolgálatba és meg is kezdte a szervezésnek hálátlan munkáját.

Emlékiratai, melyeket császárjához intézett, hű képét

* Max *Jöhns,* Heeresverfassungen und Völkerleben, 353. lap.

adják a monarchia katonai helyzetének. Fel kell említeni, hogy az ezen emlékiratokban hangoztatott eszmék minden tekintetben becsületére válnak a katonának, politikusnak és az embernek.

Értelmes, igazságos és vallási türelemtől áthatott ember volt.* Jól esik ezt kiemelnem, különösen magammal szemben is. Mert miután azok a benyomások, melyeket szereztem, az osztrák politikusokat és katonákat oly hátrányos világításban tünteti elő, igazán attól tartottam, hogy ennek inkább saját elfogultságom az oka, és ennek czáfolatát látom azon tényben, midőn dicséretes tényeket is jegyezhetek fel.

Az ő emlékiratai megerősítik azt az ösmert dolgot, hogy ezen korszak császárjainak állandó katonaságuk nem volt. Ha a háboru veszélye közeledett, felhivás intéztetett az illető rendekhez, a kik azután kiállítottak annyit, a mennyit tudtak, lehetőleg nem katonának való anyagot. Azt is próbálták, hogy egyes ezredesnek vagy kapitánynak adtak azután toborzási pátenst.

Ezek össze is szedtek egy csomó embert, a kik roppant pénzbe kerültek, de semmi állandósággal nem birtak. Leginkább külföldi segítségre volt a monarchia — a spanyol és a német fejedelmek csapatjaira — utalva, a melyek, még ha kellő időben meg is jöttek, egy szilárd, egységes szervezet sulyával természetesen nem birtak.

Említém már, hogy az a sereg, a mely a fehérhegyi csatát vívta, nem osztrák, nem a császár hadserege volt, és hogy a harminczéves háboru egész folyama alatt ez a sereg folytonosan operált a császár érdekében. Két nagyhirü hadvezér állott élükön, előbb Tilly, utóbb Johann von Werth, kik a katholikus liga, illetve a bajor választó fejedelem szolgálatában állottak. De magának a souverainek souverainjének, a római császárnak, számottevő hadserege nem volt. Ekkor támadt Wallensteinnak az a jelentős gondolata: saját pénzén, saját erejéből a császárnak ezt a szükséges instrumentumot megteremteni, mely gondolat azután végrehajtva, a monarchia

* Wilhelm Edler von *Janko*, Lazarus Freiherr von Schwendi, különösen 96. lapon.

történetének egyik nagy következményü cselekvénye lett. Wallensteinnek magának élete és viselt dolgai olyannyira ösmeretesek, hogy az egészből csak annyit kivánok felsorolni, mely azon két pontra vonatkozik, melyeket különösen hangsulyoznom kell. A Wallenstein serege és katonai működésének az képezi kiugrópontját, hogy az nem osztrák, de nemzetközi jelleggel bir.

Mint a hogy Huber mondja,* az ő ármádiája éppen oly kozmopolita volt, mint maga a császárság. A mi főleg a lényeges: nem a monarchia katonai és pénzügyi erejének eredménye és kifejezése, nem a császári hatalomnak megnyilatkozását, de annak lefokozását, abdikálását képviseli. Ily viszonyok közt ez a hadsereg éppen úgy fordulhatott volna a császár ellen, mint a hogy őt szolgálta, és ebből a helyzetből nem is találtak más expedienst, mint azt, mely a bravok segélyéhez szokott fordulni.

A pénzt a hadsereg felállításához Wallenstein és ezredesei állították elő. Egy bizonyos tekintetben az egész egy üzleti vállalat jellegével birt. A fővezér és alantasai egy nagy konzorcziumot, egy szindikátust képeztek, a mely ezen az uton akart vagyont, rangot és előmenetelt szerezni. Azonkivül abból az elvből is indultak ki, hogy a háborunak kell a háborut táplálni, a mely azután gyakorlatilag nagy sikerrel alkalmaztatott, természetesen azon boldogtalan ország rovására, melyben a hadsereg megfordult. A sáskajárás nem pusztíthatott jobban, mint ezen konzorcziális természetü sereg. Hogy ezen üzleti szempontok mennyire mérvadók voltak ezen seregben végeslenvégig, azt az ösmeretes pilseni reverzális bizonyítja. Ez tudvalevőleg abból állott, hogy, midőn szó volt Wallensteinnak letételéről, tábornokai és ezredesei, attól félve, hogy jogosult követeléseik- és előnyeiktől elesnek, valami 49-en Pilsenben, hol a főhadiszállás volt, egy reverzálist állítottak ki, hogy ők csak Wallenstein alatt szolgálnak, és készek érette életüket és véröket áldozni. Igen egyszerüen azért, mert érdekeik biztosítását tőle és nem a császártól várták. Tény az, hogy ezen egész hadsereg, mely egy ideig Ferdinándot majdnem

* V. kötet 334. lap.

oly hatalmassá tette mint V. Károlyt, mely egyedül volt képes Gusztáv Adolffal felvenni a harczot, a császári kincstárnak, mely külömben is, mint mindig, aszkórban szenvedett, jóformán semmijébe sem került.

A mint e hadsereg fentartása a monarchia kincstárát nem vette igénybe, úgy annak állaga, létszáma szintén nem a monarchia véradójának volt eredménye.

Ebben a Wallenstein hadseregében minden felekezet és nemzet volt képviselve. Az, mint mondám, tehát minden volt, csak az nem, a mit osztrák hadseregnek lehet nevezni. Német, horvát, esetleg magyar, lengyel, olasz, spanyol, flamandi, skót és irlandi, a legtarkább vegyületben jöttek a nagy hadverő és vállalkozó zászlói alá. Éppen így volt ez a tisztek és parancsnokokkal, kik szintén a szélrózsa minden széléről verődtek össze, hogy kövessék az ujonan támadt szerencsecsillagot, melynek utja vágyaik, törekvéseik koronájához vezetett. Ezt a hadsereget csakis Wallenstein és hatalmas egyénisége hozta létre, ez a hadsereg az ő és nem a császár hadserege volt. Ezt a viszonyt minden irányban senki sem fejezte ki jobban, mint Schiller, halhatatlan drámájában : Wallensteins Tod. Ebben fordul elő egy jelenet, természetesen csakis a költői képzelem szüleménye, melyben Wallenstein értekezik a svédek meghatalmazottjával, Wrangel ezredessel, és hajlandóságot jelent ki a császár ellen a svédekhez csatlakozni. Wrangel ezen az áruláson megütközve, imigyen ad érzelmeinek kifejezést: »Szentséges atyám a mennyekben, hát az embereknek itten nincs hazájuk? Ily mérvü hűtlenség és esküszegés példa nélkül áll a történetben.« Erre Wallenstein ezt válaszolja: »A dolog nem úgy van. Az osztráknak igenis van hazája.« Közbevetve ez talán Schillertől egy kis poetica licentia volt. »De ennek a seregnek, mely magát császárinak nevezi, nincs hazája. Ez itten idegen országok söpredéke, melynek nincs más jószága, mint a napnak mindenkit éltető sugara. A nemesség és tisztikar pedig feltétlenül rendelkezésemre áll.«

Az a hatalom, az a hatáskör, a melyet Wallenstein serege felett gyakorolt, példa nélkül áll a történetben. Az egyszerüen az államfelségi jogosítványok teljes kisajátítását, a legfőbb haduri jognak a souverain részéről a fővezérre

való átruházást jelentette. Ez egy kétoldalu kötés alakjában történt, mely is Znaimban, 1632. szeptember 17-én jött létre. Föl kell említeni, hogy Wallenstein kétszer volt főparancsnok. Első izben úgy ért véget, hogy midőn diadalról diadalra ment és minden ellenséget tönkrevert, úgy hogy minden veszély elmultnak lászott, egyszerüen letették az állásáról. Ezután jött Gusztáv Adolf támadása és nagy győzelmei, melylyel Tillyt, a császár és a liga seregét megsemmisítette, úgy hogy az ut nyitva állott előtte Bécsig. Ekkor azután kénytelenek voltak ismét Wallensteinhoz fordulni, ki saját követeléseire rádupplázott oly módon, hogy még nagyobb pouvoirt követelt magának, mint elébb. A császár kénytelen volt az elbizakodott és vérig sértett ember előtt meghajolni. A főpontok ezek voltak: * A sereg felett feltétlenül Wallenstein rendelkezik. A trónörökösnek, a későbbi III. Ferdinándnak — ki szeretett volna szintén vezérkedni — nemcsak hogy semmi beleszólási joga nincs a hadsereg dolgaiba, de még oda sem szabad neki jönnie. Az elkobzott javak és zsákmányok felett Wallenstein rendelkezik, ez éppen úgy őt illeti meg, mint a kinevezési és megkegyelmezési jog. A sereg számára úgy a német birodalom, mint az örököstartományok nyitva állanak, a csapatjait oda vezeti, a hova akarja. A békekötésbe neki is beleszólása van. Ha már most tekintetbe veszszük azt, hogy ezen háboru egyebek közt azért indult meg, mert II. Ferdinánd fejedelmi hatalmával nem látta azt összeférőnek, hogy Csehországban a rendek politikai jogokat gyakorolnak és az ő Istentől nyert hatalmát korlátozni merészelik, akkor a souverain jogoknak ezen közösítése, úgy vélem, dynastikus szempontból sem tartozik a legépületesebb dolgok közé.

Wallenstein katasztrófájának elemzése túl megy ezen munkának keretén. Az ő bünösségének kérdését egy nagy irodalom tárgyalja, a legkiválóbb történetirók foglalkoztak vele, de tárgyilagos megállapodásra jutni nem lehetett.

Ennél a tragikus kimenetelnél is éppen úgy, mint egész szereplésénél, csakis azon körülmények kiemelésére kivánok

* *Krones,* III. kötet 483. lap.

szorítkozni, mely a felállított eszmemenet keretébe beilleszthető. Az egyik körülmény az, hogy a két főember, a ki Wallenstein vesztét okozta, a jezsuita gyóntató, Lamormain, és a spanyol követ, Onate, voltak.* A miből látható, hogy mely tényezők csinálták a politikát. Az egésznél igen nagy szerepet játszott az, hogy Wallenstein, kitől helyes politikai érzéket elvitatni nem lehet, nem akart ezen még osztrák szempontból is határozottan illetéktelen irányzatoknak kötél gyanánt szolgálni. Általában ** szükségét látta, hogy Németországban a protestánsoknak engedményeket tegyenek, a mi külömben, mint látni fogjuk, a westfáliai békekötésnél mégis utólagosan megtörtént. — Wallensteinnak több belátása volt mint ezen fanatikusoknak, bukása daczára vagy éppen annak miatta az események neki adtak igazat. A másik körülmény pedig az volt, hogy a trónörökös, a már említett III. Ferdinánd, minden áron Wallenstein helyére akart lépni,*** ez pedig az egység alapján nem ment, de külömben is Wallenstein nem volt az az ember, kivel labdázni lehetett. És mert tehát ezen monarchikus államban egész természetes eljárás, azon rendkivüli kényszerhelyzet folytán, melybe az uralkodóház saját tehetetlensége miatt jutott, alkalmazható nem volt, azért voltak kénytelenek az orgyilkosság nemtelen eszközéhez fordulni. A melyet a hadseregben levő skót és irlandi zsoldosok, Butler Gordon Devereux éppen úgy con amore hajtottak végre, mint a hogy Castaldo vérebei Martinuzzival tették. Talán nem szükséges magyaráznom, hogy, ha az árulás teljesen beigazolható is lett volna, mint a hogy nem volt, hogy még akkor is törvény elé kellett volna állítani a kit bünösnek tartottak, és a kit, ha bünössége kiderül, a törvény normális alkalmazása is kellő módon sujtani képes.

Így, a hogy történt, éppen úgy jellemzi azon politika törvénytelen és erkölcstelen voltát, mint annak egész konczepcziója és keresztülvitele, valamint azon benső gyengesé-

* *Huber*, V. kötet 467. lap.

** Lásd erre vonatkozólag *Ranke*, Wallenstein 285. lap; *Roscher*, Politik, 217. lap, Wallensteint elsőrangu politikai tehetségnek mondja.

*** *Krones*, III. kötet 49. lap.

get, mely e politikának természeténél fogva eredendő fogyatkozása volt, és mely az igazi erő helyett csakis erőszakkal, hozzá ily gyalázatos erőszakkal volt kénytelen működni.

Az elmondottak nemcsak azért fontosak, mert a monarchia alakulásának kezdetét világítják meg, hanem azért is, mert csak így lehet II. Ferdinánd uralkodását megérteni és méltatni. I. Lipót és II. Ferdinánd — ezt különösen kell hangsulyozni — azon két uralkodó, kik egyéniségöknek bélyegét a családi politikára rásütötték. I. Lipót az, a ki a monarchia számára végérvényesen megszerezte és biztosította a területet, a keretet; Ferdinánd pedig érvényre juttatta a család hagyományos politikáját. Oly egyéniségek, kiket az angolok representative men-eknek neveznek, és éppen azért náluk és rajtuk lehet legjobban megvizsgálni művöknek értékét. Lipótra később kerül a sor, foglalkozzunk Ferdinánddal, az ő uralkodásának eredményével.

Az ő politikája, mint már említettem, a fejedelmi túlhatalom és a katholikus hit egysége és teljes szupremácziája volt, melyet úgy Németországban, mint Ausztriában akart érvényre juttatni. A westfáliai béke oda juttatta a dolgot, hogy Németországban még azt a kevés hatalmat is, melylyel a császár még birt, kisajátították. Nem az volt, a minek a német császárnak lenni kellett: »Mehrer des Reiches«, hanem »Verminderer«, a mi ezzel a deák szójátékkal fejeztetik ki: »angustus ab angustando, non augustus ab augendo«.* A felségjogokat csakis a birodalmi gyülés segélyével gyakorolta. Ezeknek azért jura comitia volt a nevök. A választófejedelmek beleegyezése nélkül még minisztert sem nevezhetett ki.** A souverainitás tulajdonképpen vagy 300 részre volt osztva.

Mikor a XVIII. század elején Poroszország királyság lett, volt 1 király, 18 herczeg, 2 Pfalzgraf, 20 Fürst, 6 Markgraf, 6 Landgraf, 72 Graf, 76 Herrschaft, 58 szabadváros, 4 érsek, 27 püspök, 36 apát és 3 nagyprépost, kik valamennyien

* *Gervinus,* Einleitung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts, 75. lap.

** Dr. Otto *Meyer,* Einleitung in das deutsche Staatsrecht, 98. lap.

Reichsunmittelbar voltak, a mi azt jelentette, hogy a területi fenhatóságot — Landeshoheit — gyakorolták. Azonkivül úgy a svéd, mint a franczia jelentékeny területeket szakított el a birodalomtól, melynek gyülésein képviselve is volt. Meg volt tehát adva a törvényes támpont a folytonos beavatkozásra.* A katholikus fölényt egészen fel kellett adni, a protestánsok megkapják a teljes paritást. A birodalmi gyülés két részre oszlik, a corpus catholicorum és evangelicoumra, mi azt teszi, hogy vallási kérdésekben a birodalmi gyülésen nem a többség dönt, hanem a gyülés két részre oszlik, — itio in partes, — mely egymáshoz oly viszonyban van, mint az alsó- és felsőház, úgy, hogy csak közös egyetértéssel lehet határozni. Ide vitte a dolgokat ezen rövidlátó politika. Németország ennek következtében megszünt politikai tényező lenni. Idegen befolyások szintere, osztozkodási és kárpótlási matéria minden európai hadjárat alkalmával. A közélet és közszellem ily viszonyok közt pangott, csakis a tudomány és irodalom volt az, mely a nemzet törekvéseit képviselte. Gondolom Jean Paulban olvastam, hogy a középkor kezdetén Németország képviselte az imperiumot, Olaszország a sacerdotiumot, Francziaország a studiumot, abban az időben az angol uralta a tengert, a franczia a földet, a németnek más nem jutott, mint a levegő, az eszmék világa. A harminczéves háboru folyama alatt különben két érdekes mozzanat jelentkezett, melyekre azt lehet mondani, hogy a jövendő események előre vetik árnyékukat. Az egyik az, hogy már akkoron találkoztak politikus egyéniségek, a kik belátták azt, hogy Németország a Habsburgok alatt nem boldogulhat. Egy jeles német publiczista, Chemnitz Fülöp, Hippolitus a Lapide álnév alatt egy szenzáczionális munkát irt, mely is Ausztria kizárását indítványozta Németországból.**

A másik az, hogy ekkor vetette meg lábát Brandenburg, mely is azután a Grosser Kurfürst és utódainak rendkivüli tehetségei és következetes politikája folytán ezt a pro-

* Lásd erre vonatkozólag *Zwiedinek* idézett művét, II. kötet 180. lap.

** Otto *Meyer* idézett munka, 80. lap. *Krones*, III. kötet 523. lap.

grammot meg is valósította. A belpolitikában kétségtelenül megszerezte Ferdinánd a külső sikert, feltétlen ur lett saját házában. A már említett történetiró, Krones, némileg ellentétben elébb idézett szavaival, a következőkben foglalja össze ezen nagy harcznak eredményét. Szerinte a rendi mozgalom, mely imigyen legyőzetett, teljesen képtelen volt a monarchiát egészséges alapokra fektetni; képtelen saját programmját ildomosan és mértéklettel keresztülvinni, és így menthetetlenül a bomlásra, a kháoszra vezetett volna. Ezen kháoszba rendet hozni, a győzelmes egyeduralomnak volt a feladata, és minden tévedés, mulasztás és túlhajtás daczára, melyeket őszintén sajnálni kell, mégis sikerült a törvénynek érvényt szerezni és véget vetni az örökös forrongás- és lázongásoknak, melyek az ország feladására is vezettek.

Ez az érvelés nem egészen ösmeretlen előttünk magyarok előtt. Hallottuk ezt az ötvenes és hatvanas években, a mikor arra akartak bennünket kitanítani, hogy a 1848-iki sajnálatos eseményeknek a 48-iki törvények az okai. A mire igen jól megmondta Deák Ferencz, hogy nem az alkotmány és a 48-iki törvények okozták a bajt, hanem az, hogy ezek a hatalom által meg lettek támadva.

Általában bajos Csehország esetében törvényről beszélni, midőn ottan is kétoldalu kötelék folytán az tekintetett törvénynek, a mit fejedelem és nemzet közakarattal elhatároznak, és a fehérhegyi csata után pedig ez a merev abszolutizmussal helyettesíttetett.

Az sem felel meg az osztó igazság követelményeinek, a cseheknek szemére vetni az ország feladását, a mikor ellenök, és esküvel erősített szabadságuk ellen idegen fejedelmek zsoldosait vitték a csatába. Quod uni justum, alteri aequum. Mi történt volna, ha a fehérhegyi csatán a csehek győztek volna? nem tudjuk, mert közbe azon bonyodalom is bekövetkezett, hogy a csehek Ferdinándot letették s a pfalzi Frigyes személyében uj királyt választottak. Habár ki kell emelni, hogy ennek is Ferdinánd túlhajtásai és jogtiprásai voltak indító okai. De a mint Bocskay és Bethlen győzelmei nem okoztak anarchiát és nem robbantották szét a monarchiát, úgy a csehek vezére, Thurn, sem csinált volna nagyobb

bajt. Semmi komoly indok nem szól az ellen, hogy a monarchia alkotmányos alapon a korlátolt fejedelmi hatalom kapcsával és az illető nemzetek szabad szövetkezése mellett nem maradt volna együtt. Ha egy monarchiát csak oly eszközökkel lehet együtt tartani, mint a melyeket Ferdinánd alkalmazott, annak jó vége nem lehet, a mint nem is lett. Azoknak az állapotoknak, melyek a Ferdinánd győzelme folytán bekövetkeztek, egy másik osztrák történész, Wolf, kit csakugyan nem lehet azzal vádolni, hogy ne volna osztrák szive, és az összbirodalom iránt ne viseltetnék érzékkel, a következő rajzát adja.* Ezen Lobkowitz, kiről a munkát irja, fia volt annak a Lobkowitznak, kit már említettem mint a Ferdinánd-féle restaurásczió egyik legtevékenyebb eszközét, és kivel különben Lipót országlása alatt még találkozni fogunk. Wolf tehát így ir: »Az országok és nemzetek szomoru képét nyujtják a vallásháboruk dulása és pusztításainak. Az örököstartományok mindenikében egész vidékek parlagon hevertek. A politikai és vallásszabadság meg volt semmisítve. A protestánsok el voltak üzve és kiirtva, a régi nemesség eltünt, ujak által helyettesítve. A városok és községekben a helyhatósági élet teljesen szünetelt, ipar és kereskedelem megbénítva, a mezei gazdaság bilincsekbe verve. A papság az életviszonyok összeségét uralta, kapuczinusok-, dominikánusok- és jezsuitákkal találkozunk mindenfelé, papok, gyóntatók, tanitók, mindenben benne van a kezök. Uralkodnak a lelkiösmereten, a családokon, a nevelésügyön. Fagyos leheletök alatt minden tudomány és ösmeret megdermedt. Egyetlen egy irodalmi becsü művet sem lehet azon korból felmutatni, a népköltészet is alig képes ártatlan dalait megmenteni. Mi lett az osztrák német életvidor és tehetséges törzséből, mely oly élénk részt vett a nagy német nemzet kulturális mozgalmaiban? Eltompult, megadással viselte a jármot, teljesen érzéketlen a közügy és minden nemesebb élethivatás iránt.«

Hogy ezt Ferdinánd és vakbuzgó őrjöngése okozta, különösen bizonyítja azon körülmény, hogy a szomszéd

* Fürst Wenzel Lobkowitz, 51. lap.

Bajorországban egészen más világ volt. Gindely* így ir Miksáról, a katholikus liga megalapítójáról, arról, a kinek, mint már említém, Ferdinánd győzelmét és koronáját köszönheti: »Miksa korának egyik legkitünőbb uralkodója volt. A közigazgatás és igazságszolgáltatás folytonos gondoskodásának tárgyát képezte, országa oly virágzó állapotban, mint talán egy sem Európában, a mi mind az ő érdemének tudható be. Igen takarékos fejedelem volt, és ennek folytán pénztára mindig tele. Általános tiszteletnek örvendett, a mit nagy tapintata és méltányossága idézett elő, a melyet korának égető kérdése: a vallás kérdésénél tanusított. Miksa éppen olyan jó katholikus volt, mint unokatestvére, Ferdinánd, őt is a jezsuiták nevelték, s ha mindennek daczára ki tudott jönni a protestánsokkal, az éppen helyes politikája és magatartásának köszönhető.« Az a mag, a mit Ferdinánd elveteményezett, az századok multán kikelt és érezteti átkos hatását. Az az irtóztató gyülölködés, mely is Csehországban a két nemzet között létezik, és melynek békés megoldását ma legalább még senki sem látja előre, az az ő győzelmének gyümölcse. Méltán vethető fel azon kérdés, hogy az uralkodóház politikája, mely is Spanyolországot majdnem teljesen tönkretette, miképpen nem vitte a dolgokat az örököstartományokban a végletekig. Bizonyára igen lényeges külömbségek vannak a spanyol nemzet és az örököstartományok lakóinak jelleme, vérmérséklete és a földrajzi és politikai milieu között, valamint a történeti folyamat nem analog volta is sokat megmagyaráz. De egy körülményt különösen kivánok kiemelni, mert ez érvelésemnek lényegéhez tartozik. Ezen körülmény pedig egyszerüen abban áll, hogy Spanyolországban az uralkodóház egészen nemzeti lett, megkapta az organikus jelleget, ennek következtében azon politikai irány, melyet képviselt, teljesen behatolt a nemzet testébe és lelkületébe, hatása ennélfogva a nemzet életegészében érezhető lett.

Ha tehát az az irány, melyet az uralkodóház képviselt, egészségtelen volt, a métely mind tovább és tovább pusztított. Nem így Ausztriában. Itten az uralkodóház nem adott

* Kaiser Rudolf und seine Zeit, II. kötet 42. lap,

irányt a nemzet sorsa és mozgalmainak, annak megvolt a maga külön élete, és így fejedelmeinek elvei és nézetei, helyesek voltak azok bár vagy helytelenek, a felszinen maradtak, nem jutottak el a szivek- és elmékbe. Nagyon jellemző eset, a mi a cseh arisztokrácziával történt. Említettem, hogy a fehérhegyi csata után ottan egy uj főrendiség alakult, a melynek az volt a feladata, az udvar politikáját képviselni a nemzeti törekvésekkel szemben. És most mit látunk? Azt, hogy a fehérhegyi győzők utódai, a Bouquoi, Gallas, Martinitz, Schwarzenberg a csehek részére állottak, felveszik a fonalat, mely századok előtt el lett vágva. Mi ennek a magyarázata? Az összeköttetés a nemzeti élet talajával érezteti saját olvasztó hatását, felfelé pedig a kapcsolat éltető erővel sohasem birt.

Úgy vélem, nem lehet azt tagadásba venni, hogy az uralkodóház ezen egész idő alatt nem volt képes népeit és országait egy szerves testté forrasztani. Az, mint már elébb hangsulyoztam, a mai napig egy gépies szerkezet maradt. A monarchia, mint ilyen, nem a saját fejével gondolkodott, nem saját erejével működött. A fejedelmi méltóságot, a politikai irányt, a minisztert, a hadvezért, a pénzt, a katonát mind más országokból kellett kölcsön kérnie. És mert ily módon hatalmának mértékét és zálogát nem önönmagában birta, természetesnek kell föltünni, hogy existencziája minduntalan a végletek közt hullámzott fel s alá. Az osztrák háznak egy halálos ellensége, Keresztély, Anhalt herczege, II. Ferdinánd alatt kárörvendve képzeli eljöttnek azt az időt, a melyben a halálharangot meg fogják huzni a Habsburgok felett * — terminus fatalis domus Austriae — és egyszerre csak Wallensteinnak speczialis hadseregével vivott győzelmei oly félelmetes hatalom gyanánt tüntetik fel, hogy egy európai koaliczió jön létre ellene. Oly jelenség, melyet némi módosítással József alatt tapasztalunk. Azt a politikai erőt tehát, melyet neki panegyristái tulajdonitanak, sem beléletében, sem külső vonatkozásaiban nem volt képes állandóan kifejteni. Egyszerüen azért, mert az összeköttetés a fejedelmi akczió

* *Krones.* III. kötet 424. lap.

és a nemzet élethatványai közt teljesen hiányzik. Ilyetén viszonyok között a monarchiának sulya a holtsuly természetével birt, mely nyomást igen, de vonzerőt nem tudott gyakorolni. Ezen állítások igazságát még jobban fogjuk tapasztalni, ha hazánk állapotait veszszük szemügyre, és teszszük a politikai elbirálás tárgyává. Ezen vizsgálat fel fogja tüntetni, hogy az uralkodóház mennyire volt képes azt a hivatást teljesíteni, hazánkat egyrészt a félhold ellen megvédeni, másrészt egy európai szinvonalon álló állami szervezetet alkotni, és az ázsiai és barbárnak gunyolt nemzetet ennek áldásaival megajándékozni.

VII.

Ezen említett mozzanatokat azért kell különösen előtérbe helyezni, mert hiszen, mint tisztelt olvasóim erre emlékezhetnek, az osztrák irók minduntalan hangsulyozzák, hogy hazánk a kulturális életre önerejéből általában képtelen volt és hogy különösen azért hivta meg az uralkodóházat, azért lépett összeköttetésbe Ausztriával, mert annak nagy és hatalmas európai állása volt és mert ez az örököstartományok és a német birodalom pénz és katonai erejével segíteni fogja az országot a török ellen.

Tudvalevő, hogy Mária királyné és Báthory István nádorispán, midőn Lajos halála után egy kis töredékkel Ferdinándot a pozsonyi országgyülésen megválasztották, azzal korteskedtek mellette, hogy majd ő és testvére, a hatalmas német császár, az örököstartományok egész erejével fogják az országot a török ellen megvédelmezni. Ferdinánd követe, Rauber Kristóf, ezt a leghatározottabban meg is igérte.

A gyülésen kevesen voltak, nagyobbára horvátok, de ezek is azután Zápolya pártjára állottak, a gyülölet általában az országban, sőt Slavoniában is, mely a mai Horvátországnak felel meg, oly nagy volt az osztrák ellen, hogy az emberek készek voltak inkább törökké, mint osztrákká lenni.*

* *Huber,* III. kötet 563. lap.

Ez az alternativa akkor megfogható módon nem állott a nemzet előtt. A török kitakarodott az országból és azt semmi veszély, legalább az adott viszonyok közt, nem fenyegette.

Az egész ország a Zápolya pártján volt, és habár az első országgyülésen, mely Fehérváron 1526. november 10-én tartatott, nem is voltak számosan jelen, de már a későbbi, 1527. márczius 17-iki, mely Budán lett összehiva, még Huber szerint is * méltán volt az ország képviseletének tekinthető, és Ferdinánd ellen, ki meg sem volt koronázva, míg Zápolya ezen követelménynek eleget tett, igen erőteljes végzések hozattak. Bátran lehet állítani, hogy, ha Ferdinánd az országot ekkor magára hagyja, hogy az akkor rendbe jön és a megujhodás és gyógyítás munkáját békésen és zavartalan megkezdheti és folytathatja. Ez azonban nem történt meg. Ferdinánd V. Károly seregével és pénzével leverte Zápolyát. Ez volt az egyetlen eset, mint látni fogjuk, a mikor ezen segítség hatályos is volt, nem ugyan a török, de a nemzeti király ellen. Zápolya elmenekült Lengyelországba és emberei nagyrészt Ferdinándhoz pártoltak. Megengedem, hogy a dolognak van csunya oldala is, azonban nem kell felejteni, hogy lehetett feltételezni, hogy Ferdinánd beválik és az ország talán őalatta megtalálja a békét és nyugalmat. Éppen ennek ellenkezője támadt; meg lehet állapítani, hogy Ferdinánd fellépése hozta az ország nyakára a törököt, valamint azt is, hogy ő és utódai nemcsak hogy teljesen képtelenek voltak a töröktől felszabadítani az országot, hanem készek voltak vele hazánk rovására kiegyezni. Ez oly kétségbevonhatlan tény, hogy annak a derék franczia Degerando Ágostnak is feltünt.**

Ez a szomoru meggyőződés csakhamar átment az ország köztudatába és indoka volt Zápolya későbbi sikereinek. Ezeket legnagyobb részt Martinuzzi államférfiui lángeszének köszönheti, ki ekkor állott a dolgok élére, és kinek tanácsa után indult úgy Zápolya, mint a hamisítatlan közvélemény.

* *Huber,* III. kötet 558. lap.

** De l'esprit publique en Hongrie, 8. lap.

Az ő osztrákellenes politikája éppen azon irányban ért el jelentékeny sikereket, a melyeket az osztrák fenhatóság eredményei és jogczíme gyanánt szeretnek osztrák és zsibbadt ágyéku magyar történetirók és politikai irók feltüntetni. — Az első volt a török elleni biztosíték. Ez egy szövetség utján éretett el János és Szolimán között. Nem kell elfelejteni, hogy Szolimán nem akarta elfoglalni és megtartani Magyarországot. Egész politikája abból állott, hogy az V. Károly hatalmi sferájába ne kerüljön. Erre dolgozott a franczia király, I. Ferencz, ki Szolimánnal szövetségben állott, és ily módon az osztrák háznak ellenlábasa volt. A szövetség tehát megköttetett hazánkra a legelőnyösebb alakban, a teljes paritás alapján, még az adófizetéstől is megszabadult az ország. Huber maga is kénytelen beösmerni,* hogy Jánosnak Szolimánhoz küldött követe, a lengyel származásu Lasky Jeromos, igen ügyesen csinálta a dolgot, keresztülvitte a tributum elejtését, több vár átadását. A szövetség 1528. január 17-én egy ünnepélyes kihallgatáson meg is lett kötve, a hol a szultán átadta igényét Zápolyának, megigérte, hogy Ferdinánd ellen megoltalmazza, viszont a magyar király nevében hittel lett megerősítve, hogy védnöke barátjának barátja, ellenségének ellensége lesz. Szolimán beváltotta igéretét, segítette, és János az ország ura lett.

Úgy vélem, Martinuzzi ezen felfogását helyteleníteni csakugyan nem lehet. Nem a mai szempontból veszem a dolgot, mert hiszen a mai kor tisztultabb világnézlete folytán felekezeti indokok nem befolyásolják az államok szövetségeit. A krimiai háboruk alatt megértük, hogy Anglia és Francziaország a pogány törökkel szövetkeztek a keresztény Oroszország ellen. De még az akkori irányzatok mellett is lehetett számos indokot felhozni ezen politika mellett.

Az európai hatalmak, úgy látszik, mind ezen a nézeten voltak, mert nem késtek szövetségre lépni Zápolyával és így éretett a másik nagy siker, a diplomácziának összhangja a nemzeti érdekekkel. Lengyelország eo ipso vele volt a sógorsági viszony következtében. Francziaország és Velencze Rincon

* *Huber*, IV. kötet 9. lap.

személyében követet küldött hozzá, szövetséget kötni a Habsburgok ellen. Épen így frigyre kivánt vele lépni a német protestánsok ösmert schmalkaldi uniója, sőt a cseh ellenzék is felszólította János királyt, hogy fogadja el a cseh koronát.* A baj éppen az volt, hogy Zápolya maga nem volt az az ember, a ki feladatának magaslatán állott. Éppen úgy nem volt királynak, mint ellenzéki vezérnek való. Akármilyen nagy ember is volt a minisztere, még sem volt képes királyának bőrébe bujni és azokat a szellemi és jellemi képességeket helyettesíteni, melyekkel gazdája nem birt. Azok a folytonos ingadozások és köpenyegforgatások, a melyek az akkori vezérlő emberek, egy Nádasdy, Perényi részéről történtek, részben arra is vezethetők vissza, hogy a két ellenkirály közül tulajdonképpen egyik sem volt arra való, hogy a nemzet igaz vonzalommal és lelkesedéssel kövesse bármelyiket, habár ez természetesen azon a nagy politikai mozzanaton mit sem változtat, hogy Zápolya a nemzeti királyságot, Ferdinánd pedig az idegen uralmat képviselte. — Ezt maga Krones is elösmeri,** mondom, Zápolya minden izében a nemzeti élet talajában gyökerezett, Ferdinánd pedig ahhoz a családhoz tartozott, mely a nemzetnek ellenszenves volt. Külömben is János király, kevéssel azután, hogy a szép lengyel királyleánynyal, Izabellával egybekelt volna, meghalt, és egy kis csecsemő, a későbbi János Zsigmond, maradt utána. Gyámjai között Martinuzzi lett a helyzet ura. Ő lett az ország politikájának intézője, és be is vált emberül, rendkivüli tehetségei egész fényökben ragyogtak. Még mint hadvezér is kiállotta a próbát, a mennyiben azt a támadást, melyet Ferdinánd vezére, Roggendorf, Buda ellen intézett, hatalmasan visszaverte és az ország fővárosa gyámoltjának kezében maradt.

Itt kezdett azután a végzet igazán ellene dolgozni, miután Szolimán csellel Budát kezébe kerítette és az országot nagy részben hódoltsága alá hajtotta. Úgy látszik, attól félt, hogy védenczei nem lesznek elég erősek az osztrák támadás

* *Krones*, Handbuch der Geschichte Oesterreichs, III. kötet 190. és következő lapokon.

** III. kötet 190. lap.

ellen és a kézi zálogot mégis csak biztosabbnak tekintette a hűségi igéretnél. Franczia befolyás és pénz is dolgozott ez időben, a padisah 300,000 arany segélyt kapott azzal, hogy támadást intézzen Ferdinánd ellen.

Az nemcsak francziaországi, de általános európai érdek volt, hogy a Habsburg-ház Magyarország birtoka által is ne gyarapodjék a hatalom oly fokára, mely minden európai állam existencziáját veszélyeztette volna. Ezen hatalmi túltengés elleni visszahatás hozta Szolimánt Budára, ily módon jöttünk bele a csávába és szakadt nyakunkba a török veszély, melyet az idegen hatalom trónra hivása által elkerülni véltünk. Ez volt azután indoka Martinuzzi nagy frontváltoztatásának a töröktől az osztrák részre. Tette egyszerüen azért, mert így biztosítva hitte legalább az országot a kettéválás ellen, és remélte, hogy talán az egységes Magyarország képes lesz ellenállani a török hódoltságnak és az osztrák beolvasztásnak. Ösmeretes, hogy ennek a front változásnak egyes részleteit azzal a virtuozitással oldotta meg, mely rendkivüli tehetségeihez méltó volt. Az egyezséget megköti Ferdinánddal, folytonosan lóvá teszi a törököt, Izabellát és János Zsigmondot rábirja Erdély átadására, a renitenseknek hatalmas fellépésével imponál. Tényleg, ha ekkor Ferdinánd a kellő erővel rendelkezik és azt Erdélybe leküldi, a művelet simán és minden nehézség nélkül keresztülvitetik. Azonban Ferdinándnak szokás szerint se pénze, se katonája nem volt. A magyar katonaság egy részét Németországba küldte a protestánsok ellen, ezek döntötték el a mühlbergi csatát. Így Martinuzzi ezt a kényes és nehéz helyzetet majdnem három évig, 1548—1551-ig kénytelen volt huzni és igazán emberfeletti leleményességgel fentartani.

Maga egy osztrák történetiró * a legnagyobb csodálattal beszél Martinuzzi bámulatos működéséről, angolnaszerü simaságáról, aczélkemény szilárdságáról, melylyel mint egy második Atlas ezen bonyolult állapotnak óriási sulyát játszva viselte és sikerrel birkózott meg vele.

* *Krones*, Handbuch der Geschichte Oesterreichs, III. kötet 226. lap.

Levelezése, melyet ezen időszak alatt Ferdinánddal folytatott, megvan és tolmácsolja állásának nehézségeit és felfogásának komprehenziv voltát. Egyrészt az óriási török túlerőt, melylyel nem képes szembeszállni, másrészt ismét az elnyomott pórnép sorsának javítását. Végre megérkezik a császári haderő, nem egészen 5000 ember, egy olasz condottieri, inkább bandita, Castaldo vezérlete alatt. Martinuzzi szavának áll, az egész művelet minden egyes mozzanatát keresztülviszi és megvalósítja. Izabellát fiával könnyek, fenyegetések, ajándék és igéretekkel kiexpediálja az országból, Erdély meghódol Ferdinándnak, a korona átadatik és az államegység helyre van állítva. Igaz, hogy az állapot a törökkel szemben, ki az egész tranzakcziót meg akarta semmisíteni, még mindig kritikus volt, de György barát ennek is meg tudott volna felelni, miután közel 80,000 embert gyüjtött össze, midőn Castaldo mindenféle ürügyek alatt, főleg hogy kincseit megkaphassa, az ország legnagyobb emberét galád módon megölette. Természetes, hogy a vezérlő szellem elpusztításával az egész művelet összeomlott. Részint visszahatás, részint Castaldo képtelensége miatt, hozzá a gyülölet az osztrák szoldateszka ellen, úgy hogy az emberek azt mondogatták, hogy inkább lesznek a töröknek rabszolgái, mintsem a zsoldos hadat házaikba fogadják.* Castaldo talpa alatt égett a föld, úgy hogy kénytelen volt zsiványbandájával Erdélyből szégyenszemre kitakarodni.**

A vége lett Erdélynek elvesztése az uralkodóház számára, miután Izabella és János Zsigmond diadallal hozattak vissza, hogy megnyissák a hazai történetnek azt a korszakát, mely az erdélyi fejedelmek dicső tényei által lett emlékezetessé. Valójában a magyar államiság vértanuja meg lett boszulva, nemcsak az által, hogy a gaztett elkövetői mind rossz véget értek, hanem főleg azért, mert a mit ő egyenes uton akart elérni, az alkotmány és nemzeti egység biztosítását az egyesült magyar nemzet által, az éretett közvetve

* *Huber.* IV. kötet 175. lap.

** Ugyanott, 182. lap.

azon nagy szolgálatok által, melyet a különvált Erdély az állameszme szent ügyének tett.

A mindenki által ösmert események kétségtelenné teszik, hogy az osztrák uralkodók hozták nyakunkra a törököt. Megengedem azonban, hogy az ország maga nem volt elég erős a félhold hatalmának ellenállani, és így a szövetségi viszony által nyujtott védelemnek szüksége fenforgott. De ezzel szemben a történeti tények határozottan és világosan megállapítják, hogy úgy Ferdinánd, mint utódjai teljesen képtelenek voltak az országot a töröktől megoltalmazni és elvállalt kötelességöknek eleget tenni. Minden mást mellőzve, nem volt meg a hozzá szükséges katona és pénzerő. Mint már említettem, Ferdinánd folytonosan pénzzavarokban szenvedett. Részint atyjának adósságai, azután saját költekezése, fényes udvartartása, gyermekeinek ellátása, embereinek hűtlen kezelése minden jövedelmét felemésztette, úgy hogy Magyarország kellő megoltalmazására jóformán mi sem maradt.* Egyszer nővére, Mária királyné egy hozzá intézett levelében elpanaszolja, hogy még arra sincsen pénze, hogy futárjait fizesse.** Ilyen viszonyok közt legtanácsosabbnak látta a töröktől békét kunyorálni évi adófizetés árán is. Az a gyalázat, a melyet Magyarország még a török támadás bizonyos eshetőségével szemben sem akart magára vállalni, az a Habsburg-uralom első következménye lett. Mindjárt kormányzatának kezdetén követséget menesztett Konstantinápolyba azzal az utasítással, hogy kinálják meg a szultánt 100,000 arany évi adóval, azonkivül a nagyvezér is kapott volna évenként 6000-et.*** Ezen követséget még csak nem is fogadták, a mi ugyanakkor történt, a midőn, mint már említém, Jánossal a szövetség oly módon lett megkötve, hogy minden adófizetéstől az ország mentes marad. A vége később az lett, hogy 1547-ben, midőn Ferdinánd egy ötéves fegyvernyugvást kötött, megkezdődött az évi ajándék, ez volt a hivatalos czim,

* *Huber,* IV. kötet 202. lap.

** *Fessler,* Geschichte der Ungarn, III. kötet 417. lap.

*** *Huber,* IV. kötet 20. lap.

fizetése.* Ezt azután a későbbi császárok is követték, csakis a zsitvatoroki béke, 1606-ban, vetett véget ezen szégyenletes állapotnak. A helyzetet ezen irányban kellő világítással látja el a már említett Schwendi Lázárnak egy emlékirata 1566-ból,** melyben előadja, hogy V. Károlynak és I. Ferdinándnak az volt a nézete, hogy a törökkel békességben kell élni, miután nincs erő vele megküzdeni. Némileg sajátszerüen hangzik ez akkor, mikor éppen V. Károly hathatós támogatásának kilátásával dolgoztak Zápolya ellen. Schwendi azt is kifejti, hogy a magyarok mennyi gyülölködéssel viseltetnek a német regime ellen, meg hogy Ferdinánd álljon maga a sereg élére, melyet különben minden tekintetben elégtelennek tekint, úgy talán többre lehetne menni. Nem csoda, ha ily viszonyok közepette a nemzet kiábrándulásai mindjárt I. Ferdinánd uralkodása alatt kezdődtek és kifejezésre jutottak. Egy értekezlet, mely nagyobbára az ő hiveiből állott, Pozsonyban 1530 május 8-án a királyhoz egy feliratot intézett, melyben ki lett mondva: »Ha felséged az ország megvédésére nem képes, kegyeskedjék őszintén nyilatkozni inkább, mintsem mindannyian elveszszünk, mi megtaláljuk módját a magunk megsegítésének.« Küldöttség is ment Augsburgba a német rendekhez, ott Maczedoniai László, váradi püspök, megrázó beszédben adta elő az ország nyomorát, kérve a német rendeket, hogy, ha a nemzetet segítni nem tudják, hagyják utjára, hiszen ki tud egyezni a törökkel.

Ily gyülések más helyt is tartattak, Babocsán, Veszprémben, és mindenütt kitört az elégedetlenség, hogy a dynastia kötelességét vagy nem tudja, vagy nem akarja teljesíteni.

Zrinyi Miklósnak, a költőnek, volt egy mondása, a melyet az uralkodóházra is szokott alkalmazni: hogy a kik tudnak, azok nem akarnak, a mikor meg akarnak, akkor nem tudnak. Tudvalevőleg, hogy dicső ősét, a szigetvári hőst, ott hagyták veszni Szigetvárnál, segítségére nem mentek, holott Miksa császár és király közel 100,000-nyi sereggel Győrnél táborozott. Annyira féltek a töröktől, hogy nem mertek támadni. A haditanácsban a németek mind a támadás ellen voltak, daczára

* *Huber,* IV. kötet 91. lap.

** Ugyanott 53. lap.

Forgách, a váradi püspök, és Tahy fölovászmester sürgetésének, kik szégyenletesnek tartották a meghátrálást. Az osztrák felfogás győzött és Zrinyi Miklós fel lett áldozva.* Meg kell jegyezni, hogy ezen sereg nagy részét és költségeit a német birodalom szolgáltatta, mely, látva a veszélyt, mely Németországot fenyegeti, a segélyt megszavazta, csakhogy azt kötötte hozzá, hogy az ekként megszabadított Magyarország a birodalomhoz csatoltatik. Miksa ezt koronázási esküje ellen meg is igérte. A sors szeszélyét sajátszerü módon jellemzi, hogy az ügyek kedvező alakulást nyertek az elmebeteg Rudolf alatt. A török hatalom sokat vesztett erejéből, sokszoros vereséget szenvedtek. Egyikét a legnagyobb csapásoknak Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem mérte reájuk, ki kész is volt Erdélyről lemondani, hogy az Magyarországgal Rudolf jogara alatt egyesüljön. Rudolf fanatizmusa, hülyesége meghiusította a kedvező fordulat esélyeit, és az ország az ozman hódoltság karjaiba hanyatlott vissza.

II. Ferdinánd alatt oly kedvező kilátások nyiltak e tekintetben, mint soha előbb, és alig utóbb. Ismeretes, hogy Wallenstein minő hatalmas hadsereggel és katonai szervezettel ajándékozta meg fejedelmét. Ezen hadsereg és Wallenstein katonai és politikai lángesze egyesülhetett Bethlen Gábor politikai és katonai lángeszével a török kiüzésére. Ezt a nagy történeti mozzanatot nem kisebb ember, mint a nagy történetiró, Ranke beszéli el Wallensteinról irt igen becses munkájában az 57. lapon. Wallenstein, mint császári hadvezér, az 1626-dik évben hadat viselt Bethlen Gábor ellen. Wallenstein seregében voltak magyarok, Esterházy nádor csapatai, és osztrákok. Bethlen Gábornak nemcsak magyar, de török harczosai is voltak, Murteza pasa vezérlete alatt. A mint a két sereg összetüzött, — ez Drégel alatt történt, szeptember 30-án — a két ellenséges táborban levő magyar katonák nem akartak egymás ellen harczolni. Bethlen huszárjai Wallenstein osztrákjaira vetették magukat, Wallenstein magyar karabélyosai Bethlen török segédhadára rontottak. Wallensteinnak a dolog nagyon imponált, s másnap egy összejövetelt ajánlott Bethlennek. Az össze-

* *Huber,* IV kötet, 262. l.

jövetel megtörtént, még pedig azon feltétellel, hogy, mint Wallenstein irta: »Aurore sollte alle tractationes abschneiden«. A fonal azonban nem szakadt meg, mert, úgy látszik, Bethlen egy nagyobb szabásu politikai expozéban megmagyarázta a császári tábornoknak, hogy annak semmi értelme, hogy keresztény fejedelmek egymást pusztítsák; sokkal okosabb volna a török ellen fordulni. Wallensteinnak tetszett az eszme, fegyverszünet jött létre; ő meg is tette az előterjesztést II. Ferdinándnak és a pápának, sőt pár milliót fel is ajánlott saját vagyonából. A pápa hajlandó is volt, de a ki nem akart, az Ferdinánd volt. Ő pápistábbnak mutatkozott a pápánál, és a hatalmas terv dugába dőlt.*

Feltünő mozzanat, hogy oly kiváló történetiró, mint Huber Alfonz, bár munkájának V. kötetében, a 313. lapon, ezen hadi eseményt felemlíti, Bethlen és Wallenstein nagyszabásu tervét, mely minden valószinüség szerint a történeti fejlődésnek más irányt adott volna, mélységesen elhallgatja. Pedig azt sem lehet mondani, hogy talán Rankénak említett munkáját nem ismeri, mert azt művének fonalán többszörösen idézi. Ha tehát az osztrák segédkezésnek történetét az összeköttetés egész első századában elfogulatlan birálat tárgyává teszszük, úgy annak értékét igen problematikus jellegünek kell tekintenünk. Úgyannyira, hogy, a mennyiben az esélyek mérlegelése a történeti igazság felderítésére alkalmas, méltán vethető fel az a kérdés, hogy az ország nem jár-e jobban, ha Ausztriával éppen nem szerződik. Lipót uralkodásának eseményei erre nézve még adatokkal fognak szolgálni.

VIII.

Ezt a fonalat itten elejtem és áttérek az alkotmányos viszonyok ecsetelésére, melyeknek logikai egymásutánja az elébb hangoztatott témához ismét visszavezet.

Martinuzzi személyiségét tárgyalva, szólottam azon veszélyekről, melyek a magyar alkotmányt fenyegették azon

* *Ranke*, id. munka, 100. lap.

törekvés folytán, hogy a szövetségi viszony uralmi alárendeltségi állapottá változtassék át. El lehet gondolni, hogy, ha a török kiüzését illetőleg — a hol az uralkodó-ház hatalmi érdekei összhangban voltak hazánk érdekeivel — meghasonlás fejlődött ki, mennyivel inkább kellett azután összeütközéseknek létrejönni azon a téren, a hol a dynastia hagyományai és politikája egyrészt, másrészt a magyar közjog sarkalatos tételei, mint két ellentétes világrend alkatelemei, támadtak egymásra. Az a politika, a mely V. Károly alatt a spanyol, II. Fülöp alatt a flandriai, II. Ferdinánd alatt a cseh és osztrák szabadságot eltiporta, a mely a fejedelmi esküt csak addig tartotta tiszteletben, mig másképpen nem tehetett, az bizonyára csak alkalomra várt, hogy az aranybulla és királyi hitlevelek kényszerétől szabaduljon. Sokszor meg volt már irva, hogy a nézeteltérés a magyar és dynastikus felfogás közt mindjárt a Habsburg-ház trónralépésének kezdetén kifejezésre jutott. Ferdinánd a koronát örökségi jogon követelte, Magyarország pedig választás utján akarta a trónt betölteni, a mely jogot úgy őrizte mint a szeme fényét, mert igazainak legfőbb erősségét látta benne. A magyar felfogás győzött. Ferdinánd ily módon jutott a koronához, a mit ő maga is, és nővére, Mária királyné, — a szerencsétlen II. Lajosnak özvegye — ki bátyja megválasztásának legfőbb tényezője volt, be is ismert.*

A két utána jövő fejedelem, Miksa és Rudolf, szintén választás utján szerezték a trónt, habár ezeknek választási ténye külön a Corpus Jurisban kitéve nincs. A választási jog elhomályosul, és a felavatás oly módon történik, mintha a korona örök jogon lett volna megszerezve. Ámde már Mátyásnál világosan és határozottan fel van említve a választás cselekvénye, a mire maga Lustkandl is kénytelen beismerni, hogy ezen cselekvény diverziót eszközölt az általa is oly hőn vitatott örökösödési jogczimen. A választási jog örökös szálka a dynastia szemében; nem is mulik el alkalom, a hol

* *Deák* Ferencz: Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Wenzel: Das ungarisch-oesterreichische Staatsrecht munkájára, 37. lap.

valamiképpen kisérletet ne tennének annak megszüntetésére. Meg lehet állapitani, hogy kezdettől fogva azon ellentétek összesége, melyek a magyar politikát az osztráktól elválasztják, egy vagy más ponton kifejezésre jut, és a viszály minduntalan feléled nemzet és fejedelem között. A kormányzati rendszer alapgondolatára nézve megtörténik ez mindjárt a második uralkodónál, Miksánál, a ki különben egy eszes, felvilágosodott embernek tekinthető, és kinek protestáns hajlamairól elébb szólottam. Már ő alatta ezen ellentét kitör egész merevségében. Mikor mint trónörökös apjával Magyarországra jön, egészen el van szörnyüködve a magyar országgyülés férfias és önérzetes magatartásán, a mit arczátlanságnak tekint. Uralkodása alatt rossz néven veszi tanácsosainak, ha azok koronázási esküjéről szólanak, és hogy az országgyülés neki sérelmi feliratával alkalmatlankodik. A mint Schwarzenberg Félix 1850-ben Magyarországot be akarja vinni a német szövetségbe, ő hasonlóan megigéri ezt Augsburgban a német birodalmi gyülésnek. Daczára annak, hogy jól tud deákul, németül szól a rendekhez és nyitja meg a gyülést.

Az úgynevezett közösügyek megoldásának osztrák programmja már nála is megnyilatkozik. Akár az 1849 márczius 4-diki alkotmányt, vagy az októberi diplomát és februári patenst véljük szemeinkkel látni, mikor olvassuk, hogy az 1569-diki országgyülésnek, mely panaszkodik, hogy a legfontosabb ügyekben, a katonai, pénzügyi és vámpolitikai kérdésekben, a bécsi dikasztériumok határoznak, és az ország önállósága sulyos csorbát szenved, azt válaszolja, hogy a magyar belkormányzati ügyekben kész elismerni az ország autonómiáját, de a többi ügyekben, melyek más országait is érintik, nem nélkülözheti azok tanácsát, a mi tulajdonképpen döntő befolyást jelent. Köztudomásu történeti tény, mely bizonyítást nem igényel, miszerint az uralkodóház tagjai különösen idegenek voltak és maradtak lelkületük, észjárásuk és nyelvükben. Az 1569-diki országgyülés XXXIII. tczikkében kéri a királyt, hogy fiait hozza haza Spanyolországból, jöjjenek Magyarországba, tanulják meg annak szokásait, nyelvét. Mindhiába. Valamennyi Habsburg bir nyelvtalentummal, de odáig egyik sem viszi, hogy a magyar nyelvet megtanulja.

Az különös szerencsétlenség volt, hogy nem voltak képesek ezen fogyatkozásért kárpótlást nyujtani, a nemzetre vonzerőt gyakorolni, bármely irányban tett szolgálatuk által a nemzet háláját megszerezni. Hogyne bántotta volna mélyen a nemzetet, hogy akkor, midőn az egész existencziája a török elleni harczon fordult meg, midőn az egész ország egy nagy táborhely volt és a nemzetnek apraja-nagyja fegyvert fogott, fejedelmei mindenek voltak, csak nem katonák, vagy nem voltak jelen a harczban, vagy ha igen, csufos futás lett a vége. Mi értelme volt annak, hogy az országot az örököstartományok módjára akarták kormányozni, midőn a nyugoteurópai formák behozatala éppen azon a téren nem történt meg, a hol a nemzetnek csakugyan szüksége volt reá, a kultura és kormányzati rend terén. Egyetlen egy Habsburg nevéhez sem füződik oly cselekmény, mely ezen a téren javításokat tartalmazott. Valójában, az idegen uralom minden hátrányát el kellett a nemzetnek szenvednie, annak előnyei nélkül.

Éppen így volt a dolog a személyes kérdéseket illetőleg. Itten sem létezett bizalom és rokonszenv a nemzet és királyai között. A mint megkezdte Ferdinánd és Miksa, úgy folytatta a többi. Azokban a magyarokban, a kiket alkalmaztak, nem volt köszönet, sem azon idegen biztosokban és katonákban, a kiket az ország nyakára hoztak. Nagyobbára tudatlan és tehetségtelen jövevények, a kik nem ismerik sem az országot, sem az embereket, és a kik úgy a katonai, mint kormányzati téren egyik fiaskót a másik után szenvedik. Zrinyi a költő, »Ne bántsd a magyart!« lángeszü művében, melyet később bővebben fogok ismertetni, erősen hangsulyozza, hogy, ha idegenekre bizatik a hadaknak igazgatása, egyáltalában nem boldogulhatunk. Nem boldogulhatunk, mert nem ismerik a mi nyavalyáinkat, és a kénytelenség nem erőlteti őket a vállalkozásra. Egy egész hosszú litániában sorolja fel azon jött-ment szerencselovagoknak neveit, kik gyalázatos vereséget szenvedtek. Hivatkozik arra, hogy midőn 1529-ben Nádasdy Tamás Budát védte, a német őrség őt megkötözte és azután feladta a várat. Ugyanez történt Losonczyval Temesvár alatt, és Nyáry Pállal Eger alatt. Felhozza Aldana spanyol kapitány gyáva futását Lippáról, kit halálra itéltek, de

Bécsben megkegyelmeztek neki. Továbbá kiemeli Salamanca és Lascona esetét, kik feladták Esztergomot, bár mindennel bőven el voltak látva, hogy kincseiket megmentsék. Tasso, Hannibal, Discon, Fournier, Katzianer gyáva megszaladása szintén egyik szennyfoltját képezik ezen importált elemek műveleteinek.

A magyarok fölénye a katonai téren legalább abban nyilatkozott, hogy vitézül harczoltak és készek voltak a fogukat otthagyni. Nyilatkozott azután más téren, egyéniségük erkölcsi sulyában, ebből folyó önérzetükben. A szabad intézmények talaján mégis csak más emberek nőttek fel, mint az udvari élet fülledt és a zsoldos táboroknak minden nemtelen ösztöntől megromlott légkörében.

Ezek az elemek természetesen el vannak telve kaján irigységgel és gyülölködéssel. Az uralkodóházzal együtt a magyarok férfias magatartását elbizakodásnak tekintik, miért azután szarvaikat le kell törni. Erre vonatkozólag pár adatot felemlítek.

Egy jezsuita történetiró, Wagner, ki Lipót császár életét 1719-ben megirta, ennek a nézetnek imígyen ad kifejezést: »Gens dura et pervicax non nisi atrocibus suppliciis et quod alibi saeva videretur, coerceretur.« Daczos, bárdolatlan fajzat, mely csakis a legkegyetlenebb eszközökkel tartható féken.* Habár nem is ily kegyetlen tanácsokat hordva méhében, de nem kevésbbé erős szenvedély nyilatkozik meg egy másik inczidens ötletéből, mely is egy sokkal hatalmasabb egyéniség nézeteit hozza tudomásunkra. Illésházynak ugyanis az volt a terve, hogy Mária Christierna főherczegnőt, Báthory Zsigmond özvegyét, házasítsa össze Bocskayval. Ezt közölte Khlesl bibornokkal, a ki ezen eszmét a legnagyobb méltatlankodással utasította vissza. Erről Khlesl a főherczegné anyjának jelentést tesz a következőkben: »Den 29-ten Juni ist der Illésházy wiederum wegen der Erzherzogin zu mir gekommen, ich habe aber die vermessene hungarische Bestie derartig abgefertigt, dass er weder Kopf noch Vernunft gehabt. Ich habe ihm gesagt, dass der Bocskay höchstens dazu qualificirt sei, die

* Historia Leopoldi Magni. I. kötet. 342. lap.

Tochter vom Kaschauer Richter zu heirathen«.* Hormayr szintén foglalkozik ezen gyülölettel és megerősíti azt.

Elmondja, hogy a császárok osztrák és idegen tanácsosai és hadvezérei közt e tekintetben különbség nem volt, különösen felemlíti az olaszokat, ezek között első helyen Montecuccolit. Caraffáról azt a nyilatkozatot közli, hogy az egyszer azt mondotta, hogy, ha tudná, hogy csak egy csepp vére van olyan, mely a magyarokkal rokonszenvezik, addig csapoltatná magát, míg az elfolynék, még ha belepusztulna is.** Az az akczió, a melyet az osztrák császári politika akcziójának lehet nevezni, igen nagy segédeszközökkel rendelkezett.

Ezek közt állottak első sorban a magyar király jelentékeny felségjogai. Az elébbi fejezetben utaltam azon közjogi tényre, hogy a magyar nemzet milyen terjedelmes hatalmi körrel ruházta fel a koronát. Tehette, mert a szabad választás tényében, meg abban, hogy a fejedelem e jogokat idegen érdekek szolgálatára nem adhatja, elegendő biztosítékot talált. Lényegesen megváltozott a dolog, midőn a magyar király egyszersmind egy más állam fejedelme lett, és ezen hatalom és annak érdekei a magyar király felségjogaiban támpontot találtak az országnak nemcsak alárendelésén, de leigázásán. Nem volt a magyar királynak oly felségjoga a törvényhozás és kormányzat terén, mely e czélra nem szolgált és fel nem használtatott. Ezek a jogosítványok különösen arra is szolgáltak, hogy a divide et impera alkalmaztassék, és a magyar korona iránti alattvalói engedelmesség és jobbágyi hüség az idegen politika szekerébe fogassék. Magyar embert magyar emberrel leverni, vagy, hogy egy használt formulával fejezzem ki a dolgot: ebet ebbel maratni, ez volt az udvari politika egyik leghatásosabb praktikája. Rudolf alatt a tömeges hütlenségi perek birái magyar emberekből kerülnek ki, közöttük a nagy tehetségü Istvánffy, kiről jól mondja Károlyi Árpád,*** hogy birói székében gyönge volt, nem tört, csak meghajolt. Éppen úgy, mint Lipót alatt az átkos emlékü úgynevezett

* *Szalay,* IV. kötet, 457. lap.

** *Anemonen,* I. kötet, 137. lap.

*** *Illésházy* István hütlenségi pöre, 4. lap.

judicium delegatum mixtum, melynél a hazafi erény a főbenjáró bünök osztályába soroztatott. A magyar korona iránti hüség vezérelte Pázmányt és Esterházyt oly műveleteknél, melyek a nemzeti ügy megbénítására dolgoztak, vagy sugalmazta az igazán ideális magatartású Koháry Istvánt arra, hogy Thökölyvel és a kurucz mozgalommal szembeszálljon, mikor a nemzet végre is ezen mozgalomnak köszönhette 1681-ben az országgyülés egybehivását. Elbeszélésem fonalán nem egy jelenséggel fogunk találkozni, mely a magyarságnak ezen alapon való gyászos megoszlását fogja feltüntetni. Valamint későbbi időben nem egyszer lesz alkalmam rámutatni a kettős korona jogköre összeolvasztásának nagy veszélyére.

Ezen veszélyek egyik legnagyobbika pedig éppen a császári hatalomban rejlő erő volt, mely azután a magyar koronának czége alatt be lett dobva a küzdelem serpenyőjébe. Ezen a réven jött be az országba az idegen, zsoldos katonaság, mely, mint láttuk, nem annyira a török, de a magyar alkotmány ellen lett felhasználva. Az idegen szoldateszka szereplése mindjárt az összeköttetés legelején kezdődött. Ezen drasztikus jelenség már I. Ferdinánd alatt kifejezésre jut.

Egy érdekes levélváltás maradt fenn ezen király és nővére, a szerencsétlen II. Lajos özvegye közt. A királyné figyelmezteti fivérét, hogy szőrmentén bánjék a magyarokkal, és hogy jól vigyázzon, mert a koronát könnyebb volt ily módon megszerezni mint megtartani. Ferdinánd erre azt válaszolja, hogy ő tudja, mit kell tennie, neki meglesz a kellő katonája, majd elbánik a büszke magyarokkal.* Nincs országgyülés, melynek tárgyalásai és törvényei ne bizonyítanák az idegen zsoldos had embertelenségeit, garázdálkodásait. A közfelfogást 1614-ben az országgyülés által kiküldött biztosok következőképpen adták elő II. Mátyás királynak. Az ékesszólásnak nincs az az ereje, mely az idegen zsoldos hadak kegyetlenségeit le tudná irni, ők rosszabbak a töröknél. Általában miért nem tart ő Felsége csak magyar hadakat, mert hiszen a hazának és házi tüzhelynek védelme egyedül a benszülöttől várható, mig a külfölditől csakis haszonlesés,

* *Fessler*, III. kötet, 417. lap.

idegenkedés.* De nemcsak panaszokkal, hanem törvényes intézkedésekkel is akartak a bajon segíteni. Jó lélekkel el lehet mondani, hogy az országgyülés ezen a téren is feladatának szinvonalán állott. Minden irányban eleget akart tenni annak, a mit mai szójárás szerint a magyar államiság követelményeinek tekintünk. Így 1599-ben találjuk a XIX. törvényczikkben azon nagy fontosságu elvet, hogy a magyar katona más esküt, mint hazájának szokása, — more patriae — nem tehet. A külföldi katonaság eltávolítása állandó rovatot képez törvénykönyvünkben. Megtaláljuk az 1608-diki koronázás előtti II. törvényczikkben, meg a koronázási hitlevél 13-dik pontjában, továbbá az 1624 : XXIV., az 1647 : V., az 1655 : XIX. és az 1659 : LV. törvényczikkekben.

A külföldi szoldateszka kiutasításával egy más, jellemző körülmény van összefüggésben. Jellemző az ország felfogására, az idegen katonaságra vonatkozólag, de másrészt bizonyítéka azon politikai ildomnak és tapintatnak, mely a magyar törvényhozást minden időben vezérelte, és a melyet ezen konkrét eset is kedvező világításba helyez.

Ezen mozzanat az 1609 : XI. törvényczikkben jut kifejezésre, mely az országos rendek mentegetődzésének czimét viseli. Excusatio regnicolarum quod exteras nationes a Regno excluserunt. Ezen törvényben igazolják magukat a rendek olyképpen, hogy kijelentik, hogy a kiutasítás nem a más nemzetek elleni gyülöletből történik. Tudja azt az ország nagyon jól, hogy ezen más nemzeteknek mivel tartozik, a melyek őtet, különben az egész kereszténység védbástyáját, annyi katonai tudomány tanusítása és vérnek kiontásával megvédelmezék. Hogy a magyar nemzet a németek iránt elég jó indulattal viseltetik, bizonyítja azon körülmény, hogy a városokban, mely a negyedik országrendet képezi, a letelepedés meg van engedve. Az országból való eltávolítás cselekvénye nem ilyetén szempontoknak folyománya, hanem következménye azon nagy országlási elvnek, mely a keresztény világ minden országaiban divatozik, hogy minden nemzet saját fiai, és nem idegenek által igazgattatik.

* *Fessler*, id. m., IV. kötet, 134. lap.

De ezen helyes elvek és intézkedéseknek nem volt igazi foganatjuk. Az eredmény ideig-óráig tartott, és, mint a hogy a törvényhozási intézkedések folytonosságából láthatók, a visszaélések megujultak. A mint a zsoldos hadak kivonultak, éppen úgy a legrövidebb idő alatt ismét bevonultak. Nagy igyekezetet fordítottak arra, hogy az erődítésekbe bejussanak, hogy így az országot széltében-hosszában megszállva, azt az ultima ratiot képezzék, mely a birodalmi egységet, a fejedelmi abszolutizmust, a nemzetre reáerőszakolja. A szoldateszka jelenléte által eszközölt nyomás különösen az országgyüléssel szemben alkalmaztatott. Már I. Miksa kezdte meg azon manővert, hogy az országgyülésre több ezer idegen katonaság kiséretében vonult be.* Attól az időtől fogva állandó gyakorlat volt, hogy a fejedelmek ily módon jöttek hű magyarjaik körébe. A nemzet képviseletével szemben az élesre fent, a töltött tüzi fegyver, mint állandó fenyegetés, ott szerepelt koronás királyai oldalán, hogy lecsapjon közibük, ha a parancsnak nem engedelmeskednek. De, Istennek hála, fogytig nem tágítottak, nem rettentek meg, és a rájuk bizott kincset, annyi század és nemzedék munkájának szent örökét, a maga egészében úgy adták át az utódoknak, mint a hogy azt dicső őseiktől átvették. A magyar nemzetnek tehát örök dicsőségére szolgál, hogy ezen nyomások és támadások ellen alkotmányát és nemzeti egyéniségét képes volt megőrizni. Hogy ezen tény kellő módon méltatható legyen, nem szabad elfelejteni, miszerint a XVI. és XVII. században az európai szárazföldön az abszolutizmus tabula rasát csinált az illető országok alkotmányaiból. Spanyol-, Franczia- és Németország mind kénytelenek voltak meghódolni a királyi hatalom tulsulya előtt. Angliának nagy történetirója, Macaulay, maga beismeri, hogy országa a Stuartok önkénye ellen csakis idegen segély által volt képes védekezni. I. Károly alatt a skótok, és II. Jakab alatt Oraniai Vilmos inváziója segített rajtuk, mely nélkül az angol szabadság elsöpörtetik.

Azon veszélynek, mely az állandó hadseregben az angol alkotmányra nézve rejlik, II. Jakab uralkodása alatt

* *Fessler*, idézett munka, III. kötet, 621. lap.

találó kifejezést adott egy angol politikus, lord Peterborough, kivel később, a Rákóczy-felkelés alatt, még bővebben megismerkedünk, ki egy alkalommal a király magatartásával szemben a következőket mondta: »Én azt látom, hogy alkotmányunkat a legnagyobb veszély környékezi. A koronának állandó katonaság áll rendelkezésére. Ezeket a katonákat pápista tisztek vezetik. Mi szükség van erre? külső ellenség nem fenyeget bennünket. Az országban békesség van. Más czélja nem lehet, mint törvényeink felforgatása, és hogy nyakunkat az önkény járma alá hajlítsák.«* Tényleg, mihelyt Stuart Jakabot az elébb említett segély folytán trónjától megfosztották, első teendőjük volt, hogy meghozták az úgynevezett *Mutiny Act*-ot, azon törvényt, mely a hadsereget az országgyülés fenhatósága alá helyezi.

Milyen nehéz volt tehát Magyarországnak helyzete, mely azon küzdelemben, melyet alkotmányának integritásáért folytatott, szemben találta magát egy kettős korona óriási hatalmával. Míg az angol és franczia nemzet csakis saját souverainjének királyi hatalmával harczolt, addig nálunk ellenünk sorompóba lépett nemcsak a magyar király jelentékeny felségjogaival, hanem gyámolítva a császári korona és örököstartományok egész erejével, ránk uszítva bérelt hadát, mely oly módon végezte dolgát, mint Alba zsoldosai Németalföldön, azzal a különbséggel, hogy a mi náluk pár évig, az nálunk egy egész évszázadon keresztül tartott. A mi tehát azt jelentette, hogy a nemzet türési és ellenállási képessége oly módon lett igénybe véve, mely ritkítja párját. Bizonyára tanuságos lesz szemlét tartani azon tényezők felett, melyekkel nemzetünk ez egyenlőtlen harczot vivta, még pedig sikerrel és győzelmesen vivta.

IX.

Ezen küzdelemben is tapasztalhattuk azon régi axióma igazságát, hogy minden dolognak két oldala van, és hogy sok oly hátrányos állapot van, mely előnyökkel rendelkezik.

* *Macaulay*, History of England Tauchnitz edition, II. kötet, 268. lap.

Azon nagy szerencsétlenség, mely a magyar állam egységét az által érte, hogy Erdély különvált tőle, az osztrák elleni harczban annyiban kedvező esélyül szolgált, hogy a Királyhágón tuli országrész lett a nemzeti ellentállásnak központja és biztos menedéke. Erdélynek nemzeti fejedelme és állami élete volt. Az alkotmány itt fennállott, a nemzeti eszme állandóan érvényesült. A nemzeti ügynek áldozatai, a bujdosók, biztos menhelyet találtak, folytonosan onnan indult ki a győzelmes hadjárat, mely a magyar alkotmányt megoltalmazta. Annyira fontos tényezőnek tartatott, hogy oly aulikus ember is, mint Pázmány Péter, Erdély különállását szükséges fegyvernek tekintette az osztrák tulkapások ellen. A szélsőségek érintkeznek. Ugyanis, gondolom, Katonánál olvasható Bocskaynak végrendelete, melyben elmondja, hogy mindaddig, míg a korona idegen és erősebb nemzetnek birtokában van, szükség van Erdélynek fejedelmi különállására. Volt azonban ellenkező nézet is; ilyen volt az Illésházyé, ki egy Bocskayhoz intézett levelében azt irja: * »Énnekem igazat kell mondanom Fenségednek, mert azzal tartozom. Soha sem tetszett nekem, és most sem tetszik, hogy a török igától mentes országot kétfelé szaggassuk. Ha két birodalmat csinálunk egy helyett, azzal még annál is erőtlenebbé teszszük, mint jelenben. A fejedelmek meghalnak, de az országok megmaradnak. Ha Magyarországban két libera electio van, ha Magyarország egy királyt választ, Erdély meg egy másik fejedelmet, akkor vész el hazánk még a mostaninál is jobban«. Aranyszavak, kétségtelen, méltók oly emberhez, kit Krones is elsőrangu politikai tehetségnek tekint, de az akkori viszonyok közt egy tényezővel még sem számolt, jelesen azzal, hogy ily módon egy állandó és szervezett hatalom állott a nemzeti ügy rendelkezésére, sulyra és erőre tehát hatásosabb mint a nélkül, habár egy állam keretébe is egybefoglalva.

Pár szóval meg kell emlékeznem Erdély erősségének és jelentőségének anyagi és szellemi forrásairól, azon tényezőkről, melyeknek köszönhette, hogy zimankós időkben hivatását teljesithette. Épületes és lélekemelő dolog megfigyelni, hogy

* *Szalay* Lászlónál, IV. kötet, 402. lap.

azon különleges viszonyok közt, melyek közé a fejedelemség került, miképpen érvényesült és nyert kifejezést a magyar nemzet géniusza. A tizenhetedik század közepén egy velenczei követ, Sagredo,* nagyon dicsérőleg nyilatkozik Erdély virágzó állapotáról. Ez ország olyan — irja — mint egy nagy királyság, termékeny, tele jóléttel. Van siksága, hegysorai, erdős bérczek emelkednek a felhők felé. Ezek a bérczek mint hatalmas bástyák védik a támadás ellen. A főurak hatalmas várakat birnak, a polgárok virágzó városokban élnek, a föld népe termékeny szántóföldeket és gazdag bányákat mivel. Ilyen volt Erdélynek képe egy elfogulatlan, éles megfigyelő szemlélete alapján, a nemzeti fejedelmek alatt, akkor, mikor ugyancsak az említett osztrák történetiró, Wolf, kénytelen beismerni,** hogy Lipót alatt az örökös tartományok élete teljesen megdermedt. Az, a mi Erdély beléletét különösen kedvessé és értékessé tette, az jelentékeny kulturális tevékenysége volt. Iskolái, könyvtárai, könyvnyomdái, irói és tudósai voltanak, egyszóval szellemi élete nagy virágzásnak indult. Abban a kietlen sivatagban, melyet a barbár hódoltság, osztrák lélekölő fenhatóság, a polgári háboruk irtó hatása tett, Erdély a polgárisodásnak egy kis oázisát képviselte, a hol a nemesebb törekvések buzdításra találtak és megnyilatkozhattak. A multak feletti elmélkedés némi önérzettel tekint a nemzeti szellemnek ezen pezsgő müködésére, mert elgondolhatja, hogy a tágasabb haza kedvezőbb feltételek mellett jelentékeny részt vett volna ezen időben is az emberiség legbecsesebb tőkéjének gyarapitásában.

Fájdalom, nem érzem magamat illetékesnek ezen lélekemelő tevékenységet és azon érdemes egyéniségek munkálkodását méltatni, kiknek ezen eredményeket köszönni lehet. Szerény tanulmányaim és ismereteim keretében nem voltam képes a nemzeti élet ezen fontos ágára azt a gondot fordítani, melyet az megérdemel, habár senki nálamnál jobban nem érzi át annak jelentőségét egy nemzet politikai virágzása céljából. Ezen munkások közül csak egyet kivánok a lehető legnagyobb

* *Wolf*, Fürst Wenzel Lobkowitz, 145. lap.

** Geschichtliche Bilder aus Oesterreich. II. kötet, 89. lap.

magasztalással említeni, kinek hire énhozzám is eljutott, kiben valamennyit kivánom megbecsülni, valamint a kulturális müködéssel szemben a kegyelet és hála adóját leróni, mely részben ezen sorok irásában is történik. Ez a férfiu egy tanférfiu, Apáczai Cseri János, a ki azonban abból a tésztából volt gyurva, melyből a nagy miniszterek válnak, a kik hivatva vannak a maguk szakmájában uttörőkként szerepelni.

Arra nézve, hogy vele és tevékenységével megismerkedjünk, nem szükséges a porlepte foliánsokat felkutatnunk. Istennek hála, a modern irodalom hivatott képviselői foglalkoznak vele, és tágasabb körök számára is meg van nyitva gazdag szelleme, kincseinek tárháza. Így például egy derekas kis munka Neményi Imre tollából lehetővé tette, hogy a nagyközönség is tudomást szerezzen arról a férfiuról, ki a nemzeti művelődésnek apostola akart lenni. Azok a tulajdonok, melyek az embert apostollá teszik, mind megvoltak benne. Rendkivüli tehetség, vasakarat, lángoló hazaszeretet, nemzetének reformácziójára való törekvés. Egy bizonyos rokon vonást lehet találni közte és Zrinyi Miklós, a költő, között, kiről később bővebben szólok, kinek kortársa volt, mert hiszen 1625-ben született, hogy 1659-ben idő előtt elhalálozzék. Pedig mily ellentét a két ember sorsa között!

Míg Zrinyi dynasta, mondhatni született zászlósur, addig Apáczai szegény jobbágy szülők gyermeke, ki Isten tudja hogy, megjárja a külföldi egyetemeket, viszi annyira, hogy tanító lehessen. Haza is jön Gyulafehérvárra, a hol ilyetén állást el is foglal, tanárkodik és irodalommal foglalkozik. De abban azután egy rangra emelkedik Zrinyivel, hogy a legjobb véleményt táplálja nemzete iránt, és míg az a honvédelem ujjászervezésével akarja hazáját felszabadítani, Apáczai azt a kulturával, az oktatásügy nemzeti alapokra való fektetése és kiépítése által igyekezik elérni. Azt a magasztos érzést, a mi őt hevítette, nem lehet jobban kifejezni, mint a hogy ő maga cselekszi. »Hazám elmaradottságának képe mintegy szemeim előtt forgott, és annyira furdalta bus szivemet, hogy azért gyakran nem is alhatom. A tanulásra nem igen lévén kedvem, egyedül azon nyugtalanító gondolattal vesződtem, vajjon miképpen lehet segíteni kedves hazámon. Annak okáért neki-

dühödtem az irogatásnak, és meg akarván kisérleni, mennyire mehetnék, egyéb nyelveken megirott mindenféle tudományból valamit magyarra fordítani kezdettem, de engem e nyelvnek elegendő szavak nélküli, szükölködő mivolta és mintegy mezítelensége miatt elriasztott.« De ez csak ideig-óráig tartott, mert végre is képes volt nemzetének oly könyvet adni, »melyben az anyanyelvén mindennemü szép és hasznos tudományt olvashasson«.* Ezen munkának czime Magyar Encyclopaedia; magyar nyelven van irva, és az akkori tudományok tárházát képezi, és ma is élvezettel olvasható.

Nagy fontossággal bir tanári szereplése, a hol igazán bálványa volt az ifjuságnak. Pályafutásának egyik érdekes eseménye gyanánt fel van jegyezve, miszerint Basire-val, ki I. Károly angol királynak udvari papja volt és ki urának lefejeztetése után Erdélybe jött tanárkodni, viszálya és egy nagy, nyilvános vitatkozása volt, melyben a szabadabb felfogást Apáczai képviselte. Elméleti és gyakorlati ismeretei arra vitték, hogy az egész oktatásügy reformálását tüzze ki életczélul, melynek programmját ki is dolgozta, és egy emlékiratban Barcsay Ákos fejedelemhez benyujtotta. A népiskolát tekinti a fundamentumnak, és ezek hegyébe jönne az egyetem, a hol a különböző diszciplinákat magyar nyelven tanítanák. Nem is szenved kétséget, hogy ha, mint Bethlen Miklós irja, Barcsay floreál vala, hogy akkor az egyetem fel is állíttatik. De a későbbi zivataros idők eltemették a nemes eszmét, éppen úgy, mint őt a kérlelhetlen halál sorvadásban elragadta. Istennek hála, az eszme nem szállt vele sirba, végre jobb idők jöttek, melyekben megvalósult az, és a mely emléke iránt tanusítja azt a méltánylatot, melyet a mostoha sors, mint annyi jelestől, tőle is megtagadott.

A kis Erdély par excellence a szabadságnak volt hazája. Az egyéni szabadságnak legdrágábbika a lelkiismereti szabadság. Ha a polgári szabadság a földi élet kapuit, úgy bizonyára a lelkiismereti szabadság a tulvilágit nyitja meg az emberiség számára. Erdélynek örök dicsősége marad, hogy, mikor még

* Dr. *Neményi* Imre, Szemelvények Apáczai Cseri János müveiből, 25. lap.

egy század után egész Európa egy nagy vérfürdő lett a vallási viszályok folytán, akkor ott a vallási szabadságot az 1557-diki és 1564-diki tordai, valamint az 1571-diki marosvásárhelyi országgyülésen törvénybe igtatták. És ez a törvény azután át is ment a nemzet husába és vérébe, ha ottan a viszálynak sárkányfogai el is lettek veteményezve, de felekezeti indokok abban nem szerepeltek. Erdélynek alkotmánya négy vallásfelekezetet és három nemzetet ismert. Ez utóbbi meghatározás még a nemzeti királyok korszakából származik, már 1437-ben találkozunk vele, midőn bizonyos, a Havasalföldről importált szocziális forrongások miatt a három nemzet, magyar, székely és szász egymásközti frigyre, *unióra* léptek. Ezen unió aztán többszörösen megujíttatott, végre közjogilag egy alapvető intézmény lett, a mennyiben Erdély egész kormányzati apparátusa, a csucstól le az alapzatig, ezen elv alapján rendeztetett. A hivatalok betöltésénél különös tekintettel voltak ezen körülményre. Egy széles önkormányzati alapon nyugvó federális alkotmány épült fel ottan, mely sok analógiát tüntet fel a svájczival, kivéve természetesen a monarchikus formát, habár ez is választás utján töltetett be.

Föl kell említeni a kormánynak berendezését és felelősségét. A közigazgatás élén a kanczellár, a korlátnok állott, a ki igazában az államtanács végzéseit hajtotta végre. A franczia kormányzat ismert alapelve: »délibérer c'est le fait de plusieurs, agir, le fait d'une personne« — a tanácskozás több embernek a dolga, a végrehajtás egy személyre bizandó; úgy látszik, a Királyhágón tul elég hamar érvényesült. Az említett tanács kollegiális szerkezetü volt, de az egyes tanácsurak nézeteikért felelősséggel tartoztak, és a rossz tanácsadó honárulási perbe fogatott. A nagy publiczista, Kemény Zsigmond, egy mesteri tanulmányában, melyet Erdély közéletének szentelt,* szükebb hazájának kormányformáját demokrato-arisztokratikus köztársaságnak nevezi. Nagy sulyt fektet azon körülményre, hogy az országgyülések minő széles jogkörrel birtak, hogy az adó- és katonaajánlás kezükben volt, hogy a végrehajtásra is befolyást gyakoroltak, és hogy veszélyes

* *Kemény* Zsigmond, Tanulmányaim. II. kötet, 14. lap.

perczekben a kormány gyeplőit is kezükbe ragadták, sőt még a fejedelmet is letették, feloldván a nemzetet hüségesküje alól.

Ezen széles jogkör csakugyan gyakoroltatott is, történeti tények hozhatók fel mellette. De, a mire Erdély közélete méltatásánál figyelni kell, az azon körülmény, hogy, ha e jogokkal éltek is, az, hogy visszaéltek-e vele, hogy ennek folytán a rendezett államélet lehetetlenné volt-e téve, hogy ki voltak-e azon veszélynek téve, hogy Lengyelország sorsára jussanak? És ez az, a mit határozottan tagadásba kell venni. Természetesen nem Kemény Zsigmonddal szemben, mert ezt ő nem állította, hanem azzal szemben, ki esetleg ezen következtetést vonná le. A mit ugyanis Erdély közélete méltatásánál különösen ki kell emelni, az azon mozzanat, hogy a szabadság eszméjének teljes érvényesülése az önkormányzat intézményének legvégső következményeinek megvalósítása, a kormányzati erély és hatály követelményein csorbát nem ütött. Ha a Habsburg-uralom előtti magyar államiságnak az imperium et libertas-t lehetett mottója gyanánt megállapítani, Erdélynek államélete ezen firmát joggal igényelhette magának. Erdélynek története a mohácsi vésztől a Leopold-féle hitlevélig a legerősebb bizonyíték, a magyar nemzet életképessége és politikai ereje a legerősebb czáfolat a Habsburg-uralom imperativ természetét illetőleg. A kis Erdély megmutatta, hogy egy magyar rendszer mire képes, különösen megmutatta azt, hogy választás utján a magyar nemzet milyen hatalmas embereket tud élére állítani. Báthory István, Bocskay, Bethlen Gábor, oly emberek voltak, a kik bármely trónnak diszére szolgáltak volna, és minden tekintetben magasan felette állottak a Habsburg-ház uralkodóinak. Természetesen, mindig számba kell venni Erdély helyzetét, erejének szerény méretét.

Ezen szerény erők adták meg a szinezetet Erdély külpolitikájának, melyet, gondolom, a *libellálás* politikájának neveztek. Úgy emlékszem, hogy ezen elnevezést, még pedig többször, Deák Ferencztől hallottam. A kifejezés egy oly szerkezetet jelent, mely a vizszinek megmérésére alkalmaztatik. Átvitt értelemben egy oly rendszert jelent, mely a különféle erők és hatalmak között való lebegésre és ellensulyozásra törekszik. A francziák így hivják: système de bascule.

Úgy tudom, miszerint ezt a kifejezést először Medici Katalin kormányzati rendszerére alkalmazták, ki a protestánsok és katholikusok, a Bourbon- és Guise-családok fékevesztett torzsalkodása és gyülölködése közt ily módon akarta fiai számára a koronát biztosítani. Szerencsésebben csinálták egy későbbi korban, mire hihetőleg rátérek, Piemont és Brandenburg. Ezek tudvalevőleg a szomszédos nagyhatalmasságok vetélkedését oly módon használták ki, hogy hol az egyik, hol a másik részére állottak. Minden ily köpenyforgatás területi nyereséggel járt, és ily módon vetették meg későbbi nagyságuk alapját. Az erdélyi fejedelmek és miniszterek ezt a taktikát nagy virtuózitással kezelték, és így a török Scylla és osztrák Charibdis között elég szerencsésen áteveztek. Az ellensulyozás művészetének ezen általános természetü követelményét, melylyel, mint látszik, minden kisebb államnak történetében találkozunk, nem kell összetéveszteni azon különleges átpártolási kisérletekkel és tényekkel, a melyeket Martinuzzinál és a nagy erdélyi fejedelmeknél tapasztalunk. Ez tisztán arra vezethető vissza, hogy sem az osztrák, sem a török politikában bizni nem lehetett. Mihelyest a magyar politika egész lélekkel akart csatlakozni bármelyikhez, rut visszaélés lett a következménye, úgy, hogy nem volt más expediens, mint az eddigi ellenséggel szövetkezni, és ily módon állitani helyre a megzavart egyensulyt. Ezt a mozzanatot ott lesz alkalmam kiemelni, a hol a vallási kérdéssel fogok foglalkozni, melynek ötletéből támadtak azon bonyodalmak, a melyek mindezen szövetségi viszonyok próbáját képezték.

Ott lesz alkalmam Erdély nagy fejedelmeinek működését méltatni, itt e helyen csak két miniszteréről kivánok megemlékezni, kik rászolgáltak arra, hogy a ki ezen időknek eseményeivel foglalkozik, ne haladjon el említés nélkül személyük mellett.

Az egyik Kovasóczy Farkas, életrajzát egy buzgó történetiró, Szádeczky Lajos, irta meg. Kovasóczy a Báthoryak idejében miniszterkedett, sőt történeti munkákat is hagyott hátra. Minő magas szempontból fogta fel hivatását, bizonyitja azon tanács, melyet Erdély főurainak adott: »Hagyjunk fel a fényüzéssel, a gazdag lakmározással, áldozzuk jövedelmün-

ket a haza oltárára, ne a szegénységtől, hanem önmagunktól várjuk a szabadulást«.

Nagy dolgokat művelhetett volna, de a szeszélyes, kiszámíthatlan Báthory Zsigmond őt és társait, mert a törökkel való szövetségnek voltak emberei, a vérpadra küldte. Ha nem is ily magas felfogással, de ugyanannak a politikának volt hive Teleki Mihály, ki, ha szerencsésebb viszonyok közé kerül, állandó nyomokat hagy vala fogadott kisebb hazájának történetében. Nem habozom kimondani, hogy egyikének tartom a legnagyobb minisztereknek, a kiket ismerek, természetesen nem kell őt a Deák Ferenczek mértékével mérni, de hiszen ezen egyedüli korrekt mértéket nem is lehet mindig a hatalom embereire alkalmazni.

Nagy kisértéseknek vannak kitéve, nagy felelősség terhe nyomja vállaikat, nem csoda, ha ezen malomkő természetü suly lehuzza a léleknek azt a magas szárnyalását, melynek sikerülte egyike a történet legnagyobb ritkaságainak. Annyi bizonyos, hogy azon eljárásban, a hogy fejedelmét és Erdélyt kormányozta, van egy Bismarck-szerü vonás. Erényeivel és hibáival emlékeztet reá. Mert például; ha ellene felhozatik, hogy nagy gondja volt arra, hogy vagyonát szaporítsa, úgy a vaskanczellárnál sem kell felejteni, hogy e tekintetben igen erős érzékkel birt. Nagyon illetékes helyről állíttatik, hogy védvámos politikáját tisztán vagyoni érdekei miatt csinálta. Körülbelül egyformán bántak el mindketten ellenségeikkel. Bizonyos analógia van az Arnim és Bánffy Dénes üldözésében, habár, természetesen, a politikai pereket a XIX. században másképpen kezelik mint a XVII. században.

Más oldalról azonban nem kell elfelejteni, és itt a hasonlat Teleki mellett szól, hogy míg Bismarck tisztán ránkorból üldözte ellenfelét, Bánffy Dénes az osztrákkal czimborálva, hazájának életérdekeit támadta meg. Teleki Mihály politikája Erdély történeti hivatásának magaslatán állott. A hontalan, bujdosó magyarok pártján állott, a magyar alkotmányt és szabadságot akarta fentartani. Ha őneki egy Moltkének vezéri- és egy Roonnak szervező-képessége áll rendelkezésére, akkor az ügyek más megoldást nyernek. A hogy a dolgok miniszterségének vége felé állottak, Erdélynek különállását

ő sem volt képes többé fentartani. A viszonyok egyszerüen erősebbek voltak nálánál. Az én tisztelt barátom, Acsády Ignácz,* beismerem, becsülendő sugallatból kiindulva, keményen elbánik vele, habár rendkivüli tehetségeit ő is beismeri. Elmondja, hogy minden képzelhető viszonyoknak és állapotoknak volt az embere. Apaffyt éppen úgy szolgálta mint Lipótot, a derék, lovagias Veteranival éppen úgy kijött, mint a szörnyeteg Caraffával. Ez mindenesetre nagy ügyességről és alkalmazkodási képességről tesz tanuságot, de bünül csak akkor róható fel, ha a magánérdek feltétlenül uralkodik a közérdek felett. De ezt Teleki Mihályról igazságosan állítani nem tudnám; többet tenni az adott helyzetben, mint ő tett, alig lehetett. Először is az sem volt egészen könnyü dolog, Caraffával még csak érintkezni is. Mikor ezen félelmetes ember magához rendelte, kit Erdélyben az ő eperjesi renomméja megelőzött, Teleki mindenre készen volt; végrendelkezett is. A mint azután együtt tárgyaltak, Teleki szellemi felsősége a különben elég eszes olaszt egészen levette lábáról, elfogadta a programmját Erdély visszacsatolása iránt, az egész keresztülvitelt reá bizta. És ezen programm megállapításánál Teleki megoltalmazta Apaffy és Erdély különállásának követelményeit, a mely utolsó — mint már többszörösen utaltam reá — akkor közjogi biztosítéknak tekintetett. Míg Caraffa megbizottja, Absolon Dávid, ki előbb Thökölynek volt hive, és azután azt elárulva, a császárhoz szegődött, abban a nézetben volt, hogy Erdélyt pure et simple vissza kell csatolni az anyaországhoz, Teleki,** ki nemcsak mindenható tanácsosa, de őszinte hive is volt az Apaffyháznak, az Absolon tanácsát helytelenítette.

Én a kormánynál — mondá Caraffának — mindig a közjóra ügyeltem, a magam érdekét soha sem választottam külön a közérdektől, most is szentül fogadom, hogy a császár védurasága kettő által biztosíttatik: ha Apaffy megmarad a fejedelmi széken, és a vallási ügy minden háborgatás nélkül jelenlegi állapotában fentartatik. Caraffa elfogadta Teleki nézetét, az országgyülés pontokba szedte, melyeket Lipót meg

* Millenáris Történet, VII. kötet, 380. lap.

** *Szalay* László, V. kötet, 413. lap.

is erősített, mi azután a Leopoldi hitlevélben véglegesíttetett. Igaz, hogy ezalatt Apaffy Mihály uram elhalálozott, fia pedig elkallódott, de úgy vélem, ezért már Teleki nem felelős. Erre csak a deák közmondással lehet felelni: a bajok nem járnak egyedül. És ha végtére a sokat ócsárolt miniszter viszontagságos életét oly módon fejezte be, hogy előbbi szövetséges-, illetve vetélytársa ellen küzdve, Zernestnél a csatatéren vitézi halállal elpusztult, akkor ezen drámai vég nem annyira jelleme ingatagságának, mint inkább az események hullámzásának volt eredménye, mely a megtépett, de el nem merült hajót különféle kikötők felé sodorta. Ez a hullámzás képezi közállapotaink egyik szignaturáját, a mint arra úgy az események, mint egyes személyiségek jellemzésénél még hivatkozni fogok. Éppen azon körülmény, hogy ezen mozzanat majdnem minden neves egyéniség működésében állandóan előfordul, képezi azon általános természetü jellemvonását hazai történetünknek, melyet a dolgok teljes átértése végett fel kell említeni.

X.

Azonban a derék, bérczes kis hazának ezen kétségtelen nagy szolgálatai mellett, a nemzet megmaradásának és későbbi felülkerekedésének biztosítékait a nemzet hazaszeretete, jellemessége, politikai és katonai képességei alkották. Bizonyos, hogy ezen kiváló tulajdonokból Erdély is kivette a maga oroszlánrészét, melynek akkori szereplését, közjogi különállásánál fogva, ily módon kellett előadni. De a közjogi állás különlegessége nem zárja ki, hogy, habár természetesen abban, a mit a nemzeti ellenállás erkölcsi tényezői nagy folyamatának lehet nevezni, erőteljes hullámveréssel ő is részt vesz. Ezen korszak tehát nem az erkölcsi tényezők dekadencziájának korszaka. Ha Tacitus lett volna hivatva ezen időknek történetét megirni, nem kellett volna panaszkodni, hogy minő kicsinyes és dicstelen munkát kell végezni, mikor kegyetlen parancsokról, árulásból származott perekről és ártatlanok romlásáról kell irnia, szemben azokkal, kik Róma dicső harczairól,

alkotmányos küzdelmeiről, consulok és tribunok, patriciusok és plebejusok versengéseiről emlékeznek.* Az ő története tudvalevőleg Róma politikai és erkölcsi sülyedésének mesteri rajzát tartalmazza. Lépésről lépésre lehet ottan követni azt a nagy átalakulást, melyen a megbonthatlannak hitt alkotmány keresztülment, a mint először a köztársasági formák megtartásával, de azután azoknak feláldozásával a korlátlan uralom diadalmaskodott. Lépésről lépésre látjuk a fokozódó elzüllést, mint fordul rosszabbra egymásután az állapot. Látjuk, miként versenyeznek a szolgai alázatban consulok, senatorok, lovagok, mint instálják arra Tiberiust, hogy a senatusban ő nyilatkozzék először, hogy tudják magukat mihez tartani, meg hogy a Caesar isten képére van teremtve, úgy, hogy végre maga a zsarnok is megsokalja a dolgot és felkiált, hogy az emberek mennyire érettek a szolgaságra. Meg vagyon nála irva, hogy a feladók gonosz és utálatos fajzata mint jutalmaztatik és buzdíttatik galád munkásságában, mint csinálnak mindenből felségsértést, még abból is, ha valaki ingóságaival együtt a császár szobrát eladja; hogyan kell Cremutius Cordusnak halállal elveszni, mert Brutust és Cassiust az utolsó rómaiaknak nevezte.

Nem éppen ily szomoru alakban, de szintén nem örvendetes módon történt Spanyolországban az alkotmány elhalálozása, melyről megemlékeztem, valamint ilyen példát többet is lehetne felsorolni azon korszaknak történetéből, melylyel foglalkozom.

Ha már most az efféle visszafejlődés okait kutatjuk, azok bizonyára a nemzeti jellem alkatelemeinek meghibbanásában keresendők. Istennek hála, nálunk a nemzeti szervezetnek ilynemü állandó megbomlásával azon gyászos időkben nem találkozunk.

Nem akarom azt mondani, hogy nem találkozunk egyes személyekkel, esetekkel, vagy, ha nagyon messzire akarunk menni, egyes rövid időszakokkal, a melyekről az ernyedés jelenségeit és tüneteit jegyezhetné föl a krónika. De ha a nemzet viselkedését nagyban és egészben teszszük vizsgálat tárgyává, úgy be kell ismernünk, hogy azok a férfias és

* *Tacitus,* IV. könyv, 32. és 33. fejezet.

aczélos tulajdonok, a melyeket az előbbi rész elején röviden és talán hézagosan összefoglalva mint a magyar nemzet erényeit fejeztem ki, soha jobban nem ragyogtak és jutottak kifejezésre, mint ezen korszakban. Az óriási veszély a nemzetben tényleg minden tulajdonságot a végletekig feszített, hogy minden erejét kiadja és dokumentálja. Ezen korszakban különösen kitünt a nemzet jellemessége. Azok az áldatlan viszonyok, melyek között élt, nem gyurták át azt, nem tették csekélyebbé, nemtelenné. A török hódoltság nem tette gyávává és szolgalelküvé, az osztrák kétértelmü közösügyes állapot nem tette kétszinüvé, alattomossá. A magyar nemesség nem cselekedett úgy mint a bosnyák bégek, hogy muzulmánokká lettek, hogy vagyonukat megmentsék; a magyarok nem tettek úgy mint a csehek, kik belenyugodtak a fehérhegyi csata által teremtett állapotokba, és a korlátlan hatalom szolgálatába állottak századon és századon keresztül. Egyenesség, szókimondás, büszke dacz és nyers függetlenség, és helytállás a vérpadig igazaiért, — ez képezte az egész időszak alatt a magyar ember feltünő vonását. Nem kell elfelejteni, hogy a csatatéren a halál még a legkedvezőbb kilátás volt, a mi a nemzeti ügy bajnokát érhette. Családja számára a koldustarisznya, és a mi még sokkal rosszabb, a zsoldosok vadállati iszonyatossága asszonyaival és gyermekeivel szemben, maga számára a karóbahuzás, kerékbetörés, ha elfogják. Mint a hogy Krones mondja * egy egész karóerdő nyujtózkodott Kassa körül az ég felé, név szerint megnevezve a hóhérokat, Schmiedt, Strassoldo, Omprara, Kobb személyében. De ez nem törte meg a nemzet férfias lelkét. Bocskay, Bethlen, I. Rákóczy György harczai egymást követték. A Zrinyi-féle vérbiróságok után jött a Thököly felkelése, az eperjesi után a Rákóczyé. Nincs nemzet a világtörténetben, mely hasonlót produkált. A hangsulyt a küzdelem folytonosságára, a csüggedés és lankadás ismeretlen voltára kell helyezni. Erre vonatkozólag teljes hitelü tanukként jelentkeznek a török és osztrák felfogások azon hajthatatlan, törhetetlen természetről, melyet valamennyi nemzedéknél lehetett tapasztalni. Midőn

* Handbuch der Geschichte Oesterreichs. III. kötet, 623. lap.

Szolimán megszállta és megtartotta Budát, tanácsot tartott, hogy mi történjék az országgal. Joki Oglu belgrádi basa azt mondta, hogy miután a magyarok a török uralmat békén úgy sem fogják türni, a fő embereket ki kell végeztetni, a magyarságot pedig Ázsiába telepíteni.*

Lényegében hasonló felfogást tanusított I. Lipót hirhedt minisztere, Hocher, ki urának bejelenti, hogy a magyar nemzettel nem lehet boldogulni és ellenállását megtörni. »Ne higyje Felséged, — imígyen ir Lipótnak — hogy ezen nemzetet valaha irgalmassággal fogja megnyerni, legfeljebb megtörve fogják szenvedhetlen dölyfösségüket letenni inkább, mintsem az egyeduralmat eltürjék. Kolomposaik hivására egyik összeesküvést a másik után csinálják.« **

A szervezet alkatelemeinek minősége, — ez volt a megmaradásnak biztosítéka. Az ország egyes tagjai, férfiai úgy mint asszonyai, ezek voltak azok, a kik minden képzelhető kisértésnek tüzpróbáját kiállották. A nemzet asszonyai és leányai. Fény nevükre, áldás emlékükre. Az a magasztalás, melylyel az utókor a római matrónáknak, a spártai asszonyoknak oly busásan áldozott, azt a magasztalást teljes mértékben kiérdemelték.

És ha az elébbi korszakban, azon korszakban, melyet az alapvetés idejének tekinthetünk, panaszkodnom kellett, hogy nem ismerjük eléggé azokat, kik ez áldott munkában főrészesek voltak, ezen korszakra nézve szerencsésebb vagyok, mert itt már a kiválóbb honfiak mellett gazdag koszorut lehet fonni azon ismert nevekből, kik képviselik a női és honleányi erényeket. Teljes joggal lehet himet varrni róluk a többiekre nézve, kik átélték ezen izgalmak minden dicsőségét és szenvedését. A ki különösen leköti figyelmünket, az Thurzó György nádorispán második felesége, Czobor Erzsébet. Igaz, hogy őt nem annyira közvetlen, mint közvetett adatok alapján ismerjük. Ugyanis férjének leveleiből, melyeket hozzá intézett, és melyeket két vaskos kötetben

* *Lustkandl,* Kaiser und König. 63. lap. Buchholtz osztrák történetiró nyomán.

** *Krones,* III. kötet, 617. lap.

Kubinyi Miklós közzétett. Ha valamit sajnálni lehet, úgy az igazán sajnálatos, hogy e munkában az ő levelei nem közölvék. Mert bár megtudjuk, hogy férje volt az, ki őt irni tanította, mégis többször történik említés, hogy ő is irt férjének, és így biztosabb támpontot nyernénk megitélésére. De így is találunk elég adatot értékének megállapításához. Az az igaz, benső szeretet, melyet komoly, elfoglalt férje iránta érzett, kinél szebbet sem Pozsonyban, sem másutt nem látott, az a bizalom, melylyel minden fontos országos dolgot közölt vele, az mutatja, hogy milyen igazán páratlan teremtésnek kellett lennie. Azon zord időknek közepette a bicsei kastély mint egy nyájas idill tünik fel. Látjuk ottan őt gyermekeinek, gazdagságának közepette, mint küldi férje számára — ha távol van — a jófajta otthon készült sajtot, kalácsot, a pisztrángot, vadat, mint örül a habarniczának, drágaköveknek, a küldött ötven forintnak, hogy nyári szoknyát vegyen rajta. Mint van arra gondja, hogy a kasznár, Gyurcsánszky, elküldje a Bori Mihály lovának az árát, és viszont Fridvalszky, az ispán, a bicsei kastély tetejét zsindelylyel vonassa be.

Magasabb állást foglalt el, nagyobb hatásköre volt Lorántffy Zsuzsánnának, Rákóczy György fejedelem feleségének. Ő de facto férjének hüséges gazdasszonya volt, a nagy uradalmakat igazgatta, azokat és a bányákat értékesítette. Bécscsel és Konstantinápolylyal kereskedést folytatott. A mellett tudvalevőleg igen jó kedélylyel és nagy műveltséggel birt, előszeretettel ápolta a tudományokat, örömest látott magánál tudós embereket, kikkel szakmájukba vágó kérdések fölött előszeretettel vitatkozott. Buzgó kálvinista asszony volt, előmozdította vallása ügyét, a sárospataki kollégiumot megalkotta, saját költségén kitünő tanerőket hozott, a tehetséges tanulókat kiküldötte német, hollandi egyetemekre. Mikor erdélyi fejedelemné lett, természetesen ezen áldásos müködést nagyobb méretekben folytatta. Életének sommája abból áll, hogy az egy nagy kulturális és erkölcsi tőkét képvisel, és azon zordon időknek közepette mint egy derült és nyájas napsugár vonul keresztül.

Némileg ellenlábasa volt menye: fiának, II. Rákóczy Györgynek felesége, Báthory Zsófia. A nagynevü Báthory-

nemzetségnek volt ivadéka, mely is Salamon alatt, Bátor-Oposon kezdve, az utolsó Báthory-ig, a fejedelmi széket betöltő Gáborig, majdnem 600 éven át szerepelt történetünkben, számtalan államférfit és hadvezért adva az országnak. A római Claudiusokra emlékeztető család, büszke, erőteljes és erőszakos faj, egyaránt nagy erényeiben, fogyatkozásaiban, esetleg büneiben. A milyen buzgó kálvinista volt Lorántffy Zsuzsánna, éppen olyan fanatikus pápista Zsófia. Imádta férjét, kedvéért még azt is megcselekedte, hogy protestáns lett. De a midőn férjének katasztrófája után egyedül maradt és a fejedelmi bibort az özvegyi fátyollal cserélte fel, visszatért az elhagyott vallásra, és a legmesszebb menő hitbuzgósággal akart vezekelni eretnekségeért.

Igaz, hogy mindez bizonyos aszketai, zárdai jelleggel történt, a viruló, szép özvegy teljesen lemondott a földi örömekről, csakis az égi üdvösségnek szolgálva, melyet oly módon vélt elérni, ha minél több eretneket térít vissza az egyedül üdvözítő egyház kebelébe. Ennek a térítési akcziónak központja és főhadiszállása Sárospatak volt, a rengeteg Rákóczy-uradalmak székhelye. Ezen térítési művelet ajándékokkal, fenyegetéssel, erőszakkal, a törvénynek világos megsértésével történt, mely is az egész felvidéket lázas izgatottságban tartotta és a későbbi felkeléseknek egyik okozója volt. Ha őt azon asszonyok sorában felemlítem, a kik nemüknek diszei voltak, az nem azért történik, mintha ezen működése kegyeletes megemlékezést igényelne, hanem inkább azért, mert ebből látni lehet, hogy a tulhajtások és elfajulások nem nemtelen forrásokból fakadtak.

A milyen jó feleség és asszony volt ő is, éppen úgy meg lehet állapitani, hogy a szerepet játszó egyéniségek feleségei és anyái mind derék, nemesen érző asszonyok voltak.

Ezt lehet mondani Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolyáról, Bethlen Gábor első nejéről, Károlyi Zsuzsánnáról, Bornemissza Anna — Apaffynéról, Kemény Jánosnéról — Lónyay Annáról, Weér Judithról, ki Teleki Mihálynak volt élete párja. A szerencsétlenül járt Nádasdy országbiró anyjáról, Révay Judithról fel van jegyezve, hogy olyan tőzsgyökeres magyar volt, hogy

fiának még az utazást sem akarta megengedni, mert különb népet úgy sem lát.

Ki ne ismerné Széchy Máriát, a murányi Vénust? a magyar amazont, a hősies lelkü asszonyt, kinek élete a költészet remekművei által megörökítve közkézen forog, szálló igévé vált? Igaz, hogy az ő élete nem volt minden tekintetben a nőiességnek netovábbja, igaz az is, hogy életének egy kritikus perczében ereje elhagyta és megtörött; de ez azért történt, mert rossz kezek közé jutott. Mihelyt jó kezekbe került, mihelyt oly emberre akadt, ki vele bánni tudott, meg tudta állani helyét.

Nálánál e tekintetben derekasabban viselkedett, mert végestelen-végig megállta helyét a derék Keczer Klára, férjezett Szinnyeyné, a magyar kardos menyecskének erélyes példányképe, ki Thököly várában szállott szembe a német zsoldosokkal. Ezen időkben az üldözésből kijutott a nőnemnek is. Ha a férfiak a börtönbe és vérpadra, — az asszonyok kolostorba zárattak. Az említetteken kivül a Balogh-, Fáy-, Kállay-, Szunyogh-családoknak nem egy tagja végezte életét a cseh és osztrák zárdák barátságtalan falai között.*

Nem igen lehet meghatóbb olvasmány, mint a Törökországban számüzetésben elhalt magyarok siriratai. A konstantinápolyi galatai templomban találjuk a Zrinyi Ilona sirkövét, mely úgy jellemzi őt, mint férfias szellemü asszonyt, a ki hősies munkát végzett el, ki nemének és századának disze volt, kit dicső tényei hiressé tettek az egész világon, ki lelki nyugalommal türte el a sorsnak legellentétesebb rendelkezéseit, egyenlő magaslaton állott a szerencsével, felette a szerencsétlenségeknek. Elhalálozott Nicomédiában, el van temetve a virágok mezején.

Valójában nemének remeke volt; nemcsak a kuruczoknak, de a magyar nőknek királynéja, a nemzetnek, a szó legnemesebb értelmében, nagyasszonya. Egész életén keresztül viselte a szenvedés töviskoronáját, vértanuknak volt a leánya, nővére, felesége, édesanyja. Mikor az ember az ő, valamint hozzátartozóinak nemes vonásait, a melyek a magyar faj

* *Hormayr*, idézett munka, I. kötet, 128. lap.

eszményesített kifejezését adják vissza, szemléli, mély megilletődés vesz rajta erőt. Feltünnek előttünk az antik remekirók, Aischylos, Sophokles sorsüldözött alakjai, egy Antigone, Oedipos, Prometheus, kiknek bünhődése oly megrázó erővel ecseteltetik. Csakhogy a görög tragédiákban ezen nagy üldözöttek az istenek haragját rendesen azért vonták magukra, mert az erkölcsi világrend örök törvényeivel jöttek ellentétbe. De a nemzeti nagy tragédiák személyesítőinek azért kellett az üldözések poharát csordultig kiüríteni, mert hazájukat szerették és annak szent ügyétől nem akartak elpártolni. A magyar történet megrendítő páthosza nyilatkozik meg az ő keserveikben, mely annyiszor hozott büntetést az érdemes, — kitüntetést és jutalmat az érdemetlen számára.

És így nem volt hiány a férfiakban sem. A gondviselés e tekintetben is kegyes volt hozzánk, hogy a szükséges vezérlő egyéniségeket liferálja, kik az ország hajóját irányítsák. Nem mondom én, hogy ezen korszak férfiai kifogástalanok, de — a kimaradhatlan fogyatkozásokat betudva — mégis a rendkivüli egyéniségek százada volt. Alig volt történetünkben oly korszak, a mely annyi kitünő tehetséget produkált volna, mint éppen ezen mostan vázolt század. Míg az örökös tartományokban, mint említettem, teljes meddőséggel és terméketlenséggel találkozunk, nálunk minden helyzet és probléma megtalálja a maga emberét.

Mikor a nemzet — azon áldatlan viszony folytán, mely közte és fejedelmei között létezett — nem volt képes a kellő módon a maga összeségében fellépni és azt az erőt kifejteni, mely exisztencziájának védelmére volt szükséges, minduntalan támadtak megfelelő személyiségek, a kik a nemzet törekvéseit és erélyét önmagukban egyesítve, annak élére állottak és a felvetett kédéseket megoldották.

A mint azok a kérdések, a melyek azon illusztris nevekkel elválaszthatlan kapcsolatban vannak, előtérbe fognak nyomulni, lesz alkalmam őket röviden jellemezni, hatásukat méltatni. Bár, Istennek hála, nem ismeretlenek a kortársak előtt, mert hiszen, hogy Kaziniczy Gábor szép, képletes kifejezését használjam, halántékaik körül a nemzeti hála boglárait füzte a történelem.

XI.

Az alkotmányos küzdelemnek és ellentállásnak legfontosabb alkatelemét a nemzetnek százados és kipróbált intézményei alkották. Ezen intézmények között első helyen áll az országgyülés, a törvényhozás, a nemzeti akaratnak exponense és képviselője. Az a feladat, a melyet a magyar országgyülés ezen nehéz időszakban teljesített, politikai bölcseség, jogérzet, hazafiasság dolgában nem áll mögötte a világ két első törvényhozó testületének, a római szenátusnak és angol parlamentnek. Különösen el kell ezt ismerni az alkotmány védelmében szerzett érdemeket illetőleg. Mert ha áll azon tétel, melynek imént kifejezést adtam, hogy a magyar nemzetet örök dicsőség illeti, miszerint azon századokban, melyekben a kontinens minden országában az alkotmány darabokra töretett, a magáét épségben meg tudta tartani, akkor különösen áll ez az országgyülésre nézve. Ez volt ugyanis azon tényező, mely az egyenlőtlen harczot leginkább vivta, és mely ezen küzdelemben nemcsak hogy nem roskadt össze, hanem azonkivül a reá bizott hivatást is, t. i. a törvényalkotás folytonosságát, képes volt fentartani. Az abszolutizmus minden fenyegetése és erőszakoskodása, a török uralom számtalan akadálya nem gátolták az országot abban, hogy gyüléseit meg ne tartsa, hogy törvényeket ne alkosson. Ezen korszak mindegyik fejedelme kénytelen volt országgyüléseket összehivni, kénytelen volt a törvények létrejöttét előmozdítani. I. Ferdinándtól husz dekrétumot birunk, Miksától hetet, Rudolftól tizenötöt, II., III. Ferdinándtól és I. Lipóttól mindegyiktől négyet-négyet. A magyar törvénytár latin terminológiája az egy országgyülésen hozott összes törvényeket dekrétumnak, végzeménynek nevezi; vannak dekrétumok, melyek nyolczvan-száz és azon felüli czikkelyből állanak. Így még az 1832—36-diki összes törvényczikkely is V. Ferdinánd király első dekrétumának neveztetik. Csakis 1844-ben szünt meg ez elnevezés, midőn a törvényczikkek már egyedül magyar nyelven jelennek meg a Corpus Jurisban, és általában egész rendszere a parlamentárizmus behozatala által úgy anyagi, mint alaki tekintetben

teljesen átváltozik. Ha már most ezen nagy eredményt, a törvényes működés folytonosságát általánosságban tekintetbe veszszük, akkor különösen két irányban kell a magyar országgyülések, illetve annak tagjai előtt meghajolnunk. Két körülmény az, mely lelkünket édes büszkeséggel és csodálattal tölti el. Abban az egyenlőtlen harczban, melyet az országgyülések vivtanak, mily megpróbáltatásoknak és veszélyeknek voltak annak tagjai kitéve, mennyi férfias jellemet kellett tanusítaniok. A tizenhatodik században az országnak hármas megoszlása, a törvényhozásnak csonka volta, a mikor erőteljes alapot nem érzett lábai alatt, nagyon megnehezítették az ellenállás lehetőségét. A tizenhetedik században a sikeres felkelések fokozták a nemzeti önérzetet, de az azután duló vallási viszály, mely az országgyülést két táborra osztotta, emberfeletti küzdelem elé állította a hazafias ellenzék tagjait.

A másik körülmény abban rejlik, hogy a szenvedélyek nem vadultak annyira el, a keserüség nem ment daczba át, rossz viszonyok nem hoztak létre oly nihilizmust, mely a törvényhozás működését állandóan megakasztotta volna. Elég arra a tényre utalni, hogy míg — mint az előző fejezetben erre hivatkoztam — a szomszéd Lengyelországban éppen a tizenhetedik században látjuk a törvényhozási szerv oly elfajulását, mely azt képtelenné tette, hogy törvényhozói funkczióit teljesítse, nálunk éppen ezen időszakban vitt az országgyülés saját kebelében oly reformokat keresztül, melyek őt mindenesetre munkaképesebbé tették. Elgondolhatjuk, hogy ha az országgyülés kissé szerencsésebb viszonyok között müködhetik, akkor minő sikeres eredményeket lett volna képes felmutatni. Valójában, ha az előbbi fejezetben, midőn a nemzeti királyok, a nemzet önálló életének nagy korszakát vázoltam, hivatkozhattam arra, hogy a magyar alkotmány egészségesebb alapvetést és fejlődést mutathat fel mint az angol, hogy a kormányzati erély és politikai szabadság oly összhangját tünteti föl, mint sehol Európában: akkor nem jogosulatlan a következtetés, hogy hasonló előfeltételek mellett a fejlődési folyamat nemcsak meg nem szakad, de mindnagyobb arányokat ölt magára. A mit a törvényhozás tényeiről így is ismerünk, indokolttá teszi ezen állításomat. Nézzük tehát ezen

tényeket, ismerkedjünk meg a törvények fontosabbjaival, kezdve azokon, melyek az országgyülés működési képességére vonatkoznak.

Salamon Ferencz kisebb történeti műveiben olvashatunk egy emlékiratot, melyet 1637-ben Esterházy nádor készített, mely az országgyülés számára egy egész házszabályi és tanácskozási rendi tervezetet tartalmaz. Ez kimerítő módon és szabatosan az egész tárgyalási anyagot felöleli, attól kezdve, hogy az országgyülés tagjai miképpen üljenek, tanácskozzanak, egészen odáig, hogy a kérdések, pl. királyi előadások, sérelmek mily sorrendben vétessenek fel. Ezen tervezetnek kétségtelenül érvényesülni kellett, mert hiszen, a mi fő, az országgyüléseknek működése nem volt meddő, az számtalan üdvös törvényben és végzeményben jelentkezik.

De különösen két nagy, organikus reform volt az, a mely ez időben végrehajtatott és a mely a törvényhozás hatályosságát és munkaképességét fokozta. Ezek között áll első sorban a személyes jelentkezés megszünte és a követküldéseknek a rendszeresítése.

Nem lehet azt mondani, hogy azok a hires országgyülések, mikor az egész nemesség például Rákoson megjelent és megjelenhetett, nem állott volna feladatának magaslatán. A mit ez országgyülésekről tudunk és a mikre hivatkoztam is, mindaz bizonyára nagyban és egészben kedvező véleményt ad ezeknek hazafiságáról és helyes politikai érzékükről. Csakhogy megvolt azon eredendő fogyatkozása, hogy tanácskozásra mégis csak tulságos nagy tömeg volt, de sokáig nem is volt együtt tartható, a mi azután gyakran a kibőjtölési proczedurára adott alkalmat, a mit például a Hunyadi Mátyás megválasztásánál Szilágyi Mihály negyvenezernyi hadával meghiusított.

Ezen rendszert váltotta fel a követküldésnek rendszere. Már a vegyes királyok alatt is találunk országgyüléseket, a hol követek jelentek meg; itt-ott egyes követek neve is ismerős, mint Almássy Ignácz (Pest), Kállay János (Szabolcs), Beöthy László (Bihar) az 1446-diki rákosi országgyülésen. Azonban állandó lett ezen gyakorlat a Habsburg-dynastia alatt. Törvényt erre idézni nem lehet, — mint sok más, fontos intéz-

ményünk — jogszokáson alapult, a melynek nagy szerepét jogfejlődésünkben ismerjük.

Ez volt oka, hogy Magyarországot *regnum consuetudinarium*nak, a szokások hazájának is nevezték. Körülbelül az 1572. évre tehetjük azt az időpontot, midőn a személyes jelentkezés végleg megszünt. Ekkor történt az, hogy Verancz esztergomi érsek, mint királyi helytartó, felszólítja a megyéket, hogy az eddigi szokás szerint az országgyülésre követeket küldjenek.*

A követek száma eleinte nem is volt meghatározva; volt eset, midőn egy megye több követet is küldött kettőnél. Definitivum ez irányban csak 1681-ben alkottatott, midőn az alsó tábla panaszkodott és sérelmet talált abban, hogy a királyi meghivó-levélben megyénként csak két követ hivatott meg, de ezen sérelemhez a felső tábla nem járult, és így a két követ száma 1848-ig meg is maradt.

A másik nagy organikus reform volt a törvényhozásnak kettéválása. Az országgyülés két részre, felső és alsó táblára oszlott meg, azonkivül az örökösödésen nyugvó mágnási rend ekkor nyerte meg a törvényes szentesítést. Ez az 1608 : I. törvényczikk és később az 1687 : X. törvényczikk által történt, mely megállapítja, hogy a felső táblán a főpapok és született főrendek, az alsó táblán pedig a megyék, káptalanok, szabad királyi városok és távollevők követei foglalnak helyet.

Úgy vélem, mindkét mozzanat helyes irányban indult, és hozzájárult alkotmányunk egészségének és hatályosságának emeléséhez. Hogy a törvényhozó testületnek két részből kell állani, az ma oly általános érvényü politikai tantétel, mely fölött komolyan vitatkozni alig lehet. Demokratikus és köztársasági alkotmányok, mint az amerikai és franczia, szükségét látták, hogy a törvényhozás egységes szervezetét megbontsák, hogy az egykamara helyett a kétkamara-rendszert fogadják el, mert ez által a nemzeti képviseletet teljesebbé, hatékonyabbá, a törvényhozást képesebbé és szilárdabbá tették. Hogy Magyarországon ezt más alapon, mint az örökösö-

* *Hajnik* Imre értekezése, Akadémiai Értesítő, 1873. évfolyam.

dés alapján, csinálni nem lehetett, az kétségtelen, minden más alkalmatos elemnek hijával volt.

Be kell ismerni, miszerint ezen reform szakítás volt a nemzet eddigi szokásaival és hagyományaival, mely, mint említém, más arisztokracziát mint a személyes érdemen és országos funkcziókon nyugvót, nem ismert. A nemzet ezen felfogáshoz a Habsburg-ház uralkodásáig hiven meg is maradt. Igaz, hogy Cziráky közjogának 47. §-ában olvassuk, miszerint Mátyás és Ulászló korában találhatók grófi és bárói nemzetségek, — liberi comites, barones naturales — fel is említ egy oklevelet, melyben II. Ulászló Drágffy Jánost és Györgyöt az örökös méltóságok sorába fölveszi, de ezek csakugyan kivételek voltak, a melyek a populus Verbőczianus jogegységén rést nem ütöttek. Ezen kérdés, az örökös főrendiség eredete, egy fiatal, tehetséges iró, Schiller Bódog által egy komoly és alapos munkában nagy közjogi és történeti tudással megiratott, mely sok becses dolgot tartalmaz.

De ha az örökletes főrendiség intézvényes szervezése szakítás volt a nemzet hagyományaival és politikai irányzatával, egyáltalán nem volt szakítás azokkal a végczélokkal, melyek felé a közélet utjai és irányai vezettek. Változtak a viszonyok és felfogások, de a végczélok, az alkotmány biztosítása és egyensulya fenmaradt, mint a törekvések és küzdelmek végpontja. Változtak a viszonyok annyiban, a mennyiben nagy vagyonok és állások képződnek, és ezek bizonyos állandóságra tesznek szert. A Thurzók, Nádasdyak, Esterházyak, Csákyak, Rákóczyak, Thökölyek, Homonnayak, Forgáchok, Czobor tekintélyes és nagy vagyonra tesznek szert, mely azután tovább is öröklődik. A nemzet elpusztíthatlan életerejének egyik kimagasló vonása, hogy azon időkben, midőn egyrészt a török fosztogatta az országot, másrészt közgazdasági politikáról szó sem lehetett, egyes pontokon a vagyonképződés oly nagy arányokat ölt. Tény, hogy az egész XVII. század folyama alatt ugyanazon nevekkel és családokkal találkozunk, vezérlő és vezető minőségben. A nemzet hangulatában annyiban módosulás állott be, hogy nem állotta utját, hogy ezen tényeknek következményei levonassanak. Módosulás, mondom, mert hiszen a nemzet mindig birt arisz-

tokratikus hajlamokkal, szeretett kitünni, előre menni, a ki föltünt és érdemeket szerzett, kiváló helyet adni felfogásában, társadalmi tagozatában. A demokrácziának különlegessége, az irigység, féltékenység kevesebb helyet foglal el a magyar, mint más nemzet közéletében. A magyar ember rokonszenvvel tekintett azokra, a kik jeles apáktól és ősöktől származtak, és nem ellenezte, hogy az ilyen egyéniség a közélet nagy versenyében, hogy egy sportkifejezést használjak, a közvélemény hatása folytán jobb startot kapjon. Ezen nézetekből kifolyólag, ezen korszakban egészen természetesnek látszott, hogy a kiváló és a közügy körül érdemeket szerzett egyének vagyonukat, előkelő állásukat fiaikra átszármaztatják, egy szóval, hogy az örökletesség ezen a téren intézményes alakot nyert.

Mint a hogy — Verbőczy felfogása szerint — egyedül a virtus, az erény és hazafi érdem az, a mi nemesít, úgy volt ez a főrendiségnél is, legalább akkor, mikor az első törvény, az 1608-diki, hozatott. Az a törvényhozás egyike volt a legkuruczabb országgyüléseknek, közvetlenül Bocskay felkelése után, Illésházy bölcs vezérlete alatt. Mint még látni fogjuk, ennek minden törekvése volt az alkotmányt, a politikai és lelkiismereti szabadságot biztosítani.

Ha valaki azt kérdezné, hogy mely országgyülések azok, a melyek legmaradandóbb nyomokat hagytak maguk után, ezt közibük kellene helyezni. A mágnásság azon időben a noblesse oblige elvének tisztességes mértékben eleget tett. A később előadandó események igazolandják, hogy azon nagy korszakban, melyben a közjog integritásáért küzdöttek, ők jártak elől. Sőt be kell ismerni, hogy az úgynevezett labancz és aulikus főrendek fenn akarták tartani az alkotmányt, és gyakran sikeres közvetítő szerepet játszottak.

Ha mindennek daczára a magyar főrendiház — különösen később — nem tudott a magyar közéletnek oly egészséges tényezője lenni, mint az angol lordok háza, annak okai a következőkben rejlenek. Először a korona azon politikájában, hogy a magyar mágnásokból udvari arisztokracziát törekedett csinálni osztrák és cseh mintára, és rést ütni a középnemesség tömör falanxában. A másik indok pedig az, hogy

ezen szervezésnek, az angol peerage-nak, azon két fontos alkateleme, a mely például az angol lordokat oly életerős, egészséges tényezőkké teszi, ez intézménynél mellőztetett.

Jelesen a főrendiséget oly módon kellett volna szervezni, hogy az illető családnak csakis egy tagja kapta volna meg a főrendiházi czimet és rangot, a többi megmaradt volna, úgy mint Angliában, commonner, a gentrynek, nálunk a nemességnek tagja. Ez egyrészt az illető főrendnek vagyoni és társadalmi poziczióját erősítette volna, másrészt a család összeköttetését fentartotta volna azon szélesebb társadalmi talajréteggel, amelyben, hogy ha lábukat megvethették volna, az csak az intézménynek javára szolgálandott volna. A másik mozzanatnak és követelménynek annak kellett volna lennie, hogy a főrendiséget egy bizonyos nexusba hozni a megyével, a helyhatósági élettel. A főispáni állás ezen czélra természetszerüen kinálkozott, de ennek kiépítése elmaradt. Ezen összeköttetés képezi az angol felsőháznak egyik áldásos különlegességét. Az angol közéletnek egyik legnagyobb alakja, az illető alkotmánynak leghivatottabb magyarázója, Disraeli, egy alkalommal a felsőházról beszélve, ezen különlegességet a következőképpen emelte ki.

»A lordok háza, daczára annak, hogy születési elven nyugszik, helyhatósági, területi jellegénél fogva egy képviseleti szenátus jellegével bir. Az angol ember, helyi és vidéki összeköttetéseinél fogva, melyet helyhatósági szervezetünk nagyban táplál, ha baja vagy sérelme van, bátran fordulhat lordjaihoz. Az ország bármelyik vidékén lakjék is, talál jó ismerőst, kihez fordulhat, ki felszólal mellette és érdekeit képviselheti. A cumberlandi ember elmehet Lord Lonsdalehoz, a cornwallisi felkeresheti Lord St Germaint, és ezek bizonyára el fognak követni mindent, hogy a földijükön elkövetett sérelem megtoroltassék.«

Nem lehet kétség az iránt, hogy ha ezen két követelménynek elég tétetik, ha a mágnásság nem zárkózik el, hanem folytonos érintkezésben és összeköttetésben marad a nemzeti életnek talajrétegeivel, ha belevegyül a hazafi érdekek és érzelmek nagy áramlatába, funkczióját egészen

másképpen teljesíti, — akkor a közügyek sok tekintetben más fordulatot vesznek.

Két más mozzanatot akarok még röviden felemlíteni, melyek az országgyülés helyes magatartásának bizonyítékai. Esterházy nádor előterjesztéséből tudjuk azt,* hogy a rendek táblája a szétválasztás után a kezdeményezési jogot magának követelte, és ezen akaratát keresztül is vitte. A parlamentáris élet sulypontja tehát ott volt, a hol annak lennie kellett, a politikai jogokkal felruházott nemzet képviseletében. Azt is kiemeli, hogy a követek egymás között tanácskozásokat tartanak, megállapodnak a követendő eljárásra nézve, és így elkészülten jönnek az országos ülésekre. A miben megállapodtak, a mellett meg is maradnak. Rábeszélésre és fenyegetésre nem hajtanak. Ezen előzetes értekezletek megtartása, a mit ma egészen természetesnek találunk, sem ment könnyen. Így tudjuk, hogy az 1613-diki országgyülésen Pethő László kamarai elnök tiltakozik ellene, hogy a követek Mladossevith Horváth abauji követ lakásán összejönnek és tanácskoznak.** Hogy erre nem hajtottak, az világos, de mutatja, hogy minden talpalattnyi földet, melyen állottak, nehéz küzdelemmel kellett megtartani. Ennek következtében nem is kerülte el figyelmüket azon szempontnak érvényesítése, a mi az országgyülés tagjainak függetlenítésére vonatkozik. Az 1649 : XLIV. tcz. az, mely ez irányban intézkedik. A mit ma összeférhetlenségnek nevezünk, az kimondatik a vámhivatalnokokra és ügyvivőkre nézve, tricesimatores et procuratores.

Azonkivül, az országgyülés tartama alatt, sem az egyházi és világi főrendek közül hivatalt vagy tisztséget — munera — nem vállalhat el becstelenség következménye — sub poena infamiae — nélkül, az adományozó és elfogadóra nézve. Önérzetes és méltóságteljes a magatartásuk a koronával szemben. Midőn megjelennek a király és királyné előtt, hódolattal közelednek feléjük, de megkövetelik, hogy mindketten kezet fogjanak velük. Ezen ősi szokás fennáll egész I. Lipótig,

* *Toldy* Ferencz, Galantai gróf Esterházy Miklós munkái. Bevezetés, 3. lap.

** *Zsilinszky* Mihály, Az országgyülések vallásügyi tárgyalásai. III. kötet, 69. lap.

ki azután, saját kárára és az ország vesztére, szakít még azon kevés jó szokással is, mi odáig fennállott.*

A döntő természetü szempontot azonban a törvényhozás értékének megitélésénél az a körülmény képezi, hogy t. i. rendeltetésének miképpen tett eleget, működésének milyen volt a tartalma és becse. Ha már most a magyar országgyülés eljárását ezen mértékkel mérjük, akkor valójában irányában a legnagyobb elismeréssel kell viseltetnünk, mert kötelességét hiven és ernyedetlenül teljesítette. Az emberileg lehető megtörtént, hogy az ország jogai megoltalmaztattak, a sérelmek orvosoltattak, az érdekek előmozdíttattak.

Ha a törvényhozás működése sok tekintetben akadémikus értékkel birt, annak oka nem az országgyülés akaratán mult, hanem azon két körülményen, melyek hatalmi körén kivül estek, egyrészt hogy a korona, mely a törvények végrehajtására volt hivatva, mindenben ellene dolgozott, másrészt, hogy az ország a megfelelő kormányzati apparátussal nem rendelkezett. Messze vezetne a hozott törvényeket még csak kivonatosan is ismertetni, de néhányat, nagy fontosságuknál fogva, fel akarok említeni. Egyik részét most említem fel, a többieket kapcsolatosan azon eseményekkel, melyekkel összefüggnek.

II. Ferdinánd alatt találjuk beczikkelyezve az ország törvényei közt az első hitlevelet, mely akkor sokkal terjedelmesebb volt mint jelenben, a mennyiben most öt, de akkor tizenhét pontot tartalmazott. A királyi hitlevél nálunk az alkotmány egyik legfontosabb intézményes biztosítékát képezi. Míg a királyi eskü az alkotmánynak vallási, a hitlevél a politikai biztosítékát alkotja.

Ezen intézményben jut kifejezésre a koronázásnak kétoldalu szerződésszerü jellege, azon követelmény, miszerint a magyar királyi széknek elfoglalása, minden körülmények közt, még ha örökség is képezi a trónhozi igénynek jogczimét, bizonyos feltételekhez van kötve. Ezeket a feltételeket király és nemzet közmegegyezéssel állapitják meg, ennek az okmánya a királyi hitlevél, a diploma inaugurale.

* *Acsády* Ignácz, Magyarország 1680-ban.

Említettem az előbbi fejezetben, hogy ezen eljárás más országban is divatozott. Felhoztam, hogy különösen a német birodalomban és Lengyelországban eszköznek tekintetett arra, a koronát minden jogaiból kivetkőztetni, és kiemeltem, hogy a magyar törvényhozás tartózkodott attól, hogy ezen sikamlós lejtőre rálépjen, még Dobzse Lászlót sem korlátozta jobban mint Mátyást. A Habsburg-uralom alatt I. Ferdinándnak esküje be lett a Corpus Jurisba czikkelyezve, de koronázási hitlevele ott nem foglaltatik. Tudjuk ugyan, hogy megválasztása előtt, 1526 november 30-án kiállított egy oklevelet, melyben az ország minden jogainak és szabadságainak fentartását biztosította, de ez a Corpus Jurisba be nem igtattatott.* Miksa és Rudolf trónralépténél ilyen okmányok nem fordulnak elő, de lényeges változás állott be Mátyás koronázásánál. Ez bátyja, Rudolf életében történt, a már említett 1608-diki országgyülésen, mely a király és nemzet közti jogviszony szabatosítását illetőleg is érdemlegesen előre vitte a dolgokat. Az 1608-diki törvényczikkek két részre oszlanak: koronázás előtti és utáni czikkekre. A koronázás előtti czikkeknek az képezi a tartalmát, hogy ezek azon feltételek foglalatját képezik, melyek folytán Mátyás megszerzi a koronát. Ezek tehát lényegükben, ha nem is formailag, a hitlevél természetével birnak. Derekas dolog, hogy ezen törvények bevezetésében azon igen korrekt kijelentést találjuk, miszerint Rudolf a koronát immár leteszi, kéri éppen úgy magát esküjétől felmentetni, mint a hogy ő is alattvalóit az iránta való kötelességek alól feloldja. II. Ferdinándnál már a hitlevél kérdése tovább fejlődik, miután őalatta a formális beczikkelyezés meg is történt. A mi azóta, még pedig ily alakban, állandósul is. Igaz, hogy ezen hitlevelek később is éppen úgy megszegettek, mint előtte, de mikor a korona a hatalmaskodással felsült és kénytelen volt a törvényes alapra rálépni, ezen alap mégis csak szélesebb és szilárdabb volt. Ebben rejlik ezen reformnak fontossága, valamint abban, hogy becses adatot tartalmaz a törvényhozás hasznos és épületes tevékenységének kitüntetésére.

* *Szalay*, idézett munka, IV. kötet, 27. lap.

Ezen hitlevél akkoron tizenhét pontból állott. Ezek közül a tizenkettedik azon rendelkezést tartalmazza, hogy azon szövetség, mely Csehországgal és az örököstartományokkal a bécsi békekötés alkalmából köttetett, érvényben maradjon. Mikor elébb az osztrák dolgokat tárgyaltam, szólottam a Bruderzwistről im Hause Habsburg, és azon törekvésekről, melyek részint Mátyás, részint az osztrákok részéről keletkeztek, hogy a Bocskay-felkeléssel és azután Magyarországgal szövetségre lépjenek. Mátyásnál döntő érzés volt az uralkodóház veszélyeztetett helyzetén segíteni, a koronához jutni; az osztrákok és csehek saját jogaik biztosítását tartották szem előtt. A Bocskay-felkelésnek és a bécsi békekötésnek hazánk közjogát érintő részét, összefüggésben az arra szolgáló mozzanatokkal, később fogom tárgyalni, most csak ezen szövetségre vonatkozólag kivánok néhány körülményt kiemelni. A szövetség olyképpen eszközöltetett, hogy először is a magyarok és csehek között köttetett az meg, mely is egy frigylevélben jutott kifejezésre, mely két okmány alakjában lett kiállítva, teljesen azonos tartalommal, és így lett az intézmény törvénytárunkba beczikkelyezve.

Az első okmány a magyar. »Literae Hungarorum Bohemis etc. datae.« Alá vannak irva: Forgách Ferencz, Náprágyi Demeter, Redovitius Péter, Lépes Bálint, Erdődy Tamás, Thurzó György, Istvánffy Miklós, Forgách Zsigmond, Révay Péter, Dóczy Endre, Lippay János, Batthyány Ferencz, Zrinyi Miklós, Kollonich Siegfrid, Széchy Tamás, Keglevich János, Balassa Imre, Turóczy Benedek, Gelsei Pethő György, Szombathelyi György, Kéry Ferencz, Magyari Imre, Cziráky Mózes, Koháry Péter, Hernionchich Kristóf és Kitonich János. E két utóbbi Horvátország részéről, mint Mátyás megbizottai. Továbbá Illésházy István, Mágocsy Ferencz, Drugeth György, Thurzó Szaniszló, Thököly Sebestyén, Hoffmann György, Horváth Mladossevith Péter, Ostrosith András, Vizkelety Tamás, Apponyi Pál, a Bocskay megbizottai.

A második a cseh. »Literae Bohemorum etc. Hungaris datae.« Aláirva: Sternberg Ádám, Waldstein Ádám, Lobkowitz Poppel, Klenoveho János, Gersdorff György, Vostravecz János Csehországból, Liechtenstein Károly, Salmis Veikard, Hodiczky

György, Zaubeg Vilmos, Zahredczky Wenzel, Golcz Gunther Morvából. Malczon János, Rossbor Frigyes, Henscher Kristóf Sziléziából, Ponikon Fábián, Kindler Sebestyén, Loben Miksa, Gasto Ábrahám Felső- és Alsó-Lusatiából.

Ebben a frigylevélben a szerződő felek kötelezik egymást »ut bonam vicinitatem et mutuum amorem sincere colemus et ultro citroque commercium Christionorum liberum omnibus relinquemus«. A mi azt teszi: »Hogy kölcsönösen jó szomszédságot tartanak, egymás iránt szeretettel viseltetnek, és innen és túlnan a szabad forgalmat biztosítják.« Természetes, hogy itt a jó szomszédságot abban az értelemben kell venni, a mely a nemesebb felfogásnak megfelel, hogy t. i. egymást kölcsönösen segítik, éppen úgy, mint a jó szomszéd segíteni fog, ha tüz támad, az oltás művében.

Hasonló tartalmu szövetséglevél köttetett február 1-én 1608-ban az osztrák rendek és Magyarország között. Ezen szövetséglevél azonban a Corpus Jurisba beczikkelyezve nincs, habár annak tartalma ösmeretes. A czél főleg a bécsi békekötés, a kölcsönös jogok biztosítása volt, éle Rudolf ellen volt irányozva Mátyásnak czége alatt, mert a békés megoldás lehetősége ki volt zárva. Első sorban itt igen jellemző és figyelemre méltó egy kifejezés, mely is bizonyítja, hogy őseink még a szavak megválogatásánál mennyi óvatosságot tanusítottak, nehogy egy kétértelmü kifejezés folytán közjogi hátrány származzék. — Ugyanis midőn a kölcsönös segélyről van szó a jogvédelem szempontjából, nem a viribus unitis, az egyesült erők, hanem a conjunctis viribus, az összetett erők szót használják, a mi egyszerüen azt jelentette, hogy a két ország között létezik érdekközösség, de nem birodalmi egység, a mi az unitis szónak megfelelne. Az érdekes a dologban az, hogy ezen kifejezést két oly megrögzött centralista, mint Biedermann és Lustkandl is idézik, még pedig azt akarván bizonyítani, hogy közöttünk azon időben is reál unio létezett.* A conjunctis viribus nemcsak az elmélet és kötések

* *Lustkandl*, Das ungarisch-österreichische Staatsrecht, 191. lap. — *Biedermann*, Geschichte der österreichischen Gesammtstaatsidee, I. kötet 25. lap.

terén rekedt meg, de tettekben is érvényesült, a mennyiben a szövetségesek haddal indultak Prága ellen, Rudolf ellenállását megtörendők. Sterboholban, Csehországban 1608-ban junius 29-én uj konfederáczió alakult, melyhez a morvák is csatlakoztak, a már említett Zierotin vezérlete alatt. De ezen szövetségek a Corpus Jurisba beczikkelyezve nincsenek. Itt adta elő Zierotin a magyaroknak, Illésházy- és Thurzónak, Tschernemblnek azt osztrákok részéről tervét azon állandó szövetségre, mely is Magyarország és az összes osztrák tartományok közt kötendő lett volna. Ezen frigykötés ugyanazon alapgondolatból indult ki mint az 1867-iki kiegyezés, a kölcsönös biztosság és szabadság együttes erővel való védelméből. Zierotin az országgyülések által delegált senatusnak tervét kontemplálta, különösen hangsulyozva lett a kormány felelőssége.*

Ezek az eszmék Mátyásnak is tetszettek mindodáig, míg a koronát megnyerte. Mikor ez megtörtént, Rudolf el is halálozott, kezdett az egész tervezet kényelmetlen lenni, még pedig mindkét irányban, az alkotmányosság úgy, mint a szövetségi eszme a monarchia népei között.

Ezen fonal azonban tovább füződött, a mennyiben 1614-ben Linczben Mátyás az összes országgyülés küldötteit egybehivta, de a mint megjöttek és Mátyás és Khlesl meglátták azt a hatalmas gyülekezetet, formaliter megrémültek tőle. Tudvalevő, hogy ezen gyülés a törökkeli háboru kérdésében hivatott össze. A magyar országgyülés is küldött oda követeket Náprágyi Demeter kalocsai érsek vezetése alatt. Ez Zierotin tanusága szerint ** egy gyönyörü beszédet tartott, mely a magyar nemzetnek nagy respektust szerzett. Ebben különösen pénzbeli segítséget kért az ország számára, idegen katonára nincsen szükség, a kellő fegyverest a magyarok is ki tudják állítani, főleg miután a külföldi zsoldos nép oly igen meggyülöltette magát. Határozathozatalra azonban a sor nem került, mert Khlesl, félve a következményektől, ha a császár országai meg találnak egyezni, még azt is kereszt-

* *Chlumetzky,* Carl von Zierotin, 648. lap.

** Ugyanott 842. lap.

tülvitte, hogy a követek valahogy közösen ne tanácskozzanak és az érintkezés is irásban történjék.*

Az említett történetiró nagyra is van Khlesl ezen állítólagos diadalával.

Az eszme nem aludt el. Mikor a csehek Ferdinánd biztosait az ablakon kidobták, érezték szükségét annak, hogy a magyar országgyüléssel a frigy szempontjából érintkezésbe lépjenek. Egy kitünő tudóst, Jesseniust, küldtek Pozsonyba. De ennek küldetése Ferdinánd emberei által meg lett hiusítva. Határozott lépés történt akkor, mikor Bethlen Gábor vette a dolgokat kézbe. Az általa összehivott beszterczebányai országgyülésen a szövetségi kérdés konkrét alakban jelentkezett.**

Ezen országgyülés egy rendes okmányt készített el, melynek főbb pontjai ebből állottak: a szövetség Magyarország és az örököstartományok között állandó és felbonthatlan. Teljes véd és dacz jelleggel bir. A szövetséglevél beczikkelyezendő és minden országgyülésen felolvasandó. — Az osztrák tartományok a magyar végvárak fentartására évi segélyt fizetnek. Az országok között szabad a kereskedelmi forgalom, valamint közös pénzláb állapíttatik meg. Vitás esetekben egy közös biróság állíttatik fel. Ez a szövetség Cseh-, Morvaország, Szilézia, Lusatia, valamint felső és alsó Ausztria részéről elfogadtatott és annak védnökei megválasztattak. Természetesen ennek hatályos védelmét, a fegyver biztosítékát, a győzelem képezhette volna. De ez nem jutott ki osztályrészül a XVII. század ezen kiegyezésének.

A későbbi, II. Ferdinánd alatti események, az ő általa keresztülvitt ellenforradalom végleg elvágta utját annak, hogy a monarchia két állama az alkotmány védpaizsa alatt hozza összhangba érdekeit. A hitlevélnek 12-ik pontja, mely is ezen kötések fentartását biztosítja, még I. Lipót alatt is fennállott. Később azután a hitlevél tizenkét pontja leolvadt ötre, és a szövetséget illető feltétel kimaradt belőle. Két század multán lett csak azon eszme, hogy hazánk nemcsak az

* *Krones*, id. munka III. kötet 387. lap.

** *Demkó* Kálmán, Magyar-cseh konfederáczió és beszterczebányai országgyülés 1620-ban. Századok, 1886-iki évfolyam.

uralkodóházzal, de Ausztriával is szerződött, ujonnan felvéve és megkötve. Igaz, hogy jobb későn mint soha, de hogy ezen egész idő alatt tisztán a korona és illetve annak politikája képezte a kapcsot közöttünk, azt szerencsés megoldásnak csakugyan nem lehetett tekinteni.

Ezen elébb említett szövetségek nagy szerepet játszottak a Deák és Lustkandl-féle vitában. Ezen tudákos osztrák professor ugyanis 1863-ban a már elébb idézett »Das ungarisch-österreichische Staatsrecht« czímü vastag könyvet irt, mely is sofismák, csavarítások, helytelen közjogi idézetekkel van tele.

Ily módon akarta a magyar alkotmányt sarkából kiforgatni és a birodalmi egység számára hiveket toborzani.

Az egész terjedelmes munka annak a bebizonyítására szolgált, hogy hazánk és Ausztria között nem personal, de reál unió volt, hogy a Schmerling-féle alkotmány nem vesz el az országtól virtualis jogot, hogy régebben is voltak közös országgyülések, és hogy így a központi parlamentnek történeti jogosultsága van. Deáknak nem volt nehéz kimutatni, hogy közös országgyülésről szó sem volt, hanem hogy két küldöttség tárgyalt egymással, hogy ezen frigy és más akárhány nemzetközi szerződés közt, melyeket teljesen szabad és független államok kötnek egymással, semmi külömbség nincs. Végezetül még azt a malicziát is elkövette letepert ellenfelével, hogy, miután ezen egész szövetségi akczió abból származott, hogy az uralkodó, Rudolf, trónjától megfosztassék, azt a kérdést intézi Lustkandlhez: »Hogy vajjon jövőre is hasonló frigykötést akar létrehozni Magyarország és Ausztria között?« *

Nem lehet említés nélkül hagyni a törökkel kötött zsitvatoroki békekötés beczikkelyezését sem. Ez volt az első békekötés, mely a törökkel a paritás alapján köttetett.

Ezt úgy kell érteni, hogy az eddigi békekötések a szokásos nemzetközi formák teljes mellőzésével, tisztán a szultánnak egyoldalu kegyelmi tényei voltak. A jelen esetben azonban mindkét részről meghatalmazottak működtek, az

* *Deák* Ferencz, Adalék a magyar közjoghoz, 51. lap.

instrumentum kölcsönös megegyezéssel állapíttatott meg és cseréltetett ki. Ennél a békekötésnél szünt meg az évi tributum fizetése is, habár ez esetben, még utoljára egyszer s mindenkorra, 200,000 tallér ajándék köttetett ki. Magyar közjogi szempontból a beczikkelyezés bir nagy fontossággal.

Tanusítja ez a magyar törvényhozás helyes érzékét a nemzetközi szerződések fontosságát és jelentőségét illetőleg. A magyar törvényhozás már akkor belátta és érvényesítette azt a politikai felfogást, hogy a nemzetközi viszonyok és vonatkozások hatósága alá tartoznak, hogy az ország a törvényhozás beleegyezése nélkül jogokat nem szerezhet, kötelességet nem vállalhat. Ezen ténynek jelentőségét megmagyarázza azon körülmény, hogy Angliában a kérdés jogilag még ma is úgy áll, hogy a nemzetközi szerződések megkötése tisztán és egyedül a korona praerogativája és ebbe a parlamentnek beleszólása nincs.*

A magyar országgyülés tehát már a XVII. század elején az egyedül korrekt álláspontra helyezkedett. Fájdalom, később sem a vasvári és karloviczi békekötésnél, sem a többi nemzetközi egyezményeknél ezen preczedens betartva nem lett. Csakis 1879-ben, a berlini békekötés beczikkelyezésénél sikerült a törvényhozásnak ez irányban a teljes alkotmányosság végső következményeit levonni.

Nem politikai természetü intézkedések az 1547-iki országgyülés nehány törvénye, melyek a jobbágyok szabad költözködési jogát helyreállítják, nemcsak, hanem annak rét- és földirtásaira, valamint szőllőültetéseire tulajdonjogot adnak. Nem egészen egy félszázaddal a boldogtalan emlékü 1514-iki pórlázadás után, a törvényhozás birt annyi józan felfogással és emberséggel, hogy a statu quo ante-t helyreállítsa és elejét vegye azon gyülölködésnek, mely is, mint előadtam, a szomszéd Ausztriát még azután is a polgárháboruk szinhelyévé tette.

Az indokolás így hangzik: »Mivel pedig néhány év óta a hajdan virágzó Magyarországnak semmi sem ártott

* *Todd*, Parliamentary Government of England, II. kötet utolsó fejezet.

inkább, mint a jobbágyok elnyomatása, kiknek jajveszékelése felszáll Isten szine elébe, azért a Mindenható haragjának elhárítására, Ő Felségének is intésére, egyhangulag végezték a rendek, hogy a nyomoru pór szabadságát, melytől az elébbi években elejtetett, ismét visszanyerje, és azontúl egyik urtól a másikhoz szabadon költözhessék.« Mint ezen idézet tanusítja, ezen törvényt a korona kezdeményezése folytán egyhangulag hozta az országgyülés. Tanusítja ez különösen, hogy a fejedelem és nemzet közös akarata mire lett volna képes. Fájdalom, csak kivételes volt, hogy a korona érzékkel birt a nemzeti érdekek iránt.

A törvények magokban mit sem érnek, ha azoknak foganatosításáról gondoskodva nincs. A nemzet tehát nemcsak a törvények meghozatalára, de azok végrehajtására is sulyt fektetett. A választási elv tudvalevőleg, a nemzet-souverainitás ezen kifejezése, állami alkotásunk egész lépcsőzetén, a csucstól le a talapzatig, érvényesült, a fejedelemtől kezdve le a szolgabiróig. A választási eljárás volt a szabály.

A nádorispánságról futólagosan már szólottam az elébbi fejezetben. Rámutattam arra, hogy ezen intézmény formája, ha kivülről is vétetett, azonban eleven tartalommal itten töltetett meg, a mint a közjogi fejlődés folyamatában a politikai követelmények jelentkeztek. Említettem a nagy Gara Miklós nádorispánt, a ki minden valószinüség szerint ezen intézményt saját hosszu harminczéves kormányzata alatt kiépítette. Szólottam Mátyás királyról, a ki ezen eredményeket összefoglalta, kodifikálta.

Az 1488-iki végzemény kizárólag a nádorispánról szól, megállapítja annak hatáskörét, a melyet a mai fogalmak szerint úgy lehet meghatározni, hogy egy személyben miniszterelnök, belügy-, honvédelmi miniszter, főhadvezér. Ezen hatáskörnek talán legszebb részét az képezi, hogy mindanynyiszor közbenjáró korona és nemzet között. Mennyire képviselte a nádorispán a nemzet szemében az állami és kormányzati egységnek eszméjét, tanusítja azon körülmény, hogy, midőn 1535-ben Zápolya és Ferdinánd egymással békét kötöttek és az országot felosztották, meg lett állapítva, hogy egy közös nádorispán választatik mindkét országrészre. Ily

módon akarták a kettős királyság hátrányait enyhiteni. Ez azonban keresztül nem lett vive, nemcsak, hanem midőn Nádasdy Tamás, Ferdinánd nádorispánja meghalt 1562-ben, egész 1608-ig ez állás nem töltetett be.

Ezen tény, mint majdnem mindegyik, melyek ezen zaklatott időben keletkeztek, jellegzetes minőséggel bir.

Nádasdy Tamás igen tehetséges, tanult ember és az ügyek élére való egyéniség volt. Mint már elébb is említém, ő is részt vett az akkori emberek szinváltozásaiban, hol Ferdinánd, hol Zápolyának volt hive, igazában mégis csak azért, mert mindegyiknél a pro és contra körülbelől ellensulyozódott, ugyannyira, hogy minden el- és visszapártolásnak meg volt a maga tárgyilagos indoka. Utoljára is, még pediglen véglegesen, Ferdinándhoz csatlakozott, kinek nádorispánja is lett. Ezt a fontos állást a korona és nemzet közötti összhang szellemében töltötte be. Még sem volt persona grata, olyannyira nem volt az udvar inyére, hogy halála után tudni sem akartak a nádorispán választásáról.

Az 1608-iki országgyülésnek lőn fentartva rendet csinálni, még pedig úgy, hogy a korona ajánl a rendeknek két katholikust és protestánst és ezek közül választanak majdan tetszésök szerint.

Itt is volt még nézetkülömbség Mátyás király és a rendek között, mert ez megfordított eljárást akart, hogy a rendek jelöljenek és a király válasszon, de végre is a király kénytelen volt engedni.

Az első ily módon megválasztott nádor a protestáns Illésházy volt, utána Thurzó György jött, szintén protestáns. Mindkettő disz- és tekintélylyel töltötte be állását. Ugyszintén a katholikusok közül az első, Esterházy Miklós a családnak megalapítója, ki korának egyik legeszesebb embere, habár az volt, a mit aulikus embernek neveznek, mégis elég korrekt alkotmányos érzésü egyéniség. Később a nádorispánnak magatartásában is hanyatlás állott be. Csakis Wesselényi, mint látni fogjuk, bir igazi érzékkel a nádorispánság nagy hagyományai iránt, a többinél azután az egyensuly az osztrák irányban felbillen.

Annak az elvi ellentétnek, mely az uralkodóház és

nemzeti felfogás között létezett, sehol sem kellett természetszerüleg oly kézzelfoghatólag megnyilatkozni, mint a kormányzat terén, különösen azon szerveknél, melyek a hatalmi érvnek voltak tényezői, a hadügy, pénzügy és az ezeket igazgató fejedelmi felségjogok terén. Úgy a fejedelmek, mint az osztrák miniszterek mindent elkövettek arra nézve, hogy a magyar hatóságok alárendelt közegekké váljanak. Daczára annak, hogy volt magyar államtanács és kanczellária, melynek élén rendesen egy püspök állott, kinek kezében volt a királyi nagy pecsét, mégis, a mennyire csak lehetett, a rendeletek az osztrák udvari kanczelláriától adattak ki császári pecsét alatt. Volt magyar udvari kamara is a pénzügyekre, még pedig Pozsonyban, Lőcsén, Kassán is állítottak fel expositurát, de a bécsi udvari kamara a pénzügy, valamint a vámok, az úgynevezett harminczadok feletti rendelkezést egészen magához ragadta. Még inkább állott ezen viszony a hadügyet illetőleg, melynél a hatóság a Hofkriegsrath, a főkapitány, a parancsnok mindig idegen volt, a ki egész passzióval tiport össze-vissza minden jogot és érdeket. Az országgyülés tudta kötelességét, minden alkalommal intézkedett, számtalan törvényre lehet ez irányban hivatkozni. Itten is az 1608-iki törvényhozás tette le a garast, mert a X. tczikk világosan elrendeli, hogy idegen hatóságok az ország ügyeibe ne avatkozzanak, az országtanács és kanczellária tekintélye és méltósága megóvassék. A kormány felelőssége is nem egyszer kifejezésre jut.

Így már Rudolf uralkodása alatt találunk egy tanuságos törvényt, az 1588 : XLVIII. tczikket, mely is a felelősséget gyakorlatilag is alkalmazza, jelesen kimondja, hogy, miután Debreczeni György altárnokmester és királyi tanácsos, Ő Felsége mindkét rendü tanácsosait előtte és az országgyülés előtt megrágalmazta, ennek következtében őt hűtlenség bünében elmarasztalják. Igaz, hogy ezen elmarasztalásnál némi homály uralkodik, mert nem tudtam rájönni, hogy Debreczeni a kurucz vagy labancz bosszunak lett-e áldozata. De ezen körülmény az elitélés közjogi jelentőségét nem változtatja meg.

Különösen nagy sulyt fektetnek a rendek az pénzügyi felelősségre, úgy hogy már az 1597 : XI. tczikk intézkedik,

hogy az összes közegek számadás alá vonassanak. Ki kell mondani, hogy mindezen helyes czélzatu törvények csakis irott malasztot képeztek, mert a mi azoknak igazi végrehajtását lehetővé tette volna, a koronának részvéte, ez egyszerüen elmaradt. Ennek folytán keletkezik az a magyar különlegesség, a sérelem, a gravamen, mely is tulajdonképpen egész 1848-ig az országgyülésen állandóan napirenden van. Az az ujabb időben oly gyakran hangoztatott kifejezés, junktim, is a sérelmek tárgyalásával van szoros összefüggésben, a mennyiben azon vitás kérdés, hogy mi tárgyaltassék elébb, a sérelem vagy a királyi előterjesztések, oly módon lett megoldva, hogy a tárgyalás kapcsolatában — junktim — történjék. A Habsburgház uralma nyitja meg nálunk a gravaminális országgyülések sorozatát, vagyis ennél kezdődik a nemzet érdekeinek elhanyagolása, jogainak számba nem vétele. A sérelmek lényegét ezen mozzanatok képezik, a törvények meg nem tartása, a fejedelem nem lakik az országban, idegen tanácsosok és hatóságok gyakorolnak befolyást, a zsoldos hadak istentelenségei és az ország gazdasági érdekeinek feláldozása az örököstartományok hasznára. Magyarország nyerstermelő ország, terményeinek tehát piaczot keres, és az örököstartományok azok, melyek erre a czélra alkalmasak, anynyival inkább, mert más oldalról az osztrák iparczikkek már akkor beözönlenek az országba. Követeli tehát az országgyülés ezen említett gazdasági czikkek számára a vámmentességet, a szabad bevitelt. Ámde ezen jogos követelésnek utját állják az osztrák agráriusok — hogy ezt a mostanság gyakran hangoztatott kifejezést használjam — törekvései, a kik a magyar jobb minőségü termények versenyétől fáznak. El is érik a céljukat, mert például I. Rudolf egy oly törvényczikket, mely is a magyar boroknak Ausztriába való szabad bevitelét követeli, nem szentesit. Ettől az időtől fogva ezen kérdés nem nyugszik. Hazánk gazdasági kizsákmányolása már a XVI. században kezdődik, hogy azután mindinkább nagyobb mértékben mutatkozzék.

Jogsérelem és osztrák politika nálunk tényleg párhuzamosan jelentkeznek. Igazában ezek már először I. Ferdinánd idejében keletkeztek. Őalatta az elintézés azonban még elég

simán ment. Több indok játszott erre közbe, éppen úgy, mint arra is, hogy a tárgyalások később mind viharosabbá váljanak. Acsády t. barátom történetében ezt a folyamatot finoman és helyes érzékkel tárgyalja. Ferdinánd helyzetének lényege abban állott és ez adta meg magatartása számára az irányt, hogy ő még ösmerte Magyarországot mint független és erős államot, melynek ereje neki imponált, de nem is érezte eléggé biztosnak magát, így tehát csinján kellett bánnia az emberekkel.

Nagy gondot fordított országgyüléseire, mindössze gondolom huszat tartott, maga eljött ezekre, érintkezett, barátkozott az emberekkel, kezet fogott, parolázott velük, panaszaikat meghallgatta, esetleg kellemetlenkedéseiket is eltürte. Magával a törvényhozással való eljárása lehetőleg parlamentáris volt. Az országgyülés felterjeszti a törvényeket szentesítés végett 1543-ban, ő ezt egy terjedelmes válaszban teszi, tele jóindulat nyilvánulásával és értelmes nézetekkel, hogy az egész válasz a törvényczikkek közé beigtattatott és a Corpus Jurisban olvasható.

Miksa alatt rosszabbra fordul a világ. Az a Magyarország, a melyet ő ismer, még alakjában sem tünteti fel Hunyadi Mátyás országlásának nyomdokait, az össze van törve, darabokra tépve, nem tud azzal az erőhatalommal fellépni, mely félelmet és rettegést keltsen. Azt is hiszi, hogy a korona már teljesen biztosítva van és azért nem is takarja, hogy a szeg fejét a zsákból ki ne üsse. A rendek eleinte el vannak álmélkodva, midőn uj theoriáit fejtegeti, nem is igen tudják, hogy mit feleljenek. De már őalatta is vannak izgatott, zajos jelenetek.

Istvánffyban olvasható,* hogy 1563-ban a rendek azzal fenyegetőznek, hogy visszamennek Ázsiába, ha sérelmeik nem orvosoltatnak. Egy más alkalommal, midőn Miksa nincs jelen, de ott van fia, Rudolf, az ifjabb király, orkánszerüleg tör ki a rendek elkeseredése. Felkérik őt, hogy járjon közbe atyjánál, hogy szabadítsa ki őket azon szolgaság- és elnyomásból, mely Ő felsége uralkodása alatt hozatott be, és azelőtt ösme-

* Historia Regni Hungariae, 262. lap, 1758. bécsi kiadás.

retlen volt.* Ez a tapasztalat nem sokat fogott Rudolfon, mikor ő átvette az uralkodást, az csak arra szolgált, hogy szabad folyást engedjen különczségeinek, a fejedelmi mindenhatóság gerjedelmeinek. Alig jön az országgyülésre, maga helyett küldi testvérét, Ernő főherczeget. A nemességből Csányi Bernát, Geszteli György, Megyeri, a főrendek közül Batthyány Boldizsár és Nádasdy Ferencz vezérlik az ellenzéket, a kik kijelentik, hogy megtagadják az adót, ha a sérelmek nem orvosoltatnak. Így megy a dolog országgyülésről országgyülésre, míg a nemzet végre belátja, hogy nyomatékosabb érvekre van szükség, melyeket azután Bocskay István foganatosít.

XII.

Az országgyülés mellett egy másik tényező is kezd ez időszakban érvényesülni, mint közéletünknek oszlopos tényezője, mint alkotmányunk egyik erőssége, és ez a megyei intézmény. Az 1848-iki törvényhozás maga volt az, mely ezen történeti ténynek elösmerést nyujtott s a XVI. tczikkben a megyéket az alkotmány védbástyáinak keresztelte el. Ezen dicséretes és jó hirnév minden esetre sokkal megérdemeltebb, mint az, a melylyel Gneist már többször idézett munkájában ** az angol helyhatósági testületeket illeti, mondván, hogy ezen testületek mentették meg az angol szabadságot a Stuartok támadása ellen. Erről a támadásról és az angol önkormányzat szerepléséről kivánok e helyen néhány szót szólani, ki fogja ez egészíteni azon képet, melyet munkám folyamatában az angol alkotmányról rajzolok és a mely képnek czélját éppen az képezi, hogy a magyar alkotmány valódi jellegét feltüntesse.

A Stuartok támadásának egyik jelentékeny mozzanatát éppen azon körülmény képezi, a melyre már munkám elébbi részében is hivatkoztam, hogy az angol alkotmánynak forrása

* *Fraknói*, Magyar országgyülési emlékek, VI. kötet 187. lap.

** Das englische Verwaltungsrecht, I. kötet 547. lap.

a korona és a koronának hatalma volt. Ebből a Tory felfogás számára azon jogtétel folyt, hogy a korona jogát erősebb jognak tekintették mint a nemzet jogát, és a hol pozitiv jogszabályok nem léteztek, kételyek esetében a jogi vélelem a korona jogai mellett szólott. Természetes, hogy ezen tételből ismét azon következmény vonatott le, hogy ha a korona és parlament közt összeütközés történik, de jure mindig a koronának van igaza és ha például mindennek következtében a szükséges intézkedések terén hézag támad, a korona ezt a hézagot jogositva van saját diszkreczionális hatalmánál fogva kitölteni. Igazában ezen felfogás teljes mértékben analogonja volt a Bismarck eljárásának, midőn, daczára annak, hogy az országgyülés megtagadta a budgetet, ő mégis a kiadásokat és bevételeket éppen úgy kezelte, mintha a háztartás törvényes alappal birt volna.

Éppen így jártak el a Stuartok, midőn rárótták a nemzetre a parlament által meg nem szavazott shipmoneyt, a hajózási adót, és a törvények hatályát felfüggesztették ott, a hol az nekik conveniált. Formális szempontból, el lehet mondani, jóhiszemüleg jártak el, a kérdés csakugyan controvers volt, a koronajogászok képesek voltak ez irányban preczedensekre hivatkozni. A milyen természetü volt az angol közjog kiindulási pontja, a milyen hullámzásoknak volt az alkotmány folyamata kitéve, a hatalmi önkény számára több rendbeli rés kinálkozott, melyen be lehet hatolni és az egészet sarkából kiforgatni.

Ezen diszkreczionális hatalom fennállott különösen a helyhatóságokkal szemben. A megyének, a countynak testületi élete, jogi személyisége úgy sem volt, a helyhatósági tisztségek lordlieutenant, sheriff, békebiró, a korona kinevezésétől függtek. A városoknak igenis volt testületi életük, jogi személyiségük, de ez mind királyi szabadalmon — charter — nyugodott, és mihelyt ellenzéket csináltak, a korona elvette tőlük jogaikat, a mi még magával Londonnak önkormányzati jogaival is megtörtént. Még az esküdtszéki intézmény is felmondta a szolgálatot, a korona azt tette velök, a mit akart. Azokat a lánglelkü hazafiakat, az ellenzék vezéreit, Sidney Algernont és Russel lordot esküdtszék itélte halálra, a Hay-

nau biróságai sem jártak el külömben. A tény az, hogy az egész angol közélet és társadalom képtelen volt a korona önkényes támadásával szembeszállani, és ha, mint már említém, Oraniai Vilmos nem jön kivülről haddal segélyükre, az alkotmány tényleg romba dől.

A mi már most mindebben a helyhatóságok jogi állását és azoknak politikai fontosságát, t. i. mint a szabadság biztosítékait, illeti, az érdekes az, hogy az alkotmány helyreállításánál rájuk semmi suly nem fektettetett. Ezt úgy kell érteni, hogy tudvalevőleg az alkotmány helyreállítása után egy törvény alkottatott, a hirneves Bill of Rigths, a jogok törvénye, a melyben az elkövetett sérelmek felsoroltatnak és orvosoltatnak. Ezen törvényben már most egy árva szó sincsen a helyhatóságok ellen elkövetett eljárásról és a jövőre nézve sem nyernek semmi biztosítékot arra nézve, hogy náluk az önkormányzat élő, cselekvő valóság legyen.

Az angol megye, a gentrynek fészke és dominiuma, egészen 1888-ig nem kapja meg a jogi személyiséget, az önmegadóztatás és a tisztviselők választásának jogát. A főbb önkormányzati tisztviselők, sheriff, lordlieutenant, békebiró, az egész idő alatt kineveztettek. Megtörtént az az anachronizmus, hogy századokon keresztül a kinevezett békebirák állapították meg a megyei adókat, melyek egész Angliára 80 milliónyi összeget is kitettek, ellentétben az angol alkotmány alapvető tételével, hogy az angol állampolgárt csakis saját választott képviselője adóztathatja meg. Ha mindennek daczára ezen helyhatósági rendszer bevált, annak magyarázata abban található, hogy az emberek az intézmény hibáit kijavították és hogy ezen állásokat Anglia gentlemanjei töltötték be, kik személyes jóravalóság, jog- és kötelességérzet szempontjából majdnem páratlanul állnak a világon.

Fel kell még említeni az angol ember vállalkozási szellemét, az egyéni tevékenységre való hajlandóságot, a mely, nem várva be a hatósági ténykedést, a hol bajt lát, maga veszi kezébe a dolgot, munkál, segít és csodálatos eredményeket ér el. Náluk az emberek jobbak voltak mint az intézmények, az önkormányzati szellem segített az önkormányzati rendszer hiányain.

Visszatérve már most a magyar megyének viselt dolgaira, hivatkozhatom, hogy az elébbi fejezetben rámutattam arra, hogy nálunk az uralkodó felfogás általában nem kedvezett a területi képződéseknek.

Az államegység veszedelmes csonkítását látták őseink bennök, a mi nem igen volt inyökre. Akkor, mikor körös-körül mindenütt élénken burjánzott a partikulárizmus, nálunk még a legszegényebb helyhatósági hajtások is alig vegetáltak.

Mint említém, főispánt, alispánt kineveznek, megyegyülést a nádorispán engedelme nélkül nem lehet tartani. A megye csakis mint jogszolgáltatási organum működik, a mi nagy részben az úgynevezett judicium pariumnak következménye, t. i. hogy kiki saját osztálybeliei által itéltethető el.

A mohácsi vész után egész más jelenségekkel találkozunk, Erdély kivételével. A magyarázat egyszerü. Erdélynek nemzeti fejedelme és kormánya van, ott ezen biztosítékra nincs szükség. De, fájdalom, másképpen áll a dolog a Királyhágón innen; itt vagy az idegen befolyás ellen kell védekezni, vagy azt az ürt kell betölteni, mely a török hódoltság folytán a kormányzatban támad. Ily módon azután a megyei hatáskör folyvást tágul. Az 1548 : LXX. tczikk elrendeli az alispán választását, és így tovább tágul a törvénykezés terén is, mert míg odáig a megyei törvényszék csakis 600 frtig érő követelésekben itélkezett, az 1649 : XLIII. tczikk ezt az összeget 12,000 frtra emeli.

Jelentékeny befolyásra tesznek szert a megyék az utasítások által, a melyeknek folytán a törvényhozás és politikai élet sulypontja kezökbe kerül. Az első utasítás, melyről tudomást szereztem, Sárosmegyéé, 1545. évből szól.* Féltékenyen őrzik a nemzet szabadságait. Mikor az 1618-iki országgyüléseken szóba jön az örökös királyság kérdése, 28 megye követei elmondják, hogy, ha a királyválasztásról lemondanak, otthon elpusztítják jogaikat.** Trencsén, Liptó és Árva azt találják, hogy egy országgyülési törvényczikk máskép lett kihirdetve,

* *Kovachich,* Vestigia Comitiorum, 688. lap.

** *Angyal* Dávid, Magyarország története, millenniumi kiadás, III. köt. 197. lap.

mint meghozatott, és kijelentik, hogy ha e sérelem nem orvosoltatik, nem fizetik az adót.*

Ha kell, több megye is tart összejövetelt, különösen az úgynevezett 13 felvidéki megyék gyülései, Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Abauj, Bereg, Ugocsa, Borsod, Torna, Heves, Gömör, Szabolcs, Szathmár. Ezek országos hirre tesznek szert, az ellenzéknek hatalmas erősségei, a törvényeknek oltalmazói.

Nagyon érdekes tüneménye ezen kornak az úgynevezett paraszt vármegye, a mely a magyar önkormányzati szellem és leleményességnek tanulságos példája. Czélja volt az Alföldön a fejetlen török világban az utonállók és orvokkal szemben a személy- és vagyonbátorságot megőrizni.

Több község egyesült, ezek képezték a megyét, ezeknek fejök volt a parasztkapitány, kit és alárendeltjeit a községek bizalmi férfiaiból az alispán nevezett ki, és kik azután az egész idő alatt feladatukat derekasan meg is oldották. A török hódoltság nem szüntette meg az illető területen a megyének hatóságát, ha nem maradhatott meg a saját földjén, átment más megyébe és onnan osztotta parancsait. Így Pestmegye Gács várából, Hevesmegye Fülekről, Borsod- és Csongrádmegye Szendrőből kormányozzák megyéjöket. — Mihelyt az áradat elvonult, a megyei tisztikar visszatér a székhelyre, a folytonosság meg nem szakadt. Nagyon őrködtek a felett, nehogy a hatalmaknak konfuziója jöjjön létre, és a magyar ember ügyében, bajában a törökhöz forduljon, és ez által elvben elösmerve a félhold fenhatóságát, hűtlenséget kövessen el a magyar államiság souverainitása ellen. A ki ily módon a »*törökösség*« tényét elkövette, az főbenjáró bünbe esett, és több példa van rá, hogy e miatt kivégzések is történtek; így például egy Nyéki Balogh Mihály stb.

És a mint a megye a török hódoltság irányában hatóságát fenn tudta tartani, annyival inkább tette ezt az osztrák befolyással szemben. Ezen egész korszakban az országos politikát azon felfogás uralja, hogy csak azon jogkör igazán tulajdona a nemzetnek, a mit a megye tart kezében, mert

* *Angyal* Dávid, idézett munka, 206. lap.

egyedül csak a megyében ur a magyar ember saját házában. A nemzeti egység frigyládája össze volt törve, és ha annak egy-egy darabja a megyének jutott, az a legnagyobb buzgalommal őrizte meg a féltett kincset.

A kényuralom hullámai tényleg megtörnek a megyék határain. Szünetelhet az országgyülés, nem tölthetik be a nádorispánságot, sőt fel is függeszthetik az alkotmányt, de a megye megmarad saját hatáskörében, ha másképpen nem, legalább passiv ellenállással nehezíti meg a hatalmaskodást. Mikor a Zrinyi-Nádasdy-féle összeesküvés után, mire még visszatérek, felállítják az Ampringen-féle helytartóságot és ez által kisajátíttatik a magyar kormány, ez a kisajátítás csak a központon történik, a periferiában a megyei intézmény épségben fenmarad. A kormányzó meg sem kisérti, hogy nekik parancsokat osztogasson, a levelezés a kanczellária és a kamara utján történik.* Épen ezen behatások és tapasztalatok alapján az akkori megyei intézmény becsét illetőleg egy igen jellemző itéletet birunk ezen korszakból. Ezen itéletet találjuk II. Rákóczi Ferencz ösmert emlékirataiban,** kiről és a melyekről később bővebben fogok szólani. Ő ezen művében megemlékezik a magyar nemzet felkeléseiről és itt egy finom és elmés megkülömböztetést tesz. Jelesen beszél az oligarchikus felkelésekről, melyeket tisztán osztályérdek és egyéni törekvések sugalmaztak, mint a milyen volt például Francziaországban a Fronde, melyeknek semmi jogosultságok nincs, és olyanokról, melyeket a megyék támogatnak és a melyek az alkotmány védelmének okából történnek, és melyek természetesen egészen más szempont alá tartoznak.

Világos mindebből, hogy ő már a megyét egy jelentős intézménynek tekinti, és hogy tehát az már akkor megbecsülhetlen tevékenységet fejtett ki. A megyének ezen második nagy átalakulása tehát akkoron már be lett fejezve. A honvédelmi megyéből az Árpádok korában, majd ismét a biróságiból a vegyes királyok alatt lett a közjogi megye, a magyar mikrokozmos, a magyar állam kicsiben bár, szerény,

* *Wolf*, Fürst Wenzel Lobkowitz, 355. lap.
** Kiadta *Thaly* Kálmán, 55. lap.

de öntudatos méretekben. Oly átalakulás ez, mely ritkítja párját, és a mely magában a képzelhető legnagyobb politikai képességről tesz tanuságot, jelesen arról, a legnehezebb viszonyok között egy oly archimedesi pontot találni, mely az ellenséges rendszert sarkából kiforgassa. Ezen metamorfózis folytán minden megye nemcsak közhatalmi és kormányzati funkcziókat teljesített, hanem a nemzet egész élete benne lüktetett.

És a mint boldogabb időkben a populus Verbőczyanus adta meg a nemzet intézményei számára az eleven tartalmat, úgy ekkoron is a középosztály volt az, mely ez intézményben a tért elfoglalta, a kereteket kitöltötte. Az udvar gyülölete a protestántizmus ellen részben onnan származott, mert a nemesség legnagyobb része ezt a hitet vallotta magáénak, és velük boldogulni nem tudott.

Ha előbb, midőn a mágnásságról szólottam, azt mondottam, hogy egy életerős arisztokráczia szempontjából ezen intézményt a megyével kellett volna összefüggésbe hozni, úgy ezt némileg abstrakt értelemben kérem vétetni. Ugyanis, ha a XVII. század politikai és alkotmányjogi vonatkozásait veszszük, úgy azt kell mondani, hogy ezer szerencse, hogy ez nem történt meg, mert ha megtörténik, aligha nem rést üt azon tömör falanxban, melyet is a megyei nemesség akkoron képezett.

Mindenesetre ezen időkben képződött alkotmányunk azon nagy deczentralizácziója, mely a magyar közéletnek oly eredeti jellemvonása, és mely is áldásnak bizonyult annyi csapás között. Mert azt egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni, hogy ennek daczára a partikulárizmus sohasem diadalmaskodott a magyar államegységen. Az mint a hajnali csillag ragyogott fenn az égen, mondhatni, minden megye, minden község törekvéseit irányítva. Mindenesetre ily viszonyok között egész természetes, hogy a megye lett a közéletnek nagy oskolája, nevelte a törvényhozót, a diplomatát, a katonát. Alig van nevesebb ember ez időben, a ki ne a megyében szolgált volna. A nádorok: Illésházy, Esterházy, megyéikben alispánok voltak, Lipthay Imre barsi alispán, kit a rendek követnek küldenek Konstantinápolyba, éppen úgy

mint Szepessyt, a hatalmas, soha nem csüggedő kuruczvezért. Igaz, hogy eredményt nem tud felmutatni, a miért elnevezik nagy pipáju kevés dohányu embernek.

A megyei tisztviselők közt találjuk Szapáry Péter mosonyi, Keczer András sárosi, Klobusiczky Ferencz zempléni, Bossányi Mihály barsi, Lónyai János beregi hirneves alispánokat, Kátayt, Bocskay kanczellárját, Szluhát, a pragmatika szankczió indítványozóját, Ráday Pált, Rákóczi pennáját, a halhatatlan »Recrudescunt vulnera« kiáltvány szerzőjét, nemkülönben Gyöngyössy Istvánt, a költőt, a murányi Venus ösmeretes szerzőjét, ki a megyei hivatalok egész skáláját megfutotta, és a ki a legkritikusabb viszonyok közt Gömörmegyét igazgatja.

A városokban is találkozunk hirneves emberekkel. Debreczennek egy csomó jelentékeny birója van, Vigkedvü András, a Dobozyak, Komáromy György. Kassának elöljárói is nagy szerepet játszanak. Ott van Bokatius, az iró, a költő, Bocskay diplomatája, ott a rettenthetlen Féja András, kit az 1662-iki országgyülésen sem igéret, sem fenyegetéssel nem tudnak megingatni. A lángeszü, törhetlen erélyü Vitnyédi Sopronból, kiről még később leszen szó. Igaz, hogy a városokban egy bizonyos pontig hiba van, a minek folytán nem tölthetnek be oly nagy helyet alkotmányunk erősségei között, ugyannyira, hogy csakis mint negativ tényezőt lehet őket felemlíteni. Ha lakosságuk magyar, igazában városoknak nem tekinthetők, ha pedig városi jelleggel birnak, lakosai németek, az osztrák szellem- és rendszernek hivei.

E tekintetben csakis Kassa tesz dicséretes kivételt, ennek lakói magyarok, magyar érzelmüek, itten szoktak tartatni a felvidéki megyék ellenzéki gyülései, Bocskay, Bethlen, Rákóczi hadjáratai alatt derék polgárai megfizethetlen szolgálatokat tesznek a nemzeti ügynek.

A többi városoknak osztrák érzelmü magatartása a törvényhozás termében is szerepet játszik. Az 1582-iki országgyülésen kimondják a rendek, miszerint a városok német lakossága nemzetiségi gyülölettel van eltelve a magyarság iránt.

Ily módon az országgyülésen a városok követeit nem

is tekintik az alkotmány oszlopainak, és ennek folytán lehetőleg szűkmarkuan adják számokra a politikai befolyást. Az 1601-iki országgyülésen Modort nem ösmerik el szabad királyi városnak, követét ki is utasítják. Bazin és Szentgyörgy törvényhozási jogosultsága képezi részben az Illésházy elleni felségsértési pernek, miről később többet lesz szó, egyik indokát.

Mikor 1608-ban meghozatik az országrendi törvény, melyről már előbb szólottam, világosan kimondatik, hogy csak azon hét város bir országgyülési szavazattal, mely már Dobzse László alatt is birta ezen jogot. Ugyanis Budapest, Kassa, Pozsony, Nagy-Szombat, Bártfa, Eperjes és Sopron, a többi nem.

Azon körülmény, hogy az udvar kész köteles szolgáknak tekinti őket, arra ösztönzi a kormányt őket szabad királyi városokká tenni, az országgyülésen szavazattal felruházni, és így az ellenzéki megyék ellen kijátszani. Ebből az ötletből például még az 1687-iki országgyülésen egy érdekes jelenet játszódott le. Ugyanis Szathmármegye követe, Kende Ádám, ki ottan vezérszerepet játszott, felszólalt, hogy Szathmár-Némethi városa nem birhat szavazattal, mert nincs beczikkelyezve. Erre a királyi személynök, Orbán István, azt válaszolta, hogy kár a kákán is csomót keresni, bele kell nyugodni, a mit a király akar. Az ellenzék nem tágított, mire Orbán megfenyegette őket, hogy, ha nem hallgatnak a »csacsogók«, neveiket feljegyzi és bejelenti. Erre nagy vihar támadt, mire a szolgálatkész aulikus beadta derekát. A vége mégis az lett, hogy meghozták a XVII. tczikket, mely világosan kimondja, hogy, miután a negyedik, a városi rend túlságos nagy és a többit felülmulná, ennek folytán ülésezézi jogát törvény nélkül szaporítani nem lehet. Ezen adat Szalay történetéből van kölcsönözve. De ha Szalay, a történetiró, kénytelen konstatálni, hogy akkoron a városok nem tartoztak a nemzeti ellenállás hatályos tényezői közé, Szalay, a politikus, szerencsésebb helyzetben volt, mert az 1843-iki országgyülésen, mint Korpona városának követe, a városok megfelelő képviseltetésének érdekében törhetett lándzsát. És tényleg az 1848-iki országgyülés törvényei érvényre emelték azt a nagy

elvet, miszerint város és megye, nemes és polgár között nincsen különbség a kötelességérzetnek teljesítésére nézve, hogy az alkotmány sánczait megoltalmazzák. Egyikre úgy mint a másikra biztosan lehetett számítani.

XIII.

A legfontosabb kérdés, mely az országot foglalkoztatta és annak belbékéjét feldulta, a vallásnak kérdése volt. Ez volt azon pont, melyre nézve az uralkodóház és a nemzetnek felfogása, konkrét politikája, kedélyvilága, világnézlete legjobban eltértek egymástól. Érthető, hogy az összeütközésnek különösen ezen a ponton kellett megtörténnie.

A könnyebb megérthetés szempontjából nem lesz felesleges a magyar nemzet álláspontját a vallási élet nagy problemáival szemben röviden megvilágítani. Tudvalevő dolog, hogy népünknek hitágazatai és ebből folyólag egyházi szervezete nem fakadt a kedély világának azon mélységes rétegeiből, mint a hogy az például a germán faj, az angol-szász törzseknek jellemvonása. Annál kevésbbé volt az képes a szenvedély azon mértéktelen fokára hágni, mint a hogy az a román népfajoknál történt. Egy Szent-Domokos, Assisi Ferencz, Loyola nálunk éppen úgy a lehetetlenség sorába tartoznak, mint akár Luther, Melanchton, Wycleff vagy a cseh Huss. A vallási életet a magyar embernél bizonyos higgadt értelmesség uralja. Az egyházi szervezetet pedig, éppen úgy mint a hajdani Rómában, politikai indokok befolyásolták. Országunk hosszu történetének minden egyes lapja ezen felfogás mellett bizonyít.

Legkiválóbb történetiróink egyetértenek abban, hogy politikai indokok vezették Szent Istvánt akkor, mikor nem a keleti, de a római egyházhoz csatlakozott. Valamint másrészt idegen történetirók különösen kiemelik, hogy Magyarország volt akkoron az egyedüli állam, a hol katholikusok és a keleti egyház hivei békében éltek egymással.*

* *Giesebrecht*, Geschichte der deutschen Kaiserzeit, I. köt. 741. l.

A katholikus egyházi szervezetet, a melynél már akkor is kidomborodott a tekintély, az egység és szilárdság eszméje, teljes mérvben használta fel az állami megszilárdulás nagy művére. Katonai, kulturális, jogszolgáltatási rendszere az országnak összenőtt és parallel ment az egyházi szervezettel. Századokon keresztül a nemzet állami élete egyik legfontosabb tényezőjének tekintette az egyházat, és nem volt oly fontos történeti cselekmény, melynél papsága kiváló szerepet ne játszott volna. Hozzájárult még egy más körülmény is. A római pápák hódítási és terjeszkedési politikája megtörött Magyarország határain. Azok a kisérletek, melyek ez irányban történtek, kivételek voltak. Nagyban és egészben respektálták az ország függetlenségét. Mikor pedig a török támadás közeledett, a szentszék kiváló politikusai hamar belátták azt a rémítő veszélyt, mely ebből a kereszténységre háramlik, és mindent elkövettek buzdítás és tényleges segély képében az ország megoltalmazására. Azok az indokok, a melyek Németországban szerepeltek a reformáczió mellett, ismeretesek. Kétségtelenül a nemzet vallási érzelmeiből származtak, az egyház el volt világiasodva és nagy volt a korrupczió. De önzőbb indokok is dolgoztak, részben a papság vagyonának elkobzása, részben a világi hatalomnak az egyházi hatalommal való egyesítése. Az angol reformácziót különösen ezen indok vezette. VIII. Henrik, a ki de facto nemcsak király, de pápa lett, épúgy az egyház, mint az állam feje.

Bizonyára hogy mindez indokok szerepeltek nálunk is és nagyban elősegítették a protestántizmus azon terjedését, a melyet különösen a XVII. század eleje felmutat. Azonban egy bizonyos természetes reakczió magától is beállófélben volt. Részben az a féktelen teologiai kontroverzia, a mely a különféle protestáns felekezeteknél dult, és a melynek létezését protestáns irók nem tagadják. A másik meg az volt, hogy a katholikus egyház olyannyira össze volt nőve az ország alkotmányával és kormányzatával, oly jelentékeny szolgálatokat tett a közérdeknek, hogy nélkülözni nem lehetett. A protestáns egyház már szervezeténél fogva sem volt képes azon funkcziókat teljesíteni, a melyet a hierarchia elvégzett. Tökéletesen igaza van azon kitünő protestáns tudósnak,

Kovács Albertnek, a ki — Egyházjogtanában — irja:* »A püspökök, káptalanok a törvényhozás, közigazgatás, törvénykezés, hadviselés intézményével úgy össze voltak nőve, hogy szerepöket csakis az alkotmány teljes átalakításával lehetett volna másra ruházni. De erre az idő akkor egyáltalában nem volt alkalmas. Mindenik országgyülés tehát számtalan intézkedéseket tett a katholikus egyház pusztuló félben levő intézményeinek helyreállítására. Nem vallási, de közkormányzati indokból. Így a csaknem protestánsokból álló országgyülések alázatosan esedeznek a szintén protestáns lelkületü Miksa előtt, hogy az egyházi törvényszékek biráskodását állítsa vissza, hogy azok a körükbe tartozó dolgok felett itéljenek, a kánonok szerint elrendelik a felsőbb törvényszékek helyreállítását a régi alakba, vegyesen főpapokból stb.«

Az 1574 : XXXII. tczikkben például a csornai káptalan, mely mint hiteles hely és törvénykezési organum megszünt működni, funkczióiba visszahelyeztetik. Az 1606-iki békekötés pedig még a szentszékek biráskodását is fentartja.

Nagyon hihető, hogy ezen folyamat egy természetes és békés megoldást talált volna, mert Erdélyben, a hol a tordai országgyülésen már 1557-ben kimondták a vallási egyenlőséget, a mely politika teljes mértékben megfelel a magyar nemzet egyéniségének és vérmérsékletének. Ilyen felfogás nyilatkozik meg a XVII. század két legnagyobb emberében, a katholikus Zrinyiben, a költőben, és a protestáns Bethlen Gáborban. Zrinyiben, mire később több rendbeli példát idézendek, ezen igazán magyar és államférfiui felfogás nem érvényesülhetett, utját állotta ennek a dynastia tévesztett és ferde vakbuzgósága, melynek egyik hatalmas eszköze, a jezsuiták, akkor tartották sötét emlékü bevonulásukat az országba, hogy lelkiösmeretlen propagandájukkal a túlfeszített hurokat a szakadásig fokozzák.

Nem forog fenn szüksége annak, ezen hires vagy inkább hirhedt szerzet leirására sok szót vesztegetni. A mi annak jellemét, működését illeti, arra nézve, mint a németek mondják, az akták le vannak zárva, illetve a tényállás oly tisztán

* I. kötet 175. lap.

és világosan meg van állapítva, hogy felette a történet meghozhatta itéletét, melyet is az európai közvélemény felülvizsgált és elfogadott. Ezen verdikt egészben elitélő, a terhelő adatok sokasága a mentő mozzanatokat agyonnyomja. — Mindamellett az kétségtelen, hogy a Jézus-rend, mint intézmény, a történet folyamában egyike volt a legnagyobb alkotásoknak, mely is az emberi kedély feletti uralomra, illetve annak leigázására lett életbe léptetve. Ezen czél igazában nem vallási, hanem igenis hatalmi czél volt, még pedig a pápaság világi fenhatóságának tulajdonképpi diktaturája szempontjából. A rendnek egyik első nagymestere, Lainez, a tridenti zsinaton proklamálta a pápa abszolut hatalmát.* Ezen eszmét III. Incze, ki tudvalevőleg a legönérzetesebb és hatalmaskodóbb pápák közé tartozik, abban is fejezett ki, hogy az emberiség nem eszményi alapon, de lehetőleg materiális eszközökkel gubernálandó.**

Nem lehet tagadni, hogy a jezsuiták szereplésükben nem közönséges tehetséget, erélyt és önfeláldozást fejtettek ki. Macaulay *** mesteri kézzel ecseteli a társaság tevékenységét.

Ezen akczió volt az, mely a reformáczió hatalmas hullámverését nemcsak megakasztotta, de részben vissza is szorította. Magának ezen akczionak tartalma nem igen terjedt tovább száz évnél, mely idő elég volt arra, hogy a rendnek működése a legnagyobb méreteket öltse, és az önfeláldozásnak legkiválóbb példáit tüntesse föl. Nem volt odáig a világon testület, mely oly hatalmas egységi érzet mellett oly különféle és változatos képességeket tanusított volna, és melynek buzgalma oly nagy arányokban és oly nagy területen mozog. Tényleg nem volt az egész orbis terrarum-nak oly részecskéje, nem az elmélet és gyakorlatnak oly foglalkozási köre, a melyekben a jezsuitát ott ne lehetett volna látni. Éppen úgy irányították a fejedelmek akczióját alattvalóik elnyomására, mint a forradalmi törekvéseket a zsar-

* *Häusser*, Das Zeitalter der Reformation. 298. lap.
** *Bluntschli*, Staatswörterbuch, VII. kötet 417. lap.
*** History of England. II. kötet 280. lap.

nokság ellen. Felkutatták a hajdankori remekirók elveszettnek hitt foliánsait és tanulmányozták a csillagok járását, mint a hogy kuruzsoltak és ördögöt üztek. Egész könyvtárakat irtak össze, teologiai, jogi, politikai, irodalmi tartalmuakat, a melyekben éppen úgy helyet foglalt a kis káté mint az érzelgő madrigál, a pamflet úgy mint az értekezés Aristoteles felett. Mikor arról volt szó, hogy rendjének érdekeit elő kell mozdítani, a jezsuitának mindegy volt, hogy Afrika forró sivatagja vagy a Jeges tenger fagyos partjait keresse fel. Mentől nagyobb volt a veszély, mely vállalkozását fenyegette, annál nagyobb lelkesedéssel indult neki a bizonyos halálnak.

De mindennek megvolt a maga árnyoldala is. Ezen kinövés és fogyatkozás benne volt a szervezet alapgondolatában és azon eszközökben, melyekkel a rend működött. Az a lényegében nem annyira teokratikus mint hierarchikus czél, melynek a jezsuiták szolgáltak, olyannyira ellentétben állott a modern világnézlettel és a polgárisodás követelményeivel, hogy önmagában be kellett az elfajulásnak következnie.

Egészségtelenek voltak a felhasznált eszközök is. A rendnek ereje tagjainak feltétlen engedelmességében állott. Ezekre nézve azon szabály volt kötelező, hogy számukra szüle, testvér, család éppen úgy nem létezik, mint otthona, házája; rájok nézve csakis a rend képezi a ragaszkodás és odaadás tárgyát. Az a hirhedt regula, mely a jezsuita magatartását szabályozta: perinde ac cadaver, valójában nem az életnek, de a halálnak, a rothadásnak magvát hordotta méhében. De egészségtelen és erkölcstelen volt a viszony a rend és tagjai között is. Ezen viszony a titkos rendőrség szelleme és eljárásától volt áthatva. Az az összekötő kapocs, mely őket egymáshoz fűzte, nem a bizalom, hanem a kölcsönös bizalmatlanságból volt kovácsolva. Az egymásra való felügyelet, ellenőrzés, illetve kémkedés volt azon feltünő vonás, mely a rend beléletét jellemezte.

Kétségtelen, hogy a rend sikereit és hatalmát legnagyobb részben annak köszönheti, hogy eszközeiben éppenséggel nem volt válogatós, és az étika elementáris követelményeivel összeütközésbe jött. Erre vonatkozólag egészen

közömbös, hogy azon utálatos doktrina, a czél szentesíti az eszközöket, be van-e iktatva a rend tantételei közé.

Ezen mozzanat körülbelől olyformán fog állani, mint Nagy Péter soi-disant végrendelete Konstantinápoly elfoglalását illetőleg. Létezik-e vagy sem ily végrendelet, mellékes, annyi bizonyos, hogy az orosz politikát ezen végczél sugalmazta. A jezsuiták eljárásában minden jelenség arra mutat, hogy igenis ezen szabályt tartották szemeik előtt. Az az erkölcstan, melyet tanítottak, a lehető leglazább és engedékenyebb volt az emberi gyarlóságok- és fogyatkozásokkal szemben, az úgynevezett probabilitas vagyis a reservatio mentalis tana, mely is a jó ügy érdekében a delikvenssel szemben, a hol csak lehetett, elnézést gyakorolt.* Ezen laza erkölcstan különösen a gyóntatószéken szerepelt. Az elvetemedett férfi, a bukott asszony, kik sajnálatos esésükben összeütköztek azon szabványokkal, melyeket az emberiség és ők magok szentnek tartottak, a jezsuitában nem szigoru birót, de elnéző jóakarót találtak, ha a bünbánónak vezeklése a rend czéljai számára előnyöket és gyakorlati eredményeket biztosított.

Felesleges azon számtalan eseteket felhozni, a melyeket az ő praktikáik tárházából össze lehet szedni, elég annyit említeni, hogy akkor, mikor egyrészt a fejedelmi teljhatalomnak voltak szószólói, másrészt legnagyobb iróik: Bellarmin, Mariana és Suarez hirdették azt a tant, hogy az elnyomottaknak joguk van zsarnokaikat legyilkolni. Tényleg Clement, Damiens, Ravaillac merényletei III. és IV. Henrik és XV. Lajos franczia királyok ellen, mert a jezsuita politika érdekében történtek, nálok meleg szószólóra találtak.

Ez magyarázza meg azon általános gyülöletet, melyben részesültek, és a mely a XVIII. században XIV. Kelemen pápa és a különféle államok részéről kiutasításukat, sőt feloszlatásukat vonta maga után. A jelen korban a jezsuita-kérdés természetesen egészen más szinben tünik fel, mint azon időkben, melynek változatos eseményeit vázolgatom. Élét az egész kontroverzia egyszerüen elvesztette. A pápaság világ-

* *Gieseler,* Kirchengeschichte, III. kötet 631. lap.

hatalma és uralma egy fantom, melyet a politikai felfogás komolyan nem vehet. A mai társadalom- és felvilágosodásnak egészen más védelmi eszközei vannak a klerikális fészkelődéssel szemben mint az elmult századoknak. Az oktatás terén, mely számokra megmaradt, ma oly hatalmas verseny támadt, melylyel ha ellentétbe jönnek, az ő elhasznált fogásaikkal zöld ágra jutni alig lehet. A köztörvény, a jogegyenlőség, tanszabadság kezdvezményeit teljes joggal a jezsuiták is követelhetik magoknak. A hol támadás történik ellenök, mint az például Bismarck herczeg részéről intéztetett, az leginkább pártpolitikai hatalmi czélok által lett indítva, mely végelemzésben úgy nem tudott sikert aratni, mint minden olyan törekvés, mely az emberiség nagy vivmányaival összetüz.

Hazánkban a jezsuiták szereplése a legnagyobb bajoknak volt forrása. Mint említém, a vallási viszály által igénybe vett hurokat nemcsak feszítették, de széjjel is tépték, még pedig éppen azon kötelékeket, melyek a nemzeti egységnek leghatalmasabb tényezői voltak, azt a benső egyetértést, mely különösen külső és az alkotmány elleni támadásoknál magyart magyarral testvérileg összefüzött. Az az átkos vallási viszály, mely a tizenhetedik század folyamán dult, melynek folytán nem egy országgyülés eredménytelenül oszlott szét, melynek következtében a kurucz és labancz egymást irtotta és pusztította, legnagyobb részt ezen szerzet végzetes működésének köszönhető. Ha a vallási béke meg nem zavartatik, ha a dynastia részéről csak azon magatartás követtetik, melyet Miksa és Ferdinánd alatt lehetett tapasztalni, Magyarország egyike lett volna a legvirágzóbb országoknak. Minden valószinüség szerint az örököstartományok protestáns lakossága hazánkat kereste volna fel, és ennek iparosságát éppen úgy gyarapította volna, mint a hogy a kiüzött hugonották ezt Hollandia és Poroszországgal tevék. Így is megtörtént még I. Lipót alatt, hogy a bécsi protestánsok házakat szereztek magyar városokban és gyermekeiket ottan iskoláztatták. Ezen üdvös szokás azután oly módon akasztatott meg, hogy azután a magyar protestánsok voltak azok, kik más államok vendégszeretetét vették igénybe.

Felhoztam az iskolát. Ez a jezsuiták legfontosabb és

leghasznosabbnak tekintett működésére irányítja a figyelmet. Ha tekintetbe veszszük az ország elhanyagolt kulturális és oktatásügyi viszonyait, ha számolunk azzal, hogy azon időben még oskola sem volt elegendő számmal, a mit a magyar fiu felkeressen, és ha figyelünk azon körülményre, hogy a jezsuiták ezen a téren mily nagy arányu hézagpótló tevékenységet fejtettek ki, akkor bizonyára az elbirálás oly terére léptünk, mely a rend számára a legkedvezőbb esélyeket foglalja magában. De az elbirálás ezen az alapon is kedvezőtlen eredményt tüntet fel, röviden szólva, az oktatásügy terén többet ártottak mint használtak. Különösen két eredendő fogyatkozásban leledzettek. Az egyik volt a kozmopolita felfogás, a nemzeti szellem teljes hiánya. Iskoláikban még a hazai történetet sem tanították, az oktatás nyelve a latin volt, ezt kellett beszélni, ebben kellett felelni. A másik volt a külsőség, a felületesség és hatásvadászat. Tárgyi és tartalmi szempontok kevésbbé érdekelték őket, nem törekedtek arra, hogy az iró egyéniségét, felfogását, helyét az irodalomban, befolyását korára megösmertessék. Az egész tanítás arra volt irányozva, hogy egyes szemelvényekből megösmerjék az irály szépségét, a szerencsés fordulatokat, a megkapó részleteket, és ily módon a rhetorikai siker titkát elsajátítsák. Nem az értelemnek önálló organikus működésére, hanem az emlékezetnek gépies természetü kipallérozására helyezték a hangsulyt. Nevelő rendszerükben kiváló helyet foglaltak el a szini előadások. Ezekkel hódították meg leginkább a közönséget. Az előadásokra eljöttek messze földről az emberek, a tapsnak, tetszészajnak nem volt se szeri, se száma.* Végre is azonban az érdekeltek rájöttek arra, hogy ez nem a megfelelő eljárás az ifjuság kiképzésére. Ilynemü tapasztalatok voltak okai a kegyesrendiek nagy elterjedése- és népszerüségének, kik tudválevőleg a jezsuitákkal ellenkező irányt követtek. Különösen ápolták a magyar szellemet, ezzel verték le őket. A jezsuiták pedagogiai működésére nézve egy elég klasszikus tanut birunk II. Rákóczi Ferenczben, ki maga is a

* *Fináczy* Ernő, A magyarországi közepiskolák multja és jelene, 22. lap.

rend tanítványa volt, és kinek katholikus érzelmei kétségen felül állanak. A már említett kitünő tudós, Fináczy, egy másik igen jeles művében* közli a fejedelem egy levelét, melyet a felső-magyarországi vármegyékhez intézett, és melyben a jezsuiták tanítási rendjét keményen elitéli. Így szól egyebek közt: »A széptudományok, a földrajz, a mathezis, történelem, az erkölcstan, a politika és sok más tárgy, például a testgyakorlat, a mi gimnáziumainkban idegen szavak, holott külföldön a legvirágzóbb országokban a tanintézetek éppen ezekkel a tudományokkal, és nem semmiségekkel szokták a fiatalság lelkét művelni.« Ez, gondolom, elég, és ha mindezek után nem tudtak a nevelés terén is nagyobb bajt okozni, az, istennek hála, onnan volt, hogy azokat a nemzedékeket, melyekből a Zrinyiek, Rákóczi és Bercsényi kerültek ki, még ők sem voltak képesek elrontani. Valójában a magyar sziv és érzés forró lüktetése képes volt még az ő rendszerük és nevelésük jégkérgét is általtörni. A XVIII. században látni fogjuk, hogy a rend tagjai, például Katona, Pray és Kaprinay mily megbecsülhetlen szolgálatokat tesznek a magyar tudományos történelemnek. Nemcsak, hanem egy hirhedt névtelen röpirat, a Manch Hermaeon,** mely József császárnak csinálva propagandát, a legszélsőbb protestáns felekezeti szempontot egyesíti a magyar alkotmány elleni gyülölettel, Verbőczyt azzal akarja sárba rántani, hogy azt mondja, hogy a jezsuiták képezik főtámaszát. Örvendetes, ha így volt, de a mostan vázolt korszakban a Tripartitum bölcs alkotója aligha lett volna megelégedve tevékenységökkel.

* A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I. kötet 5. lap.

** 294. lap.

XIV.

A jezsuiták és az ellenreformáczió élén egy tehetséges, vakbuzgó ember, a papi stréberek szomoru mintaképe, Pázmány Péter állott. Nála éppen úgy, mint a hogy azt szerzetének politikája tanusította, a vallás csak eszköz volt egyéni és hatalmi czélok elérésére. Oly mozzanat külömben, mely nemcsak papok, katholikusok és azon korban történt, de feltalálható volt protestáns politikusoknál, későbbi időkben is. Bárhol és bárkinél találkozunk is ezen jelenséggel, mindig a legsulyosabb elitélésben kell részesíteni. Részben azért, mert a vallási életet megmételyezi, részben mert a politikai küzdelmet irtó háboru jellegével ruházza fel. A vallási dogmák közt ugyanis nem lehet azon kiegyenlítést megtalálni, melyet a politikai szélsőségek között a középpártok és felfogások létesítenek. Pázmány nevét bizonyos dicsfény környezi. Magasztalva kiemelik alkotmányos érzelmeit, egyénisége és működése magyar voltát és azon fényes és bőkezü alapítványokat, melyeket egyházi, oskolai és jótékony czélokra tett, melyeknek összege, gondolom, majdnem kitett egy milliót. De az elfogulatlan politikai szemlélődés, melynek minden ember személyisége és működése megitélésénél pragmatice kell eljárni, beillesztvén őt az összviszonyok keretébe, így mérlegelvén meg a hatást, kénytelen megállapítani azt, hogy nem volt rokonszenves, tiszteletet parancsoló egyéniség, működése éppen úgy, mint a pártfogoltjaié nagyban és egészben hazájának inkább ártalmára, mint hasznára vált. Ebben az irányban közte és többi főpapi kollégái közt a külömbség csakis mérvi, de nem elvi volt, előttük a hazának szent érdeke csak másodrendü fogalmat képezett. Tökéletesen igaza van Zsilinszky Mihálynak, midőn azt mondja,* a főpapok világos jelét adták annak, miszerint akár egyházi, akár önző érdekből, készek voltak az alkotmányt felforgatni. Ez magyarázza meg azon gyülöletet, melylyel a másik fél irányokban visel-

* Lásd Az országgyülések vallásügyi tárgyalásai. II. kötet 281. lap.

tetett és melyet azután elég helytelenül a katholikus egyházra is átvittek.

A történeti igazság megköveteli annak konstatálását, hogy, a legszelidebb kifejezést használva, azon időben az egyháznagyok nem tündököltek alkotmányos érzelmeik által.

Akkor, mikor, mint említettem, a nádorispáni tisztség azért nem töltetett be, mert azt találták, hogy nem elég köteles szolgai alázattal hódolnak az udvari parancsoknak, a helytartói állást egyházi férfiak töltik be, Oláh, Forgách, Kutassy primások, Pethő Márton kalocsai érsek, egyszerüen azért, mert szolgálatrakészebbek voltak. Papokat találunk a kamarák élén, Migazzi Miklós váradi püspök Kassán, Szuhay István egri püspök Pozsonyban. E két utóbbit a korponai és kassai országgyülések alkotmányellenes eljárások miatt sulyos büntetéssel akarták terhelni.

A királyi tanács tagjai is nagyobbára közülük teltek ki, az önkényuralomnak szószólói, úgyannyira, hogy még a római kuria is feltétlenül elitéli eljárásukat.*

Radeczy győri püspök tervet nyujtott be Miksa császárnak, hogy miképpen lehetne a magyar ellenzéket elpusztítani.

A hazafiak elkeseredése ellenök a legmagasabb fokot éri el azon kiegyezési tárgyalásoknál, melyek Bocskay és a korona között folynak. Egyik főpontot képezi Szuhaynak és Migazzinak példás megfenyítése.

A mi magát Pázmányt illeti, ha be is kell ösmerni, hogy ennyire nem is ment, de mégis a felekezeti érdekeknek túlhajtása jellemzi őt az egész vonalon. Politikai szempontokból határozottan helyteleníteni kell felfogását, valamint azon kimaradhatlan következményeket, melyek ezen egyoldalu magatartásból származnak.

A legtárgyilagosabb kritikának is be kell ösmerni, hogy ő nem tartozott azon egyházi férfiak közé, kik ezen minőségökben is államférfiak voltak, az államközérdeket fölébe téve az egyház külön érdekeinek. Nem a Martinuzzi és Verancz vagy Richelieu és Mazarin oskolájának volt hive, kik közül az utolsó tiszteletben tartotta az úgynevezett nan-

* *Acsády,* A Millenáris történet, V. kötet 569. lap.

tesi ediktumot, mely a protestánsoknak vallásszabadságot biztosított, és ki egyebek közt azt a nyilatkozatot tette, hogy az állam szempontjából többre becsüli a franczia hugonottát, mint a spanyol katholikust.*

Indult a Ximenesek és Granvellák nyomán, a biblia szerint istennek inkább engedelmeskedve, mint az emberek és emberiségnek. Ily módon nem használtak az egyháznak, de ártottak hazájoknak, mérhetlen szenvedést okozva embertársaiknak. Pázmány a bécsi békekötés, a vallási és polgári szabadság ezen magna chartájának irányában a legnagyobb ellenszenvvel viseltetett, és mikor ennek rendelkezéseit hatálytalanná igyekezett tenni, üszköt dobott az országba, holott az egyetértésre legnagyobb mértékben szükség volt.

Irodalmi munkásságát tekinthetjük legerősebb fegyverének, ez vonta magára először a közfigyelmet, és ez azon tevékenység, miről leginkább véleményt alkothatunk róla. Illetékes emberek, mint Toldy Ferencz, őt tekintik a magyar irodalmi nyelv megteremtőjének, és tőrölmetszett magyarsága ma is meglepő benyomást tesz; kevésbbé kielégítő és értékes a tartalom. Föltünő jellemvonása a polemia, különösen a hittudomány és egyházpolitika terén. Ez azon tengely, mely körül egész irodalmi tevékenysége mozog. Az ecclesia militans tagja ő, ezen a téren tör lándzsát a protestáns papokkal és politikusokkal. Sajnálatos azonban, hogy ezen mérkőzésnél nem az eszmék fenköltsége, nem az érvek ereje, de a prókátori rabula az, a mi dolgozik. Ennélfogva nem lehet mondani, hogy polémiája mindig kedvező benyomást tenne az emberre. Egyik kálvinista pappal, Magyarival, azt vitatja, hogy Magyarország romlását az okozza és azért van a török a nyakunkon, mert Luther tanai tért foglaltak. Egy másik hirneves kassai predikátor, Alvinczy, megtámadja a pápát azért, mert I. Ulászlóval megszegette a törökkel kötött szegedi békekötést és ezen esküszegés büntetése gyanánt tekinti a várnai csataveszjést. Pázmány mindezt tagadásba veszi, nem

* Richelieu és Mazarinre vonatkozólag Henry Thomas *Buckle*. History of civilization in England, II. kötet 268. és 291. lap. Brockhaus-féle kiadás.

is gondolva meg, hogy különösen papi minőségében ez által mily sikamlós lejtőre lépett.

Ha nem is közvetlenül, de közvetve egészen más felfogás nyilatkozik meg Zrinyinél, a költőnél. Mátyás király feletti értekezésében* erre a kérdésre is kiterjeszkedik és imigyen szól: »László király fegyvert foga Murat szultán ellen, holott megesküdött az evangeliumra a békesség megtartására, de a pápa Cesarini Julián biboros által elhiteté, hogy bizvást, lelki sérelem nélkül megbonthatja a békét, miután ő diszpenzácziót ad. De másképpen értette az Isten, mert nem akarta, hogy jó vége legyen a kötés megszegésének, melynek folytán az ő szent neve hiába vétetett és emberek rendelkezése alá vétetett. Az uristen nem azért küldötte a vallást közibénk, hogy az emberi társaság számára rendelt és minden nemzettől megtartott regulákat megbontsuk. Éppen azért az ilyet a hitnek titulusa alatt megtenni, nagy bün és vétek. De ezt a mostani világban élő papjaink másképpen értik. A hitbuzgóság neve alatt éjjel-nappal a lutheránusok és kálvinisták ellen deklamálnak, nem a leplezetlen, tiszta igazságnak okaival, hanemha harag és gyülölséggel, sőt ha tőlök telne, tüzzel és vassal.«

De találunk feleseléseiben nemtelenebb és izléstelenebb dolgokat is. Máskor szó van a Kálvin-féle apostoli hitvallásról, és miután a nagy reformator tanítja a predesztinácziót, az eleve rendelést, ennek folytán a hiszekegynek így kell hangzania: »Hiszek a pokolbeli ördögben, minden ocsmány vétkek alkotójában, kegyetlen, mostoha atyánkban« stb. — Megengedem, hogy ezek kivételek, de elég arra, hogy az irónak erkölcsi és szellemi értékét megállapítsuk, illetve leszállítsuk.

Nem tehetek róla, ha egy munkálatban ily fajta érveléssel találkozom, az nálam az egész hatást tönkre teszi. Az illető valódi természetének megnyilatkozását látom benne, mely ily alakban rokonszenves nem lehet.

Kétségbevonhatlan tény, hogy irodalmi működésének

* Rónay *Horváth* Jenő, gróf Zrinyi Miklós hadtörténeti munkái, 150. lap.

oroszlánrésze theologiai vitatkozás, tehát a legmeddőbb és szellemtelenebb materia.

A nagy franczia hitszónokok, Bossuet és Fénelon, szintén belementek a felekezeti kontroverziákba, de más thémáról is irtak, tevékenységök más teret is keresett magának. Az ő politikai és államtudományi tevékenységök oly jelentékeny volt, hogy Bluntschli ösmert művében az államjog és politika történetét illetőleg, melyet Acsády magyarra is fordított, egy egész fejezetet szentel az ő munkásságoknak. Pázmánynál mindezt hiába keressük. Különösen hiába keresünk nála alkotmányos nemzeti szempontokat, a nemzet igazainak a védelmét. Harczra kész pennája azonnal mozgásba jön, mihelyt az egyház érdekeiről van szó, de a magyar közjog fenyegetett nagy tételei nem hivják a sorompóba. Dietrichstein műve a magyar koronáról, melyről már szólottam, Himmelreich Tiburtius merénylete, melyről még szólani fogok, legalább is oly módon feltüzelhették volna, mint azon nézetek, melyeket a vallás terén tévtanoknak hirdetett. És ha Pázmány többször hivatkozott arra, hogy a biharmegyei nemességből származott, hogy Verbőczy ellenzéki vezértársának, Ártándy Pálnak maradéka, hát akkor csakis saját elfajulását mutatta be, mert Petur bán szellemét hiába keressük nála.

Pázmány a református hitről tért át a katholikusra, másokat is megtérített, a főrangu családok közül legalább vagy harminczat. Ez jogosult eljárás volt, bár úgy vélem, hogy a vallási érvek mellett igen reális indokok működtek, azon indok, hogy az első hátrányokat, a másik pedig előnyöket visz maga után. Hogy Pázmány értett ezeknek felhasználásához is, bizonyítja azon körülmény, hogy Thurzó Szaniszlót azzal vonta el Bethlen Gábortól, hogy nádorispán lesz. A főhiba azonban az volt nála egyrészt, hogy idegen lélektani rugókat kevert bele működésébe, másrészt pedig szelet vetett, hogy a nemzet azután kénytelen legyen vihart aratni.

Az 1619-iki országgyülés, melyet II. Ferdinánd hitt össze, de a mely azután eredménytelenül oszlott szét, egyszerüen azért, mert oly erős volt az ellentét közte és az uralkodó közt, habár méltán tekinthető az ország közvéle-

ménye kifejezőjének, egy föliratában elpanaszolja, hogy az országba a spanyol inkviziczíót szándékozzák behozni, hogy a spanyol király segélyével akarják a protestánsokat kiirtani és ezt nagy részben Pázmány művének tekintenék. Az egész országban el volt róla terjedve, hogy azt mondta volna, hogy legyen inkább az ország rókák és farkasok tanyája, mintsem hogy eretnekek lakozzanak benne. Igaz, hogy ő ezt oda módosította, hogy inkább maradjanak falvai pusztán, mintsem protestáns templomok álljanak benne jobbágyai számára, de hogy ez lényegében egyre megy, azt magyarázni felesleges. Megengedem, hogy a protestánsok is követtek el túlzásokat ezen a téren. De két lényeges külömbség van. Az egyik az, hogy Pázmány és hivei részéről az államhatalom eszközei használtattak fel a legvérlázítóbb módon, és hogy ez oly egyén részéről történt, ki az Istennek volt szolgája és a szeretet vallásának volt hirdetője, a kinek nem az volt a feladata olajat önteni a tüzre, hanem ellenkezőleg a háboruskodók közé kellett volna állani, őket kölcsönös türelem- és békességre intenie. Mily szép lett volna, ha a történetirás róla is elmondhatja vala, a mit Kossuth József nádorról mondott, hogy mint egy pátriarcha állott nemzetének élén, a harczban is emlékeztetve a küzdőket, hogy testvérek és egy közös anyának magzatjai.

Kiváló történetirónk, Fraknói Vilmos, Pázmányt ecsetelő nagy gonddal készült életrajzában összegezi tevékenységét, hogy megmentette a katholikus egyházat és az uralkodóházat, mely a protestántizmus és Bethlen támadásainak nem tudott volna ellenállani. Úgy vélem, a tétel ilyformán nincs jól felállítva, mert nem meríti ki a helyzetet a maga egészében. A kérdést úgy kell felállítani, hogy Pázmánynak egyházpolitikája, az eszközök, melyeket használt, megfeleltek-e a lelkiösmereti szabadság követelményeinek, a katholikus vallás alapgondolatának. És erre pedig a legnagyobb nyomatékkal nemmel kell válaszolni. I. Lipótnak egy minisztere, az utálatos Hocher volt az, a ki 1670-ben egy nála járó protestáns küldöttségnek azt mondta, hogy isten csodája, hogy az oly sérelmeket, melyeket felpanaszoltak, csak tiz napig is elviselték, de hogy tiz évig el tudták türni, az egyszerüen hihe-

tetlen. Ezen irtóztató vád leginkább Pázmányt terheli, a ki nagy szellemi tehetségével megjelölte az irányt, melyet követői talán kevesebb szellemmel, de éppen annyi fanatizmussal követtek. A katholikus vallásnak nincs szüksége a Pázmányok és a jezsuiták praxisára, éppen ennek a századnak eseményei megmutatták, hogy ezen vallás a lelkiösmereti szabadság edző levegőjében és a nyilt verseny küzdelmei között is megállja helyét és túl is tudja szárnyalni vetélytársait. Általában akkoron a kérdés hazánkban nem a protestantizmus és katholiczizmus, hanem II. Ferdinánd és I. Lipót bigott fanatizmusa közt egyrészt, másrészt a polgári és vallási szabadság közt volt eldülő félben. A protestántizmus ügyét nem lehetett az alkotmányétól szétválasztani, nem lehetett oly módon működni, hogy a protestánsokat elnyomni, de az alkotmányt megmenteni lehessen. Azon tény elől egyetlenegy józaneszü magyar ember sem zárkózhatott el, miszerint azok az intézmények, melyek a protestánsok jogait törvénybe igtatták, az alkotmány biztosítékaival is ezt cselekedték. A bécsi, a nikolsburgi, a linczi békekötések a lelkiösmereti, mint a politikai szabadságra egyaránt ráborították védő paizsokat. A linczi békekötés — 1647 : V. tczikk — e tekintetben annyira megy, hogy 7. pontjában beszél az aranybulla megerősítéséről, az országyülésen a szavazat megejtésének módozatairól stb. Arra nézve, ha valaki, Pázmány bizonyosan szerezhetett tájékozást, hogy a jezsuiták elhitették Ferdinánddal, hogy a protestántizmus az, mely a fejedelmi teljhatalom behozatalát akadályozza.* Ezen felfogás mellett az alkotmánynak úgy nem volt helye Csehországban, mint nálunk; és erre nézve csakugyan nem lehetett senkinek sem illuziója, legkevésbbé II. Ferdinánd olyan meghitt emberének, mint Pázmány volt.

Mert ösmerte jól Ferdinándot és tudta, mi lakozik benne. Pázmány, a ki Gráczban, Ferdinánd hazájában, a jezsuitáknál tanult, tudta jól, hogy Ferdinánd Ingolstadtban szintén a jezsuitáknál nevelkedett és többször fogadalmat is tett, hogy

* *Zwiedinek,* Deutsche Geschichte im Zeitraume der Gründung des preussischen Königthums, I. kötet 475. lap.

kiirtja az eretnekséget. És hogy ez nála nem üres szó, azt szintén tapasztalnia kellett Pázmánynak, mert hiszen ezen vérlázító működésnek ő Styriában tanuja volt. Mindannak daczára, mikor Ferdinánd megválasztásáról volt szó, már mint esztergomi primás egy egész kortesutat tett mellette a vármegyékben, dikcziózva, biztatva a protestánsokat, hogy nem lesz semmi bántódásuk, meg hogy a hatalmas német császár mind fel fogja szabadítani a töröktől.

Ezen commis voyageur szereplés is egyike volt azon sérelmeknek, melyet a már említett országgyülésen szemére lobbantottak. Hogy II. Ferdinánd alatt miképpen állott a töröktől való felszabadítás, arról már megemlékeztem akkor, mikor a Wallenstein és Bethlen Gábor-féle epizódot előadtam. Azonban magának Pázmánynak is lehet ezen a téren való szerepléséről valamit szólani. Bethlen Gábornak, mint már említettem, folytonosan azon járt az esze, hogy a török ellen egy szövetséget hozzon létre a császár és maga között. E végre Pázmányt Kemény János utján szintén felszólította, mint Esterházyt, a nádort. Pázmány első dolga volt Ferdinándot levél utján lebeszélni, mert ez németországi terveit akadályozná.* Ezt az eljárását Bethlennek kellő világításba helyezi egy másik körülmény, mely viszont Pázmányt a legkedvezőtlenebb szinben tünteti fel. Mikor Bethlen kénytelen volt fegyvert fogni, Pázmány már mint az ország primása Nagyszombatból tovább állott, nem akarván ok nélkül vértanuságot szenvedni, a mi egy egészen indokolatlan feltevés volt, mert minden valószinüség szerint haja szála sem görbült volna meg. Nem is szólva arról, hogy a kötelességek *a-b-c*-jéhez tartozik helyt állani és állásának következményeit levonni. Ezután ült össze azon országgyülés Pozsonyban, melyről már szólottam és a hol Bethlen uralta a helyzetet. Forgách, a nádor, meg is jelent ottan. Pázmány, ámbár menvéddel lett megkinálva, nem ment el. A suba alól dolgozni, a veszély elől kitérni, magát kimélni, másokat üldözni, ez az ő rendszeréhez tartozott. Az 1609-iki országgyülés is megidézte, hogy felelősségre vonassék, hanem a ki el nem jött, az

* *Fessler,* Geschichte von Ungarn, IV. kötet 211. lap, Pray után.

Pázmány volt. Ámde mikor az osztrák kamarillával az ország ellen kellett fujni a követ, akkor természetesen mindig készen állott. Erre a dicstelen tényre elég erős bizonyíték létezik. A későbbi primás, Szelepcsényi, osztrák udvari emberektől vette azt a közlést, hogy Pázmány mindig azzal tartotta II. Ferdinándot, hogy még a legjobb magyar emberben sem bizhatik, járom kell annak a nemzetnek, ha birni akar vele.* Mihelyt a kamarilla valami olyat eszelt ki, mi az ország szabadságát megnyirbálta, Pázmány bizonyosan segitette őket. III. Ferdinánd koronázásánál az osztrák miniszter, Eggenberg, a gyóntató Lamormain, Caraffa, a pápai nunczius, azt eszelték ki Pázmánynak társaságában, hogy a király ne állitson ki hitlevelet, mert ez a protestánsok szabadságát kénytelen biztosítani. Még a spanyol követ is ellene volt ezen merész ujításnak és Esterházy nádorral meg is buktatták.**

Egy esetben maga Ferdinánd is odáig jutott, hogy az ő eszelős tanácsára ne hallgasson. Ez akkor történt, mikor Bethlenhez a beszterczebányai országgyülésre követeket kellett küldeni és őket utasításokkal ellátni. Pázmány a legélesebb hangon akarta ezeket tartani, a mit Ferdinánd is sokallott. Azt maga Fraknói is kénytelen beösmerni, hogy mindazon államiratok, melyek az udvari politikának expozéját képezték, általa sugalmaztattak és dolgoztattak át.*** Mennyire háttérbe szorultak nála az országnak legfontosabb érdekei, bizonyitja egy másik tény, mely akkor történt, mikor a primási széket elfoglalta. Az érseki jövedelmek egy része honvédelmi czélokra lett fordítva, jelesen az ujvári várban 700 fegyverest tartottak belőle. Pázmány azonban ennek fizetését megtagadta, előadván, hogy neki a pénzre szüksége van, mert nagy házat kell tartani, bőkezüséget tanusítani, a király közelében lennie.†

Egy tökéletlen, okvetetlenkedő ember volt. A buzgó katholikus nádor, Esterházy Miklóssal, kit hozzá ő téritett

* *Pauler* Gyula, Wesselényi és társainak összeesküvése, II. kötet 360. lap.

** *Angyal* Dávid, id. munka 372. lap.

*** *Fraknói,* Pázmány Péter, a Magyar történeti életrajzokban. 124. lap.

† Idézett munka 82. lap.

meg, folytonosan harczban állott a vallásügy miatt, igen egyszerüen azért, mert ez kötelességszerüleg megtartotta a törvényt. Ezt ijesztgette exkommunikáczióval, bevádolta a királynak, fenyegette a letétellel, a nádori hivatal eltörlésével.* Még a II. Ferdinánd gyülései sem tudtak neki eleget tenni. Így az 1625-iki országgyülés végzésének ellenmondott és tiltakozását bejelentette. Egy szóval az egyház uralma az állam felett, ez volt az ő politikája, mely az ország történetével, hagyományaival teljes mértékben ellenkezett, a Hunyadi Mátyás országlási rendszerével éppen úgy, mint a Szent Istvánéval.

Ezen eljárásnak azonban az eredendő hibája nem az állam és egyház közötti viszonyban, hanem az önkényuralom és magyar alkotmány közötti harcznak esélyeiben állott. Minden, a mi a nemzeti ellenállás tényezőit gyengítette, az osztrák hatalom támadását könnyítette. Ebből folyólag arra a politikusra, ki a hatalom pártjára állott, legalább is azon kötelesség háramlott, hogy ezt a biztosítékot, mit egyik oldalon lerontott, a másikon felépítse, a védműveket megfelelő jó karban tartsa.

Fájdalom, hogy a királypárti emberek, az úgynevezett labancz urak nagy része a kellő időben erre a helyes felfogásra nem jutott, és így a nemzet és ők magok is kénytelenek voltak rendkivüli eszközhöz folyamodni, mert az alkotmány rendes fegyverei elégségesek nem voltak. A Zrinyi- és Nádasdy-féle összeesküvés, mint ezt később látni fogjuk, erre kiáltó példát fognak képezni. Tartozom az igazságnak azzal, hogy Pázmány később legalább egy esetben rájött arra, hogy az országnak esetleg protestáns jellegü biztosítékra is van szüksége. Ő határozottan Rákóczi fejedelemségének volt hive Erdélyben, még pedig azon érveléssel, mely majdnem szó szerint egyezik Bocskay végrendelkezésével, miről már egyszer szólottam, hogy t. i. bünös ember lenne az, ki Erdélynek különállását megszüntetné, mert a magyar nemzetnek csak addig van becsülete a császár és német nemzet előtt,

* *Horváth* Mihály, Magyarország története, V. kötet 375., 385. és 396. lap.

míg tudják, hogy Erdélyben hatalmas magyar fejedelem tartja a gyeplőt. Mert ha nem, biz Isten *gallérunkra köpnek.* Ezt a kijelentését a vitéz Kemény János, későbbi erdélyi fejedelem előtt tette Pázmány, kinek önéletrajzában olvasható is az. Sajnálni lehet, hogy ezen helyes gondolatra nem a maga idejében jött, és annak következményeit nem vonta le akkor, mikor még a szenvedélyek tüze nem okozott oly irtóztató pusztítást. Így az egészre ezen találó népies kifejezés alkalmazható: késő bánat, eb gondolat, legfeljebb enyhítő körülményt képez, de a birálatnak elitélő jellegét nem változtathatja meg, mely az el nem homályosult politikai felfogásnak kimaradhatlan következménye.

XV.

Ha Erdély nagy fejedelmei fenn tudták tartani a nemzet becsületét, és respektust szereztek néki, ez oly módon történt, hogy éles karddal kezükben oltalmazták meg azt, és intéztek támadást azon gyülölt idegen rendszer ellen, melynek, fájdalom, Pázmány et consortes voltak rosszul sugalmazott istápjai.

A nemzet és fejedelmei között a viszony a kard élére volt állítva, a békés eszközök, mint mondám, ki voltak merítve, a rendkivüli fegyverek használata került napirendre. A XVII. századnak signaturáját a fegyveres mérkőzések alkotják, úgyannyira, hogy szükség szerint ezekre is ki kell terjeszkednem. Ezen akcziók mindannyian közös vonással birnak. Először ezeket kivánom felemlíteni, hogy azután mindeniknél rátérjek arra, a mit az egyes felkelések különlegességének tekinthetünk. Ezek közül három, a Bocskay, Bethlen és az I. Rákóczi Györgyé, a Lipót előtti korszakra tartoznak, a másik kettő, a Thököly és Rákóczi Ferenczé, az ő uralkodása alatt keletkeztek. Ezen felkeléseknek méltatására a Lipót uralkodása képezi a határvonalat, a mennyiben az ő országlása és az ellene való visszahatás, habár ugyanazon forrásból származik, némileg más körülmények között jön létre.

Az első közös vonás, mely úgy a Bocskay, mint a Bethlen és Rákóczi támadásánál szembetünik, az, hogy ők mindhárman erdélyi fejedelmek, és mint ilyenek, Törökország hűbéresei voltak. Ebből folyik Törökország katonai részvéte is, a mely a támadásnak taktikai sulyát fokozta, habár kétségtelen, hogy ennek oroszlánrészét mégis az erdélyi hadak és a nemzeti felkelés tették. Az egész küzdelemnek nemzetközi jellege van, a mit a rendezésnek békekötés jellege is bizonyít.

Alakilag mondom, mert lényegében az illető akcziók az egész magyar nemzet, Királyhágón innen és túl, politikai és közjogi egységét bizonyítják. Mindegyik esetben a megsértett magyar alkotmány az, mely mind e támadásokat okozza és megköveteli. A támadásoknak jogczíme mind a három esetben igazoltatik. Kiáltványok előzik meg valamennyit, melyek nemcsak hazánknak, hanem a külföldnek is szólanak, és a melyek közhirré teszik, hogy a nemzet törvényes jussáért száll sikra. Így Bocskay elmondja, hogy minő sulyos csapásokat kellett a német uralomtól szenvednünk. Mindent elvettek tőlünk, még lelkiösmeretünk szabadságát is.

Az országgyülésen el lett határozva, hogy a nemzet védeni fogja magát. Erre még sulyosabb törvénytelenséggel feleltek. A nemzetnek nem szabad magát hagynia, védje meg politikai és vallási szabadságát. Hasonló módon cselekszik Bethlen.

Isten tisztessége és a nemzet szabadsága, ezen két jelszó vonul keresztül azon röpiraton, mely »Querela Hungariae« czím alatt Alvinczy Péter tollából származik, és a mely ékesen szóló irályban adja vissza a nemzet jogos felháborodását. Rákóczi György szintén, mielőtt hadjárata megkezdődik, nyilvánosságra hozza, hogy fegyverrel kell elintéznie a nem orvosolt sérelmeket.

De a milyen közös jelensége ezen korszaknak és felkeléseknek az erős jogérzet és annak védelme, éppen úgy találkozunk politikai mérséklettel és azon szerencsés összhanggal az egyéni és közérdek között, mely is az egész vonalon megnyilatkozik. A mily elszánt és határozott a nemzet abban, hogy jogait a legnagyobb veszélyek és áldozatok

árán megoltalmazza, éppen úgy kerüli azt, hogy túllőjjön a czélon és a sovány kiegyezést többre becsüli az esetleges kövér pernek megnyerésénél, de a mely kétségessé válhatik. Népies kifejezést használva: jobb ma egy veréb mint holnap egy tuzok, a gyakorlati magyar felfogás ezen nagy transzakcziókban érvényesül.

Akármilyen erősek is a vezető embereknél a személyes motivumok, a mint hogy ez kikerülhetlen, de a haza és alkotmány követelményei mindig uralkodnak rajtok.

Illésházy elfelejti aggkorát, beteges állapotát, azokat a vérig járó sérelmeket, a melyeket szenvedett, hogy létre hozza a kiegyezést a korona és nemzet között. Bocskay, Bethlen tudni sem akarnak a magyar királyságról, melyet tányéron hoznak eléjök — Bethlennek pláne még a korona is kezében van — mert az országnak van már koronás királya. Viszont az uralkodóház magatartása az egész idő alatt hű és következetes önmagához. Míg erősnek érzi magát, keresztülgázol esküjén és a törvényen, mikor ellenben baj van, meghunyászkodik, beadja a derekát és elszenvedi a legnagyobb megalázásokat is. Mert úgy vélem, hogy azon olympusi felfogásával szemben a fejedelmi hatalomnak, mely is a »Casa d'Austria«-ban otthonos volt, nem képzelhető erősebb csapás, mint hogy kénytelenek voltak a kis erdélyi fejedelmek beavatkozását saját országuk ügyeibe eltürni. Igaz, hogy mindez körülbelől azon reservatio mentalissal történt, hogy a kötések meg nem fognak tartatni és a tánczujra megkezdődik. Megkezdődhessék pedig azon csodálatos szerencsénél fogva, mely is az uralkodóháznak, mint már említém, kiváltságai közé tartozik, és mely hazánk ezen századbeli harczainál mindannyiszor tapasztalható volt. És éppen azért a már említett közös vonások közé méltán besorozható. Ezen szerencse pedig abban áll, hogy mindenik felkelésnél, midőn arról van szó, hogy a győzelem eredményei biztosíttassanak, a halál közbelép és a győzelmes hadvezéreket elragadja.

Ez történt Bocskay és Bethlennel, kik közül egyik sem lett ötven éves, ez II. Rákóczi Györgygyel, kinek szerencsétlenségéről később fogok szólani.

A Bocskay-féle felkelés egyrészt Rudolf császár spanyol

politikája, másrészt elbizakodása és hatalmi őrjöngésének műve volt. Már elébb tettem említést arról, miszerint, a mint a Habsburg-uralom tovább tartott, mindinkább eltünt az önálló, hatalmas Magyarország képe, és meg lehetett állapítani, hogy ennek következtében Miksa, a második fejedelem, kevésbbé respektálta az alkotmányt mint apja, Ferdinánd, az első uralkodó. Mint Gindely mondja,* mikor Básta elfoglalta Erdélyt és az hitte, hogy az már az övé, valóságos hatalmi őrjöngés szállotta meg. El volt határozva egy végső csapást mérni úgy a magyar alkotmányra, mint a protestantizmusra, mely mindegyik valódi bête noireja volt. Természetes, hogy ezen vállalatra mindenesetre jelentékeny hadseregre volt szükség, a mi viszont a pénzerőtől függött. Rudolf ezzel nem rendelkezett, egész jövedelmét költséges passzióira, szeretőkre, törvénytelen gyerekeire, műkincsekre, paripákra, melyekre soha rá nem ült és azon söpredékre fordította, melyből udvara állott. Oly szenvedhetlen, képtelen és erőszakos magaviselettel birt, hogy jóravaló ember nem maradt meg mellette. Igazában komornyikjai csináltak mindent. Ezek legszemtelenebbül lopták és zsarolták azokat, a kik tőle akartak valamit elnyerni. Hogy ez mennyire ment, bizonyítja azon körülmény, hogy a zsitvatoroki békét csak úgy lehetett vele aláiratni, hogy komornyikja, Lang, ezen czélra meg lett vásárolva.**

A pénzszerzés czéljából valóságos razziát szándékoltak folytatni a vagyonos magyarság ellen, ily módon akarva megszerezni az eszközöket a lenyügözésre. Az eszköz a hűtlenségi pör volt, melyre ürügyet a már említett Szuhay uram talált eleget. Így folytak pörök az Alaghy, Kun, Telegdy, Csapy, Kállay, Deregnyei, Dersffy, Balassa, Bakos, Lorántffy, Csetneky családok, azután Homonnay Bálint és György, Rákóczi Zsigmond, Illésházi István, Nádasdy Tamás, Pethő Ferencz, Ispán István, Sulyok Ferencz, Farkas Tamás és Telekessy Mihály ellen. Rászolgálni csak ez utolsó szolgált rablásainak miatta, de a többinek nem volt más büne, mint

* Kaiser Rudolf und seine Zeit, I. kötet 66. lap.

** *Gindely*, id. munka I. kötet 85. lap.

hogy magyar és gazdag ember volt és a nervus rerum gerendarum nála megszerezhettetett.

Az akczió Kassán kezdődött, a hol a templomot a protestánsoktól egyszerüen rövid uton elvették.

Ezen tény végrehajtója, Belgiojoso, kassai főparancsnok volt, a ki méltó helyet foglal el a Caraffák és Haynauk között.

De ennél még nagyobb merénylet is követtetett el. Nehogy az ily fajta sérelem, általában a vallási ügy az országgyülésen szóba hozassék, Rudolf elkövette azt a közjogi államcsinyt, hogy az 1604-iki országgyülés által felterjesztett XXI. tczikket önkényüleg egy ujjal, a XXII-ikkel, megtoldotta. Ennek a perfekczionált lex Tiszának egy akkori Lustkandl, Himmelreich Tiburtius udvari titkár, a kanczelláriának hivatalnoka, külömben a jezsuitáknak vak eszköze, volt szerzője.

Ezen oktrojált pátens már czímében is fenyegetést tartalmaz, hogy a vallás ügyét az országgyülésen előhozni nem szabad. Azután pedig elmondja, hogy a felség meglepetéssel értesült arról, hogy azok, a kik magokat a rendek többségének nevezik, panaszkodnak templomaiknak elfoglalása, papjaik elzülléséről. Ezen panaszok zavarták az országgyülési tárgyalásokat és a közönségnek nem csekély kárt okoztak.

Ő Felsége nem emlékszik, hogy ily sérelmek elkövettettek volna, a panaszokat homályosaknak és alaptalanoknak tekinti, de azonkivül a római katholikus hitet vallja, azt úgy Magyarországban, mint többi országaiban uralkodó vallásnak akarja látni, és az illető országokat minden eretnekségtől meg fogja tisztítani.

Ennélfogva Ő Felsége mind saját ösztönétől — motu proprio — mind királyi hatalma teljességénél fogva ezen, általa kiadott külön törvényczikkben — hoc speciali suo articulo — megerősíti a nemzet királyai által a katholikus hit érdekében hozott összes törvényeket.

Nehogy ezután az országgyülésen a köztanácskozásokat a vallás ügyével megzavarják, elrendeltetik, hogy az ilyen nyugtalan és zavargó emberekkel szemben az illető törvényekben megszabott büntetés alkalmaztassék.

A záradék úgy van szerkesztve, hogy az összes törvényeket, az utolsóval együtt, melyet mi a szükségtől kény-

szerítve hozzácsatoltunk, magunk megtartjuk és másokkal megtartatjuk.

Egy ilyen törvény mezébe öltöztetett parancsszó oly előzetes esetet képezett, melynek révén hazánk megszünt volna korlátolt monarchia lenni, hanem a törvényhozó hatalom teljessége is a koronában összpontosult volna.

A visszahatás nem maradt el. A nemzet felocsudott lethargiájából és fegyvert ragadott. A közhangulatnak ezen fejlődése annál figyelemre méltóbb, mert méltán lehetett attól tartani, hogy az ezen felbuzdulásra talán nem is bir elegendő tehetséggel. Ha imént hivatkoztam arra, hogy az uralkodóház lassanként elvesztette érzékét az iránt, hogy a nemzet életképes is tud lenni, ily fajta lélektani indok a nemzetnél magánál is működhetett. Török iga, osztrák iga, Erdély elszakítva, megoszlott, megcsappant, kiszipolyozott magyarság, honnan jött volna az erő a küzdelemre? Az ország törvényei élénken tanusították, hogy a nemzet a jussát nem tudta kellő módon érvényesíteni. A mit e tekintetben a királyválasztásról, a nádorispáni szék be nem töltéséről mondtam, méltán képezhette azokat a premisszákat, melyekből kedvezőtlen következtetéseket lehetett levonni. A mint a nemzet nem birta azt keresztülvinni, hogy a Corpus Jurisba hivatalosan beigtassa, hogy Miksa csakis a nemzeti akarat folytán lett Szent István koronájával megkoronázva, a mint a nemzet eltürte azt, hogy még a koronát is elvitesse Rudolf a messze Prágába, a mint továbbá elviselte azt, hogy a nádorispánság, az alkotmány vértje és pallosa üresen állott, úgy nem volt jogosulatlan azon következtetés, hogy egymásután így mennek veszendőbe az ősi alkotmánynak minden védvei és fegyverei. Ismét szükségesnek tartom Tacitust idézni és azon örömtelen korszakot, melyet oly mesterileg jellemez, még pedig azon vonatkozásban, melyet már egyszer felhoztam.

Ugyanis nálunk hasonlóan lehetett attól tartani, hogy egymásután ki fognak veszni azok, a kik még jobb időket éltek és annak emlékét és példáját fentartották. Valamint ha fenn is állottak a régi intézmények nevei, de azok az általános elkorcsosodás közepette mást jelentettek, más tartalom-

mal birtak, mint boldog hajdanában. Eadem magistratum vocabula, quotus quisque reliquus, qui rempublicam vidisset.*

Ezeknek a sivár viszonyoknak következményeit Agricola életében ecseteli imigyen:

»Subit quippe etiam ipsius inertiae dulcedo et invisa primo desidia postremo amatur. Quid? si per quindecim annos grande mortalis aevi spatium multi fortuitis casibus promptissimus quisque saevitia principis interciderunt, pauci ut ita dixerim non modo aliorum sed etiam nostri superstites sumus exemptis e media vita tot annis quibus juvenes ad senectutem, senes prope ad ipsos exactae aetatis terminos per silentium venimus.« Mert ily viszonyok közt fenforog azon veszély, hogy a semmittevés édes bora megrészegít bennünket és az elébb oly gyülölt nyugton maradás kedvessé válik. Hát hogyha azután 15 éven keresztül, mely a rövid emberi életben hosszu időszakot képvisel, sokan eshetőségek, a legderekabbak pedig az önkény folytán elpusztultak. Ilyeténképpen kevés az, a mi másokból és önmagunkból megmarad. Ezen hosszu idő alatt némaságra valánk kárhoztatva, az élet javarészét elvesztettük, azonközben az idősebbek sirba szálltak, a férfiakból aggastyánok levének.

A magyar nemzet nem tizenöt, de hatvan éven keresztül volt annak a veszélynek kitéve, hogy alkotmányának meghamisításába és lassankénti elkobzásába belenyugodjék, valamint a semmittevés édes borától hasonlóan talán végleg elkábuljon. Azonban ezen politikai és erkölcsi haláltól megmentette jellemessége és helyes politikai érzéke. Rájött arra, ha tovább megmarad békességes türésében, az az öngyilkossággal lesz határos, és hogy egy perczig sem szabad késedelmeskednie, hogy megemberelje magát. Felébredt benne az ősi szittya virtus, az »üsd magyar, a ki bánt,« lett a jelszó. Meg akarta mutatni a tányérnyaló udvaronczoknak, a kegyetlen, gyáva bérenczeknek, hogy, ha kutyamódra bánnak vele, hát azt nem farkcsóválással, de fogvicsorítással fogja fogadni. Hogy a nemzet ezen helyes politikai axiomát felösmerte, hogy azt először azon áldatlan összeköttetésbe, melybe be

* Lásd I. könyv 3. fejezet.

lett sodorva, a gyakorlatban is alkalmazta, ezen tény képezi a Bocskay-felkelésnek egyik legélesebb vonását. Meg is találta a kellő embereket, a vezéreket, hogy küzdelmeit irányítsák. A harczra, a háboruskodásra Bocskay volt a megfelelő egyéniség, Illésházy pedig a becsületes, tisztességes békekötésre. De ezen két hatalmas személyiségnek történeti jelentősége ezen a ponton túlterjed. Az ő jelentőségük méltatásának fel kell emelkedni azon lélektani magaslatra, a hol a természetnek azon csodás és rejtelmes erői szülemlenek és működnek, a melyek birtoka egyes egyének- és nemzeteknél élet és halál, dicsőség és bukásnak lesz indító oka és forrása. Mert mind a két férfiu, ha a dolognak lényegét tekintjük, a magyar nemzet hatályos és erőteljes tiltakozását képezi az osztrák uralom, de magával az ádáz sorssal szemben is. Jelenti azt, hogy a nemzet nem nyugszik bele végzetébe, hanem igenis törik, szakad, megbirkózik vele, mert érzi magában az erőt és akaratot, melynek folytán jobbra is érdemes.

Acsády * tisztelt barátom azon általános természetü bevezetésben, melylyel hazánk három részre megoszlása siralmas eseményeinek emlékeit idézi föl, hangsulyozza a nemzet életének összezsugorodását, mely oly hátrányos a nagy törekvések és személyiségek működésére. Ezen felfogás igazságát nem lehet tagadásba venni. De annál feltünőbb és örvendetesebb azon körülmény, hogy ilyen nyomasztó viszonyoknak közepette találkozik két férfiu, a kik hivatalos minőséggel nem birnak, kiket egyszerü polgároknak kell tekintenünk, kik közül az egyik bujdosó, a másikra is a hóhér bárdja vár, a kik az által, hogy a Habsburgok monarchiájának sorsát tartják kezökben, európai tényezőkké válnak, és erre a kellő minősítéssel birnak is.

És habár ezen minősítés Bethlen Gáborban talán nagyobb méretekben található fel, mégis azon körülmény, hogy ez irányban és általában a fegyverrel való mérkőzés kezdeményezésében Bocskay volt az uttörő, az az ő számlájára irandó, az ő különlegességét képezi. Ő volt az első, ki a nemzetet visszaadta önmagának. Mindannyian, kik utána

* Magyarország története, millenáris kiadás, V. kötet.

jöttek, a tizenhetedik század többi nagy alakjai az ő nyomába lépdeltek. Ennél a pontnál még egy más körülményt is ki kell általánosságban emelni, mely a legkényesebb és nehezebb politikai problemák közé tartozik, habár Bocskay ezen problemát játszva oldotta meg. A politikai következetesség kérdését értem, mely Bocskaynál annyiban szerepel, a mennyiben tényleg ellenmondásba jött magával akkor, mikor labanczból kurucz lett, valamint akkor, mikor, daczára annak hogy Erdély egyesítésének volt egyik tényezője, később pedig a szeparatizmusnak lett zászlóvivője. Általánosságban nehéz e kérdésre kimerítő szabályt alkotni. Kétségtelen, hogy az erkölcsi követelmények a politikai szempontokkal szemben állanak. Még azt sem lehet mondani, hogy az etikai álláspont elfoglalása minden körülmények között és feltétlenül a biztos, mert lehet következetesség helytelen, bár önzetlen indokból származzék is az. Annyi feltétlenül áll, hogy minden ilyen esetben a bizonyítás terhe az illetőt nyomja, neki kell eljárásának helyességét kimutatni. Bocskay esetében e bizonyítás nem igen volt nehéz. Míg más oldalról az osztrák kormányzati rendszernek teljes elitélését képezi az, hogy még belőle is rebellist csináltak.

A történet feljegyezte, miszerint Bocskay aulikus ember volt és hogy honfitársai nem egyszer vetették szemére, hogy német lelke van. Rudolf pártján állott, birtokait labanczkodása miatt elkobozták és jutalmul azt nyerte, hogy Rudolf Prágában nem is fogadta, hanem komornyikjai az előszobában még impertinenskedtek is vele.*

Nem lévén többé ottan mit keresnie, haza jött, a hol a már előbb említett helyzetet találta, megtoldva azon személyét illető fenyegetéssel, hogy az ő nyakába is hűtlenségi pert akarnak sózni, hogy ilyképpen birtokaira az éhes kincstár rátegye a kezét. A végső szükség kényszerítette őt, kitüzni a felkelés zászlaját, mely a kaján Belgiojosót valójában kannibáli örömmel töltötte el, abban a reményben, hogy ily módon egy hatalmas magyar főur hurokra kerül. Most az egyszer hiábavaló volt az alku a medve bőrére,

* *Gindely,* idézett munka, I. kötet 70. lap.

mert a hajtók a vadász ellen fordultak. Ezen hasonlat majdnem szó szerint áll, mert a hajduság elnevezése, mely hajduságra Belgiojoso feltétlenül számított, és mely Bocskay mellé állt, a Corpus Jurisban a hajtóból származtatik, mint azt az 1514 : LX. és LXI. tczikkben olvashatjuk.

A hajduság maga azon sanyaru időknek produktumát képezi. Eredetök, mivoltok, eljárások az akkori viszonyok és állapotok folyománya, úgy hogy mindezekből a felkelés mélyebb értelmének megösmeréséhez jutunk. A nyomor keresetképtelenné, az adóprés, az üldözés földönfutókká teszi őket. Felváltva szegénylegények, haramiák, esetleg zsoldos katonaság. A társadalom kitaszítja magából, a törvény üldözőbe veszi a nyomorultakat. A XVI. század folyamán alig mulik el országgyülés, mely valamiféle büntetést ne szabna reájok, annyira, hogy a Corpus Jurisban állandó rovatot képeznek. De csodák csodája, e hajléktalan futó betyárok a törvényen kivül állók lesznek a hazának, a magyar társadalom és alkotmánynak megmentői. Jól mondja Acsády, kinek történetében ezen események igazán művészi tollal vannak leirva, hogy Bocskayt nem hiába nevezték el a magyarok Mózesének, mert friss forrást, a legnemesebb érzelmek tiszta vizét fakasztotta ezen kőkemény szivekben. Mint említém, zsoldra vannak utalva, és így nem egyszer találjuk Rudolf és tábornokai szolgálatában. Mikor a már említett államcsiny kivitele megkezdődött, Belgiojoso azon igyekezett, a hajduságot magának megszerezni. »Adjunk a hajduknak zsoldot, igérjünk nekik zsákmányt,« így szóla Belgiojoso, »ha kell, szüleiket is összeaprítják.« Úgy is tőn, nagy zsoldot, szabad zsákmányt, különösen Kereki, Várad és Debreczen kifosztását igérte nekik. A hajduknak volt elég belátásuk arra rájönni, hogy mi készül voltaképpen, nem mentek lépre, nem akartak saját nemzetük hóhéra lenni.

Így álltak a nemzeti ügyek, illetve Bocskay zászlója alá, és ezzel megkapta azt a derék hadat, melylyel érdemes volt felvenni a csatát. Össze-vissza a hajduság kitett vagy huszezer fegyverest. Rhédey, Sennyey, Lippay, Németh, Balázs, Dengelegi voltak vezéreik, diadalról diadalra vezetve őket. Ösmeretes, hogy re bene gesta Bocskay megnemesítette és

a mostani hajdu városokban telepítette le hűséges és érdemes katonáit. Ily módon a hazátlan martalóczokból békés szántóvető polgárok lettek, hirdetve nagy alapitójuk dicsőségét, ki a társadalmi problemák megoldására is hivatottsággal bir. Magam is tudok ezen üdvös metamorfózisról annyiban szólani, mert anyai ágról hajdu ivadék vagyok és gyermekkoromban sokat hallottam nagyszüleimtől, hogy a telepítés után kevés vártatva milyen derék szántó-vető nép lett az ide és tova kóborlókból, mint védelmezték meg falvaikat palánkok és földvárakkal, hogy a török elől termésök biztosítva legyen. Egy egész erődítési gyürü vette őket körül, a legmagasabb ponton harang volt, melyet a törökök közeledtére félre is vertek. Ezt a pusztát maig is Harangodnak hivják. Az elébb emlitett »Querela Hungariae« is tud áldásos átalakulásról szólani. Elmondja, hogy a hajduk puszta területeket szállottak meg, szorgalmukkal a farkasok és medvék tanyáját jól megművelt és bőven termő vidékké alakították át. Isten segitségével szépen gyarapodtak, és ha a haza védelme kivánja, jól begyakorolt és számos hadsereget küldenek a csatatérre. Minden józan eszü embernek óhajtani kell gyarapodásukat. Annál inkább, mert vendégszeretők, törvénytisztelők, békés életüek, vad szokásaikat levetkezték, és sokkal emberségesebbek mint az ország többi lakói.

Ezen tények, valamint a többiekből, melyeket még előadandó leszek, meg lehet állapítani, hogy hősünknek, a mint a magára vállalt feladat nehezebbé és bonyolultabbá válik, tehetségei mint fejlődnek és változatosságuk mind gazdagabb lesz. Úgy gondolom, nem tévedek, ha Cromwellhez hasonlítom, és mint számító politikust felébe helyezem. Analogia mindenesetre sok van helyzetök és szereplésök közt. Mindkettő buzgó protestáns, vallása és alkotmánya érdekében lép ki a sikra, egyik úgy mint a másik az öntudatlan nagy emberek kategoriájába tartozik, kiket nem annyira saját akaratuk, mint a viszonyok hatalma állít az ügyek élére. Egyben bizonyítva azt, hogy, ha egy nemzetben életképesség van, az alkalom mindig megtalálja a kellő embereket. Abban is hasonlítanak egymáshoz, hogy semmiből teremtenek hadsereget és ennek folytán az ügy, melynek szolgálnak, győze-

delmeskedik. De a politikai téren a magyar fejedelem megveri az angol lordprotektort. Cromwell nem képes a közvetítést eltalálni, fanatizmusa, becsvágya elragadja; igaz, ellenfelét teljesen leveri, vérpadra küldi, korlátlan ur lesz, de műve nem állandó, halálával összeomlik. Az ő és párthiveinek a puritánoknak túlzásai a legféktelenebb reakczió óriási visszahatását idézik elő, melyből Anglia csakis idegen segítséggel, — a mire már egyszer hivatkoztam — Orániai Vilmossal tud kibontakozni. Bocskayt egy pillanatra sem hagyja el a mérséklet, és ámbár győz is az egész vonalon, megáll ott, a hol a politikai exigencziák megnyilatkoznak és maradandó alkotást létesít. Ezen tapintat és erős itélő tehetség vezérli lépteit a török szövetséggel, a magyar királyságnak kápráztató fényével szemben, melytől elfordul, és ismét akkor, mikor a kiegyenlités, a békés alkotás terére lép, a végleges szakítás és törés helyett. A békekötés munkájában jobb kezét Illésházy Istvánban fedezte föl. Itt az ideje, hogy ezen másik igen jelentékeny egyéniséggel is megösmerkedjünk.

Egy kiváló történetiró, Károlyi Árpád, több rendbeli igen becses monografiában, így Illésházy hűtlenségi pere, a korponai és kassai országgyülésekről találó képét rajzolja, annyi érdekes és eddig ösmeretlen adatot és tényt nyujt rendelkezésünkre, hogy ezt könnyen megtehetjük. A miket itt elmondok, az ő munkáinak felhasználásával történik. Szólottam elébb arról, hogy azon idők, melyek a mohácsi gyásznappal kezdődnek, a rendkivüli egyéniségek korszaka volt. Természetesen a mértékre nézve létezik külömbség közöttük. Martinuzzit, Bocskayt, Bethlen Gábort, Zrinyi Miklóst, a költőt, az első osztályba kell soroznunk. Illésházy azonban a jó második helyre pályázik, például Thurzó György, Esterházy Miklós, Teleki Mihály, Bercsényivel együtt. Illésházy mindenesetre nagy kormányzati tehetség volt. Azok közé a ritka emberek közé tartozott, a kik a magok dolgát éppen oly jól végezték, mint a közügyeket, egyenlő pontosság, lelkiösmeret és sikerrel. A legkülömbözőbb állásokban működött, mindenütt egész emberként beválva. Alispán, később főispán, királyi és kamarai tanácsos, főudvarmester, mindenütt szakszerüen, nyomatékkal szól és intézkedik. A működő sereg-

nél a fővezérnek, Pálffy Miklósnak intendánsa, szállitója, pénztárnoka, jobb keze volt, ki is beismeri, hogy nála nélkül mozdulni sem lett volna képes. A mi csak kényes és nehéz ügy van az országban, azt mind reá bizzák. Egyszer az ország jövedelmeinek szaporítására szolgáló biztosokkal működik, majd határvillongásokat intéz el, úgy Ausztria, mint Lengyelországgal szemben. A papi tizedek dolgában összetüz a nyitrai püspökkel, a ki exkommunikáczióval fenyegeti. Ő megmagyarázza a koronának, hogy nemcsak a püspök hasznát, de az ország törvényeit is tekintetbe kell venni. Sikerül is neki ezen kellemetlen ügyet, mely nagy felháborodást idézett elő, simán elintézni. Az ország közjogát úgy ösmeri, mint senki az országban kortársai közül. Tényleg irataiban nem egy oly fordulattal találkozunk, mely Deák Ferencznek sem válnék szégyenére. Azon sisyphusi küzdelemben, melyet folytatott és melyre mindjárt rátérek, két fegyvere van; egyik a törvény, a másik mély vallásossága. Egyiket a Corpus Juris szolgáltatja, a másikat a biblia; ez tanítja őt arra, hogy Istennek tudta nélkül egy hajszál sem esik le fejünkről, a ki Jóbot meglátogatta, az meg is vigasztalja.

Mint említém, saját vagyonát éppen olyan jól kezelte, mint az országos ügyeket. Házassága által Pálffy Katával nagy uradalmaknak jutott birtokába, melyekben kitünően művelt gabonájával, lábas jószágával, boraival kereskedést üzött, a jövedelmét nem verte el, de élére rakta, úgy hogy az ország nemcsak leggazdagabb, de legpénzesebb embere is lett. Károlyi értékét, a mai mértékkel mérve, 10—12 millióra teszi. Igazában nagy vagyona okozta romlását, az volt a valódi indok, hogy a fiscus rátehesse a kezét, a miért hűtlenségi pert akasztottak a nyakába. Röviden elmondom ennek is a történetét. Egyszerüen vétek lenne azt elmulasztani, midőn az említett biztos kalauzunk vezetése mellett az elbeszélést oly könnyen eszközölhetem. Különösen egy tekintet volt ez irányban nálam mérvadó. Ez pedig az, hogy ezen pör az akkori viszonyokat a lehető legsötétebb szinben állítja elénk, oly jelenségeket tüntet fel, melyeknek szemléletére elfogja az embert a kétségbeesés és mégis látjuk azt, hogy ennek daczára a nemzet részéről való komoly elhatározás

elégséges azokat megszüntetni. Nagy tanulságot képvisel ezen szempontnak megszivlelése, melyet alkalmazni más alkalommal is lehet. Arról volt szó, hogy Bazin és Sz.-György városok, melyek Illésházynál zálogba voltak, a határidő letelte előtt kiváltassanak és azután a szabad királyi városok sorába lépjenek. Az egész részben politikai, részben pénzügyi művelet volt Rudolf kormánya részéről, ily módon pénzhez és az országgyülésen szavazathoz jutott volna. Az a hatóság, mely ezen és a hasonló műveleteket vezette, a pozsonyi kamara volt, ennek élén Szuhay István egri püspök állott, kinek nevét már elébb emlitettem. Ez egy olyan egyéniség volt, a ki késznek mutatkozott minden isteni és emberi jognak a lábbal való taposására, minden aljasság elkövetésére, csakhogy a kincstárnak pénzt szerezzen. A megtestesült fiskalitás, habár annyiban tisztességes, hogy nem a saját zsebére dolgozott. Tehetséges, vas szorgalmu ember, a parvenu minden kinövésével, felfelé hizelgő, lefelé gőgös. Egy szóval egyike a legrutabb emlékü embereknek, kiket történetünk ösmer. Hogy a magas körök előtt érdemeket szerezzen, a vagyonos urak elleni hajtóvadászatban, melyről elébb szólottam, a főszerepre vállalkozott. Kapva kapott az alkalmon, hogy Illésházyt, kit gyülölt és irigyelt, megronthassa. Nem szükség magának a kiváltási és pénzkérdésnek a részleteibe bocsátkozni. Ezek egészen mellékes kérdésekké váltak a hűtlenségi perrel szemben, mely a kiváltás ötletéből hajánál fogva előre rántatott.

Erre indokot Illésházynak egy levele szolgáltatott, melyet a magyar kamarához intézett, és a melyben jogait a kiváltás ügyében oltalmazza, tiltakozik a törvénytelenség ellen, habár nem is szándékozik ellenszegülni. Különösen hangsulyozza, hogy ezen egész hajsza a Prágában székelő tanácsosoktól származik, kik nem értik az ország törvényeit, melyeket a király erős hit alatt tartozik megtartani. Eddigelé az előző királyok kiváltságait az utódok mindig kötelesek voltak megtartani, mert ha megsértenék, megszünnék minden királyi tekintély és az állam alapjaiban megingattatnék.

Ezen korrekt nyilatkozatra jött a királyi válasz, tele fenyegetéssel, kemény, hatalmaskodó hangon. »Ámulattal értettük szurós kifejezések és vakmerő szemrehányásokkal teli-

tett tiltakozásidat, melyekkel urad és királyod ellen támadni merészkedtél, nem átallottad szemtelenül megkisérleni, hogy királyi hatalmunkat szük korlátok közé szorítsad, hogy tekintélyünket birálat alá fogjad és hogy királyi kezeinkre bilincset rakj. Ezen, tekintélyünkön ejtett sérelemre nézve fentartjuk magunknak megfenyítésedet.« Nem lehet tagadni, hogy Szuhay uram értett hozzá, hogy miképpen kell megnyomni a pennát, és értett ahhoz is, hogy a mit ir, ne legyen üres puffogatás, hanem azt hatályos tények is kövessék. Ez a jegyzékváltás 1600. év végén történt, de a foganatosítás mégis némi halasztást szenvedett. Illésházynak hatalmas pártfogója volt Mátyás főherczeg, Rudolf testvérének személyében, a ki fogyatkozásai mellett elég jóindulatu ember volt, azután mint preszumtiv trónörökös pályázott a magyarok rokonszenvére. Ezt a hatást azonban ellensulyozta az osztrák kamarának elnöke, báró Unverzagt, egy würtembergi születésü jövevény, a ki utált mindent, a mi magyar, és a ki különösen azon volt, hogy az Illésházy vagyona körmeik közé kerüljön. Ő tehát egész befolyásával a perbefogatás mellett volt, melynek biróságát nem volt egészen könnyü megállapitani, ha kedvező eredményt akartak elérni.

A rendes forum az országgyülés volt, mely a nélkül is 1601-ben összejött.

Ez elé akarták Illésházyt állítani, abban a reményben, hogy többséget csinálnak ellene. A dolog azonban elmaradt, részben Illésházy kivánságára, a ki nem akart saját ügyéből cause célèbre-t csinálni, és a ki reménylette, hogy, ha esetleg a királytól magánkihallgatást nyer, simán elintézi dolgát. Loyalitása azt sugta neki, bizzék ősz hajában, — már akkor túl volt a hatvan éven — ügye igazságában és a fejedelem igazságszeretetében. Rosszul számított, nem ösmerte ellenfeleit, nem tudta mire képesek azok.

A magánkihallgatás helyett egy rendkivüli biróság előtt kellett megjelennie, mely nem egy törvényesen konstituált fórum volt, habár csupa magyarokból állott. Ezeknek élén Istvánffi Miklós alnádor, vagyis nádorispáni helyettes, egy igen nagy tehetségü ember állott, ki egy neves történeti munkát hagyott hátra, erős aulikus és katholikus szinezettel.

Illésházy megjelent előttük ügyvédjével, Cziráky Mózessel, a ki mint jogász nagy és méltó hirnévnek örvendett, szembeszállt a külömben is minden komolyságot nélkülöző vádakkal és azokat pocsékká tette. Jogosan meg volt győződve ügyének győzelméről, tényleg a biróság ilyen véleményt is terjesztett a császár elé, mely 1603. márczius 13-ról volt keltezve. Azonban sem Rudolf, sem Szuhay és Unverzagt nem nyugodtak és igéretek- és fenyegetésekkel rábirták Istvánffyt, hogy az itéletet hamisítsa meg, még pedig oly értelemben, hogy Illésházy, mint a királyi tekintély és méltóság megtámadója, a fölségsértés bünében, innen az örökös hűtlenség notájában feje és összes magyarországi javai elvesztésében marasztaltatik el. Ezt a gaztettet el is követte, még pedig november 6-án, ezen napról hamisítva és visszakeltezve a biróság szavazatát, a már említett márczius 13-iki dátumra. Ez iránt nincs semmi kétség. Megvannak Istvánffynak levelei, melyben ezen érdemének jutalmát kéri, de megvan saját beösmerése is, melyet később, az alkotmány helyreállítása után, tett.

Ez pedig egy bizonyságlevélben foglaltatik, melyet 1611-ben maga Mátyás király állított ki, és mely is előadja, hogy özvegy Illésházyné folyamodványára az akkori nádorispán, Thurzó György, a személynököt, Lippay Jánost, nemkülömben Vizkelety Tamást és Sándor Józsefet, Istvánffyhoz küldötte, ki is dadogva ugyan, de beösmerte, hogy azon kérdéses itéletlevelet, az ország világos törvényei és szokásai ellenére, sajátkezü aláirása és birói pecsétjével ellátva, kiadni kényszeríttetett.

A törvénytelen és igazságtalan itélet, hála Istennek, nem volt végrehajtható, mert Illésházy, úgy látszik Mátyásnak segítségével, Lengyelországba menekülhetett. Javait és felesége ingó és ingatlanait azonban elkobozták, nemcsak, hanem az akkori szokás szerint a felesége környezetében levő fiatal, nemes kisasszonyok holmiját és kelengyéjét is, úgy hogy az istenadták még férjhez sem mehettek.

Illésházy nem sokáig maradt számüzetésben, Bocskay és a nemzet visszahivták őt. Rudolf és ellenei, az udvar, szerencséseknek érezhették magokat, hogy találkozott valaki, a ki a veszendőbe menő Magyarországot mégis csak megmenti

az uralkodóháznak, habár ennek elvesztésére csakugyan rászolgáltak. Tényleg veszendőbe volt menendő, mert Rudolf teljesen képtelen volt a győzelmes magyarságot feltartóztatni, az ut nyitva állott előttök Prágába, a hol, mint tudjuk, a császár székelt vala.

Azon kiegyezés között, melyet Illésházy létesített, és az 1867-iki között van egy bizonyos analógia. Ezen analógia abban is megnyilatkozik, hogy Andrássy Gyula, éppen úgy mint Illésházy, halálra volt itélve és a dynastia csakugyan szerencsésnek tarthatta magát, hogy azon törvénytelen itélet nem hajtatott végre. Ezen nagy fontosságu történeti esemény létrejöttét és sikerét illetőleg nem szükséges hosszu magyarázatba bocsátkoznom.

A magyar országgyülés, melyet Bocskay hivott egybe, hol Korponán, hol Kassán székelt. A tárgyalásokat osztrák részről Mátyás, ki a teljes kényszerhelyzetben levő Rudolftól erre felhatalmazást nyert, magyar részről Illésházy és Mladossevics Horváth vezették, még pedig Bécsben. El lehet képzelni a jó bécsiek csodálkozását, mikor a halálra itélt Illésházy 60 rókatorkos, marczona huszár kiséretében oda bevonult 1606. január 7-én.

A megegyezés nem jött könnyen létre. Egyrészt az udvar makacssága és kétszinüsége, mely vagy nem akart engedni, vagy ha igen, úgy a megállapodásokat oly kétes formulákba akarta öltöztetni, melyek azután a legkedvezőtlenebb magyarázatnak is tág kaput nyitottak.

Magyar részről is nagy akadályok voltak. Károlyi Árpád említett műve a kassai országgyülésről 1606-ban élénk rajzát adja az ottani felfogások-, hangulatok- és eseményeknek. A pártok állásfoglalása megfelel a hatvanas évek csoportosulásainak. A mi csak azt az igen figyelemre méltó tényt bizonyítja, hogy köztünk és az uralkodóház között úgy a politikai helyzetek, mint azon problemák, melyeknek megoldása körül a nézetek és pártok csoportosulnak, nem változnak. Ottan voltak első sorban az aulikusok, éppen úgy mint illo tempore az ó-konzervativek, kik az októberi diploma álláspontjára helyezkedtek. Ezeknek Forgách Ferencz nyitrai püspök volt a vezérök. Azután találjuk az intransigenseket,

hasonlóan a határozati párthoz, még a jó Csanády Sándornak is van hasonmása Lökös uram személyében.

Ezeket képezték a hajduk, az erdélyi követek és Kassa városa. A két párt között, a Deák-párt mintájára, az ország zöme, mely a becsületes békét akarta, ezeknek élén Bocskay, Illésházy és a hazafiui érdemekben megőszült Vizkelety Tamás.

A vezetés oroszlánrésze Illésházyé volt. Ennek is sokat kellett a túlzóktól szenvednie, éppen úgy mint későbben Deáknak. Elkeresztelték őt Czipellősházynak. Úgy látszik, a magyar és német közötti külömbség akkor a lábbeliben nyert kifejezést. A czipő és magyar csizma úgy néztek farkasszemet egymással, mint a Bach-korszak után jövő provizóriumban a magastetejü czilinder és a pörge kalap vagy kucsma. Mindennek daczára a kiegyezés, az úgynevezett bécsi béke, mégis létrejött. Létrejött a legszigorubb alkotmányosság és törvényesség egyrészt, és azon politikai ildom és mérséklet folytán, mely tanusíttatott. Ezen alkotmányos érzés szabatosan és világosan megnyilatkozik egy akkor megjelent röpiratban. »A mi királyunk,« így szóltak a nemesek, »hazai törvényeink által van megkötve. Míg felettünk a törvények szellemében uralkodik, addig engedelmeskedünk neki, de ha átlépi a törvény kiszabta határt, önkényének többé nem vetjük alá magunkat. Ez a kölcsönös viszony közte és közöttünk.« Már elébb kiemeltem Bocskay mérsékletét és tapintatát. De ez nem tisztán személyes természetü volt, hanem kiterjeszkedett különösen a vallási térre is. Azon térre, a hol a szenvedélyek legerősebbek voltak, és a hol az udvari, spanyol és pápai politika által ejtett sérelmek és sebek legjobban sajogtak. Helyesen jegyzi meg Károlyi Árpád,* hogy Bocskay és hitsorsosai nem utánozták sem a német, sem a hollandi és angol példát, a kik a győztes vallásfelekezet számára a fenhatóságot követelték és vittek keresztül, hanem csakis jogegyenlőséget, egyenlő szabadságot vivtak ki egyházuk számára.

Ezen békekötés azután igazi megpecsételését az 1608-iki koronázó országgyülésen nyerte. Akkor már különben Bocs-

* A korponai országgyülés 1605-ben, 39. lap.

kay nem volt életben, mert időközben elhalálozott. Fenforgott azon gyanu, hogy ezen kora halál méreg következtében történt, a minek folytán tudvalevőleg kanczellárját, Kátay Mihályt, kit a közvélemény ez undok bün szerzőjének hitt, a felbőszült hajduság a kassai piaczon felkonczolta. Midőn előbb az országgyülés működését vázoltam, kiemeltem úgy a bécsi békekötés, mint az 1608-iki országgyülés közjogi és politikai jelentőségét. Ezen jelentőség az in integrum restitutio fogalmában, valamint a politikai és lelkiösmereti szabadság biztosításában van, melyek, mint arra elébb hivatkoztam, az ország törvényeibe be is lettek czikkelyezve. A biztosíték tehát megvolt a papiron, a kérdés az, megvolt-e az életben, megszerezték-e ez irányban Bocskay és Illésházy a reális tényezőket, eleget tettek-e az államférfiuság magasabb követelményeinek? Megmondta azt már éppen a tizenhetedik század nagy bölcselője, Spinoza: »quisquis tantum juris quantum potestatis habet«, annyi a jussunk, a mennyi a hatalmunk, és mind a két államférfi elég gyakorlati ösmerettel birt arra nézve, hogy tisztában legyen az iránt, miszerint ezen nagy politikai igazságnak sehol sincs annyira értéke, mint nálunk. Ki kell emelni, hogy emberi előrelátás szerint minden esély és feltétel megvolt arra nézve, hogy a nemzet vérrel szerzett és visszafoglalt szabadságait biztosan és nyugodtan élvezhesse. Megszerezték a reális tényezőket abban, hogy a nádorispánság az ellenzék vezérével lett betöltve. Ujjászervezték a kanczelláriát, a királyi tanácsot, melyből az 1608-iki koronázás előtti X. tczikk értelmében a megyei nemességből is vettek be tagokat. A városokból az idegen katonaságot kiexpediálták. Mindezek biztos kézi zálogot képeztek a jövőre. Ezen biztosítékhoz még két uj tényező jött hozzá. Az egyik azon tény, hogy Mátyás a magyaroknak köszönhette a koronát. Erősen is dolgozott a népszerüségre. Magyar ruhában járt, hangoztatta, hogy Árpád véréből származik, hogy, mint vér és lélek szerint magyar, kész hazájáért vérét ontani. A soproni követek naplójában fel vagyon jegyezve, hogy midőn ezen beszédre a primás válaszolt, Mátyás vitézül nézett az érsek szemébe. A másik mozzanat volt az Ausztria népeivel való szövetség. Ez valóban uj világot nyitott

meg a magyar politikusok előtt. Uj és jobb világot, mely az érdekközösségben, a kölcsönösségben látott támaszt az elnyomás ellen. Szebben nem lehetett ezt az érdekközösséget hangoztatni, mint a hogy a morva Zierotin tette az osztrák Tschernembl és a magyar Thurzó előtt: »a hogy mivelünk morvákkal bánnak, úgy bánnak veletek. Hol vannak jogaink? A kérés és alázat mit sem használ, erősebb fegyverre van szükség. Egy uj Mózes kell nekünk, mert Farao süket marad panaszaink előtt.« * Azonban akármilyen süket volt Rudolf, a Faraónak füle, meghallotta az ágyudörgést, mikor a szövetkezett magyar és osztrák seregek Prága alá vonultak; a mely tényről már elébb, midőn a magyar és osztrák szövetségnek közjogi vonatkozását felemlítettem, szólottam.

Itt bocsánatot kell kérnem tisztelt olvasóimtól, hogy többször ismétlésekbe kell bocsátkoznom. De miután szerény művem nem szoros értelemben vett történeti dolgozat és a chronologiai beosztás munkám természeténél fogva ki van zárva, kénytelen vagyok az egyes történeti események különféle vonatkozásainál fogva ismétlésekbe bocsátkozni.

Itten tehát a már említett 1608-ban Pozsonyban kötött és később Prága előtt a sterbaholi magyar és osztrák szövetséges táborban megujított frigyesülésnek azon eredményét hozom fel, mely jogaink biztosítását tartalmazza. Ez pedig abban nyilatkozott, hogy a magyar korona ezen akczió által szereztetett vissza. Az elébb idézett Zierotin-féle életrajzban ** le van irva ezen megható jelenet. Rudolf császár biztosa, a már előttünk ösmert Dietrichstein biboros, hat fehér lóval vontatott kocsiban hozta ki Prágából a szent ékességet. Fényes kisérettel jött, hogy Mátyás főherczegnek és a magyar országgyülés biztosainak átadhassa. Egész Prága kivonult, hogy lássa ezen nagy fontosságu tényt. A magyar és osztrák sereg csatarendben volt felvonulva, a huszárság tomboló, tánczoló paripáikon, kopjáikon a zászlókat vigan lobogtatta a szellő, a hajduság, a morva és osztrák lövészek, mint hosszu, fekete kőfal, zárt sorokban. Eget verő üdvriadal

* *Chlumetzky,* idézett munka, 398. lap.
** Idézett munka, 500. lap.

hallatszott, a lövészek oly szabatos és sikerült sortüzet adtak, a milyet a jó csehek soha sem hallottak. Így festett ezen összeköttetés hatása, fájdalom azonban, folytatása nem következett.

XVI.

Alig hogy ezen biztosítékok megszereztettek, megkezdődött a visszafejlődési folyamat, nemzeti történetünk ezen állandó, csüggesztő jelensége. A tenger hullámverésében az apály és dagály nem követik egymást nagyobb rendszerességgel, mint a reakczió az alkotmányos vivmányokat. Így történt az a jelen esetben is, mindazon tényezők, melyeknek együttműködése az imént vázolt szerencsés eredményt kivivta, egymásután meghibáztak. A baj azzal kezdődött, hogy a halál kaszája irgalmatlanul dolgozott a nemzet vezérei között. Bocskay után mindjárt elhalt Illésházy, utána utódja Thurzó György, az alkotmánynak erős oszlopa, emiatt gyülölt az udvar és Mátyás előtt,* a ki nem egyszer panaszkodott, hogy a nádorispán nem hajt reá és azt teszi, a mit akar.

És ennek meg is volt a maga indoka, mert mihelyt Mátyás a trónra feljutott, bátyja szellemében kezdett uralkodni. A spanyol politika határozottabban lépett fel, és megindult az akczió a bécsi békekötés és az 1608-iki törvényeknek visszacsinálására. Daczára hogy az 1608-iki törvény világosan kimondotta, hogy a jezsuita rend ne birhasson jószágot és ne telepedhessék le, csakúgy operáltak mint elébb, és Pázmány nagy sikerrel csinálta propagandáját, melynek értékével már foglalkoztam. A támadás czélpontja a királyválasztás volt; minden áron Ferdinándnak örök jogát akarták még Mátyás életében elösmertetni és keresztülvinni. A spanyol király fel lett szólítva, hogy küldjön mentől több katonát, hogy ily módon az 1618-iki országgyülésen czélzatukat keresztülvigyék. A főrendek meg is lettek nyerve a

* *Gindely,* Geschichte des dreissigjährigen Krieges, I. kötet 79. lap.

tervnek, de jobban tartották magokat a megyék követei, semmi rábeszélés és fenyegetés által nem voltak hajlíthatók, hanem követelték a választást. Éppen úgy nem hajtottak Pázmánynak szofizmáira, hogy a nemzet az 1547 : V. törvényczikk által, melyben Ferdinánd és utódjainak örök időkre alávetette magát, tulajdonképpen lemondott a választási jogáról, mint a hogy nem imponált nekik Esterházy Miklós udvarnagy és későbbi nádorispán fenyegetése. Ez ugyanis azzal fenyegette a követeket, hogy, mint hajdan Szilágyi Mihály egy fakczió ellen seregével kikiáltatta Hunyadi Mátyást, a főrendek hasonlóan fognak cselekedni. Igaz, hogy egy kis külömbség volt a dologban, mert Szilágyi Mihály és a vezérlete alatt álló köznemesség magyarok és szavazati joggal biró polgárok voltak; Pázmány és emberei az idegen zsoldos katonaságra támaszkodtak, a kik csak lesték az alkalmat, hogy a renitenseket felkonczolják. Szerencsére, Khleslnek több politikai tapintata és embersége volt mint a magyar aulikus exaltadóknak, és a békés kiegyenlítés megtörtént oly módon, mint azt elébb jeleztem, midőn II. Ferdinánd koronázási hitleveléről emlékeztem.

A milyen ember volt II. Ferdinánd, nem lehetett kétség az iránt, hogy nálunk is az ügyek oly katasztrófa elé sodortatnak, mint Csehországban. Ha a helyzet annyira nem fajult el itten mint ottan, ha a nemzet megőrizte a jogfolytonosságot, megtartotta a biztos alapot, melyre mindig vissza lehetett térni, az legfőképpen Bethlen Gábor érdeme, a ki ekkor lépett a történeti események szinpadára, melynek egyik legnagyobb alakja lőn. Személyisége, működése nemzetközi méltatásnak lett tárgya. A három nagy kulturnemzet: a német, franczia és angol foglalkoztak vele és igyekeztek őt jellemezni, nagyságát átérteni. Tudvalevőleg az angolok ezen időszakban nagy mérvben érdeklődtek az osztrák politika menete iránt. A protestáns érdekközösség mellett a Stuart-dynastia összeköttetései is szerepeltek, mert az a Frigyes cseh király, ki a fehérhegyi csatát elvesztette, az angol király I. Stuart Jakabnak veje volt. Egy angol diplomata, Roe Tamás, ki sokat érintkezett Bethlennel, fel is fogta jelentőségét, és kinek hozzá érdekében állott tisztában lenni vele és poli-

tikájával, kénytelen beösmerni, hogy nem képes megtalálni sem egyiknek, sem másiknak kulcsát.*

Ha ezen angol kortársa nem tudott eligazodni azon problemákon, melyek Bethlen és hazánk akkori viszonyaiból folytak és melyekre mindjárt rátérek, a későbbi történetirók tisztábban látták a dolgot, kellő módon kidomborították az ő uralkodó egyéniségét. Az a derék franczia történetiró, Sayous Ede, IV. Henrikhez hasonlítja, Ranke pedig egy művészi jellemrajzban magasztalja nagyságát.**

Elmondja róla, hogy egy felfelé törekvő, hatalmas személyiség volt. Pályáját mint igen kis ember kezdette, de minden akadályon győzedelmeskede, mégis odáig vitte, hogy megujíthatá Decebál birodalmát. Nemzete úgy tekintette mint a hősiesség megtestesülését, valamint a diplomácziai számítás mesterét. De talán ennél még magasabb helyre teszi őt a történetirás említett mestere akkor, mikor úgy említi, mint a Hohenzollern-uralkodóház példányképét. Ez így történt. Tudvalevőleg Bethlen Gábor második feleségül egy porosz herczegnőt, I. Brandenburgi Katalint, vette el. Sógora, Vilmos Keresztély, egy finom metszetü kristálypoharat adott neki ajándékul. Bethlen ezt czélzatosan a földre ejtette, mire a pohár darabokra tört. Erre kardját adta neki cserébe, mondván, hogy az aczél penge többet ér mint a törékeny holmi. Mire Ranke megjegyzi, hogy ezt a jó tanácsot a brandenburgi fejedelmek megfogadták, és így lőn a hatalmas porosz birodalom azzá, a mi szemeink előtt áll. Egy nem magyar és hozzá oly illetékes biró mondja ki azt a nagy szót, hogy a magyar nemzet történetében jelentkeznek oly mozzanatok, a melyek, ha kedvező körülményekre találnak, oly magot alkothattak, melyből a legdusabb termés nőtt volna ki. Az aczél pengétől kölcsönözte a szilárdságot és ruganyosságot, ez éppen úgy sajátja volt, mint a teremtő elme és itélő tehetség, merészség és óvatosság, átható erély és mérséklet, nagy szervezeti és végrehajtási képesség.

* *Angyal* Dávid, Magyarország története II. Mátyástól I. Lipótig. 410. lap.

** Lásd már idézett művét Wallensteinról, 61. lapon.

Említettem IV. Henriket, ezzel versenyez katonai, kormányzati, diplomácziai képességben. Felülmulja azonban abban, hogy erős kulturális érzékkel bir, és igazán vallásos ember. Mig IV. Henrik politikai czélzatokból úgy változtatja a vallást mint az inget, Bethlen buzgó protestáns, a bibliát huszonhatszor olvasta, de mellette a más vallásbeliek iránt a legnagyobb méltányosság és türelemmel viseltetik. Ranke különös gyönyörrel emliti fel, hogy egy jezsuita pátert, ki ellene egy gunyiratot irt, ebédre hivta magához, de ennél messzebb is ment. Gyulafehérvári, monostori rendházaikba visszahelyezte, élelmökről is gondoskodott. Olyannyira ment vallási türelmessége, hogy egyik kanczellárja, Péchy, szombatos, a másik, Kamuthy Farkas, katholikus volt.

Ösmeretes azon ténye is, hogy, midőn Pozsonyt elfoglalta, mind katholikus, mind református Te Deumot tartatott, és személyesen jelen volt mindkettőn. A legnagyobb méltányossággal viseltetett a templomok restitucziója kérdésénél. Például Nagyszombatban, miután ott a többség katholikusokból állott, meghagyta őket a nagy templom birtokában, a kisebbiket adva át a reformátusoknak.

Nem igen volt fejedelemnek helyzete bonyolultabb és válságosabb mint az övé.

Nem kell elfelejteni, hogy szerény sorsból küzdötte fel magát állásába. Midőn hatalmának, dicsőségének tetőpontján állott, midőn csak tőle függött, hogy fejére tétessék Szent István koronája, és az ünnepélyeken ruhája ragyogott az ékszerek- és drágaságoktól, könnybe lábbadt szemekkel szokta volt elbeszélni, hogy volt eset, mikor 100 tallért nem kapott kölcsön. De ezenkivül oly nehéz viszonyok közt működött, melyek más mindenkit agyonnyomtak volna, és ő ezekkel igazán játszva birkózott meg. Ellentétes irányzatok és behatások veszik őt körül, speczialis erdélyi és általános magyar érdek, katholiczizmus és protestántizmus, a kis Erdély élén szemben két óriási nagyhatalommal, melyek közül őt mindenik el akarja veszteni. Ő felhasználja és kijátszsza mindeniket, mindig megtalálja az egyensulyt és felülmarad.

Ezen előny a lelki tulajdonok egyensulyában található, mely Bethlenben oly mértékben nyilatkozott, mint alig valaha,

és mely nála kifejezésre jutott a mérsékletben, a diadal fényes korszakában, a kitartásban és csüggedést nem ösmerésben a nehéz napokban. Az első mozzanat megnyilatkozott akkor, mikor a korona hatalmában volt, mikor a pozsonyi országgyülésen, melyet maga Forgách nádorispán hivott össze, mondhatni az egész ország kérte és könyörgött, hogy koronáztassa meg magát, és ő ezen általános követelésnek helyt nem adott. A mi csak fontos tényező és tekintet magyar emberre, protestánsra, erdélyi fejedelemre, szemben az osztrák katholikus fenhéjázó császárral, hathatott, az mind a mellett szólott, hogy szerezzen magának és nemzetének elégtételt, alázza meg ellenségeit; de ő ezen egészen legitim érzésnek helyt nem adott. Még a későbbi beszterczebányai országgyülésen is, a hol hatalmi állása nem hogy csökkent, de erősödött, Ferdinánd levelét, mert a magyar koronás király nyilatkozata volt, fedetlen fővel hallgatta. Óvatosság volt ez nála vagy előrelátás, hogy nem bizott erejében és így nem akart élethalálharczot maga és Ferdinánd között, azt bajos volna megállapitani, de hogy nagy politikai képességet árul el, azt tagadni nem lehet.

A szerencse nem kedvezett neki, de a balsiker nem volt képes megingatni. A mint a fehérhegyi csata után fordult a koczka, oly bátor, lánglelkü embert, mint Thurzó Imre, elfogta a csüggedés. Forgách nádorispán, hű emberei mint Széchy, Balassa, Apponyi, Bosnyák, Szombathelyi és Thurzó Szaniszló elpártoltak tőle, a nemzet is megcsappan erélyében, de ő nem veszti el bátorságát, vitézül folyıatja a harczot és hatalmi állásában érintetlen marad. Minden körülmények közt ura marad a helyzetnek. Megtörténik vele, hogy szövetségesei elpártolnak tőle, még a török csapatok is fellázadnak ellene, de azért a kezdeményezést soha sem adja ki kezeiből. A mi a politikában, mint hadviselésben a legritkábban sikerülő műveletek közé tartozik, t. i. hogy maga számára a cselekvésnek szabadságát biztositsa, hogy ellenfelével szemben legalább annyira érvényesítse akaratát, mind ennek Bethlen oly annyira mestere, mint akármelyike azon nagy, világtörténeti alakoknak, kiknek nevét a halhatatlanság dicsfénye környezi.

Háborut indít, békét köt és bont, a szerint, a mint messzelátó tervei azt követelik. A politikai és katonai akczió minden kellékeit megszerezte magának. A harminczéves háboruban oly nagyhatalmasságok között, mint a török, osztrák, svéd, franczia, oly hadvezérek, mint Gustáv Adolf, Tilly és Wallenstein, oly államférfiak között, mint Richelieu, Oxenstierna, a kis Erdély és választott fejedelme első rangu tényezők lesznek a nemzetközi viszonyok sakktábláján. Ha előbb, midőn Erdélynek jelentőségét vázoltam, kiemeltem azt, hogy Erdély organikus suly- és tartalomban mennyire felette állott a Habsburgok birodalmának, különösen Bethlen Gábornak korát és alkotását értettem alatta. Feltünő az ellentét, ha II. Ferdinánd poziczióját az övével egybevetjük.

Ferdinánd alatt Ausztria teljes felbomlásban van, Csehországgal nem tud birni, mint kimutattam, elébb a spanyol és a pápa adja a pénzt, a katholikus liga és Wallenstein a katonát.

Minő más Bethlennek és Erdélynek az állapota. Daczára a romlás és pusztítás korszakának, melyet Básta vadállati zsarnoksága és Báthory Gábor tomboló és kéjelgő önkénye előidézettt, az ő okos és bölcs kormányzata alatt országa rendbe jön és anyagi és szellemi fejlődésnek indul, megadva neki az erőteljes háttért, melyre biztosabban támaszkodhatik, mint a római császár süppedékes, ingoványszerü dominiumára. Kitünő, jól szervezett és begyakorolt hadserege van. Ferdinánd zsoldos hadai oda hagyják gazdájukat és az ő szolgálatába állanak. Bátran tehetik, mert zsoldjukat meg fogják kapni, mert annak a kis fejedelemnek, kit Ferdinánd éppen úgy Bestienek nevez, mint Khlesl Bocskayt, tele a kincstára és katonái nem kénytelenek rabolni, mint az osztrák szoldateszka, hogy megéljenek. Ki kell emelni, hogy annyira el vannak látva mindennel, hogy még egyenruhájuk is van. Bethlennek kékbe öltözött gyalogsága, a darabontok, körülbelül az első ilynemü csapat Európában. Jeles emberek állnak szolgálatában, a kanczellárja Péchy, Lónyai Zsigmond, Toldalaghy, Haller István, kiket diplomatiai küldetésekre alkalmaz. Az ő katonai iskolájában képződött Kemény János, a későbbi fejedelem, Rhédey, Kornis, a derék lovasvezér Horváth,

ki Érsekujvárnál tönkre veri és levágja Bouquoy-t, a fehérhegyi győzőt. Ez éppen úgy itt hagyja a fogát, mint Ferdinánd másik hadvezére, Dampierre. Rossz csillagok járnak azokra, kik az ő félelmetes hadával összetüznek.

Politikája tiszta, világos és határozott. Nincsen abban semmi rejtelem vagy ingadozás. Ezen politika a Martinuzzi politikája. Éppen olyan nagyszerüen van megkonczipiálva, mint azé és, fájdalom, éppen úgy kénytelen a viszonyok kedvezőtlen voltával számolni, mint lángeszü elődje. Az az istenverte állapot, mely mint szeg a zsákból, minduntalan kiüti a fejét, és melybe Magyarország bejutott, kényszerítette Martinuzzit, hogy a töröktől az osztrákhoz, Bocskayt, hogy az osztráktól a törökhöz forduljon. Ezt az áldatlan chassé-croisét minden magyar politikusnak végig kellett csinálni, mindenik életében előfordul az úgy, hogy mellőzni lehetetlenség. Bethlennek is azon járt az esze, urrá tenni a magyart saját házában, ha lehet török, ha lehet osztrák segítséggel. Ha kénytelen volt, hol az egyik vagy másikkal tartani, törököt osztrák ellen és megfordítva kijátszani, az mind csak azon egy körülményre vezethető vissza, hogy bizni egyikben sem bizhatott. Különösen lehetetlenség volt az osztrákokkal józan politikai kombináczióba bocsátkozni. Míg másrészt a hivatalos Magyarország, a hol csak szerét tehette, utját állotta. Ezekre vezethető vissza, ha kitünően kigondolt és keresztülvitt vállalataival féluton meg kellett állani. Tudvalevőleg katonailag azért nem aratott teljes sikert, mert egyszer egy magyar főur, Homonnay, kozák és tatár haddal hátban támadta meg, más esetben a cseheket magyar segédcsapatok hátráltatják hadi műveleteikben és a közös működést meghiusítják. Így állott a dolog politikai czélzatait illetőleg is. Kétségtelen, hogy első fellépésénél abból indult ki, hogy véget vet az osztrák uralomnak, török fenhatóság alatt egyesítve az országot. Ezen czélzat azon okokból, melyeket imént előadtam, meghiusul. Ily módon feltételeznie kell, hogy a nemzet nem akar a Habsburgoktól elszakadni, cselekszik tehát a szerint. Fogja magát, megkinálja ezt a szövetséggel, kész is Ferdinánddal családi viszonyba lépni. Egy nagy akczió képe lebeg szemei előtt, mely még Konstantinápolyba is vihet.

Ez nem sikerült egyebek közt, mert itten szemben találja magát két magyar ember, Pázmány és Esterházy végzetesen tévesztett és fonák működésével. Látja, hogy ezekkel nincs mit csinálni, fordítja lovának kantárszárát másfelé, sógorságba lép Gusztáv Adolffal, szövetségbe azon nagy európai koaliczióval, melyet Wallenstein győzelmei sorompóba hivtak, de őt, ugy mint Bocskayt, pályafutása, munkássága délpontján a halál elveszi nemzetétől.

Ez ekként meg van fosztva legerősebb oszlopától, viszont az osztrák uralom megszabadul egyik legveszedelmesebb ellenfelétől, éppen akkor, mikor a nagy svéd király személyében a spanyol rendszernek oly ostora támadt, melynek rettenetes csapásai alatt csak hogy nem teljesen összeroskadt.

Így sem élt hiába. A legnehezebb viszonyok közt oltalmazta meg a magyar alkotmányt, a politikai és lelkiösmereti szabadság hagyományainak folytonosságát. Bethlen képezi a kapcsot Bocskay és Rákóczy között, hárman alkotják a nagy nemzeti triumvirátust, a nemzeti politika zászlóvivőit, a XVII. század első felében. Rendkivüli fontosságu volt, hogy az ő politikai rendszerük ötven éven át tartotta fenn magát és ezen idő alatt a megszilárdulás és állandóság feltételei megszereztettek. Ezen állandósulás és megszilárdulás az ő műve. Különösen az ő műve ezen rendszernek jellege, a pozitiv tartalom, melylyel az birt. És mikor ők letüntek, művök szilárd alapzata megmaradt, későbbi időben is megvolt azon politikai programm, mely a jövő harczainak támpontot nyujtott. Hiába mondogatták később, mostoha viszonyok közt, a hazafiaknak, kik igazaik követelése és védelmében nem akartak tágitani, nincs több Bocskay, Bethlen Gábor, hát lassabban a testtel. De azon körülmény, hogy ezen nagy alakok és hangzatos sikereik fennállottak és eleven tanuságot tudtak arról tenni, hogy a magyar mire képes, minduntalan erőt és bátorságot adott arra, hogy, ha az arany fonál a földre is hullott, azt a legnagyobb koczkázatok és veszélyek daczára fel kell ismét a porból emelni és tovább szőni.

Ily módon a küzdelem végczélja a kedvezőtlenül változott viszonyok daczára nem a költői ábrándozás délibábszerü szétfoszló ködképe, de az államférfiui alkotásnak, a

történeti események által reális valósággá tömörített cselekvénye volt. És ha az osztrák történetiró, Krones, mindennek daczára azt állítja, hogy Bethlen Gábor fényes tehetségei mellett az erkölcsi nagyságnak hijával volt, úgy ezen nézetét tárgyilagos itéletnek tekinteni csakugyan nem lehet. Annyival inkább nem lehet, miután, mint a hogy ezt elébb is kiemeltem, ezen alapos és egészben nem rossz indulatu történetiró nem győzi eléggé magasztalni I. Lipót császárnak jogérzetét. Mennyire indokolt ezen vélemény, azzal legközelebb meg fogunk ösmerkedni.

XVII.

Az elejtett fonalat I. Rákóczi György veszi fel. Nem oly világra szóló jelenség, mint Bethlen, de számottevő egyéniség, kinek eszétől ellenségei éppen úgy félnek, mint karjától. Szellemi képességeit tekintve nincs oly gazdagon megáldva mint elődje, de külső körülményei kedvezőbbek. Nem is mer politikájában oly merészen szárnyalni, mint az, mondjuk inkább is szerényen a földön jár és ekként a biztos talaj, mindig szilárdan és támogatólag, lábai alatt meg is marad. A politikai, sőt személyes viszonyok is jobban kedveznek, mint sasröptü elődjének. Buzgó kálvinista ő is, a bibliát szintén sokszor olvasta keresztül, de nagyobb súlyt fektet arra mint Bethlen, hogy hiveket szerezzen, feleségével, a derék Lorántffy Zsuzsannával, nem nyugosznak addig, mig menyöket, a pápista lelkü és vallásu Báthory Zsófiát, át nem térítik.

Míg Bethlen Gábor szereti a jófajta borokat, esetleg fel is önt a garatra, addig Rákóczi György bornemisza ember, mértékletes, általában józan életü és szigoru erkölcsü egyéniség. Már ab ovo igen nagy gazdagságnak örvend. Igaz, hogy zsugori kissé, de hozzá kitünő gazda, ki is nagyterjedelmü birtokait, vállalatait, melyekben minden képzelhető közgazdasági tényező képviselve van, a földmivelést úgy mint az ipart és kereskedést, kitünően gondozza és vezeti.

A kitartó munka és pontosság, a legkisebb részletre

kiterjedő figyelem, ez jellemzi a magánembert, mint az országlárt. Maga Rákóczi beösmeri, hogy sokat tanult Bethlentől. Ő is együtt tartja fejedelemségét, ármádiáját, hozzá a kincstár mindég tele van. A mit Bethlen rendkivüli tehetsége, ő azt inkább lankadatlan szorgalma és folytonosan egy pontra irányított tevékenysége által éri el. Ha szükséges, ha ideje eljött, a kellő nyomatékkal ő is fel tud lépni.

Gyülöli az osztrákot, a jezsuita uralmat, hive a török szövetségnek és ő alatta nem igen áll elő annak szüksége, hogy arczélt változtasson, mert úgy a hogy a szultánnal és basáival mégis csak meg tud élni.

Nemcsak, hanem a külpolitikai viszonyok oly kedvezően alakulnak számára, hogy része lett annak a nagy európai koaliczionak, melyet is a harminczéves háboru utolsó részében Richelieu létre hoz Ausztria ellen. A franczia és svéd szövetséget kötnek vele és megindítja a háborut. Mint elébb Bethlen, mint később Rákóczi Ferencz, ő is egy manifesztumot bocsát közre, melyben felsorolja azon sulyos sérelmeket, melyek az ország jogain ujabb időben ejtettek. A háboruban, a mely azután következik, ő maga nem mutatkozik oly hadvezéri tehetségnek mint Bethlen, tábornokai közül csakis Kemény János válik ki. Ezek folytán nem is lenne képes egyedül a háboru koczkáját eldönteni. Azonban segélyére jön a nagy svéd hadvezér, Torstenson, diadalmas hadjárata és a linczi béke megerősíti a bécsi és nikolsburgi eredményeket. Most már tehát három győzelmes hadjárat, három törvényhozási intézmény dokumentálja a szerves összefüggést a politikai és lelkiösmereti szabadság között. Dokumentálja másrészt a magyar nemzet politikai erejét, mely is Erdély határai közé szorítva, habár némi kis szerencsével, de mégis legnagyobbrészt kedvezőtlen szelek daczára, az ingatag és csalfa hullámok között tovább vezérelte a nemzeti lét hajóját. — Igaz, hogy egy kis szerencsével ugyan, de azért mégis méltánylandó módon, fel lehet róla jegyezni, hogy az egész vonalon tovább tudta szőni Bethlen Gábor messzelátó terveit, magasabbra és szilárdabbra építette a megkezdett épületet. Teljes joggal mondhatta el a derék öreg a linczi békekötés után: »Ha állandó lészen, a mit én véghezvittem, és nemzetem-

nek jó lelkiösmerete leszen, vagyon meghálálni, mind a lelkiben, mind a testiben.« Nagyobb eredmény és sikerrel dolgozott különösen Erdély államiságának megszilárdítását illetőleg, neki a jó szerencse megadta azt, a mit a mostoha sors Bethlentől megtagadott. Ugyanis Bethlennek nem volt gyermeke, Rákóczi derék fiut, a második Györgyöt, hagyta maga után, kit még életében Erdély fejedelmi székére ültetett. Reménye volt uralkodóházat alkotni, mert ez viszont fiát, az első Ferenczet, szintén még életében Erdély fejedelmévé választatta és azonkivül az országot oly hatalmassá tenni, mely idővel egész Magyarországot egyesítheti és a török járom alól felszabadul. Nem kell ugyanis elfelejteni, hogy akkor több magyarországi megye tartozott Erdélyhez, úgy hogy az ő dominiuma jóval nagyobb volt mint akár a királyi Magyarország, akár a török hódoltság alatti országrész.

Rákócziéknak, az elsőnek úgy mint második Györgynek, az volt a tervök, a lengyel királyságot is elnyerni és ez által oly poziczióra szert tenni, mely is a jövőre a legszebb reményekkel biztatott. Valójában Rákócziék minden tényezővel rendelkeztek, otthon a szénájok rendben volt, pénz, katona a megfelelő mennyiségben.

Lengyelországból egy hatalmas párt állott Rákóczi mellett és ámbár akkor a lengyel trón be volt töltve, mégis biztos volt a kilátás akár a trón elfoglalására, akár annak utódlására. Ezen előnyös helyzet azon háboruskodásból származott, mely Lengyelországnak a merész és bátor svéd király, Károly Gusztávval jutott, ki Gusztáv Adolfnak méltó követője volt és a ki el volt határozva az ő nagy szerepét tovább játszani.

II. Rákóczi György oly keresett szövetséges volt, hogy mindegyik hatalom versengett szövetségeért, egyik, a svéd, azonnal megkinálta a lengyel koronával, a másik pedig a lengyel király halála után. Rákóczi a svéd szövetséget választotta és győzelmesen vonult be Lengyelországba, elfoglalván Krakót és Varsót. Itt azután megtörtént vele az, a mit koszorus költőnk, Garay János, úgy fejez ki, hogy »áruló lett rajta ember, szerencse, hit«. Elárulta mindenki, szövetségese, a svéd, a lengyel urak, a kozák hetmann, Chmelniczky, és végre

az osztrákoktól felbujtatott török, ki rája uszította a krimiai tatár khán bősz csordáit. Ily módon kellett visszavonulnia és kellett még trónjáért is egyenlőtlen harczot az óriási túlerővel szemben vivnia, melyben dicsőséges és hősi halállal pusztult el.

Mondják, hogy az ádáz viadalban, melyben holtra sebesült, tizenhét ellenséget vágott le. Nem lehet mást mondani, hogy kár volt érette, nagy fejedelem vált volna belőle. Ezt a véleményt táplálta Zrinyi Miklós, kinek mondása szerint az ő uralkodása derült és verőfényes napoknak lett volna előhirnöke, táplálta azonkivül az ország primása, Lippay, a túlbuzgó katholikus főpap, a ki halálát megsiratta. Hogy nemcsak a hadakozás, de a béke műve iránt is birt érzékkel, bizonyítja azon kodifikaczionális munka, mely az ő nevéhez füződik. Ez Erdély törvényeinek azon kiadása, mely is »Approbata Constitutio«-nak neveztetik. Ez azon törvényeknek gyüjteménye, melyek Erdélynek az anyaországtól való elszakadása után 1540—1653-ig hozattak. Ez az ő uralkodása alatt jött létre, a megerősítő levél tőle származik.*

Erdély azt a vereséget, melyet akkoron szenvedett, nem heverte többet ki, török és tatár dulás és beavatkozás, versengő és tehetetlen fejedelmek erejét tönkretették. Azon korszakban, mely ezután következik, és mely nagyobb veszélyeket rejt méhében mint az előző, nem képes többé nemes és honmentő feladatot teljesíteni. Abban a mérkőzésben, melyet továbbra is folytatnia kell, a szükebb értelemben vett Magyarország saját csekély forrásaira van utalva.

Az egyenlőtlen harczot alkotmányának érdekében kedvezőtlenebb esélyek közt kell felvennie, hogy nagyobb szenvedések és koczkázatok árán, de erejének mind fokozatosabb kifejtése által mégis győzelmesen kerüljön ki belőle. A mártiromság töviskoszoruját, mely a nemzetnek és számtalan vértanunak jutott, végre is a diadalnak dicsfénye övezi körül.

* *Dósa* Elek, Erdélyhoni jogtudomány, I. kötet 10. lap.

XVIII.

I. Lipót országlása különösen azért nevezetes, mert ez mintegy összegezi az egész helyzetet Magyarország és a dynastia között, a mohácsi vésztől a szathmári békéig. Ő a dynastia politikájának az első korszakban a legjellemzőbb képviselője. Az ellentétes irányzatok a nemzet és uralkodóháza között őalatta domborodnak ki a legélesebben, a fegyverek és eszközök, a nyers erőszak szemben a szabadság szeretetével, a melyeket kölcsönösen használnak, legjobban felösmerhetők.

Ilyképpen az erőviszonyok mérkőzése többszörösen megtörténik és annyiban egy állandó eredmény jön létre, a menynyiben az uralkodóház kénytelen a már ismételve hivatolt első korszak eljárásával és taktikájával szakítani és uj taktikát és eljárást követni, a mint ezen folyamat a későbbiekben előadatni fog.

A már más izben is idézett osztrák történetiró, Krones,* egy bizonyos nemét a párhuzamnak vonja I. Lipót, valamint kor- és vetélytársa, XIV. Lajos franczia király között. Ezen vetélkedés tudvalevőleg régibb keletü, a Bourbon és Habsburg uralkodóházak százados versengésének volt folyománya. V. Károlynak senki annyi bajt nem okozott, mint I. Ferencz franczia király és ha ezen harczban ő is maradt felül, viszont a harminczéves háboruban Richelieu II. Ferdinánd kezéből kicsavarta Wallenstein győzelmeinek zsákmányát. Ezen párhuzam Kones felfogásának nyomán tulajdonképpen Lipótnak előnyére válik. Elmondja, hogy III. Ferdinánd királynak, ezen kistermetü, gyengélkedő, szószegény fia, kit papnak szántak, kit egy jezsuita, Nitardi, ki később Spanyolországban főinquisitori állást viselt, nevelt, nem tett az emberekre oly kedvező benyomást, mint a tündöklő XIV. Lajos. Ezt a ragyogó egyéniséget gyulékony nemzete Roi-Soleilnek, Louis le Grand-nak nevezte, hatalma és erejének elbizako-

* Handbuch der Geschichte Oesterreichs, III. kötet 564. lap.

dásában odáig ment, hogy magát az állammal azonosította és ezt proklamálta. De másrészt a Habsburgok komoly, mélabus, érzéki élvek iránt közönyös természete megőrizte őt azon kicsapongásoktól, melyek királyi sógorát annyi bajba keverték. Különösen kiemeli, miszerint erős erkölcsi érzékkel, meg nem vesztegethető jogérzettel birt, azonkivül egy veleszületett felfogása fejedelmi állása magasztosságának lakozott benne. Ezen felfogásához hozzájárult háza és családja fennállásában vetett szilárd hite. Mindezen felsorolt tulajdonok mindég, mikor arra szükség volt, eltaláltatták vele a döntő természetü szempontot az ügyek elintézésénél. Igen jó lett volna, ha ezen hizelgő kép a valóságnak felelt volna meg. Akkor mennyi könny- és szenvedéstől lett volna hazánk megkimélve, nem gázolt volna majdnem két nemzedék a vérben és iszonyban. Fájdalom, ezen rajznak csak torzképe áll, melyet a tények és adatok alapján könnyen föl lehet eleveníteni. Én is a XIV. Lajos közti párhuzamból fogok kiindulni, nemcsak Krones példája, hanem azon ösmert latin közmondás alapján: contraria se juxtaposita magis elucescunt, az ellentétek egymással szemben állítva jobban megvilágítják egymást.

XIV. Lajosról fel vagyon jegyezve, hogy tényleg ő maga a napot választotta jelvény gyanánt, és hogy öntelten mondá magáról: »az állam én vagyok«. Kétségtelen, hogy az ancien régime fejedelmi öntudatának leghatározottabb képviselője. De mindennek megvolt a jogczíme, még pedig nem tisztán saját bálványozott énjének szempontjából. Maga Nagy Frigyes a legnagyobb csodálattal beszélt róla, és ez onnan van, mert ő, ki az uralkodói kötelességérzetnek teljes mértékben eleget tett, egészen hivatva volt arra, hogy mások eljárását különösen ezen nézpontból megbirálja. Az a nagy erkölcsi követelmény, hogy t. i. saját személyével fizessen, az Lajosnál éppen úgy érvényesült, mint a rossbachi győzőnél. Ha tehát a hatalomra igényt formált, azt méltóan is akarta viselni, nemcsak a jogosítványokat követelte, de a kötelességnek is eleget tett. Midőn Mazarin halála után a gyámkodástól megmenekült, maga lett saját magának miniszterelnöke, nemcsak névleg, de tényleg, a mennyiben országa kormányzatának

szálai kezébe összefolytak. Bizott önmagában, a mely önérzet a friss és életvidor cselekvésnek forrása. A tevékenység volt életeleme, működése folytonos lankadatlan jelleggel birt, nem volt szüksége pihenésre, mert nem ismert fáradságot azon czélnak eléréseben, mely saját dicsősége és nemzetének nagysága összhangjából állott. Magok az udvaránál levő diplomaták beösmerik szakadatlan munkásságát, mely reggeltől késő estig tartott. A kormányzásnak egyik legfontosabb alkatelemét, a személyek kiválasztását, nagy mértékben birta, miniszterei: Colbert, Louvois, Lyonne, Francziaországot a jólét és hatalom oly fokára emelték, mely azt mérvadóvá tette egész Európában. Colbert Francziaország közgazdaságát, pénzügyeit oly virágzóvá tette, hogy nemcsak képes volt háboruinak költségeit viselni, de Európának nem egy fejedelme zsoldjában állott, köztük még az angol király, II. Károly is. Nem kevésbbé jelentékeny ember volt a maga nemében Louvois, a hadügyminiszter. Őt lehet az elsőnek tekinteni, ki egy modern értelemben vett hadsereget szervezett. Francziaországnak katonai intézményei szolgáltak minta gyanánt valamennyi európai állam számára. Olyannyira, hogy még ma is a katonai műszavak legnagyobb része franczia származásu. Ha XIV. Lajos háborukat viselt, azok nem tisztán dynastikus, de nemzeti háboruk voltak, egyszerüen azért, mert Francziaország és a dynastia életérdekei között megvolt az összhang. Részint Francziaország egységének kiépítése és természetes határainak megszerzése irányították akcióját, mint éjszakon Flandria, délnyugaton Franche-Comté, nyugaton pedig Elsass és Lotharingia birtoka. Részint, hogy Francziaországnak piaczokat szerezzen és Anglia és Hollandia kereskedelmi versenyét kizárja, mint a spanyol örökség megszerzésénél.

XIV. Lajos uralkodása, Francziaország viszonya és helyzete az ő uralma alatt tetőpontját képezi azon fejlődésnek, melyre már elébb rámutattam, midőn a külömbséget kiemeltem Francziaország és az osztrák birodalom alapvetése közt.

Felemlítettem az osztrák birodalom nemcsak alapvetése, de további existencziája és gyarapodása mechanikus jellegét,

az összefüggés teljes hiányát az államfő és az állami test között, a politikának és vezérlő embereknek idegen voltát, Francziaországban az organikus jelleg, különösen a XVII. század folyama alatt, mindinkább kidomborodik. Az uralkodóház teljesen nemzeti, az államegységnek és nemzeti fejlődésnek leghatalmasabb eszköze.

Az impulzus, a politika tőle származik, IV. Henrik kezdi meg, fia, XIII. Lajos, vontatva bár, de szintén apja nyomdokain jár. De támadnak hatalmas miniszterek, kik ezen politikát a legnagyobb czéltudatosság- és határozottsággal viszik és folytatják.

Sully, Richelieu és Mazarinban egy oly triumviratus követi egymást, melyet Európa egy nemzete sem tud felmutatni. A legérdekesebb közöttük a franczia nemzeti politika szempontjából Mazarin. Ez olasz származásu ember, de teljesen franczia lesz és folytatja lángeszü elődje, a franczia Bismarck, Richelieu művét. Annyira megy buzgalmában, kötelességérzetében uj hazája iránt, hogy utját állja annak, hogy saját unokahuga, az elbüvölő Mancini Mária, Francziaország királynéja legyen, mert úgy véli, hogy annak érdeke a spanyol infansnéval való házasságát követeli.

Ezen fejlődés az, melynek hegyormán áll Lajos, mint a nemzeti királyság képviselője, az ancien régime felfogásával, igaz, de mégis páratlanul kortársai felett.

A feledhetlen emlékü Buckle, halhatatlan művének tizenegyedik fejezetében, melyben a kormányzat gyámkodási szellemének — protective spirit — hátrányait mutatja be Francziaországban. megtámadja Lajost azért, hogy tudósokat és irókat pártfogolt, hogy ez által szolgalelküvé tette az irodalmat. Kétségtelen, van kiindulási pontjában sok igazság, de azért mégis boldog az olyan nemzet, mely az irodalom oly aranykorát éri el, mint Francziaország akkoron; valamint egy fejedelemre nézve Racine, Corneille, Molière társasága mégis csak másképpen fest, mint az udvaronczok hajlongásával szemben az üres, szótalan nagyképüség.

Hosszu uralkodásának vége felé Lajos elrontotta a dolgát. Sajátszerü, hogy ez azon két körülmény folytán történt, melyeknél Lipóttal érintkezik. Az egyik volt saját felsőségének

érzete, mely ugyan nála másképpen jelentkezett, de mégis ugyanegy lélektani indokból, a fejedelmi hatalom túlbecsüléséből származott és Francziaországot válságok elé vitte. A másik körülmény vallásos vakbuzgóság, mely is vele a protestánsok szabadságlevelét, a nantesi edictumot, visszavétették és oly üldözésekre ragadták, melynek levét végre is szintén Francziaország itta meg. Egészben a legilletékesebb birálók jól bánnak vele. Különösen a németek, nemcsak a történetirók, Zwiedinek, Ranke, de Roscher nagy művében a politikában, Bluntschli a Staatswörterbuch-ban. Egy német történetirónak művéből azonban idézni kivánok; ezt azért teszem, mert ez Lipótról, mint Lajosról is megemlékezik és így szembe állíthatom a két véleményt. Ezen történetirót úgy hivják: Carl von Noorden, egyike a legtehetségesebbeknek, kiket Németország szült, habár, fájdalom, nagy művét be nem fejezhette. Ezen munkában, mely is a XVIII. század történetét tárgyalva, kiindul Francziaország supremácziájából, mely ellen majdnem egész Európa sikra szállott és mely tisztán az ő művének tekinthető. Így ir és így magyarázza meg azon igény jogczímét, melyet az Európában vezérlő hatalmat illetőleg támasztott.

Lajosnak volt egész Európában a legjobb és számosabb hadserege, vezérei, diplomatái. Kormányférfiai az elsők voltak. Saját kezdeményezése folytán reformálta a közigazgatást, a pénzügyeket, a jogszolgáltatást. Politikája oly szerencsés volt, hogy pénzügyi, katonai és közgazdasági erőben egy ország sem mérkőzhetett vele.*

Nézzük már most Lipótot és első sorban személyét, mert hiszen minduntalan felhozatik családi életének tisztasága, egyéniségének belső értéke. Dicséretre méltó tulajdonság, kétségtelen, melynek értékét sem a magánembernél, sem az uralkodónál kisebbíteni nem kivánom. De ha ezen körülményt szembe állítják uralkodásának külső cselekvényeivel, és ha ezeknek vérlázító voltát azokkal kimenteni akarják, akkor méltán lehet alkalmazni Macaulay ösmert itéletét I. Károly

* Carl von *Noorden*, Europäische Geschichte im XVIII. Jahrhundert, I. kötet 7. lap.

angol király felett. Helyesen emliti ő fel, hogy nem lehet felhozni mentségül egy zsarnok számára, hogy jó férj és atya volt, hogy a magánélet erényei nem szolgálhatnak kifogás gyanánt, ha valaki koronázási esküjét megszegte és alattvalóit elnyomta és pusztította. Az embertelenség, a hitszegés és kétszinüség és ennek átkos következményei nem ellensulyoztatnak az által, hogy az illető életében Isten tudja hány misét hallgatott és hogy szeretőt nem tartott. Ez az itélet teljes mértékben talál Lipótra. A hitbuzgóság nem állott nála ellentétben a legnagyobb szivtelenség- és kegyetlenséggel. A Zrinyi és Frangepán-féle összeesküvésnél con amore megirja spanyolországi követének, Pöttingnek, hogy ez kedvező alkalom a magyarokat móresre tanítani és úgy rájok koppintani, hogy a fejek repülni fognak.* Igaz, hogy lelkük üdvéért saját vagyonukból ezer és ezer misét mondatott érettök.

Emlékezem, hogy láttam oly operettet, a hol az olasz bravók, ha meghallják az estharangot, letérdelnek és imádkoznak, hogy azután üzletüket elvégezzék; de megvallom, soha sem voltam képes ebben dicsőséges uralkodói tulajdont, vagy megfelelő vallásos érzést felfedezni. Igen jellemző ez irányban az is, hogy egy osztrák fejedelem alatt sem üzték a miniszterek és parancsnokok a kegyetlenséget és embertelenséget annyira, mint őalatta. Egy oly szörnyetegből álló triumviratus, mint Kobb, Caraffa és Heister, a legrosszabb világot fogják mindig vetni azon fejedelemre, ki őket alkalmazza. A franczia közmondás: tel maître, tel valet, a milyen az ur, olyan a szolga, itten csakugyan beteljesedik. És ha ezen istentelenségek csak egyszer történtek volna! De egész sorozatával találkozunk nála a legvérlázítóbb kegyetlenségeknek, ugy hogy az egész egy kiszámított rendszer jellegével bir.

Uralkodói rendszerének két sarkpontja volt, a vallási fanatizmus, az volt az első. Éppen úgy, mint II. Ferdinánd, Lipót is Mária-Czellben fogadást tesz, hogy kiirtja az eretnekséget.

* *Krones,* III. kötet 614. lap.

A második volt a fejedelmi mindenhatóság érzete. Ez például oly képtelenségekben nyilatkozott meg nála, hogy Nagy Péter czárt csakis felségnek és nem testvérének czímezte, éppen úgy mint Miklós czár III. Napoleont.

Mindennek daczára itten is találunk ellentéteket.

Míg hazánknak gázolni kellett a vérben az örökös királyság behozatala és az ellenállási záradék eltörlése miatt, a bécsiek vakmerő viselkedését békességesen türi el.* Másrészt ezen érzet XIV. Lajosnál a férfias önbizalmat és tevékenységi ösztönt fokozta. Ellenben Lipót keleti fatalizmussal tekintett a világba minisztereivel egyetemben, folyvást csodáktól — mirakel — várva a szabadulást.**

Ez annyira ösmeretes volt, hogy egyszer Lajos így nyilatkozott: a mi a jó Lipótot illeti, tőle nem félek, de a csodáitól igen.*** És valójában volt is oka reá, mert akkor, a mikor családjának legtehetségesebb tagja, V. Károly, kétségbe esett művének sikere felett, Lipót, ki neki csak árnyéka, igazabban torzképe volt, megérte azt, hogy nemcsak a legnagyobb veszélyekből kivágta magát, de sikerült neki az, a mit 150 éven át családja nem tudott kivívni, és a minek eléréséről igazában maga is lemondott.

Fel kell említeni ennél a pontnál még azt is, hogy ő, ki családjának talán legrutabb embere volt, éppen úgy mint daliás külsejü elődjei, házasságai által is szerzett birtokot, például Tirolt, Claudia Felicitassal. Tényleg valamennyi ellensége kezére dolgozott. A szent-gothardi csatát megnyeri neki XIV. Lajost, kivel egész életén keresztül ujjat huzott. Bécset Sobiesky szabadítja fel, kinek nem volt nagy oka Ausztriát erősnek látni. Buda bevételénél a főtényező Miksa Emanuel, a bajor választó fejedelem, ki ellen később élethalál-harczot viv. A másik tényező a brandenburgi választó fejedelem, a Grosser Kurfürst, kit kevéssel előbb, mint szövetséges társát Lajos ellen, a nymwegeni békekötésnél gyalázatosan cserben

* Onno *Klopp*, Fall des Hauses Stuart, II. kötet 397. lap.

** *Goedeke*, Die Politik Oesterreichs im spanischen Erbfolgekriege, II. kötet 61. lap.

*** *Hormayr*, Anemonen, I. kötet 121. lap.

hagyott. Úgyannyira, hogy ez kénytelen volt ennek következtében egy hátrányos békére ráállani, a minek folytán azoknak a fényes győzelmeknek, a melyeket XIV. Lajos szövetségesei, a svédek ellen nyert, minden gyümölcsétől elesett. Lipót maga teljesen képtelen volt a munkára. Minisztere, Lobkowitz, egy alkalommal azt mondta róla a franczia követnek, hogy könnyü nekik, oly királyuk van, ki tudja mit akar és cselekszik, hanem Lipót egy szobor, ki nem mozdul, hanem ide vagy oda kell állítani.* Uralkodói egyéniségét Noorden következőképpen jellemzi: Lipót a természettől szellemi tulajdonokkal mostohán megáldva, lassu, gyanakodó és babonás volt. Nem volt képes magát valamire elhatározni, határozott nyilatkozatokat tenni. Nem személyes képességnek, kiváló hadvezérek- és szövetségeseinek köszönhette sikereit. A sors kedvezményei el is kapatták, és miután a szellemi erőltetéstől iszonyodott, hozzászoktatta magát ahhoz, nem intézkedni, nem végezni. Legfontosabb ügyek hónapokon keresztül ott hevertek iróasztalán. Az egész diplomácziai kar kétségbe volt esve pontatlansága miatt. Hozzájárult gyanakodó természete, melylyel még a mindenható gyóntatóknak is meggyült a bajok. Ez volt az oka mozdulatlanságának, melyet következetességnek tekintettek.**

Természetes, hogy ily viszonyok közt mindenféle befolyások labdája lett, valóságos báb volt miniszterei és gyóntatói kezében. — Ezeknek azután mindenben benn is volt a kezük, a legfontosabb megbizatásokat is ők teljesitik. Így Erdély végnapjaiban egy dominikánus barát volt az, a ki az országgyülésnek azt mondta: »Akarjátok, nem akarjátok, ezután a császár lesz a pártfogótok.« Nemcsak a politikai, de a katonai műveletekbe is beavatkoztak. Maga Arneth Savoyai Eugenről irt munkájában *** előadja, hogy egy jezsuita, Páter Wolf volt az, ki Caprara tábornagyhoz a császár parancsait elvitte, és neki a katonai helyzetről exposét tartott,

* *Goedeke,* Die Politik Oesterreichs im spanischen Erbfolgekriege, I. kötet 12. lap.

** *Noorden,* idézett munka, I. kötet 150. lap.

*** I. kötet 193. lap.

valamint a legjobb hadvezérnek is hozzájuk kellett fordulni, ha valamit el akartak érni. Minisztereivel való eljárását jellemzi a következő két eset. A mindenható Lobkowitz, a ki tehetséges ember is volt, és hozzá a ki a politikát csinálta, mely Lipótnak is tetszett, tulajdonképpen azért bukott meg, mert a császárné, a szép Claudia Felicitásra egy csipős megjegyzést tett. Ellenben Zinzendorf, a pénzügyminiszter, a kit egy tehetségtelen szédelgőnek kell nevezni és a ki az államvagyont valóságosan lopta, a kit végre hamis eskü, csalás és lopás miatt örökös fogságra és két millió forint fizetésre itéltek, huszonhárom évig volt miniszter, és azután az egész büntetést elengedték.*

XIV. Lajos sem volt katona ember, nem is igen szeretett a háboruskodásokban részt venni, de tudta kötelességét, nem egy fegyverténynél jelen is volt, buzdítva, bátorítva. Lipót nemcsak hogy ütközetben soha nem volt, de mihelyt a török Bécs felé közeledett, azonnal odébb állott. Egy oly aulikus ember, mint Lippay primás, is szemrehányásokat tett neki érette. Ugyanezt tette 1683-ban is, mikor a török Bécset ostromolta, de még a felmentő seregnél sem volt jelen, azon érveléssel, nehogy a hadműveleteket akadályozza.** Mikor azután a csata, különösen Sobiesky és a lengyelek hősiessége folytán meg volt nyerve, a legnagyobb grandezzával megjelent, Sobieskynek meg sem köszönte a segítséget, fiának kezet nem nyujtott, a díszben felállított csapatokra reá sem nézett, hidegen, némán haladt el mellettük, akár egy sóbálvány.*** Ezt a tényt Hormayr is megerősíti.† Ő még azt is elmondja, hogy, midőn Lipót az összes sereg felett Schwechatnál szemlét tartott, a fényes, délczeg csapatok előtt milyen nevetséges és szánalmas benyomást tett gnomszerü alakjával, nagy parókája és lelógó ajkaival, nehézkes, esetlen tartásával, érthetlen dadogásával. Méltán veti fel Wolf†† a kérdést, hogy Lipót

* *Krones,* III. kötet 570. lap.

** Onno *Klopp,* Der Fall des Hauses Stuart, II. kötet 398. lap.

*** *Woliscwszky* Marisienka, reine de Pologne, épouse de Jean Sobiesky, 326. lap.

† Anemonen, I. kötet 221. lap.

†† Leben des Fürsten Wenzel Lobkowitz, 77. lap.

és miniszterei tehetséghiányánál és azon széjjelhuzásnál fogva, mely ily állapotok mellett napirenden volt, miképpen lehetett általában sikereket elérni. Annyi bizonyos, hogy az eredménynek legfőbb két tényezője elég sovány állapotban volt. A sereg létszáma számba nem jöhet. Montecuccolinak Szent-Gothardnál császári serege 20,000 emberből állott. Bécs felszabaditásánál volt 27,000 osztrák, 31,000 német birodalmi kontingens és 26,000 lengyel.* Különösen szomoru állapotban voltak a pénzügyek. Rendezett háztartásról szó sem volt. A pénzügyi igazgatás minden ágában könnyelmüség, pazar költekezés folyt. Ez legnagyobbrészt az udvarnál történt, a hol ünnepségekre és szini előadásokra rengeteg pénz ment el. A tisztviselői kar tehetségtelen és megvesztegethető emberekből állott. Hozzájárult még az, hogy a pénzügyigazgatásban sem létezett egység, és a tartományi hatóságok minduntalan ujjat huztak a bécsi kamarával.** Lipótnak annyira nem volt pénze, hogy követjét, Caprarát, a kit 1683-ban azért küldött Konstantinápolyba, hogy ottan békét kunyoráljon, még a baksissal, a borravalóval sem volt képes ellátni, mely a fényes portánál a sikeres akcziókhoz szükséges.

Tényleg a Bécs felszabadításához nélkülözhetlen összegeket XI. Incze pápa adta, kinek érdemeit a magyar országgyülés, midőn az Odescalchi-családnak megadta az indigenatust, kellő módon méltatta is. Neki és áldozatkészségének lehet leginkább köszönni, hogy Sobieskyt és a lengyeleket megnyerni sikerült. Ezek az állapotok Lipót egész uralkodása alatt tartottak, és magának Savoyai Eugennek működését még a spanyol örökösödési háboru alatt is megbénították. Arneth kénytelen beösmerni,*** hogy a pénzügyi téren a legnagyobb rendetlenség uralkodott, és hogy a tisztviselők csakis saját zsebeik megtöltésére gondoltak.

Mielőtt Lipótnak magyar politikáját vázolnám, röviden kell európai politikájával és az általános nemzetközi helyzettel foglalkoznom, mert csakis ezeknek keretében lehet a

* *Wolf,* idézett munka, 90. lap.

** *Goedeke,* idézett munka, II. kötet 62. lap.

*** Das Leben d. Feldmarschalls Guido v. Starhemberg, 104. és 289. l.

birálat számára a tárgyilagos álláspontot megtalálni. Már egyszer szóvá tettem, hogy a XV. és XVI. század a királyság hatalma és az állami képződések megszilárdulásának korszaka, hogy úgy a XVII. században már ennek következményeivel találkozunk. A westfáliai békekötés képezi itt a határvonalat két okból, először azért, mert ez általános európai rendezést állapított meg, mely a későbbi tranzakcziók számára a bázist alkotta. A másik mozzanat az volt, hogy a vallási indokok többé még czégér gyanánt sem szerepelnek, hanem a politikai és közgazdasági tényezők azok, melyek hivatalosan előtérbe nyomulnak. A nemzetközi jog is méltán a westfáliai békekötést korszakalkotónak tekinti, úgy elméleti, mint gyakorlati szempontokból.

Innentől kezdődik a diplomácziai tevékenység a legnagyobb arányokban. A nemzetközi szövetségek azok, a melyek a helyzeten uralkodnak, még pedig elég tarka változékonysággal, hármas-, négyes-, ötös-szövetség napirenden vannak. Nincs állam, a mely szövetségesét ne úgy változtatná mint az inget, a tegnapi barátból holnap ellenség lesz, és megfordítva. A diplomácziai helyzet folytonosan kaleidoszkopszerü gyorsasággal változik. Különösen két állam az, mely kiválóan öntudatos akczióval lép előtérbe, habár nem is egyenlő erővel, de egyenlő eltökéléssel és czéltudatossággal. Az egyik XIV. Lajos, a másik a brandenburgi Frigyes Vilmos, az ú. n. Grosser Kurfürst, Poroszország nagyságának megalapítója. Ő kettős irányban volt hübéres, mint brandenburgi választó fejedelem Németországnak, mint porosz herczeg Lengyelországnak. Felhasználta a svédek támadását 1656-ban Lengyelország ellen, hogy a souverainitást magának a svéd által biztosítsa, majd később a lengyelek pártjára állott, kikkel a teljes függetlenséget szintén elösmertette. Ez csak egy kis mintája az akkori proceduráknak; ez azonban nem változtatott azon, hogy igen jelentékeny ember volt és tekintélyes haderővel rendelkezett, melylyel még Magyarországon találkozunk. Ausztriát illetőleg már most szembeötlő körülmény az, hogy nincs oly európai bonyodalom, melyben érdekelve nem lenne. Természetesen csak szenvedőleg, teljesen képtelen az eseményeknek irányt adni, következetes magatartást tanu-

sítani. Egészen elégséges erre vonatkozólag a XIV. Lajoshozi viszonyt röviden ecsetelni, mely tudvalevőleg is hazánk eseményeibe belejátszik. Ez szoros összeköttetésben van az uralkodóház spanyol ágának sorsával, mely, mint arról többször szó volt, két századon keresztül döntő természetü befolyást gyakorolt a monarchia sorsára. Akkor is, mikor hatalmas, mint azt már láttuk, és akkor is, mikor pusztulóban volt, mint azt látni fogjuk. XIV. Lajos és I. Lipót különben sógorok voltak, mindketten spanyol herczegnét vettek nőül, IV. Fülöp spanyol király leányait. Az egész spanyol ágból csak e két leány maradt hátra és egy beteges fiu, a későbbi II. Károly, kinek halálát minden órán várták. Abban a reményben, hogy ez meg fog történni, a két sógor elvben 1668-ban megosztozkodott a spanyol örökségen, még pedig olyan formán, hogy Lipót kapja Spanyolországot, Milanót, Szardiniát, Lajos a spanyol Németalföldöt, a mi körülbelől a mostani Belgiumnak felel meg, az úgynevezett Franche-Comté-t, Nápolyt, Szicziliát. Elébb már, és ettől az időtől fogva, Lipót különösen Lobkowitz tanácsára egészen Francziaország hajójában evezett. Az osztozkodásból nem lett semmi egyelőre. Lajos azonban nem tudott várni és megkezdte a támadást, hogy a spanyol Németalföldöt hatalmába kerítse, mely támadás azonkivül Hollandnak és a német hübéres Lotharingiának szólott. A Grosser Kurfürst, a ki külömben a hollandi helytartónak, III. Orániai Vilmosnak, a ki később a Stuartok elüzése után angol király lett, sógora volt, segélyére sietett Hollandnak, a minek következtében Lipót sem maradhatott veszteg és szintén fegyvert fogott Lajos ellen.

Ebből egy egész európai háboru származott, a melybe még a dánok és svédek is vegyültek. A vége lett a nymwegeni békekötés 1679-ben, mely Lajos teljes győzelmével végződött. Ekkor történt az, a miről elébb szólottam, hogy Ausztria a Grosser Kurfürstöt cserbenhagyta, a minek következtében az később XIV. Lajossal szövetségre lépett. Mindezen tények nem akadályozták Lajost abban, hogy 1687-ben Lipótot a pápai nuntius Buonvisi utján örökös békével, sőt szövetség-

gel is megkinálja, a mi azonban visszautasíttatott.* A magyarázatot megtaláljuk egy másik történetiró munkájában,** melyben elő van adva, hogy még 1683-ban egy nagy koronatanács tartatott, melyben kimondatott, hogy a császárnak Lajossal szemben nem szabad engedni semmit, mert ez megrendítené a hitet a császári hatalom erejében. A mi keleten a töröknek kezébe jut vagy marad, az másodrangu fontosságu, de a mi a nyugaton kárba vész, az pótolhatlan. Arneth is megerősíti ezt,*** összeköttetésbe hozza azon ténynyel, hogy a török ellen a kellő erő nem fordíttatott. Ő ezt különösen a spanyol követ, Borgomonero, befolyásának tulajdonítja, a ki Lipót országlásának első éveiben döntő befolyást gyakorolt nála. Főtörekvése volt Lipótot a törökkeli összetüzéstől lebeszélni, hogy egész erejét Lajos ellen fordíthassa.

Ezek a viszonyok adják kezünkbe a kulcsot Lipót keleti politikájának megértésére, mely azután csodaszerüleg mégis hazánk felszabadításához vezetett. Úgy látszik, már általános politikai indokokból Lipótnak azt volt a czélja, ezt a felszabadítást nem eszközölni. Hozzájárult még egy más indok is, melynek forrását megtaláljuk a velenczei követek jelentésében, kik határozottan kimondják azt, hogy a magyarokat csakis a töröktőli félelem tartja meg az uralkodóház mellett.† Tökéletesen igaza van Acsády Ignácz tisztelt barátomnak, a ki a karloviczi békéről irt alapos tanulmányában, a melyben az egész anyagot összefoglalta, azt irja, hogy a bécsi politikusok Magyarországot csakis olyan határőrvidék-félének tekintették, mely leginkább Ausztria és Bécs biztosítására szolgál. Ennek a politikának egyik kimagasló ténye volt a vasvári békekötés, melyről és következményeiről később még szólani fogok.

Ezután a lehető legbensőbb lett a bécsi udvar viszonya a törökhöz. Mindent elkövetett arra nézve, hogy a magyarok valahogy háboruba ne keverjék a szövetségessel. Ez azt tette, hogy a magyaroknak minden dulást és fosztogatást el kell

* *Krones*, III. kötet 670. lap.

** Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gründung des preussischen Königreichs von Hans *Zwiedinek* v. Südenhorst, II. kötet 479. lap.

*** Leben des Prinzen Eugen von Savoyen, I. kötet 12. lap.

† *Wolf*, id. munka 133. lap.

türni és visszatorlással nem szabad élni, nehogy bonyodalom származzék belőle. Maga Nádasdy, az országbiró, kénytelen volt megállapítani, hogy, ha magyar részről tiz darab ökör elhajtatik, az nagyobb baj, mintha a török tiz mértföldet foglal el a királyi területből.*

Ezen békét 1687-ben a török törte meg és nem Lipót. Elébb említettem Caprarának követségét, ennek éppen az volt a czélja, a háborut minden áron megakadályozni. Jól mondja Acsády, hogy egész Európa érezte, hogy világtörténeti eseménynyel áll szemben, és hogy most már mi sem állja utját, hogy Magyarország felszabaduljon. Csupán Lipót nem érezte ezt, és a titoknak legsürübb leple alatt, melyről a fátyol csak napjainkban lebbent fel, felajánlotta a békét a megvert nagyvezérnek, melyet ez elvakultságában visszautasitott.

Így tehát kénytelen-kelletlen Lipótnak folytatni kellett a háborut. Belevegyült Velencze, a római pápa, megalakult az úgynevezett szent liga.

Lipótnak esküvel kellett megerősíteni, hogy külön nem köt békét a törökkel. Ily módon jött létre Buda és Magyarország visszahódítása, melynek egyes részleteire nem szükséges kiterjeszkedni. Egyszerüen azért nem, mert annak részletei ezen érvelés lényegéhez nem tartoznak. A mi ide tartozik, az annak konstatálása, hogy a mi történt és a hogy történt, két irányban erősíti meg felfogásomat.

Először abban az irányban, hogy az uralkodóház politikájának érdemeit hazánk felszabadítását illetőleg a legszerényebb méretekre szorítják. Egészen jogosult azon nézet, hogy, ha Lipóttól, tanácsosaitól, pénz- és katonai erejétől, politikája igazi irányától függött volna a töröknek kiüzése, valójában erre itéletnapig lehetett volna várni. Magyarország felszabadulása egy nagy európai érdek volt, és hogy menynyire európai érdek volt, bizonyítja például a Budát megvivó sereg létszáma, mely is jóformán Európa összes nemzeteit magában foglalta, még spanyol önkéntesek is jöttek, fogukat a sánczokban ott is hagyva, mert a harczot az egész keresz-

* *Pauler* Gyula, Wesselényi és társai összeesküvése, I. kötet 55. lap.

ténység közös ügyének tekintették. Ezen nagy eszme szolgálatában a római pápa találkozott a protestáns Grosser Kurfürsttel. Zwiedinek már idézett munkájában * különösen kiemeli, hogy ő is a Francziaországgal való békének volt embere, folytonosan erre nógatta Lipótot és tanácsosait, ezen az alapon a török ellen kész volt 18,000 emberrel akczióba lépni, de a spanyol befolyás, melynek meg az volt az érdeke, hogy Lipót Lajos ellen szálljon sikra, ellene döntött. Csakis későbbi stádiumban jutott hozzá, seregeit Magyarországba küldeni. Lehet-e szánandóbb állapotot gondolni, hogy, midőn a koronázási eskü megvalósitásáról, az ország elszakitott részeinek, az avulsa regni visszahóditásáról van szó, nem a magyar király az, ki csapatai élén ront az ádáz ellenségre, hanem Sobiesky, a lengyel király Párkánynál, Miksa Emánuel, a bajor fejedelem Buda és Nándornál. A másik mozzanat pedig magának a monarchia szervi gyengeségének ujbóli dokumentálása. Azok a győzelmes hadvezérek, a kik a monarchia integritását valának hivatva helyreállitani, mint már emlitém, szintén nem annak voltak szülöttei.

Úgy Badeni Lajos, mint Lotharingiai Károly és Savoyai Eugen, mindketten XIV. Lajosnak áldozatai, egyik a hazátlan fejedelem, másik a visszautasitott »abbé de Savoie«, mint a hogy XIV. Lajos kis termetére való tekintettel a zentai és hochstädti hőst nevezte.

Mindez tehát a történetnek véletlene, nem pedig annak szüksége volt, mely történeti szükség az állami erő és államférfiui és hadvezéri képességeknek folyománya és rendesen mint a hosszu öntudatos munkásság és törekvéseknek gyümölcse jelentkezik.

Ha XIV. Lajos Eugent állitja seregének élére, ha Villeroy helyett, kit még Deák ezredes huszárjai Cremonánál el is fogtak, ő parancsnokol, e monarchia sorsa más fordulatot vesz, és nem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy a XVIII. században nem a Habsburg, de egy más uralkodóház fején ragyog a Szent István koronája.

Még egy körülményt akarok röviden felemliteni, mely

* I. kötet 563. lap.

Magyarországnak a török elleni védelme és felszabadulásával függ össze. Ez az az örököstartományok által tett azon kiadások kérdése, melyeket is hazánk érdekében teljesítettek. Tudvalevő, hogy majdnem az egész hódoltság tartama alatt az örököstartományok hozzájárultak a védekezés költségeihez. Úgy tudom, hogy évenként 300,000 forintot fizettek. Osztrák irók ebből fegyvereket kovácsolnak ellenünk, egyrészt szembeállítják az osztrákok érdeklődését felszabadulásunk céljából a magyarok közönyével, másrészt nemzetünknek tartozását állapítják meg a hozott áldozatok fejében. Midőn 1867-ben, dőre nagylelküségből, az osztrák államadósság egy részét átvettük, osztrák részről még az is felhozatott, hogy ők a török háboruk alatt mennyit költöttek reánk. Erre nézve a pro és contra elfogulatlan mérlegelése alapján a következőket lehet megállapitani. Ha az osztrákok pénzt adtak a török ellen, azt saját jól felfogott érdekükben tették, mert a magyar földön lettek a félhold betöréseivel szemben oltalmazva. Ezt még Lustkandl is beösmeri, nemcsak Ausztria, de Németországra nézve.* Magyarországon ők saját bőrüket és biztonlétüket oltalmazták, mely szenvedett és vérezett érettük akkor, mikor csak egy szavába került volna, hogy a török pusztítástól megszabaduljon, elismerve a szultán fenhatóságát, mely semmivel sem volt rosszabb mint az osztrák uralom. Éppen Lipót uralkodása alatt általánosan az a szálló ige járta: »inkább Allah, mint a werda«, a német zsoldosok szójárása. De ha a felszabadulást tisztán az ő számlájukra irjuk is és ebből hazánk terhére egy tartozást állapitunk meg, még akkor sem szabad felejtenünk, hogy ezen tartozása Magyarországnak busásan ki van egyenlítve azon követelésünk által, hogy a XVIII. és XIX. században Magyarország folytonosan az örököstartományok harczait vivta. Oly harczokat, melyből minden politikai, gazdasági előny nékik jutott, nekünk pedig semmi.

* Kaiser und König in Oesterreich-Ungarn, 56. lap.

XIX.

Hogy Lipót Szent István koronáját miképpen viselte, hogy az Ur szine előtt tett fogadalmának miképpen tett eleget, az fogja mostan elmélkedéseimnek tárgyát képezni. Abban körülbelül minden nem magyar történetirója Lipótnak megegyezik, hogy hazánkkali viszályait, véres küzdelmeit mind maga szerezte magának. Még ha egészen el is tekintünk a magyar állásponttól, még ha meg is engedjük azt, hogy egy Habsburg souverain sok dolgot más szemmel tekint mint egy magyar ember, még akkor is be kell ösmerni, hogy állása sokkal előnyösebb volt mint elődjeié, és a politikai viszonyok azon alkatelemei, melyekre gyanuperrel tekinthettek, élöket jóformán elvesztették, és az uralkodóház helyzete az alkotmány alapján biztositott volt, a miből annak részéről az ildomos és méltányos eljárásnak természetszerüleg kellett folynia.

Az a veszély, mely az erdélyi fejedelmek részéről jött és a mely Magyarország elszakadásának eshetőségét erősítette, az teljesen elmult. Lipót uralkodásának kezdetére esett II. Rákóczi György balsikerü vállalata, melynek folytán Erdély megszünt hatalmi tényező lenni.

A másik kedvező körülményt a koronára való igénynek szilárdulása képezte. És ámbár, a korona politikájának ellenére, a trón még mindég választás utján töltetett be, azért semmi nehézség sem forgott fenn arra nézve, hogy a kit az örökösödés az elsőszülöttség czimén illetett, hogy az a magyar koronát is megszerezze, a mint az folytonos gyakorlatban volt.

Egyszerüen azon expediens fogadtatott el, hogy a trónörököst még apja életében megválasztják és megkoronázzák. Ez történt Lipót idősebb fitestvérével, Ferdinánddal, ki 1646-ban még apjának, III. Ferdinándnak életében lett megválasztva és koronázva; ez történt magával Lipóttal, ki, miután bátyja elhalálozott, szintén még atyja életében, 1655-ben megválasztatott és koronáztatott.

A protestantizmus is elvesztette azt az akut jelleget, melylyel például II. Ferdinánd alatt birt.

Nem is szólva arról, hogy a legutolsó intézmény, a linczi békekötés csakis azt adta meg, a mit a westfáliai békekötés biztosított, nem kell elfelejteni, hogy mint hatalmi tényező lényegesen vesztett erejéből. Az örököstartományokból ki volt irtva, Magyarországon is olyannyira vissza lett szorítva, hogy az offenzivából a defenzivába jutott. Így tehát igen könnyen ment volna vele egy modus vivendit találni, ha a korona felfogta volna hivatását és csak arra határozza el magát, hogy a törvényeket megtartsa. Igaz, hogy az ellentétek az illető vallásfelekezetek közt Lipót uralkodása alatt is a lehető legélesebbek voltak. Mint igen gyakran történik az életben, mindenik fél azt hitte, hogy igaza van, hozzá hatalmi kérdés lappangott alatta. A viszály tulajdonképpen a földesuri és patronátusi jogból származott, melynek révén a földesurak, természetesen a mágnások első sorban, azt követelték, hogy a birtokaikon levő templom az övék legyen és hogy jobbágyaik az ő vallásukat tartozzanak követni, a Németországban is érvényesült: cujus regio, ejus religio, a kié a föld, annak vallása a mérvadó, elvének alapján. Különösen belemelegedtek azon családok, a melyek a kálvinista hitről visszatértek a katholiczizmusra és kik mind azon lovagoltak, hogy őseik a templomokat katholikus czélra építették, ők tehát erkölcsi kötelességet teljesítenek, ha azokat visszaadják az eredeti intencziók által czélba vett rendelkezésnek.

Hogy az egyházi kérdés hatalmi kérdés volt a földesurak részéről, azt különösen bizonyítja Nádasdy Ferencz vasmegyei főispán és Megyeri Zsigmond tiltakozása a linczi békekötés ellen.* Ebben kifejtik, hogy a békekötés ellenkezik az isteni és emberi törvényekkel, az urak és nemesek kegyuri jogaival, melyeket eddig a földjeiken épült templomokra nézve élveztek, ellenkezik a parasztok felett gyakorolt jurisdictióval.

Ezen felfogás szerint a parasztnak a munkabéren kivül semmi más joga nem volt a földesur földjén és így minden követelés, mi ezen túl terjed, bitorlás számba megy.

* *Zsilinszky,* A magyar országgyülések vallásügyi tárgyalásai, III. kötet 2. lap.

A protestánsok ezzel szemben hivatkoztak azon pozitiv törvényekre, hogy senki vallásában háboríttatni nem fog. Hozzájárult az is, hogy, míg a katholikus propaganda a hatalom segélyére támaszkodott, a protestánsok, akármilyen sérelem esett is rajtok, elégtételt nem kaptak. Ennek következtében a vihar az 1662-iki országgyülésen iszonyu erővel tört ki. A két felekezet nem tett egyebet, mint egymást kölcsönösen támadta, egyik memorandum a másikat érte, de eredmény nem jött létre, egyszerüen azért, mert Lipót a sérelmeket orvosolni nem akarta. Hiába mentek hozzá a panaszlók audiencziára, még azt sem érték el, hogy érthető feleletet adjon. A vége lett a protestánsok sztrájkolása, a kik egyszerüen odahagyták az országgyülést.

A dolog annál szomorubb, mert meg volt adva a lehetőség, hogy a korona és nemzet számára közös alapot lehessen alkotni az összhangzatos akczió szempontjából. Akkoron már gyökeret vert az uralkodóház a nemzet talajában, sok kiváló ember őszintén csatlakozott hozzája. Lipótnak helyzete, főleg ezen szempontból, különösen uralkodásának kezdetén, igen előnyösnek mondható.

A főméltóságok, úgy a korona, mint a nemzet szempontjából, aránylag a legjobb emberek által töltettek be, és így Lipótnak módjában állott megbizható és mégis magyar emberekkel csinálni politikáját. Wesselényi a nádor, Lippay a primás, Nádasdy az országbiró, és mindenek felett Zrinyi Miklós, a horvát bán, mind oly emberek voltak, a kik egyaránt méltók voltak a korona és nemzet bizalmára és feladatuk magaslatán állottak, hogy a trón és nemzet közt a harmoniát fentartsák.

Deák Ferencz egy hires beszédében Magyarországnak harczát az uralkodóházzal Antaeus és Herkules harczához hasonlította. A mint Antaeus az anyaföldből uj erőt meritett, úgy meritett azt a nemzet is alkotmányához való szoros csatlakozásából. Hozzátette ezután, és ebben rejlik a nagy politikai igazság, de milyen előnyös lett volna, ha mindketten, a helyett hogy egymás ellen küzdenek, szövetségre lépnek. Más lett volna csakugyan a világ folyása, ha Lipót és a nemzet, Zrinyi és Montecuccoli, Lobkowitz és Nádasdy, Kollo-

nics és Rákóczi kezet fognak és conjunctis viribus együtt működnek.

Bármint legyen is, Lipót és tanácsosai a szivbeli viszony értékét meg nem értették. Nekik nem szövetség, de meghódolás kellett. Valójában a legvéresebb küzdelemre hivták ki a nemzetet nem egyszer, de többször. A többszörös kudarcz nem rettentette őket a legképtelenebb merényletektől vissza. Ily módon nemcsak hazánkra virradtak ujra és ujra gyásznapok, de az európai állás szempontjából is kedvező alkalmak lettek elmulasztva.

Oly jelenség, melylyel későbbi időkben is találkozunk. Még pedig oly módon fogunk találkozni, hogy a bekövetkezett bonyodalmak a monarchiát az örvény szélére rántják. A miből, igaz, mindannyiszor mesébe való szerencséje folytán kibontakozik éppen úgy, mint a hogy az Lipótnál is megtörtént. Az ő uralkodása, valamint a későbbi hasonló fejlemények vitték leginkább Hormayrt arra, hogy Ausztriát a valószinütlenségek országának keresztelje.

Oly meghatározás, mely bizonyára az uralkodó rendszer legkedvezőtlenebb birálatát foglalja magában.

XX.

Imént említettem, hogy mennyire óhajtandó lett volna, hogy például Zrinyi és Montecuccoli összhangzatosan működjenek. Erről méltán lehet szólani, mert hiszen ösmeretes azon fatális versengés, mely kettőjök között létezett. Ezen mozzanat tényleg oly nagy szerepet játszik, hogy vele szintén foglalkoznom kell. Egyrészt, mert Zrinyi személyisége, ki nemcsak korának, de az egész magyar történetnek egyik legnagyobb embere, csak így nyeri meg a kellő világítást, másrészt azért, mert kettőjük versengésében a magyar és osztrák politika közötti ellentét a megfelelő módon jut kifejezésre. Tudvalevő, hogy ezen versengés onnan támadt, hogy mindketten Lipótnak voltak hadvezérei a török ellen, és hogy úgy az általános, mint a katonai politikára, valamint a követendő

stratégiai és taktikai eljárásokra nézve közöttük sulyos ellentétek fejlődtek ki, melyek azután végzetes következményekkel jártak. Pauler és Acsády, nemkülömben egy jeles katonai iró, Rónai Horváth Jenő, igen érdekes és tanulságos párhuzamot vont e két jelentékeny egyéniség közt. Megkisérlem nagy részben az általuk nyujtott adatok alapján ezen párhuzamot, úgy a mint azt munkámnak czélzata megkivánja, visszaadni. Azt a nézetet vallom, hogy ennek előállítása által nem végzek felesleges munkát.

Az általános irányzatokban rejlő ellentét a személyes versengések által jobban lesz megérthető. Annyival inkább, mert Montecuccoliban tényleg egy jelentékeny egyéniséggel állunk szemben, és így az osztrák rendszer értékét különösen lesz alkalmunk megitélni.

Abban hasonlítottak mindketten egymáshoz, hogy előkelő származással birtak és rendkivüli szellemi és testi tulajdonokkal voltak ellátva. Feltünő szép férfi volt mindegyik, egyaránt hódító megjelenésü és viseletü. Montecuccoli hidegebb, kimértebb, a megfelelő poziturával akarva hatni a gyengébbekre, Zrinyi lelkesebb, lángolóbb, érzelmei megnyilatkozásának közvetlenségével ragadva el mindenkit. Katonai bátorság, bravur és tehetség dolgában keresni kellett párjukat. Hozzá nemcsak katonák, de vezérek és politikusok voltak, a megfelelő irástudással is felruházva, hogy nézeteiket kifejezzék és azoknak propagandát csináljanak. De ezek számbavétele mellett nagyobb ellentétet nem igen lehetett találni, mint kettőjük között volt.

Zrinyi életbölcseletére nézve ideálista, nemzetiségére magyar, hazáját imádó, politikai felfogására nézve az alkotmány hive, az a mit ma úgy neveznénk, hogy a nép embere, társadalmi állásában grand seigneur, mint katona a támadás szellemét képviselve, uj irányokat keresve és alkotva. Montecuccoli materialista, kozmopolita, valamint az absolutizmus hive és udvaroncz, nagy származása daczára nem előkelő felfogásu, hozzá a magyarokat gyülölte. A csatatéren a defenzivának, a methodismusnak, a fennálló rendszereknek buzgó követője. Mondhatni, két ellentétes világnézlet és rend állott szemben egymással, mint az osztrák és magyar poli-

tika és természet antagonizmusának nagyszabásu háttere. Nem érthették meg egymást, ellenségeknek kellett lenniök.

Olaszországnak dekadencziája szolgáltatta a talajt, a légkört, mely Montecuccolit szülte és nevelte. Nem szükséges az azon korbeli Olaszország állapotának ecsetelésébe bocsátkoznom, a mit Macchiavelli említésének ötletéből irtam, az elégséges ezen két tényezőnek megértésére.

Idegen uralom és tartományi szétszaggatottság mellett a haza fogalma és nemzeti érzés nem igen fejlődhettek, legfeljebb a költők és ábrándozók agyában, de Montecuccoli nem ezek közé tartozott. Volt azonkivül Olaszországnak még egy különlegessége, habár akkor már inkább hagyomány mint élő tényezőként, ez volt a condotta, a condottieri intézménye. Ezen szervezet zsoldos csapatok voltak, egyes kapitányok, mondjuk főnökök, vezérlete alatt, a melyek a kisebb olasz államok vagy városok szolgálatába szegődtek és annak harczait vivták. Az egész dolog üzleti jelleggel birt, az ilyen csapatot compagnia di venturának is nevezték, ma egyik, holnap a másik város, ma Velencze, holnap Genua zsoldjában állott. Sőt az is megtörtént, hogy, miután az egyes városokban a polgárok között pártharczok dultak, egyik párt a másikat ilyen segítséggel verte le. Ezeket a csapatokat az ügyhöz, melyet szolgáltak, semmi nemesebb kapocs nem kötötte, csak a saját érdekeiket tekintették, soha sem volt senki sem biztos megbizhatóságukat és hűségüket illetőleg. A ki Velenczében járt, az a doge-palotában láthatta azt a kaliczkaszerü tömlöczöt, melyben egy áruló zsoldos kapitány, Carmagnola, volt elcsukva. Nem egy ezek közül fejedelemségre tett szert, így Sforza, Visconti Milanóban, Gonzaga Mantuában, Castruccio Castracani, kinek életrajzát nem kisebb ember mint Macchiavelli irta meg, Lucca, Pisa és Pistojában.

Ezen intézménynek fénykora Macchiavelli idejére, a XV. század vége és a XVI. század elejére esik. Az az iszonyu istencsapás, mely ezen condottieri-világban rejlett, vitte részben Macchiavellit az általános védkötelezettség, a polgár-katonaság eszméjére. Mikor Montecuccoli született, a XVII. század elején, ezen állapotok már túl voltak haladva.

De emlékeik, hagyományaik megmaradtak, és egészen természetes, ha tettvágyó, harczias szellemü olasz családok ivadékai, miután otthon a komoly katonai carrière el volt előttük zárva, idegen országban keresték az alkalmat, hogy állást, vagyont, hirnevet szerezzenek. A franczia nemes családok ifjabb sarjait, a kiknek hazulról bőven nem jutott, és a kik ennek folytán saját szakállukra voltak utalva, cadet de Gascogne-nak nevezték, a mit magyarra hétszilvafás ficsurral lehetne fordítani. Egy ilyen cadet de Gascogne volt Montecuccoli, egy modenai nemes család ivadéka, kinek a nevén kivül más atyai örökség nem jutott, és a ki ennek folytán utalva volt arra, hogy a nagy világba menjen szerencsét próbálni, kardjával, eszével uradalmakat, herczegi koronát akvirálni. Fel is vitte isten a dolgát, császári tábornagy, a bécsi Hofkriegsrath elnöke, római szent birodalmi herczeg, a Melzi herczegség tulajdonosa, magyar indigena stb. lett. A harminczéves háboru legnagyobb csatáit végig vivta, valamint azon időkben a háboruk mindenikét. Nem volt Európában olyan csatatér, a melyen ne küzdött, nem volt oly nemzet, mely ellen ne harczolt volna: Német-, Magyar-, Lengyel-, Francziaországnak, Jutland, Schleswig, Holsteinnak katonai topografiája éppen olyan ösmert volt előtte, mint a franczia, német, lengyel, svéd, török és magyarnak katonai tulajdonságai vagy fogyatkozásai. A tábori élet durva és marczona szokásai nem rontották meg sem megjelenésének előkelőségét, sem modorának simaságát, nem a veleszületett talián alkalmazkodási képességet. A legkényesebb és heterogenebb diplomácziai küldetéseket rá lehetett bizni, értelmesen, ügyesen oldotta azokat meg. A lángeszü, darabos, műveletlen, puritán Cromwellel éppen úgy tudott tárgyalni, mint Gusztáv Adolf szellemes, szeszélyes, szerelmeskedő leánya, Krisztina svéd királynéval. Ezzel olyan jól végezte dolgát, hogy egyebek közt tőle egy becses ékszert is kapott ajándékba, melyet családja hitbizományi jelleggel ruházott fel.* Úgy látszik, testi előnyei minden irányban nagy hasznára voltak, mert midőn felsorolja azon tulajdonságokat, melyekkel egy hadvezérnek

* *Wolf*, Geschichtliche Bilder aus Oesterreich, II. kötet 14. lap.

birni kell, a megnyerő külsőt is ezek közé számolja. Nem igen lehet csodálkozni azon, ha ily viszonyok közepette, ily előzmények után azzá lett, a minek elébb jellemeztem. Elpusztult volna azon folytonos, nagy arányu küzdelemben, melyet zöld ágra jutásáért tenni kellett, ha a szivtelenség, önzés, számítás hármas vértje, a római aes triplex nem övezi. A harminczéves háborunak le kellett róla hámozni, még ha volt is, az ideálizmus hüvelyét, mikor nap nap után látta azt, hogy a vallás szent ügye a legridegebb hatalmi czéloknak lesz köpenyege. Wallenstein tábora nem volt az a hely, a hol az ember hazafiságot tanul, és neki sem lehetett rossz néven venni, ha egyszer elhagyja az osztrák szolgálatot, mást keres és ismét visszajön, akkor, a mikor Gusztáv Adolfnak legkedvesebb vezére, a protestáns, a német Bernhard weimari herczeg a katholikus, franczia Richelieu szolgálatába lép. És tényleg, ha egy ember mindjárt pályája kezdetén idegenbe jön, a hol sem a családi, sem a nemzeti összeköttetés nem segít rajta, ha tisztán magára és saját erejére van utalva, akkor bizonyára természetszerüleg fejlődik ki nála saját énjének azon hatványozott kifejezése, a mit önzésnek nevezünk.

Magától értetődik, hogy az elmondottakban nem szépíteni és menteni, de megértetni kivánom ezen történeti alaknak jellemét, mely átértést a politikai felfogás egyik legfontosabb alkatelemének tekintem. Önként következik mindebből szellemi irányzatban a pozitivizmus, a természettudományok iránti hajlandóság, mely azután azon korszak tudományos elfajulásához, az alchymiához vezetett. Épen úgy meg lehet magyarázni egész lénye- és fellépésében a metsző gunyt és czinizmust, mely azután hatalmának tetőpontján, egyébb körülményeihez járulva, magába vonult existencziát csinált számára. Valamint azon sem lehet csodálkozni, hogy a hadviselésnek erkölcsi rugói iránt érzéketlen volt, annak csak anyagi feltételei lebegtek hideg, aczéltekintetü szemei előtt. Hiszen tőle származik azon ösmert mondás, hogy a hadviseléshez három dolog kivántatik: pénz, pénz, és ismét csak pénz.

Viszonyainak, egyéniségének jellege befolyásolták hadvezéri működését. Nála a fődolog volt, nem koczkáztatni

semmit. A vereséget minden áron kerülni kellett, nehogy a vezérkedés- és hirnévnek vége legyen. Azon tekintet, hogy az az ügy, melyet szolgál, ilyetén felfogás mellett hová jut, az másodrendü kérdéssé vált rideg, számvető agyvelejében. A hangsulyt a defenzivára, az erős állódásokra, nem a csata általi döntésre, hanem a manoeuvre, a mesterséges műveletekre és mozdulatra helyezte. Csak akkor fogadta el a csatát, ha a biztos esélyt előre ki lehetett számítani. A mi Zwiedineket is azon megjegyzésre kényszeríti, hogy más eljárást nem is lehetett várni oly egyéntől, kinek szive nem dobogott az ügyért és kinél állásának jövedelme volt a fődolog.*

Nem lehet azt mondani, hogy Montecuccoli hadviselési rendszere nem birt bizonyos elméleti és történeti jogosultsággal. A mint a politikában, a hol közelet van, a liberális és konzervativ irány közt a világ fennállása óta folyik a vitatkozás, úgy katonai téren a támadó és védelmi irány folytonosan harczban van egymással a győzelem pálmája felett. Fabius Cunctator Hanniballal, Wellington Napoleonnal szemben a defenzivának legösmertebb képviselői.

Katonai tekintélyek az egyes nemzetek katonai tulajdonait ezen alapon szokták osztályozni. Így például az orosz és angol a védelmi, a franczia és magyar a támadó harczra van inkább teremtve. Az erős állódások iránti szeretetnek is megvolt a maga kettős indoka. Ez azon korszaknak, melyben élt, taktika és stratégiájával állott összeköttetésben. A stratégiai indok volt az élelmezési és dús zsákmányra való tekintet. Turennetől származik azon mondás, hogy a csatáknál döntő természetü szempont, jó téli szállásokat szerezni. A taktikai indok visszavihető a hadviselésnek azon reformjára, mely a renaissance befolyására vezethető vissza.

A politika és kultura a klasszikusok befolyása alatt a középkor khaoszából kibontakozott, úgy történt ez katonai téren is. A középkor, a barbár hadviselés szervezetlen tömegei után, utánozni kezdték a rómaiak szilárd hadrendét és felállítását. És miután nem vitték annyira, hogy ezeket az élő és nehézkes sziklatömböket könnyen tudják mozgatni és

* Idézett munka, I. kötet 417. lap.

irányítani, oda voltak kénytelenek ragadni egyes fontos pozicziókhoz, melyeket védeni vagy elfoglalni kellett. Egy földrajzi pont, hegy, folyam vagy város, ez képezte a katonai működés legfontosabb tárgyát és az ezen ponton elért fölény már katonai eredménynek tekintetett.

Ily művelete volt például Wallensteinnak a győzhetetlen Gusztáv Adolffal szemben, midőn Nürnbergnél utját állotta, egy jól választott állásban elsánczolta magát, annak minden ostromát visszaverte, úgy hogy az kénytelen volt re infacta tovavonulni.

Mindez említett esetekben megvolt a kellő katonai indok, mely is a legnagyobb óvatosságot igényelte. Montecuccolinál azonban, az ő kicsinyes lelkülete folytán, az egész rendszer torzképpé fajult. Hadjárata Turenne-nel szemben a Rajnánál a hadi történet komikumai közé tartozik. Itt is kitért mindig az ütközet elől, előre, hátra menetelt, elsánczolta magát. Pedig még az a váratlan szerencse is érte, hogy félelmetes ellenfele egy előörsi kémszemle alkalmával el is esett. Közbeszurva, a franczia irodalom barátja bizonyára ösmerni fogja Sevigné asszony gyönyörü leveleiben Turenne halálának megkapó rajzát. Ha emlékem nem csal, a levél leányának, Madame Grignannak szól és 1675. aug. 28-ról van keltezve. Azonban ezt a váratlan kedvező esélyt sem tudta felhasználni. Mint a macska a forró kását, úgy kerülte az összecsapást.* Turenne után jött a merész, tetterős Condé, ki őt azután csufosan elüzte.

Magyarországi, erdélyi hadjáratainál egyik meghátrálás a másikat követte, így 1661-ben, midőn Kemény Jánost kellett volna segíteni, azt cserben hagyta; a nélkül, hogy ütközött volna, nemcsak hogy többet vesztett, mintha csatázik, de az ellenség lett az ur. E miatt egy éles polemia fejlődött ki közte és Zrinyi között, melyben keserü igazságokat kellett hallania, hogy mint arithmetikus viseli a háborut, mindig megolvasva, hogy mennyi embere van, úgy néki, mint az ellenségnek és, ha csak lehet, kitér az utból. Az ő félénk rendszeréből temérdek baj származik az országra, míg neki

* Onno *Klopp*, id. munka, II. kötet 27. lap.

jól folyik a dolga. Adja vissza a jólétet, melyet hibáival megrontott. Tanuljon Epaminondastól, ki, midőn gyér soraira mutattak, azt felelte, hogy vitézségünkkel fogjuk a hiányt pótolni stb.

Igaza volt Zrinyinek abban, hogy jelszava gyanánt ezen latin példabeszédet választotta: »sors bona, nihil aliud«, csak jó szerencse legyen, más nem is kell. A török elleni hadjáratban nem ő, de Montecuccoli lett a fővezér, és a szerencse neki kedvezett oly módon, hogy e hadjárat nagy győzelmét ő aratta. Életének egyetlen győzelmét.

Ez volt azon hadjárat, melynél Lipótot az a szerencse érte, melyről már elébb emlékeztem, hogy XIV. Lajos küldött neki segélycsapatokat Coligny és La Feuillade vezérlete alatt. Ezen csapatok magokban foglalták a franczia főnemesség virágát, és az ő vitézségük döntötte el az ütközetet. De a tárgyilagosság megköveteli annak elösmerését, hogy ez alkalommal Montecuccoli igazán nagy hadvezérnek mutatkozott, és kiváló tulajdonai teljes fényökben ragyogtak. Taktikailag mesterileg vezette a csatát. Igen kétes és válságos helyzetben sikerült csatarendjét egy-egy összpontosított támadásra egyesíteni. Itt történt az az érdekes inczidens, hogy a török martalóczok, meglátva a már hivatolt franczia jeunesse doréet, mely felpiperézve, ragyogó öltözetben jelent meg a harcztéren, rája kiabáltak, »hogy mit akarnak e tarka kisasszonykák?« »Franczia módra fogunk titeket megtánczoltatni, rajta, rajta, ölj! ölj!« volt a hetyke válasz. »Nous allons vous faire danser la sarabande à la française. Allons, allons, tue, tue!« A válasznak van egy kis éle. A sarabande spanyol tánez volt, és castagnettekkel tánczolták. A francziák átvették, csakhogy ez esetben a kardok csattogására czéloztak, mely a castagnette-t pótolta. Úgy is volt, az elkényeztetett uracsok igazi furia franceseval mentek neki a legirtóztatóbb ágyutüznek, mindent elsodorva maguk előtt. A támadás oly jól lett végrehajtva, hogy valóságos hajtóvadászattá változott és a török pocsékká veretett. A lepantoi diadal után, melyet Don Juan d'Austria nyert az ozmánon, ez volt az első nagy csata, melyet a keresztény fegyver nyert a félhold felett. Különösen a franczia vitézség

volt az, a mely a jó töröknek nem ment ki a fejéből. Azok a jancsárok, a kik megmenekültek az ebek harminczadjáról, mely nekik kijutott, sokat beszéltek az »Allons, tue, tue«-ről és Feuillade csapásairól, kit fuladinak, az aczélosnak neveztek.* Ezen csata alapította meg Montecuccoli hirnevét, sem előbb, sem utóbb hasonló eredményt nem tudott felmutatni.

Rónai Horváth Jenő azon bevezetésében, melylyel Zrinyi hadtörténelmi munkáját ellátta és melyben hadvezéri és államférfiui működését értéke szerint magasztalja, elmondja azt, hogy irányában kortársai mostohán viselkedtek. Hogy fejedelme iránta mostohán viselkedett, azt tagadásba vonni nem lehet, arra magam is kénytelen leszek nemcsak általános vonatkozásban, de konkrét példában is rátérni. De hogy kortársai nem részesítették volna a megfelelő tiszteletben, sőt csodálatban, azt, úgy vélem, állítani alig lehet. Maga Rónai önérzettel hivatkozik arra, hogy azok a franczia katonák és főnemesek, a d'Albret, Soubise, Mortemar, Brissac családok tagjai, a későbbi hirneves Gassion, a kik La Feuillade és Coligny seregében eldöntötték a szent-gothardi csatát, másrészt a Roi-Soleil fényes udvarának légkörében éltek, egészen el voltak Zrinyitől ragadtatva. Míg a szomszéd nemzetbeli, mondjuk, a nagy latin népcsaládhoz tartozó Montecuccoli, úgy mint katona és személyiség, hidegen hagyta őket, a távol, barbár nemzetnek vélt magyar lelkesedéssel töltötte el ez elkényeztetett gavallérokat. Az elösmerés nemcsak a külföld, de honfitársai részéről is történt. Annak a kornak egyik legeszesebb, legjelentékenyebb embere Vitnyédi volt, erős, kritikus elme, lelkes hazafi, csupa erély és tettvágy, az istenítette Zrinyit, őt tekintette vezérének. Egy másik kortársa, a később nagy névre szert tett Bethlen Miklós, a ki nála megfordult és igen élénk leirását adta Zrinyi otthonának és az ottani életnek, végén személyiségéről következőképpen nyilatkozik:

»Magáról mit irjak, nincs erőm és tollam reá, csak azt tudom, hogy igen tudós, vitéz, nagytanácsu, nemzetéhez buzgó, vallásában nem babonás, nem képmutató, mindenkit igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életü, az ilyeneket és igaz-

* *Hammer,* Geschichte des Osmanischen Reiches, III. köt. 569. lap.

mondókat szerető, részegeseket, hazugot, félénket gyülölő, nagy és szép termetü, lelkü és ábrázatu, szóval akkortájt magyar ember hozzá hasonló nem volt, sőt Bethlen Gábor óta maig sem.«

Ezt egy Bethlen, kálvinista és erdélyi ember mondja, el lehet képzelni, hogy a királyi Magyarország közvéleménye miképpen gondolkozott róla. Ezen közvélemény őt vezérének tekintette, hazájának jobbra fordulását tőle várta. Oly csattanos példa áll e tekintetben rendelkezésünkre, mely minden kételyt kizár. Már említettem az 1662-iki országgyülést, mely az egyházi felekezetek közt oly szánandó belvillongásoknak szinhelye volt. Zrinyi ez országgyülésre nem jött fel. Ekkor történt az, hogy az úgynevezett evangelikus status, élén vezérével, a puritán jellemü, rettenthetlen bátorságu Szuhay Mátyással, Zrinyihez levelet intézett: »Nagyságodat, mint kegyelmes urunkat és elfogyatkozott édes nemzetünk még fennálló egyik magyar oszlopát alázattal kérjük, indítsa Nagyságodat szánakozásra a mi édes hazánk siralmas ügye, és annak orvoslására Nagyságod a pozsonyi országgyülésre való jövetelét mihamarább siettetni méltóztassék.« *

Ha már erről az inczidensről szólok, fel kell említenem azon tényt is, mely szintén ez országgyülésen történt, és Zrinyi jellemzésénél nem mellőzhető. Említettem, hogy a protestánsok ez országgyülés folyama alatt elhagyták azt, mert jogos követeléseik sem Lipóttól, sem a többségtől kielégítést nem nyertek. Mielőtt elhagyták Pozsonyt, elmentek in corpore Zrinyihez tisztelkedni. Akkor mondotta ő ezen nagy jelentőségü szavakat: »Én más vallásu vagyok, de kegyelmetek szabadsága az én szabadságom, a kegyelmeteken ejtett sérelem rajtam ejtett sérelem. Volna csak százezer pápista és százezer kálvinista katonám együtt, megmentenők a hazát.« **

Ily tények bizonylata mellett aligha lehet azon következtetésre jutni, hogy Zrinyi nem részesült nemzete részéről azon méltánylásban, mely őt képesítette volna hazája ügyének döntő fordulatot adhatni. A siker kimaradásának kulcsát

* *Szalay* László, Magyarország története. V. kötet 64. lap.
** Ugyanott, 68. lap.

azon előzmények és környezet szolgáltatták, melyeket már ösmerünk, és melyeknek személyével való összefüggését röviden fel kivánom említeni. Ily módon fogjuk őt legjobban megösmerni, nagyságát leginkább megérteni. A történeti előzmények, a talaj, melyből kinőtt, életének és működésének keretei olyannyira elütöttek a Montecuccoliétól, hogy könnyen megmagyarázzák azon külömbséget és ellentétet, melyet mindeniknek személyisége feltüntet. Családjának története összeesett a magyar nemzet és alkotmány történetével. Nagyítás nélkül azt lehet mondani, hogy ily módon mintegy érdekközösséget lehetett közöttük megállapítani. Már az elébbi fejezetben említettem, hogy hazánk összes főrendi családai közt a Frangepán és Zrinyi család az, mely a történet egész folyama alatt szerepel és poziczióját megtartja. A családot helyzete és sorsa a legexponáltabb területre, a végvidékre vitte, és ez szabta meg számára azt a feladatot, azt a szerepet, melyet az egész idő alatt a legnagyobb dicsőséggel betöltött. A török elleni élet-halálharcz, ez volt a Zrinyieknek apáról fiura szállva hivatásuk és rendeltetésük, nem volt az egyes egyéni vagy családi existencziájának oly mozzanata, mely a törökkel való összetüzésre ne adott volna alkalmat. A jobbágy nem művelhette békében a földjét, nem mehetett a vásárra, nem volt biztos szerény hajlékában, a várur maga nem mehetett vadászni, szomszédjaihoz látogatóba, megyéjének gyülésére, hogy ne lett volna kénytelen harambasától vezetett csapattal kardját összemérni, mely zsákmányt, prédát keresve, nem respektálva a megkötött békét, rájok ütött. Az állandó hadilábon lételből származó veszélynek folytonossága a fegyveres visszatorlás folytonosságát vette igénybe, mely azután bátor, férfias, halálra elszánt jellemeket nevelt, a kiknek egész életét éppen ezen küzdelem nagy eszméje töltötte be. Ez volt a végvárbeli élet signaturája, a mely éppen úgy megteremtette a maga költészetét, mint a mórok harcza a spanyolokkal. Mint a hogy ottan szülemlett a romanzero, azon monda- és költeménykör, mely a Cid Campeador hőstetteit megénekelte, úgy nálunk is megvolt ezen élet és harczoknak költője Balassa Bálint személyében, ki megirja:

»Vitézek, mi lehet
A kerek föld felett
Szebb dolog a végeknél?«

Ezen harczoknak apotheozisát a szigetvári vértanuság világtörténeti tényében látjuk, mely hősünket egy nagy hősköltemény irására buzdította.

A műnek kiugrópontját annak politikai irányzata képezi, jelesen nem a törökkeli szövetségben, de igenis annak elüzésében keresve az ország boldogulását. Ezen viszonyok Zrinyit hazafivá és nemzeti hőssé csinálták. Hasonlóképpen csinálták őt grandseigneurré is, a kinek nem volt szüksége kapaszkodni, mert a nagy állás, az előkelő rang és fejedelmi vagyon már születésénél osztályrésze lett. Mondhatni: született zászlós ur, a legkisebb, mire igényt tarthatott, a horvát bánság volt. A magyar alkotmánynak legbecsesebb alkateleme, a korona és nemzet közötti összhang, az ő egyénisége és politikájában megvalósult és testesült. A mint dynastikus emberré vált, mert fejedelme a Szent István koronáját viselte, éppen úgy soha egy perczre sem tévesztette el szemei elől azon nemzeti követelményeknek teljesítését, melyek a magyar országlási rendszernek nélkülözhetlen kellékét képezték. Így például a királyválasztási jognak nem volt buzgóbb őre, mint ő. Egyik művéből, az úgynevezett Siralmas panaszból, ez világosan kiderül. Ez éppen úgy politikai Credoját képezte, mint a magyar állam egysége a Habsburgok alatt. Önként értetődik, hogy az említett körülmények összesége által előidézett hatás magában nem lett volna képes oly fényes eredményeket előidézni, ha Zrinyinek keble nem birt volna a megfelelő fogékonysággal ezen életviszonyok magvetését gazdag aratással jutalmazni. Zrinyi nemcsak költő, de idealista volt, a szó legnemesebb értelmében. Felfogásának, egész valójának előkelősége innen származik. Nem érdektelen dolog, hogy a jelenkor egyik legjelesebb katonai irója, Goltz, ki a török hadsereg ujjászervezésével lett megbizva, melyet oly jól végzett, hogy a legutóbbi görög-török háboru sikerei leginkább az ő számlájára irandók, egy nagy port felvert munkájában

elmélkedve azon tulajdonokról, melyekkel egy hadvezérnek birnia kell, a lelkület előkelőségét ezek közé sorozza.*

De az talán még érdekesebb, hogy ezen lélektani tulajdonság a Zrinyi és Montecuccoli közötti viszonyban minő szerepet játszott. Midőn ugyanis arról volt szó, hogy közösen vezérkedjenek, Zrinyi egy igen szép engesztelő levelet irt vetélytársának, melyben a legőszintébb együttműködést és összetartást ajánlotta fel neki. A ki ezt nem fogadta el s gunynyal és lenézéssel illette, az Montecuccoli volt.

Lelkületének ezen irányzatából származott a legnemesebb becsvágy, a dicsőségnek keresése a hazáért való küzdelemben. Ez volt Zrinyi életének sarkcsillaga. Az említett hősköltemény a tárogatónak nemcsak azon feladatát teljesítette, hogy harczra hivjon, de egyszersmind annak ünneplését is hirdette, ki a harczi dicsőség legmagasabb fokát, a leonidási halhatatlanságot érte el. A halhatatlanságra való felhivás pedig imigyen hangzik:

»Eddig éltünk vitézek tisztességéért,
Annak, ki keresztfán halt szabadságunkért,
Ma meghaljunk örömest jó hirünkért,
Vitézül meghaljunk azért mindezekért.«

Ne irtózzunk a haláltól és annak formájától, és a temetésünkről is mi haszna sopánkodnunk. Sok vitéz embernek holló gyomra a koporsója, és annál inkább fenmarad a nevök. Coelo tegitur qui non habet urnam et undique ad superos tantundem est via. Az egek védelmezik, kinek nincs hamvvedre és mindenütt nyilik ut az istenekhez.

»Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Öröm, tiszteség is csak legyen utolsó,
Akár farkas, akár emészszen meg a holló,
Mindenütt felül az ég, a föld csak leszen utolsó.«

Mindezeknél fogva:

»Nem irom pennával,
Fekete tentával,
De szablyám élével
Ellenség vérével
Az én örök hiremet.«

* Das Volk in Waffen, von Colmar Freiherr von der *Goltz*, 59. lap.

Ezen törekvés nemcsak a költőnek, nemcsak az ideálista képzeletének volt szárnyalása, ezt a rugót megtaláljuk a világtörténet egyik legpositivebb elméje, legnagyobb hadverője következő gondolatában. »La gloire et l'honneur des armes est le premier devoir qu'un général qui livre bataille doit considérer. C'est par cette conduite qu'on obtient et qu'on mérite d'obtenir la victoire.« * »A dicsőség és a fegyver becsülete a legelső kötelesség, melyet a hadvezérnek, ki ütközik, szem előtt kell tartani. Ezen magatartás által szerzi meg és lesz érdemes az illető a győzelemre.«

Ezen magasztos érzést, általában az anyagiság csábjainak semmibe se vételét, egyszerübben és mégis magasztosabban nem lehet kifejezni, mint azt Zrinyi tette.

A költő ihlettsége és eszményisége mellett Zrinyi magáénak valhatta a cselekvés embereinek, az államférfi és hadvezér értelmi és jellembeli tulajdonait. Nemzetének üterén tartotta kezét, hallotta szivverését, megcsinálta bajának diagnozisát, fürkésző elmével kereste az orvosságot. Ezen törekvésénél, mint mindeniknél, mely életczélját alkotta, ki kell különösen emelni azt, hogy a dolognak a könnyü végét egyáltalában nem kereste, hanem kerülte. Megfogta az ekeszarvát, a kitartó munkásság és szorgalom jellemezte egész életét. Nem volt existencziájának oly mozzanata, a melyre vonatkozólag a munkában ne járt volna elől. A mint, midőn a török beütéseivel szemben egy várat, Zerin várát építette, nap nap után a napszámosokkal versenyt talicskázott és hordta a bástyákhoz az épitő anyagot: úgy minden más téren látjuk, hogy miképpen serénykedett azon czélból, hogy a természettől nyert adományait az ösmeret és művelődés által fokozza, kora műveltségének szinvonalán állott, e műveltség éppen olyan általános természetü volt, mint egyéniségének kiváló képességei. Különösen lehet ezt látni azon két irányban, melyre kiterjeszkedem, a politikai és katonai irányban. Minden lépten-nyomon találunk műveiben oly hivatkozásokat, mikből kitünik, hogy teljesen au fait volt mindazokat

* Maximes de guerre et pensées de Napoléon I. Paris. Dumaine 1874.

illetőleg, a melyek az ő idejében mind a két eszmekörre vonatkozólag a szakképzettséget alkották. Így megtudjuk, hogy ösmerte a spanyol nagy hadvezéreket: Gonsalvo de Cordovat és Pescarat, a paviai győzőt. Ösmerte IV. Henrik hadjáratait, tábornokait, Biron herczeget stb. A klasszikusok igazán a kis ujjában voltak. Tacitusból például egy egész csomó idézetet kiirogatott, azokat bőségesen kommentárral ellátta, a melyek ma is élvezetes és tanulságos olvasmányt képeznek. Éppen így volt a római nagy katonai iró, Vegetiussal, kinek alapvető elmélkedéseivel nála éppen oly gyakran találkozunk, mint Macchiavellinél.

De mindez előkészítő jelentőséggel birt azon végczél elérésére, melyet Zrinyi mint államférfi és reformátor maga elé tüzött. Az akkor kissé szokatlan irodalmi tevékenységet választotta, hogy ily módon hasson nemzetére, hogy annak számára a kibontakozás utját megmutassa. Nem lehet tagadásba venni, hogy ennél a mozzanatnál bizonyos egyoldalusággal találkozunk, a mennyiben Zrinyi egész gondoskodása és törekvése egy pontra, egy kérdésre van irányozva, a többit nem részesíti azon figyelemben, a melyet megkövetelnek. A vallásnak kérdése, az abból folyó egyenetlenségek, a vegyes, osztrák és magyar regime ellentéteiből származó bonyodalmak, melyekkel neki magának annyi baja és gondja volt, nem szerepelnek műveiben oly arányban, mint a minő fontossággal birtak. Habár be kell ösmerni, hogy mindkét irányban helyes nézetei voltak, és tisztában volt a helyzet exigencziáival. A török hódoltság alóli felszabadulás, ez képezte nemcsak azon központi, de mondhatni egyedüli eszmét, mely Zrinyi tollát foglalkoztatta. Igaz, hogy, ha Zrinyi terve sikerül, ha a nemzet, mint ő akarta, saját erejéből az igát lerázza, lehetett feltételezni, hogy ezen hatalmas eredménynek sulya a többi problemákat is megoldásuk felé ragadja, de mégis ezek oly akadályokat képeztek, melyek a sikert a legnagyobb mértékben kompromittálták. Velük Zrinyinek számolnia, megküzdeni kellett, és miután az ő művei az általa czélba vett megoldásoknak programmját képezték, fájlalnunk kell, hogy ezekre nem terjeszkedett ki. Így tehát működése egy politikai programnak nem egész testét, csak

torzóját tünteti föl. Rendkivüli dolgokat irt; igaz, Széchenyinek pathosza és honszerelme, Macchiavellit ha nem is elérő, de megközelítő politikai átható felfogás és államférfiu szervező erő egyesül műveiben, de mint programm még összeségükben is egy csonka, befejezetlen alkotás benyomását teszik. A magyarázat kora- és váratlan halálában rejlik. Alig lehet kételkedni, hogy, ha életben marad és a vasvári béke által a hivatolt kérdések élesebb kifejezésre jutnak, hogy akkor azok végleges rendezését, hihetőleg egész pragmatikus voltukban, még pedig nem egyedül az irói működés, de az akczió terén kereste volna.

Műveit, ismétlem, egy eszme uralja, lángoló hazafiság sugalmazza: az ország felszabadítása s a török kiüzése. Még pedig saját ereje által, mert az osztrák segítség édes keveset ér, ez irányban Zrinyi teljesen desilluzionálva van. A nemzet erkölcsi ujjászületésében keresi a mozgató erőt, a nemzeti állandó hadsereg az eszköz, a fegyver a megvalósításra, mely fegyvert ő, a hadvezér, a nemzeti hős, alkalmazza és foganatosítja. Ezen kiindulási pontról tekintette hazája történetét. Mi sem természetesebb, mint hogy figyelmét Mátyás királynak nagyszerü alakja megragadta, és annak személyiségét és uralkodását tette tanulmány tárgyává. Dolgozata, melyet birunk, főleg katonai szempontból tárgyalja a nagy király életét. Bármennyire jeles dolgozatnak kell is ezt tekintenünk, mégis nem köti le különösen a figyelmet, nem szolgáltat egy általános természetü fejtegetésben alkalmat arra, hogy elmélkedjünk felette. Annál inkább történik ez a többinél, a melyeknél a politikai és katonai törekvések egy czél felé irányulnak. Főmunkája a Török áfium — ez alatt maszlagot ért Zrinyi, — a melyben egész nagysága jelentkezik, mely méltán felkölti bennünk századok után is a csodálatot, az elragadtatást.

Ezen munkának valódi czíme »Ne bántsd a magyart«. Elmondja művének kezdetén, hogy mit jelent ez apostrófa és miért választotta ezen mottót. A hajdankor történetének ismert adomaszerü epizódja az, hogy mikor Cyrus, a hatalmas persa király, elfoglalta Krözusnak, a gazdag lidiai fejedelemnek fővárosát, egy perzsa harczos, Krözust nem ösmerve,

meg akarta ölni. Krözus fia, ki addig néma volt és nem tudott beszélni, látva szüléje halálos veszedelmét, széttörte a némaság bilincseit, rákiáltott a perzsára, ne bántsd a királyt! Zrinyi is, látva a fenyegető veszélyt, felkiált, »ne bántsd a magyart«. A ki pedig a nemzetet bántja, az a rettenetes török sárkány, mely ellen nem használt az, hogy Erdély frigyet kötött vele és hogy mi az osztrák uralkodóház fája alatt huzódtunk meg. A fátum ennek a nemes fának erejét megtompította, vagy benső titkos okokból hervad a gyökere. Ezt a szomoru tényt nemcsak ily szép képletes kifejezéssel adja elő Zrinyi, de konkrét alakban is, mondván, hogy a királyunktól nem igen várhatunk segítséget, mert a svéd és franczia háboruk veszik igénybe erejét. A legeslegklasszikusabb tanu igazolja azon állítás valóságát, melyet Lipót keleti politikájára vonatkozólag tenni kellett. Végig megy azután Európa minden nemzetén és mindegyik politikai helyzetének vizsgálata után azon kedvezőtlen eredményre jut, hogy magunknak kell segíteni magunkon, mert másokra hiába várunk. Az önsegélyre hivja fel tehát nemzetét, ennek a nagy eszmének lesz prófétája. Ennek tudata hatja át egész valóját. Ez az ő hivatása és kötelessége, neki ezt cselekedni kell, ha nem tenné, sulyos mulasztást követne el. Felhivja tehát bizonyságul az egek urát, hogy ezt ő megcselekszi, hogy odakiáltja, nemcsak kiáltja, de üvölti nemzetének, hogy itt a veszedelem, az emésztő tüz. Ha az oktalan állat barlangjáért, kölykéért kész a halált szenvedni, mennyire inkább kell ezt a nemes magyar vér maradékainak megcselekedni, hazánkért, atyáink, anyáink, feleségeink, gyermekeinkért, meg kell indulnunk. Meg kell ezt cselekednünk, mert az egész kerek világon más Magyarországot nem lelünk, senki a mi kedvünkért saját országát oda nem hagyja. Nemesi szabadságainkat is csak itten birhatjuk. Itten vagy győzni, vagy halni kell. És ezt annyival inkább elkövethetjük, mert a feladat teljesítésére képesek is vagyunk. Zrinyinek az a nézete, hogy egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók. És éppen ezért, ha tőle azt kérdeznék, hogy melyik nemzetet tartaná hivatottnak arra, hogy megoltalmazzon bennünket, erre a magyart ajánlaná, mert ha akarja, ez a legalkalmasabb, gyorsabb, erősebb és

vitézebb nemzet. A történet telve van a magyar nemzet dicsőségével, nincs Európának az a szeglete, a mely a mi eleinkről dicsőséggel ne szólana, soha annyi muzulmán vér nem folyt, mint a magyar fegyver csapásai alatt.

Hol van tehát a baj? Ottan van, hogy el vagyunk lustulva és kényeztetve. Nincs szükség, hogy a török reánk rontson, egy kánikula melege, egy hideg téli szél, egy éjszakának virrasztása, egy napnak a koplalása megront bennünket. Az uri rend semmi jót nem követ, hivalkodik, pompázkodik, főfoglalatosság az eszem-iszom, dinom-dánom. Éppen ezért felhivja nemzetét, hogy ösmerje meg magát, vesse ki a mocskot eszéből, lelkéből, reformálja vétkeit, öltözzék igazságba, övezze maga körül erősségét, hivja segélyül a Jehovát, ajándékozza magát az Isten nevének és kössenek kardot a pogány ellen. Ha pedig valaki őt megszólitja és kérdi tőle, hogy mit akar ezen sok beszédből kihozni, mert nem elég prédikálni, deklamálni, orvosság kell a betegnek, flastrom a sebnek, hát erre ő azt feleli, hogy fegyver, fegyver és ismét csak fegyver kivántatik és jó vitézi elszántság és határozottság.

És ennek a kézben való fegyvertartásnak nem olyannak kell lennie, mint idáig, mert nem elég, hogy minden egyes embernek, partikularis embernek fegyvere legyen, de maga az ország tartson magának egy ármádiát. Ezt a hadsereget az országnak és az egész nemzetnek kell felállitania, állandósitani, egyenruhával és rendes zsolddal ellátni. Ezen állandó sereg létszámát egyelőre tizenkétezer emberre teszi. Nagy sulyt fektet egy jó tisztikarra, beösmeri, hogy nálunk erre való emberek nem igen léteznek, a kik a népet hadi regulára oktatnák. Azért idegenből kell hozni, hogy azoktól tanuljunk, mert tanulni nem szégyen, osztrák azonban nem kell neki, inkább német tisztek, kik a birodalomból jöttek. Különösen ajánlja a skótokat, a kik közül egy egész dandár 1572-től 1783-ig hollandi szolgálatban állott és ott nagyon kitünt hadi erényei, kiváló fegyelme által. Ujabban története meg is iratott.*

* *Ferguson,* History of the Scotch Brigade in the United Netherlands.

Zrinyi nagy sulyt fektetett a fegyelemre. Igen szépen magyarázza meg, hogy a fegyelem nem ellenkezik a szabadsággal, hanem annak legbiztosabb támasza. Természetes, hogy ezen állandó, rendes sereg csak az alapot, a fundamentumát képezné a felfegyverzett nemzetnek, a nemzeti felkelésnek kellene rátámaszkodni. Száz szónak is egy a vége, ez az ország karddal lett megszerezve, meghódítva, karddal lesz megtartva. Szent István is csak úgy tudta fején a koronát megtartani, hogy pallos volt a kezében. Az elmondottak képezik e csodálatos munkának eszmemenetét, lehetőleg a kifejezéseket is visszaadva.

A Zrinyi által hangoztatott nézetek és czélzatok, valamint azok között, melyek Macchiavelli működését áthatották, nem nehéz az érintkezési pontokat megtalálni. Mihelyt Zrinyi egyéniségével foglalkozni kezdtem, érdekelt a dolog, hogy Zrinyi ösmerte-e lángeszü elődjét, befolyásolta-e az a nézeteit, miképpen állottak egymáshoz? Nem emlékszem reá, hogy Zrinyi művében reá hivatkozott volna, és így nyitva marad a kérdés, hogy olvasta-e? De ha olvasta és méltatta is, az egész kérdést másképpen fogta fel és oldotta meg. És ezen nem is lehet csodálkozni. Személyiség, tehetség, konkrét helyzet, az elérendő czél dolgában egy egész világ választotta el a két embert egymástól. Minden esetre tehetség dolgában Macchiavelli, a ki az egész emberiség választottai közé tartozik, felette áll Zrinyinek. Ő, mint láttuk, egy több rendbeli munkát tartalmazó synthesisben összefoglalja az államélet nagy vonatkozásait, oly művet alkot, melynek értékét az időnek foga megrontani nem tudja, és melynek általános természetü jelentőségét az utókor elösmerése csak fokozta. Ezen a komprehensiv alapon tekinti hazája ügyeit, mely inkább abstrakczió, mint élő valóság képében jelentkezik, mert hiszen az antik Róma olasz egysége helyre nem volt állítható. Azon eszmének, a mi a lánglelkü olasz patrióta sovár szemei előtt lebegett, annak csakis századok küzdelmei és véletlenei tudnak megfelelő formát találni. Magának a katonai problemának, melyet megoldani kellett, a lényege abból állott, hogy ottan a polgárság elszokott a hadviselés és fegyverforgatástól, a külellenség ellen zsoldosokra volt

utalva, mely intézmény veszélyes és önmagában egészségtelen volt. Ezen állapottal szemben lett Macchiavelli a polgárokból álló haderőnek embere, az általános védkötelezettség hive. És bár nagy szelleme a katonai elmélet egészét volt képes felölelni, bár, úgy látszik, a szervezkedés és kiképzés gyakorlati részét, legalább részben, elsajátította, katona nem volt, nem a szakember illetékességével szólott a dologhoz.

Zrinyi nem volt oly világra szóló szellem, mint a flórenczi bölcselő, de birt azzal a tehetséggel, a mely egy nemzet életének szükebb keretében a legnehezebb politikai és katonai feladatok keresztülvitelére elégséges. Műve egyedül nemzetének szól, csakis a magyar ember képes azt megérteni. Az a Magyarország, melyet ő helyreállítani akart, nem egy geografiai fogalom volt, mint akkoron Itália, de egy létező politikai valóság, melyet csakis a betolakodott ozmán hatalom lidécznyomásától kellett felszabadítani. A feladat katonai részének megoldására az anyag és előföltételek rendelkezésre állottak. Az egész nemzet vitéz és harczedzett volt, az általános védkötelezettség, hogy minden magyar ember, jobbágy, nemes és főnemes egyaránt, fegyvert fogjon és az ellenséggel szembeszálljon, nem a bölcselőnek agyréme, de egy fennálló élő gyakorlat volt, mely is átment a nemzet husába és vérébe.

Zrinyinél nem forgott fönn annak a szüksége, hogy a nemzet szokásait és erkölcseit átalakítsa, az egész védrendszert uj alapokra fektesse. Nála csak arról volt szó, a létező rendszerbe egy uj részleges, tulajdonképpen taktikai mozzanatot a véderő egy részének állandósítása által belevinni. És ezt a kérdést pedig a professionatus katona szempontjából tekintette, kinek egész élete a csatamezőn folyt le, annak minden csinját, binját töviről-hegyire ismerte.

Többször találkoztam azon fölfogással, és ennek Rónai Horváth Jenő is kifejezést ad, hogy nemzete felösmerte tehetségeit, cselekedeteit, egekig magasztalta, de törekvéseit nem támogatta, nagy eszméinek kivitelében nem segédkezett. Nem hiszem, hogy ezen sulyos vád az emlitett alakban fentartható legyen. A Zrinyi által kontemplált ujitás csakis országgyülésileg volt végrehajtható és e szerint, ha mulasztás követtetett

el, az csakis a törvényhozás által követtetett el. Ösmeretes dolog, hogy az áfium 1662 táján jelent meg, csakis ezen országgyülés tehát az, melyet a mulasztás vádja érhet. — De már említettem, hogy éppen az 1662-iki országgyülés volt az, a melyen a vallási sérelmek annyira összetorlódtak és kiélesedtek, hogy az evangelikus status, igazságot nem találva, sztrájkolva hagyta el az országgyülést. Volt-e ottan szó Zrinyi tervének megvalósításáról, nem tudom, de az ösmeretes, hogy az ország védelmének, illetve ezen védelem fokozásának kérdése nagy szerepet játszott. Wesselényi nádor igen buzgólkodott benne, hogy erre egyértelmü határozatokat hozzon létre. De a dolog megakadt, mert a sérelmeket nem orvosolták. Az ellenzéki követek azon az egész korrekt állásponton állottak, mely minden alkotmánynak és így a magyarnak is sarktétele, hogy míg a megcsonkított törvényes alap a maga egészében helyre nem állíttatik, vagyis a törvények megszegéséből származó sérelmek nem orvosoltatnak, addig uj törvények alkotásába, áldozatok kirovásába bele nem mehetnek.

Így azután nem lehet csodálkozni azon, hogy oly nagyszabásu reform, mint a milyen Zrinyi lelki szemei előtt lebegett, nem valósult meg, de általában megakadt minden és az országban gyökeret vert azon pesszimista hangulat, mely a legközelebbi időben véres kitörésekre vezetett. De feltéve azt az esetet, hogy az országgyülés el is fogadta volna Zrinyi tervét, Lipót a nemzeti hadsereget éppen oly kevéssé értékesítette volna, mint a nemzeti vezérletet, egyiknek úgy akadályokat gördített volna utjába, mint a hogy azt a másikkal cselekedte.

Zrinyi katonai pályája két részre oszlik: elméletire és gyakorlatira, nemcsak hadvezér, de igen jelentékeny katonai iró is volt. A mennyiben a történeti irodalom nálunk, és igen helyesen, szükségét látta annak, Zrinyit Montecuccolival párhuzamba állítani, úgy ennek különösen a katonai téren kell kifejezésre jutni. Fájdalom, nem voltam azon helyzetben, hogy Montecuccoli irodalmi műveit másképpen mint kivonatosan olvastam volna és így ennek méltatásába nem bocsátkozhatom. Rónai Horvát Jenő egy pontra nézve, — a fővezéri

minősítésre vonatkozólag — vette magának azt a fáradságot, a két vetélytárs nézeteit szembeállítani egymással, mely párhuzam mindenesetre bizonyítja azt, hogy Zrinyi felfogásának ezen kérdésben, mint mindenikben, melylyel foglalkozott, mélyebb erkölcsi tartalma volt. Zrinyi katonai műveit olvastam és, a mennyire szerény ösmereteim terjednek, azok értékes volta előtt meg kellett hajolnom.

Műveiből meg lehet látni azt, hogy úgy a stratégia, mint a taktika nagy kérdéseivel egészen tisztában volt. Nem irt oly összefüggő, rendszeres művet, mint Macchiavelli Arte della guerra-ja, ki munkájának hét fejezetében a védelmi rendszer és katonai politika főbb kérdéseit felöleli; de három munkája, melyet ösmerünk, bizonyítja, hogy az egész nagy materiát ösmerte és uralta, még pedig oly módon, hogy az elmélet a gyakorlati tapasztalatok szilárd talapzatán áll. A Tábori kis trakta például, mely, fájdalom, nem lett befejezve, egy oly katonai kézikönyvet képezett, mely a mai szolgálati szabályrend követelményeinek felelt meg. Megvolt benne minden, a mi a parancsnokság technikáját képezi. Szó van benne a hadsereg összeállításáról, lovasság, gyalogságról, a felszereléshez szükséges kellékek- és mesteremberekről, fizetésről, ruházatról, fegyverekről, élelmezésről, lovak, szekerekről, szállítási eszközökről, 36,000 emberből álló sereg táborütése és rendjéről stb.

Másik két műve, a Centuriák és vitéz hadnagy, a hadiművészet nagy problemáival foglalkozik, még pedig oly módon, hogy erre is, mint vezérkedésére, el lehet mondani, hogy korát megelőzte és oly nézeteket hangoztat, melyek ma a köztudatba általmentek, és melyeket a nagy mesterek dogmákká emeltek. Említettem az előző fejezetben, midőn Macchiavelliről szólottam, hogy ő a politikustól azt kivánja, hogy az a róka leleményességét az oroszlán elszántságával egyesítse. Ezt az eszmét Zrinyinél is felfedezzük, még pedig a következő fordulatban. Három állatnak a természetét kell a vitéz embernek hordoznia. Ezek: a róka, az oroszlán, az erdei kan. Miként a róka a prédát megkerüli és kikémleli, minden körül álló kelepczét és hálót elkerül, úgy kell a vitéznek eljárni. A milyen serényen és elszánt határozottság-

gal viselkedik az oroszlán, úgy kell a vitéznek is, ha egyszer elszánta magát, az ellenségre rontani. És a hogyan a vadkan, ha vadászok kergetik, megáll és holtig nagy merészséggel oltalmazza magát, úgy kell a vitéz embernek is cselekednie, mikor annyira jut állapotja, hogy nincsen más mód becsületes megmaradásra. Neki utolsó leheletig kell bátorságot mutatni.* Egyike Zrinyi legsikerültebb elmélkedéseinek, a hol a gyalogság nagy taktikai jelentőségét magyarázgatja. Azon nézet, mely ma valamennyi katonai rendszeres munkában megtalálható, hogy minden fegyvernem között a gyalogság az, mely nemcsak legtöbbet ér, de egyedül is képes katonai működésre, általa igen találó módon, számos gyakorlati példával illusztrálva, kifejezésre jut és megmagyaráztatik. Megtaláljuk nála Moltkénak ösmeretes axiomáját, előbb megfontolni a dolgot jól, azután merészen vállalkozni, »zuerst wägen, dann wagen«. Napoleoni gondolatok is helyt foglalnak munkáiban. Így azon gondolat, hogy a katonai taktikát sokszor kell változtatni, mert az ellenség kitanulja a fortélyt. Ezt maga Napoleon tapasztalta az osztrákokkal Aspernnél, a poroszokkal az 1813-iki harczokban. Napoleonnak egy másik tétele volt, a hadtörténet fontosságának méltatása, ezt tekintette ő a fővezérlet igazi iskolájának.**

Zrinyinek művei közül a Vitéz hadnagy az, a melyben a stratégia nagy elvei kifejezésre jutnak. Ezt oly módon eszközli, hogy felállít egyes tantételeket, melyeket kifejt és megmagyaráz.

Így az első fejezetben kifejti a tanulmányozás szükségét a hadviselés szempontjából. A harmadik fejezetben elmondja, hogy a hadvezérnek külömböztetni és változtatni kell a dolgokat, a mint az idő és alkalmatosság kivánja. A negyedikben óva inti az illetőt, kire a vezérlet bizva van, hogy szándékának fontolja meg jól a végét és ahhoz igazítsa minden cselekedetét. Ezek, úgy vélem, elégségesek, hogy Zrinyi eszméinek katonai értékével tisztába jöjjünk. Hátra van annak

* *Rónai* Horváth Jenő, id. munka 357. lap.

** Napoleon als Feldherr, von Grafen *York* v. Wartenburg, I. köt. 78. lap.

megvilágítása, hogy ezen eszmék miképpen érvényesültek nála a cselekvésben. Göthe szavait alkalmazva: az elmélet szürke egyhangusága miképpen volt képes az élet fájának zöldelő hajtásait megaranyozni.

Azon polémiában, mely Zrinyi és Montecuccoli közt folyt és melyet már említettem, ez utóbbi a legnagyobb lenézéssel beszélt a magyarokról és Zrinyiről. Tagadásba vette azt, hogy a magyarok általában képesek lennének őt megbirálni. Zrinyinek hadviselését úgy tünteti fel, hogy az elutasítja a rendszeres hadviselés szabványait és idomtalan torzalak módjára dolgozik, melyből több zsákmány, mint harczi dicsőség származik. Rejecta methodica artis forma fungendis pingendisque deformibus monstris operam locare placuerit. Populando cum praeda majore quam gloria hoc bellum gestum est.* Nem nehéz kimutatni, hogy, ha Zrinyi elutasította magától azt, a mit Montecuccoli a methodica artis formájának nevezett, jobbat és helyesebbet czélzott helyette. Mint szintén nem nehéz kimutatni, hogy az ő idomtalan torzképei mai napság is a nagy háboruk alkatelemei közé sorakoznak.

A már említett jeles franczia történetiró, Sayous Ede, bár hazánk iránt nagy rokonszenvvel viseltetik, igazában Montecuccolinak ad igazat, a ki a harminczéves háboru tapasztalatainak nagy iskolájában nőtt fel. Zrinyit egy dilettánsnak tekinti, a ki úgy viszonylik ellenfeléhez, mint egy franczia nemzetőrségi parancsnok, Lajos Fülöp korában, a nagy Napoleon tábornagyjainak egyikéhez. A tapasztalatok értékesítésének kérdését illetőleg nem tehetem, hogy ne idézzem egy nagy német katonai iró ** egy szép gondolatát: »Kétségtelen,« így ir »a háboruskodás tapasztalat és gyakorlat dolga. De kérdezem, ki tud többet róla, az, a ki egy csomó csatában résztvett, a nélkül hogy gondolkozott volna felettük, vagy az-e, a ki azokat tanulmányozta, jelenségeit összefoglalta, az okok és okozatok egymásra hatását mérlegelte és így rájött a hadviselés törvényeire.« Hogy Zrinyi ily

* *Kalona,* Historia Critica, XXXIII. kötet 493. lap.

** *Willeien,* Theorie des grossen Krieges. I. kötet 8. lap.

módon járt el, az már ki lett mutatva. Külömben e mellett nem kell elfelejteni, hogy ha Zrinyi azokban a nagy háborukban nem is vett részt, melyek bizonyos tekintetben a hadviselésnek uj korszakát nyitották meg, ő is elég jó iskolában növekedett. A török hódoltság alatt hazánkat tekintették a nagyszabásu hadmiveletek szinterének. A nagynevü Alba herczeg egész életében csak azt sajnálta, hogy Magyarországban nem vezetett sereget a félhold veszedelmes hadai ellen.* Az offenziv gondolat természetszerüleg folyt úgy a magyar katona természetéből, mint azon politikai czélból, melynek a török elleni háboru szolgált. Ha az ember a törököt ki akarta üzni az országból, tisztán a védelm terén maradva soha czélt nem ér. Zrinyi politikáját Savoyai Eugen fogta fel és nagy sikerrel keresztülvitte, ő volt az, a ki eldöntötte a kérdést kettőjök között még azon század folyamata alatt. Nem is szólva a modern hadviselés nagy mestereiről, a kik igazságot szolgáltattak az ő rendszerének.

Mielőtt Zrinyi rendszere gyakorlati alkalmazásának kérdését venném bonczkés alá, igazolni akarom azon állításomat, hogy t. i. a hadviselés nagy mesterei elégtételt szolgáltattak Zrinyi katonai felfogásának. Mint már mondottam, a kérdés kiugró pontja az offenziva és defenziva előnye és fölénye, és ennek megállapítása között található. A már említett katonai iró, Goltz, idézett művében ennek a kérdésnek egy egész fejezetet szentel, melyben kimutatja a támadásnak előnyeit. A katonai előny abban áll, hogy a háboru czélját csakis az ellenség erejének megsemmisítése által lehet elérni, ennek pedig csak egy módja van, azt felkeresni, támadni, tönkreverni. A defenzivának egész rendszere a visszavágás czélzatára van épitve, mint a hogy ezt például Wellington spanyolországi hadjáratában és Waterloonál eszközölte, ez pedig végre is a támadásra lyukad ki, habár bizonyos korlátozások között. Nagy szerepet játszik a lélektani rugó is, melynek horderejét a háborukban eléggé kiemelni nem lehet. Egy hadsereg lelkiállapotára igen lehangoló dolog, egy állásban megállani, örökös bizonytalanságban lenni az iránt, mikor

* *Meynert*, Das Kriegswesen der Ungarn, 147. lap.

ütnek reája. A katonai akcziók ezen válfajánál még azon hátrány is jelentkezik, hogy az ily fajta védelmi harcz csak akkor lehet igazán eredményes, ha az illető sereg az egész vonalon győzött, és a támadást teljesen visszaverte. Míg ellenben, ha a támadó csak egy ponton győzött és ekként a vasgyürüt valahol áttörte, megvan az esetleg döntő természetü siker. Ezt Goltz azzal illusztrálja, hogy felhozza az 1870-iki franczia porosz hadjáratból a gravellottei véres csatát, a hol a francziák a defenzivában voltak, védelmi vonalukat teljes kiterjedésében megtartották, de jobb szárnyukon, néhány porosz zászlóalj megkerülési művelete folytán, egy ponton hátrányba jutottak és nemcsak a csatát, de tulajdonképpen a hadjáratot is elvesztették.

Mikor a hadviselés nagy mestereiről szólunk, első sorban Napoleon jut eszünkbe. A mennyire szerény ösmereteim terjednek és képes vagyok megitélni, az ő rendszerének legmegfelelőbb expozéját a porosz vezérkar egy kitünő tisztjének, York »Napoleon als Feldherr« czimü műben lehet feltalálni. Nem fogok ellentmondással találkozni, ha azt mondom, hogy az offenziva értékes jelentőségének megitélésénél magának Napoleonnak katonai rendszere, pályája, de egész élete a tételnek kiáltó bizonyítékát képezi. A mint katonai pályafutásában azon földterületen, melyet csillagzata befutott, Egyiptom örökös nyarától egész Oroszország gyilkoló fagyáig győzelemről győzelemre haladt, ezt az eszmét képviselte, úgy politikai carrièrejében is, mely a kis korzikai hadnagyocskát európai fejedelemmé, imperátorrá, a modern caesarizmus mintájává tette, az előretörekvésnek, a hatalmi foglalásnak volt megtestesülése. Ezen példán kivül vannak magának nyilatkozatai is, melyeket, ha nem is rendszeres összefüggésben, de több alkalommal tett, és melyek hadviselésének elméletét alkotják. Ezeket York illető helyen közli, néhányat előadok. Ilyen a hadviselésnek meghatározása. A hadviseléssel úgy vagyunk mint a várak ostromával, a tüzelést egy pontra kell összpontosítani, hogy rést lehessen csinálni. Ha rés van ütve a vár falában, az egyensuly felbillent, a védelem megtört. Ezen az alapon intézte támadásait, még ha túlerővel is volt dolga. Oly módon rendezte azt, hogy ellenfeleinek egyik

szárnyára túlerővel vetette magát, ezt alaposan elverte, azután felhasználta a zavart, mi ebből származott, hogy a többi csapattestekkel is elbánjon.* Ezen körben mozog egy másik kijelentése, miszerint a hadviselés főleg az időnek és térnek czélszerü kihasználásából áll. A kettő között fontosabb az időé, ha tért veszít, a vezér azt helyre hozhatja, de ha időt mulaszt, az pótolhatlan. Az idővel való gazdálkodásból folyik a döntésnek mihamarább ütközet általi keresése. Igaz, hogy erre óriási lelkierő szükséges. Mert hiszen a vezérnek magának kell keresni az alkalmat, mely a legnagyobb felelősséget vonja maga után, serege és hazájának sorsát koczkára tenni. A lelkierőnek előfeltételeit egy sajátszerü fordulattal fejezi ki. Az embernek mintegy négyszögösülni kell, — la quadrature de soi-même — vagyis mint a négyszög, ugyanazon tért foglalja el hosszában, széltében, úgy a belátás- és bátorságnak egyenlő magasságban kell az illetőnél léteznie. Ha a parancsnok túlmerész, akkor felfogási képességén túlmenő koczkázatokra vállalkozik, ha lelki ereje nem elegendő, nem képes a legszebb gondolatokat megvalósítani.**

Talán úgy fog feltünni, hogy túlságos nagy feneket kerítettem Zrinyi katonai működése ecsetelésének, mely működés, mint arra már hivatkoznom kellett, fájdalom, egy döntő nagy csatát, azt, a mit a franczia bataille rangéenek nevez, nem mutathat fel. Mert ha a hadviselés dogmatikus elveinek kereteit az ő szereplése nem is volt képes betölteni, de az igazán nem rajta mult, hanem a viszonyok mostohaságán, mely viszonyok nála, illetve ellenére a legcsodálatosabb módon torlódtak össze. Katonai pályája, a hol tehetett volna valamit, alig másfél évre terjedt (1663—1664) és ezen idő alatt gátolta mindenben részben Lipót, részben Montecuccoli, ki a fővezérlettel lett megbizva és ki alatt Zrinyi csekély erővel és csonka hatáskörrel működött. De ezen kedvezőtlen viszonyok közt is az eredmények maximumát érte el. Minden jelenség tehát arra mutat, hogy azon tésztából volt gyurva, melyből a nagy hadvezérek válnak, a mit az is bizonyít, hogy egyes sikerei-

* Idézett munka, I. kötet 35. lap.
** Idézett munka, I. kötet 108. lap.

nek analogonját az ember a modern haditörténet kiváló eseményeiben találja meg. A gyors elhatározások, az alkalom felhasználásának volt embere, ezt tanusította minden alkalommal, így például akkor, mikor a török kézen levő Kanizsa várában egy lőporrobbanás történt, mely lehetővé tette annak könnyü szerével való elfoglalását.

Az expediczióra mindent elkészített, a szerencsés kimenetelt biztosra lehetett venni, de Lipót betiltotta; ez annak a politikának volt folyománya, hogy a törökkel minden áron békén kell maradni. Ily módon egy fényes fegyverténytől lett elütve. Egy jelentős katonai ténye volt Zerin-vár építése, melyről előbb szólottam, a hol a saját kezével hordta össze az építési anyagot. Ezen vár később török kézbe került, mert Montecuccoli nem tartotta érdemesnek megoltalmazni. Az ozmán birodalom hirneves történetirója, Hammer,* úgy látszik Montecuccoli nyomán, a legnagyobb megvetéssel beszél Zrinyi ezen alkotásáról, azt juhakolnak nevezi, mely helytelenül, rosszul volt épitve, árok, fedett utak és tüzmentes helyiségek nélkül, egy szóval a várépítés technikai követelményeinek mellőzésével. A legilletékesebb birák azonban, a törökök, egészen másképpen fogták fel a dolgot. Mikor az erősség felépült, a nagyvezér, Köprili, a kanizsai basát, ki megakadályozhatta volna és nem tette, egyszerüen kivégeztette. És midőn végre bevették, diadalmámorba estek, mint a kik igen nagy veszélytől szabadultak. És volt is rá okuk. Ők Zerin-várt a Dráva és Mura összefolyásánál úgy tekintették, mint egy vaséket, mely védelmi vonalukat derékban kettétöri, Zrinyit magát annak is nevezték el. Ilyformán ez a rögtönzött alkotás velök szemben minden valószinüség szerint azt a szerepet játszotta volna, mint a milyet Plevna az 1878-iki orosz-török háboruban. Ez sem volt vár a szónak katonai értelmében, mégis egy oly erőteljes parancsnok kezében, mint Ozman pasa, elsőrangu stratégiai tényező lett, mely a háboru koczkáját képes volt megváltoztatni. Zrinyinek érdeme éppen abban állott, hogy ezen alkalommal is, mint mindegyiknél, a helyzet magaslatán állott és képes volt

* Geschichte des Osmanischen Reiches, III. kötet 552. lap.

csekély eszközökkel nagy dolgokat mívelni. Zrinyinek fényes haditettei az 1663—64-iki hadjáratra esnek, mely is azután a Montecuccoli szent-gothardi győzelmével végződött. Nem lehet feladatom a hadjárat részletes történetét adni, csakis annyit fogok elmondani, a mi Zrinyi működésének megértéséhez szükséges. A hadjárat tulajdonképpen két felvonásra oszlik. Az első felvonás abból áll, hogy a nagyvezér, Köprili Ahmed, egy 26 éves, erélyes ember, roppant sereggel 1663 nyarán Törökországból megindult, Budán keresztül, Érsekujvárt, mely akkoron a királyi Magyarország nagy erőssége és végvára volt, akarva bevenni. Ilyen hatalmas és félelmes ellenséggel szemben elementáris hadászati követelmény lett volna a vezérletnek egysége. Ez azonban nem történt meg.

Lipót ingatag, gyanakvó természeténél fogva nem egy, de két vezért nevezett ki, egyik Montecuccoli a császári, másik Zrinyi a magyar sereggel, mely számra sokkal kisebb erőt képviselt. A két vezér haditerve, czélja, taktikája egész külömböző volt. Montecuccoli szokása szerint nem akart ütközni, főczélja volt Bécset fedezni, bevárni a támadást. Ily módon elveszett Érsekujvár, a török dulárok bekalandoztak Morvába is, tömérdek zsákmányt ejtve. Igaz, hogy ez a dicsőség csak ideig-óráig tartott, mert Zrinyi azután rájuk ütött, a zsákmányt visszavette, általában mindig nyomukban járt. És ha nem is volt képes ereje csekélységénél fogva őket tönkre verni, legalább temérdek kárt okozott nekik.

Katonai egyéniségének felsősége kézzelfogható lett; imponált barátnak és ellenségnek egyaránt.

Abban, a mit a háboru második felvonásának lehet nevezni, positivebb és hangzatosabb eredményeket tudott felmutatni. Azért lehet második felvonásról beszélni, mert a nagyvezér, látván az osztrák fővezérlet tehetetlenségét, másrészt a rossz utak miatt visszament Belgrádba téli szállásra azon elhatározással, hogy a jövő tavaszra azután friss erővel megkezdi a háborut, esetleg Bécs ellen. Zrinyi azonban nem így gondolkozott. El volt határozva téli pihenőt nem tartani, hanem az ellenségre rárontani. A sereg, melyre támaszkodhatott, megszaporodott, a fenyegető veszélyre felriadt egész Európa. XIV. Lajos hadai utban voltak, és egy német biro-

dalmi segédhad, herczeg Hohenlohe vezérlete alatt csatlakozott hozzá. Ezzel indult meg Zrinyi Zerin-várból, az ellenfél egyik erősségét a másik után bevéve, azt mindenütt verve, az eszéki dunahidat, melyet Szolimán épített, és a melyen a szultánnak marczona hadai szoktak volt pusztító hadjárataik végett átvonulni, felégetve. Ágyuk, diadaljelvények, rengeteg zsákmány volt jutalma Zrinyi műveleteinek. Egész Európa ujjongott az örömtől, Regensburgban hálaadó isteni tiszteletet tartottak, a pápa saját arczképével, XIV. Lajos franczia pairséggel és jelentékeny pénzösszeggel, a spanyol király az aranygyapjuval jutalmazta a magyar hőst. Konstantinápolyba eljutott a rettegés, a félhold összes ereje mozgósítva lett, még három nyugalomba lépett basa * is kénytelen volt ujra szolgálatba lépni, hogy elegendő tábornok legyen.

Zrinyinek, az ő sasfészkének, Zrinyi-várnak, melyből prédájára támadt, szólott a harczi riadó és az élet-halálharcz. A védelem feladatát a dolog természeténél fogva a támadás irányzata szokta megszabni. Zerin-vár védelme lett volna tehát a stratégiai czélpont, ezt kellett volna minden erővel, a török ellen mozgosított valamennyi sereggel megoltalmazni. A dolog nem is volt nehéz. Hammer el is beszéli, hogy, a mennyiben kifogás tétethetett a várnak műszaki fogyatkozásai ellen, annyiban a pótlás megtörtént, a várépítészet minden követelményeinek Zrinyi eleget tett. De Montecuccoli, ki időközben átvette az összes seregek felett a főparancsnokságot és a ki zöld és sárga volt az irigységtől, nem engedte meg az ütközést, és az egyesült nagy sereg szeme láttára a török elfoglalta és lerombolta az erősséget. Ezt Montecuccoli azon sajátszerü érveléssel tette, hogy annyi keresztény nemzet vitézeit nem akarta a pogány dühének kitenni a biztos győzelem kilátása nélkül. Zrinyi eltelve méltatlankodással az eljárás és a legnagyobb aggodalommal a hadjárat sorsa felett, sietett Bécsbe, onnan remélve megfelelő intézkedéseket. Közbe jött, mint a sorsnak gunyja, a szent-gothardi diadal és a gyalázatos vasvári béke, mely katonai pályáját elvágta. Mint már említettem, Coligny, la Feuillade csillogó, vakmerő leventéi

* *Hammer*, id. munka, III. kötet 549. lap.

kik eldöntötték a szent-gothardi csatát, kik a franczia lovagiasság és uri felfogás hagyományait ez alkalommal is képviselték, kik hozzá Condé és Turenne iskolájában nőttek fel, megadták az elégtételt Zrinyinek. Őt keresték fel és nem szerencsés, irigy vetélytársát, őt ünnepelték saját várában, neki mondogatták azt, hogy ő volt igazi vezérük, az ő példája lelkesítette őket. És a mint e kétségtelenül illetékes birák megadták Zrinyinek az elégtételt, úgy ezt az itéletet az utókor, a legmagasabb fórum, meg fogja erősíteni; el fogja ösmerni, hogy az ő fegyvertényei a nagy háboruknak keretébe tartoznak, annak nélkülözhetlen alkatelemei, nemcsak az ő korában, de a jelenben s a jövőben is. Ezek a fegyvertények azon kategóriába tartoznak, melyeket az amerikaiak raid-eknek neveznek. Ezeknek a raideknek az képezi stratégiai előnyét, hogy a hadi készültségnek vérkeringését alákötik, az ellenfél seregeit ily módon oly hátrányos helyzetbe hozzák, mely sulyos taktikai következményekkel jár. A nagy polgárháboru, mely is az éjszak-amerikai egyesült államok déli és éjszaki része közt folyt, mely számtalan fontos katonai problemát vetett fel, mely hozzá az amerikaiaknál rendkivüli katonai képességet nyilvánított, kiváló vezéri tulajdonok a parancsnokoknál, a hősiességig fokozott vitézséget a csapatoknál: volt ezen nagyszabásu lovas akczióknak nemcsak szintere, de felfedezője. A kezdeményező Stuart volt, a ki a déli seregben szolgált, az a vezér azonban, ki ezen harczászati alakzatot a tökély legmagasabb fokára emelte és a világ első lovas vezérei között foglalt helyet, az az északi rész tábornoka, a lángeszü Sheridan, a ki ezen műveleteket a legnagyobb arányban, tizezernél több lovashaddal is csinálta és a végleges győzelem egyik tényezője lett.*

Megjegyzem, hogy ezen sorozat a nagy amerikai parancsnokok, Lee, Grant, Shermann, Stonewall, Jackson életrajzait tartalmazza. Élvezetes és tanulságos olvasmányok.

Úgy tudom, hogy ezen műveletek fogják a jövő harczaiban a lovasság feladatát képezni.

* Lásd erre vonatkozólag General Sheridan by Henry *Davies*, Great Commander Series.

Az önálló lovas hadosztályok felállítása erre vall. Azt hiszem, hogy ezen alapon nem koczkázat azon állítás, hogy Zrinyi hadviselése úgy általános konczepcziójában, a folytonos offenziva eszméjében és gyakorlati kivitelében, a lovasságnak ezen különleges felhasználásában igazi hadvezéri tehetségről tesz tanuságot.

Ezen sikeres debut-je után egész jogosult a következtetés, hogy nagy hadvezér vált volna belőle. Tudvalevőleg Hannibal is olyképpen kezdette meg tüneményszerü pályáját, hogy sógora, Hasdrubal alatt a lovasság vezére volt és azt cselekedte, a mit kis háborunak nevezünk, mint a hogy Krones beösmeri Zrinyiről, hogy: »er war ein Meister des kleinen Krieges«.*

Az az időszak, a mely a vasvári béke után következett, oly természetü volt, melyben Zrinyi lett volna hivatva nemzete jó szellemének nemtője lenni. Oly korszak volt ez, melyben egy második Bethlen Gáborra volt szükség, és ennek a feladatnak Zrinyi meg is felelt volna. A balsors, mely őt és a nemzetet üldözte, másképpen rendelkezett és akkor ragadta őt el nemzetének karja közül, midőn számára az időknek teljessége bekövetkezendett vala. 1664 november 18-án a kurseniczi erdőben vadászat alkalmával egy vadkan agyara terítette le a páratlan hőst, kit annyi csatában kikerült a golyó, kit a török szablya még csak érinteni sem volt képes. És a ki nemzetének bálványa volt, kiért minden magyar szivesen adta volna oda életét, oly módon vérzett el, hogy haláltusájában nem segítette senki. Azt a viszonyt, mely őt Montecuccolihoz és az osztrák kormányhoz csatolta, legjobban jellemzi azon körülmény, hogy sokáig nem lehetett az emberekkel elhitetni, hogy kimulása nem bérelt gyilkos műve volt. Kétségtelen, hogy életben maradása más folyamatot adott volna az eseményeknek. A törökök üdvlövéssel ünnepelék a félelmetes ellenségüktől való szabadulást, hogy Bécsben miképpen éreztek, az nincs feljegyezve, de hogy nem nagyon bánkódtak felette, az kétségtelen. Katona, ki részletesen leirja

* Handbuch der Geschichte Oesterreichs, III. kötet 591. lap.

végóráit,* elmondja, hogy ezzel ellentétben a gyász színhelyén milyen rettenetes sirás volt hallható mindenki részéről, gyermek és aggastyán egyaránt zokogtak. A fájdalom, a kétségbeesés, melyet akkoron minden magyar érzett, kik őt közvetlenül látták, szerették és becsülték, századok multán elfogja a késő utódot, ki tényeiből, műveiből csak egy halvány képet tud magának fényes tündöklő egyéniségéről alkotni.

XXI.

Már többször említettem a vasvári békét, mely oly hátrányosan lett megkötve, mintha a hadjárat döntő csatáját nem a török vesztette, hanem ellenkezőleg ő nyerte volna meg. Az osztrák irók nem csinálnak titkot belőle, hogy hazánk politikai érzülete volt azon indok, mely Lipótot és kormányát arra késztették, hogy a győzelem minden eredményét szegre akassza. A külellenséggel békét kellett kötni, hogy teljes erővel a belső ellen lehessen fordulni. Mert az ellenszolgáltatás, melyet a török a béke rendkivüli előnyeiért nyujtott, abból állott, hogy a nemzetet ellenzéki törekvéseiben nem segíti. Bocskay, Bethlen korának nem volt szabad többé feltámadni, hogy ilyformán szabadon lehessen gazdálkodni.**

Elég jól összegezi a helyzetet Wolf említett művében: *** »Magyarország valójában szerencsétlen ország volt. Daczára a békének, a határszéli háboru tovább folyt, a törökök szabadon törtek be a magyar területre, embert, jószágot rabolva. A birtokviszonyok bizonytalan állapotban voltak, az igazságszolgáltatás elhanyagoltan. A királyi tábla, tehát az ország főbirósága, mely élet, vagyon, becsület felett biráskodott, csak nyolcz biróval rendelkezett, ezek is a számtalan törvényszünet miatt évenként legfeljebb 180 napig üléseztek. A magyarok továbbá felpanaszolták az alkotmányukon ejtett sérel-

* Idézett munka, XXXIII. kötet 590. lap.
** *Krones*, idézett munka, III. kötet 599. lap.
*** Fürst Wenzel Lobkowitz, 142. lap.

meket. Az országgyüléseket nem hivták rendesen össze, hanem főpapok és mágnásokból álló bizalmi-férfiakat, a kik tehát nem a nemzetet, de a koronát képviselték. Német miniszterek működtek mint királyi biztosok. Törvény értelmében a törökkeli alkudozásoknál magyarokat is kellett alkalmazni. A vasvári béke magyarok közbenjárása nélkül lett megkötve, még azon követségnél, mely gróf Leslie vezetése alatt ment Konstantinápolyba, sem volt magyar ember. Általánosan el volt terjedve a nézet, hogy a békének van egy titkos pontja, mely azt tartalmazta, hogy a szultán nem fogja a császárt abban akadályozni, hogy a pártos magyarokat megfékezze.« Érteni lehet ily viszonyok között a nemzet méltatlankodását, elkeseredését, tény az, hogy éppen azon főméltóságok, kikről mint buzgó királypártiakról emlékeztem, Lippay, a primás, Wesselényi, a nádor, Nádasdy, az országbiró, Zrinyi, a horvát bán, voltak legjobban felháborodva. A primás, kit Bécsbe hivtak fel, hogy ott levegyék a lábáról, megtagadta a felmenetelt. Nagyon jellemző indokolása, melylyel ezt egy barátjának értésére adta. Megvilágítja a helyzetet, hogy a magyar királynak hű emberei miképpen gondolkoztak és mily bánásmódban részesültek. »Minek menjek oda, csak gyülölködéssel találkozom, az osztrák miniszterek lealázólag bánnak velünk, használni nem tudok.* Pauler Gyula, kinek becses monografiáját Wesselényi nádor és társainak összeesküvéséről többször lesz alkalmam idézni, elmondja, hogy Lippaynak agyában megvillant a gondolat Rómába menni és ott végezni be hányatott életét. Nem akarta látni a rettentő romlást, különösen nem a zsoldosok garázdálkodását, kik pusztitóbban, vakmerőbben jártak el mint valaha. Aratást, szüretet lehetetlenné tettek, öltek papot, világit egyaránt, a hullákat el sem merték temetni; kézen feküdt a nép részéről a rettenetes visszatorlás, mely bekövetkezni fog.

Az első komoly alkalomnál tehát, mely Lipót uralkodása alatt a nemzet életében jelentkezett, világosan és határozottan feltünt az ellentét és összeférhetlenség, egyrészt Lipót országlási rendszere, másrészt a legszerényebb mére-

* *Szalay*, Magyarország története, V. kötet 98. lap.

tekre leszorított alkotmányos követelmények között. Egyaránt feltünt az ellentét úgy a személyes kérdéseket, mint a politikai felfogásokat illetőleg, még pedig az egész vonalon. Lipót külpolitikáját illetőleg úgy nem tudott a nemzettel megférni, mikor a törökkel való megélhetés volt törekvéseinek czélpontja, mint akkor, mikor annak kiüzését foganatosította. A belpolitikában az alkotmány felforgatása éppen úgy benne volt programmjában, mikor választott királyság volt és az aranybulla ellenállási záradéka fennállott, mint akkor, mikor a nemzet áttért az örökös királyságra, és megkorrigálta az aranybullát. Hasonlóan állott a helyzet a személyes kérdésekben, részint mert a legtöbb magyar ember a nemzet teljes leigázására nem akart vállalkozni, részint mert Lipót, valamint elődjeinél hozzájárult még azon lélektani indok, melyet a deák úgy fejez ki: »odisse quem laeseris,« gyülöljük azt, kit megbántottunk. Olyannyira tudták azt, hogy mily sérelmeket követtek el a nemzeten, hogy nem mertek benne bizni. Az a tény, hogy az ország legloyalisabb, legkonzervativebb elemei nem látnak maguk előtt más expedienst, mint hogy kitüzzék a forradalom zászlóját, habár kénytelenek is a bőrüket a vásárra vinni, az a mondottakat kellő módon megerősíti. Így kezdődött Wesselényi és társainak összeesküvése, illetve felkelése, mely meghiusult és megrázó alakban végződött. A tizenhetedik és részben a tizennyolczadik század fegyveres mérkőzései közt, mint már említém, a Lipót korabeli felkelések némileg más szempont alá esnek mint az előbbiek. Az igazi külömbség nem azon alakinak mondható körülményben rejlik, a melyet az illető események vázolásánál kiemeltem, miszerint Bocskay, Bethlen Gábor erdélyi fejedelmek voltak, és így támadásuk nemzetközi jelleggel birt. Ellenben Wesselényi és társainál ezen elem hiányzott, azok pure et simple lázadásoknak bélyegeztettek és véres visszatorlásokat vontak maguk után. Ez így áll, de hogy a dolog lényege nem a diplomácziai jelleg hiányán fordult meg, arra nézve a későbbi Thököly- és Rákóczi-féle felkelések bő anyagot fognak nyujtani. A külömbség másutt van, egyrészt abban, a mit éppen elébb emlitettem, hogy az az ellentét, mely Lipót uralkodása előtt

is már létezett a nemzet és az uralkodóház között, bel- és külterjesen fokozódott és kiélesedett. Másrészt abban, hogy a nemzet török hódoltság és császári politika daczára anynyira megerősödött, hogy saját szakállára fel tudja venni a harczot a kényuralom ellen. Igaz, hogy az első merényletnél erejének tudatával még nem bir. Annyira nem bir, hogy az önbizalom hiánya képezi bukásának tulajdonképpeni indokát. De csakhamar magához tér, megrázza hatalmas sörényét és széttöri lánczait. Ezen fontos körülmény teszi szükségessé, hogy a mondandóknak lehetőleg tágas keretet adjak. Különösen ki kell emelni, hogy midőn a vasvári béke után az említett hazafiak készek voltak felmondani a hűséget az uralkodóháznak, az országban a sikeres vállalatnak minden biztosítéka fel volt található. Éppen ezen biztosítékok birtoka jelenti az országnak nagymérvü megizmosodását, életerejének nagymérvü expoziczióját. Míg például az előbbi felkeléseknél az ország meg volt oszolva, a jelen esetben teljes volt az egyértelmüség. Még az asszonyok is el vannak telve hazafias lelkesedéssel. Nem is szólva Zrinyi Ilonáról, kinek eszményi szereplése ekkor kezdődik; ott van Széchy Mária, a nádorispán neje, Frangepán Katalin, Zrinyi Péternek, a későbbi horvát bánnak felesége, előljárnak a mozgalom ügyében. Kemény János özvegye, a derék Lónyay Anna, annyira megy, hogy csapatot gyüjt, a fosztogató német zsoldosok egy különítményére ráleset és azokat Gombásnál, Szathmármegyében összevágatja. Vagy Bónis felesége, ki férjének a börtönbe buzdító levelet ir, melynek végszavai imigy hangzanak: »Most, hogy bajba esett, többször irtam vala, hogy magát ne adja, a hitet megtartsa, gyermekeit majd eltartja felesége, Máriássy Anna.« Főur és köznemes, protestáns és katholikus egyetértenek és kezet fognak a közérdek védelmében. A protestánsok és katholikusok elfelejtik áldatlan viszályukat és kezet fognak, a bigott Báthory Zsófia fia, Rákóczi Ferencz, visszahozza Patakra az elüzött protestáns lelkészeket és tanítókat, jelentékeny összegeket fizet nekik kárpótlás gyanánt a szenvedett sérelmek- és veszteségekért. Az ország, mint mondám, olyan állapotban volt, hogy a harczot sikerrel vehette fel. Úgy vélem, hogy aránylag anyagi helyzete is elég erősnek

tekinthető. Igaz, hogy a mozgalom egyik mozzanatát az képezte, hogy esetleg XIV. Lajos segélypénzt adjon, de a mi a lényeges, a vezetők, az uri rend, oly karban voltak, mely a vállalkozás számára a reális előfeltételeket meg is tudta adni. Wesselényi, Petrőczy, Balassa, a Széchyek és Zrinyiek, Rákóczi, Nádasdy, Thököly dusgazdag emberek voltak. E két utolsó annyi készpénz birtokában volt, hogy az maga elegendő lett volna a küzdelem szerencsés megindítására és folytatására. Nem igen ösmerjük a történet oly korszakát, mely annyi tehetséges emberrel rendelkezett, mint éppen ezen idők. Ezek mind benne voltak a mozgalomban, vagy legalább rokonszenveztek vele.

Zrinyi Miklósról már emlékeztem, képességeit kellően méltattam. Wesselényi, Nádasdy tehetséges emberek voltak, egészen arra valók, hogy a közvéleménynek irányt adjanak. A mit Nádasdyról tudunk, az őt gondolkodó, erős itélőtehetségü, európai látkörü emberként mutatja be. Mint Pauler elmondja, sokat gondolkozott azon, mi baja van a magyarnak, miképpen lehetne rajta segiteni, miképpen lehetne annak régi fényét visszaszerezni. Ezeket irásba foglalta, de úgy látszik, nyilvánosságra nem jutottak. Sulyos birálatot mond ebben az ellen, kit az ország protektorának választott, kinek védelmeznie kellene, ki azonban ezt nem teszi, hanem hitszegően és jogtipróan jár el, hozzá átka minden szomszédjának. Németországban a divide ut vinces elvét követi. Lengyelországban a vallás ürügye alatt a muszka ellen dolgozik. A protestánsokkal éppen úgy kaczérkodik Németországban, mint a hogy a törökkel megalkuszik a mi bőrünkre. Élénk szinekkel rajzolja, hogy a serege nem arra való, hogy a török ellen védjen, hanem, hogy az országot sanyargassa, koldussá tegye, hogy még a magyarnak neve sem fog fenmaradni. Elitéli a papságot és a mágnásokat, legtöbb bizalommal a középnemesség iránt viseltetik, habár ennek alapja is meg van támadva. Meg kell mutatni a világnak, hogy nem veszett ki a régi erény és vitézség. Azzal végzi, hogy keljen fel a nemzet, nehogy a történet végső hanyagságáról emlékezzék. Beszélje rá az ország nagyjait, keresse a segítséget ott, a hol találja. El kell nyomni a rajtunk fekvő lom-

pos népet, meg kell váltani a hegyszorosokat, elfoglalni a végvárakat, keljen fel mindenki, apraja-nagyja az országnak.

Egy másik iratában azzal foglalkozik, hogy a nemzet kivel szövetkezzék. Elmond mindent, a mit pro és contra, osztrák- és a törökkeli viszonyra fel lehet hozni. Végig megy a többi európai államon, és ezek helyzetét oly helyesen és találóan tárgyalja, hogy nézetei ma is érdekkel birnak. De talán az ezekre való kitérés messze vezetne.

A középnemesség is kiváló egyéniségeket tudott felmutatni. Szuhay Mátyás, Vitnyédi István, Bory Mihály nagyszabásu szellemi erőket képviseltek. Azonkivül mindenik csupa erély és tettvágy, képes esetleg a legvakmerőbb koczkázatokra ráállani. Vitnyédi, a kit hires lutheránus főember és prókátornak neveznek, ki Zrinyit igazán imádta, bálványozta, mert nemzetének szabadítóját látta benne. Ő volt az egész mozgalomnak lelke, tele erélylyel és cselekvési képességgel. Folytonosan utban volt, az embereket buzdítva, serkentve. A diplomácziai szálakat is ő füzte, azokban is benne volt a keze. Úgy látszik, francziául is tudott, a francziákkal, különösen XIV. Lajos követjével, Gremonvillevel, sürüen érintkezett. Ő volt az, a ki azon éppen nem kalandosnak mondható tervet eszelte ki, Lipótot utközben, mikor egyszer csekély kisérettel utazott, elfogatni, egy biztos helyre vinni és ott addig fogva tartani, míg csak az alkotmány épségben tartását illetőleg teljes biztosítékot nem ad.

Bory Mihályt Pauler már említett könyvében úgy irja le, mint igen tehetséges embert, kinek beteges testében vas erély lakozott, és a ki képes lett volna az egész országot fenekestől felforgatni. Meg akarok emlékezni Szuhay Mátyásról is pár szóban, szét akarom oszlatni a feledés azon homályát, mely dicső nevére ráborult. Őt méltán úgy lehet tekinteni, mint az akkori kurucz magyarság mintaképe, még pedig legnemesebb kiadásban, egy puritán jellemü Cato, egyaránt következetesen fenséges életében és halálában. Életéről nem sok adatot ösmerek, de a mi feljegyezve van, elégséges arra, hogy imponáló benyomást tegyen. Szereplése az 1662-iki országgyülésen válik emlékezetessé. Szólottam már röviden ezen országgyülésről, valamint a vallásügyi viszályokról.

azon ellentétekről, melyek ennek folytán a nemzet kebelében támadtak. Ezek az ellentétek, mint már említém, alig voltak oly élesek mint az említett országgyülésen. A korona és az országgyülés többségének egész sulya nehezedett a protestáns kisebbségre, melynek élén Szuhay állott, és nem kivánt mást, mint a bécsi, linczi békekötések által biztosított jogaik betartását. Felhozták ellenök, hogy azok más idők voltak, most nincs Bocskay, Bethlen, Rákóczi, ki sikra szállna az elkallódó jogokért. Ezen sajátszerü érvelésre, mely Bismarck ismert szálló igéjét: »Macht geht vor Recht« juttatja eszünkbe, Szuhay azt a szép feleletet adta, hogy ő és hitsorsai abban biznak, ki az egekben és mindenütt jelen van, ki a sziveket és veséket vizsgálja és érdeme szerint itéli meg az emberek cselekedeteit. Az egek urának megvan azon hatalma és ereje, hogy a cséplés mellől Gedeonokat, a juhok mellől Dávidokat állíthat elő Izraelnek szabadítására.* E férfias magatartásnak nem volt láttatja. A kisebbség nem jutott hozzá, hogy a törvénysértések orvosoltassanak, és ennek folytán sztrájkolva elhagyta az országgyülést. A többséget ez nem akadályozta, egyszerüen napirendre tért a sérelmek felett, folytatva működését. Szuhay nem nyugodott, összehivta a felvidéki megyéket, a kik tiltakoztak az udvar által sugalmazott eljárás ellen. Ezt a tiltakozást ismét ő vitte fel Bécsbe, igazán a farkasnak torkába. Mikor a dolog fegyverre került, Szuhayt ott találjuk kuruczai élén, tündöklő vitézséget tanusítva. A fegyver nem kedvezett neki, csapatját a túlerő széjjelverte, neki menekülni kellett. Menhelyét elárulták s egy renegátnak, Barkóczynak, hajdui törtek a szerény hajlékra. Az ősz ember karddal kezében rohant üldözői közé: »Én Szuhay Mátyás vagyok, hadd menjen ősz fejem veszendőbe a szent ügyért, a melyért küzdöttem. És habár egy pipa dohányért megválthatnám életemet, tőletek, gazok, az sem kell nekem.« Tényleg a gazok össze is konczolták.**

Azonkivül ott voltak a két Keczer, Menyhért és Ambrus,

* *Zsilinszky* Mihály, A magyar országgyülések vallásügyi tárgyalásai, III. kötet 64. lap.

** *Szalay* László, idézett munka, V. kötet 178. lap.

Szepessy Pál, Petrovay István, Kende Gábor, Fáy László, Leszenyei Nagy Ferencz, Fügedi Nagy András, Ispán Ferencz, Bónis Ferencz, a kedélyes, és mégis elszánt, halált megvető táblabirónak példányképe. Ezek oly vezérkart képeztek, mely a biztos győzelem kilátásával kecsegtetett. Nem kell elfelejteni, hogy ezek nagyobbára háboruviselt emberek voltak, kik értettek a katonáskodáshoz, Szuhay, Bory önállóan is vezérkedtek, még pedig szerencsével. Fügedi Nagy Andrást úgy irja le Hormayr, mint a ki a németek előtt nagy respektusnak örvendett. Nem is szólva Zrinyi Péterről, kinek vitézsége európai hirnévre tett szert. Igaz, hogy ez embereket nem tisztán a honszeretet vitte, egyéni czélok is ragadták. Nádasdy nádorispán akart lenni, Zrinyi, Rákóczi olyan fejedelemség féléről álmodtak, Bory igazi Mefistó módjára önző érdekeit tekintette leginkább maga előtt. Wolf is konstatálja ezt,* de hozzá teszi, hogy hazájukat mindnyájan szerették és készek voltak érette fegyvert fogni. Úgy vélem, hogy a mozgalom ezen salakos részét elmosta vagy magával ragadta volna a közszellem azon hatalmas vérkeringése, mely a nemzet politikai és társadalmi életét áthatotta. Az, a mire ennél és a későbbi mozgalmaknál ujból rá kell mutatni, az azon nagymérvü hazafiság és erkölcsi erő, mely akkoron az egész nemzetben létezett és mely, hogy Shakespeare szép hasonlatát megfordítsam, a töprenkedés beteges sápadtságát a férfias eltökélés piros arczszinére változtatta át.

Az a félszázados küzdelem, mely az alkotmányt védő nagy erdélyi fejedelmek aegise alatt folyt, egy hatalmas, edzett nemzedéket nevelt, mely megtanulta, hogy igazaiért sikra kell szállani, és hogy az ellenállás fegyvereit miképpen kell használni. Az a korszak megaczélozta a férfiakat és intézményeket egyaránt, hogy feladatukat kitünően végezzék. Ez volt különösen a megye történetének azon korszaka, a hol lehetett látni, hogy a nemzet bennök milyen kincset bir, úgymint a közélet nagy iskolája, úgy mint az alkotmány védbástyája. Azok az érdemes hazafiak, kiknek nevét elébb említettem, mind hangadó egyéniségek voltak saját megyé-

* Id. munka 295. lap.

jükben, megyéjöket a nemzeti ellenállás nagy csatarendjébe beállítva, Vitnyédi Sopron, Bory Bars, Keczerék Sáros, Szuhay, Ispán Ferencz Abauj, Kende Szathmár, Szepessy Barcsban. A megyegyülések ekként a jogok védelmezőinek nagy táborhelyei gyanánt tünnek föl, hol felhangzott a legerélyesebb tiltakozás és visszautasítás az önkény és jogtiprás ellen. Nagy mértékben fokozta az ellenállás erejét a megyéknek közös gyülésezése. A dunáninneni 11 megye Breznóbányán, Körmöczön tart ily kis országgyüléseket, a 13 északkeleti megye, melyekről már emlékeztem, hol Kassán, Eperjesen vagy Zemplénben. Különösen figyelemre méltó az eperjesi gyülés, mely 1669 ápril 29-ikére volt összehiva. Ez annyira ment, hogy Lipótnak egyik főemberével, Rottallal, még szóba sem akart állani. A megyék nemcsak szóval tiltakoztak, hanem mindjárt készek voltak a tettek terére is rá lépni, így például az előbb említett gombási rajtaütés Szathmár megye rendeinek tudtával és beleegyezésével történt. A társadalmi élet is át volt hatva a küzdelem nagy eszméjétől. Nem egy társadalmi természetü összejövetelt tudunk, mely a mozgalomban cselekvő részt vett ki magának.

Az egész akciónak kezdete visszavezethető Rákóczi Ferencz és Zrinyi Ilona eljegyzésére, mely a sztubnyai fürdőn történt, a hol az akkori előkelő világ szokott találkozni. Murány vára, Wesselényi és Széchy Mária vendégszerető otthona, vidám poharazás közben nem egy komoly határozatot látott szülemleni. Így történt a dolog Pottendorfon is, Nádasdy Bécs melletti birtokán. A titkos összejövetelek egy kandallós szobában tartattak, ennek rózsa ékítménye volt, innen származik az a közmondás: valamit sub rosa mondani.*

A felkelés hivatalos megindítása egy szövetségben jutott kifejezésre, mely Wesselényi, Nádasdy és Zrinyi, tehát, mint említve volt, az ország első zászlósurai közt jött létre. Az ilyen frigykötés akkoron szokásban volt. Tulajdonképpen külföldről lett importálva, fratellanzának hivták, esküvel lett megerősítve, a saját vérbe mártott tollal aláirva. Az eszme, a mit képviselt, annak felel meg, a mit mai napság feje-

* *Hormayr,* id. munka I. kötet 143. lap.

delmek és országok közt véd- és daczszövetségnek nevezünk. Ezen frigy- vagy szövetséglevélben, mely 1666 deczember 19-én köttetett, elmondják Wesselényi, Zrinyi és Nádasdy, kik magokat a haza oszlopainak nevezik, hogy ezen ország sorsa végromlásra jut, ha ők nem segítenek rajta. Ezen végromlásnak egyik okát az képezi, hogy a magyar nemzet oltalmazza a kereszténységet a pogány ellen és ebben elvérzik. Másrészt azon hatalomtól is elnyomattatik, melytől oltalmat kellene nyernie. Hogy tehát az országon segítsenek szövetséget kötnek, még pedig titoktartás kötelezettsége mellett.

Ezen szövetségnek pedig az képezi a czélját, hogy a mit a nemzet java, megmaradása követel, azt még másokhoz való folyamodással is megcselekszik, természetesen közakarattal és megegyezéssel. Kötelezik magokat arra is, hogy, ha ezen szövetség folytán magoknak vagy embereik- és hiveiknek baja származnék, annak védelmére kelnek és a galibából kisegítik. Adnak pedig egymásnak kezük irása és pecsétjükkel kelt levelet, melyet ha megsértenek, elvesztik világi becsületüket és örök kárhozatra jutnak. Az ország helyzetének ilyetén felfogása, az a körülmény, hogy az egész nemzet egyértelmü volt úgy a bajra, mint az orvoslás módozataira nézve, a legszebb reményekkel biztatott. Az egész azonban, mint ösmeretes, csufosan kudarczot vallott. Ennek okait a következőkben lehet összefoglalni. Öreg hiba volt mindjárt azon sajnálatos körülmény, hogy azon férfiak, a kik hivatva voltak döntő befolyást gyakorolni, mind elhaláloztak. Így Lippay, Wesselényi, Zrinyi Miklós, Vitnyédy és Bory. A megmaradt főurak, Zrinyi Péter, Frangepán, Nádasdy, Rákóczi Ferencz, mind összevéve nem tettek ki annyit, a mennyit Zrinyi Miklós elébb, és Thököly utóbb. Az is nagyot rontott a dolgon, hogy az egész vállalkozás kezdetből külföldi, vagy török vagy franczia segélyre volt építve. Az országos közvélemény, hogy így fejezzem ki magam, a helyzet megitélésénél az elébbi felkelések történetéből indult ki. Hozzá voltak szokva legalább is Erdélynek segítségére, egymagában az országot nem hitték elég erősnek, hogy Lipót ellen felvehesse a kesztyüt. Azonban mindkettő, a franczia, mint török udvar elárulták a titkot az osztrák kormánynak. Mikor

azután ez iránt kétség nem lehetett, különben is az egész tervezet nem ment össze, a főemberek elvesztették fejöket és felszaladtak Bécsbe vezekelni. Így Zrinyi és Nádasdy, kik töredelmes vallomást tettek, míg Rákóczi Ferencz anyja, Báthory Zsófia szoknyája mellé bujt, kinek a jezsuiták révén nagy befolyása volt a legmagasabb körökben. A felkelésnek úgy sem volt központja, kellő összefüggése, miután a vezérek elhagyták az ügyet és így egyes részleges kitörések után az egész ország meghódolt Lipótnak. A leghevesebb ellenzéki vármegyék kinyilatkoztatták, hogy tartsa meg a király az alkotmányt és készek élni-halni érte. Bónist, ki nem akart engedni, saját emberei kötözték meg. Ily módon, a mit osztrák részről bajnak lehet nevezni, nem esett meg. Lipót uralmát veszély nem fenyegette. Annál inkább helyén lett volna tehát Lipót részéről kegyelmet, elnézést, azt, a mit a német úgy nevez: »Gnade für Recht«, gyakorolni. Az egyik miniszternek, Rottalnak, ez is volt a nézete, adózzunk kegyelettel ezen tényeért, ő a kegyelem politikája mellett volt s különösen kivánta az országgyülés egybehivását.

Azonban Lipót és benfentesei szabad folyást engedtek gyülöletüknek, el voltak határozva irtóztató bosszut állni úgy a nemzeten, mint annak főbbjein. Úgy látszik, hogy ez Lipótnál annak folytán történt, a mit ő felsőbb sugalatnak tekintett, mert szokása szerint elzarándokolt Mária-Czellbe, hogy Magyarország megmaradása- és boldogságáért imádkozzék.

Az eredmény olyan volt, melynek tanuságai szerint nem lehet és nem lehetett kétség az iránt, hogy Lipót és különösen tanácsosainak nézetei és a magyar alkotmány meg nem férnek egymással. Míg előbbi időkben a kontroverzia király és nemzet közt, — legalább hivatalosan — a vallás és örökösödés kérdésére szorítkozott, mostanság az alkotmány egésze volt, mely ellen a támadás intéztetett. Lipót ebből nem is csinált titkot. Már említettem, egyéniségének jellemzésénél, a spanyol udvarnál levő követje, gróf Pöltinggeli levelezését. A mint annak megirta, hogy a magyar lázadók fejei le fognak röpülni, úgy azt is megirta, hogy Magyarországon az állapotok jó kondiczióban vannak és ő ezt az

alkalmat meg fogja ragadni, azokat másképpen berendezni.* A helyzet azon sulyosbítása és elfajulása, mely az uralkodási programmban a beolvasztási eszme túltengéséből származott, főleg Lipót minisztereinél és azoknak érzelmi világában jelentkezett. A magyarok és osztrákok közt mindig megvolt, mint arra már hivatkoztam, az a velök született ellenszenv, az innata aversio, mint a hogy, gondolom, a jó Cserey Mihály mondja, és ez tapasztalható is volt, mint a hogy erre például Khlesl esetében rámutattam. De ez csak egyes embereknél szerepelt, habár többször is, de mégis inczidentaliter történt legyen is az.

Lipót alatt ezen érzelem azonban mintegy testületi szervezetet és kifejezést nyert. Látni fogjuk azt, hogy, a mint hosszu félszázados uralkodása alatt kabinetje meg van alkotva, változtak legyen bár az emberek, de ezen érzelem, mint mozgató erő, állandóan működött. Sőt tovább lehet menni; a konkrét helyzeteknek analogiája századok mulva ismétlődik, illetve a későbbi szomoru jelenségeknek prototypusai ezen korban már szerepelnek.

Annak a gyászos korszaknak, mely a világosi katasztrófa után tönkretette a monarchiát és hazánkat, hősei a fenhéjázó, elbizakodott cseh mágnás, Schwarzenberg Felix, a mindenes prókátor, Bach Sándor, valamint ezen korszak jogeljátszási elmélete, azokkal a lélektani rugókkal, mely őket ösztönözte, mint döntő természetü tényezők, megdöbbentően kiélesedve plasticitással vonulnak el már ekkor is szemeink előtt. Valójában régi dal, régi gyülölségről. Megtaláljuk ezt Lipót mindenható első miniszterénél, a cseh származásu Lobkowitznál, a kinek a Verwirkungstheoriához némileg familiáris jussa van, mert hiszen atyja, Zdenkó volt az, ki ezt Csehországban a fehérhegyi csata után alkalmazta. Segítségére van factotuma, Hocher, a bevándorolt prókátor, külömben eszes, munkabiró ember, egyike a kényuralom azon alkalmatos eszközeinek, kiket Tacitus oly mesterileg jellemez Ateius Capito személyében, mondván, hogy jellemének alapvonása a szolgálatra készség a hatalommal szemben. Obsequium

* *Krones*, id. munka III. kötet 616. lap.

dominantibus, a mi annál helytelenebb volt, mert hiszen az isteni és emberi jogban teljesen járatos volt, — quod humani divinique juris sciens fuit.*

Az egyik a fejedelmi kegyben sütkérező udvaroncz gőgjével, a másik a parvenu pöffeszkedésével tekintett a magyar urakra, kik ezen érzelmeket kamatosan visszafizették. Hochernél, úgy látszik, még személyes hiuság is szerepelt, az előkelő és férfias külsejü Zrinyiek, Wesselényi, Nádasdy mellett az ő közönséges, esetlen megjelenése sehogy sem festett. Tény, hogy a velenczei követek jelentéseikben személyiségének ezen fogyatkozását különösen kiemelik: »del esterno sembiante, ben si comprende que da schiatta nobile non uscita,« idézve Paulernél.**

A harmadik matador volt Montecuccoli, kire vonatkozólag azok után, miket kiemeltem, nem kell többet mondani. Vetélkedtek egymással a gyülölködésben. Hasztalan járt nálok közbe azon kornak egyik legtiszteletreméltóbb alakja, Szécheny György kalocsai érsek, az uralkodóháznak, mint az alkotmánynak egyaránt rendületlen hive, hasztalan akarta a felbőszült embereket mérsékletre inteni, csak olajat öntött a tüzre.

Az udvaronczok gunyosan mondogatták: »Le kell tépni a magyar kucsmákról a forgókat, ólomgombot kell varrni a mentékre az ezüst helyett, a sarkantyus csizmánál jobb lesz a cseh saru, általában járomba kell fogni a szilaj ficzkókat«. Ilyen és hasonló szavak járták.***

Nemcsak megtorlás, hanem inkább elrémítésről volt szó, hogy örökre elmenjen az embereknek kedvök alkotmányosdit játszani. Előtérbe nyomult a szoldateszka szereplése. A legdurvább, erőszakosabb módon kiválasztották közülök a legalkalmasabbakat. Az egyik volt Spankau, Haynaunak igazi hasonmása, ez Csáktornyán operált Zrinyi Péter védtelen családjával szemben. Wolf így jellemzi működését: »A vár ki lett fosztva, a mi csak ingóság volt, azt a katonák mind

* Lásd az Annalisok, III. könyv 70. fejezet.

** I. kötet 287. lap.

*** *Katona,* Historia critica, XXXIII. kötet 617. lap.

elvitték magukkal. Spankau egyebek közt 12 hátaslovat. Az osztrák udvari kamara, a melyre az uradalom zárlata volt reá bizva, különösen panaszkodott Paradeyser ezredes ellen, a ki, úgy látszik, az illetéktelen eltulajdonítás terén csodadolgokat művelt.« *

A másik expedicziót Spork, szintén egy durva, kegyetlen, bár vitéz katona vezette. Ez a felvidéknek volt szánva. Jól mondja Pauler, igazi Alba-féle sereg, számra nem nagy, hanem egy mérhetlen hosszu karaván, mindegyik katonának felesége, czók-mókja ottan volt, úgy hogy pár ezer elszánt ember Árva, Liptó hegyes vidékein játszva tarthatta volna őket fel. A czél nem annyira a paczifikáczió, mert hiszen a meghódolás megtörtént, hanem inkább az elrémítés volt. Ennek a feladatnak meg is feleltek emberül. Gyanusok és ártatlanok tömegesen lettek börtönre vetve. A városok megszállásánál nem történt külömbség a loyalis és rebellis között. Éppen úgy nem respektálták Thököly halálos ágyát, mint Széchy Máriánál nem a feladási feltételeket, melyeket Lotharingiai Károly, a császár sógora, állapított meg, és melyek daczára Spark az éltes asszonyt börtönre vettette; holott szabadsága világosan ki lett kötve.

Megkezdődött immár a megtorlás műve. A nemzetet úgy mint az egyeseket, habár ezeket oly tömegesen sujtották, hogy egész osztályok, vidékek, sőt felekezetek voltak azok, melyekre a bosszu pallosa, birói itélet képében, leütött. Nem egy, de három biróság működött. Az egyik a főemberek számára Bécsben, a másik a felvidéki nemesség számára Pozsonyban, a harmadik a protestáns papok és lelkészek ellen szintén Pozsonyban. Az elsőnél a birák mind idegenek, de a másik kettőnél magyarok voltak.

Ezek voltak azok a judicium delegatumok, melyekről már emlékeztem, és melyeknek tényei eltöltik az ember keblét keserüséggel. Törvénytelen volt összeállításuk, eljárásuk és itéletük. Ezen törvénytelenség azzal indokoltatott, hogy a mit a terheltek cselekedtek, nemcsak a magyar királyt, de a császárt is sértette. Ez tehát azon souverain, ki korlátlanul

* Fürst Wenzel Lobkowitz, 284. lap.

intézkedik. Itten van egyik igen jellegzetes példája a magyar király felségjogai azon kisajátításának az osztrák császári hatalom számlájára, mely, mint már említém, az egész hosszu idő alatt egész napjainkig állandó sérelme közéletünknek. Az említett dolgokat mélyen kell sajnálnunk. Nemcsak azért, mert az egész eljárás a leirt módon ejtetett meg, de főleg azért is, mert hogy, ha már egyszer a perbefogatás megtörtént, az nem az ország rendes biróságai és a törvények alapján indíttatott meg. Ezen megjegyzésnek az az értelme, hogy az adott viszonyok közt ösmereteink őseink jogi felfogását illetőleg legalább egy pontra nézve hézagosak. Ezen hézag pedig abból származik, hogy azt nem tudjuk, hogy ők az aranybulla ellenállási záradékának minő joghatályt tulajdonítottak, mely esetben tartották annak alkalmazását jogosultnak, mely esetben nem. A hazai jogfejlődésnek története erre vonatkozólag támpontokat nem nyujt. Egészben véve örvendetes jelenség, mely a magyar államélet egészséges és igazán kivételes fejlődését ezen hézag fennállása által is kimutatja. Bizonyára a normális fejlődésnek ékesen szóló próbája, hogy abnormis jelenségekkel ezen a téren sem találkozunk. Mert végre is, ha nálunk főbenjáró perek nem léteztek, az azt jelenti, hogy oly politikai bűncselekmények sem fordultak elő, melyek intézményes elbánást igényeltek. Magától értetődik, hogy az osztrák politika által inditott perek ezen kategóriába nem tartoznak. Ezek akár közvetve, akár közvetlenül történtek, idegen hatalom befolyásától származnak, melyeknek befolyása nemcsak az alkotmány keretén, de a szerves fejlődés körén is túl esik.

Nem felesleges kiemelni, miszerint Angliában ezen irányban más viszonyok voltak.

Röviden szólva, ez a főbenjáró perek klasszikus hazája. Ha az ember Londonban jár, vizsga és érdekelt szemmel tekintve Anglia óriási hatalmát, nagyságát, szent borzadály fogja el, midőn a Tower félelmetes komor falai feltünnek előtte. A kapu, melyen belép, traitors gate, az árulók kapuja nevét viseli, szembe tünik a véres torony — bloody tower, — mely fenyegetőleg emelkedik a magasba, a politikai szomorujátékoknak egész lánczolatát idézve fel.

Mintha a kivégzettek nyugtot nem lelő árnyainak sorfalai közt haladnánk tovább és tovább, akár III. Rikhard álomlátásának rémes jelenetei tárulnak fel előttünk.

A király I. Károly, a királyfi Monmouth herczeg, a királynék: Lady Jane Grey, Boleyn Anna, Howard Katharina, a miniszterek: Strafford, Morus Tamás, az érsekek Laud, Cronmer, Erzsébet királyné szerelmese a lovagias Essex, a szabadsághősök: Sidney Algernon, lord Russel és Lovat, emlékezetünkben mind felidéződnek és tanuságot tesznek a szenvedélyek irtóztató tusájáról, mely tetőpontját azon itélkezésekben nyeri, a melyekre a németek oly találóan alkalmazzák a Justizmord kifejezést. Annyi bizonyos, hogy a mint Anglia a főbenjáró perek klasszikus házája, éppen úgy házája a kivételes biróságok- és eljárásnak is, a mi semmi más, mint az igazságnak lábbal taposása és tagadása azoknak az elveknek, a melyek az egészséges jogrendnek biztositékai, és melyekre éppen az angolok oly nagy sulyt fektettek. Mindenki tudja, hogy a biráknak a hatalomtól való függetlenítése, az esküdtszékeknek nagy szereplése a jogéletnek egész területén, képezték az angol ember előtt igazságszolgáltatásának palladiumát. Ezen biztosíték lett feláldozva a Tudor és Stuart uralkodóház hatalmi viszketegének, egy rendkivüli kivételes biróság, a hirhedt csillag-kamra felállitása által, mely elébb a hatalmassági eseteknek kánona, később a politikai perek birósága lett. Az eljárás maga a szóbeli nyilvános és közvetlen helyett a kanonjog titkos és inquizitorius formáiba öltözött. A birák nem voltak felruházva azon szabadítékokkal, melyek a függetlenségnek védfalai; azok az udvar kreaturái voltak, élükön a kanczellárral. »Legyen Felséged nyugodt«, mondja a kényuralom egyik nemtelen eszköze, a kanczellár Lord Bacon, a ki első volt a bölcselők és utolsó a birák között, »a ki az elnöki tisztet viseli, a fejedelmi hatalomnak legfőbb eszköze és annak szolgája és megőrzi a királyi jogositványokat«.* Meg is őrizte a csillag-kamara ezen jogosítványokat. Mint a hogy Gneist megirja,** hogy ezen intézménynek rendszeres kezelése az

* *Dicey*, The Lan of the Constitution, 209. lap.

** Das englische Verwaltungsrecht, I. kötet 515. lap.

állami kormánynak ellenállhatlan erőt adott, mely végre nemcsak minden ellenzéki törekvést, de minden jogot meg is tört. Kormány és legfőbb biróság egy személyben, a titkos tanács — melyből a csillag-kamra kikerült — az önkényuralom megtestesülésévé vált, emberek és dolgok felett, a hol minden nemtelen ösztön kitombolhatta magát. Csakis a parlament közönye tette ezt lehetővé. Igaz, hogy a polgárháboru első szele éppen a Stuartok alatt el is seperte azt, és rendes kerékvágásba vitte a politikai perek folyamatát.

Habár kétséget nem szenved, hogy azon időkben, és némileg mostanság is, azok a kérdések, melyek az ilyen perek által befejezést nyernek, tulajdonképpen nem jogi, hanem hatalmi kérdések, a melyek számára a fennálló jogrend szabványai békés megoldásokat nem tartalmaznak. Ha a történeti nagy eseményeket kontempláczió tárgyává teszszük, azt fogjuk találni, hogy azok a nagy összeütközések korona és nemzet között, melyek az ily politikai perek hátterét képezik, rendesen onnan származnak, hogy egy nemzetben létező hatalmi tényezők együtt meg nem férnek, összetüznek. Természetesen az erősebb az, a ki felül marad, akár van a fennálló jogrend értelmében igaza, akár nem. Éppen azért a jogszabály nem képes egyenlő mértékkel mérni, mert a siker képezi a döntő természetü mozzanatot.

Ezen felfogás nagyon szabatosan nyert kifejezést azon perben, mely Polignac herczeg és társai ellen folyt, kik tudvalevőleg, mint X. Károly franczia király miniszterei aláirták az úgynevezett ordonance-okat, a miket mi patenseknek hivunk.

Ezen törvénytelen intézkedések szülték 1830-ban az úgynevezett juliusi forradalmat, mely X. Károlynak trónjába került. A győztes forradalom után biróság elé állították és akkor az egyik miniszter védője, Paul Sanzet, védbeszédében kiemelte az ily összeütközések kiugrópontját. Ő ugyanis lényegében a következőket mondotta. Minden hatalomnak jellemében van az önfentartás ösztöne. A Bourbon-dynastia, mely idegennek érezte magát nemzetével szemben, annak fejlődése által existencziájában látta magát magtámadva. Hogy segítsen magán, az államcsiny eszközéhez nyult, a francziák erre forradalommal feleltek. Ezen jog nem volt az alkotmányban

biztosítva, de mint szunnyadó erő ott rejlik a nemzet lelkében, hogy szükség esetén kitörjön. Ezen küzdelmet nem lehet egy juris per szempontjai alapján eldönteni. A felelősséget tulajdonképpen a végzet viseli, mely a küzdelmet létrehozta és befejezte. A harcz be van fejezve, és az illető résztvevők megbüntetése semmi más, mint a legyőzöttek feletti bosszuállás.*

Hogy az ilyen összeütközések mennyire hatalmi kérdések, azt III. Napoleon példája tanusítja. Első merénylete, melyet Lajos Fülöp uralkodása alatt kezdeményezett, nem sikerült és börtönbe került. A másik sikerült és Francziaország trónjára emelte. Bizonyítja ezen tétel igazságat magának Lipótnak magatartása a felkelésekkel szemben, mely előadásom további fonalán a maga egészében ki fog világlani.

Pár szóval vissza kivánok térni a magyar közjog álláspontjára ezen delictumokat illetőleg, melyekre nézve azt mondottam, hogy az ellenállási záradék folytán hézag van ösmereteinkben őseink jogi felfogására nézve. Azonban itten külömböztessünk jól meg. Ezen hézag csakis a jogszolgáltatásra, tehát jogelvek gyakorlati alkalmazására vonatkozik. De magában a jogi szerkezetben hézag nem létezett, egyaránt megvolt a törvény, meg az itélkező, a biróság. Az összhang tehát ez irányban teljesen fennállott. A jogsérelemmel szemben meg volt adva a jogorvoslat.

Az állampolgárnak megvolt azon törvényes joga az önkény ellen, esetleg az önsegélyt is alkalmazni, viszont az államhatalom birt a kellő vértezettel, hogy az illetéktelen támadás róla visszapattanjon. Ezen jogi materiára nézve a törvényes állapot a következőképpen állott. Az első törvény Szent István alatt keletkezett, mely a király és ország elleni összeesküvést bünteti. A hűtlenségi esetek felsorolása Mátyás idejére esik, erre nézve az 1462-iki második törvény intézkedik, de ezen esetek közönséges büntények voltak, gyujtogatás, gyilkosság, okirathamisítás stb.

A politikai büntényekre vonatkozó törvény szabatosi-

* *Rochau*, Geschichte Frankreichs vom Sturze Napoleons bis zur Wiederherstellung des Kaiserthums, I. kötet 292. lap.

tása Dobzse László alatt történik, ki is a fennálló 13 hűtlenségi esetet megtoldja egy 14-ikkel, jelesen azok ellen, kik a korona és közálladalom ellen támadnak. »Evidenter se erigentes contra statum publicum Regni et Coronae.« Ez Ulászló 1495 : IV. törvénye által történik, a III. pedig magát az országgyülést teszi a pernek birájává. A kérdés teljesen tisztázódik Verbőczy Hármaskönyve által, a hol az I. Rész 14-ik czímében a hűtlenségi illetékesség azt a korlátozását nyeri, hogy jogosult önvédelem annak alkalmazása alól felment.

Minden valószinüség szerint ezen korlátozás az ellenállási záradék jogosult használatára vonatkozott. Már most azon körülmény, hogy ezen kérdések eldöntésével maga a törvényhozás bizatott meg, mutatja azt, hogy ezen ügyek elbirálásának minő jelentőséget tulajdonítottak. Valójában maga a törvényhozás volt leginkább illetékes annak megbirálására, hogy a raison d'État minő elintézést követel. Mely esetben volt az ellenállás jogosult, mely esetben nem. Némileg kiegésziti a birói illetékességnek kérdését azon körülmény, hogy 1622-ben a hűtlenségi eseteket a nádorispánra és a királyi táblára bizták. A törvény azonban csakis az uj országgyülés összejöveteléig birt érvénnyel, de meg nem ujíttatott.

Miképpen itélkezett volna az országgyülés, ha az interessatusok — így nevezték a mozgalomban résztvetteket — eléje állíttatnak, tudni nem lehet. De bizonyára ezen fontos jogelvek ott megvitatást nyertek vala, és adatokat szolgáltattak volna nekünk azon kor jogi felfogására nézve, mely felfogás ma is érdekkel és tanulsággal birna számunkra.

Alig lehet kétség az iránt, hogy Nádasdy ebben az esetben védelmezte volna magát, a mit tudvalevőleg az akkori körülmények közt elmulasztott. A mit róla, tehetségeiről és közjogi ismereteiről tudunk, kétségtelenné teszi, hogy védelme egy elsőrangu exposé lett volna. Azt mondottam az akkori körülmények között.

Ez éppen az eljárás törvénytelenségére szól, mely, mint mondám, nem az ország rendes birósága előtt történt. Tudvalevőleg Nádasdy, Zrinyi és Frangepán Bécsben osztrák biróság elé állíttattak. Igazában ez is üres komédia számba

ment; az istenadták előre ki voltak szentencziázva, a biróság kötött marsrutával utazott. Mennyire igaza volt Nádasdynak, hogy nem védelmezte magát, igazolja azon mozzanat, mely Lipóttali jelenetére vonatkozott. Említettem, hogy, mikor az ügyek rosszul kezdtek festeni, úgy Zrinyi, mint Nádasdy Lipót lábai elé vetették magokat és töredelmes vallomást tettek. Lipót őket kegyesen fogadta és egészen úgy tette, hogy megbocsátott. A tény oly ismeretes volt, hogy a birák közt szóba került, mire Hocher azzal állott elé, hogy a fejedelemnek szabad kétszinünek is lenni, hogy ellenségeinek czélzatát kiösmerje. Tudvalevőleg el is lettek itélve és mindannyian bátran és férfiasan haltak meg.

A második biróság előbb Lőcsén, azután Pozsonyban működött és mind magyarokból állott, habár két bécsi jogtudós is volt melléjök adva kitanítás czéljából. Ez is törvénytelen volt, nem az ország törvényeinek, de a fejedelmi teljhatalomnak kifolyása. Bármilyen szomoru és dísztelen volt is működésük, mégis oda nem sülyedtek, a hova II. Stuart Jakab vérbiróságai, melyek majdnem egy időben csupa gentlemanekből állva, a hirhedt Jeffreys lord elnöksége alatt oly irtóztató és gyalázatos dolgokat műveltek, hogy az ember haja szála felborzad bele. Tudvalevőleg ezeknek viselt dolgai Macaulay történetének legdrámaibb jelenetei közé tartoznak.

Igaz, a magyar biróságnál is megtörtént azon sajnálatos eset, midőn felhozatott, hogy a természet törvénye megkivánja, hogy a vádlottat a tanukkal szembesítsék, és azt válaszolták, hogy a természeti jog nálunk reczipiálva nincs. A tárgyalás egy másik sérelmes mozzanatára, t. i. hogy a vádlott tartozik ártatlanságát bizonyítani, fel kell említeni, hogy ez tényleg Ulászló már elébb említett törvényének azon helytelen kifejezésére támaszkodott, hogy, ha a vádlott magát tisztázza — si se expurgare poterat — akkor felmentendő. Azt is be kell ösmerni, hogy a vádlottaknak, különösen Bónisnak, többszörös halasztást adtak, hogy védelmét előterjeszthesse. Bónis ügyének tárgyalása több napot vett igénybe. A védő, Bolff Márton ügyvéd, mesteri védbeszédet tartott, melyben a kérdést a maga egészében felölelte, az aranybullára is kiterjeszkedett. A többi védők is, így Raymann Mihály, Sándor

György, kit az ország első ügyvédjének tekintettek, emberül megtették kötelességüket. Ennyire volt a biróságnak bátorsága, de, fájdalom, már annyira nem, hogy a vádlottakat felmentsék. Bónis halálra lett itélve és derült képpel, hősi módon végezte életét.

Ezen biróság előtt vagy háromszáz ember állott; tulajdonképpen terhökre megállapítható tényállás nem is létezett. Az elitéléseket jogilag indokolni nem is lehetett. Akkor sem ült fel senki ennek, nem látott benne mást, mint politikai bosszut és megfélemlítést.

Az itéletek oroszlánrésze bebörtönzésre és pénzbüntetésre szólott.

A legártatlanabbnak is pénzzel kellett életét megváltania. Rengeteg vagyon lett elkobozva, melynek azonban legnagyobb része a hűtlen sáfárok kezében elkallódott. Különösen szomoru sors jutott az özvegyeknek és árváknak osztályrészül. Míg II. Fülöp megtette azt, hogy Egmont özvegyének tisztességes évi díjat adott, sőt a birtokukat visszaadta, Zrinyiné majdnem éhen halt, leányától elszakították, később megőrült.

Számtalan család jutott koldusbotra, rettegés, pusztítás és vész honolt mindenütt. Talán még ezeknél is felháborítóbb az, a mi a protestáns lelkészekkel, tanítókkal történt. Azoknál a pereknél, melyek a mozgalom közvetett vagy közvetlen résztvevői nyakába akasztattak, lehetett valami ürügyet találni, kifacsart okoskodással lehetett oly politikai czélzatot kifundálni, mely az osztrák uralom elleni indulatot takart. De ezeknél tisztán a vallás képezte az üldözésnek indokát. A hadjáratnak irodalmi része is volt. A fanatikus váradi püspök, Bársony, egy röpiratot bocsátott közzé, »Veritas toti mundo declarata«, melyben kisüti, hogy Lipót a protestánsok jogait biztosító törvényeket nem köteles betartani. Azonban hatályosabb eszközöket is vett igénybe. Egy akkori alkalmatos egyéniség, gróf Volkra, jezsuiták és dragonyosok kiséretében bejárta az egész felvidéket, iskolákat, templomokat szedve el, a lelkészeket, tanítókat elhajtva, bebörtönözve. Betetőzte az üldözés művét a birói eljárás lealacsonyítása. Szelepcsényi érsek indítványára egy harmadik rendkivüli biróság ült össze, hol ő és Kollonich voltak a főtényezők,

mely nem kevesebbre vállalkozott, mint az egész protestáns papságot megidézni és perbe fogni. Tényleg közülök sok százat vonszoltak oda. Ezek előtt nem volt más választás, mint katholizálni vagy elitéltetni. A nagyobb rész engedett, de voltak dicső vértanuk, kik nem hajlottak és a legirtóztatóbb fenyegetés daczára hivek maradtak. Ezek, mindössze 39 helvét és 22 ágostai hitvallásu, nehéz vasban Nápolyba gályarabságra vándoroltak, hol az életben maradottakat egy hollandi admirál, Ruyter, egy fényes győzelem után kiszabadította.

Egy körülmény van, a mire nézve Pauler urral egyet nem érthetek. Ő ugyanis előadja, hogy azon szabadság, a melyért az illető áldozatok feje a porba hullott, annak középkori formája volt. Talán szerencse hazánkra, hogy az egész meghiusult, mert esetleg lengyel viszonyok keletkeztek volna belőle. Ezen vélemény egyezik az osztrákok véleményével, kik Magyarországot az anarchia fészkének tekintették.

Így például Wolf is * így jellemzi az akkori alkotmányos rendszert: »sarmatische Adelswirthschaft«. Természetes, hogy Pauler ur felfogását ezzel azonosítani nem lehet. De úgy sem hiszem, hogy érdemes tudósunk ezen állítását be tudná győzni.

Azon korszak a rendiség korszaka volt, a szabadság tehát kiváltságok formájában jelentkezett. Így volt ez például Angliában is, mely, mint már említettem, ugyanezen időkben a Stuartok politikai és vallási önkénye ellen sikra szállott, el is üzte őket, de azért még sokáig a rendiség visszaélését megtartotta. Mindennek daczára az ekként megmentett rendi alkotmányból természetszerüleg fejlődött ki a modern jogállam, mint a hogy ez hazánkban is 1848-ban megtörtént. Nálunk, mint már elébb kimutattam, lengyel állapotok lehetetlenek voltak azon óriási külömbség folytán, a mely a magyar és lengyel nemzet politikai és egyéni jelleme között létezik. Magyarországon, még ha teljesen magára marad is, nem következik be a királyi intézmény elcsenevészesedése, megbénítása, az egyéni önzésnek azon túltengése, mely

* Idézett munka, 139. lap.

Lengyelország romlását előidézte. Úgy vélem, azok után, a miket a magyar alkotmány fejlődését illetőleg előadtam, erre kiterjeszkedni felesleges. Feltéve azt az esetet, ha Magyarország oligarchikus szinezetü alkotmányt is kap, ez nincs ellentétben a demokratikus és képviseleti fejlődéssel, mint a hogy azt az előző könyvben, a hol Verbőczy országlási rendszerét ecseteltem, bővebben ki is fejtettem. Ámde Lipót rendszere ezzel igenis éles ellentétben állott. A mint a sivatagból nem várhatunk áldásos tenyészetet, a sötétségből nem világosságot, éppen úgy nem lehetett jót várni az országra a kamarilla győzelmétől, sőt csakis romlást és kárhozatot. De ha ezen pontra nézve nem érthetek egyet Pauler urral, annál is inkább egyetértek azon gondolattal, melylyel ezen szomoru korszaknak leirását befejezi, és mely lelkiösmeretes munkájának átolvasása után mint biztató végső akkord hatja át egész lényünket. Elmondja, hogy az üldözés és szenvedés daczára a vezető emberek nem csüggedtek. Nem csüggedett Szepessy Pál, ki folytonosan és ujra járta a török udvart, hogy kieszközölje a segélyt, a szabadulást, a miért tudvalevőleg a nagypipáju, kevés dohányu hazafi elnevezést kapta. Így nem csüggedett Kende Gábor, ki hét évi bujdosás után nem akarta elfogadni a kegyelmet, ha a bujdosók és menekültek mind vissza nem térnek, mert reményli, hogy a jó Isten nem fogja nézni büneink sokaságát és megsegít bennünket. A jó Isten segített is, mert végre is a nemzet maga is segített önmagán. És ha saját hibái és fogyatkozásai folytán ellenségei egyelőre győzedelmeskedtek is rajta és oda ültek halotti tort ülni, mind e dicsőség ideig-óráig tartott. A nemzet haragja és elszánt bátorsága vésztjosló felhő gyanánt kezdett összetorlódni, hogy a legrövidebbb idő alatt a pusztító orkán villámai és mennyköveivel csapjon le hóhérai közé, azokat szégyenletes meghátrálásra, a törvénytelen rendszer visszaszivására kényszerítve.

XXII.

Egyelőre azonban a szüretelés vigan folyt. Nemcsak az egyes rebelliseket, de a nemzetet magát ki kellett szententcziázni. Lobkowitz és mindenese egy előterjesztést tettek Lipótnak, melyben kifejtették, hogy a magyar alkotmányt fel kell függeszteni, mert, miután a nemzet a forradalom terére lépett, a hatalom visszaszállott a koronára. Wolf, ki művét a császári levéltár alapján irta meg, előadja, miszerint Lipót a kérdést véleményezés végett kiadta egy papokból álló tanácsnak, mely három jezsuita, egy ferencz-, egy domokos-rendi és egy kapuczinusból állott. Igaz, hogy a koronázási eskü mindvégig mégis csak eskü marad, de nem hiába mondja a franczia: »il y a avec le ciel des accomodements«, a mennyországgal mégis csak valahogy meg lehet egyezni. Tényleg, ezen szent emberek, miután Hocher kitanította volna őket, megadták a kegyes császárnak az absolutoriumot és kimondották a jogeljátszást. Az akczió meg is indult, a törvénytelen adóknak egész özönével kezdődött, végződve a törvényhozás és kormányzat hatályon kivül helyezésével. Lobkowitz előkerestette a csehországi precedenseket, hogy miképpen szüntették meg ott a nemzeti kormányt és minő hatáskört adtak az uj helytartónak. Egy ilyen helytartónak kellett jönni a nádorispán helyett. Magyar emberről szó sem lehetett, mert ez esetleg reményt nyujtana a magyaroknak, hiszen Csehországban sem vettek illo tempore benszülöttet, hanem Lichtensteint ültették oda, ki Ausztriából származott.

A tervet közölték azután Szelepcsényivel, a primással, ki egészen jól és helyesen felelt. Tiltakozott az uj rendszer ellen, mely törvény- és alkotmányellenes, a nemzet a maga jogait nem játszotta el; ha egyesek vétkeztek is, az egész nemzetet érte büntetni nem lehet. A fejedelemnek csak úgy tett a nemzet hűségesküt, hogy ha az a törvényt megtartja. Eddig hasonló kisérletek mindig rosszul sikerültek. Nézete az: szeliden, mérséklettel és ki kell kérni a rendek tanácsát. Sok másról is szeretne szólani, de elfogja a csömör.*

* *Wolf*, Fürst Wenzel Lobkowitz, 340. lap.

A jó tanács nem lett meghallgatva, az uj kormányzóságot felállították, melynek a német-rend nagymestere, Ampringen János, lett a feje. Az alkotmány felfüggesztése nem lett hivatalosan kimondva, de, mint Wolf előadja, a két vezető, Lobkowitz és Hocher úgy vélekedett, hogy az alkotmányt darabonként fogják összetörni. Az uj helytartóság lassanként minden ügyet magához fog vonni és, mint a bécsi kormány organuma, egy abszolut bürokrata-rendszert fog meghonosítani. A tisztelt urak azonban teljesen elszámították magokat. Egyrész azért, mert a szerencsétlen Ampringen, ki külömben becsületes ember volt, de teljesen tájékozatlan, úgy az adminisztráczióban, mint a magyar ügyekben a tenger sok utasítás és rendelet következtében, melyet a nyakába zudítottak, egészen elvesztette a fejét, hozzá emberei még fizetésüket sem huzták rendesen.* Kevés vártatva maga Ampringen megunta a dicsőséget és visszament hazájába. Az egész kártyavárhoz hasonlóan önmagában összeomlott. Az oly nagy garral hirdetett, az annyi vérrel összetákolt alkotásba Lipót és emberei nem voltak képesek lelket önteni. Az önmagától is veszendőbe ment, ha nem is áll be azon körülmény, a melyet Wolf is kénytelen, bár kelletlenül, beösmerni, t. i. a magyarok hatalmas ellenállása, mely a Lobkowitz precedensei számára kedvező talajt nem képezett.

Ezen ellenállás nemcsak passiv természetü volt, hanem ádáz tettlegességekben nyert kifejezést, melyek történetünk egyik legsötétebb epizódjának tartalmát képezik. Ekkor történt az, hogy magyar pusztította és irtotta a magyart. Mint a hogy ezen idők egyik krónikása, Babocsay tarczali jegyző irja, akkor került fel először úgy a kurucz, mint a labancz jelző. Igaz, hogy ezen két kifejezés nem vitte annyira, mint Angliában az ugyanezen időben keletkezett wigh és tory elnevezés, hogy állandó és szervezettel biró pártokat jelöljön meg, de mégis oly irányzatok meghatározására szolgál, melyeknek ma éppen úgy megvan a saját értelmük, mint hajdan.

Az előbb vázolt mozgalom főbb emberei: Kende,

* *Wolf*, idézett munka, 358. lap.

Szepessy, Petróczy, Szuhay Erdélybe menekültek abban a reményben, hogy vagy Erdély, vagy a porta támogatását megnyerik. Ez ugyan hivatalos alakban nem történt meg, de mégis annyi támogatást nyujtott, hogy az általános elkeseredést felhasználva, a fegyverfogás nagyobb méretekben megkezdődjék. A hivatalos nevök Isten dicsősége-, hazájuk szabadságáért fegyverben álló magyar urak, nemesek és vitézlő rendek. Oly tekintélyes szám verődött össze, hogy nem egyszer 10,000-nél több fegyveres is állott a zászlók alatt. A vezérlet Wesselényi Pál és Teleki Mihály kezeiben volt. Neki mindenesetre dicsőségére szolgál, hogy az üldözött magyarságnak pártját fogta, nem mint ellenfele, Bánffy Dénes, ki egyszerüen Lipót zsoldjában állt, nemzetének ügyét elárulta és ezért méltóan is lakolt; de az említett vezérek közül egyik sem tudott sikereket elérni, míg csak Thököly Imre képében méltó vezér nem állott a kuruczok élére, ki képes volt a legjobb hazafiak által is vesztettnek tartott ügynek kedvező fordulatot adni.

Ezen kedvező fordulat, mint már szóvá tettem, az 1681-iki országgyülés összehivásában jutott kifejezésre, és ezt semmi másnak nem lehet köszönni, mint Thököly fényes győzelmeinek. — Ezen győzelmek kényszerítették Lipótot merev álláspontjának feladására. Kényszerítették arra, a mit diplomácziai szójárás szerint úgy szoktak nevezni, hogy őt hadviselő félnek elösmerje, vele alkudozásokba bocsátkozzék. Thököly sikeres fellépése a Zrinyi-féle összeesküvés kudarczának kiköszörülése volt, még pedig kettős értelemben. Egyrészt abban, hogy bizonyítja, miszerint a nemzet még csekélyebb erővel is, mintsem az összeesküvés kezdetén rendelkezésre állott, tudott győzedelmeskedni, ha ember állott élén. Másrészt abban, mert látszik, hogy Lipót egész eljárásában sem ethikai tartalom, sem következetesség nem létezett. Ugyanis, ha Zrinyi és Nádasdy lázadók voltak, Thököly tizszeresen az volt. Vele az udvari politika álláspontjából alkura lépni még úgy sem lehetett. A magyarázat egyszerü és könnyen érthető. Az első esetben a kamarillának nem volt mitől tartania, lehetett henczegni és a nemtelen ösztönöknek szabad folyást engedni. A második és további ese-

tekben, mert ezen körülmény a Rákóczi-féle mozgalomnál még határozottabban fog kifejezésre jutni, a körömre koppintás koczkázata óvatosságot igényelt, és a farkas bőrébe öltözött bárány szerepét kellett játszani. Rákóczi tulajdonképpen a fején találta a szeget, midőn Ónodon az osztrák háznak trónvesztése kimondatott, és felvettetett azon kérdés, hogy annak folytán Magyarország a Csehország sorsára fog jutni. Ő azt felelte, hogy az egész kérdés a győzelem kérdése. Ha a nemzet győz, semmi baja sem lesz, ha ellenben leveretik, függetlenségi nyilatkozat nélkül is elpusztítják.*

A Thököly-felkelés ezen kiemelkedő vonásán kivül az ő egyénisége és pályafutása nem egy oly mozzanatot tartalmaz, mely a tanulságos megfigyelésnek tárgyát képezi. Az osztrák történetiró, Krones,** midőn Thököly és Zrinyi Ilona házasságáról megemlékezik, felhozza, hogy ezen tiszteletreméltó párnak szivét ugyanazon érzés hevítette, a multak emléke, szüleik és hazájok szenvedése. A dolog úgy is van, különösen a Zrinyiek és Rákócziak, úgy Thököly is azon családok egyikéhez tartoztak, kikben hazájok végzete megnyilatkozik. Thököly Imre fia volt a már említett Thököly Istvánnak. Ez egy egészen jámbor ember volt, kinek halálos ágyára rárontottak Heister zsoldosai, és a kinek minden kérése csak abban összpontosult, hogy hagyják legalább úgy meghalni, hogy németet ne kellessék látnia.

Az öregnek árvai várában vagy három millióra menő kincse, drágasága volt felhalmozva, ezt Heister mint drága zsákmányt felküldötte Bécsbe. De ha kincseit nem tudta megmenteni, legalább megmentette egyetlen fiát, szemefényét, a tizenhárom éves Imrét, ki asszonyruhában elmenekült, irgalmatlan boszut esküdve nemzete, családja, vallása, hazája hóhérainak. Mert ő, éppen úgy mint a többi, a sorstól kijelölt családok ivadékai, sem habozott egy pillanatra sem, hogy hű legyen azokhoz a nagy hagyományokhoz, a melyek az ő és mindannyiuk számára a legszentebb hagyatékot alkották. A gyermek nemsokára gyönyörü fiatal emberré vált, testi és szellemi

* *Thaly* Kálmán, Rákóczi emlékiratai, 196. lap.
** Handbuch der Geschichte Oesterreichs, III. kötet 628. lap.

tehetségekkel bőven megáldva, melyeket kellő módon fejlesztett és képezett. Megvolt benne az, a mit az amerikaiak magnetic influence, delejes varázsnak neveznek, mely egyaránt meghódította a férfi és női sziveket. Nagy, országos pártot volt képes maga körül gyüjteni, sőt kuruczait oly módon tudta magához csatolni, hogy azok kitették magokat nemcsak minden veszélynek, de, a mi néha több, hidegnek, melegnek és koplalásnak, könnyen türve érette a nélkülözéseket. Bizonyára nagyon szól mellette az a tény is, hogy meg tudta magának szerezni Zrinyi Ilona szivét. Thököly Imre jeles hadvezér, politikus, munkabiró és rendszerető ember volt. Ha működését szemléljük, az uj időknek fuvallatát érezzük, látjuk azt, hogy hazánk az elnyomottság, elmaradottság kérgéből kezd kibontakozni. Az ő tevékenységének képe egy modern embert állít elénk, a kinek rendszeres és részletekre terjedő munkássága ellentétben áll az ügyek azon dilettáns kezelésével, mely a középkor egyik signaturáját képezi. Akár egy telivér bürokrata veszett el benne, egy igazi Hofrathnak irdogálási, lajstromozási és ügykezelési pontosságával birt. Bárhova vitte is a változékony sors, kassai, munkácsi palotájában, fényes tábori sátorában, az oláhországi vagy a Balkán hegysorok közti kunyhókban, vagy a hol hányatott életét befejezte, Nicodemiában, a Szent Illés hegye alatt, a virágok mezején, a hol lakott, mindenütt szorgalmasan naplót vezetett és embereivel is ugyanezt tétette. Rengeteg archivum maradt utána, mely, fájdalom, nagyobbrészt elkallódott. De így is bepillantást enged tevékenységének részleteibe, melyek igen előnyös benyomást tesznek képességeinek mértékét illetőleg. Nem közönséges hadvezéri képességgel birt. Hadjárata, a mikor seregével járatlan utakon, az erdélyi havasokon átment és egyszerre az osztrákoknak a hátába került, mi a zernesti diadalt vonta maga után, méltán tehető Napoleon marengói stratégiájával párhuzamba. Zalánkeménnél is kitünő stratégának mutatkozott. Ezt maga a hyperloyális Arneth is kénytelen elösmerni.* Tőle származott azon jól kieszelt és végrehajtott művelet, melylyel a törökök Badeni Lajost bázi-

* Lásd a már idézett Starhemberg Guidó életét, 134. lap.

sától elvágták, körülfogták, úgy hogy megsemmisülése biztosra volt vehető; tiz esély volt egy ellen. Ugyanaz a helyzet ismétlődött, a mi Crecy és Azincourtnál az angolok és francziák között. Éppen úgy, mint ezen említett két esetben, a francziák elbizakodásuk folytán, daczára az óriási fölénynek, rettentő vereséget szenvedtek, hasonlóan Zalánkeménnél Köprilinek elbizakodása Thökölynek legszebb számításait halomra döntötte és egyikét vonta maga után a legnagyobb csatavesztéseknek, melyeket ösmerünk, és a mely a török uralom végleges bukásának egyik tényezője lett. Ezen mozzanat rávezet Thököly működésének legfontosabb cselekvéséhez, jelesen Törökországgali szövetségéhez, mely igazában azon nagy, tizenhat éves háborunak volt kezdete, melyről már elébb emlékeztem, és mely váratlan győzelmekkel és a törökök teljes leverésével végződött. Ő tehát egy bukott ügynek volt bajnoka, és hazájának felszabadulása ellen dolgozott. Oly tények, melyek szükségessé teszik magatartását a történeti valóság világánál megszemlélni. Erre vonatkozólag nem kell elfelejteni a következőket. Ő az országnak és saját magának nem kivánt többet, mint a mi az akkori viszonyokból természetszerüleg folyt. A kivánságát még a spanyol követ is támogatta. Nem teljesítették igen egyszerüen azon okból, mert, mint előbb már előadtam, a bécsi udvar készen volt minden áron a törökkel kibékülni, hogy se Thökölynek, se a magyaroknak ne juttasson semmit, inkább akarta az országot török kézen látni, mintsem a magyar nemzet egyesült ereje folytán az alkotmányt megszilárdítani. De ezenkivül Thökölynek teljes oka volt arra nézve, hogy lehetetlenségnek tartsa valaha az osztrákkal becsületes békét kötni és tartani. Erre nézve oly adatokkal rendelkezett ő, úgy mint mi is, melyek a legpesszimisztikusabb felfogásra jogosítják fel az embert. Krones * közli egy osztrák miniszter, Jörgernek emlékiratát, melyben az van mondva, hogy Thökölyvel huzni kell a dolgot, az erőt összeszedni, leverni, és vele mint rebellissel elbánni. Van azonban ennél egy sokkal vérlázitóbb tény, mely rosszlelküség szempontjából ritkítja párját. Ezen tényt

* Idézett munka, 654. lap.

Hormayr jegyezte föl, kinek, mint már emlitém, jól értesültsége és megbizhatósága kifogástalan. Hiszen Cziráky is azt irja róla, hogy hires és nagy tudományu ember.* Ő ezt ekként beszéli el.**

Thököly komolyan akarta a békét Lipóttal. Erre a czélra egyik leghűbb és legértelmesebb emberét, Szirmay Istvánt, bizta meg. A tárgyalások megindítása azonban nehézséggel járt. Ez onnan származott, hogy Thököly emberei és a törökök mit sem akartak az alkudozásokról tudni, és ennek következtében lehetetlenség volt az osztrák udvarhoz hivatalosan követséget küldeni. Abban állapodott meg tehát Caprara tábornokkal, hogy Szirmayt egy kémszemlénél elfogják, ily módon aztán Bécsbe jut és a tárgyalásokat megkezdi. Minden a kitüzött programm szerint történt. Szirmay, ki a szükséges felhatalmazással és okmányokkal elláttatott, ily módon el is jutott rendeltetésének helyére. Mihelyt az okmányok a bécsi udvar kezébe kerültek, ez arra használta fel az alkalmat, hogy Thökölyt a török előtt tönkre tegye. A kompromittáló iratok kiszolgáltattak a török parancsnoknak, ki is Thökölyt elfogatta, vasra verette. Igaz, hogy Thököly valahogyan kivágta magát, szabadságát visszanyerte, de közte és a béke reménye közt a fonal megszakadt. A mi a derék Szirmayt illeti, ő sokáig sinlődött börtönében. Később azután nádori itélőmester lett. De ezen szomoru tapasztalatok folytán végrendeletében meghagyta, hogy fiutódai közül az egyiket mindig Jóbnak, a másikat Tamásnak kell keresztelni. Jóbnak azért, hogy annak szenvedései jussanak eszébe, Tamásnak azért, hogy kétkedő legyen és ne higyjen a németnek.

Ily viszonyok között nem lehet csudálkozni azon, és rossz néven sem lehet Thökölytől venni, hogy végleg szakított az osztrák szövetség eszméjével, és a török fenhatóság alatt az egész Magyarország számára egy oly viszonyt akart létesíteni, mint a milyen volt Erdélynek viszonya Bethlen és a Rákócziak korában. Az tényleg Magyarországhoz képest

* De modo consequendi summum imperium in Hungaria. 32. lap.
** Anemonen, I. kötet 145. lap.

valóságos paradicsom volt. Talán azt sem lehet figyelmen kivül hagyni, hogy jogosan képzelhette, hogy Magyarország fejedelmi székét Zrinyi Ilonával méltóbban fogja betölteni, mint Lipót és felesége, a hiu és élvsóvár Claudia Felicitás, kinek házassága előtti kétes magaviseletére tett megjegyzések Lobkowitz miniszternek állásába és szabadságába került.*

Hozzájárul az is, hogy józan észszel senkisem képzelhette, hogy az akkori háboru Magyarország felszabadítására fog vezetni. Maga azon eljárás, melyet Lipót a felszabadítás után követett, elégséges enyhítő körülmény gyanánt szolgál a kuruczfejedelem számára. Tény ugyanis az, hogy a császári politika végczélján az a körülmény, hogy a török hódoltság megszünt, változást nem idézett elő. Török hódoltság vagy a nélkül az ország ki volt szentencziázva. Buda bevétele után csak a taktika változott meg. Azt hitték ugyanis, hogy az országgyülésen magán is elérik czéljukat, hogy t. i. a nemzetnek két szarvát sikerül letörniök. Hogy majdan sikerülni fog a nemzetet azon két hatalmas fegyverétől: a királyválasztás és az ellenállási jogtól megfosztani, melyek használatának tulajdonították a bécsi udvar nagy számvetői eddigi törekvéseik balsikerét. Össze lett tehát híva az országgyülés, még pedig ezen czélból, hanem azt elébb egy kis megpuhítási művelet előzte meg, a Caraffa által oly gyökeresen kezelt eperjesi vérbiróság, mely kegyetlenség és embertelenség dolgában túltett valamennyi elődjén.

XXIII.

Ezen korszakalkotó országgyülés jellegét és tárgyalásait illetőleg rendelkeznek történetiróink a megfelelő adatokkal, a minek folytán nem lesz felesleges egyet-mást felemlíteni, hogy annak viselt dolgai könnyebben felfoghatók legyenek.

Az udvar politikájának mozgató szelleme Esterházy Pál nádorispán volt, fia Miklósnak, ki az előző korszakban,

* *Hormayr,* idézett munka, I. kötet 299. lap.

II. Ferdinánd alatt szintén nádorispán volt, a család nagysága és fényének megalapítója. Csakhogy atyját sem tehetségben, sem nemzeti érzelemben nem érte utól. Minden törekvése az udvari kegy elnyerése volt, mely busásan is osztályrésze lett, a mennyiben herczegi czimmel nagy uradalmakkal jutalmazták érdemeit, hogy annak törekvéseit dülőre vitte. Nem így gondolkozott róla a nemzeti közvélemény. Olyannyira népszerütlenné vált, hogy a Rákóczi-felkelésnél nem akarták közvetítését elfogadni, daczára annak, hogy világos törvény értelmében az ő kötelessége volt a korona és nemzet közt közvetíteni. Az alsó táblán a koronát Orbán István személynök képviselte. Eszes ember, kétségtelen, de oly erőszakos, hogy a rendekkel nem egyszer volt összeütközése, a mikor rendesen a rövidebbet huzta. Magának az országgyülésnek összeállítását és a létező viszonyokat mi sem jellemzi jobban, mint azon inczidens, mely akkor adta magát elő, mikor a követek a primásnál tisztelegtek. Föl lehet említeni, hogy ezen primás az elébb kalocsai érsekként említett Széchenyi volt, ki közel száz évet élt, ki a keresztény erényeknek és hazafiságnak megtestesülését képviselte, ki rengeteg vagyont költött közczélokra. Neki ugyanis föltünt a követek nagy részének fiatalsága; ennek okára azután maga is rájött, miután az idősebbek csatatéren, vérpadon vérzettek el, börtönben sinlődtek és számüzve lettek. Az országgyülés magatartását illetőleg ki lehet emelni, hogy ezen nehéz viszonyok közt férfiasan, erélyesen és a megfelelő politikai tapintattal viselkedtek. Az üldözés emlékei és esetleges kilátásai úgy nem félemlítették meg őket, mint a korteskedés, mely Lipót magatartásában jelentkezett, ki egyebek közt fiaival magyar ruhában jelent meg. Ősi és modern szokás szerint a végén nagy banket is volt, mely 15 ezer forintba került, habár átkozottul rosszul volt főzve, a mint ezt Acsády* barátom megállapította.

A rendek tábláján sok derék ellenzéki embert lehetett találni. Így Kende Ádám, szathmári követ, az ellenzék vezére, ki különösen az ismert 13 megye nevében szokott nyilat-

* Magyarország története, millennáris kiadás, VII. kötet 468. lap.

kozni. Szirmay István, nádori itélőmester, kiről elébb Thökölý életénél szólottam, és kit ily módon akartak azon galád eljárásért, melyet szenvednie kellett, kárpótolni. Petróczy, Pozsony városának követe, Szapáry Péter mosoni, Klobusiczky Ferencz zempléni, Csemniczky Gábor zólyomi, Lapsánszky János trencséni követek. A főrendek között különösen kitünt Draskovich Miklós országbiró, a királyválasztási jognak rendíthetlen hive. Ennek ellenzése miatt Lipót oly scenát csinált, hogy az érdemes férfiut szélhüdés érte, melybe bele is halt.

Nem szükséges az országgyülés tárgyalásait visszaadni, melynek lényegét az képezé, hogy az aranybullának ellenállási záradéka eltöröltetett, és a nemzet lemondott azon jogokról, hogy a királyát szabadon válassza. A magyar koronára való jogigény a Habsburg-házra, illetve annak fiutódjára ruháztatott, még pedig olyan módon, hogy azon esetre, ha Lipót meghal, ennek fiai József, esetleg Károly, továbbá ezek örökösei következnek elsőszülöttségi sorrendben. Ezek magvaszakadtával a spanyol ág jön a trónra, kiknek kihaltával a szabadválasztás joga feléled. Lipót fia, József, királylyá meg is koronáztatott, hanem már nem azt a szélesebb alapu hitlevelet adta ki, mely II. Ferdinánd óta, mint láttuk, szokásban volt, hanem azt, melyet I. Ferdinánd állított ki, a mi a protestánsok biztosítékait csökkenti. Az ok abban rejlik, hogy Ferdinánd hitlevelében szó sem volt a bécsi békekötés által elért paritásról az egyházak között. Ezen hitlevél az, mely caeteris paribus ma is érvényben van. Ha már most ezen, mint említém, korszakalkotó országgyülés rendelkezéseit komoly és méltányos elmélkedés tárgyává tesszük, a következő mozzanatok azok, a melyek fontossággal birnak.

Ezeknek rövid méltatása nemcsak a tárgy fontosságánál fogva igényeltetik, hanem azért is, mert, mint látni fogjuk, a királyválasztás és az ellenállási jog kérdése, illetve mindkettőnek visszaállítása a Rákóczi-felkelésnél döntő természetü mozzanatot képezett. És itten azután azon sajátszerü esettel találkozunk, hogy, míg semmi komoly politikai indok nem volt arra, hogy a két intézmény eltöröltessék,

viszont arra sem volt égető szükség, hogy az helyreállíttassék.

Ezen felfogásban összpontosul, a mit elfogulatlan politikai véleménynek kell tekintenem, és a mit megindokolni kivánok.

A politikai reformalkotásoknak elmélete, melyet ez esetben alkalmazni szándékozom, a következő tételben nyilatkozik meg, és ez az, a mit a törvényhozásnak mindig szem előtt kell tartania. Az állam intézményeit, ha czéljoknak meg nem felelnek, okvetlenül reformálni kell, viszont tisztán ujítási viszketegből sohasem szabad őket megbolygatni. Mindenki tisztában van azzal, hogy a törvényhozónak a földön kell járni, az élet, a gyakorlat kellő közepén kell működnie, a tények, a tapasztalatok szilárd talaján kell állania. Mihelyt ettől eltér, elveszti a talajt lábai alól, az eszmék a révedezés világába kalandoznak, műve eredményes nem lesz, állandósággal nem birhat. Az angol alkotmánynak nagy sikere részben ezen szempontok megszivlelésére vezethetők vissza. Mint a hogy egy igen illetékes biró, Macaulay,* mondja, az éppen ezen időkben keletkezett angol türelmi törvény ötletéből: »A törvényhozó eszményének azon egyéniség felel meg, a ki közép helyet foglal el az elmélet embere közt, ki csak általános elveket lát, és a gyakorlaté közt, kinek csak a tényleges viszonyok iránt van érzéke. A mult század végén és ezen század közepéig Európa gazdag volt oly törvényhozókban, kikben az elméleti elem volt a túlnyomó. Nekik számtalan alkotmányokat köszönhetünk, melyek rövid életüek voltak és kinos válságot idéztek fel maguk után. Az angol intézmények területén ellenkezőleg a gyakorlati irány majdnem túlzásokba csapott át. A mi parlamentünk kodifikatorai nem sokat törődtek a szimmetriával, de sokat a czélszerüséggel. Ha anomáliákat is találtak törvényeinkben, ezeket egyedül azért meg nem szüntették. A sérelmet csakis akkor orvosolták, ha az érezhető lett és az orvoslásban soha sem mentek tovább, mint a hogy a konkrét bajok megszüntetése igényelte.«

* History of England, III. kötet 87. lap.

Ha már most ezen szempontok alapján mérjük meg az említett két nagy reform értékét illetve szükségét, úgy kétségtelen, hogy azok a helyzet exigencziái által követelve nem voltak. Konstatálni kell mindenekelőtt, hogy a két intézmény körül sem a királyi széknek választás utjáni betöltése, sem az aranybulla sarkalatos jogosítványa nem járta le magát. Az ellenállási záradék nem idézett elő anarchiát. A nemzeti ellenállás nagy akcziói, melyek sikerültek, a koronávali egyezkedéssel értek véget. Az egyetlenegy, mely nem sikerült, a Zrinyi és Nádasdy-féle, pedig a korona szempontjából legkevésbbé volt megtámadható, miután az annak tartalmát mindenesetre emelte. A királyválasztási nagy elv nem csökkentette a korona hatalmát és tekintélyét. Mint már előbb többszörösen kimutattam, azok a hátrányok, a melyek a választásoknál másutt, úgy Lengyelországban mint a Németbirodalomban, az úgynevezett kapitulácziókban — a király elé terjesztett feltételekben, melyek megválasztásának az árát képezték — mutatkoztak, nálunk egyetlen egyszer sem fordultak elő. Másrészt még káros interregnumok sem következtek be. Mindegyik Habsburg-király még életében fiát megválasztatta és meg is koronáztatta. Ekként az uralkodás fonala egy pillanatra sem szakadt meg. Csodálatos módon ezen expediens még az örökös királyság behozatala után is felhasználtatott, a mennyiben V. Ferdinánd király szinte apja, első Ferencz életében 1830-ban mint ifjabb király meg is koronáztatott. Hogy pedig Erdélyben a választási elv milyen fényes sikereket ért el, minő hatalmas egyéniségeket emelt a fejedelmi székre, arról már szólottam. Ha ezen kérdést a mai felfogások és tapasztalatok szemüvegén keresztül tekintjük, akkor sem fogja senki sem komolyan állíthatni, hogy az államfői tisztség és méltóságnak választás általi betöltése az elmélet és gyakorlat által túl volna haladva. Két hatalmas állam, a franczia és észak-amerikai köztársaság államfejüket, az elnökséget, választás által töltik be. Hozzá mindegyik jóval jelentékenyebb jogkörrel rendelkezik, mint például az angol király. És hogy ezt a hatalmát mennyi öntudattal, és hozzá polgárias és puritán egyszerüséggel lehet betölteni, azt Amerikában Lincolnnak példája bizonyítja. Igaz,

hogy Francziaország viszonyait és helyzetét gyakran olyannak szokták feltüntetni, mely nem alkalmas politikai példánykép felállítására. Nem vonom kétségbe, de ezen beállapotok eredendő forrása nem a köztársasági formákra vezethető vissza. Folyományai azok a történeti folytonosság teljes megszakításának, melyet a franczia forradalom hozott létre. Ez képezi indokát, hogy Francziaország államélete nem tud nyugpontra vergődni, és a köztársasági kormányforma nem tud teljesen megszilárdulni. Bár az kétségtelen, hogy állandóbb jelleggel bir mint azon rendszerek, császárság és királyság, a hol az államfői méltóság betöltésére az örökletesség elve volt kimondva, és melyek közül náluk gyökeret egyik sem vert.

Az öröklés és választás közötti külömbség nem fedi azt a másik külömbséget sem, mely a monarchiát a köztársasaságtól elválasztja. Éppen úgy volt választott királyság, mint köztársaság örökségen nyugvó államfővel. Erre fel lehet például hozni a németalföldi köztársaságot, az orániai család örökös helytartóságával. Parlamentáris rendszernél az egész külömbség politikai jelentőséggel nem bir, mint a hogy Angliában ma már a politikai hatalom sulypontja nem a koronában, de a parlamentben van. Az igazi souverain ottan a többség mindenható vezére, mint a milyen Gladstone volt, de nem a koronázott angol király, kinek politikai hatalma éppen úgy a semmiségre van redukálva, mint a hogy az annak idejében a velenczei dogénál volt látható. Úgyannyira, hogy Anglia kormányzati rendszerét úgy lehetne jellemezni, hogy formailag királyság, de lényegében köztársaság.

Nem a gyakorlat által megállapított fogyatkozásai a magyar közjognak, nem azon törekvés, hogy a magyar alkotmányba egy nemesebb, egy szilárdabb eszme vitessék be, volt azon inditó ok, mely az uralkodóházat ezen fontos átalakítás követelésére ösztönözte. Hanem egyszerüen az, mert azt hitték, hogy a trónutódlásnak ezen mechanikai természetü meghonosítása meg fogja óvni azon kényelmetlenségtől, hogy bizonyos kötelezettségeket vállaljanak, melyeket betartani úgy sem fognak. Ez a czél tudvalevőleg nem érettett el, míg másrészt az is áll, hogy a mai felfogások szerint

az alkotmányos monarchiának az örökletesség elve felel leginkább meg. Azonban mindennek daczára azt sem lehet tagadásba venni, miszerint, a hogy a törvény megalkotva lett, valamint kétszáz éves gyakorlat azt megpecsételte, nem is tekinthető az teljes szakításnak a nemzet nagy hagyományaival. Már említém, hogy az 1687-iki törvény fentartotta a szabad választás elvét, mely később 1715-ben megerősíttetett, sőt még a pragmatika szankczióban is bizonyos esetben fenn van tartva.

De ezenkivül a koronázás, a hitlevél kiállítása, mely nem egyszer hosszas tárgyalásokat vont maga után, biztosította a nemzet számára azon jogot, érdekeinek épp oly hatásos védelmét eszközölni, mint a mi a választásban rejlik. Viszont azt sem kell felejteni, miszerint a koronázásnak nagy horderejü cselekvénye mindannyiszor közvetlenné tette az érintkezést a nemzeti élet talajával, melyből a korona erőt, a nemzet pedig biztosítékokat merít. Ez volt azon jelentős mozzanat, mely az érdemes Horváth Mihályt azon kijelentésre vitte, hogy a magyar királyság ily módon is megtartotta választási jellegét, mert feltételeket kötött.*

Igen tanuságos, hogy ugyanezen időben Angliában egészen ellenkező áramlattal találkozunk. 1684-ben kezdődött a Stuart-háznak és Anglia alkotmányának nagy válsága, melyről részben, midőn a megyékről szólottam, emlékeztem. A trónra II. Stuart Jakab, Angliának Lipótja lépett, hitbuzgó katholikus, egészen a jezsuiták kezében, hozzá telivér autokrata, a ki szintén lábbal akarta tiporni az alkotmányt. Ekkor történt az, mire már hivatkoztam, hogy minden alkotmányos tényező felmondta a szolgálatot. Parlament, biróságok, esküdtszék, helyhatóságok fetrengenek a meghunyászkodás és szolgalelküségben, mint a hogy Tacitus mondja:** »At Romae ruere in servitium consules, patres, equites« stb. És hozzá, nem mint nálunk, az idegen szoldateszka volt az, mely a hóhér szerepét játszotta, az angolok Percy, Kirke Tyrconnel töltötték be Kobb, Spankau Caraffa szerepét. És a mint elébb I. Károly

* Magyarország története, VII. kötet 128. lap.

** Annalisok, I. könyv 7. lap.

alatt, úgy most is ismét idegen hatalom jött Anglia segélyére, III. Orániai Vilmos, Hollandia helytartója személyében, ki hollandi sereggel tört be Angliába, saját ipja ellen, őt trónja és országától megfosztva.

Ezt a nagy történeti tényt, mely 1688-ban folyt le, nevezik az angolok a dicsőséges forradalomnak. Méltán annak is nevezhetik. Angliának példátlan boldogulása innentől kezdődik. — Ekkor történt az önkormányzat igazi nagy elveinek, melyet ők a magna chartába bele magyaráznak, megvalósulása. Ha a dolgot közelebbről szemügyre vesszük, azt fogjuk találni, hogy náluk azon két nagy elv érvényesült, melyet ugyanazon időben a magyar nemzet szegre akasztott, t. i. a királyválasztás és az ellenállási jognak gyakorlata. Ugyannyira, hogy nem lenne túlmerész még azon állítás sem, hogy, ha nálunk a XVIII. századnak részleges visszaesése nem is erre vezethető vissza, de Angliának nagy sikere bizonyára ezen elvek helyes alkalmazásának köszönhető.

A közjogi cselekvény ezen nagy horderejü intézkedésekben az angol parlament mindkét házának együttes határozatában jutott kifejezésre. Ennek megértésére tudni kell még a következőt. Midőn Jakab leveretése után elmenekült Angliából, a parlament mindkét háza összeült és ott közakarattal kimondották, hogy, miután II. Jakab a jezsuiták és más gonosz emberek tanácsára fel akarta forgatni az alkotmányt, megsértve annak törvényeit, hozzá még az országot hütlenül el is hagyta, a trónról lemondottnak tekintetik, és így annak megüresedése bekövetkezett. Ki kell emelni itten azon kézzelfogható valótlanságot, mely bizonyos jogi fikcziók szempontjából használtatott, hogy Jakabnak a tróntól való megfosztása a lemondás takarójával fedeztetett. Igen helyesen jegyzi meg a már többször említett nagy tekintélyü Hallam,* hogy ezen kifejezés mögött azon tétel foglaltatik, hogy a törvénysértő fejedelem jogát Anglia koronájához egyszerüen eljátszotta. Tehát az osztrák Lobkowitz és Schwarzenberg-féle elmélet, csakhogy fordítva, nem felülről lefelé, de alulról felfelé alkalmazva. Ezután történt, hogy Vilmos

* The Constitutional History of England, III. kötet 98. lap.

és neje, Mária, Jakab leánya, az uralkodásra meghivattak. Jakabnak volt ugyan fia, de ez a tróntól kizáratott. Nem őt, de az uralkodóháznak egy másik tagját ültették a fejedelmi székre. — Azon tény, hogy az uralkodó leány volt, külömbséget nem tett, mert Angliában a nő ágnak örökösödése előbb is fennállott, mint ez Tudor Mária és Erzsébet példájából eléggé ösmeretes. Az, a mi akkor Angliában történt, semmi más nem volt, mint a választási jognak azon alkalmazása, mely nálunk úgy az Árpádok, mint a Habsburgok alatt divatozott, hogy a nemzet az uralkodóház tagjaiból szabadon választotta királyait. Be kell ösmernünk, hogy ez egy isolált eset volt, mely többé nem is ismételtetett. De ha a magyar nemzeti politika ezen alkalmazása kivétel számba is jön, nem csökkenti annak jelentőségét, hogy az angol nemzet egy oly eljárásban keresett oltalmat, mely a magyar alkotmánynak állandó gyakorlata volt, és hogy ezen expediens be is vált. Valamint a későbbi fejlődés egyszerüen arra lyukad ki, a mit már felhoztam, hogy t. i. a nemzeti souverainitás az államfői jogkörnek tényleg a kabinetben való áthelyezése által az állami kormányzat egész vonalán érvényesült és a királyi hatalmat kisajátította. A dolognak resuméja az, hogy, míg az angolok az 1688-iki »glorious revolution« előtt abban alatta maradtak a magyar alkotmánynak, hogy nem a nemzetet, de a koronát tették az igazi souverainné. — Utána pedig túllőttek a czélon, a mennyiben a királyságból egy politikai fikcziót csináltak. A magyarnak pedig az volt az eszménye, hogy királya folytonos szerves összeköttetésben maradjon a nemzeti akarattal, hogy a nemzeti élet talajából állandóan uj erőt merítsen, de azután az uralomnak gyeplői az ő kezében legyenek összpontosítva. Igaz, hogy ezt a jogot a magyar királynak és nem az osztrák császárnak adták.

Ez azonban nem a magyar alkotmány, de az uralkodóház politikájának volt eredendő fogyatkozása. Éppen az a körülmény, hogy, a mikor az ember a korona jogairól és annak alkalmazásáról beszél, ez a mozzanat, mint a hogy a szeg a zsákból fejét minduntalan kiüti, tanusítja annak jelentőségét. Bármilyen kaleidoskopszerü változásokon megy

is századok folyamán a politikai helyzet keresztül, ezen mozzanat megkövesült állandósággal uralkodik felette. Az, a mit ezen nagy átalakulásnak genézisét illetőleg elmondtam, igazolja, hogy az angolok az önkényuralommal szemben azt a fegyvert használták, melyet a magyar alkotmány nem forradalmi, de törvényes cselekménynek minősített. Az angolok ezt a nagy elvet alkalmazták, habár utána nem is igtatták törvénybe. De fennáll az ma is, mint egy meg nem irott törvény, egyike azon számosoknak, melyek teljes érvényt és joghatályt képviselnek, habár az angol törvénytárba beiktatva nincsenek is. Éppen oly erő tulajdoníttatik neki, mint például azon másik meg nem irott törvénynek, hogy a kabinetnek le kellett köszönni, ha az alsóházban nincs többsége. Az ellenállás szent joga sarkköve a mi alkotmányuknak, irja Angliának egyik legnagyobb közjogi tekintélye, a hirneves kanczellár, lord Brougham. Ez képezi tulajdonképpen a mottóját nagy művének az angol alkotmányról, mely pedig Victoria királynőnek volt ajánlva. Hosszas indokolásának, mely a korona túlkapásait ecseteli, elég végszavaira utalni: »a miket elmondtam, bizonyítják, hogy a törvény maga nem elegendő biztosíték szabadságaink oltalmára; biztosíték csak *egy* van és ez az utolsó lehelletig ellenállani a jogtalan kényuralomnak.« *

Ezen nagy elvet nemcsak könyvekben, de a parlament keblében is hangoztatták. Még pedig Angliának egy másik nagy államférfia, és szónokai között a legeslegelső, hozzá oly alkalommal, mely szavainak kétszeres sulyt és tekintélyt ad. A szónok a lánglelkü idősebb Pitt, a nagy Chatham lord volt, az alkalom, midőn a mult században az amerikai gyarmatok az anyaállam ellen fellázadtak. Tudvalevőleg a mostani Egyesült Amerikai Államokat képező akkori angol gyarmatokat az angol miniszterium a bélyegadóval megrótta. Ez ellen, mint törvénytelen tény ellen, az amerikaiak fegyvert fogtak, mi azután később a teljes elszakadásra vezetett. — Ennek folytán ő következőleg nyilatkozott: »Úgy értesültem, lord urak, hogy Amerika ellenszegült. E feletti helyeslésemnek kivánok kifejezést adni. Ha három millió emberből annyira

* The British Constitution by Henry Lord *Brougham*, 251. lap.

kihalt a szabadság iránti érzék, hogy eltürik azt, miszerint rabszolgákká aljasíttassanak, akkor félő, hogy ez mindanynyiunkon megeshetik. Éppen azért én az ő részökre állok és felemelem gyenge szavam igazi ügyök mellett.« A történet igazolta felfogását.*

Nálunk azon törvényes intézkedés, hogy a meg nem szavazott ujonczot és közadót a tisztviselőnek behajtani nem szabad, lényegében az ellenállási jog passiv alakzatának elösmerése. A mi már most általában ezen jognak elvi oldalát illeti, arra nézve csak annyit kivánok felemlíteni, hogy egy állam ezen jogosítványnak mennyire adhat helyt intézményeiben, mindig kontrovers kérdés marad. Pro és contra számtalan érvet lehet felhozni. Magában Angliában egy egész irodalom támadt e felett, mely már a XVII. században oly tekintélyeket hivott sorompóba, mint Milton és Locke. Az egész kérdésnek lényege nem annyira az intézmények szerkezetében, jelesen nem abban, hogy az ellenszegülés a törvénytelen intézkedés ellen — nem kell elfelejteni, hogy csak erről van szó — törvényes oltalomban részesül, hanem inkább azon szellemben és felfogásban található, melyet egy nemzet közvéleménye az alkotmány nagy problemái iránt táplál.

Ma ugyanis, tekintve az államhatalom óriási erejét, melylyel szemben minden egyes egyén teljesen és tökéletesen védtelen, nagyobb veszély az emberiség fejlődésére, hogyha az emberek az önkény ellen nem reagálnak, mintha esetleg ezen visszahatás túlzásokra ragadtatja magát. Az utóbbi ellen, még ha egyes anarkista és nihilista üzelmek bele is keverednek, mindig van elég ellensuly a kormányzati apparatusban és a társadalomnak a nyugodt viszonyok iránti természetes hajlandóságában. De ha egy nemzet és társadalom oda fajul, hogy nem bir érzékkel a kormány hatalmi túlkapásai ellen, ha nincsen senki, a ki az önérzetes fellépés koczkázatát magára merné venni, akkor az ilyen nemzet és társadalom oly lejtőre jutott, melyen többé nincs megállapo-

* Lásd egyebek közt: A Book of Parliamentary Anecdotes by G. H. *Jennings*, 123. lap.

dás. A férfias jellem és jogérzet az igazaiért való harczi kedvet a meghunyászkodás és férfiatlan megadás váltják fel, a melyek egy nemzetet az önállóság magaslatáról a szolgaság mélységébe taszítják le.

Nem érdektelen, hogy az uralkodóház kénytelen volt még később is az ellenállási jognak intézményes erejével nemcsak megbarátkozni, hanem azt ismételten elösmerni. Ez Belgiumban történt. Belgium 1714-ben az utrechti és rastadti békekötések után osztrák uralom alá került, és ott is maradt, míg a győzelmes franczia forradalom 1794-ben azt elfoglalta. Belgiumnak jelentékeny szabadságai voltak. Ezek közé tartozott az ellenállási jog is. Ezt, mint a többi jogokat, a fejedelem mindannyiszor, midőn trónra lépett, megerősítette. Ez az úgynevezett joyeuse entrée, az örvendetes bevonulás alkalmából és czime alatt történt.* Az osztrák fejedelmek mindannyian megerősítették ezt. Mikor József császár alkotmányellenesen behozta reformjait, a belgák fellázadtak és az osztrákokat elüzték. A németalföldi rendek manifesztumokban ki is mondották, hogy a pactum subjectionis, az alattvalói kötelezettséget megállapító szerződés csakis addig érvényes, míg a fejedelem kötelezettségeit, melyeket vállalt, betartja. Ők tehát függetlenségüket visszanyerve, önállóan alakulnak.** József halála után Lipót jött, ő azzal kezdte, hogy egy emlékiratot küldött a belgáknak, mely minden ujságban meg is jelent; ebben teljesen megtagadta Józsefet és rendszerét, elösmerte, hogy a belgáknak igazuk van. Ő helyre is állította az alkotmányt egész integritásában, nemcsak ő, de fia, Ferencz császár az ellenállási jog érvényére meg is esküdött. Ki kell azt is emelni, hogy azon egész idő alatt, míg Belgium az osztrák uralom alatt volt, loyalisan és megbizhatóan viselte magát, soha ottan az uralkodóháznak a legkisebb kellemetlensége sem volt. Igaz, hogy József császár kivételével minden uralkodó az alkotmányt be is tartotta. A min fordul meg tulajdonképpen a dolog érdeme.

* *Wolf,* Oesterreich unter Maria Theresia, Joseph und Leopold. 284. lap.

** *Ranke,* Die deutschen Mächte und der Fürstenbund. 308. lap.

Visszatérve már most a történeti események fonalához, mely megállapíttatta velünk azon tényt, miszerint az egész harcz az aranybullának záradéka ellen semmi más nem volt, mint ürügy a régen táplált tervek megvalósítására, t. i. nálunk a dolgokat másképpen, az örököstartományok módjára berendezni, melynek szelét már abban is lehetett érezni, hogy a magyar ügyeket a Hofkriegsrathban referálták. Hasztalan volt a nemzet lemondása, alkotmányát nem volt képes megmenteni. Sőt ellenkezőleg. Ellenségei vérszemet kaptak, mert azt hitték, hogy most már szabadon dolgozhatnak. A török ki volt üzve, Erdély politikai és katonai ereje megsemmisítve, a nemzet erőtlen és megfélemlítve, most már lehet rizikó nélkül az annyiszor meghiusult merényletet megvalósitani. Lipót és miniszterei általában úgy vélekedtek, hogy az ország a fegyver jogánál fogva birtokoltatik, és azonkivül az örökös királyság behozatala az ország egész közjogi helyzetében lényeges átalakulást hozott létre. Teheti tehát az országgal, mi neki tetszik. Önkényesen kormányozhatja, feldarabolhatja, elajándékozhatja. Ennek a politikának formulázója, végrehajtója Kollonich volt, egy indigenatust nyert család ivadéka, ki előbb katona volt, azután papi pályára lépett, hol esztergomi érsekségig vitte. Úgy a magyar nemzet, mint a politikai és lelkiösmereti szabadság ellen kiolthatlan szenvedély égett lelkében, mely különösen megnyilatkozott azon nagyszabásu reform-tervezetben, melyet az egész ország és kormányzati szervezetének ujjáalakítása céljából kidolgozott. Kétségtelen, hogy ezen tervezetben Kollonich mint igen jelentékeny kormányzati és szervező tehetség ötlik szemeinkbe. Látja mindenütt a kormányzat bajait és kinövéseit, látja az összefüggést, mely a kormányzat különféle ágai között létezik, művében mindezen szempontok kifejezésre jutnak, még pedig korát megelőző felfogással. Büntető- és perjog, közigazgatás, adóreform, egyházi javadalmak rendezése, iskolák, egyetemek felállítása, telepítés, népesedési politika jelentkeznek munkálatában. Egyike a legnagyobb szerencsétlenségeknek, hogy mindezt nemcsak a magyarok nélkül, de a magyarok ellen, hozzá tisztán fejedelmi parancsszó alapján, akarta végrehajtani.

Nem habozom kimondani, hogy, ha ez az ember alkotmányos és nemzeti érzéssel birt volna, hogyha az országgyülésen ennek a nagy reformácziónak élére áll és azt keresztülviszi, méltán áldhatnók emlékét, míg így nagy része van abban, hogy a háboru ismét kitört a korona és nemzet közt, és végre is az ő politikájának csufos meghátrálásával végződött. Az országgyülés összehivásáról szó sem volt, a reform-tervezetet egy nagy, úgynevezett regnikoláris bizottság elé terjesztették, melyet Bécsben hivtak össze, és melyben számosan hivattak meg a magyar főrendek közül, hogy, mint magokat kifejezték, önkezükkel kovácsolják össze a békókat, melyekkel bilincsbe veretnek. Az ezen tanácskozásokban jelen voltak között például Károlyi Sándor élénken irja le a hatást, midőn Kollonich oktrojáló czélzataival előlépett. Első perczben siri csend és néma megütközés követte előadását, majd felállott a kalocsai érsek, Széchenyi Pál, hogy tiltakozzék az alkotmánysértés ellen, melyet azután magának Lipótnak is ismételt.

Az alkotmány teljes felforgatása legalább egyelőre fel lett függesztve, de két dolog nem maradt el, az adóknak további önkényes felemelése, valamint azon törekvés a magyarságtól, különösen a középnemességtől, földjét és birtokait elvenni.

Ezen műveletet szintén Kollonich eszelte ki és foganatosította. Ő, mint már említém, abból a felfogásból indult ki, hogy azon országrész, mely a császár által elfoglaltatott, az ő jogos tulajdona és felette korlátlanul rendelkezik. Hozzá azt a tételt is felállította, hogy azon tulajdonosok, kiknek birtoka elébb a török területen feküdt, visszaszerzett jószágukért váltságdíjat fizessenek és birtokigényüket minden körülmények közt igazolni tartoznak. Ezen eljárás keresztülvitelére a hirhedt neoacquistica commissio, ujszerzeményi bizottság lett felállitva, melyben egyetlen magyar ember sem ült és a melynek hatósága az egész országra és minden vitássá tett tulajdonjogi kérdésre kiterjedt: senki sem volt többé birtokát illetőleg biztosságban. A családok, sőt még a hiteles helyek levéltárai is a török pusztítás folytán tönkrementek és így a legnagyobb rész teljesen alapos igényét igazolni nem is volt

képes. Ha az okmányok meg is voltak, Bécsbe kellett utazni, ott utána járni, perelni, minden esetre váltságot fizetni. Ez nemcsak egyeseket, de testületeket is sujtott, így például a jászok és kunok el lettek zálogosítva a német lovagrendnek. A bármi czímen szabaddá lett birtok elment kótyavetyén vagy idegeneknek adományoztatott. Az 1687-iki országgyülés maga 100-nál több idegen családot behozott a főrendiházba. Éppen úgy mint Csehországban a fehérhegyi csata után, egy egészen uj anti-magyar arisztokracziát akartak teremteni. Természetesen, mint az események mutatták, még kevesebb szerencsével mint ottan. Azonkivül még egy hatalmas éket is ütöttek a nemzet testébe.

Akkoron 37,000 szerb család vándorolt be az országba, Csernovics Arsén patriarchájuk alatt. Ezek oda lettek telepítve a Duna és Tisza közé. Így Biharba, Váradra és Diószegre is eljutottak, a hol egy erősített tábort képeztek. Nagy kiváltságokkal lettek megajándékozva, mikért a Rákóczi-felkelés alkalmával, mint 1848-ban híven megszolgáltak.

Az ily módon teremtett helyzet a nemzet jogos sérelmeinek hű képét és összegezését adja. Széchenyi Pál, a már említett kalocsai érsek, buzgó királypárti ember, de ép oly jó hazafi. Deák Ferencz méltán mondotta róla, hogy áldassék emlékezete.

A mi annál megérdemeltebb, mert Deák Ferencz hires politikai axiomáját, mely a magyar nemzet jogi bölcseletét összegezi, t. i. hogy azon jogokat, melyeket tőlünk erő és hatalom elvesz, visszaszerezhetjük, de a mikről önként lemondunk, az örökre odaveszett, már egy alkalommal ő is hangoztatta.*

Ő tehát egy előterjesztésében, melyet Lipótnak tett, előadja, miszerint az országos közvélemény felpanaszolja, hogy a király szavát megszegte, nem tartotta meg hitlevelét, megsértette az egyház és világiaknak jogait, hivatalokat, méltóságokat, jószágokat idegeneknek adott, a kicsikart adók igen nagyok, a perek idegen birák által, idegen földön intéztetnek el, a fiscus a törvényt lábbal tapossa, a katonai kicsapongások sohasem orvosoltatnak, a tanácsosok fösvények és gőgö-

* *Horváth* Mihály, Magyarország története, VI. kötet 267. lap.

sek, a kamarai bizottságok nemcsak a magyar nemességet, de magát a nemzetet és törvényt kutyába sem veszik, a protestánsok jogai templomaik százainak elvételével sértetett meg, utálják a neoacquistica-bizottságot, a hű katholikus klérus is megsértetett, mert a javadalmak idegeneknek adattak, a szoldateszka a paplakokat és templomokat ólakká aljasította. Ha egy aulikus ember ily módon nyilatkozik, el lehet gondolni, hogy miképpen éreztek és gondolkoztak az emberek.

Mindenkinek vagyona és existencziája folyvást koczkára volt téve, a főpap és főnemes, ha nem akart a vérebek szerepére vállalkozni, ki volt a kegyvesztésnek, esetleg roszszabbnak téve, a középnemesség maga előtt látta a teljes anyagi romlást, a köznép a sulyos fogyasztási adókat nem birhatta meg, sok helyt sótalan kenyeret ettek, számtalan öngyilkossági eset történt. Az osztrák katonai parancsnokok egyik legellenszenvesebbike, a zordon, kegyetlen Bussy-Rabutin, ki Erdély élén állott, elösmeri az ország pusztulását.*

Az egész nemzetet elfogta a kétségbeesés, ez volt indoka annak, hogy a Rákóczi-felkelés nemcsak hogy megtörtént, de hogy oly sokáig tartotta magát Európa egyik legvitézebb és begyakoroltabb serege ellenében.

XXIV.

Foglalkoznom kell immár a nemzeti történetünk ezen egyik legragyogóbb és legszebb eseményével. Természetesen nem lehet feladatom annak megfelelő elbeszélését nyujtani. Valamint általában történetünk minden jelentős mozzanatának, úgy ennek is ösmeretét fel kell tételeznem. A mit elmondani kivánok, az a komprehenziv természetü összefüggésnek kivánalmaiból folyik. Kötelességemnek tartom, hogy e helyen kifejezzem köszönetemet Thaly Kálmán tisztelt barátomnak az ő egész életét oly nemesen és hasznosan betöltő mun-

* *Arneth*, Das Leben des Feldmarschalls Guido von Starhemberg. 182. lap.

kálkodásáért, a mely lehetővé tette, hogy ezen dicsőséges korszak a maga teljes valóságában és mivoltában álljon lelki szemeink előtt. Adjon Isten neki erőt, egészséget, hogy munkásságát mentől tovább sikeresen folytathassa; hogy összehordja azokat a termésköveket, melyekből a történeti igazság temploma felépül.

Ezt a kifejezést annyival inkább lehet használni, mert hiszen Rákóczi maga a ösmert munkáját az örök igazságnak ajánlotta, ennek kivánt szolgálni, ettől várta jutalmát, mit az élet neki nem nyujtott.

Nem tehetek róla, de ezen korszak általános jellemzésénél eszembe jutnak Schillernek fenséges szavai, melyeket Tell Vilmosának szájába ad és melyek minden szabadságharcznak apotheozisát képezik. Tell Vilmos így indokolja merész vállalkozását. Megkisérlem azt gyarló fordításban visszaadni:

»Ha a zsarnok ellen nincsen oltalom,
Ha zordon kénye elnyom untalan,
Derült szivvel, hatolj az égbe fel,
Szerzett jogaid megtalálod ott
Fényben áradva, mint a csillagok.
A természet ősi rendje ujból helyreáll,
Hisz csak ember, ki veled szembe száll
S ha minden kisérlet meghibázott is,
Egy megmarad: élesre fent vasad.«

Ha a magasztos érzelmek és a világszabadság nagy költőjét Tell Vilmos mythikus alakja egy mestermű irására lelkesítette, ha a nagy görög tragikus, Aischylos, a »Perzsák«-ban Hellasnak küzdelmét Xerxes ellen halhatatlan módon megörökítette, minő érzelmeket táplálhat a magyar ember történetének ezen részlete iránt, mely egy megható drámai költemény minden feltételét magában egyesíti.

Nem tudom, hogy politikai természetü elmélkedésekben minő szerepet játszhatnak költői szempontok és tekintetek. Magam részéről abban a nézetben vagyok, hogy, ha politikai kérdéseknél végre is mindenütt az emberiség nemesebb tulajdonainak kell érvényesülni és ha a költészet különösen arra van hivatva, hogy ezeket lelkes, szárnyaló szavakban megénekelve a késő nemzedék számára tündöklő példa gyanánt

oda állítsa, akkor egy történeti esemény vagy egyéniség legnagyobb magasztalását az képezi, ha az különösen erkölcsi tartalmánál fogva egy nemzeti eposnak tárgyát képezheti. Kevés történeti esemény és egyéniség van, mely azt oly mérvben megérdemli, mint éppen Rákóczi és szabadságharcza. Hatásának titka éppen ebben rejlik. Ez képezi indokát annak, hogy a XVII. század többi szabadságharczai közül az ő nevéhez fűződik a legtöbb varázs.

Mert ha az eposznak méltó tárgyát minden nagy és dicső küzdelem képezheti, mely szent czélokért folyik, ha a drámai hőstől megköveteljük, hogy ő ellenséges és túlerős hatalmakkal szálljon sikra, ha életében fény és árnynak, dicsőség és bukásnak gyors és czélzatos ütemben kell egymást követniök, ha a bukásban férfias és nemes magatartást kell tanusítania, úgy hogy mindez előidézze azt a mozzanatot, melyet Aristoteles katharsisnak nevez, a mit megtisztulásnak lehet fordítani és a mi a részvétet, a szánalmat a legnagyobb mértékben előidézi: akkor bizonyára Rákóczi a drámai hősnek minden kellékeivel bir.

Az ő egyénisége és az egész mozgalom hőskölteményszerü jellege és rithmusa, ez képezi az ő felkelésének különlegességeit, melynek folytán az egészen más benyomást tesz az emberre, mint akár Bocskay vagy Bethlen küzdelmei, melyekkel pedig ugyanegy ügyet akart szolgálni.

Még jobban feltünik ezen jelenség, ha az ő harczát, annak czélját és seregét összemérjük azokkal a harczokkal, czélok- és seregekkel, melyek az ő idejében működtek, az ő magasztos szereplésének nagy keretét képezik.

Azok a harczok, mint látni fogjuk, prózai, anyagi czélokért vivatnak, a seregek már a modern katonai technika korszakát nyitják meg, melyek a személyes vitézséget mind hátrább szorítják. Rákóczi és serege a lovagkor nemes vonásait tüntetik fel. A középkori romantika festői szinezésének egész pompája ömlik el az ő lelkesült, bár szervezetlen hadsorain. Még a zenének halhatatlan nemtője is hozzájárul a hatás fokozásához, a világ legszebb indulójának megteremtése, melyet, ki egyszer hallott, sohasem fog elfelejteni és mely a legfásultabb szivet is kész kitörő lelkesedésre ragadni.

Különösen pedig azért lehet ezen fenséges mozgalomról azt állítani, hogy a költészet csillaga alatt szülemlett, mert a magyar nép lelke volt az, mely benne megnyilatkozott.

Ezen a ponton az eszményiség és az élet realitásai érintkeznek egymással, mert ezen mozgalom sulyát éppen azon körülmény képezte, hogy a nemzet részvéte képezte annak hátterét.

Már a hajduságnak keletkezése is ily népies elemekre vezethető vissza, de ezen mozgalomban, ha lehet ezen ily osztályozást felállítanom, csak egy bizonyos lélektani kategória vett részt. Értem alatta, hogy a hajduság nem foglalta magában a magyar népet, még vidékenként sem a maga egészében, hanem az csak azon szilajabb, merészebb emberekből állott, kiket részint a szenvedett sérelem miatti bősz elkeseredés vagy kalandvágy vitt a zászlók alá. De már a Thököly-mozgalom alatt látjuk, hogy annak hullámverése mind szélesebb körökre terjed.

Az elnyomás, melyet e köröknek viselniök kell, a hazának szeretete kifejezésre jut egy nagyszabásu népköltészet alakulásában, melyben még idegen történetirók is, mint Sayous és Krones, igaz gyöngyöket találnak.

Ezen költemények egyike a következő sorokat tartalmazza:

»Kiontatom vérem apámért, anyámért,
Megöletem magam szép, gyürüs mátkámért,
Meghalok még ma, magyar nemzetemért.«

Ezen költemény kifejezi azon érzelmeket, melyek akkoron a magyar nép keblét hevítették, rámutat azon végczélra, melyet elérni törekedett, melyért azután fegyvert fogott. Mert habár kétséget nem szenved, hogy azon egyéniségek, a kik e mozgalom élén állottak, par excellence majdnem dynastikus állásu arisztokraták voltak, valamint hogy a politikai és katonai tisztikart és zömöt a nemesség képezte, továbbá, mint már említém, az egész felkelés annak, a mit feudalis jelleg és koloritnak neveznek, formáival birt, mégis a tömegnek részvéte képezi e mozgalom igazi jelentőségét. Teljes mértékben magamévá teszem Acsády Ignácz tisztelt bará-

tomnak nézetét, ki, midőn jeles munkájában, mely Lipót uralkodását és a Rákóczi-korszakot tárgyalja, a magyar népet tekinti a Rákóczi-féle szabadságharcz igazi hőse- és tényezőjének. A tömegek voltak azok, a melyeket a Kollonics-féle rendszer egész a végletekig vitt, a hazaszeretet volt azon rugó, mely őket fegyverre szólította, ez kerestette velök a megváltót, ki számukra az igéret földjét megszerezze.

A kezdetnél, a kitörésnél különösen feltünik az önkéntesség, az előrekészítés és tervszerüség teljes hiánya. A viszonyok, a helyzetnek parancsoló hatalma, az a körülmény, hogy a társadalom legalsó rétegeiben teljesen megérett az állapotok tarthatatlanságának érzete, az inditja meg a támadást.

A népnek hangulatát találóan jellemzi egy 1697-ben versekben irt krónika,* mely előadja, hogy szegény Magyarország mit gondoljon magában, mikor rajta regnál a németség. Elpanaszolja a sok mindenféle uj, terhes adót, az akczizát, a portiót, a kontribucziót, annak reparticzióját, mely ellen nincs orvosság, nincs rektifikáczió, melyet el kell türni, ha csak rebellisnek nem akar az ember tartatni. Szól a katonaság garázdálkodásáról, embertelenségeiről. Felsóhajt és kérdi, hogy hol van Mátyás király, hol az igazság; oda van az ország fényes napja, tündöklő csillaga, idegeneknek vagyunk a rabja stb. Minduntalan összeütközések támadnak, a merészebbek elmennek bujdosni, a hegyek, az erdők közé, tiz, husz emberből álló csapatokban járnak, ráütnek a labanczokra és német zsoldosokra és irtoztató bosszut állanak. Merészebb emberek, egy Kiss Albert, Tokaji, Szalontai nagyobbra vállalkoznak. Egy általános felkelést czéloznak, melynek terve titkos összejövetelükben megállapittatik. Egy kálvinista pap, Kabay, felesketi őket. A titok meg is őriztetik, jól csinálják dolgaikat Tokajipatak várát is beveszi. Az egész oly félelmetes méreteket ölt magára, hogy Savoyai Eugen egyik legjobb tábornokát, Vaudemont herczeget küldi ellenök. Ez nagy nehezen leveri őket és a várakat visszaveszi. Ekkor történik az, hogy Vaudemont kerékbetöréssel

* *Thaly* Kálmán, Adalék a Thököly és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, I. kötet 270. lap.

fenyegette Kabayt, ez nyugodtan Horatius ismeretes szavaival válaszolt: édes és dicsőséges dolog a hazáért meghalni. Mi a különben franczia származásu főtisztnek annyira megtetszett, hogy életben hagyta a derék papot.*

Ily viszonyok közt a talaj teljesen elő volt készítve a támadásra, csak vezérre és kedvező alkalomra volt szükség. A kedvező alkalmat a nagy spanyol örökösödési háboru megkezdése nyujtotta, melynek folytán az osztrák csapatok legnagyobb részt kitakarodtak az országból. Ezen örökösödési háboru tudvalevőleg azon családi összeköttetésből származott, melyről már előbb is szólottam, és mely Lipót, XIV. Lajos és a Habsburgok spanyol ága között létezett. Mint említettem, mindaketten sógorok voltak, spanyol herczegnőket birtak nőül s egyformán tartottak igényt a spanyol örökségre. Azok a lényeges külömbségek, mikre a két ember jellemét és családi politikáját illetőleg rámutattam, ezen versengésnél is megnyilatkoztak. Lipótnál egyszerüen családi politika volt az egész törekvésnek kutfeje. Két fia volt, József és Károly, két hitbizományt kellett tehát alkotni, a meglevő birodalomhoz még egy másikat hozzácsatolni, hogy ne csak az idősebb, de az ifjabb főherczeg számára is kijusson egy megfelelő uradalom.

Kétségtelen, hogy Lajost is ilynemü érdekek vezették. De Francziaország érdeke még hangosabban nyilatkozott. Ezen mozzanatot, melyről már elébb általánosságban szólottam, most konkrétebb alakban fejezhetem ki. Lajos ugyanis azt akarta, hogy azon két hatalmas nemzetet, mely egymást odáig pusztította, egy közös uralkodóház által állandó szövetségessé tegye. Bizonyára oly politikai tekintet volt ez, melytől a nagyszerüséget elvitatni nem lehet. Még fontosabb volt a közgazdasági indok. Francziaország ipara hatalmas lendületet vett. XIV. Lajos politikájának egyik vezéreszméje az volt, iparának számára minden más versenyző kizárásával a nem megvetendő spanyol piaczokat megszerezni. Általában az ő uralkodásának évei alatt uj irányzatok kezdenek szere-

* *Thaly* Kálmán, A Bercsényi-család története, II. kötet, hol ezen mozgalmak mesteri rajzát adja elő.

pelni a nemzetközi politikában. Láttuk már a harminczéves háboruban, hogy a vallási firma, mely alatt azon háboru vivatott, nem képes eltakarni a hatalmi érdekeket, melyek a politikai és háborus akcziók valódi rugóit alkotják. Az ő uralkodásának hosszu korszaka jelzi azon időpontot, midőn is ezen hatalmi érdekek sorozatába egy uj, addig nem szereplő tényező kezd behatolni azon említett hatványok közé. Annak, a mit politikai konstellácziónak szoktak nevezni, ezen uj és eddig ismeretlen tényező általi befolyásolása oly szerepet játszott az általános európai és közvetve hazánk történetében is, hogy nem lesz felesleges ezen mozzanatnak pár szót szentelni. Ez fogja megindokolni azon állításomat, miszerint azon nagy általános európai harcznak, mely Rákóczi küzdelmeinek külső keretét képezte, prózai jellege mennyire elüt az ő törekvései és egyénisége eszményi voltától. Más oldalról pedig bizonyos eseményeket, melyeket pedig fel kell említenem, nem lehet kellő módon megérteni, ažok benső rugóinak ösmerete nélkül.

Az anyagi érdekek mindinkább előtérbe nyomulnak és mindinkább igénybe veszik az államférfiak gondoskodását és a gondolkodók elméjét, körülbelül egy időben szülemlik meg az első elmélet a nemzeti vagyonosodás forrásairól és lép föl az első nagy államgazda miniszter, a hirneves Colbert, kinek nevét már említém. A merkantil iskola hirdeti urbi et orbi, hogy egy nemzet vagyona a rendelkezésére álló tőke és készpénz mennyiségében áll, ennek forrása a kereskedelem, mértéke a kedvező kereskedelmi mérleg, u. i. a kivitel túlsulya a behozatal felett.

Fődolog tehát egy ország gazdasági életében a külkereskedelem, az idegen piaczok és gyarmatok kizárólagos birtoka. Ezekre kell a figyelmet irányítani; gondozni, ápolni kell őket, mentől több portékát kell idegenben eladni, mentől több pénzt haza hozni. Mennél jobban fizet ezen tevékenység, mentől több arany-, vagy ezüst-érczpénz jön egy másik országból a saját nemzetének zsebébe, annál sikeresebb az anyagi fejlődés, annál helyesebb irányban mozog a kormány működése. Voltaire csak a merkantilista felfogásnak volt a szócsöve, midőn hires czikkében a haza fogalmáról, melyet a

nagy Encyclopédia számára irt, kimondja, hogy a kereskedelmi forgalomban, a mit egyik állam nyer, azt a másiknak vesztenie kell, hogy egyik országnak nagysága a másiknak romlása.

Ezeket a nézeteket Colbert öntötte először rendszeres és konkrét alakba. Az ő neve az, mely alatt ezen politika forgalomba hozatott. Ő tette ezeket a kormányzati tevékenység központjává. Francziaország iparát, kereskedelmét állami rendszabályokkal, segélylyel igen magas fokra emelte. Ő nyitja meg a hires reform-miniszterek, a Turgot, Necker, Pitt, Huskisson, nálunk Széchenyi Istvánok, sorozatát, kik tevékenységük sulypontját a nemzeti vagyon emelésére fektették. Utódjai voltak ezek neki, nem örökösei, mert tudvalevőleg az ő felfogásában sok volt a tévedés.

Smith Ádámnak kellett születnie, hogy a nemzetgazdaság egyedül egészséges alapjaira vezettessék vissza, hogy végre azon helyes elvek kihirdettessenek, a melyek az anyagi élet hatalmas vérkeringését szabályozzák.

Ezeket a törekvéseket méltán lehet a legmesszebb menő nemzeti önzés kifejezésének nevezni. Fontosságuk abban jelentkezik, hogy a legnagyobb mértékben hozzájárultak azon állami és nemzeti öntudatnak kifejtéséhez, mely a tizennyolczadik században mind határozottabban lép előtérbe, hogy azután a tizenkilenczedik század folyamán teljes diadalt üljön. Ezek a törekvések első sorban Anglia- és Hollandiában voltak mérvadók. Ha formailag nem is ment a dolog annyira, mint Colbert alatt Francziaországban, a hol az az erős kormányzati és központosító szellem, mely a franczia nemzetnek géniuszában feltalálható, minden törekvést hivatalos ténykedésre hegyez ki, de lényegileg annál erősebb nyilvánulásokat vont maga után. Hollandiában az anyagi érdekek ápolása régen átment a nemzet husába és vérébe. És ha ottan az anyagi érdekek hatása a kormányzati politikára nem is nyilatkozott oly élesen és szembetünőleg, mint a hogy ez az úgynevezett colbertismus alatt szokott értetni, azért sokkal mélyebb nyomokat hagyott a nemzet életében, jobban befolyásolta annak sorsát. A külömbség itten is a kormányzati és nemzeti akcziók közti eltérésekre vezethető

vissza. Eltérés, mely végelemzésében az utóbbinak túlsulyát jelenti.

Hollandia volt igazában azon állam, mely először teszi az anyagi érdekek istápolását egy öntudatos, habár nem szabatosan formulázott forgalmi és nemzetközi politika tárgyává. Hollandia példája más szempontból is érdekes. Ezen példa bizonyítéka annak a tapasztalati ténynek, a melyre már többször történt hivatkozás, hogy a nemzetek fejlődése és növekedése nincs egy határozott rendszerhez fűzve, és hogy a legképtelenebb intézmények teljes sikert aratnak, ha egy életrevaló nemzet által kezeltetnek. Németalföld gyakran lett Karthagóhoz hasonlítva. Mindkettő par excellence kereskedő állam volt. De míg Karthagó alkotmányáról egy oly illetékes biró, mint Aristoteles, igen kedvező módon nyilatkozik, addig Holland alkotmánya egy szekérhez volt hasonlítható, a melynek minden kereke fékkel és kerékkötővel volt ellátva. Mindenik fék és kerék más-más kocsis kezében volt, úgy hogy csodával volt határos, hogy ezen jármű nemhogy mozogni, de meg is állani volt képes. A természet rendje szerint ily viszonyok közt nem egyszer, de százszor izzé-porrá kellett volna törnie. Egy laza szövetség volt azon unió, mely 1579-ben Utrechtben II. Fülöp zsarnoksága ellen köttetett. A spanyol Németalföldnek hét tartománya: Holland, Zeeland, Geldern, Utrecht, Friesland, Overyssel, Gröningen, melyek mindenike egy svájczi kantonnak felelt meg, rázták le magukról a jármot és szövetséges viszonyban álló köztársasággá alakultak. A czél, mint a szankczió pragmatikánál, a védelem közössége volt. Ezen szövetség, mint tudvalevő, rendkivüli eredményeket ért el és azon időben az európai konczertnek egyik elsőrangu hegedüje lett.

Alkotmányában a közjogi szabatosságnak és politikai hatálynak majdnem minden alkatelemét nélkülözte.

Az egész szövetség nem állami, de nemzetközi alapon lett szervezve, úgy hogy a frigylevél 11-ik pontja értelmében idegen államok is lehettek annak tagjai. A szövetségben mindenik állam souverain jogokkal birt arra nézve, a mit közös ügy és akcziónak lehet nevezni. A határozatoknál teljes egyértelmüségre volt szükség, miután mindegyik állam birt a

vető jogával. Nekik is volt kvótájok, melynek egyik jellemző mozzanata az volt, hogy például Holland tartomány, mely a leggazdagabb volt, és melyről az egész köztársaságot is nevezték és 57 perczenttel járult a közös kiadásokhoz, a közös ügyek kezelésére nézve ugyanannyi befolyást gyakorolt, mint Overyssel, mely csak három perczentet fizetett.*

Pénz- és hadügy tudvalevőleg egymással elválaszthatatlan összeköttetésben vannak. Azon történeti, tapasztalati tény, hogy az államok politikai és katonai szervezete összhangzatosan fejlődik, itten ujabb megerősítést talált. A hadseregben is kifejezést nyert az egyes államok souverainitása. De jure mindegyik államnak meg volt a maga külön hadserege. Ezek nemcsak benszülöttekből állottak, de zsoldos hadakat is fogadtak.

Mikor Zrinyi Miklósról emlékeztem, szólottam azon kitünő skócziai csapatokról, melyek nálok szolgáltak. A hadsereg közjogi illetékessége kifejezésre jut annak esküjében. A katonának két esküt kellett letenni. Egyiket az illető tartomány, a másikat az egész unió alkotmányának megvédésére. Mihelyt egyik tartománynak csapatteste átment a másikba, például a zeelandi a frieslandiba, mindjárt esküt kellett tenni az illető tartománynyal szemben az engedelmességre. A polgári hatalom a fővezérlettel szemben a legszigorubb felügyeletet gyakorolta. A kormánytanács polgári biztosai mindig ott voltak a táborban, nélkülök semmi sem történhetett. Ezen kissé bonyolult gépezet nem akadályozta a győzelmes hadjáratok egész sorozatát.

A végrehajtó hatalom az egyes tartományokat képviselt kormánytanács kezeiben összpontosult. Ennek száma nem volt meghatározva, mindegyik tartomány annyi követet küldött, a mennyit akart. A liberum veto az egész vonalon teljes mértékben érvényesült, a határozathozatalhoz ezen tanácsban is egyértelmüség kellett. Ezen végrehajtó hatalomban a hadsereg feletti főparancsnokság a helytartó — Stathouder — kezeibe volt letéve. Ezen helytartóság, mint már említém,

* Heinrich v. *Treitschke*, Die vereinigte Republik der Niederlande. Historisch-politische Aufsätze, II. kötet 547. lap.

örökössé vált a Nassau-Orániai család birtokában. Örökös féltékenység tárgya a köztársasági párt részéről. Ennek folyománya volt hivatalos esküje, mely oly jellemző a köztársaság viszonyaira, hogy ide igtatom:

»Esküszöm, miszerint a németalföldi egyesült államoknak, a fő és alsó nemességnek, Holland és Friesland városi tanácsának, melyek mindösszevéve a köztársaság karait és rendeit képezik, hű és engedelmes szolgájuk leszek. Különösen gondom lesz arra, hogy a hadsereg és annak tisztikara az egész szövetség, valamint az egyes államok törvényeit tiszteletben tartsák.« *

A kormányzati szerkezet sajátszerüségét legjobban a külügyminisztérium vezetése jellemezte. Nem kell elfelejteni, hogy a jelenleg vázolt időszakban Hága, a köztársaság fővárosa, volt az európai diplomáczia központja. A köztársaság roppant pénzerejénél, kereskedelmi összeköttetéseinél, diplomácziája kiválósága és jól értesültségénél fogva, mely akkoron a velenczei követeket túlszárnyalta, odavitte, hogy minden nagy európai külpolitikai akczió fonalai ott egyesültek. Ezt tetőzte még a sajtónak szabadsága is, a minek folytán Európában, a mi csak tiltott munka volt, az mind a Németalföldön látott napvilágot. Így azután a kis köztársaság fővárosa egy nagy nemzetközi sajtóiroda szerepét játszotta, a közvéleményben a hangulatot előkészítve. Ily viszonyok közt igen nagy fontossággal bírt a külügyi hivatal szerkezete és hatásköre, melyet megfelelően kellett volna szervezni és a hatalom külső és belső kellékeivel felruházni. De éppen az ellenkezője történt. A külügyeket maga a tanács vezette. Tényleg azonban nem is az egész köztársaság, hanem csakis az egyik tartomány, Holland, jogtanácsosa, kit Rathspensionärnek neveztek, volt a külügyminiszter. Igaz, hogy mindig a köztársaság első politikai tehetségei töltötték be e helyet.

Fennállott azonban az az irányzat is, az egyes állásokat a családokban megörökíteni, így például a kormányzat jegyzőségét az utolsó száz éven át a Fajgel család tagjai vezették. Nem lehet tagadni, hogy a köztársaság erősen arisztokratikus

* *Bluntschli*, Staatswörterbuch. VII. kötet 149. lap.

szinezettel birt. A hatalom sulypontja körülbelől 2000 emberbe volt helyezve. Ennyiből állott a városok és tartományok befolyásos polgársága: a nagy jó uraimék és nemessége: a nemes uraimék, a kiket a köztársaság souverainjai gyanánt lehetett tekinteni.

Alkotmányának jellegét úgy is lehet meghatározni, hogy az Lengyelország volt kicsiben, vagyis a liberum veto alapján szerzett oligarchia. Azt a sajnos körülményt is fel kell említeni, hogy soha még egy országban sem csapott annyi ellentét össze egymással, mint ezen csodálatos mixtum compositumában a politikai opportunizmusnak. Központosítási törekvés és helyhatósági partikulárizmus, egyeduralmi irányzat és köztársasági szellem, demokráczia és arisztokráczia.

Kis tőke, nagy tőke, hazafiság, világpolgári szellem, tengeri és szárazföldi érdek minduntalan harczban vannak egymással. Hogy ezen érdekek harcza milyen sajátszerü tünetekben nyilatkozik, elég utalni azon körülményre, hogy azon hosszu élet-halálharczban, melyet a spanyolokkal folytattak, hollandi kereskedők látták el az ellenséget hadi készlettel.

A legerősebb harcz az Orániai ház és a köztársasági párt közt folyt. Ez nem egyszer véres katasztrófákat vont maga után. A köztársasági párt egyik vezére, Barneweldt, a vérpadon mult ki, később a Witt testvérpárt a felizgatott demagogia, mely a monarchiát akart, tépte darabokra. De míg Karthagót, a hajdankori hasonmást, Scipio legiói törték össze, míg a modern hasonmás, Lengyelország, a belső feloszlás martaléka lett, addig a kis Hollandia, az ő politikai és közjogi ellentmondásai és képtelenségei daczára, a duzzadó erőnek képét nyujtja. Olyannyira, hogy két világhatalommali mérkőzésben ő marad felül. Az indok abban van, a mi Karthagóban és Lengyelországban teljesen hiányzott, a politikai és erkölcsi tartalom, mely szervezetének minden fogyatkozásait pótolta. Azok az ellentétek, melyekről szólottam, soha sem mentek annyira, hogy a közérdek fölé emelkedjenek. Versenygettek bár egymással a pártok a túlsuly felett, de midőn kenyértörésre került a dolog, a salus reipublicae volt a mérvadó. Witt a béke, Orániai Vilmos a háboru poli-

tikájának volt a zászlóvivője. A harcz a két elv és ember között oly kétségbeesett volt, hogy a végletekig ment, de a mikor belátták, hogy a háboru kikerülhetlen, egyenlő megadással mentek neki annak, a mit Holland existencziája követelt.

Azon talaj, mely ilyen csodálatraméltó eseményeket idézett elő, a szabadságnak talaja volt. A kis Németalföldet par excellence a szabadság hazája gyanánt lehet tekinteni. Politikai, lelkiösmereti, közgazdasági, a szó és gondolat szabadsága, ezek voltak Hollandia aranykorának élő és termékeny forrásai.

A szabadság szeretete és éltető hatalma tették lehetővé, hogy ezen maroknyi nép inkább kész volt hazájának szent földjét a tenger martalékává tenni, megeresztve a védgátakat és zsilipeket, mintsem a gyülölt idegennek meghódolni A szabadság szeretete képesítette őt arra, hogy daczoljon az inkviziczió borzalmaival, hogy szembeszálljon Alba zsoldosaival, hogy sikerrel küzdjön meg egyrészt II. Fülöp, másrészt XIV. Lajos hirneves hadvezére, elébb Farnese és Spinola, később Villars, Luxembourg, Catinat, Vendome katonai fölényével.

Ezen mindenható érzés nevelte az Orániai családban a hősök és hazafiak egy oly sorozatát, melyhez hasonlót Karthagóban csakis a Barkidák tüntetnek fel. A nagy tengernagyokat, Piet Heint, Ruytert és Van Trompot, a kik hajóik árbóczaira feltüzve a *gueux* jelvényét, az utczaseprüt, diadallal járják be az Oceánt. Tudvalevő, hogy mikor a hollandok megkezdték a harczot II. Fülöp ellen, a spanyolok őket koldusoknak, *gueux*-knek nevezték. A hollandok elfogadták ezt és a gunynevet hivatalos elnevezéssé tették, mint a hogy ugyancsak Angliában a Tory elnevezéssel is történt. Az államférfiakat: a Witt testvérpárt, Olden Barneveldet, Heinsiust, a bölcsészeket: Spinozát, Hugo Grotiust, a hirneves egyetemeket, a szabad kutatás és vizsgálódás rettenthetlen bajnokait, magát az első szabadsajtót, mely védelmére kel az elnyomottnak, üldözve az önkényuralmat.

Ezt az államot támadta meg XIV. Lajos, és ezzel szemben huzta a rövidebbet. Az ellenállás lelkét Orániai Vilmos képviselte, az említett rendkivüli családnak legnagyobb

ivadéka. Ő volt az, ki, mint említém, az angol trónra jutott; ott is folytatta harczát XIV. Lajos ellen. Midőn a spanyol örökség megnyilt, keresztülvitte azt, hogy Hollandot és Angliát egyesíté, hogy sikra szálljanak a Bourbon uralkodóház európai túlsulya ellen. Ezen túlsuly végre is a két szövetséges állam gazdasági és kereskedelmi érdekeit halálos csapással fenyegette. Természetszerüleg folyt ebből a csatlakozás Ausztriához és Lipót örökségi igényeihez. A Habsburgház hagyományos szerencséje nyilatkozott ismét meg, hogy egy tisztán családi érdek, mint a spanyol hitbizomány megszerzése, párhuzamosan ment egy nagy európai szemponttal. Orániai Vilmos megcsinálta a nagy koalicziót Ausztria, Holland és Anglia között. Ő maga elhalálozott, de politikáját folytatta Angliában Marlborough, a nagy hadvezér, Savoyai Eugen fényes győzelmeinek társa. Hollandiában pedig Heinsius, a Rathspensionär, egy olyan Deák Ferencz-féle egyéniség. Mindkettővel még a Rákóczi-felkelés folyamában, mint a közvetítés eszközlői korona és nemzet között, találkozandunk. Ők ugyanis, mint látni fogjuk, mindent elkövettek, hogy a magyar nemzet kivánatai teljesüljenek. Kettős szempont vezette őket: egyrészt az, hogy Ausztria egész erővel vehessen részt a háboruban, de azután a protestántizmus, a lelkiösmereti és politikai szabadság kérdése, mely Magyarországon koczkára volt téve. De erről még majd később.

Ezen háboru adta meg tehát az alkalmat a kitörésre; a sérelmekhez még kényszerujonczozás is járult, a mennyiben hat-hat ezred gyalogost és lovast kellett kiállítani. A keserüség pohara megtelt és kicsordult, csak vezér kellett. Ezt a vezért Rákócziban vélte a felkelni készülő köznép feltalálni, ki, miután ártatlanul börtönre vettetett volna, onnan csodálatos módon Lengyelországba menekült. A már említett Kiss Albert és Esze Tamás, mindketten Rákóczi-jobbágyok, egy orosz papot és egy kis nemest, Bige Györgyöt, Lengyelországba küldték Rákóczit felkeresni. Rákóczi előbb csak zászlókat és kiáltványokat küldött, melyekkel Esze Tamás megkezdette a támadást, mely azonban elég szerencsétlenül végződött, a mennyiben Károlyi Sándor, szathmári főispán, a ki még akkor aulikus ember volt, a fegyelmezetlen

tömeget szétugrasztotta. De a nép nem csüggedett és nem tágított. Az emberek ismét összeverődtek, folytatták a munkát, hiva és várva szabadítójukat. Rákóczi felfogta hivatását, bejött az országba, nemcsak a maga, de családja és gyermekei existencziáját koczkára téve. A Beszkidek alján, mint maga irja, várta őt Esze Tamás és Kiss Albert, 200 gyalogossal és 50 lovassal. Ezen, a szerénynél is szerényebb erővel kezdte meg hazája felszabadításának nagy művét és szállott szembe a világ egyik leghatalmasabb potentatjával. Pár nap alatt ezerekre szaporodik hiveinek száma, de bizony csak olyan Falstaff-féle sereg, kanászok, borbélyok, gulyások, szabók voltak tisztjei, fegyverük bot, ásó, kasza, kapa, de ezen ügyefogyott csapat egy nagy eszméért küzdött és nagyot hajtott végre. A mozgalom hógörgeteg módjára nő, a mint a Tiszán átmennek, Debreczen város birája, Dobozy, Biharmegye alispánja, Buday alatt csatlakozik hozzájuk. Ebergényi huszárjai a Rajnától, a Deák Páléi Olaszországból ezer veszély közt haza sietnek. Megyék, városok, nemesség, a mágnások egy része mind követi keble Istenének szózatát. Mindannyian érzik azt, miszerint igazságos és szent az ügy, a melyért fegyvert fogtak. Készek arra, hogy ügyüket az európai közvélemény itélőszéke elé vigyék. Döntsön és legyen az biró az osztrák császár és közöttük.

Mint az előző eseteknél, mint a dicsőséges első fegyverfogásoknál Bethlen és Rákóczi György alatt, egy manifesztumban fejezték ki a nemzet sérelmeit, adják elő a tetemre hivás jogczimét. Ezen fenségesnek nevezhető nyilatkozvány Ráday Pál mesteri tollából származik. Intézve van a keresztény világ fejedelmei, köztársaságai, minden rangu és osztályu karaihoz és rendeihez. Rákóczi nevében intéztetik. Munkácsról van keltezve, 1703 junius 7. Recrudescunt diuturna inclytae gentis vulnera, megujulnak a dicsőséges magyar nemzetnek régi sebei. Így kezdődik a hirneves okirat, mely hasonló ékesszólással és logikai erővel adja elő a sérelmeket. Tiltakozva ellene, mintha lázongási viszketeg vagy fejedelmük elleni hűtlenség inditaná az ő és a nemzet lépteit. Isten és világ előtt tesznek bizonyságot arról, hogy nem önzés és hatalomvágytól indittatva ragadnak fegyvert, Istenbe

vetik reménységüket, az angyaloknak seregei fognak érettök küzdeni, és a gondviselés fogja végre is a sokat hányatott nemzet hajóját az előbbi boldogság révpartjához vezérelni.

Egyik siker a másikat éri, az egész felkelés közjogi és diplomácziai szankcziót kap. Összejön az országgyülés Szécsenyben, Rákóczi vezérlő fejedelemmé avattatik, kit, mint látni fogjuk, kénytelen az udvar elismerni, és a ki a nemzetközi paritás alapján alkudozik a római császárral és fenhéjázó minisztereivel.

Mint már emlékeztem, ennek az imponáló akcziónak hátterét folytonosan a népnek részvéte, lelkesedése képezte. Kezdetben a mozgalom határozottan szocziális jelleggel birt, mert, fájdalom, nagy volt az országban az ellentét a földesurak és a jobbágyság között. De a közös czél, a közérdek, legalább annyiban elsimította az ellentéteket, hogy ezek a közös működést nem akadályozták, habár teljes egyetértés és összhang, a mit a francziа »entente cordiale«-nak nevez, a szerencsés kimenetel nagy hátrányára, nem jött létre. A nemzetiség sem képezett akadályt. A felvidék derék rusznyák népe képezte Rákóczi leghivebb követőit. A kálvinista éppen úgy tódult a zászló alá, mint a nagyszombati jezsuita gimnázium lelkes tanulói. Hogy azután a kép a lehető legtarkább legyen, ezek egy krimiai tatárokból alakult csapattal együtt, egy franczískánus szerzetes, páter Andrássy Miklós, vezérlete alatt csaptak össze Heister és Rabutin zsoldosaival.*

Különösen ki kell emelni ezt az egyetértést, az összhangot a protestánsok és katholikusok között. Mert, daczára a kölcsönös elkeseredésnek és szomoru emlékeknek, valamint az érdekellentétnek, a melyek például a vitás templomok birtokának kérdéséből származtak, és daczára végre annak, hogy oly konkolyhintők, mint a császári emisszárius, Okolicsányi Pál, folytonosan zavarták a vizet, mégis sikerült a szécsenyi országgyülésen a különféle felekezetek közt egy modus vivendit találni, őket egy kalap alá fogni. Ezen egyetértés ötletéből verette Rákóczi azt az ösmeretes emlékérmet, hol t. i. a három egyház lelkészei a közös hazának oltára

* *Thaly* Kálmán, idézett munka, III. kötet 83. lap.

előtt állanak és annak tüzét ápolják, azon deák körirattal: »Concurrunt ut alant« és »Concordia religionum animata libertate«. »Egyesülnek, hogy táplálják az oltár tüzét,« és »a vallások egyetértése a szabadság által létesítve«.

A nép hűségesen és állhatatosan kitartott mellette. A kitartásnak, áldozatkészségnek, hősiességnek ritka példája az, hogy ezen sanyargatott, kipusztított nép éveken és éveken által türte és szenvedte a háboru minden nyomorát, mert Batu és Dsingiz khánok csordái nem pusztítottak irgalmatlanabbul, mint a kegyes, istentfélő császár hadai. Valamint azon másik tény, hogy az egész idő alatt a magyar sereg állaga alig maradt alól a 100,000 emberen.

Az áldozatkészség netovábbja nyilatkozott abban, hogy, midőn a magyar tábornokok azon különben helyes katonai felfogástól vezérelve, hogy azon vidékeket, melyeken az osztrák seregek elvonulnak, el kell pusztítani, hogy azok legkisebb élelmet se találjanak. A nyomorult nép ezt minden vonakodás nélkül teljesítette. Így történt ez például Debreczenben is, a hol az egész város lakossága, közel 20,000-en, apraja-nagyja a legszivszaggatóbb jelenetek közt hagyta oda házi tüzhelyét, mindenét, mert az ország érdeke úgy kivánta.

Foglalkoznom kell a felkelés vezéreivel is. Ha a magyar népet tekintettem ezen felkelés legfőbb tényezőjének, a nagy nemzeti eposz igazi hősének, ha szükségét éreztem annak, hogy megvizsgáljam, hogy mennyiben ütötte meg a kellő mértéket, hogy birt-e azon erkölcsi suly- és tartalommal, mely az állandó sikereknek jogczimét alkotja, úgy ezt különösen kell tennem a felkelés vezérlő egyéniségeit illetőleg is. Reájok nézve is meg kell állapítani a kérdést, hogy vajjon feladatuk magaslatán állottak-e, és megvolt-e bennök mindazon tulajdon, a mely az adott esetben a siker, a győzelemnek minden biztosítékát magában foglalja.

Az én gyermekkori emlékeimből maig is megmaradt fejemben az ösmert kurucz vers:

»Hej Rákóczi, Bercsényi,
Vitéz magyaroknak vezéri,
Nemzetünk hirszerzői
Fényes csillagai.«

Azonban, ha az ember ezen mozgalmat a maga egészében a kiindulásától egészen a végpontig veszi, akkor még a Károlyi Sándor nevét is oda kell csatolni, mert hiszen az utolsó felvonás tényleg az ő nevéhez füződik. Nem egy történetiró rólok, mint triumvirátusról beszél a történeti méltatásban, és a köztudatban tényleg egymástól elválaszthatlanok. Mindegyik birtokában volt azoknak a feltételeknek, melyek különösen abban a korszakban a magyar emberre hatnak és a befolyást megkönnyítik. Mindegyik délczeg és férfias külsővel birt és nagy társadalmi előnyökkel rendelkezett. Ha egyéniségük jellemzésénél a francziák által kedvelt epigrammatikus rövidséget akarjuk használni, Rákóczit a szív, Bercsényit az ész, Károlyit a józan itélőtehetség emberének kell tekintenünk.

Egy a magyar nemzet irányában éppenséggel nem barátságos érzelmekkel viseltető osztrák történetiró, Arneth,* Rákóczit is jellemzi. Ezen érzelmei folytán biztosra lehet venni, hogy a mi jót ir róla, az nincsen túlozva. Szerinte tehát daliás termetü ember volt, parancsoló és mégis megnyerő külsővel, határozott magyar jelleggel birt, egészen alkalmas tehát arra, hogy külsőségeket kedvelő honfitársait lebilincselje. Személyes bravurja meghódította katonáinak szivét, mint a hogy különösen fitogtatott vallásossága honfitársaiét. De élesebb megfigyelők ez által nem hagyták magukat tévutra vinni. Tartózkodó viseletében saját elégtelenségének kifejezését látták, valamint istenfélelmében szineskedést, ravaszságot, a mi nem is lehetett másként oly embernél, ki megszegte hűségeskűjét fejedelme iránt és hiu önzésből és nagyravágyásból országát bajba vitte. Oly ember, mint Savoyai Eugen, ki Rákóczit jól ösmerte, őt egy Tartuffenek, egy képmutatónak tekintette. Ezt a nézetet a hirneves hadvezér 1729-ben oly módon fejezte ki: »Ce n'est pas d'aujourd'hui que nous connaissons son hypocrisie, ses ruses; son esprit de révolte est vivement enraciné dans le profond de son coeur.«

Kivéve az első pontot, ennél elfogultabb és rosszaka-

* Prinz Eugen von Savoyen, I. kötet 227. lap.

ratubb birálatot történetiró aligha vetett papirra. Méltán lehet ezt állítani, mert a felhozott nézettel szemben oly kétségbevonhatlan tények és bizonyítékok léteznek, melyeket a történetirónak, kinek hivatása éppen az, hogy a biró tárgyilagosságát, az audiatur et altera parst képviselje, nem pedig a prókátor egyoldalu csürés-csavarását, ignorálni nem lehet, nem szabad. Miképpen lehet általában arról szólni, hogy Rákóczi esküjét megszegte, midőn éppen Lipót volt az, ki a nemzettel szemben ezen undok bünben leledzett. Az a viszony, a mely a nemzet és fejedelme között létezett, kétoldalu kötésen, a jogok és kötelességek kölcsönösségén nyugodott. — A királynak nemcsak jogai, de kötelességei vannak nemzetével szemben. Helyesen mondta Deák Ferencz, hogy töröltessék ki az alkotmányból a jogok és kötelességek közötti összhang- és folytonosságnak nagy elve, akkor nincs más alternativa, mint önkény vagy forradalom. És mindig azokra hull vissza a forradalom felelőssége, kik kötelezettségeiket a törvény iránt megszegték.

Ha Rákóczi gyermekségében és zsenge ifjuságában érzelmeinek eltitkolására volt kényszerítve, a felelősség ennél is Lipótot és lelketlen minisztereit illeti. Egész élete viszontagságainak közepette alig van mozzanat, mely több részvétet keltene fel iránta és utálatot és megvetést kinzói iránt, mint éppen azon évek, melyek során ezen vád keletkezhetett. Nem igen volt gyermek, a ki jobbszivü és nemesebb érzelmü volt, mint éppen ő. Egy olyan anya mellett, mint Zrinyi Ilona, miképpen lehetett volna is más természetü egyéniség. Hőslelkü anyja maga beszéli el, hogy, midőn Munkács várát ostromolták, a kis tizenkét éves Ferencz mint forgolódott a bástyákon, buzdítva, bátorítva a vitézeket. Tudvalevő, hogy Munkács vára a legférfiasabb védelem után, árulás folytán, Caraffa kezeibe került. Rákóczi innen Bécsbe vitetett Kollonich gyámsága alá. Elszakították anyjától, kit nem látott többé soha, el nővérétől, ki zárdába záratott. Fel van jegyezve, hogy, midőn tőle nem akart elválni, Kollonich a szegény fiut lábaival rugdosta el. Beadták a jezsuitákhoz Neuhausba. Mindazokat az érzelmeket, melyek más embernek keblét dagasztják, el kellett nyomnia. Neki nem volt szabad magát

Rákóczinak, magyarnak éreznie, nem volt szabad hazáját, szüleit szeretnie. Folytonosan kémekkel volt környezve, a mint később is Longueval gyalázatos árulása a börtönbe, majdnem a vérpadra juttatta. Csoda-e, ha ily körülmények közt eltitkolta érzelmeit, meggyőződéseit? Még ha el is kellene mindezért itélni, sulyosabb elbirálás alá esik az oly rendszer, a mely a tisztességes embereket alattomosokká tette.

Nem lehet tudni, hogy Savoyai Eugen minő tényekből vonta le következtetéseit. Minden valószinüség szerint azon tények őszinték voltak. Úgy látszik, hogy kezdetben maga Rákóczi is küzdeni akart végzete ellen, belátta azt, hogy, ha az országba jön, belekevertetik az ellenzékbe. Ajánlatot tett tehát, hogy elköltözik Magyarországból és kicseréli birtokait. Ez Bécsben vissza lett utasítva; természetesen azt hitték, olcsóbban is hozzájutnak és beszorítják a farkasverembe, mely is számára meg volt ásva. Ekkor jött a már hivatolt árulás, és neje segélyével a csodálatos menekvés Lengyelországba, a hol azután a földhöz ragadtak küldöttei elhozták számára a nemzet sohajait — mint a hogy ezt maga XIV. Lajosnak megirta vala — és haza hozták.

Rákóczit ennél a merész lépésnél és egész működésénél nem nagyravágyás, de a leglángolóbb honszeretet, a legfenköltebb ideálizmus vezette. Ezen magasztos érzés az, mely veres fonalként huzódik keresztül egész életén, minden ténye e mellett, ellene egy sem bizonyít. Vállalkozásánál ő mindent veszthetett, nem nyerhetett semmit. Nagyravágyásról lehet beszélni ez esetben egy hazátlan kalandornál, de nem nála, kinek 1.200,000 hold földje volt, ki a római szent birodalom herczegei közt foglalt helyet, és kinek neje és gyermeke az ellenség kezeiben voltak.

Nagyravágyás nem késztethet senkit arra, hogy 250 emberrel egy oly kétes kimenetelü harczot kezdjen meg. Jól tudta ő, hogy mit koczkáztat. Mielőtt elindult, megbeszélte a dolgot lengyel barátaival, kiknek pedig az óvatosság nem tartozott sajátságaik közé; senkisem merte közülök tanácsolni a vállalatot. Könnyek között bucsuzott el tőlük, midőn a legbizonytalanabb jövőnek neki ment, de kötelességének vélte teljesíteni hazája, azon mindenkitől elhagyott

nép iránt, melyet nevének varázsa összehozott, és a mely szabadulását tőle várta.

A háboruskodásnak hosszu tartama alatt folytonosan kisértés- és csábításnak volt kitéve. Ráküldték feleségét, nővérét, sőt Savoyai Eugen egy régi kedvesét is, a császár minisztere, Wratislaw, a legfényesebb igéreteket tette neki. Ő visszautasította, nem akart barátaitól, az ügytől elválni, nem akarta kardját addig hüvelyébe bocsátani, míg az alkotmány teljesen biztosítva nincs. Az alkotmánynak integritása volt a küzdelemnek ára és végczélja.

Egy éles megfigyelő, a franczia Duc de Saint-Simon, kinek emlékiratai oly érdekes világot vetnek az akkori franczia viszonyokra, foglalkozik Rákóczival, ki tudvalevőleg sokáig tartózkodott Francziaországban. Az elkényeztetett főnemes, ki XIV. Lajos udvarának fénye- és előkelőségéhez volt szokva, és a ki e szerint az emberek megitélésénél, különösen ezen szempontokból, elég szigoru mértéket alkalmazott, beösmeri, miszerint Rákóczi előkelő jelenség volt és parancsoló tekintettel és fellépéssel birt. Úgy irja le, mint becsületes, igazmondó, rendkivül bátor és a mellett istenfélő és jóságos embert, kiemeli szerénységét, minden követeléstől ment magaviseletét, a mely mindenkire a legkedvezőbb benyomást tette. De mind a mellett jelentéktelen embernek tartotta, úgy hogy meg nem tudta érteni, hogy oly nagy szerepet tudott légyen játszani.

Ez az itélet Rákóczi személyes minősítvénye- és tulajdonainak kérdéséhez vezet, melyekre vonatkozólag a dolgok következőképpen állanak. Az mindenesetre tény, hogy Rákóczi azzal az igen lényeges tulajdonsággal birt, hogy tudott az emberekre hatni, őket befolyásolni, magával ragadni. Az ő működése megczáfolja azt az ösmeretes latin közmondást: »nemo propheta in patria«. Ő tényleg próféta volt nemzetének közepette. Azt vezette, annak ragaszkodását, hűségét a legnagyobb mértékben felköltve. Míg más nagy emberek igen gyakran és méltán panaszkodtak a felett, hogy nemzetök nem értette és méltatta őket, Rákóczi nem győzi eléggé magasztalni a pórnép, a nemesség és katonaság hozzá való ragaszkodását.

Maga elbeszéli, hogy a nagyszombati csatában, midőn annak válságos pillanata elérkezett és ő előre akart vágtatni, hogy a megbomlott csapatok élére álljon, tisztjei, katonái kantárszárába kaptak, nehogy életét koczkára tegye. A ki tudja azt, hogy a magyar katona mennyit ad a személyes vitézségre, és arra, hogy a veszély pillanatában parancsnoka együtt legyen vele, meg fogja érteni, hogy ezen sajátszerü eljárásban mennyi odaadás, mondhatni istenítés, volt. Mikor bejött az országba, úgy fogadták mint a Messiást, a jólelkü, emberséges rusznyákok térdre borulva terjesztették ki feléje áldó kezeiket; egy esetben, midőn holt hirét költötték, a hegyek, a völgyek visszhangoztak a sokaság jajveszékelésétől. Azon egész idő alatt, míg az ügyek élén állott, tekintélye, befolyása soha sem csökkent. Akármennyire vetélkedtek is egymás közt emberei, neki magának ellenzékkel, pártoskodással soha sem volt baja. Számosan követték őt bujdosásában, Bercsényi, Forgách, Esterházy, Máriássy, Vay Ádám, Jávorka, Pápay, Krucsay, Librik, Mikes Kelemen, vele együtt bujdokoltak. Éppen a hű Mikes Kelemen meg is mondja indokát, mert hát »nagyon szerették a fejedelmet«. Már maga az a körülmény, hogy Bercsényi, a ki tulajdonképpen senkivel sem tudott kijönni, olyan eszményi ragaszkodást tanusított iránta, egyéniségének vonzerejét erősen kidomborítja. De nemcsak vonzerőt gyakorolt, hanem határozottan tudott az emberekkel bánni, őket felfogásának megnyerni, nem hatalmi nyomással, hanem rábeszélésével, modorának, fellépésének elbüvölő hatásával. Imént említettem azt az egyetértést, mely a széchenyi gyülésen katholikusok és protestánsok között létrejött. Ez az ő tapintatosságának, savoir faire-jének volt eredménye. Maga elbeszéli, hogy miképpen járt el. Vármegyénként hivta össze az érdekelteket és úgy beszélt lelkükre, míg a dolog végre sikerült. Az ilyen hatások előidézéséhez nem közönséges lelki és jellembeli tulajdonságok kivántatnak. Rákóczi emlékiratai hangos tanuságot tesznek értelmessége, itélőtehetsége helyességéről. A mit ő ottan mond a magyar alkotmány fontos mozzanatairól, a miképpen jellemzi a különféle országos rendeket és egyéneket, a milyen felfogást tanusít kormányzati, katonai, közgaz-

dasági kérdéseket illetőleg, azok nem közönséges képességekre vallanak. Tudott dolgozni, azt a nagy munkát, mely ezen nagy akczió vezetésénél reá háramlott, elvégezte buzgón és pontosan. Béketürését, kitartását soha egy perczre sem vesztette el. Mikor körülötte az embereket elfogta a csüggedés, midőn nem egy árulással találkozott, ő fogytig nem tágított, nem adta be a derekát, reménykedve a remény ellen és levonva tettének minden következéseit. Egész eljárását a gondolkozás fenköltsége, a lélek nemessége vezérelte. Tudvalevőleg buzgó katholikus volt; midőn arról volt szó, hogy szépanyja, Lorántffy Zsuzsanna alapítványait katholikus czélokra fordítsa, azzal válaszolt, hogy nem teheti, mert annak átkát magára vonná. Erre egyik katholikus pap azzal biztatta, hogy az egyház felmenti az átok következményei alól. Ő mindennek daczára nem engedett, ilyféle reservatio mentalis távol állott tőle.

Soha fejedelem hatalmát nemesebben, méltóbban nem gyakorolta. A mint bukása után egy szemrehányó szót ajkain ki nem ejtett, úgy uralkodása alatt meg nem sértett és nem büntetett meg senkit. Soha eszébe nem jutott azt a sok bántalmat és sérelmet, melyet ő és családja szenvedett, megtorolni. Egyaránt tisztelte úgy a nemzet, mint minden egyes polgár jogait. Ajtaja nyitva gazdag úgy mint a koldus előtt. Az ország vagyonából egy fillér sem kellett neki, rengeteg vagyonát a haza oltárára áldozta. A lengyel királyságot éppen úgy elutasította magától, mint ügyének bukása után az amnesztiát.

Teljes mértékben lehet rá alkalmazni a franczia közmondást: »il avait les défauts de ses qualités«. Saját jó tulajdonainak hibáiban leledzett. Szivének olvadékonysága vitte arra, hogy nem tudott nemet mondani, az önbizalom hiánya tette azt, hogy engedett és mások tanácsára hallgatott, még akkor is, mikor neki volt igaza.

Még katonai dolgokban, a hol parancsolni kellett volna, a rábeszélésekre adta magát, és ha az nem sikerült, ő engedett. Így a gyászos trencséni csatavesztésnél is, hol jobb meggyőződése ellen rá hagyta magát beszélni az ütközetre, egy valóságos parlamentáris tárgyalás után szavaztatta le magát

alvezéreivel. Számtalan példát lehetne felhozni, melyek nemes szivét, egyenes lelkét, jó indulatját, méltányos, ildomos eljárását a legkedvezőbb világításba helyezik. Igaz, hogy arra, hogy a reá tornyosuló akadályokkal meg tudjon küzdeni, hogy kortársainál maradjak, egy XII. Károly katonai lángeszére vagy Péter czár vas jellemére, irgalmatlan lelkületére lett volna szüksége. Az nem volt, de volt oly ideális egyéniség, ki a jobb érzésü emberek rokonszenvét a legnagyobb mértékben tudja felkölteni.

A magyar nemzet emlékeinek egyik legbecsesebb mozzanatát képezi az, hogy történetének egyik legkimagaslóbb alakja, egy chevalier sans peur et sans reproche, a félelem és gáncs nélküli lovag volt. Ha a nemzet ügye önmagában nem lett volna tiszta és igaz ügy, Rákóczinak személyisége azzá tette. Épen úgy, mint későbbi nagy utódja, Kossuth, a nemzeti megváltók dicsőséges sorozatában az elsők között áll. Ha Rákóczinak arczképe és hasonmása az emberiség szelidebb tulajdonait tükrözi vissza, ha borongó bánat és méla bu ül nemes vonásain, Bercsényi festői alakja és megjelenése ridegebb, zordonabb benyomást tesz. Kemény, hajhatatlan vonásai, mintha érczből lennének öntve, sasszerü arczél, szilaj tüz a szemekben, az egész ember kihivó daczot, nemcsak férfias büszkeséget, hanem fenhéjázó gőgöt lehel minden porusából. A Bercsényiek kalandokra vágyó, tüzes vére minduntalan vulkanikus kitörésre készen összpontosult az idegen hatalom elleni gyülöletben. — Ha az Ilias Achilles haragjával kezdődik, úgy a Rákóczi-szabadságharcz nagy eposzát méltán lehetne Bercsényi gyülöletéből származtatni. Ennek a szabadságharcznak kezdeményezője, éltető lelke, szellemi vezetője tényleg ő volt. Becsületesen szolgálta Lipót királyt, de a szomoru tapasztalatok megtanították arra, hogy minő áthidalhatlan ür létezik az osztrák politika és a magyar államiság közt. Ő volt az, ki Rákócziban, ha nem is felköltötte, de megerősítette hivatásának öntudatát. Ő volt az, ki Lengyelországban a tervet kifőzte és lehetőleg elkészítette. Az egész felkelés alatt Rákóczinak mondhatni alter egoja, mindenesetre első ember volt utána. Megosztották ketten a felkelés minden dicsőségét és vereségét; és a mint mellette volt fejedel-

ének, mikor hatalmának tetőpontján állott, éppen úgy együtt ették Rodostóban a számüzetés keserü kenyerét. És ezt a hűséget és kitartást nem lehet eléggé méltányolni és dicsérni. Nemcsak önmagában véve, mert hiszen a szavának állás, a megbizhatóság és következetesség a legbecsesebb tulajdonok közé tartozik, hanem azért is, mert az egész idő alatt ő éppen úgy mint Rákóczi, temérdek kisértésnek és csábításnak volt kitéve. De ő, éppen úgy mint a fejedelem, sohasem ingadozott, sohasem tétovázott, megállotta helyét emberül végeslenvégig.

Igen nagy műveltségü és eszü ember volt, annak a korszaknak legeszesebb embere, az irásnak és szónak egyaránt mestere, hozzá elsőrangu politikai tehetség. Magánlevelei és hivatalos iratai telvék erős gondolatokkal, ragyogó szellemmel, élczczel és szójátékokkal. Oly kitünő szónok volt, hogy minden viszonyok közt magával ragadta hallgatóit. A mint megkapó latin szónoklatával megrikatta a diplomatákat, úgy beszélte rá az országgyülést, úgy fogtak szavának hallatára fegyvert a népek ezrei. Azt a helyzetet, mely hazánk és Ausztria közt fennáll, oly módon jellemezte, mely ma is becsületére válnék bármilyen politikai tehetségnek. Azt mondta, hogy a viszony de facto olyan, mint Anglia és Irland között, pedig úgy kellene lenni, mint Anglia és Skóczia között. Az egész nagy kontroverzia a reál- és perszonálunió, a paritás és alárendeltség között, ebben találóan és érthetően jut kifejezésre.

Egy másik igen helyes meghatározása, a mely az osztrák fejedelmi hatalom természetére vonatkozik, mely országait magántulajdonnak, az alattvalót jobbágyfélének — még a leibeigen kifejezést is használja — tekinti. Mikor a szécsényi országgyülés összejött és szükség volt arra, hogy annak közjogi és politikai jellegét meghatározzák, általában az egész kormányzati szervezetet megállapitsák, Bercsényi felállott és egy nagyszabásu expozéban kifejtette nézetét, mely egyértelmüleg elfogadtatott és tényleg az egész idő alatt fenn is állott. Nemcsak a szavaknak, de a cselekvésnek is embere volt, erélylyel és vas akarattal szervezte a politikai és katonai akcziót. Midőn azonban az erők czélszerü hasz-

nálatáról volt szó, ott nem állott feladata magaslatán. Minden volt, csak hadvezér nem. Maga tisztelt barátom, Thaly Kálmán monumentális, művében, melyet neki és családja történetének emelt, beösmeri, hogy haditerveinek kivitelét másokra kellett biznia, Bottyán, Ebeczky, Ocskayra. Tulajdonképpen katonai természettel és érzékkel sem birt. Ezen állításomat úgy értem, hogy azon képességek iránt, melyek a harczost igazán katonává teszik, fegyelem, rend, pontosság, az apró részletek iránt érzékkel nem birt. Azon nagy követelménynek, hogy a rögtönzött magyar sereg ezen képességeket megszerezze, inkább ellene dolgozott. Rákóczinak egyik tábornoka, Forgách, belátta annak szükségét, hogy az osztrák sereg megfelelő intézkedéseit a kurucz csapatoknál is meghonosítsák. Bercsényi a fejedelemhez irott egyik levelében tiltakozik ez ellen. Ez nem való a magyar embernek, nem szereti a kapuszint, megunja, mire megszokja.*

Politikai sikeres működését tönkretette megférhetlen természete. Azzal birt, a mit a német Rechthabereinak nevez, mindig az övé volt az utolsó szó, nem türt semmi ellentmondást és miután mindezt kihivó guny-, éles visszavágással és leteperéssel csinálta, el lehet gondolni, hogy mennyi ellenséget szerzett magának és, fájdalom, az ügynek. Rákóczi sajnálattal emliti föl, hogy egyetlenegy barátja sem volt rajta kivül.

Imént említettem a szabadságharcz közjogi és politikai szervezetét, mely tényleg a Bercsényi műve. Pár szóval akarom ezt itten ösmertetni. Nemcsak azért, mert az ő egyénisége és az egész küzdelem megösmerésének egyik alkateleme, de azért is, mert benne nem egy érdekes politikai probléma jut kifejezésre és találja megoldását.

Ennek a szécsényi országgyülésnek kiugró pontját azon iszonyu kudarcz képezi, melyet I. Lipót és politikája vallott. Az örökös királyság behozatala után meg volt győződve arról, hogy országgyülést nem kell többé tartania és hogy nélküle uralkodhatik. Midőn azonban a felkelés terjedt és a kapcza szorult, kész volt magát megalázni és azt össze is hivni. De a nemzet erről mit sem akart tudni, az ő ország-

* *Thaly* Kálmán, idézett munka, III. kötet 192. lap.

gyülésére nem akart követet küldeni. Ily módon tehát Rákóczi hivta össze azt Szécsényben, azzal a helyes közjogi érzéssel és politikai tapintattal, melylyel nála találkozunk. Ő nem érezte magát hivatva országgyülést összehivni, mert ez a koronás király felségjoga, a gyülés hivatalos neve: a szabadságukért fegyverben álló magyar rendek tábori gyülése.

Eléggé jellemzi a helyzetet, hogy ezen a rebellis gyülekezeten magának a császárnak biztosai is jelen voltak. Az egész tárgyalás szabad térségen, sátrak alatt, óriási részvét és megható szertartás mellett tartatott. Kezdődött isteni tisztelettel, a katholikusok részéről a Veni sancte, a protestánsok részéről »Jövel szentlélek« ünnepsége mellett. Jelen volt az érdemes, lelkes egri püspök, Telekessy, azután a munkácsi görög katholikus és négy czimzetes püspök, a nagyszombati, váczi, kassai káptalan, a pálos, jezsuita, premontrei és ferenczrendiek küldöttei, a grófok közül Bercsényi, Forgách Simon, Esterházy Antal, Dániel és István, Barkóczy Ferencz, Csáky István és Mihály, Szentiványi László, a szepesi kamara elnöke, a bárókból Klobusiczky Ferencz, Petróczy István, Balassa Ádám, Andrássy Miklós, Mátyás István Ferencz, Hellenbach Gottfried, Schmidegg Dániel, Zay Lőrincz és Endre, Perényi Farkas, Imre és János, Révay Ferencz és Mihály, Sennyei Pongrácz, Vécsey Sándor, Cziráky Antal. Azután 25 vármegye, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars, Turócz, Zólyom, Liptó, Nógrád, Kis-Hont, Nagy-Hont, Heves, Szabolcs, Borsod, Gömör, Torna-Abauj, Zemplén, Sáros, Szepes, Ung, Bereg, Szathmár, Ugocsa, Kraszna, Bihar, Máramaros és Zaránd az erdélyi országgyülésre utasítva. Azonkivül a felvidéki bánya- és szabad királyi városok.

Említettem már, hogy ezen a gyülésen történt Bercsényinek expozéja, mely egyhangulag elfogadtatott és mely a felkelésnek közjogi alakulását jelentette. Ennek lényege az volt, hogy habár a szécsényi gyülekezet kétségtelenül az országot és annak akaratát képviselé, mégis alakilag országgyülésnek nem tekinthető, mert nem koronás király hivta egybe és a törvényes főméltóságok, primás, nádorispán nincsenek jelen. Ily módon tehát leghelyesebb, ha lengyel mintára járnak el, magokat konfederácziónak, szövetkezett rendeknek

tekintik, melynek feje Rákóczi, kit is vezérlő fejedelemnek megválasztanak. Ez el is fogadtatott és ez képezte az egész idő alatt a felkelésnek hivatalos jellegét. A megjegyzés, a mit erre a mozzanatra tenni akarok, egyszerüen az, hogy azon körülmény, hogy nálunk lengyel mintára konfederáczió képeztetett, egyáltalában nem erőtleníti azon tételt, melyet az előbbi fejezetben felállítottam, mikor Magyar- és Lengyelország alkotmánya közt párhuzamot vontam, hogy t. i. nálunk nem volt kedvező talaj a konfederácziók számára, melyek részben Lengyelország romlását előidézték. A mint egy fecske nem csinál nyarat, úgy *egy* szövetségi tény még nem alkot rendszert. Lengyelországnak az volt a szerencsétlensége, hogy oly eszközt, a mely a végszükségnek, a forradalomnak fegyvere szokott lenni, állandósította és normális időkben is operált vele, ez által az anarchiát szervezte, törvényesítette. Magyarország ezt az eszközt nem állandósította és éppen úgy, a mint Anglia például azért, mert, mikor, a Stuartokat detronizálta, parlamentjéből conventet is csinált, még nem lépett a franczia conventek lejtőire, úgy a mi eleink is élesen szét tudták választani a rendes és rendkivüli idők által megszabott követelményt.

Az egészséges magyar politikai felfogás és észjárás itt is, mint más alkalommal, a szegnek fejére talált.

Ha Rákóczi és Bercsényi nevei a szabadságharcz kezdetét és délpontját jelzik, annak hanyatlása és befejezése Károlyi Sándor személyiségéhez füződik. Az ő feladata volt a likvidáczió, ha nem is a csőd és fizetésképtelenség bejelentése, de egy neme a felszámolás-, kiegyezés- és megalkuvásnak. A maga helyén méltatni fogom eljárásának helyességét. Itten csak egyénisége és működésének természetét kivánom ecsetelni. Az ő magatartása, éppen úgy mint Bercsényié és mások annyiaké, bizonyítja azon tapasztalati tényt, hogy a tőrülmetszett osztrák politikusok még akkor sem voltak a magyar urakkal megelégedve, ha azok loyalitás dolgában a végletekig mentek. Tudvalevőleg Rákóczi első csapatját ő verte széjjel és midőn felment Bécsbe jelentést tenni és engedékenységet ajánlani, merev visszautasítással találkozott. Mint Bocskay, rájött arra, hogy a nemzet szép szerével nem fog

boldogulni és nincs más mód, mint az ultima ratio használata. Ily módon csatlakozott a nemzeti ügyhöz és hozta annak szolgálatába kiváló tulajdonságát, az egészséges ítélőtehetséget, melynek értékét illetőleg egy osztrák hadügyminiszter nézetére hivatkozhatom. Ez volt azon egyetlenegy eset, midőn felfogásával egyetértettem.

Egy vitában ugyanis, mely a delegáczió hadügyi albizottságában közöttem és az akkori hadügyminiszter, gróf Bylandt között folyt, ez oly módon határozta meg a stratégiát, hogy az semmi más, mint az egészséges jószan észnek a hadiműveletekre való alkalmazása. Ezen mondásnak az igazságát az egész hadtörténelem bizonyítja, de különösen bizonyítja Károlyi Sándor esete, ki, a nélkül hogy valaha szolgált volna, ezen kiváló tulajdonsága által jeles hadvezérré vált. A kurucz hadjárat többrendbeli sikeres hadműveletei az ő nevéhez fűződnek, így Rabatta tábornok széjjelveretése, így egy másiknak, Ricsánnak à la Roth és Philippovich körülzárolása és kapitulácziója, Érsekujvárnak igen nehéz viszonyok közti élelmezése. A kurucz stratégia egyik legsikeresebb eszközének a már említett, az osztrák sereget kiéheztetni akaró tervezetnek is ő volt kieszelője és végrehajtója. És ha ezen drasztikus eset nem aratott teljes sikert, annak indoka leginkább abban rejlett, hogy a megfelelő katonai intézkedések nem foganatosíttattak. Rákóczi eleinte nem ösmerte őt. Lassanként jutott arra, hogy tehetségét kiösmerje, mely éppen a legválságosabb pillanatokban nyilatkozott meg.

Emlékirataiban maga jellemzi alvezérét. Érdemes azt megolvasni:

»Oly elmének, mint a milyen ő volt, nem sok oktatás kellett, a természet mindent megadott neki, hogy jó tábornok legyen. Gyors felfogásu ember, szilárd és tevékeny, fáradhatatlan a módok és eszközök kitalálásában. Hozzá vidám, nyájas, szorgalmas ember, a ki alantasait jól megtudta választani és helyesen alkalmazni. Gyülölte a lakmározást és a pulyaságot. Ennek folytán több pénzt gyüjtött össze mint a többi tábornokok, azonban a nélkül, hogy az embereket és a megyéket zsarolta volna.«

Ha meggondoljuk, hogy Rákóczi e sorokat már szám-

üzetésében irta, mikor közöttük a szathmári béke miatt oly éles meghasonlás jött létre, akkor valójában ez itélet jelentőségét kicsinyelni nem lehet. Igaz, hogy Bercsényi Kártévő Sándornak nevezte, de kitartása, nem lankadó buzgalma előtt ő is meghajolt, elösmervén, hogy, daczára a rossz kártyajárásnak, nem unja meg a játékot. A legkedvezőbb itéletet azonban maga szolgáltatja magáról. Tökéletesen igaza van tisztelt barátomnak, Acsádynak, hogy a legmegfelelőbb politikai programmot Károlyi Sándor fogalmazta. Ezt úgy hivják, hogy: »Mostani fenforgó állapotoknak összehivásáról való csekély elmélkedés.« Ebben a munkálatban kiterjeszkedik az összes függő kérdésekre és elmondja véleményét. Nem akarok ezen kérdések mindegyikére kiterjeszkedni, csak egyet említek fel.

Ő ugyanis igen erélyesen felszólal a jobbágyok érdekében, elösmeri, hogy azok közt akárhány van, a kik a nemeseknél dicséretesen szolgálnak, el kell látni özvegyeiket, árváikat, a szolgáltatási viszonyokat rendezni kell stb.

Fájdalom, ezen helyes tanácsok nem lettek követve, a mely esetben sok talán másképpen történt volna. Azt ellensége sem fogja tőle megtagadhatni, hogy az ő osztályrésze volt a legnehezebb és hálátlanabb. Nem tért ki előle és végig osztozott a hátrányokban, úgy mint előnyökben, viselve a felelősség egész terhét. Úgy vélem, a férfiasság és kötelességérzet jelzőjét még azoktól is megérdemli, a kik eljárásával nem értenek egyet, annyival inkább azoktól, kik helyeslik azt.

Az elébb említett szécsenyi országgyülés a koronával való békének álláspontján állott. Ezen magatartást lehetővé tette Lipót rendszerének visszaszivása, illetve vezeklése. Méltán lehet vezeklésről szólani, mert azon irgalmatlan politika ezen sötét fanatikusa halálos ágyán belátta végzetes tévedését, belátta, hogy milyen embertelenül és igazságtalanul bánt a magyar nemzettel. Mondják, hogy ugyancsak akkor azt az utasítást adta meghitt embereinek, hogy irassék meg életének való, hű története, hibáinak felemlítésével, hogy fiai okuljanak rajta.

Nem volt erre szükség, ez még életében megtörtént. Még életében meg kellett érnie azon utolsó csapást, hogy fia, József, a kinek hatalma biztosításáért annyi vért ontatott

és oly irtóztató kegyetlenségek követtettek el, még apjának életében desavoualta azt, sőt Lipót feje felett alkudozni akart Rákóczival. A Lipót rendszerének megtagadása annyira ment, hogy midőn uralkodását megkezdte, a legnagyobb ünnepélyességgel hivatkozott arra, hogy ő ártatlan apjának törvénytiprásaiban és hogy esküjét megtartva, az alkotmány értelmében fog uralkodni. Be kell ösmerni azt, hogy a Habsburg uralkodóháznak talán legrokonszenvesebb uralkodója volt, szabad felfogással, emberséges gondolkodással, külsőleg és beisőleg ellentéte ellenszenves apjának. Nem volt meg apjának lelógó ajka, szép kék szemekkel és karcsu növéssel birt. Szeretett vadászni, kitünően lovagolt és tánczolt, minden mozdulatában életelevenség jutott kifejezésre. Nem szenvedhette a jezsuitákat, de a mellett szeretett tanulni. Ezen vágyat inkább fékezni, semmint serkenteni kellett. Főhibája volt, hogy tulságosan szerette a szép hölgyeket, a minek folytán az uralkodás gondjai helyett a galanteria élveinek áldozott, habár végre ez is bizonyos tekintetben emberi dolog. Be kell ösmerni azt is, hogy azt a helyes magatartást, melyet Magyarországgal szemben kezdetben elfoglalt, végeslen-végig megtartotta. A mint azon követelményekből, melyeket a korona elutasíthatlan jogosítványainak tekintett, egy hajszálnyit sem engedett, másrészt a képzelhető legnagyobb sérelem, a trónvesztés kimondása után is megmaradt a magyar alkotmány álláspontján. Nem proklamálta a jogeljátszás elméletét, hanem egy országgyülést hivott egybe, hogy ezen közjogi tényező tiltakozzék jogainak sérelme ellen. Ennek összehivásánál még azon furcsaság történt, hogy a meghivó-levelek egy része Esterházy nádorispán által Rákóczihoz küldetett azon kéréssel, hogy juttassa őket rendeltetésök helyére. Maga Rákóczi emlékiratában * tudtunkra adja, hogy őt személyesen ismerte, irányában emberséges indulattal viseltetett, melyet a háboru folyama alatt is megtartott. Így például Rákóczinak felesége és nővére, férjezett Aspremontné, a háboru alatt Bécsben éltek. Igaz, némileg internálva voltak, azaz Bécset engedély nélkül nem hagyhatták el. De ezenkivül teljes szabadságot élveztek,

* Kiadta *Thaly* Kálmán, 177. lap.

hódító szépségük, előkelő állásuk folytán a társadalmi élet központját képezték, és képesek voltak Rákóczi érdekében működni. Az osztrák miniszterek figyelmeztették is erre Józsefet, ajánlván, hogy korlátozza szabad mozgásukat. De József ezt megtagadta, lovagiassága erre rá nem vitte.

Éppen azért csak sajnálni lehet, hogy békülési kisérleteinél csakis félrendszabályoknál maradt. Ezen állításom, hogy félrendszabályoknál maradt, nem a dolog érdemére vonatkozik, mert hiszen, mint tudjuk, ő kész volt a felfüggesztett alkotmány helyreállítására, hanem igenis eljárásának módozataira. Úgy vélem ugyanis, nem tévedek, ha azt mondom, hogy, midőn elhatározta magát arra, hogy Kollonich politikájával szakít, és keresi a kibontakozást a magyar nemzet hamasítatlan képviseletével, ha egy nagyszabásu tényre vállalkozik és biztosai helyett maga lép összeköttetésbe Rákóczi- és Bercsényivel: akkor a béke könnyen és biztosan megköthető lett volna. Éppen olyan kedvező pillanat lett elmulasztva, mint 1848-ban, midőn Ferdinánd király, a helyett, hogy Pestre jött volna hű magyarjai közé, jobbnak látta Insbruckba vonulni. Igaz, hogy József nem jutott a kamarilla és a reakczió körmei közé, de embereit lehető legszerencsétlenebbül választotta meg, a kiknek azon háladatos feladat jutott, hogy a béke olajágát hozzák a nemzetnek, és a kik a helyett szuró tövisekkel dolgoztak. Olyformán állott a dolog, hogy egy más analogiát idézzek fel, mintha Deák és Andrássy 1867-ben nem Ő Felségével, hanem az osztrák bürokrata Belcredi és Schmerlinggel lettek volna kénytelenek egyezkedni. Józsefnek három embere szerepelt ezen transakcziókban, ezek közül kettő külföldi és egy osztrák származásu, a kik tapintatlanságban és a magyarok elleni gyülöletben versenyeztek egymással.

A vezető minisztere Józsefnek Salm herczeg volt, elébbi nevelője, ez a Rajna-tartományokból jött, nem éppen tehetségtelen ember, de mit sem értett és nem is gondolt az ügyekkel, de, hacsak szerét tehette, szeretett kellemetlenkedni, henczegni. Ez nem tárgyalt direkte a magyarokkal, de befolyása a lehető legkedvezőtlenebbül érvényesült. A direkt tárgyalásokat más két egyéniség vezette, egyike kevésbbé alkalmatos

mint a másik. Az egyiket Sailernek hivták, a rajnai tartományokból származott, szintén szegény szülék gyermeke, ki jótevőjét, a hesseni választófejedelmet meglopta, hitét stréberségből kétszer megváltoztatta, ki Józsefnél azt a szerepet játszotta, melyet Hocher Lipót alatt, Bach Sándor az ötvenes években.*

A másik Wratislaw volt, a ki egy csomó tarthatatlan szempontot kevert bele a béketörekvésekbe. Egyesült benne a cseh mágnás dölyfössége az udvaronicznak kizárólagosságával, a ki nem értette meg Rákóczi szereplését, kinek még udvari rangja sem volt rendezve, miután Lipót a birodalmi herczegi rangot nem adta meg neki. A diplomata nagyképüsködése, valamint a czentrálista merevsége minduntalan kitört nála, csak úgy elszörnyüködött a magyarok követelésein, kik nem átalják a nagy európai viszonyokba saját panaszaikat belekeverni és a birodalmi akczió kerekét akadékoskodva megkötik. Külömben Marlborough, ki őt londoni követsége alkalmából ösmerte, azt találta, hogy merevsége leginkább onnan származott, mert nem lett megfizetve. Fájdalom, igen helytelen magatartást tanusított hazánkkal szemben Savoyai Eugen is, ő a legerősebb és kiméletlenebb rendszabályokat tanácsolta és bármennyire el is itélte az egyik császári hadvezér Heister stratégiáját, de kegyetlenkedése egészen a zentai győző felfogásának felelt meg.** Az említett tárgyalások Nagy-Szombatban tartattak. Ezekbe a tárgyalásokba, a melyek Leopold miniszterei és Rákóczi között történtek, befolyt Anglia és Hollandia, kik ajánlkoztak a közvetítésre, a mit a bécsi udvar szorultságában kénytelen volt elfogadni. Hollandia Hamel Bruininx és gróf Rechtern által, Anglia Stepney és Sunderland lord által volt képviselve. Stepneyről, kinek jelentései ösmeretesek és igen tanulságos, érdekes olvasmányt nyujtanak, főleg azon rokonszenvnél fogva, melylyel Magyarország iránt viseltetik, angol történeti munkákban nem voltam képes semmi adatot sem találni, hogy róla többet mondhassak. Többet olvastam a másikról, ki

* *Krones*, Geschichte Oesterreichs, IV. kötet 75. lap.

** *Arneth*, Prinz Eugen von Savoyen, I. kötet 220. lap.

hazája egyik legnevezetesebb emberének tekinthető, ki később viselt miniszterelnökséget is. Érdekességét, jelentőségét növeli azon körülmény is, hogy példája által meghazudtolta az ösmeretes közmondást, hogy az alma nem esik messze a fájától. Ő ugyan messze esett, mert hirhedt atyjának ellentéte volt. Atyja, II. Jakabnak minisztere, hazájának egyik leglelkiismeretlenebb, de legeszesebb emberének tekintetett. Kétkulacsos volt, vallását, politikai pártállását tekintve, sőt souverainjét tekintve, mert a két, mondhatni ellenkirályt, II. Jakabot és Orániai Vilmost egyformán tudta szolgálni és kijátszani, de oly ügyesen, hogy mindig ő maradt felül. Fia nagyobb szellemi tőkét képviselt, puritán felfogásu, egyenes lelkü, becsületes ember, ragyogó szónok, kit a mindenható Marlborough vejének tett, de nem ipjának hatalma hatott reá, hanem a leánynak szépsége, kedvessége. Anyjának, a hires Jennings Sarahnak ezt a tulajdonát örökölte, annak szenvedhetlen természete nélkül. Mely szenvedhetlen természet a hires franczia szinműiró, Scribe ösmert vigjátékában — »Egy pohár viz« — igen jól van jellemezve. Nálunk is oly szabad szellemben működött, hogy Wratislaw azzal gyanusította, hogy köztársasági propagandát csinál. Az angolok feleségei honmaradtak, de a két hollandi ezeket is elhozta. Ezek azután hazájuknak gyakorlatiasságát, üzleti szellemét ott is érvényesítették, mert a diplomácziai vámmentesség rovására sok portékát csempésztek be, melylyel raktárt is nyitottak, azt értékesítve. És miután a magyar uraknak arany és ezüst pénzük nem volt, tokaji borral fizettek. Visszatértek tehát a tiszta naturál gazdaságra. Külömben az élet a lehető legvigabban folyt, a magyar vendégszeretet teljes mértékben érvényesült, olyannyira, hogy Bercsényi lovagias szeretetreméltósága a szép Hamel Bruininxnével szemben bizonyára álmatlan éjszakákat okozott volna érdemes férjének, ha ezen kis regénynek minden jelenetét ösmerte volna. Thaly Kálmán tisztelt barátom információi ez irányban teljes világot szolgáltatnak.

Ezen nagyszombati tárgyalások a béke megkötésére nem vezettek. De két jelentékeny eredményt mégis köszönhetünk nekik. — Az egyik a fegyvernyugvás, mely a két hadviselő fél közt köttetett. Ez magyar szempontból

katonailag hátrányos volt ugyan, de politikai előnye abban állott, hogy a mozgalomnak nemzetközi megerősítést adott. Ennek okmánya 1706 május 10-ről kelt, és már bevezetésében kifejezésre jut a felkelés szankcziója, úgy a császár, mint a diplomáczia részéről.* A bevezetés tehát imigyen szól: »A felséges császár és király között egyrészről, és Magyarország konfederált státusai közt másrészről a felséges Anglia királynéjának és Belgium tartományokbeli generalis foederatus uri rendeknek bevett dicséretes mediácziója közbenjáró munkálkodásával, elvégzett és felül megnevezett mindkét részről plenipotentarius commissariusai által az alább megirt esztendőben és napon subscribált armistitiumnak czikkelyei és conditiói stb.«

Úgy vélem, nem szükséges magyarázni, hogy milyen irtóztató arczulcsapás van ebben a tényben a Lipót és Kollonich-féle politikára nézve. Mert hiszen ezen politika alapján Rákóczi éppen úgy, mint előbb Thököly, tényleg forradalmár volt, a kivel szemben a császár megalázás nélkül nem alkudozhatott, hadviselő egyenrangu félnek el nem ösmerhette. Mindennek daczára ezen elösmerés mégis megtörtént, nemcsak, hanem kénytelenek voltak magukra a külföld segítségül hivása által ráduplázatni, politikájuk kudarczát ily módon egész Európa előtt bevallani.

A másik, jelentékenyebb eredmény pedig abban nyilatkozik, hogy akkor, midőn a hagyományos osztrák politikának alfa és omegája abban jutott kifejezésre, hogy t. i. a mit ők magyar szeperatizmusnak neveznek, a birodalomnak, nagy európai állásával inkompatibilis. Az első közös akcióban, melyet Európa hatalmasságaival folytatnak, ezen hatalmasságok magoktól rájönnek arra, hogy egy ki nem elégített Magyarország nélkül nagyhatalmi politikát nem lehet csinálni. Ezen megösmerés nemcsak Marlborough és Heinsius fejében derengett, hanem később is a két legnagyobb külügyminiszter, Kaunitz és Metternich hasonló felfogásban volt, a menynyiben mindkettőnek jelentékeny része volt abban, hogy az alkotmány helyreállittatott. De, mint már emlitém, a béke-

* *Thaly* Kálmán, A Bercsényi-család története, III. kötet 657. lap.

tárgyalások sikerre nem vezettek, részben Wratislaw impertinens magaviselete, meg hogy az osztrák miniszterek és generálisok megirigyelték a közbenjárók művének sikerét, a mit a bucsukihallgatáson a nagykövetek Józsefnek meg is mondtak.*

Részben azonban igen jelentékeny külömbségek léteztek József és Rákóczi felfogásában. Ezek a külömbségek, melyekről külömben mindjárt bővebben szólok, arra lyukadtak ki, hogy Rákóczi követelte a szabad királyválasztás és az ellenállási záradék helyreállítását, az erdélyi fejedelemséget és mindennek a külföldi hatalmak általi biztosítását. Oly feltételek, melyekbe József bele nem egyezett. A háboru tehát tovább folyt, de nem oly sikerrel magyar részről, mely a nemzeti álláspontnak feltétlen diadalát vonta volna maga után. Nem szükséges annak, a mit e dicső felkelés alkonyának lehet nevezni, részletes leirásába bocsátkozni. Elég lesz, úgy vélem, ha azon mozzanatok előadását megkisérlem, a melyek a kérdésnek pragmatikáját alkotják. Vagyis ezen események tanuságait, indokait a megfelelő módon körvonalozom. A kinek szavát első sorban kell meghallgatni, Rákóczi maga, a szabadságharcznak kedvező megindulását és kedvezőtlen lefolyását nagy általánosságban a következőképpen indokolja: **

»Bárki itélend is a magyar ügyekről, a háboru szerencsés kezdetét az ellenség fölötte nagy óvatosságának tulajdoníthatja, valamint annak, hogy a helyőrségek nagyon roszszul voltak ellátva és megvédelmezve. A háboru kedvezőtlen kimenetelének pedig a nemzet tapasztalatlanságát, fegyver- és pénzhiányát, — a melyek a hadakozás idegei — a pestis és a francziák által nyujtott segély csekélységének kell felróni.«

Nem lehet tagadni, hogy mindebben sok igaz van, és ez is azon józan itélet- és találó megfigyelésről tesz tanuságot, melyet a fejedelemnél folytonosan tapasztalunk. De ezen itélet nem meríti ki a helyzetet és annak alkatelemeit, illetve

* Lásd Stepney jelentéseit, idézve egyebek közt már *Thaly* említett munkájában 752. és 759. lap.

** Emlékiratai, 77. lap.

nem foglalja magában az okok összegét, melyeket tehát megkisérlek a következőkben elmondani:

A kedvező, illetve teljes eredmény elmaradása a nemzet politikai, katonai és pénzügyi erejének elégtelenségében állott. Ezen tétel egyáltalában nem áll ellentétben azon elébbi állításommal, melyet akkor koczkáztattam, midőn a Lipót alatti felkelések jellegét feltüntettem. Ezen jelleget abban fejeztem ki, hogy rámutattam a nemzet fokozódó erősödésére, mely hova-tovább kézzelfoghatóbban nyilatkozott. Ezen erősödésnek egyes jelenségeit észleltem az ország állapota és hangulatában a Zrinyi- és Nádasdy-összeesküvésnél, mely megfelelő határozottság és vezetés mellett feltétlenül sikerült volna. A hatás és siker fokozódását észleljük Thökölynél, ki mindenesetre elérte az alkotmány helyreállítását és az 1681-iki országgyülés egybehivását. Rákóczi ez irányban az uralkodóházzal szemben a siker tetőpontját érte el. Nem kell ugyanis elfelejteni, hogy, a mint az ő akcziójának ereje kidomborodni kezdett, az osztrák rendszer bukása, a magyar alkotmánynak legalább elvi diadala mind teljesebb lett. Könnyen elképzelhetjük, hogy ha akkor, a mikor a felkelésnek alkonya bekövetkezett, az uralkodóházzal szemben az alkotmány elösmerését keresztül lehetett vinni, mennyivel hangzatosabb eredményeket lehetett volna elérni az osztrák tanácsosok minden rosszakarata mellett is a mozgalom fénykorában. A mit az eszközök elégtelenségéről mondottam, az a siker teljességére, a felkelés végczéljára vonatkozik, és a mennyiben ezekre kiterjeszkedem, az, mint felhoztam, éppen azon tanuságok előadásának szükségéből folyik, melyeket a kérdésnek oknyomozó megvizsgálása magában rejt.

Az öreg hiba első sorban a politikai megitélés és a helyzet méltatásának hiányos voltában keresendő. Fájdalom, bármilyen egészséges itélőtehetséggel volt is Rákóczi felruházva, úgy látszik, a helyzettel mégsem volt egészen tisztában. A helyzet egyszerüen oda élesedett ki, hogy a nemzetnek két alternativa közt volt választása, az elszakadás vagy pedig a kibékülés politikája között. Ki kell mindjárt mondani, hogy az elszakadás előfeltételei teljesen hiányoztak. Először is nem volt senki, a kit a magyar királyi székbe

beültessenek. Rákóczi személyére nézve minden ilyen törekvést elutasított magától. A külföldi jelöltek szintén nem akartak vállalkozni. Hiába mondogatta Bercsényi, hogy majd csak találunk férjet a szép magyar leány, »a Regina Hungaria«-nak; a kinek csak kinálták a koronát, a svéd, a bajor, a brandenburgi fejedelmek, mind tiszteletteljes távolból szemlélték a nemes és bájos hajadont, kinek birtokáért a mesebeli sárkányt kellett előbb leverni. Az egész függetlenítés a francia segély- és szövetségre volt alapítva. Rákóczi maga elbeszéli, hogy az ónodi gyülés függetlenségi nyilatkozata XIV. Lajos követelésére történt, mert csak ebben az esetben léphet Magyarországgal szövetségre.* De ő rutul cserbenhagyta az országot, igaz, mentségére fel lehet hozni, hogy maga is oly bajba jutott, hogy kész volt a legszégyenítőbb feltételek mellett békét kötni.

Rákóczi őszintén beösmeri, hogy e tekintetben tévedett. Barát, ellenség egyaránt figyelmeztette őt, hogy süppedékes ingoványra lépett.

Bercsényi kitünő diplomatája, Vetésy, sőt maga Wratislaw is, a ki Francziaországot úgy rajzolta le, mint egy nagy ispotályt, melybe mindazok belejönnek, kik XIV. Lajos hatalmi viszketegjének rokkantjai és nyomorékjai lettek.**

Viszont azt Rákóczi mellett fel kell hozni, hogy ő nem rakott fel mindent egy kártyára, hanem komolyan akarta a békét az uralkodóházzal. A feltételek, melyeket tett, nem személyes természetüek voltak, hanem olyanok, melyeket az egész nemzet alkotmánya sarkalatos biztosítékai gyanánt ösmert. Mint tudjuk, Erdély különállása, a királyválasztás, az ellenállási záradék az akkori felfogás alapján, a magyar szabadság dogmatikus tételei közt foglaltak helyet. A külhatalmak jótállásának követelése is egészen jogosultnak tünt fel, miután királyi hitlevél és eskü annyiszor megszegetett. Mikor a tárgyalások megszakadtak, mert, mint mondám, József és emberei ezen követeléseket visszautasították, Rákóczi békebiztosai óvást jelentettek be, melyben »a bekövetke-

* Emlékiratai, 196. lap.
** Idézett munka, 177. lap.

zendő ujabb vérontásért felelőssé teszik azt, a ki féktelen nagyravágyásában rajtok zsarnokoskodni akar«. Így szólottak: »Midőn Magyarország szövetséges karai és rendei a hadviselés hullámzó tengerén az isteni gondviselés vezérlete alatt igazságos fegyvereikkel kifeszítik a vitorlákat, sérelmeik megbosszulására felhivják a nemezist és a közbenjáró hatalmasságok és az egész keresztény világ előtt igazoltak kivánnak lenni, ha fenmaradásukért olyas gyógyszerekhez is kivánnak nyulni, melyeket mint mód felett erőszakosakat — mert más uton igyekeztek boldogulni — eddig visszautasítottak.«*

Ezen szavak őszinteségéhez kétség nem fér. De figyelembe kellett volna azt is venni, hogy, ha már a nemzet nem volt képes magát teljesen függetleníteni, hogy vajjon az említett követelések megtagadása nem teszi-e lehetetlenné magát a kibékülést. Általánosságban szólva, azok a precze-densek, melyek Rákócziék előtt állottak, a Bocskay, Bethlen Gábor példája arra inthette őket, hogy a hurokat a végsőig ne feszítsék meg. Különösen meg kellett volna vizsgálniok, hogy azon említett követelések, — ha már az alkotmány, mely az 1687-iki végzemények folytán átalakult, teljes épségben visszaállíttatik, — valójában oly conditio sine qua nonját képezték-e az ország közjogának, mely nélkül az egész szerkezet üres fikczióvá változik. Ha pedig ezen konkrét szempontból tekintette a dolgokat, úgy be kellett látnia, hogy ezen egész biztosíték tényleg egy pipa dohányt nem ért. A bécsi békekötés is, illo tempore, az örököstartományok rendei mint szavatosak által aláiratott. A dolog természete szerint meg is volt a szolidaritás az ő és a mi jogaink között. Az alkalom is kedvezőbb és könnyebb volt, hogy egymáson segítsenek. Mégis az egész garanczia nem vált be. Mennyivel kevésbbé lehet jó eredményt idegen hatalmasságoktól várni, melyeket semmi érdekközösség a magyar szabadsághoz nem csatolt. Erdély különállása a török leverése után elvesztette jelentőségét. A másik két követelményre nézve pedig úgy állott a helyzet, miszerint ezek fennállása éppen úgy nem volt biztosíték az önkényes kisérletek, mint

* *Szalay*, idézett munka, VI. kötet 350. lap.

eltörlésök nem a sikeres forradalom ellen. Az igazi biztosíték a tizenhetedik század egész folyama alatt a nemzet alkotmányos érzelmei és fegyveres elszántságában, valamint azon intézmények összegében állott, melyekben a nemzet politikai képességei megnyilatkoztak. Ha az intézmények ezen vértezete megmaradt, ha ezen vértezet férfias sziveket, aczél jellemeket takart, akkor az alkotmány meg volt oltalmazva; még azon esetben is, ha annak egy vagy másik oldalán egy kis rés támadt. Ellenkező esetben az alkotmányos védművek legtökéletesebb szerkezete, a legmesszebb menő szabadság is a holt betü értékére szállott alá.

Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy azok, a miket itten elmondottam, nem állanak ellentétben azon nézetekkel, a miket akkor hoztam elő, mikor az 1687-iki országgyülés végzeményeit fölemlítve kiemeltem, hogy sem a királyválasztási jog, sem az ellenállási záradék eltörlése indokolva nem volt. Ez természetes méltatása volt az akkori helyzetnek, kiemelése azon elveknek, melyek a reformalkotásoknál tekintetbe veendők.

Politikailag ez éppen oly helyes felfogás volt az akkori viszonyok között, mint a milyen helyes azon nézet is, hogy ha már ezen változás megtörtént, Rákóczinak a status quo ante-hoz nem kellett volna oly mereven ragaszkodnia. Az egész látszólagos ellentmondásnak egyszerü magyarázata az, hogy a politikában abszolut igazságok nincsenek. A helyzet exigencziái azok, melyek döntenek. Kossuth ezt tudvalevőleg oly módon fejezte ki, hogy a politika az exigencziák tudománya. Ez irányban Deák magatartása 1848- és 1867-ben igen tanulságos példát nyujt. Így, hogy egyebet ne említsek fel, Deák 1848-ban helyesen és jogosan megtagadta az osztrák államadósság elvállalását, míg ellenben 1867-ben elfogadta azt. Mindkét esetben igaza volt. 1848-ban méltán hihette, hogy a nemzet diadalmasan bontakozik ki a válságból. 1867-ben látta, hogy a nemzetnek a keserü labdacsot le kell nyelnie. Ezen áldozatra és a többire nézve, melyeket a nemzet hozott, ellenértéket talált abban, hogy saját sorsának intézője lett, és az ütött csorbát kiköszörülhette. El lehet képzelni azt, hogy, ha Nagyszombatban a béke, habár csak

azon alapon, mint a hogy Szathmáron megköttetik, ha Rákóczi, Bercsényi és a többiek az országban benn maradnak és annak ujjászervezésében tevékeny részt vesznek: akkor a XVIII. század eseményeinek mily más erővel mentek volna őseink neki, mennyivel hamarább szülemlett és működött volna azon hatalmas nemzedék, mely 1825 után egy csapással hódította vissza az elveszett kincseket.

A politikai erők elégtelenségének számlájára irandó azon körülmény is, hogy a mágnásság egy jelentékeny része, és majdnem az egész katholikus főpapság, nemcsak távol tartotta magát a mozgalomtól, de ellentétes állást is foglalt el. Ezen sajnos körülmény, mint már többször említém, folyománya volt azon dualizmusnak, mely a magyar korona és az osztrák császári hatalom egy kézben való egyesítéséből származott.

A jelen esetben a labancz főurak hivatkozhattak, hogy hiszen József kész az alkotmányt helyreállítani, és hogy tehát az ő álláspontjuk az alkotmány álláspontja. Ennek a felfogásnak értékét azonban két körülmény csökkenti. Az egyik az, hogy, mielőtt a fegyvêrek működni kezdettek volna, az illető aulikusok, a már említett Széchenyi Pál dicséretes kivételével, nemcsak semmit nem tettek az alkotmány védelmére, hanem Kollonichnak segédkeztek is. A másik mulasztás abból állott, hogy Rákóczi országgyüléseiről távol tartották magokat. Nem lehet azzal védekezniök, hogy ez saját álláspontjuk sérelmével történt. Mert hiszen, mint mondám, azon gyülés nem ország-, de tábori-gyülés volt, a császár biztosai maguk is jelen voltak. Ily módon tehát a részvétel jogfeladást nem képezett és a mérséklő és békítő elemet képviselhették volna. Kétségtelen, hogy a szenvedélyek kitörésének közepette a középpártok helyzete kényes és veszélyes szokott lenni. Rendesen két szék közé jutnak és mindegyik szélsőség rajtuk szokta boszuját kitölteni. De azért feladatuk meg van határozva, mely elől kitérni nem lehet, mint a hogy Pázmány és Esterházy Miklós helytelenül jártak el, midőn Bethlen országgyülésén meg nem jelentek, úgy utódjaikra is ezen végzetes hibának vádja alkalmazható. Mindenesetre a

nemzeti ügy hatása jelentékenyen csökkent ellenséges magatartásuk folytán.

De még azon tényezőnél sem, mely a nemzeti ellenállásnak erőssége, a nemességnek sasfészke volt, a megyéknél sem találjuk a teljes egyhangúságot. Különösen ott, a hol a városok császári kézben voltak, például Pest, Esztergom, Komárom, Vas stb. megyékben két hatóság és tisztikar működött, egyik kurucz, a másik pedig labancz.

Egy másik szervi mozzanat, illetve gyengeség jelentkezett a ráczok magatartásában, kik a nemzet vendégszeretetét rut hálátlansággal viszonozták, ellene fegyvert fogva. Az 1849-iki rut felkelésnek első kiadása ezen szabadságharcz történetére esik.

Kničanin dicstelen szerepét Monaszterly játszotta, rabló hadával a császári csapatok sorait erősítve. Katonai értékök nem sok volt, maga Pálffy János, kinek azon szomoru dicsőség jutott osztályrészül, hogy őket honfitársai ellen vezesse, őket zsiványhadnak nevezi, de azért mégis sok kárt tettek, különösen annak folytán, hogy, miután az ország területének nagy részét tartották megszállva, mintegy derékban törték ketté az önvédelmi harcz nagy gyürüzetét. A császári seregek nem lettek volna képesek magukat élelmezni, ha a rácz telepek segítségükre nem jönnek.

A politikai indokok kategóriájába tartozik az országnak kormányzati szervezetlensége. Az elébbi önvédelmi harczoknál ez irányban Erdély igen nagy szolgálatot tett. Megvolt fejedelme, kormányzata, pénzügyei, hadserege rendben volt. Ez képezte a szilárd alapot egyrészt, melyre a küzdelem támaszkodott, másrészt azon központot, mely a különféle szálakat egyesítette, az erőket összpontosítva irányította. Rákóczi alatt mindez hiányzott, a felkelésnek még központja sem volt, az országgyülés, a kormányzótanács, vándorló jelleggel birt. Az országgyülés hol Szécseny, Ónod és Kassán, a kormányzótanács Rozsnyón, Miskolczon, Érsekujváron tartotta üléseit.

Kormányzati, pénzügyi, hadi, katonai szervezetet rögtönözni kellett. Ha már most hozzávesszük az ország elhanyagolt és kiszivattyuzott állapotát, akkor kézen fekszik, hogy nagyobb dolgokat művelni nem igen lehetett.

Különösen feltünt ezen sanyaru helyzetnek képe közgazdasági és pénzügyi téren. Rákóczi emlékiratai ez irányban igen világosan rajzolják a viszonyokat. Neki is megvoltak a valuta problemái, ezekben a közgazdaság törvényei szintén kifejezésre jutnak. Megtudjuk tőle is, hogy az ország jóformán semmi kurrens érczpénzzel nem birt. Az arany- és ezüstbányák királyi regálék voltak. A mit kivertek, az elment Bécsbe. A vámpolitika már akkor kezdte magára ölteni azt a gyarmati irányzatot, melyet a mai napig megtartott és mely az ország közgazdaságát olyannyira sujtotta. — Az 1704-iki évben jelent meg egy röpirat, mely az ország mindennemü sérelmeit magában foglalja. A sérelmek száma kifutja a százat, és az egyik azt tartalmazza, hogy a magas vámok miatt nem lehet a magyar termékeket, különösen a borokat, külföldre exportálni és ennek következtében a behozatalt készpénzzel kell megfizetni. Ezen pénzhiány indította Rákóczit rézpénznek kiveretésére, — tizenkét millió névértékben történt az — mely odáig ismeretlen volt és az emberek által kongó-pénznek neveztetett, ellentétben a pengő-pénzzel vagyis az arany- és ezüsttel. A rézpénz nagyobb értékkel ruháztatott fel, mint valódi benső tartalma és így azt az eredményt vonta maga után mint a kényszerforgalmi papirpénz. Az árak felszökkentek, a valuta értéke folyvást csökkent, zavar és károsodás állott be. A leleményesebb emberek teljes mértékben vállalt adósságaikat ilyen módon akarták törleszteni, a mi például az eladósodott Bercsényi és a dusgazdag Forgács közt heves jelenetekre adott okot és alkalmat. A rendezetlen valutának és deficzitnek réme tehát azon ideális mozgalom kapuin is áttört, emlékeztetve a gyakorlati életnek vas reálitására.

Gyökeres rendszabályokra lett volna szükség, de, fájdalom, erre hiányzott a fejedelemnél az átható erély és kíméletlen kényszerítés. A pénzügyi kormánytanács egyik erélyes tagja, Plathy Sándor, mindjárt a mozgalom kezdetén azt az indítványt terjesztette elő, hogy meg kell a nemességet adóztatni, valamint hogy a papság adja oda a dézmának felét, de Rákóczi nem merte az intézkedést eltörölni, nem akarván a kiváltságaihoz ragaszkodó hatalmas osztályokat megsérteni.

Lehetett volna a fény és pompából engedni, melyet mindannyian meglehetős hivalkodással fitogtattak. Minden alkalmat megragadtak, hogy heted-hét országra szóló pompát fejtsenek ki. Rengeteg parádét csaptak Rákócziné, Bercsényiné, különösen a külföldi diplomatáknak. Ennek következtében egy elég disztelen összeszólalkozás történt Bercsényi és a hollandi követ, Hamel Bruininx közt a nagy-szombati béketárgyalásnál. A hollandi, ki őszintén óhajtotta a béke létrehozását, rá akarta Bercsényit venni, hogy engedjenek merev követeléseikből: »Nem sajt ez hollandus uram, ehhez ti nem értetek, mi szabadságot keresünk.« Erre a megsértett ember hidegvérrel a következő csattanós és, fájdalom, találós választ adta: »Ha az urak szabadságot keresnek, ne fizessék értéktelen pénzzel katonáikat, hanem vágják le azt a sok hiába való arany czifraságot, a gombokat, lánczokat mentéikről és tegyék azt pénzzé, mi hollandusok ólomgombos ruhákban vivtuk ki igazainkat.« A franczia segélypénzt illetőleg kellett azt a szemrehányást hallaniok, hogy az részben a fejedelem fényes udvartartására költetik el.

A magyar szabadság sorsa a fegyvernek élére volt állítva, ettől függött és ez döntötte el. Ezt a fegyvert tehát a hadi szervezet jósága és megbizhatósága képezte, erre vonatkozólag kell a szükséges vizsgálatot megejteni. Egy illetékes biró, Turenne marsall, azt mondta: »Ce sont les gros bataillons qui décident la victoire«, vagyis hogy a hadsereg száma dönti el a háborut.

A kuruczok hadserege igen tiszteletreméltó benyomást tesz, a mi számerejét illeti. Thaly Kálmán, az ő nagy alapossággal keresztül vitt kutatásai alapján, ezt a sereget 100,000-nél többre becsüli, vagy hatszáz ágyuval. Ez a sereg részben felkelő, részben zsoldos sereg, megfelelő tagozattal birt, századok-, ezredek-, dandárokra volt osztva, különféle fegyvernemeket képviselt, és ha nem is volt fegyverrel bőségesen ellátva, igen szépen és nagy gonddal volt egyenruházva, úgy hogy igazán festői és szingazdag látványt nyujtott. Jellege volt a népfölkelés, a rögtönzés szülötte és ezt a jelleget végeslenvégig megtartotta. Mint már említém, egy rendes hadsereg kellékeit nem igen tudta megszerezni,

a fegyelem és szabatos mozdulatok keresztülvitele gyenge lábon állott, képzett tisztjei nem voltak, az a harmincz franczia tiszt, kiket XIV. Lajos küldött, habár személyükre nézve elég használhatók voltak, ezt a hiányt nem pótolhatták, részben, mint látni fogjuk, rontottak is. A magyar ember azonban vitéz és hadra termett és ennek folytán vitte is annyira, hogy az egyes fegyvernemek használhatók voltak és a szükséges taktikai műveleteket véghez is tudták vinni. A lovasság kitünő és a maga nemében páratlan volt. Arneth Mária Terézia életrajzában beösmeri, hogy a vitam et sanguinem háboruiban a magyar huszárság volt az osztrák hadsereg legjobb katonasága. Ezek a kurucz hadjáratok nagy iskoláiból kerültek ki. Sőt még a gyalogságot illetőleg azt is megtudjuk tőle, hogy midőn a hétéves háboru után Nagy Frigyes II. József császárral Neustadtban összejött és az osztrák csapatok előtte gyakorlatokat végeztek, csakis a magyar granátosokat dicsérte, azt mondván, ezek Mars istennek igazi fiai.* Igaz, hogy ezen korszakban a gyalogság gyengébb volt, de nem egyszer fényesen harczolt. A pudmericzi csatában Andrássy István zászlóaljai a legjobb osztrák tábornok csapatait tönkreverték. Igen szépen sikerült Szolnoknak rohammal való bevétele. A zólyomi győzelem után alig lehetett az osztrák gyalogságot harczba vinni. Még a szerencsétlen nagy-szombati csatában is, Heister beösmerése szerint, Ócskay hajdui kitünően verekedtek. A műszaki csapatok is meg tudták a reájok bizott feladatot oldani, a mit bizonyít Esztergom várának bevétele, mely aknamunkával és a várvivás minden követelményeinek megfelelően történt. Ezzel szemben az osztrák működő sereg erejének tetőpontján nem tett ki 50,000-nél többet. Mert a rácz lázadásnak, mely a magyar vendégszeretetért rut hálátlansággal fizetett meg, katonai értéke számba vehető nem volt. Mindezen igen nagy számbeli fölény daczára, a hol komoly ütközetre került a dolog, arra, a mit a franczia »bataille rangée«, hadrend és állásban vivott csatának nevez, a magyarság sulyos vereséget szenvedett. Nagy-Szombat, Zsibó, Trencsén, mindannyian szomoru emléküek a magyar

* *Arneth*, Maria Theresia's letzte Regierungsjahre, II. köt. 224. lap.

dicsőségre nézve, melyek közül az utolsó igazán katasztrófa számba jött, mert utána a hanyatlás szédítő gyorsasággal következett be, és a harcz feladásához vezetett. Ezen csatavesztések indoka a vezérlet tökéletlenségében szokott kerestetni, azután abban, hogy Rákóczi nem volt képes csapataiból szervezett, fegyelmezett hadsereget képezni, mely az osztrákoknak taktikai fölényét ellensulyozza, esetleg megtörje. Hogy, fájdalom, a triumviratus közül igazi hadvezéri képességet egyik sem produkált, azt vitatni felesleges, valamint azt is, hogy 100,000 fegyelmezett, feladatának teljes magaslatán álló katonaság egész más hadászati és harczászati tényezőt képviselt volna, mint a kuruczság. Mégis úgy vélem, hogy a háboru koczkája nem ezen, hanem más tényezőkön fordult meg, a melyeket dióhéjba szorítva elmondandó leszek.

Magának Rákóczinak vezérkedését illetőleg felemlítendő némileg mentség gyanánt az, hogy az említett ütközetekben személyiségét nem érvényesíthette. Zsibónál nem volt jelen. Nagy-Szombatban, midőn a csatának krizise bekövetkezett, ő lovasságának élére akart állani, mely közbelépésével minden valószinüség szerint megnyeri a csatát; az az eset akkor történt, melyről már előbb szólottam, hogy leghűbb emberei, Vay, Ottlik, életét féltve s lovának zabláit megragadva visszatartották és a kedvező pillanat, a mely tudvalevőleg a csaták vezetésénél a legfontosabb tényező szokott lenni, menthetetlenül elszalasztatott. A trencséni csatában pedig az a szerencsétlenség adta magát elő, hogy a midőn egy fenyegetett pontra akart volna sietni, éppen úgy, mint a hogy az Bemmel 1849-ben Temesvárnál történt, lova elbukott és ő eszméletét veszítve harczképtelenné lett.

Pudmericznél határozott hadvezéri tehetséget produkált. Itten Herbevillet seregével teljesen körülfogta, úgyannyira — Pálffy János később maga személyesen beszélte el Rákóczinak — hogy minden pillanatban várták a felszólítást a kaputiláczióra. Két parancsnoka azonban, az egyik Bercsényi, megkéstek, hozzá még egy irtóztató szélvész támadt, mely valóságos porfellegbe temette a magyarokat. Ily módon jöttek ki az osztrákok a csapdából. Annyi bizonyos, hogy

mindezekben az ütközetekben az osztrák fölényt, különösen a vezérletet illetőleg, nem lehet megállapitani. Tökéletesen igaza volt Rákóczinak, midőn elbeszélé, miszerint olvasva Julius Caesar művét a gall háboruról, látta a hasonlatosságot ezek és honfitársai között. Ugyanazon hibák és erények sajátszerü vegyületét, csakhogy az osztrákok részén nem fedezte fel sem Caesart, sem győzhetetlen legióit. Ennek az állításnak minden betüjét alá lehet irni. Ezt a felfogást úgy a tények, mint az osztrák részről jövő informácziók megerősítik. A dolog úgy áll, hogy azon parancsnokok közül, a kikkel Rákóczinak dolga volt, az egyetlen jelentékeny Starhemberg Guidó nem volt képes zöld ágra jutni. A másik kettő, ki sikert aratott, Heister és Herbeville, magok sem tudták, miképpen jutottak hozzá. Starhemberg Guidó volt az egyetlen osztrák születésü vezére Lipótnak, ki kétségtelenül nagy és fényes katonai tulajdonságokkal birt. A mi őt kitüntette, a rettenthetlen bátorság, a példátlan lélekjelenlét, melyet semmi veszély, vagy váratlan fordulat nem volt képes megingatni. Azon számos csatákban és hadjáratokban, melyek Lipót uralkodása alatt folytak a török ellen, Bécs, Buda, Zenta, Zalánkemény, Olasz- és később Spanyolországban, mindenütt feltünt példátlan hősiessége által, mely a dicsőség mellett számtalan sebhelyet szerzett neki. De mi sem volt képes oroszlán szivét csüggedtté tenni, olyannyira, hogy még Savoyai Eugén irigységét és féltékenységét is felköltötte. Minden áron próbára akarta tenni oly módon, hogy kihozza a sodrából. A következő izetlen tréfát eszelte ki, mely Eugenra nagy felsüléssel végződött. Egy nagy tábori diszebéd alkalmával közvetlenül Starhemberg háta mögött Eugen egy pár mozsarat rejtetett el. Az ebéd alatt a császár egészségére ittak, adott jelre a mozsarak irtóztató csattanással eldördülnek és a sátor is, melyben az ebéd tartatott, lángba borul. Mindenki rémülten ugrik fel helyéről Starhemberg kivételével, ki a legnagyobb lelki nyugalommal, mintha mi sem történt volna, üritette ki poharát. Ettől az időtől fogva külömben engesztelhetlen gyülölség uralkodott közöttük egész életükön át.

Nemcsak ily tüneményes hidegvér és bravour volt e

kiváló embernek tulajdona, hanem nagy hadvezéri képesség is, a melyet XIV. Lajos egyik legjobb tábornoka, Vendome herczeg ellen több nagy győzelemmel tanusított. József biztosra vette, hogy nagy eredményeket fog elérni az el nem pusztítható kuruczsággal szemben, de egész működése fel és alá sétálás volt. Kassát, melynek birtokára pályázott, sem volt képes bevenni. Szerencsésebb volt nála Heister, azonban róla nem kisebb ember mint Savoyai Eugen mondotta azt, hogy hadi tervei érthetetlenek és zavarosak, és hogy az általa védett ügyet a legnagyobb veszélynek teszi ki.*

A másik vezér Herbeville, egy öreg, rokkant katona volt, hozzá más nyelvet, mint a francziát, nem ösmert. Arneth ** felemlíti, hogy alatta a főhadiszálláson a legnagyobb zavar és egyenetlenség uralkodott. Herbeville vejének, Draskovichnak befolyása alatt állott, de ez örökös viszályban volt Schlickkel, a ki körülbelől az volt, a mit ma a vezérkar főnökének szoktak nevezni. Ő érezte szellemi felsőségét Herbeville felett és minden áron diktálni akart. Az osztrák szerző kénytelen hozzátenni, hogy ily amabilis konfuzió mellett érthetetlen, hogy valami eredményt képesek voltak elérni. Ez az eredmény a zsibói csata volt, melyre még visszatérek. Ennél még meg lehet az osztrák sereg, különösen egy 6000 emberből álló dán kontingensét illetőleg, taktikai fölényét megállapítani, de a másik kettőnél még azt sem. A nagy-szombati csata már tulajdonképpen meg volt nyerve a magyarok számára, midőn az az inczidens történt, hogy egy osztrák csapat, mely elfogatván, magyar részre állott és letette a hűségesküt, a magyar hadrendben a tartalékot képezte, az ütközet kellő közepén a felvonuló magyar osztagokra sortüzet adott és átpártolt az osztrákokhoz. Még egy más mozzanat is adta magát elő, mint bizonyítéka, hogy magyart magyarral miként lehet leverni. Egy óriási kurucz bajnok előre tört, mindent elgázolva maga előtt, hogy Heistert elpusztítsa. Eljutott vele szemtől szembe és már felemelte kezét a kikerülhetlen gyilkos csapásra, midőn egy másik magyar, Heister hadsegéde,

* *Arneth,* Prinz Eugen von Savoyen, I. kötet 296. lap.
** Ugyanott, I. kötet 353. lap.

gróf Czobor, keresztüllőtte. A trencséni csatánál azonban a magyar intervenczió nagyobb méreteket vett. Heister, a ki szintén parancsnokolt, nem akart ütközni sem, hanem alvezére, Pálffy János, a ki időközben Rákóczi egyik alvezérével, a hirhedt áruló Ócskayval, kiegyezett, arra a pontra intézte a támadást, a hol ez állódását vette, mi ilyformán sikerült is.

A döntő természetü mozzanatot ezen csaták megitélésénél az képezi, hogy, ha azok az osztrákokra nézve taktikai győzelmek is voltak, stratégiailag nem voltak képesek eredményeket felmutatni. Nagy-Szombat nem akadályozta meg, hogy az egész Dunántúl meg ne hódoljon és fel ne keljen Rákóczi mellett. Az osztrákok hadászati tehetetlensége annyira jutott, hogy Károlyi Bécs alá jött lovasságával, még a schönbrunni állatkertet is megdézsmálta, a császár gyönyörü párduczait elpusztította, maga számára kaczagányokat készítve belőlük. Zsibó után pedig következett elébb a Dunántúlnak, azután Erdélynek visszafoglalása és Rákóczinak fejedelemmé avatása Marosvásárhelyt. Igaz, hogy, mint már említém, Trencsén után rohamosan jött a hanyatlás, de ez nem katonai okokra volt visszavezethető. A magyar sereg még ezután is jól verekedett. Vadkertnél határozottan jobban mint az osztrák, és ha ezen ütközet az lett, a mit holt versenynek neveznek, ez a vezérlet fogyatékos voltára vezethető vissza.

A katonai történetben nem ösmeretlen azon itélet, melyet hadvezérekre szoktak alkalmazni, hogy győzni ugyan tudnak, de nem képesek arra, hogy győzelmeikkel tudjanak élni. Ezt Livius Hannibal kitünő lovasvezérének, Maharbalnak adja szájába, azt mondván Hannibálnak a cannäi rendkivüli győzelem után, midőn az nem engedte meg neki, hogy szélvész gyorsaságu numida lovasságával egyenesen Róma elfoglalására induljon: »Vincere scis Hannibal, sed victoria uti nescis«. Heistert ebben az egy pontban lehet hasonlitani a világhirü libyai oroszlánhoz, de ha igazságosak akarunk maradni, úgy bizonyos tekintetben menteni kell őt, hogy győzelmeit nem használta ki. A legkitünőbb vezérek- és hadseregeknek majdnem lehetetlenség egy egész ország és felkelő nemzet ellen eredményesen hadat viselni, a mikor hatalmuk csak addig ér, a meddig fegyverük hatása terjed. Számtalan

példa van az ujabb történetben, midőn sokkal jobb tábornokok és sereg, mint Heister és zsoldosai, csufos kudarczokat vallottak oly népfelkelés ellen, mely nem képviselt annyi taktikai tőkét, mint Rákóczi kurucz vitézei. Napoleon egyik legjobb tábornoka, Dupont, nagyobb sereggel, mint a milyen a hivatolt győzelmeket aratta, kénytelen volt Baylen alatt, 1808-ban a spanyol népfelkelők előtt a fegyvert letenni. Mindenki ösmeri Hofer Andrásnak győzelmes harczait Tirol szabadságáért, ugyancsak Napoleon legjobb tábornokai felett. Különösen nagyon tanulságos ez irányban a Vendée hősies küzdelme a franczia köztársaság ellen, a hol az a teljesen rögtönzött népfelkelés pocsékká verte azokat a katonákat, a kik viszont az osztrák és porosz fegyelmezett és kitünően begyakorolt seregeit verték le. Egyike a legelső német katonai iróknak, Bogoslawsky, »Der Krieg der Vendée« czimü munkájában tüzetesen ir sajátos és eredeti hadviselésükről, a melyről nehány tanulságos megjegyzést átveszek. »Ha az ember ily felkelő csapatot látott, azt hitte, hogy proczesszióval van dolga, feszületet hordó papok mentek az élén, az emberek imádkozva, énekelve haladtak, faczipőik kopogása világi akkordokat kevert a szent zsolozsmákba, fegyverök legnagyobb részt bot és kasza. Mikor meglátták az ellent, úgy a hogy sorakoztak, az irányt az adta, esetleg egy fa, egy épület, egy domb, a vezénylet a legegyszerübb: »Attention les gars, voilà l'ennemi, en avant rembarre, rembarre,« a mit magyarul így lehet visszaadni: »Vigyázz! itt az ellenség, hegyibe fiuk.« Legfeljebb az történt, hogy az ágyutüz előtt földre vetették magokat, hogy azután egy ellenállhatlan rohammal mindent agyba-főbe verjenek, a mi csak kezük alá került. A mi a Rákóczi kuruczainak a specziálitása volt, hogy majd minden csata után darab időre haza szállingóztak, ez velök is megtörtént. És mindennek daczára nem egy fényes győzelmet vivtak, volt eset, hogy egy ütközet után 11,000 fogoly és 80 ágyu maradt kezeik közt. A legjobb franczia tábornokok jöttek ellenök, Kléber, Marceau és Hoche, és ez utóbbi is csak úgy birt velük, hogy békekötésre szánta reá magát. Mi volt az oka annak, hogy ezekben az esetekben oly fényes eredmények érettek el, míg a magyarságtól az meg lett tagadva?

Nem hiszem, hogy a francia parasztok vitézebbek lettek volna mint honfitársaink, és hogy a hazaszeretet nálunk ne idézett volna elő annyi lelkesedést, mint nálok a vallási rajongás. A ki elolvassa azokat a hadműveleteket, melyeket a Rákóczi előtti, tisztán pór felkelés Tokaji és Szalontay alatt véghez vitt, ez iránt nem táplálhat semmi kétséget. Az okok tehát másutt rejlenek, az egyik társadalmi, a másik pedig tisztán katonai indok volt. A társadalmi indok a következő. Daczára annak, hogy Francziaországban az úgynevezett ancien régime, a kiváltságokon nyugvó középkori politikai és társadalmi szervezet élesebb ellentéteket idézett elő, mint bárhol másutt, mert hiszen a franczia rémuralom kitörései csakis ezen ellentétekre vezethetők vissza: a Vendéeben a különféle osztályok közt igazán patriarchális állapotok uralkodtak. A földesurak ott éltek falun az emberek között, egymáshoz szokva voltak, biztak egymásban. Mikor a mozgalom megkezdődött, az egész lakosság földesurait tekintette természetes vezéreinek, őket hivta fel ezen magasztos tisztségre, követte is őket lelkesedéssel, halálmegvető elszántsággal. A fővezérek legnagyobb részt arisztokraták voltak. Bonchamps, Lescure, d'Elbée, La Trémouille, Laroche-Jaquelein. Csakis ily egészséges állapotok közt történhetett meg, hogy ez utóbbi, egy huszonegy éves hőslelkü ifju, következő fenséges szavakat intézte csapatjához: »Si j'avance, suivez-moi, si je recule, tuez-moi, si je meurs, vengez-moi.« »Ha előre megyék, kövessetek, ha hátrálok, öljetek meg, ha elesem, álljatok érettem bosszut«. De a vezetők nemcsak a mágnásokból kerültek ki. Voltak a nép emberei közt is olyanok, a kik tehetségeik folytán vezérséghez jutottak. Cathelineau furmányos volt, Stofflet erdőkerülő, ezeket polgártársaik bizalma és saját érdemeik az első helyekre emelték, az említett büszke főurak közül senkinek sem derogált velök együtt működni, sőt alattok állani, a közös szent czél minden egyéni érdeket elnémított.

Fájdalom, nálunk ily tisztelet- és követésre méltó állapotok nem léteztek. Az osztálygyülölet a legnagyobb mértékben megvolt, és ha el is felejtették annyira, hogy földesur és jobbágy egy ügyet szolgáljanak, de igazi egyetértés és kölcsönös bizalom nem jött létre, úgy hogy maga Rákóczi

többszörösen felemlíti, hogy nemes és paraszt nem akartak egymás alatt szolgálni. A fővezérek mind előkelő mágnás és nemes emberek voltak, az említetteken kivül, Esterházy, Forgách, Csáky, Teleki, Pekry; arról pédául, hogy, a ki talán a legtehetségesebb embere volt Rákóczinak, a hirneves Vak Bottyán, főparancsnok lehessen, szó sem lehetett, mert csak egyszerü középnemes családból származott. Az erdélyi urak még azt is keresztülvitték, miszerint jobbágyaikat a seregből haza rendelhessék. Egy oly nagyszabásu politikai és társadalmi intézkedést, mint a milyet Bocskay a hajdusággal keresztülvitt, kiknek birtokokat, szabadalmakat adott, fájdalom, Rákóczi nem foganatosított.

Készséggel elösmerem, hogy a jobbágyság felszabadítása azon időkben nem oly természetü probléma volt, mint a hajduságnak adott magna charta és azt oly terjedelemben, mint később történt, nem is lehetett volna keresztülvinni. De lehetett volna kedvezményeket nyujtani, a jobbágyság és földesur közti viszonyt egészségesebben rendezni. Be kell vallani, hogy Rákóczi és emberei, Károlyi kivételével, nem állottak feladatuk szinvonalán. Ez talán az egyetlen felhő, mely dicsőségének fényét elhomályosítja.

Áttérek a katonai indokokra. Itt a hibát ismét a külömbség a Vendée katonai politikája közt képezi. A Vendée vezérei tehetséges naturálisták voltak, kik ösmerték népüket és annak különleges viszonyait és a szerint rendezkedtek be. Sikereiknek titkát ezen helyes megitélés képezte. Rákóczi félreösmerte az állapotokat, a viszonyokat, az embereket és eszközöket és belebukott. Ő egy franczia és osztrák mintára szervezett hadsereget akart, de sem a kellő tisztekkel, sem idő- és pénzeszközökkel nem rendelkezett. Az a néhány franczia tiszt, kikről már szólottam, és a kik szolgálatában állottak, értettek mesterségükhöz, hasznot is hajtottak, különösen a várvivás és erődítés dolgában, de teljesen képtelenek voltak arra, hogy a magyar sereget Vauban és Luxembourg módjára kikészítsék, midőn ezen hirneves tábornagyokat hosszu politikai, kulturális és katonai munkásság előzte meg, mely utjokat egyengette. Nagy-Szombat és Trencsén, a már említett okokon kivül, részben azért is vesztek el, mert oly fel-

állításokat és mozdulatokat kisérlettek meg, melyeket csakis begyakorolt és kitanított csapatokkal lehet keresztülvinni, de gyakorlatlanokkal megkisértve, kész vereség. Maga Rákóczi is rájött arra, hogy miben rejlett a hiba, maga elmondja, hogy oly taktikát akartak meghonosítani, mely ellenkezett a nemzet szellemével.

Ezen körülmény annyival szomorítóbb, mert a helyes harczászatra rájöttek, gyakorolták is, csakhogy nem a kellő erélylyel és következetességgel. A számbeli túlsuly, a kitünő lovasság, a nép áldozatkészsége és részvéte, a mint például lehetővé tették, hogy Szomolyánnál Károlyi és Ócskay egy kombinált hadművelettel az osztrák tábornok Ritschant körülzárolják, elfogják és tönkretegyék, úgy ezt más alkalommal is lehetett volna keresztülvinni. Meg is kisértetett még egy másik osztrák tábornok, Herbeville, ellen, de oly félszeg módon, hogy az a már említett zsibói csatavesztést vonta maga után. Szólottam ugyan ezen szerencsétlenségről már egyszer, még egyszer visszatérek reá, mert ezen gyászos eset a felkelés katonai oldalát annak minden részleteivel oly élesen világítja meg, hogy ez a befejező összegezést képezheti. Ez az esemény 1705-ben történt, midőn Rákóczi hatalmának tetőpontján állott, és úgy Magyarország, mint Erdély majdnem egészen kezeiben volt. Az erdélyi osztrák parancsnok, Rabutin, egy franczia származásu elbizakodott ember, a magyar sikerek folytán tarthatatlan helyzetbe került, úgy hogy, ha sürgősen nem segítenek rajta, Erdély menthetetlenül elveszett. Elküldték segélyére Herbevillet, a ki a Csallóközből ment segélyére 22,000 emberrel. Végig kellett neki sétálni az egész országon, roppant kerülőt csinálva. Pest, Kecskemét, Szeged, Debreczen és Váradot érintve, úgy akart a Szilágyságon keresztül Erdélybe hatolni, a mint ezen irány be is lett tartva. Ekkor történt az, a miről már szólottam, hogy az egész ut mentén az országot sivataggá tették, úgyannyira, hogy maga az élelmezés a legnagyobb nehézséggel járt. Ezenkivül még óriási túlerőt lehetett ellene mozgósitani, de ez már csak félig történt meg. Rákóczinak legjobb lovasvezére, Battyán, vagy hatezer lovassal egész Szegedig követte folytonosan csipkedve, zaklatva, de ottan az osztrák generális

nagy örömére felhagyott vele, átmenve a Dunántúlra. — A Tiszántúl ezt a feladatot Károlyi Sándor vette át, és ugyanannyi haddal minduntalan sarkában volt. Zsibónál Rákóczi várta jelentékeny sereggel. Egy megerősített szorosban foglalt állást, hol nagyszámu kitünő lovasságát nem érvényesíthette. A vége az lett, hogy Herbeville, oláh kémektől vezetve, a hátába került, a sánczokat megmászta, a gyalogságot széjjelverte, minden ágyut elfoglalt és Erdélyt visszahódította.

Ezen konkrét helyzet typusát képezi azon taktikai helyzeteknek, melyek veres fonalként huzódnak végig a felkelés katonai történetén. Nem nehéz felösmerni, hogy itt azon hiba követtetett el, hogy azok az előnyök, melyekkel a magyar sereg és hadviselés birt, nem használtattak fel, hanem egy oly harczászati rendszer követtetett, mely mellett a tanulatlan magyar csapatoknak feltétlenül hátrányban kellett lenniök. Hogy azon nagy túlerő folytán, különösen lovasságban, melylyel a magyarok birtak, hozzá oly terepen, mely a lovasság felhasználására kitünően alkalmas, Pesttől Zsibóig, a németet, mint szokták mondani, megehették volna, de legalább kapituláczióra kényszeríthették volna, az kétségtelen. A helyett a franczia mérnökök által rá hagyta magát a kurucz vezérlet vétetni arra, hogy egy mesterséges állódásban fogadja el a csatát, mely azután megfelelő előőrsi szolgálatot, nehéz, szakgatott terepen való mozgási képességet stb. feltételez. Így volt ez minden nagyobb csatában, a mi azután létrehozta azt a sajnos eredményt, hogy a naturalista hadakozás előnyeit elvesztették, és a kitanultét nem szerezték meg. Említettem azt is, hogy ezen csatavesztés stratégiai csorbái ki lettek később köszörülve. Úgy lehetett volna a dolog Trencsén után is. Ez azonban nem történt meg és a hivatolt rohamos hanyatlás bekövetkezett. Mi volt ennek indoka? Kétségtelen, nagy mértékben hozzájárul azon igen fontos körülmény, hogy a háboru hét évig tartott, a nemzet egész erejét, erélyét és harczi kedvét kiadta. Ez irányban sokat bizonyít azon tény, hogy, midőn a fegyverletétel megtörtént, Pálffy János mindent elkövetett, hogy a kitünő csapatokat a császár, illetve a koronás magyar király szolgá-

latába fogadja. De jóformán senki sem vállalkozott, mindenki haza igyekezett családjához, házi tüzhelyéhez, ha ugyan megtalálta. A kimerülés után a nyugalom is megkövetelte saját osztályrészét. De ezen inkább fizikai természetü indok mellett egy hatalmas lélektani rugó is szerepelt. És ezen rugó természete képezi ezen nagy történeti esemény legutolsó és legnagyobb tanulságát. Ez azon mozzanat, a hol a küzdelemnek tragikus jellege megszünik, mert a bukás alkateleme belőle hiányzik. A nemzeti nagy dráma szerencsésen, mondhatni házassággal végződik, — ki nem ösmeri Széchenyi hires hasonlatát, a hol az Ausztriávali viszonyt vegyes házassághoz hasonlítja? — a házasfelek kibékülnek és együtt maradnak. És éppen mert ezen nem kedvezőtlennek tekinthető megoldás kezdettől fogva biztosítottnak látszott, nem volt oka a nemzetnek kétségbeesni, hiányzott tehát az a hatalmas politikai és lélektani tényező, mely a nemzetek történetében annyiszor csodát művelt és egy elveszettnek látszó ügyet megmentett. Ezt a fontos körülményt az emberek és helyzet megitélésénél számításon kivül hagyni nem lehet. Ez enyhíti Pálffy János működését, ki mint magyar nem átallotta a horvát és rácz vadállati pusztítást honfitársaira hozni; ez Turóczmegye férfiatlan magatartását, mely követjei, Okolicsányi és Rakovszkynak életébe került. Ez magyarázza, habár nem menti, azon átpártolásokat, melyek e különben ragyogó korszaknak oly szégyenletes epizódjai. Bizonyára, midőn ama sötét elmékben megvillant azon utálatos czélzat, hogy hazájuk szent ügyét, melyet odáig vérök hullásával szolgáltak, elhagyják, hihetőleg olyforma mentséggel éltek önlelkiismeretükkel szemben, miszerint nemzetüket, hazájukat még sem árulják el, midőn a koronás király hűségére térnek vissza. Úgy vélem, hogy az ilyen körülmények kiemelése különösen akkor feladata az utókornak, midőn a minden oldalról való megvilágítás az események teljes megértésének nélkülözhetetlen alkateleme. Kétséget nem szenved, hogy a kedvező eredményt leginkább József békülékeny és következetes magatartásának lehet köszönni. Ellene voltak tanácsosai, különösen Savoyai Eugen, ki alkotmányos engedményekről mitsem akart tudni, ki egészen azon az intransigens állásponton állott,

melyet 1848-ban Schwarzenberg és Windischgrätz az unbedingte Unterwerfung-gal fejeztek ki.* Nagy mérvben elősegítette a kedvező kibontakozást, hogy az angolok még egyszer közbeléptek. Még akkor, mikor a trencséni csata után a rohamos hanyatlás beállott és Rákóczi hatalma csakis öt megyére, Szathmár, Szabolcs, Ung, Ugocsa, Máramarosra terjedt, egy rendkivüli követet küldöttek lord Peterborough személyében Bécsbe, követelve a magyar kérdés rendezését. A nemzet hálájára és elösmerésére érdemes ő, úgy mint derék elődjei, különben is oly rendkivüli egyéniség volt, hogy nem lesz felesleges neki pár szót szentelni. Angol irók úgy irják le őt, hogy hideg honfitársai közt lángszenvedély által tünt ki, egy XVIII. századbeli szent Graal Lohengrin-féle lovag, bátor a vakmerőségig, bőkezü, önfölàldozó barát, nagylelkü ellenség, a gyengéknek gyámola, az asszonyoknak imádója és tömjénezője. Akár egy második Caesar, egyszerre öt-hat embernek tudott tollba mondani, mint szónok, mint katona és diplomata az elsők közé tartozott. Hozzá nyughatatlan lelke városról városra, világrészről világrészre, kalandról kalandra üzte. Nem volt oly európai udvar, melyet nem ösmert, és hol nem Don Juanoskodott, Európában, Afrikában, vizen és szárazon, katonákkal, kalózokkal harczolt. A spanyol örökösödési háboruban egy rendkivüli fényes haditettet hajtott végre. Egy éjjel ugyanis a barcellonai Monjuich erősséget, egy második Gibraltart, a legnagyobb zivatarban megmászta és meglepetéssel bevette.

Ez jött Bécsbe, hozzá eltelve haraggal az osztrák udvari népre. A haragja pedig még Spanyolországból származott, a hol a férfias, előkelő angol lord egészen más embereket talált mint a milyenekhez a gentlemanek hazájában szokva volt. Az volt a nézete, hogy nincs utálatosabb valami, mint az éhes német és a hetvenkedő spanyol hidalgó. De a spanyolnál legalább van kárpótlás a szép, szikrázó asszonyokban, míg a német után csak üres erszény marad.** Mint mondom,

* *Arneth,* idézett munka, II. kötet 157. lap.

** Carl v. *Noorden,* Europäische Geschichte im XVIII. Jahrhundert, II. kötet 398. lap.

ez jött Bécsbe és határozott fellépésével nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy azon szellem, mely Józsefet békekötésre nógatta, hajótörést ne szenvedjen. Nem is szenvedett az. Rákóczi maga belátta annak szükségét. Ő személyesen is összejött Vaján, Szabolcsmegyében, a császári hadvezérrel, Pálffy Jánossal, ki Heister helyébe lépett, és a ki mindent elkövetett arra nézve, hogy ez a kilátás nélküli harcz véget érjen. A békekötés azonban nem nyerte meg Rákóczi beleegyezését. Őt akkoron az orosz segély lidérczfénye külföldre csalta. Thaly Kálmán barátom feljegyezte azon mély értelmü tényt, hogy midőn Munkácsról elindult idegenbe, hogy azután hazáját ne is lássa többé, egy udvari czigánymuzsikusa sirva borult lábai elé, mondván: »elmégysz, felséges fejedelem, itt hagyod a vagyont, keresed a nincsent«. Úgy is volt, daczára annak, hogy Rákóczi abban bizakodott, reménykedett, hogy számottevő külföldi sereggel tér vissza; ezen remény éppen úgy kártyavár módjára összeomlott, mint a többi, mely az európai hatalmak intervencziójára vonatkozott. Károlyi Sándor egyedül maradt, a sikernek minden tényezője és biztosítéka kisiklott erőteljes kezei közül. Akármerre tekintett, csak csüggedést látott maga körül, nem hogy a valószinüségnek, de még a lehetőségnek délibábja sem vesztegethette meg nyugodt, biztos tekintetét. Ily viszonyok közt kötötte meg Pálffyval a szathmári békét, mely tudvalevőleg az alkotmány helyreállítását biztositotta. Rákóczi egy pathetikus levélben élesen megtámadta őt és azért a mit tett az Istenség, ki előtt nincsen titok, szine elé idézi, hogy adjon számot eljárásáról.

Úgy vélem, az utókor igazságos itélőszéke minden tisztelete és rokonszenve mellett, melyet Rákóczi iránt éreznie kell, meg fogja adni Károlyinak a felmentést. Magam hallottam Deák Ferencztől, hogy a nemzet hálát adhatott volna Istennek, ha 1849-ben Világos helyett egy második szathmári békét köthetett volna. Ezen felfogásának az országgyülésen is kifejezést ad oly módon, hogy azon nagy beszédében, melyet az 1867-iki kiegyezés mellett tartott, elmondotta, hogy, ha a nemzetet a 49-iki legfényesebb harczok, Isaszegh és Nagy-Sarló után a 67-iki kiegyezéssel megkinálták volna,

azt két kézzel elfogadta volna. Ha ezen felfogás áll a győzelmek, mennyivel inkább kell annak állania a vereségek korszakára, mert hogy, mikor a fegyverlerakás és hűségeskü a majthényi sikon megtörtént, a további győzelem dicsőségének napja nemcsak teljesen leáldozott, hanem, a mi a fő, a nemzet több erőnek kifejtésére teljesen képtelen volt, azt tagadásba venni csakugyan nem lehet.

Éppen úgy nem lehet ezt tagadásba venni, mint ama másik jelentőségteljes tényt, hogy a békekötés az alkotmány hivatalos elösmerését foglalta magában, így tehát a fegyverfogásnak legfőbb czélja elejtetett. Természetes, hogy a további alkotmányos küzdelemnek ezzel vége nem szakadt. Hogy vége nem szakadt, azt Károlyi példája legjobban bizonyítja, kinek erős harczát az aulikus magyar urakkal feljegyezte és méltányolta a történetirás. Sőt, fájdalom, nem változott azon kétértelmü helyzet sem, mely az osztrák házzali vegyes házasságnak folyománya. Azonban mindenesetre meg volt adva a lehetőség, ugyan még mindig mostoha, de mégis kedvezőbb körülmények közt, tovább folytatni a küzdelmet az elvesztett sulypont visszaszerzéséért. Oly eredmény volt ez, melynek jelentősége és fontossága elől senkinek sem lehet elzárkózni. A nemzetek életének keretei történetüknek folyamatában hol szükülnek, hol tágulnak, de mindaddig, míg a küzdelemre biztos alap létezik, míg a nemzetben van akarat és képesség igazaiért sikra szállani, ügye elveszve nincs.

Ezt az alapot a szathmári béke megadta. A koronának a magyar alkotmány álláspontjára kellett helyezkedni. A mint az egész felkelés alatt soha egy perczre sem volt szó a Lipót és Kollonich által hangoztatott fegyver jogáról, úgy a szathmári békekötést elösmerő 1715-iki tczikkben kénytelen volt Károly magszakadás esetére a királyválasztás jogát elösmerni. Mindezekben rejlik Károlyi Sándor eljárásának igazolása, melyet méltán lehet a Deák Ferencz 67-iki működése mellé helyezni. Hozzá lehet tenni, hogy eljárásának minden egyes fázisában őszinte, egyenes, igaz magyar ember módjára viselkedett. És ha ugyancsak 1867-ben osztrák részről be kellett ösmerni a magyar nemzet és Deák Ferencz azon méltányosságát, hogy Königgrätz után nem kivánt többet,

mint előtte, akkor magyar részről szintén el kell ösmerni azt, hogy József azon magatartása, melylyel a kurucz ügy alkonyán nem alkudott le semmit azon feltételekből, melyeket 1704-ben Gyöngyösön a nemzeti ügy dagályának tetőpontján felállított, a legerősebb indokot képezte azon ember számára, kinek kezébe a nemzet sorsa le volt téve, hogy a békejobbot ne utasítsa vissza és a nemzetet ne tegye ki egy teljesen reménytelen jövő esélyeinek.

A szathmári békekötés fejezi be azon korszakot, mely a magyar államiság nagy válsága, a mohácsi vész után bekövetkezett. Ha ezen viszontagságos és küzdelmes korszak eseményeit és tanulságait és különösen ezen utolsókat összegezzük, azt úgy lehet kifejezni, hogy azoknak végeredménye megczáfolta azon kedvezőtlen benyomást és értelmezést, melyet ezen gyászos esemény a kortársak, sőt még az utókor részéről is maga után vont.

Ezen benyomás kettős irányban mozgott, a magyar nemzet életképességének csökkenése, valamint Törökország hatalmi állandó túlsulyának vélelmezése. A XVII. század végén Törökország csillaga hanyatlóban, a nemzeté pedig emelkedőben volt, életképességéhez és erejéhez többé szó nem férhetett. Igaz, hogy a török kiüzése osztrák segítséggel történt, és azonkivül a nemzet a császári hatalom fenhatóságával is kénytelen volt saját közjogának keretén belül is számolni. Ez tehát kettőt jelentett. Jelentette azt, hogy a nemzet kifelé nem tud saját lábán megállani és befelé, hogy hatalmi sulypontjának nincsen teljesen birtokában. Oly tényleges körülmények ezek, melyek az államiság integritását, egészét csonkítják, és a nemzet erejében való hitet megingatják. Ámde mindkettőre nézve már fordulóban volt a koczka, az elsőre nézve annyiban, a mennyiben a jövő korszakban, mint látni fogjuk, a monarchiát Magyarország védi, Magyarország tartja. A másodikra pedig azt lehetett mondani, hogy a szathmári békekötés által az uralkodóház kénytelen volt szakítani azon politikával, hogy akaratát, a császár akaratát fegyverrel fogja a nemzetre erőszakolni, és igyekezni kellett azzal jóban lennni.

A fizikai mérkőzés terén tehát a nemzet és az idegen

hatalom már ekkor legalább is al pari állottak egymással. De ezen viszonynak természetszerüleg mindinkább Magyarország előnyére kellett átalakulni. A mint ugyanis ki lett mutatva, az uralkodóház kormányzati rendszere egy mechanismus holt sulyával dolgozott a nemzet szervezett élő erőivel szemben, melyeknek végre is felül kellett kerekedniök. De ezenkivül, ha a monarchiának nemzetközi helyzetét tekintjük, itten is észlelünk ezen idők és események folyamán egy mozzanatot, mely a jövő szempontjából szintén nagy tanulságot képvisel és jelentőséggel bir. Ez pedig a következőből áll: daczára, hogy az uralkodóház nem tudta odáig vinni, hogy legalább a Lajthán túl egy egységes államot és nemzetet alkosson, tehát oly hatalmasságot, mely a nemzetközi helyzetben saját sulyával működik, mégis ezen félszeg állapotban az egész idő alatt fennállott a nemzetközi egyensuly alkatelemeként, vagyis mint a politikai szövetségek és érdekköröknek pozitiv értelemben való tényezője. Önként következik ebből azon tanulság, hogy az uralkodóház politikájának hibás és tévesztettnek kellett lennie, de magának a monarchiának fennállása európai szükség gyanánt jelentkezik. Úgy vélem, hogy a következő időszakban ezen tanulság még élesebben fog megnyilatkozni.

HARMADIK KÖNYV.

MAGYARORSZÁG A HABSBURGHÁZ JOGARA ALATT.

A KÜZDELEM FOLYTATÁSA A HATALMI SÚLYPONT VISSZASZERZÉSEÉRT.

A VIS INERTIAE KORSZAKA.

A SZATHMÁRI BÉKEKÖTÉSTŐL AZ 1825-KI ORSZÁG-GYÜLÉS MEGNYILTÁIG.

A) OSZTRÁK VISZONYOK.

Összegezés.

I. A monarchia helyzete a XVIII. század elején. — Különbség az uralkodóház és a többi európai uralkodóházak politikája között. — Azoknak nemzeti jellege a Habsburgoknál ezen korszakban teljesen hiányzik. — Ezen korszak is a szerencse fel- és aláhullámzásának csodálatos jelenségeit tartalmazza.

II. III. Károly országlásának kezdete. — Annak első nagy sikerei. — Kevés ideig tartanak. — Kezdődnek a válságok. — Spanyol politikája és környezetének folyományai. — Költekezései. — A pragmatika szankczió miatt kénytelen szövetségekre vadászni. — Ezek eredménye a szerencsétlen 1739-iki török háboru. — Az idegen katonák végzetes szereplése. — A monarchiának zilált állapotai halála alkalmával.

III. A monarchia és a porosz állam versenygése. — Ellentét a két állam között. — A porosz történetirás jellege. — A porosz állam fejlődésének fokozatossága. — A Hohenzollernek műve, mely más jelleggel bir mint a Habsburgok tevékenysége. — Rokon vonások mellett több az ellentét. — Erős fejedelmi öntudat. — Absolutizmus. — Nemesség pártfogolása. — Felhasználják az állam szolgálatára. — Nagymérvü kötelességérzet. — Katonai és kormányzati tulajdonaik. — Jó gazdák. — Vallási türelem. — A porosz állam katasztrófája Jena és Auerstädt után. — A felszabadulás és ujjászületés akcziója. — III. Frigyes Vilmos megtalálja a helyes politikát és szükséges embereket.

IV. Mária Terézia, a nőiség mintaképe, mint feleség és anya. — Tanácsai gyermekeihez. — E mellett lelkületének férfias volta. — Tudott és akart uralkodni. — Szorgalma. — Vallási türelmetlensége. — Patriarchális felfogása a kormányzatról. — Annak alkalmazása. — Téves nézetei a monarchia viszonyairól. — Az önkormányzat megszüntetése. — Különösen Csehországban. — A revanche-eszme politikájának központja. — Poroszországnak majmolása az intézményekben. — Idegen elemekre szorul. — Pénzbeli segítség és szövetségek. — Uralkodása egy nagy deficzittel végződik.

V. Párhuzam Mária Terézia, angol Erzsébet és II. Katalin czárnő között. — Mint asszony felettök áll, de mint uralkodó nem üti meg azok mértékét. — Erzsébet érdekkel viseltetik a tudomány és irodalom iránt. — Anglia alatta a művelődés aranykorát éli. — Politikai személyisége telve erős fejedelmi önérzettel. — Mindennek daczára legnagyobb méltányossággal jár el parlamentjeivel szemben. — Az angolok benne saját nemzeti jellemök kifejezését látják. — A veszélyek, melyek személyét és politikáját környezik. — Férfias jelleme, melyet tanusít azon harczban, mely világtörténeti magaslatra emelkedik. — Áttérés Katalinra. — Az oroszok politikai érzékének hiánya. — A czári intézmény a népben gyökeredzik; Nagy Péter véleménye erre vonatkozólag. — Jelentősége az orosz történetben. — Katalin folytatja Péter művét. — Helyzetének nehézségei. — Mindent magának kell alkotnia. — Szellemessége, magasröptü felfogása. — Egészen oroszszá lesz. — Országlásának nemzeti jellege. — Annak fényes eredményei.

VI. József császár. — Jeles tulajdonai. — Önzetlensége, egyszerüsége, nagy esze, sok tekintetben egészséges észjárása. — Hibái: kíméletlen természete, kényuralmi hajlamai, hódítási viszketeg. — Doctrinaire elbizakodása. — Egyházpolitikája telítve van hatalmi elemekkel. — Az önkormányzat gyülölete igazában nem szabadelvü. — Egész rendszere a bürokráczia túltengésére lyukad ki. — Az osztrák bürokráczia hibái. — Bel- és külpolitikájának fiaszkója. — Vezérkedése szintén csufot vall. — Bukása.

VII. Lipót Józsefnek ellentéte. — Az egyedüli uralkodó, ki népei és az uralkodóház érdekeit össze tudja egyeztetni. — Békítési politikájának sikere. — Montesquieunek tanítványa. — Fia, Ferencz, nem követi nyomdokait. — Hosszu uralkodása. — Bizonyos analogia az ő és Lipót korszaka között. — József császár kedvezőtlen véleménye róla. — Egyéni tulajdonai elég tiszteletreméltók. — Igazában egy osztrák Hofrath természet. — A kormányzat gépies felfogása. — Bizalmatlansága. — A pénzügyi romlás, melyet rendszere előidézett. — Mindennek daczára fentartja egyeduralmi pretensióit, melyek a szabadelvüség elleni gyülöletben jutnak kifejezésre. — A monarchia sulypontját Bécsbe helyezi. — Középszerüségek, részben jellemtelen emberek által környeztetik.

VIII. A császár testvérei tehetséges emberek. — Ferencz császár bizalmatlan irántok. — Egymással versenyeznek. — Károly főherczeg. — Egyéni jellemére jóravaló ember. — Mint politikus nem állott feladatának magaslatán. — Mint hadseregszervező inkább helyén van, de a régi slendrián reformjait megakadályozza. — Nem tartozik az igazi nagy hadvezérek közzé. — Clausewitz véleménye róla. — Nem megbizható vezérkedésében. — Hol gyenge, hol kitünő. — Ez volt Aspern és Wagramnál. — A wagrami csata nem miatta veszett el, de az osztrák rendszer benső fogyatkozásai miatt.

IX. Az örököstartományok meddősége, jelentékeny emberek előállítását illetőleg. — Idegenekre szorul minden irányban. — Thugut kivétel számba jön, mert osztrák. — Jellemzése. — Tehetséges, de lelkiösmeretlen, jellemtelen ember. — A monarchiát nem ösmeri, politikája egészen czéltévesztett, habár férfiasan meg is állta helyét. — Ellentéte Stadion, derék ember, de nem bir államférfiui képességgel. — Áttérés a monarchia külpolitikájára. — Annak befolyása a belviszonyokra és a monarchia sorsára, a minek folytán idegen érdekek labdája lesz. — Francziaországhozi viszonya mint ennek bizonyítéka. — Daczára az elkövetett hibáknak, Ferencz császár tüneményes szerencséje őt Napoleon orosz kalandja után Európa sorsának intézőjévé teszi. — A szent szövetség politikája.

X. Áttekintés. — Ámbár a vázolt korszak fejedelmei tehetséges emberek, a monarchia gépies jellegén segíteni nem tudnak. — Analogia a byzanczi császárság és közötte. — Az uralkodóház mulasztásai a szerves összefüggés létrehozását illetőleg. — Ausztria a rendőrállam mintaképe. — Nincs sem politikai, sem kulturális erő benne. — A pesszimizmus a vezető elemeknél. — A monarchia együttmaradása nem az uralkodóház politikája, és nem az örököstartományok odaadásának eredménye. — Tartja az európai közfelfogás és Magyarország katonai és politikai ereje.

I.

Mint már a bevezetésben említve volt, ezen időket atyáink a *vis inertiae* korszakának nevezték. Ezen kifejezés a természettanból van véve, és a testeknek ellenállási képességét fejezi ki, melyet külső behatások ellen, különösen akkor, mikor egy másik test akarja helyüket elfoglalni, szoktak kifejteni. Részben a passziv ellenállás értetett alatta, ellentétben a cselekvő, a tényleges fellépéssel, melyet, fegyveres mérkőzésekben megnyilatkozva, az előző század képviselt. Ez egy egész ellenzéki elméletnek képezte az elnevezését, melynek számtalan jelentékeny apostola volt. Ezen történeti jelentőségü indokból választottam azt én is ezen időszak czímezése gyanánt, mely a szathmári békekötéstől az 1825-iki országgyülésig, vagy, ha úgy akarjuk, Széchenyi István fellépéseig, melyet méltán lehet az uj Magyarország kezdetének tekinteni, fogja tartalmazni. A munka ezen részében is foglalkoznom kell úgy az osztrák állapotok, mint a nemzetközi helyzet és esetleg más államok viszonyaival is. Az indoka ezen eljárásnak a következőkben rejlik.

Az uralkodóháznak, mint látni fogjuk és a mint tapasztaltuk is, szoros értelemben vett belpolitikája nem volt. Ezt úgy kell érteni, miszerint nála nem úgy történt, mint más államokban, hogy a belpolitika, vagyis saját nemzetének és államának exigencziái irányították a külpolitikát, hanem megfordítva. Egy ösmert osztrák iró ezt úgy fejezi ki: »A vezető miniszterek, a kik a Ballplatzról intézték a monarchia sorsát, annak mindig külső vonatkozásait tekintették, belviszonyainak, különösen katonai és pénzügyi erejének számbavétele nélkül.« *

* *Beer*, Zehn Jahre österreichischer Politik, 311. lap.

Az elébbi könyvben rá lett mutatva ezen hátrányos állapotnak genezisére. Rá lett mutatva, hogy az uralkodóháznak politikája részben Spanyolországból lett importálva, részben V. Károly univerzális irányzatából származott. És rá lett mutatva továbbá arra is, hogy azon rendkívüli eredményeket, t. i. a külső és belső ellenség legyőzését, a monarchia nem saját ereje, hanem külső segítség által érte el. A spanyol befolyás az előadott események folytán körfutamát megfutotta annak daczára is, miszerint ezen korszak első fejedelme, Mária Terézia atyja, Károly, ki tudvalevőleg előbb spanyol király volt, spanyol hiveinek befolyása alatt áll. Az V. Károly-féle törekvések az európai viszonyok teljes átalakulása következtében szintén módosulást szenvedtek. Habár lényegében megmaradt a túlságig vitt katholikus szempont, a nagyhatalmi viszketeg, az olympusi képzelgések, a legridegebb természetü családi politika, melynek főigyekezete az volt: a hitbizomány állagát, a császári ház fenhatósága alatt álló országokat és nemzeteket nemcsak megtartani, de gyarapítani, tekintet nélkül arra, hogy azok a monarchiával egészséges kapcsolatba hozhatók vagy sem, vagy, a mi talán fontosabb, hogy a monarchia saját erejéből megtarthatók vagy sem. Ezt az érzést a már említett iró így fejezi ki: unersättliche Begehrlichkeit, a mit magyarul ki nem elégíthető torkosságnak lehet fordítani.*

És miután az uralkodóház tartományai a szélrózsa minden irányában feküsznek, minden európai kérdés és bonyodalom által érintetnek, a nemzetközi helyzet követelményei azok, melyek belpolitikáját minduntalan befolyásolják. Tényleg a monarchia akciójának sulypontját folytonosan idegen szövetségek, valamint más államok pénz- és katonai segítségében keresi. Természetes, hogy ezek szerint hatalmi állásának biztosítékai inkább az európai egyensuly feltételeiben, mint önsulyának hatásában találhatók. Uralkodói kétségtelenül ezen szemüvegen keresztül nézik a dolgokat. Ezen felfogás annyira megfelel a történeti valóságnak, hogy ennek számbavétele nélkül a tények és szereplő egyéniségek meg-

* *Beer*, idézett munka, 12. lap.

értése lehetetlenség lenne. Az osztrák viszonyokra pedig igen egyszerüen azért kell kitérnem, mert az uralkodó rendszer ottan a maga egészében érvényesült és minden akadály nélkül működött. Valódi természete és értéke tehát az Ausztriában elért eredmények szemlélete által leginkább kiösmerhető. Különben is törvényeinkben egy állandó formulát képez az, hogy hazánkat az örököstartományok módjára kormányozni nem szabad. Non ad normam aliarum provinciarum gubernandum est. Csakis ily módon, a lajthántúli állapotok kellő számbavétele mellett, lehet nemzetünk magatartását jól megérteni, mely, fájdalom, annyiszor félreértetett.

Mindezen mozzanatokban különösen kifejezésre fog jutni az uralkodóház politikájának anorganikus, gépies jellege, melyet már többszörösen ki kellett emelnem, szemben a nagy európai nemzetek és a mi fejlődésünk szerves folyamatával. A tizennyolczadik század ez irányban, mint látni fogjuk, mind a három csoportra nézve, úgy mint az európai államok, az örököstartományok és végre Szent István koronájára nézve, korszakalkotó leend. Annyiban nevezem korszakalkotónak, mert ezen században jöttek létre azon történeti tények, melyek hatásukat jelenben is éreztetik, természetesen a három közül mindegyikre vonatkozólag.

Ezen tények között a legfontosabb a franczia forradalom. Olyannyira fontos ez, hogy a történetirás rendesen ezt szokta az ujkor vagy legujabb kor kezdetének venni. A magam részéről ezen beosztást nem fogadtam el művem határvonala gyanánt. Ennek oka az, hogy, miután ezen könyvnek lényegét tulajdonképpen Magyarország politikájának ecsetelése képezi, annak természete és menete határozott a feldolgozásnál.

Tudvalevő, hogy a franczia forradalom sem az uralkodóház rendszerében nem gyakorolt változást, a mint hazánk fejlődésében sem hagyott közvetlen nyomokat. Sőt magára Francziaországra nézve is külömbséget kell tenni annak társadalmi és politikai jelentősége közt, vagy ha úgy akarjuk, programmjának politikai és társadalmi része közt. Társadalmi hatása, a kifejezést szükebb értelemben véve, a feudalizmus megtörése, a jogegyenlőség keresztülvitele, mely főleg

a Code Napoléonban valósult meg, azonnal érvényesült, de a politikai szabadság, az önkormányzatnak gyakorlati alkalmazása egy későbbi időre lett fentartva.

És a mint a történeti anyag felosztásánál a magyar nemzet politikájának kellő felösmerése és méltatása mérvadó szempont, úgy annak kezelésénél is ezen követelmény volt, a mely vezérelte pennámat. Ily módon azután az általános európai irányzatok és az egyes nemzetek cselekvéseire csakis annyiban terjeszkedem ki, a mennyire ezek az osztrák uralmi és kormányzati rendszernek megvilágítására szolgálnak. Előre jeleztem, hogy az ellentétek és nem az analogiák azok, melyek szemeinkbe fognak ötleni. Ki kell mindjárt mondani, hogy azok a nagy áramlatok és események, melyek e századot oly nevezetessé teszik, és melyek olyannyira ösmeretesek, hogy elég egyszerüen rájok utalni, csakis külsőleg és nem belsőleg érintik a monarchiának existencziáját. És habár, mint éppen az imént említém, a monarchia már földrajzi fekvésénél fogva is a nagy európai politikai akcziókban kénytelen részt venni, sőt gyakran alapjaiban is megingattatik, az uralkodóház hagyományos ósdi szelleme, vallási türelmetlenség és politikai gyámkodás oly dermesztő jégkéreggel borít el mindent, hogy ez alatt népének életnyilvánulása a legvizsgább szem előtt is eltünik.

Ezen állapotok és ellentétek indokát főleg abban találhatjuk, hogy ámbár a többi európai uralkodóházak is körülbelől éppen olyan önző családi politikát folytattak, mint a Habsburgok, de azok hatása népeikre, országaikra egészen másnemü volt. Ennek indoka pedig azon benső összefüggésben rejlett, mely az illető fejedelmek és nemzetek között oly módon jött létre, mint a hogy az nem történt meg az uralkodóház jogara alatt lévő országokban. Mindegyik állam politikájának, habár öntudatlanul is, megvolt a maga nemzeti háttere, mindegyik állam életében találkozunk oly jelenségekkel, a melyek a nép ereje vagy érdekeinek megnyilatkozását jelentik, még pedig nem egyszer fejedelmeik által előidézve.

Igaz, hogy a nemzetiségi nagy eszme még nem mutatkozik oly kizárólagos és mindenek felett uralkodó erővel,

mint a franczia forradalom után, de ha egyes államok életét tekintjük, ennek tüneteit felösmerhetjük. Azok a mélyreható ellentétek angol és franczia, lengyel és orosz között, melyek már ezen időben nyilatkoztak, nem érthetők meg ezen lélektani rugó számbavétele nélkül. Tudvalevőleg Nagy Frigyes hajlamaira, műveltségére nézve egészen franczia volt, mindannak daczára, midőn Rossbachnál tönkreverte a francziákat, a német önérzet először szólalt meg az oly elhanyagolt nemzet lelkében. XIV. Lajos hatásáról már emlékeztem, ugyanezt találjuk Oroszországban Nagy Péter czár alatt, midőn utat tört a tenger felé, az európai kulturának akart kaput nyitni, hogy nemzete polgárosodjék. És habár azon ürt, mely nemzete elmaradása és a művelődés követelményei közt létezik, idegen elemekkel kellett betöltenie, népének volt belőle haszna, annak és az uralkodóháznak érdekei párhuzamosan haladtak. Így van ez egy másik fontos mozzanatával azon kornak.

Ezen mozzanat a felvilágosult abszolutizmus rendszerének feltünése.

Ezt azon mottóval fejezik ki: »tout pour le peuple, rien par le peuple«, mindent a nép, de semmit a nép által. Eléggé ösmeretes, miszerint ezen eszmét nemcsak a fejedelmek, de jelentékeny miniszterek is képviselik, Alberoni, Aranda, Spanyolországban, Tanucci Nápolyban, Pombal Portugalliában, Turgot és Necker Francziaországban áll ezen eszme szolgálatában, egyszerüen azért, mert látják, hogy a nép oly hatalmas tényező, melyet hallgatással mellőzni nem lehet.

Mindennek, ha szorosan szemügyre veszszük, Ausztriában nyoma sincs. Például mindjárt nincsen nyoma az államférfiui géniusznak. Annak a lángoló szellemi erőnek, mely nemzetének összes törekvéseit magába foglalva hatalmas tüzoszlop gyanánt nyomul előre, megvilágitva az utat még késő nemzedékek számára is. Annyira nincs, hogy azon négy vezérlő miniszter, ki tényleg mérvadó befolyást gyakorolt a monarchia sorsára, Kaunitz, Thugut, Stadion és Metternich, nem belügyi, de külügyi szolgálatból jöttek annak élére, nem is a belreformok, melyek iránt érzékkel különben sem viseltettek, de a nemzetközi akczió terén keresték a

monarchia jövőjét. Ez már magában is oly csudálatos jelenség, mely tényleg páratlanul áll a történetben.

És másrészt, a mennyiben találunk gondoskodást a misera contribuens plebs-et illetőleg, mindjárt kiderül, hogy ez azért történik, mert a nagyralátó tervek végett szükség van az adó és katonai alap fentartására. Az osztrák fejedelmek oly dicsőítője, mint Arneth, maga figyelmeztet bennünket, hogy, ha a jobbágyságot megoltalmazták a földesuri zsarolással szemben, az csak azért történt, hogy azután többet teljesíthessen, vagyis hogy több adót fizessen.* Sőt még az iskolázásnál, például az egyetemeknél is, főszempont, hogy használható beamterek kerüljenek ki.**

Tudvalevő dolog, miszerint maga József császár, a kit általánosan mint az említett felvilágosult abszolutizmus legilletékesebb képviselőjének szoktak tekinteni, életét és törekvéseit egy megrendítő tragédiával végezte, önkezeivel kellett összetörni azt, a min egy évtizeden keresztül dolgozott. Olyannyira homokra volt minden alkotása felépítve.

Úgy gondolom, ezen futólagos megjegyzésekből is — melyeknek tárgyaira különben később valamivel bővebben ki fogok terjeszkedni — meg lehet állapítani azon összegező itéletet, melyet az elfogulatlan birálatnak ezen korszak fejedelmei és azok működéséről hoznia kell, és mely röviden abban foglalható össze, hogy sem korukat, sem országaikat nem fogták fel, nem értették meg.

Ez annál sajátszerübb, mert viszont azon tényt csakugyan nem lehet tagadásba venni, hogy ezen korszak öt uralkodója személyes tulajdonok dolgában előnyösen elüt az előző korszak fejedelmeitől. József majdnem lángeszü egyéniség volt, Mária Terézia nagy kormányzati tehetséget és savoir faire-t tanusít az egész vonalon. Lipót pedig határozott államférfiui tulajdonokkal birt. Sőt még a leggyöngébb közöttük, Ferencz császár, is magasan felette áll képességeiben II. Ferdinánd- és I. Lipótnak, tehát azon két fejede-

* Kaiserin Maria Theresia, IV. kötet 39. lap.

** *Wolf*, Oesterreich unter Maria Theresia, Joseph und Leopold, II. kötet 152. lap.

lemnek, kiknek nagy sikereit leginkább szokták magasztalni. Ezen kétségbe nem vonható tények azon sajátszerü következmény megvilágítására fognak szolgálni, hogy a sikernek ennyi tényezője mellett a követett politika és rendszernek igazán végzetes hibák- és fogyatkozásokban kellett leledzeni, ha állandó eredményeket nem volt képes létrehozni. Ha nem volt képes azt létrehozni, a mit a hatalmi állás legfőbb biztosítékának kell tekintenünk, t. i. a monarchia számára az intézvényes politikai erőt, egy oly szilárd alapvetést, mely önmagában nincs kitéve a bomlás válságainak. És hogy mindezen tételek mily igazok és mennyire állanak, ezen korszak eseményei azt kézzelfoghatólag fogják beigazolni, mert a fény és árny, a siker és bukás ellentétei minduntalan egymásra ütköznek benne. Ezen ellentétek, a két sark, a déli és északi közt hullámzik folytonosan fel és alá a monarchia exisztencziája.

Kétszer fogjuk látni a monarchiát a teljes felbomlás szélén, Károly és József halála alkalmából, az elsőnél a külpolitikai, a másiknál a belpolitikai válságok folytán. Ferencz alatt Austerlitz és Wagram után másodrangu hatalommá törpül, hogy az európai konstelláczió szerencsés alakulása által hangadó hatalommá váljék. De csak azért, hogy a bekövetkező katasztrófák magvát magában hordozza.

Mindennek előadásában különösen igyekezni fogok, úgy mint eddigelé, a tárgyilagosság követelményeinek eleget tenni. Nem fogok semmi olyat mondani, főleg a mi az osztrák viszonyokra vonatkozik, vagy azokat érinteni, a minek adatait ne osztrák irókból, — Arneth, Krones, Beer, Springer és Wolf műveit értem első sorban, — vettem volna.

II.

Hogy könnyebben érthető legyek, az események fonalát fel kell ottan vennem, a hol az megszakadt. Szólottam már egyszer a spanyol örökösödési háboru, valamint I. Lipót és XIV. Lajos közötti viszályról. Említettem, hogy Lipót fia,

Károly, és Lajos unokája, Fülöp, versenyeztek a hatalmas birodalom birtokáért, melyben Hollandia és Anglia Károlyt pártolták. Ezen háborunak nemcsak az általános kimerültség, de főleg az is vetett véget, mert Károly fivére, József, meghalálozott és úgy az osztrák-magyar monarchia az ő öröksége lett. Kénytelen volt ily módon a spanyol vállalattal felhagyni, különben is dolgai ottan elég rosszul állottak. Mindennek daczára azonban a békekötésnél jelentékeny részt kapott annak tartományaiból, úgy mint Belgium, Nápoly, elébb Szardinia szigete, utóbb ennek helyébe Sziczilia. Ha már most hozzáveszszük azt, hogy pár évre reá Savoyai Eugen uj, fényes győzelmek árán megszerezte Temesvárt és Belgrádot, akkor be kell ösmerni, miszerint tényleg oly eredmény vivatott ki az uralkodóház részére, mely a legmerészebb képzelet határait túlszárnyalta. Azon régi közmondás igazsága, hogy a megszerzés mindig könnyebben jár mint a megtartás, Károlynál különösen megvalósult. Azok a veszélyek, melyek leányát, Mária Teréziát, trónraléptekor környezték, és melyek eléggé ösmeretesek, hangosan beszéltek e mellett. Uralkodásának válságairól pár szót kivánok szólani; a miket elébb elmondtam, azok a mondandók által megerősítést nyernek.

Ezeknél a válságoknál, mint a későbbieknél, szintén el lehet mondani, hogy tulajdonképpen a hiba Károlyban magában, azonkívül a hagyományos rendszer eredendő fogyatkozásaiban és a viszonyok erejében rejlett.

Károly ugyan személyére nézve elég rokonszenves egyéniség volt, úgy mint fivére, József, messze elütve szivtelen, zsarnok atyjától.

Igen szép és férfias külsővel, szellemi és jellembeli tulajdonokkal birt. Mint tizennyolcz éves ifju hagyta el Bécset, hogy Spanyolországba menjen és ott az arany gyapjut elnyerje. Utja Anglián vitte keresztül, hol kedvező benyomást tett, és melynek ipari és kereskedelmi élete megragadta figyelmét. Mikor aztán Ausztriában az uralkodást átvette, igyekezett is azon, hogy ezen tényezőket emelje. Spanyolországban jól viselte magát. Bátorságot, kitartást, jogérzetet tanusított. Spanyolországi hivei a rajongásig szerették. Ő viszo-

nozta azt. Annyira, hogy igazán osztrák nem tudott többé lenni. Politikája, érzelmei és hajlamaiban spanyollá vált és maradt. Különösen hatott reá a grandezza, az uralkodói méltóságnak az önérzete és pompája. Savoyai Eugen úgy jellemezte a viszonyt, mely közte és három uralkodója közt létezett, hogy Lipót édes apja, József fivére, de Károly az császárja volt.

A porosz királynak még kezet sem akart adni, e miatt maradt el a személyes találkozás.*

Mikor Spanyolországból haza jött, egy egész spanyol gyarmatot hozott magával. Ezek mindenhatók lettek, egy szép kegyencznő, Spanyolország legszebb asszonya, Pignatelli Laura grófnő, kit egy udvari embere, Althan gróf, vett nőül, és egy csomó főpap és miniszter. Ezek csinálták a politikát, érdekeik, szenvedélyök, gyülöletük szerint, természetesen ellenére uj hazájok érdekeinek. Nem tudták Károly vetélytársának, a már említett Bourbon Fülöpnek, megbocsátani, hogy ő lett Spanyolország ura, és hogy számkivetve lettek, és ennek folytán a két fejedelem közt folyvást szították a tüzet.

Befolyásuk nemcsak politikai, de személyes irányzatu volt. Érezte ezt Károly két legjobb hadvezére, Starhemberg Guido és Savoyai Eugen, kikkel a spanyolok nem fértek meg. Starhemberg, ki éppen Spanyolország védelmében majdnem Károly szemei előtt csodadolgokat mívelt, teljesen kegyvesztett lőn és a hadsereg nagy kárára Laibachba vissza is vonult. Eugent ugyan nem lehetett mellőzni, de mégis megtörtént az, hogy Károly bizalmát teljesen elvesztette, és őt a »legfeketébb fondorlatokra« hitte képesnek.**

Ezek a spanyol kegyenczek és hozzátartozóik rengeteg pénzbe kerültek, valamint az óriási udvartartás is, mely különben páratlan fényt fejtett ki.***

Természetes, hogy ezen oktalan költekezés mellett a pénzügyek rendben nem lehettek, és a mire kellett volna, a

* *Hormayr,* Anemonen, III. kötet 13. lap.
** *Arneth,* Prinz Eugen von Savoyen, III. kötet 33. lap.
*** *Wolf,* idézett munka, 17. lap.

kormányzati kiadásokra nem telt. Ebből az következett, hogy Károly mindig más államnak segélyére szorult. Mikor Spanyolországba indult, a szükséges pénzt az angolok adták, miután a bécsi udvar többet mint 140,000 frtot nem tudott összeteremteni.*

Később is annyira rosszul állottak a financziák, hogy még Spanyolországtól is kénytelen volt hadiköltséget kunyorálni, és mikor az később elmaradt, készületeivel teljesen fennakadt.**

Ilyen kritikus pillanatok nem egyszer adták elő magokat a monarchia benső és nemzetközi helyzetének azon aránytalansága miatt, mely a külpolitikai viszonyok és a létező katonai és pénzügyi források között fennállott. A monarchia exponált területeinek sokasága egy csomó ellenséget készenlétben tartott, a kik lesték az alkalmat, mikorra szabad lesz a vásár. Ösmeretes, miszerint Spanyolország Nápoly- és Szicziliára, Francziaország Lotharingiára, Törökország Szerbiára fente a fogát. A vége az lett, hogy a mint Károly e birtokokat megszerezte, úgy el is vesztette, és még szerencsésnek tarthatta magát, ha Lotharingia helyett veje legalább Toscanát kapta cserébe.

A monarchia gyengeségének érzete vitte reá Károlyt a szövetségek utáni vadászatra. Az ember igazán belezavarodik, ha olvassa azon paktumos chassé-croisékat, melyeket kénytelen csinálni, már azért is, mert a különféle szövetséges társak érdekei egymást keresztezik, és minduntalan ellensulyról kell gondoskodni.

1718-ban létrejön egy szövetség Francziaország, Holland, Anglia és Ausztria között, ennek éle Spanyolország ellen van irányozva. 1725-ben azonban a spanyollal köt frigyet, mely a francziának szól. 1719-ben szerződni kénytelen orosz és porosz ellen, ebben a kombináczióban benne van Anglia, Szász- és Lengyelország. 1726-ban azonban már

* *Schlosser*, Geschichte des XVIII. Jahrhunderts, I. kötet 49. és 70. lap.

** *Arneth*, idézett munka, III. kötet 191. és 225. lap.

az orosz az, kivel véd- és daczszövetségre lép, hogy a franczia követelésekkel szemben biztosítékot nyerjen.

Ezek a szövetségek gyakran sulyos áldozatokkal, sőt lealázó feltételekkel járnak. Fel lehet hozni egyebek közt, hogy például Hollandnak joga van a Belgiumban lévő várakban 15,000 katonát tartani, ezt barrière, védgátnak nevezik Francziaország ellen, ezeknek költségeit az osztrák kincstár fizeti.*

Azonkívül a Schelde folyón is meg volt tiltva a hajózás, mert ez Hollandia gazdasági érdekeit sértette. Szinte így egy kereskedelmi társulat, melyet Károly Ostendében felállított, és melyet be kellett szüntetnie a káros versenynek miatta, melyet az a köztársaság külkereskedelmének okoz.

Ezeknek az áldozatoknak végczélja a pragmatika szankczió biztosítása volt. Savoyai Eugen ugyan azt a nézetet vallotta és azt a tanácsot adta, hogy a nemzetközi biztosítékoknál többet érne 200,000 katona; de miután ez nem létezett és előteremthető nem volt, Károly, ki magát a kerek világ első fejedelmének tartotta, kénytelen volt hatalmasságáról ezt a szegénységi bizonyítványt kiállítani, hogy önmagának nincs ereje igazait védni, hanem oly expedienshez folyamodik, melynek értéktelenségét ösmernie kellett. Valamennyi európai állam szavatosságot vállalt a női örökösödés érvényéért. Említettem Oroszországot, ennek aláirása vitte bele Károlyt az 1738-iki török háboruba, mely az osztrák tábornokok fogyatékossága és viszálykodása folytán csufos vereséggel és Belgrád elvesztésével járt. Ennek a háborunak egy mozzanatára kivánom röviden a figyelmet ráterelni, mert ez találóan világítja meg az osztrák katonai politika azon rendszeres eljárását, hogy folytonosan idegeneket kénytelen alkalmazni, a kiket semmi benső érdek a monarchiához nem köt, és a kik ellene is fordulhatnak. A török szerencsés műveleteknek nagy segítségére volt Bonneval marquis, egy franczia születésü, tehetséges kalandor, ki elébb az osztrákoknál szolgált, és a ki azután renegáttá lett, török szolgálatba lépett, és miután az osztrák hadi szervezet, azaz inkább

* *Arneth*. Kaiserin Maria Theresia. IV. kötet 253. lap.

szervezetlenség minden csinját-binját ösmerte, nagy mérvben hozzájárult a hadjárat végzetes kimenetelének előidézéséhez. Az osztrák részen az egyik főparancsnok, Seckendorf, porosz születésü volt, valamint egy másik tábornok, Schmettau, szintén.

Mikor azután Mária Terézia bajba keveredett és ellene a támadás megkezdődött, ezeknek első dolguk volt a sülyedőnek látszó hajót ott hagyni és fejedelmük ellenségeinek szolgálatába lépni.*

A katasztrófa, mely ily módon Károlyt érte, megtörte szivét, kevés időre rá el is halálozott. A helyzetet, melyben a pragmatika szankczió örökösnőjét hagyta, maga Mária Terézia a következőképpen jellemzi.

A kincstárban csak pár ezer forint volt, hitelezni nem akart senki sem, a miniszterek és országok közt kevés egyetértés létezett, a főváros népe lázongó, elégedetlen, egy szóval a bomlás jelenségei mindenfelé mutatkoztak.** Még az az öreg hiba is volt, hogy az uj uralkodónő teljesen tájékozatlanul állott a monarchia viszonyai és a kormányzati teendőket illetőleg. Egy éles megfigyelő, Hanbury Williams, angol követ, találóan jegyzi meg, hogy, míg Károly mindent elkövetett, hogy leányának a trónt megszerezze, arra nézve semmit sem tett, hogy őt magát arra képesítse, előkészítse. Legkevésbbé tudták a tornyosuló vészszel szemben a védelmet előkészíteni. A seregnek tényleges állományát 98,000-re lehetett tenni. Ebből 40,000 Magyarországban, 30,000 Ausztriában, 16,000 Olaszországban, 12,000 Belgiumban volt elhelyezve.***

Elenyésző erő az éhes farkasok azon csapatját tekintve, kik Nagy Frigyessel élükön csak az alkalmat lesték, hogy a könnyünek látszó prédára ráüssenek.

* Lásd erre vonatkozólag gróf *Thürheim*, Feldmarschall Graf Traun, 176. és 303. lap.

** *Wolf*, idézett munka, 24. lap.

*** *Krones*, Handbuch der Geschichte Oesterreichs, IV. kötet 159. lap.

III.

Angliának nagy történetirója, Macaulay, egyikében mesteri essayinek, melyben a hirneves fejedelem életét és pályáját rajzolja, kérlelhetlen szigorral itéli el Nagy Frigyes támadását, melyet ő saját beösmerése szerint hóditási vágy- és hirszomjból tett, hogy az emberek róla beszéljenek. A mely támadás vérbe és lángba borította az egész világot. Mert nemcsak a fehér emberek pusztították egymást Európában, de a veresbőrü indiánok Amerikában, a szerecsenek Afrikában is oda jutottak, hogy véröket ontják oly személyekért, kiknek még a neve is előttük teljesen ösmeretlen volt.

Ezt a felfogást magam is aláirom éppen úgy, mint azon erős ethikai indokokat, melyek azt sugalmazzák, csak becsülni kell. De másrészt azt sem lehet tagadásba venni, miszerint Nagy Frigyes ezen művelete csak egyik felvonása volt azon nagy történeti drámának, mely Németország birtokáért a két uralkodóház, vagy ha úgy akarjuk, a két állam közt lejátszódott. Azon páros viaskodás, melynek első jelenete 1741-ben Mollwitznál, Sziléziában, — a hol tudvalevőleg azon érdekes eset történt, hogy az osztrák lovasság, különösen a magyar huszárság, szédítő kurjongatással véghezvitt ellenállhatlan rohama magát Frigyest még a csatatérről is megszalasztotta, de a kitünő porosz gyalogság, Schwerin vezérlete alatt, kivivta a győzelmet, — utolsó jelenete ellenben 1866-ban Csehországban, Königgrätznél, folyt le, egy nagy történeti szükségnek volt folyománya, mely végzetszerüleg jelentkezett, melyet ki kellett küzdeni, mert a két hatalomnak együtt Németországban helye nem volt és nem lehetett. Ezt a páros viaskodást nem a lőfegyvernek fölénye döntötte el. Nem a vasból készült puskavessző Mollwitznál, nem a hátultöltő fegyver Königgrätznél. A két állam politikai és katonai képessége mérkőzött ottan és a Hohenzollernek alkotásának szervi élő túlereje maradt felül a Habsburgok művének gépies szerkezetének holt sulya felett. Nagyobb ellentétet, mint a milyen a két uralkodóház politikája, országlási rendszere, eljárása és eredményeik között létezik, igazán még képzelni sem lehet.

És ha nem is tekinthetem feladatomnak a Németország egységét keresztülvitt győzelmes dynastia működésének egészét bemutatni, néhány futólagos vonást mégis megkisérlek vázolni.

Hiszem, hogy mindenesetre elérek annyit, hogy ezen korszak fejedelmei és politikájok megvilágítását jobban eszközölhetem és így közvetve is hozzájárulok azon czél eléréséhez, melyet magam elé tüztem. Annak a feladatnak megoldása azon egyénnek, a ki ezen működésnek megösmerésére és közvetítésére vállalkozik, igen meg van könnyítve ama számtalan, első rangu történetirók egész legiója által, a kik Poroszország fejlődésének annalisait megirták. Nemcsak megirták, de annak, illetve a különleges porosz álláspont- és politikának propagandát csináltak. Niebuhr, Dahlmann, Ranke, Waitz, Giesebrecht, Droysen, Häusser, Sybel, Duncker, Mommsen, Treitschke mind a porosz hegemóniának voltak előharczosai, munkáikkal ezen eszmének kivántak szolgálatot tenni. Még oly művekben is, melyek más országok történetét tárgyalták, mint Niebuhr és Mommsen római története, átérzik a gondolat azon tényezők kultuszát előmozdítani, melyek a porosz államiság alkatelemei.* Annyira megy ezen irodalmi korteskedés, miszerint Gneist nagy munkájában az angol önkormányzatról, módot talál a porosz helyhatósági rendszer magasztalására. Például mikor azt vitatja, hogy a kinevezés és nem a választás a helyes eljárás a helyhatósági tisztségek betöltésére. Az egész csak arra lyukad ki, hogy a porosz Landrath-intézményt, mely külömben tényleg igen tiszteletreméltó hatóság, dicsőítse és példányképül állítsa oda az európai közvéleménynek.

Egy ujabb jeles történetiró, Hans Prutz,** művében erősen kikel hazája történetének legendaszerü kezelése ellen. Azon eljárás ellen, mely utólagosan, post festa úgy irja le az eseményeket, mintha a porosz fejedelmek csalhatatlanok lettek volna, és hogy Poroszország minden képzel-

* Lásd erre vonatkozólag egy érdekes franczia művet : L'Allemagne nouvelle et ses historiens, par Antoine GUILLAND.

** Preussische Geschichte, I. kötet 23. lap.

hető feladatra hivatást, jogosultság- és képességgel birt volna. Majdnem odáig megy a dolog, hogy azt is kisütik, hogy például, mikor a Grosser Kurfürst XIV. Lajos hűbérese, szegődöttje lett és Németország ellen a Roi-Soleil szekerét tolta, hogy ezen elég dicstelen ténye által már akkor a sedani kapituláczionak vetette meg az ágyát.

De ha ezen soviniszta feszengések túl is lőnek a czélon, két lényeges mozzanat elől szemet még sem lehet hunyni. Az egyik az, hogy a nagy német nemzet szellemi és értelmi erejének virága hazájának nagyságát és felvirulását a Hohenzollernek és nem a Habsburgoktól várta. A másik pedig az, hogy ezen uralkodóház csekély és szerény kezdetből kiindulva emberfeletti következetes munka és küzdelmek árán a lenézett kis brandenburgi őrgrófságból a világ első birodalmát és koronáját alkotta meg. Megszerezte és megtartotta azt, a mit Nagy Károly és V. Károly ugyan megszereztek, de megtartani nem birták. Hogy ez öntudattal vagy öntudatlanul történt-e, az egészen mellékes. A római szenátusnak nagyságát és egészben való szereplését nem csökkenti az, hogy Romulus pásztorai és telkesgazdái, mikor üléseiket tartották, legfeljebb csak arra gondoltak, hogy nyájaikat, földjeiket a zsiványok és latrok ellen megoltalmazzák, esetleg magok is raboljanak, necsak földet, de asszonyt is, és meg sem álmodták, hogy lesznek olyan idők, a mikor a Curia pitvarában hatalmas országok és fejedelmek küldöttei fognak tolongani, kegyelmet és pártfogást esdekelve. Vagy mikor egy nagy történeti pillanatban a Forumon * a nép közbelépett és elhatározta a Mamertinok segélyezését, mely a karthagói háborukra vezetett, bizony azt a zajló, háborgó tömeget inkább kalandos verekedési ösztöne vezette, mintsem hogy már akkor látó szemei előtt megnyilt vala ama tágas láthatár, mely az egész Orbis terrarum messze vidékeit feltárta, melyek felett azután ő leendett az uralkodó. Mint a hogy Róma nagyságának költője, Virgil, által meg is lett irva: »Tu regere imperio populos, Romane, memento.«

A lényeges ezen és hasonló esetben az, hogy mindegyik

* Polybios, I. könyv 11. fejezet.

korszak és nemzedék elvégezte munkáját emberül, tovább-hordta és rakta egymásra a terméköveket, míg végre is a hatalmas alkotás készen állt.

Imént említettem a hangulatot csináló nagy irók között Droysen nevét. Ő azt tüzte ki életfeladata gyanánt, hogy a porosz állam politikáját fogja ecsetelni. Ha be nem is tudta fejezni a mihez hozzáfogott — Nagy Frigyes korának megirásánál tudvalevőleg utólérte a halál — mégis a vezéreszmék megállapitásával és az alapvetés előadásával elkészült.

Munkám bevezetésénél felhasználtam egy gondolatát, mely, úgy vélem, Magyarországra helyesen volt alkalmazható. Ezen gondolat pedig abból állott, miszerint az említett tudós kiemelte, hogy léteznek olyan földterületek, melyek annyira egységes jelleggel birnak, még hozzá oly szerencsésen vannak körülhatárolva, hogy mintegy a természettől vannak arra kiszemelve, miszerint egy szilárd állami és nemzeti existenciának alapzataként szolgáljanak. Azonban midőn a porosz állam alapvetését leirja, kénytelen maga is beösmerni, hogy ezen tény nélkülözte azon természetes előnyöket, melyek a terület és nemzeti hozzátartozás kapcsolatából származnak. Kénytelen kimondani, hogy egészen úgy fest a dolog, mintha Poroszország és a porosz nép csakugyan véletlenül kerültek volna össze. De ha ez így is van, másrészt éppen úgy meg kell a részrehajlatlan vizsgálatnak állapitani azt, hogy a porosz állam 400 éves története a fejlődés és gyarapodás oly folytonosságát tünteti fel, oly határozott czélzatokkal és politikai jelleggel bir, hogy mindezekben a történeti szükségesség nagy mozzanata előtt szemet hunyni nem lehet. Ez a nagy történeti folyamat és politikai eredmény éppen úgy a Hohenzollernek műve, mint az osztrák-magyar monarchia összetákolása a Habsburgoké. Kétségtelen, hogy, ha a két dynastia életét, tevékenységének természetét megvizsgáljuk, mindkettőnél egy-két rokon vonást találunk, de az ellentét, mint mindjárt látni fogjuk, óriási és megmagyaráz mindent.

Az egyiknél az eredmények fokozatosságát, a másiknál a valószinütlenségek folytonos ismétlődését.

A Hohenzollernekben is megvolt a fejedelmi öntudat, a korlátlan hatalomra való törekvés. Tudvalevőleg a porosz

királyok még mai napság is az ur asztaláról saját kezeikkel teszik fejükre a koronát, mint a hogy ez először 1701 január 18-án Königsbergben történt. Ez azt jelentette, hogy ők is annak az elvnek hódolnak: »az állam én vagyok,« hogy a koronában az államfenségi jogoknak osztatlanul összpontosulniok kell, ezen jogokban népeiknek részök nincs, valamint azok viseléséért felelősséggel nem tartoznak.* A porosz állam alapítója, a Grosser Kurfürst, megsemmisítette mindenütt a rendi szabadalmakat és a fejedelmi önkényt tette az állami szervezet mozgató tényezőjévé. Körülbelől azon időben, midőn nálunk a Zrinyi- és Frangepán-féle Justizmord történt, a porosz alkotmány előharczosai, Rohde és Kalkstein, közül az első a börtönben, a második a hóhér pallosa alatt szenvedett vértanuságot hazája alkotmányáért.**

Nagy Frigyes atyja egy küldöttségnek, mely panaszkodott, hogy az adósróf tönkreteszi az országot, a következő jellemző választ adta: »Le pays sera ruiné. Nihil credo, aber das credo, dass die Junker ihre Autorität Nie pozwolem wird ruinirt werden. Ich stabiliere die Souverainité wie ein rocher de bronze.« A mi azt teszi, hogy ő nem engedi meg, hogy a nemesség a liberum vetóhoz hasonló szabadságot élvezzen, hanem ezzel szemben a királyi hatalmat mint egy gránitsziklát erősíti meg.***

Egy másik nagy történetiró, Sybel, különösen fontosnak tartja, hogy azon sulyos viszonyok között, melyek a porosz uralkodók pályafutását nehezítették, másképpen, mint abszolut módon, haladni nem lehetett.

És hogy a politikai jogokért a rendi elemek és kiváltságos osztályok kárpótlást nyerjenek, a nemesség megtartotta adómentességét, bizonyos rendőri hatalmat, részben a politikai és katonai állásokra való kizárólagosságot.†

Ez irányban maga Nagy Frigyes a lehető legmesszebb ment, mert az ő nézete szerint csakis a nemességben van

* Hans *Prutz*, Preussische Geschichte, II. kötet 313. lap.

** *Prutz*, idézett munka, II. kötet 101. lap.

*** *Roscher*, Politik, 282. lap.

† Die Entwickelung der absoluten Monarchie in Preussen. Kleine historische Schriften, I. kötet 518. lap.

meg a kellő becsületérzés, mely az igazi katonatisztet alkotja.* Valamint a porosz Landrechtbe is belejött, hogy a nemesség a trónnak oszlopa.

De hogy mindjárt ennél a thémánál maradva kiemeljem az ellentétet, mely a porosz államot a többitől megkülömbözteti, mégis ezen protegálása a nemességnek egészen másnemü volt és más következményekkel járt mint Francziaországban és Ausztriában. A franczia ancien régime egy tisztán udvari arisztokrácziát csinált, mely egyébre nem volt való, mint hajbókolásra és a polgári elem lenézésére. Ausztriában pedig, a hogy Mária Terézia maga beösmeri, elődei igen fontos jogosítványokat dobtak oda a klerusnak és nemességnek, de ez csak saját zsebét töltötte meg. A porosz királyok nemességüket felhasználták az állam szolgálatára, munkára, kötelességérzetre szoktatták, a kitünő porosz katonai és tisztviselői kar belőlök került ki. Egy jeles katonai iró, Boguszlawszky,** önérzettel mondja, hogy Nagy Frigyes seregének a tisztikar adja meg a nemzeti jelleget. Fel is sorol ott egy csomó nevet. Közöttük ugyanazon családokkal találkozunk, melyek ma is léteznek és az egész idő alatt a hadsereg példás szellemének főtényezői voltak. Éppen úgy van a dolog a tisztviselői karral is. Itten is a Junker elem képezte a gerinczet. És oly tényekre hivatkozhatik, mint hogy a hétéves háboru alatt fizetés nélkül szolgált, részese volt annak, hogy a hóditott tartományok lojálisokká váltak, megcsinálta a Zollvereint, Németország gazdasági egységét, mely a politikai egységnek előhirnöke lett.***

Ebben igen élénken van leirva, hogy a kiváló porosz közigazgatás miképpen vitte keresztül, hogy azon tartományok, melyeknek még idő is kellett arra, hogy bánatukat kisirják azért, mert poroszokká kellett lenniök, szivvel-lélekkel voltak annak az államnak és nemzetnek tagjai, mely iránt elébb a legnagyobb ellenszenvvel viseltettek. Mindezen tiszteletreméltó

* *Roscher*, idézett munka, 291. lap.

** Betrachtungen über Heerwesen und Kriegsführung, 46. lap.

*** Lásd erre vonatkozólag *Treitschke*, Deutsche Geschichte. Különösen a II. kötet 5. fejezetét ezen czím alatt: Die Wiederherstellung des preussischen Staates.

tulajdonságok előidézésében a Hohenzollernek jártak elől. Egy klasszikus tanunak bizonyságát birjuk erre, ha különben is a történeti eseményeknek egész halmaza nem állna rendelkezésünkre. Ezen tanu egy franczia, Stoffel ezredes, kit is III. Napoleon katonai attaché képében a porosz udvarnál tartott, ki azután jelentéseit, mikor a sedani katasztrófa bekövetkezett, melyhez legalább is hasonlót előre látott, kiadta, hogy lássa mindenki, hogy nem rajta mult, ha a franczia kormány nem ösmerte fel ellenségeinek értékét.

Ezen munkában a következő jellemzését adja a porosz népnek, illetve kormányzatnak: »A kötelességérzet oly nagy mérvben van kifejlődve a nemzet minden osztályában, hogy az embert igazán bámulatra ragadja. Különösen megtalálja ezt az állami alkalmazottaknál a hierarchia lajtorjájának minden fokán, daczára annak, hogy igen szegényesen vannak fizetve.*

Az a nagy tényező, az állam iránti kötelességérzet már a Grosser Kurfürst birtokában van. Fiainak naponként ismételni kell azon bölcs mondatot: »sic gesturus sum principatum ut sciam rem populi esse, non meam privatam«. Úgy kell uralkodnom, hogy a fejedelemség nem az én magán, de a népnek dolga. Nagy Frigyes fenhangon hirdeti, miszerint a fejedelem az állam első hivatalnoka, nem népeinek korlátlan ura, de szolgája.**

És ez nem dicsekvés, nem szürke elmélet, de élő, eleven gyakorlat, mely nemzedékről nemzedékre száll és valósul meg, hasonló következetességgel majdnem példátlanul állva. A Habsburgok politikai és katonai képességeiről már szólottam. Ezzel szemben a porosz fejedelmek közül mindenik hadvezér, államférfi, szervező, hivatalnok, a szerint, a mint hajlamai mutatkoznak; mindenek felett pedig kitünő gazda, a ki szegény országa és óriási hadserege mellett telt kincstár felett rendelkezik. A Habsburgok univerzális jelleggel birnak, a Hohenzollern par excellence nemzeti dynastia. Igen sajátszerüen játszott a politikai irányokba bele a vallásnak kérdése. Míg

* Rapports militaires, 104. lap.

** *Roscher*, említett munka, 281. lap és után.

a Habsburgok a katholikus vallásnak, a pápaságnak lesznek hatalmas oszlopai, addig a Hohenzollernek a reformáczió részére állanak. Ezen történeti esemény annyira német jelleggel bir, hogy Luther bibliafordítását tekintik a német irodalmi nyelv főtényezője gyanánt, míg ellenben politikailag ez az első nagy mozgalom, mely Németországból indul ki. Míg II. Ferdinánd a vallási türelmetlenség- és üldözésnek válik nagy mesterévé, országait lakosságának nagy részétől megfosztja, a Grosser Kurfürst nemcsak befogadja a hugonottákat, kiket XIV. Lajos bujdosókká tett, mely jó cselekedet különben igen dusan kamatoz az illetők ipari szorgalma által, hanem azonkívül védelme alá veszi a katholikusokat. — Mária Terézia hitbuzgósága számtalan kirivó példában nyilatkozik és hátráltatja működését. Nagy Frigyes hires mondása, hogy az én országomban mindenki saját tetszése szerint üdvözüljön, egy kies oazis gyanánt jelentkezik a türelmetlenség homoksivatagában, mely gazdag aratással fizet.

Politikai tekintetben, mint arra többször hivatkozva lett, a Habsburgok működése külterjes, szétágazó, gépies természettel birt. A mit házasságok, szövetségek, külsegítség által nyernek, hozzá nem is egy tartomány, de egész országcsoportok, azok gyakran, mint láttuk, a legrövidebb idő alatt el is vesznek. A milyen könnyen lettek ezen tartományok a dominium állagához odaenyvezve, éppen olyan könnyen le is válnak. Az operáczió mindkét esetben teljes közönynyel, minden öröm vagy bánat nélkül történik. Nem úgy Poroszországban. A működés ott összefoglaló, belterjes, a mit megszereznek, az lassan megy, iszonyu küzdelembe kerül, de saját erejük, saját munkájuk ára, meg is tudják tartani, és a mi fő, szervileg olvad be az állam testébe. Igaz, hogy náluk annyiban könnyebb az összevegyülés, mert a mi kezeikbe kerül, saját husokból való hus, saját vérökből való vér.

De a dolog azon fordul meg, hogy más uralkodóházak is léteztek Németországban, például a szász, a bajor. Ezek eleinte sokkal kedvezőbb helyzetben voltak a porosznál, zöld ágra mégsem tudtak vergődni, mert hiányzott bennük az, a mi a sikert biztosítja. Vagyis azon tulajdonságok összege, mely állandó hatásokban nyilatkozik.

Nem kell azonban azt hinni, hogy ezen csodás siker egy folytonos és háborítlanul felfelé haladó szárnyalás jellegével birt. A porosz állam története egy óriási katasztrófát tüntet fel, mely, mint arra hivatkoztam, a mohácsi vésznél irtóztatóbb és sulyosabb volt, mert az egész állami szervezet teljes összeomlását vonta maga után. Ez a Napoleonnal való összetüzésnek volt a következménye, mely a jenai és auerstädti kettős csatavesztésre oly módon következett be, hogy az államélet összes tényezői egyszerüen felmondták a szolgálatot, és nemcsak ellenállásra, de még a megszokott működésre is képtelenek voltak. Igaz, hogy ez csak ideig-óráig tartott, mert rövid idő alatt a nemzeti erőnek egy oly felbuzdulásával állunk szemben, mely a fennhéjázó imperator leverésének egyik legfőbb rugója lett.

De a krach mégis megtörtént, a mi azt jelentette, hogy az állami szervezet válságos pillanatokban nem állotta ki a tüzpróbát.

Míg Magyarország a mohácsi vész után nem kapta meg kivülről a támaszt, hogy rombadőlt épületét uj alapokra fektesse, Poroszország megkapta és fel is használta azt, és így jött azután abba a helyzetbe, hogy azon bámulatos megujhodást és erőkifejtést eszközölje, mely a maga nemében magasztosabb látványt nyujt, mint az 1866- és 1870-iki dicsőséges hadjáratok.

A nélkül, hogy ezen idegen emberre is lélekemelő események leirásába bocsátkoznám, két mozzanatot ki fogok emelni, azon tanuságoknak miatta, melyek a czélba vett párhuzam keresztülvitele szempontjából benne foglaltatnak.

Az egyik magának a katasztrófának indoka, a másik az ujjászületés lényegére vonatkozik. Természetes, hogy Poroszország és hadserege nem vehették fel a harczot a Napoleon politikai és katonai fölényével, és ha ez kitört, a rövidebbet kellett huzniok. Azonban a valóság igazi forrását másutt kereshetjük.

Ez ott volt, hogy Poroszország szervezetét erőviszonyainak természetes sulyához képest egy bizonyos pontig túlfeszítette. Ezt csakis uralkodóinak nagy tehetségei és megfeszitett munkája volt képes egyensulyban tartani. Így láttuk

azt az előbbiekben, a Grosser Kurfürst, Nagy Frigyes, valamint az ő édes atyja alatt, ki, ha nem is háboruskodott, de kitünő kormányzati embernek bizonyult. Nagy Frigyes után két középszerü uralkodó jött, ezek nem voltak arra valók ezt a munkát teljesíteni, mely a szerszámot megfelelő karban tartsa. A központi szervnek meghibbanása oly államban, mely hozzá volt ahhoz szokva, mindent az állam fejétől várni, természetszerüen maga után vonta a bomlást, a szétmállást.*

A másik mozzanat, melyről szólani kivánok, az az in integrum restitutio művére vonatkozik, még pedig úgy a porosz király III. Frigyes Vilmos mint magának a porosz népnek részvétét illetőleg. Mert éppen itt tünik ki az a meglepő ellentét a két versenygő nagyhatalom és uralkodóház között.

Ezen király ugyanis, ki, mint mondám, családjának legkevésbbé tehetséges uralkodójának tekinthető, egész határozottan feladatának magaslatán áll, megtalálja az embereket, az eszközöket arra, hogy elbukott országát ismét talpra állítsa. Megtalálja az embereket Stein és Hardenbergban a politikai reformok, Scharnhorstban a katona szervezet, Blücher, Gneisenau és Yorkban a hadviselés terén. Ezen gondviselésszerü egyéniségek közül egyik sem porosz születésü, de szivvel és lélekkel poroszok lesznek, uj hazájuk életének szivverése az ő keblükben is visszhangot talál. Tisztában vannak azzal, hogy az ujjászületés nagy művét csakis olyképpen vihetik keresztül, ha úgy a politikai, mint a védelmi szervezetbe eszményibb, nemesebb tartalmat öntenek bele. Belátják, hogy magának a népnek őserejét kell mozgósítani az államélet reformálása céljából. Humboldt megcsinálja a berlini egyetemet. Németország összes tudósai odasereglenek, mert rájönnek arra, hogy itten hálás tér nyilik tevékenységüknek. Stein és Hardenberg megnyitják az önkormányzat kapuit a városok előtt, Scharnhorst behozza az általános védkötelezettséget, megszünteti a lealázó botbüntetést. Mikor

* Lásd erre nézve *Treitschke* idézett munkája első kötet, azután von der *Goltz*, Rossbach und Jena, végre *Seleey*, Life and Times of Stein, IV. kötet, Tauschnitz Edition.

a szabadulás órája üt, a porosz nemzet, mint egy ember áll fel. Mint a Tiszánál, úgy a Spree, Odera és Elbe partjain a mi 48-iki szabadságharczunk magasztos jelenetei ismétlődnek. Katzbach, Dennewitz, Wartenburg éppen oly fényes hadi tényei a rosszul ruházott és fegyverzett Landwehrnek, mint Branyiszko, Piski, Isaszegh és Nagy-Sarló a honvédnek. A hogy ottan az alapvetés és fejlődés megindult, csakis a kedvező pillanat és megfelelő személyiségre volt szükség, hogy ezen nagyszabásu műveleteknek gyümölcseit leszedjék, mint a hogy az egy félszázadnak leforgása alatt meg is történt.

Ezen futólagos vázlat arra szolgált, hogy a két uralkodóház magatartása és országlási rendszere közt az eltéréseket megvilágítsa. Rá kellett mutatnom a Hohenzollernek legerősebb és leggyengébb fejedelmének működésére. Ideje, hogy visszatérjek sajátképpeni tárgyamra, hogy ennek fonalán a Habsburg-dynastia legjelentékenyebbnek elösmert tagjának, Mária Teréziának személyiségét és politikáját vegyem bonczkés alá.

És itten mindjárt azon csodálatos jelenséggel találkozunk, hogy a Hohenzollernek leggyengébb ivadéka helyesebb politikai érzéket tanusított mint Mária Terézia, tehát azon személyiség, kit a Habsburgház legnagyobb uralkodójának tekintenek és a ki a monarchiát uj alapokra fektette.

IV.

Wolf tanár, már említett munkájában, midőn őt jellemzi, kapcsolatba hozza nevét Erzsébet angol királynő és Katharina orosz czárnéval. Kétségtelen, hogy ők hárman azon fejedelmi nők között, kik országaik sorsát intézték, a legelső helyen állanak. Annyira első helyen állanak, hogy a férfi uralkodók között is ember legyen, a ki velök a versenyt kiállja. Természetesen mindig saját országuk és nemzetük fejedelmeinek mértékével mérve működésüket.

Az említett iró ezen párhuzamot nem vitte keresztül,

pedig nem lesz felesleges ezt legalább futólagosan eszközölni.

Ha külömböztetünk a nő és souverain között, úgy Mária Terézia ezen első minőségében feltétlenül mindkettőjük felett áll.

Katharina, mint asszony, talán Messalinával jön egy kategóriába, róla és érzékiségéről másképpen, mint a legerősebb megrovás hangján, szólani nem lehet. Erzsébettel meg van akadva az ember. Természetesen nem abban az értelemben, mintha Katharinával ez irányban csak egy nap is lehetne említeni. Hanem inkább abban az értelemben, hogy léha és kétértelmü kaczérkodásai komolyan vehetők-e vagy sem.

De annyi bizonyos, hogy szive nem volt, és ha szüzies fogadalmát meg is tartotta, mint a hogy IV. Henrik franczia király róla a leghatározottabban állította, az igazi nőiesség virága hibázott koronájának drágaságaiból, mely büszke homlokát ékesítette. De ennek a szelid fenségnek hervadhatlan koszoruja megilleti Teréziát, ebből egész virágeső ömlik halántékaira. Gazdag volt az ő szivének élete, a női erény- és erkölcsnek megtestesülése, a jó feleség és édes anyának mintaképe. Főleg ha gyermekeihez való viszonyát veszszük, ottan megnyilatkozik egész valója, mely érzelmeinek melegsége mellett mély értelmet, helyes nézeteket és a felfogásnak előkelőségét bizonyítja. Kedvencz leányának, Mária Krisztinának, ki szive szerint választott férjet magának, ilyenképpen ir: »Kedves leányom, keresztény életet élj, adj példát jótékonyságban, istenfélelemben. Szeresd uradat, de ne menj túlzásba annak tanusításával. Mindig egyforma légy kedélyedben és hangulatodban, igyekezzél azon, hogy nálad találja magát legjobban. Ne légy féltékeny, még tréfából is tartózkodjál annak mutatásától. Igyekezzél férjed bizalmát, becsülését megnyerni, ne akarj felsőséget gyakorolni. Se hiu, se kaczér ne légy. Ne legyen bizalmasod. Az urad legyen az egyedüli, kinek lelked kiöntöd. A háztartásban és az idő felhasználásában rendet tarts. Ha az urad azt tartja, hogy az egész tevékenységed arra van irányozva, hogy boldog legyen, és hogy olyan jól, mint otthon, sehol sem találja magát, akkor érzelmedet egész életén keresztül hasonlóval fogja viszonozni.«

Miksa fiának elmondja, hogy adjon hálát, hogy nem fog uralkodni, de a nélkül is sok jót tehet. Azért küldi el Bécsből, mert ott nem jók az erkölcsök. Óvja az asszonyoktól, még odáig is elmegy, hogy figyelmezteti, hogy sohase maradjon velük egyedül, de azért legyen mindig udvarias, különösen az alsóbb ranguakkal szemben. Keressen jó barátokat, kik mindig megmondják az igazat.

Józsefet figyelmezteti arra, hogy azon hibában leledzik, mint Erzsébet nővére, t. i. hogy kaczérkodik szellemével, úgy mint az szépségével. A mint az tetszeni kiván mindenkinek, akár herczeg vagy portás, úgy József is minden lépten-nyomon fitogtatja tudását, eszét, a mit ily módon elmond, akár talál arra az alkalomra, akár nem. Megrója az emberekkel való bánásmódját, mely nem rábeszélni akar, de kényszeríti az illetőt gyakran sértés- és megalázással. Attól félti, hogy soha sem lesz jó barátja, és ha van is, szive ilyen módon előbb-utóbb megkövesül. Ezeket a példákat a végtelenségig lehetne ismételni. Úgy vélem, ez is elegendő kedélye és lelkületének megösmerésére, melynek koronája egész életének összhangjában van. Ezen összhangot meg lehet találni magánéletében, szülei-, férje-, gyermekeivel szemben, a bölcsőtől a sirig. A milyen nemes és példányszerü volt élete, olyan kimulása, gyermekeitől környezve, békében istenével, embertársaival, keresztény módra, oly bátor szivvel halt, a mint élt. Kevés meghatóbb dolgot olvastam, mint a hogy ezt Arneth leirja.

Valójában bátor szivvel élt. Maga mondá magáról, midőn uralkodásának kezdetén úgy festett a dolog, hogy háza összeomlik feje felett: »szegény királyné vagyok, de királyi szivem van«. És ebben teljes mértékben igaza volt. A porosz követ, Podewills, elösmeri, hogy mitsem gondol szépsége és öltözetével, úgy látszik, mintha férfi szeretne lenni, csupa élet és tettvágy. Ezen tulajdonságai megitélésénél nem kell elfelejteni, hogy uralkodásának kezdetén mint egész tapasztalatlan fiatal asszony oly megpróbáltatásoknak volt kitéve, melyek a legbátrabb és edzettebb embert is csüggedéssel töltenék el. És azt sem kell felejteni, hogy nemcsak azon fejedelmek támadták meg őt, kik fogadalmat

tettek, hogy elismerik és megoltalmazzák örökjogát, de népei közül éppen azok hagyták el, kikre legjobban számíthatott, kikért ősei legtöbbet áldoztak. A dolog annyira ment, miszerint Mária Terézia maga elmondotta, hogy tágas birodalmában nem volt egy nyugodt hely, a hova fejét lehajthatta.*

Arneth szerint ** Bécs bajor érzelmü volt. Felső-Ausztria meghódolt a bajor választófejedelemnek. A protegált cseh főnemesség csuful cserbenhagyta a királynét. Prágában szintén a bajornak hódolás végett megjelentek a prágai érsek, a Kinsky-Wrbna, Khuenburg, Clary, Kaunitz, Sternberg, Nostitz stb. családok tagjai vagy 400-an. Egyetlen egy ember maradt hű közülök, ez Mladota nevü volt.

A királyné ezen nehéz pillanatokban nem vesztette el fejét. Rájött arra, hogy mit kell tennie és mondania. Megtalálta az igazi hangot, melylyel hatni lehet. Megtalálta úgy szóban, mint irásban. Annak a hadvezérnek, Khevenhüller tábornagynak, a ki legádázabb ellensége, saját unokatestvére, az említett Károly, bajor fejedelem, későbbi német császár ellen ment, következőképpen ir:

»Édes, hűséges Khevenhüller! Itt van előtted egy mindenkitől elhagyott, szegény királyné gyermekével, mit gondolsz, mi lesz belőle?

»Íme a te nagyasszonyod felruház téged egész hatalmával. Cselekedjél derék lovag és hű jobbágy, a mint Isten és világ előtt felelős lehetsz. Az igazság paizsával övezd magad körül, jutalmazd az igazat, sujtsad a hitszegőt.

»Kövesd Savoyai Eugen dicső példáját, az utókortól hirt és dicsőséget, az én felségemtől és örököseimtől te és családod hálát, kitüntetést és kegyelmet fog nyerni. Esküszöm királyi felségemre. Élj és küzdj boldogan.

Mária Terézia.« ***

Azt is be kell ösmerni, hogy, midőn hálájáról beszélt, az nem volt meddő igéret, mert szavát mindig be is váltotta.

* *Krones*, idézett munka, IV. kötet 201. lap.

** I. kötet 325. lap.

*** Gróf *Thürheim*, Feldmarschall Graf Khevenhüller, 174. lap.

Nemcsak tényekben, de érzelmeiben is, egész sziv- és lélekkel. Mellőzve most hazánkhoz való viszonyát, melyet később fogok elemezni, iratai áradoznak az elösmerés és köszönettől hű szolgái Bartenstein, Haugwitz, Sylva Tarouca, Kaunitz stb. iránt. Uralkodásra született, akart és tudott parancsolni. Nem türt beleszólást. Jellemző férjéhez, Lotharingiai Ferenczhez való viszonya. Imádta, bálványozta őt, hanem a kormányzatba avatkozni nem engedte. Azt az egész nagy munkát, mely ily módon vállain feküdt, önmaga, odaadó buzgalommal, el is végezte.

Annyira szeretett dolgozni, hogy hiányát érezte annak, ha rendes napi munkáját nem végezte el. Rengeteget irt össze, leveleket, utasításokat, rendeleteket fiai, leányai, miniszterei és mások számára. A mit irt, német és franczia egyvelegben, a helyesirás szabályai ellen van tartva, de érthető, határozott és találó. Könyveket nem szokott olvasni, de a hivatalos iratokat, okmányokat és emlékiratokat, még pedig halomszámra, igen.* Arneth is kénytelen beösmerni, hogy művészet, tudomány, irodalom iránt rokonszenvvel nem viseltetett.**

Az ő kormányzatának is egyik főjellemvonása volt, mely azóta állandóan meg is maradt az osztrák régime különlegessége gyanánt, hogy az a hivatalos pályán hátrányul szolgált, ha az illető érzékkel birt a szellemi élet szabadabb mozgása iránt, vagy pláne irodalommal foglalkozott.***

Vallási türelmetlenség dolgában azon időkben alig lehetett messzebb menni, mint a hogy az nála történt. Igaz, hogy azon téves felfogásból indult ki, hogy a hitegység képezi a birodalom együttmaradásának zálogát.†

Nem szenvedhette a zsidókat, sok munkába került, míg visszatartották, hogy Csehországból ki ne üzze őket.†† A protestánsok igen sokáig se ügyvédi, se orvostudori okle-

* *Wolf.* idézett munka, 76. lap.
** VIII. kötet 286. lap.
*** Idézett munka, VIII. kötet 262. lap.
† *Ranke,* Die deutschen Mächte und der Fürstenbund. 46. lap
†† *Arneth,* IV. kötet 41. lap.

velet nem nyerhettek, később is csak bizonyos városokban.* Ez a türelmetlenség a szabadelvü irányzatokra is kiterjedt. Egy, különben kedves emberével, a nagy jogtudós, Riegerrel, megtörtént, hogy halálos ágyán hozzáküldött egy papot, hogy munkájának egyes tételeit, melyek a legmagasabb visszatetszésben részesültek, vonja vissza.**

Ezek a mozzanatok annyival sulyosabban nyomnak az itélkezés serpenyőjén, mert éppen a vallási türelmetlenség, a protestánsokkal való embertelen bánásmód volt oka annak, hogy Szilézia Nagy Frigyest úgy fogadta mint egy szabadítót és a kegyes császárné jogara alá többé vissza sem kivánkozott. Azért, hogy ezen kedvencz tartományának nyomát bottal kellett ütnie, politikai felfogásának kinövéseit is kell terhelni.

Egy, a közélet terén is működő osztrák iró, Beer, azon kétségtelenül az igazságnak megfelelő állítással kezdi meg egy munkáját,*** miszerint annak, a mit ő osztrák államnak nevez, történeti szemlélete a kormányzat minden ágaiban a Habsburgok nagy fejedelem-asszonyának tevékenységére vezet bennünket vissza. Első sorban méltán vethető fel a kérdés, mi volt ezen tevékenységnek kiindulási pontja, mi volt politikájának alapgondolata, mely művét vezérelte, áthatotta. Ez az alapgondolat a patriarchális, vagy, ha úgy akarjuk, miután asszonyról van szó, matriarchális eszme volt. Eszméről szólok és nem rendszerről, mert úgy tudom, hogy ezen mozzanat az összefüggés és kidolgozás azon fokáig nem jutott, a mely a rendszernek fogalmát megilleti. Hogy a kormányzatnak ily formája azon időkben, melyet a történet előtti korszaknak nevezünk, létezett, arra nézve van tudomásunk. A szentirás Ábrahámja is ilynemü hatalmat gyakorolt, valamint más országokban is találunk ennek nyomaira. Igaz, hogy csakis primitiv viszonyok közt, midőn még nagyobb országok és nemzetek nem keletkeztek, midőn a kormányzati szükségek alig öltöttek magukra nagyobb méreteket, mint a

* *Arneth*, IX. kötet 216. lap.
** Ugyanaz, VIII. kötet 185. lap.
*** Die Finanzen Oesterreichs im XIX. Jahrhundert.

melyeket az atyai hatalomnak természetszerü hatásköre be tud tölteni. Az érdekes az, hogy ennek az egészen kezdetleges természetü kormányzatnak akadt elmélete és prófétája, még pedig a tizenhetedik század vége felé, tehát aránylag egy elég fejlett időszakban. Még pedig nem is egy, de kettő. Az egyik Francziaországban, Bossuet, a másik Angliában, Filmer nevezetü. Ez utóbbi azon nagy és szenvedélyes vitában, mely a Stuartok alatt az isteni jog és népfelség tanai közt vivódott, egy munkájával, mely tényleg a Patriarcha nevét viselte, az előbbi felfogás számára megvetette az ágyat.* Főtételét, — mely végelemzésben a legmesszebb menő önkényuralomra lyukadt ki, az atyai hatalom csakis a tetszetős czég volt a sikeresebb propaganda czéljából, — a hirneves oxfordi egyetem is magáévá tette.**

Ennek az elméletnek egyes vonatkozásait meg is találjuk nála. A jogosítványokat, melyeket bir, egészen úgy tekinti, mint istentől családjára ruházott tulajdont, melyet még csökkenteni sem lehet. Még a magyar országgyüléssel szemben is vitatja, hogy azok egy hitbizományt alkotnak, melyből nem lehet engedni, mennyivel inkább áll e felfogás az örököstartományokra nézve. Hogy Szilézia elvesztésébe nem tud belenyugodni, főleg ebből származik. Éppen azért, hogy az állapotot helyreállítsa, azon jár az esze, hogy Bajorországban vagy Nápolyban kárpótlást találjon.

Az uralkodói és szülei felfogásnak találkozása erősen észlelhető azon törekvésnél, hogy gyermekei sorsát biztositja. A leányok közül egyik franczia, másik nápolyi királyné lesz. Annyival inkább kell a fiukról gondoskodni. Józsefnek rendben van a szénája, az német császár, Ausztria és Magyarország ura. Lipót megkapja Toscanát, ez az atyja öröksége, Ferdinánd elveszi a modenai örökösnét, végre Miksa pap lesz, és így megszerzi a kölni érsekséget, melylyel azon időben világi hatalom is járt.

* *Bluntschli,* Az általános államjog és politika története. Magyarul: *Acsády* Ignácz, I. kötet 197. lap.

** *Macaulay,* History of England, I. kötet 266. lap. Tauchnitz Edition.

Az alattvalók élete és vagyona felett való korlátlan rendelkezés is ezen felfogásból származik. Mint Ranke — ki ezen kérdéseket komoly tanulmány tárgyává tette — mondja,* miután a fejedelem atyja és kormányzója a gondviseléstől reá bizott alattvalóknak, tehát ő határozza meg a terhet, melyet viselniök kell. Ezt az elvet, mint mindjárt látni fogjuk, Terézia végső következményekig alkalmazza, de az anyai hivatásnak kedélyes vonatkozásai is megnyilatkoznak azon házasságszerzési mániában, mely eléggé ösmeretes tény, és melynek alkalmazása arra is használtatik, hogy a magyar és osztrák társadalom összeolvadása a politikai egységnek eszköze legyen. Sőt azt is be kell ösmerni, hogy a népért való gondoskodást is elég komolyan vette. Igaz, hogy az egésznek megvolt, még pedig nagyon is megvolt az a czélszerüségi háttere, hogy a hatalom ily módon mentől szilárdabb alapvetést nyerjen, vagyis hogy a vér- és pénzadóalap mentől jobb állapotban legyen, de azért szivből is jött az. Már az a tény maga, hogy Teréziától fogva a fejedelmek foglalkoztak alattvalóik ügye és bajával, annak sorsát javítani akarták, azzal szabadon érintkeztek, oly előnyösen elüt I. Lipót esetlen gőgje és ildomtalan, tehetetlen nagyképüségétől, hogy az megfelelő méltánylatot érdemel. Ezt a méltánylást és ragaszkodást meg is követelte népeitől, személyének és nem a hazának kellett annak szólania.**

Ha már most uralkodási dogmájának egészben való szemléletétől a gyakorlati vizsgálatba bocsátkozunk, úgy azzal kell másodsorban tisztába jönni, hogy mit akart Terézia voltaképpen, mennyiben érte azt el, minő értéket képviselnek intézkedései a monarchia szervezkedési műveletében. Midőn hazánk hősies és példátlan lojalitásu áldozatkészsége folytán a létért való küzdelmet győzelmesen és dicsőséggel keresztülvitte, megtartva atyai örökét, habár Szilézia menthetetlenül elveszett, első sorban ő maga foglalkozott a bajok forrásával és ezeket meg is jelölte. Azt az emlékiratot, melyben megjegyzései

* Die deutschen Mächte und der Fürstenbund, 44. lap.

** *Springer*, Geschichte Oesterreichs, I. kötet 10. lap.

foglaltatnak, Arneth közli is egész terjedelemben.* Ezen emlékiratban okozza elődeit, hogy tulságos hatalmat adtak a papságnak és nemességnek, hogy az illető miniszterek mindig csak meggazdagodásukra és saját országuk partikuláris érdekeire gondoltak, hogy egymással folyvást harczban voltak stb. Bizonyára ezek a megjegyzések helyes felfogásra mutatnak, de a mi fődolog, a monarchia szervi fogyatkozásáról tudomást nem is vesznek. Még odáig sem jutnak, hogy megmagyarázzanak oly feltünő jelenséget, hogy az örökös tartományok teljesen megbizhatlanoknak mutatkoztak, míg például Tirol, Belgium és Magyarország lojálisak és megbizhatók maradtak. Pedig ez mindenesetre oly nagy jelentőségü mozzanat volt, mely a legkomolyabb megfontolást igényelte.

Tudta azt Terézia nagyon jól, hogy a veszélynek nagysága éppen az örökös tartományok elégedetlenségéből származott, míg a mentséget a dynastikus hűség szolgáltatta. A felvilágosítást könnyen meg lehetett találni. Ennek a három országnak alkotmánya életben és működésben volt, míg a többi már alaposan meg lett nyirbálva. A helyes politikai érzék ezen tényekből mily természetű következtetést vont volna le? Azt, hogy mindenütt erősíteni és szilárdítani kell az alkotmányt és önkormányzatot, mely ily szerencsésen bevált. Éppen az ellenkezője történt. Mária Terézia még azt a kevés jogot, melylyel birtak, elvette tőlük, teljesen a végrehajtói hatalom közegeivé tette őket. Erre vonatkozólag ekként nyilatkozott: »Az országgyülési tárgyalásoknál, midőn a legmagasabb parancsokról van szó, a rendek abba nem szólhatnak bele, hogy mit kivánnak tőlök, hanem csakis abba, hogy miképpen teljesítsék őket.«** Ezen rendszabályozás pedig különösen a pénz- és véradó kérdésében történt. Az örökös tartományok egyenes adója egy csavarintással fel lett emelve 9 millióról 14-re, a nemesség és papság adómentessége megszünt.***

Az illető országok rendei ellenállást nem fejtettek ki.

* Lásd munkája IV. kötetének 1. fejezetet.

** *Wolf*, idézett munka, 94. lap.

*** *Arneth*, idézett munka, IV. kötet 44. lap.

minden férfias szellem kihalt belőlök, némán türték sorsukat, csak egy ember, Harrach cseh kanczellár, szállott síkra az önkormányzat mellett, ez el is hagyta helyét és kegyvesztett lőn.*

Ezen intézkedések politikai értékére nézve még Arneth is megjegyzi, miszerint a végük az lett, hogy az illető tartományoknak gyülései üres formaságokká sülyedtek, hogy egy mindenható bürokráczia lett az ur, holott ellenkezőleg az önkormányzati szellemet okvetlen ápolni kellett volna.**

Ezen intézkedéseknek alfáját és omegáját általánosságban a hatalmi terjeszkedés és erősödés, konkréte, a Poroszország elleni állásfoglalás, a megtorlás és Sziléziája visszahódítása képezte. Mária Terézia maga beismeri, hogy az osztrák ház helyzete megváltozott, nem Francziaország többé az Erbfeind, mint előbbi időkben, de a gonosz ember, a hogy Nagy Frigyest nevezte, és annak hatalmas, törekvő országa. Kaunitz is ezt a felfogást képviselte, egy előterjesztésben konstatálja Poroszország erejét, versenyének veszélyes voltát, elismeri annak fölénye mellett az osztrák monarchia hátrányát, gyengeségét, mely egy másodrangu állam szinvonalára sülyedt le.*** Természetesnek látszott, az orvosszert a győztes államintézmények átültetésében keresni. A fejedelmi teljhatalom, porosz közigazgatás és katonai rendszer, ezek tekintettek azon tényezőknek, melyeknek átültetése biztositani fogja a sikert. Sem a császárné, sem miniszterei soha egy perczre sem gondoltak arra, hogy Poroszország győzelmeit még más mozzanatok is idézték elő, valamint nem vették figyelembe a monarchia alkotásában és történeti folyamatában azokat a messzemenő különbségeket, melyek azt a Hohenzollernek államától elválasztják. A mely különbségek, míg egyrészt lehetetlenné tették, hogy a monarchiából egy második Poroszországot csináljanak, másrészt kellő módon értékesítve, fényes eredményeket tettek lehetővé.

A berendezkedés, az újjászervezés ezen minta szerint

* *Arneth,* idézett munka, IV. kötet 17. lap.
** Idézett munka, IV. kötet 37. lap.
*** *Hock,* Der österreichische Staatsrath, 9. lap.

történt meg. Természetesen a dolog nem ment könnyen és simán. Maga Kaunitz ugyanazon előterjesztésben, melyről imént szólottam és mely 1760-ban kelt, tehát már akkor, a mikor a császárné két évtizeden keresztül uralkodott és kormányozott, előadja, miszerint egyetlen egy kormányzati ág sem vezettetik kellő értelem- és buzgalommal, semmi elv, vagy rendszer nem uralkodik nálok, folyvást keresztezik egymást a hatáskörök és rendeletek. A kormányférfiak között senki sem tud a dolgokon segíteni, egy miniszternek sincs hozzá kellő belátása. Hogy ezeken a bajokon segítve legyen, lett felállítva a Staatsrath, részben franczia, részben porosz mintára, hatáskörének megállapításánál világosan kiemelve, hogy ilyképpen a porosz uralkodóház 200 év alatt annyi sikert ért el.*

Szintén így jártak el a közigazgatás, a pénzügyek, a hadsereg terén. Mindezek porosz mintára lettek berendezve, külsőleg, gépiesen, csakis a formákat ültetve át, a szellem, a tartalom, az kívül maradt. Hogy a monarchiának területi alakzata már magában mennyire megnehezítette a porosz központosítás következetes keresztülvitelét, bizonyítja azon körülmény, hogy Lombardia és Belgium a külügyi hivatal hatósága alatt állottak.

Ezek az elég élesen kidomborodó körülmények, — hozzáadva Magyarország különleges helyzetét, — nem tanították meg sem Teréziát, sem embereit arra, hogy a monarchia egy sui generis szervezet, melyet nem idegen minták, de saját jellege szerint kell kezelni és berendezni.

Az a korszak tehát, mely az alapvetés korszakának tekintetik, a szervi élet követelményeinek vajmi csekély mértékben felelt meg. Idegen földről lettek importálva az intézmények és mérvadó emberek.

Igaz, hogy a vezető miniszter, Kaunitz, kit Európa kocsisának neveztek, ezen kategóriába nem tartozott, mert hiszen az örököstartományokból származott. Európának lehetett kocsisa, de hogy a monarchia szekerét nem valami jó irányban hajtotta, az kétségtelen. Nekünk magyaroknak nincs okunk rá neheztelni, sőt ellenkezőleg, mert hiszen

* *Hock*, idézett munka, 11. lap.

Józseffel szemben a magyar alkotmány álláspontjára állott, az kétségtelen. De az alkotmányosdit egy malum necessariumnak tartotta, és hogy nagy része van abban, hogy Ausztriában megszüntettessék, az szinte kétségtelen.*

Szép ismeretei és sok tekintetben helyes nézetei voltak, de ezek inkább a kabinettanácsban, meg azon számtalan aktákban jutottak kifejezésre, melyeket feldolgozott, mintsem konkrét intézkedésekben. Mennyire nem volt gyakorlati érzéke, bizonyítja a következő két eset. Említettem a Staatsrathot, ennek felállítása főleg Kaunitz műve, ezt azonban ő úgy kontemplálta, hogy tisztán tanácsadó és nem intézkedő jelleggel ruháztassék fel.**

Éppen így járt el Nagy Frigyessel szemben. Fölmerült az eszme a hét éves háboru után, hogy létrehozzák a két ellenséges állam között az egyetértést, az entente cordialet, mint a hogy diplomácziai műnyelven mondják.

Össze is jöttek József császár és Nagy Frigyes kétszer Neisseben és Neustadtban. Kaunitz is ott volt, és egy hosszú emlékirat felolvasásával untatta Frigyest, melyet kis kátének keresztelt el. Ebben egyebek közt igen szép dolgok voltak a kölcsönös bizalomról, de mikor arra került volna a sor, hogy az egyetértést irásba foglalják, Kaunitz azt tartotta, hogy a szóbeli igéret elég. Persze nem lett a dologból semmi.

De rajta kivül a főemberek mind külföldről jöttek. Az igazi spiritus rector, Terézia politikai kikészítője, Bartenstein Straszburgból. Haugwitz, a közigazgatás és pénzügyi kormányzat megteremtője, Poroszországból. Lascy, a hadsereg ujjászervezője, irlandi volt, de a két legjobb tábornok: Browne és Laudon, szintén nem osztrákok voltak. Tudvalevőleg Laudon először Nagy Frigyesnél keresett szolgálatot, éppen úgy mint Savoyai Eugén XIV. Lajosnál.

Mindkettő igénytelen külseje miatt lett mellőzve, mi ha nem történik, mindkét esetben az illető kitünő hadvezérek a monarchia ellen viseltek volna háborut. Terézia különben annyira nem volt megelégedve parancsnokaival és oly kevéssé

* *Wolf*, idézett munka, 88. lap.

** *Hock*, idézett munka, 10. lap.

bizott bennök, hogy a hét éves háború folyama alatt a franczia Estrées tábornagyot akarta seregei élére állítani.*

Hogy a monachia mennyire nem tudott a saját lábán állani, azt a pénzügyek terén lehet leginkább észlelni. Finom éllel kénytelen Beer megjegyezni,** hogy a porosz rendszert éppen a leglényegesebb pontjában nem utánozták, hogy béke idejében pénzt gyüjtsenek a háborura.

Tény az, hogy Mária Terézia minden háboruját idegen segítséggel vitte, más államok pénzbeli segélyére volt utalva. Az úgynevezett örökösödési háboruban az angolok, a hét éves háboruban a francziák voltak azok, a kik segélyezték. Sőt a pumpolás mesterségét diplomácziája tényleg annyira vitte, hogy 1771-ben még Törökországgal is jött létre oly megegyezés, hogy az 11 millió segélypénzt fog a monarchiának kifizetni.***

Ki kell mindjárt emelni, hogy a monarchia pénzügyi erejének elégtelensége tisztán a helytelen külpolitika rovására irandó. Mikor Mária Terézia első háboruját, az úgynevezett örökösödési háborut és, mint már említém, tekintve a viszonyokat elég kedvező módon végezte be, kevés idő mulva a már hivatott Haugwitz-féle adóemelések és reformok folytán az egyensúly helyreállott, és fenn is lett volna tartható, ha a revanche eszméje, hogy Sziléziát visszaszerezze, új háboruba nem keveri. Be kell ismerni azt, hogy a megtorlás eszméje nála lélektanilag egészen jogosult volt, mert végre is Sziléziát tőle rabolták vagy foglalták el, és az csakugyan emberi dolog, a jussát nem hagyni, az erővel elvett tartományt ismét erővel visszaszerezni.

Be kell azt is ismerni, hogy a siker szempontjából a vállalkozás kedvezően festett, miután tényleg Kaunitz képes volt Frigyes ellen egy óriási európai koaliczíót létrehozni, ugyannyira, hogy, az ismeretes választási szójárás szerint, több mint bizonyosnak látszott Frigyesnek bukása, a prédának visszahódítása. Ez kétségtelenül áll és bizonyos logikai nyomatékkal bir, de miután minden elhatározásnál a pro és

* *Arneth*, idézett munka, V. kötet 351. lap.

** Idézett munka, 5. lap.

*** *Hammer*, Geschichte des Osmanischen Reiches, IV. kötet 615. l.

kontrát mérlegelni kell, úgy azt is számba kell venni, hogy sokkal súlyosabb érvek szólottak a mellett, hogy a revanche-politika meg ne kezdessék. Egyrészt az, hogy a monarchiának békére a legnagyobb mértékben szüksége volt és hogy maga Szilézia kétségbe nem vonható módon rokonszenvezett a porosz regime-mel.

Másrészt az, hogy például Szerbia és Belgrád visszahódítása, sőt esetleg a kelet felé terjeszkedés természetszerüleg nyujtotta a kárpótlásnak módozatát. Ezek a tartományok ugyis az uralkodóház birtokaiban voltak, és a Magyarország iránti kötelességnek is megfeleltek volna.

Bármint legyen is, az egész megtorlási hadjáratnak szégyenletes kimenetele bizonyítja Mária Terézia külpolitikájának hajótörését. Mert végre is másnak mint szégyenletes fiaskónak nem lehet mondani azt, hogy ő és Kaunitz a kis Poroszország ellen Európát mozgósítják, de az óriási túlerő daczára a kitüzött czél el nem éretik. A vén oroszlántól vérrel szerzett zsákmányát többé nem tudták elragadni. A kis Poroszország túlsulya, fölénye az óriási Habsburg-birodalom felett konstatálva van. Mária Terézia bele is törődött sorsába, de még sem tudta megakadályozni azt, hogy fia, József, még egyszer ne kisértse meg az összetüzést családjának nagy ellenfelével.

Ez Terézia uralkodásának végén történt, abból az ötletből, hogy Bajorországot felcseréljék Belgiummal, a mibe Nagy Frigyes bele nem egyezett. A dolog ismét kardra került. A jellemző az egészben az, hogy József, ki már Terézia életében a hadsereg élén állott és folytonosan készült, szervezkedett, katonásdit játszott: mihelyt Frigyessel szemben áll és látja a porosz haderő impozáns voltát, elveszti teljesen a fejét, egy kétségbeesett levelet ir anyjának, hogy nincs szövetséges, nem birnak a poroszszal.*

A császárné is egészen meg van törve és imigyen ad ennek fiához irt levelében kifejezést: »Nagyhatalom valánk, de immár nem vagyunk többé az, meg kell hajtani fejünket, a romokat összeszedvén, igyekezzünk népeinket boldo-

* *Arneth*, idézett munka, X. kötet 443. lap.

gabbakká tenni, mint a hogy szerencsétlen uralmam alatt voltak.« *

Ugyancsak ezen iró beszéli el, miszerint a császárné halálakor a gyászszertartás alkalmából legalább a bécsi nép hidegen és részvétlenül viselte magát,** mely tényt más oldalról Marczali is kénytelen megerősíteni.*** A mi pedig egyszerüen azt bizonyítja, hogy belpolitikája éppen azon a ponton hibázott meg, mely pontnak kellő kidomborítása szokta úgy az uralkodók, mint a nagy államférfiak részére kortársaik, sőt a sokkal magasabb forum, az utókor elismerését és háláját kivívni. Valójában népei teljes joggal megkövetelhették tőle, hogy egyrészt a nagyzás hóbortjával hagyjon fel és másrészt, hogy az önkormányzat jótéteményében részesítse. Ez, a mint láttuk, nemcsak nem történt meg, hanem ennek ellenkezője. És éppen azért minden elismerés mellett, melylyel kiváló egyénisége és erényei iránt viseltetni kell, sőt elismerve azt is, hogy több rendbeli helyes és üdvöset alkotott, mégis abban kell az itéletet műve felett összefoglalni, hogy, bár alkalma volt rá, nem egészséges alapokra fektette birodalmát és nem egy végzetes betegségnek magvát oltotta bele országaiba. Ezek közé tartozik a központosító abszolutizmus, a bürokráczia, a rendőrség, sőt még a papirpénz, mely őalatta tartotta meg bevonulását a monarchia pénzügyi rendszerébe. A pátens, mely eżt elrendeli, 1762. június 15-éről származik.†

V.

Említém vala a párhuzamot Mária Terézia, az angol Erzsébet és II. Katalin között. Kimutattam, hogy Terézia, mint nő, mennyire felettük áll. A részrehajlatlanság megköveteli annak is a kimondását, hogy, mint uralkodó, nem üti

* *Wolf*, idézett munka, 183. lap.

** Idézett munka, 188. lap.

*** Magyarország története II. József korában, II. kötet 23. lap.

† *Beer*, idézett munka, 4. lap.

meg vetélytársnőinek mértékét. Nem szólnék minderről, vagyis nem terjeszkedném ki ennyire, ha fontos politikai tanulságok nem igényelnék ezt. Még pedig oly tanuságok, melyeket, részben hazai viszonyainkra való tekintetből, mellőzni nem lehet. Nem szükséges hosszu fejtegetésekbe bocsátkozni, nehány vonás elégséges.

A mi Erzsébetet illeti, Teréziával szemben előnyösen ki kell emelni azt, habár ez tévesen nem is szokott politikailag oly lényegesnek tekintetni, miszerint a tudomány és irodalom iránt a legnagyobb rokonszenvvel viseltetett. A klaszszikusokat saját nyelvükön és előszeretettel olvasta, például Platót, Aristotelest, Cicerót.* Sőt még egy alkalommal Oxfordban tudományos előadást is tartott. A költők királya Shakespeare, a bölcselők királya, Bacon, az ő udvarát és korszakát ékesítették, melyet a legnagyobb tekintélyek Anglia irodalma aranykorának neveznek, párhuzamot vonva Görögországgal Perikles, Rómával Augusztus alatt. Oly időkkel tehát, melyek nemzetök történetében a művelődés fejlesztése tekintetében első helyen állanak.

Uralkodása és személyisége jelentőségének igazi szinterét politikai működésében kell keresni. Ezen a téren pedig ki kell emelni, hogy a fejedelmi öntudatot és hatalmi érzetet oly mértékben képviselte, mint alig valaha uralkodó. Általában azon dynastia, melynek tagja volt, a Tudor család, egyike a leghatalmaskodóbb családoknak, a melyek valaha a koronát viselték. Ezek között senki sem volt olyannyira saját nagyságával eltelve, mint éppen Erzsébet, mit nagy mérvben elősegített népének szeretete és ragaszkodása. Sulyt fektetett a hatalom birtokának lényegére és külformájára.

Mint Macaulay mondja,** mindkettőnek nyilvánulásai oly erőteljesek voltak, hogy ennek folytán kiváló történetirók, mint Hume, Anglia kormányát abszolut monarchiának tekintik, míg másrészt XIV. Lajos Versaillesben fényének tetőpontján nem engedte volna meg, hogy udvaronczai a megalázkodás oly küljeleivel közeledjenek hozzá, mint a hogy

* *Taine,* Histoire de la littérature anglaise, I. kötet 268. lap.

** Critical and Historical Essays, II. kötet 95. lap. Tauchnitz Edition.

ez az angol udvarnál történt. De, ha ez így is van, azért még sem lehetett a parlamenttel szemben több méltánylat- és tapintattal eljárni, mint a hogy azt ő megcselekedte. Elég politikai érzéke volt arra, hogy belássa, hogy a nemzet odaadásában minő erő rejlik, és ha áldozatokkal is fenn akarta tartani az összeköttetés élő szervét, az országgyülést, és jó viszonyban akart vele maradni. Ha akaratoskodott is, de mikor kenyértörésre került, tudott engedni és, a mi fő, jó képet csinálni hozzá. A mit a franczia így fejez ki: faire bonne mine à mauvais jeu. Így például egy esetben az ellenzék vezérszónoka, Wentworth, erősen kifakadt ellene. Az elnök megijedt és fogságra vettette. Erzsébetnek első dolga volt kiszabadítani. De komolyabb helyzet is adta magát elő. Azon időben a monopoliumok nagy divatban voltak. Gazdag jövedelmet adtak, a királyi felségjogok körébe tartoztak és arra szolgáltak, hogy a kincstárt megtöltsék, esetleg hü szolgálatokat jutalmazzanak. Erzsébet meglehetősen gyakorolta ezen jogát, úgy hogy a parlament is megsokalta és megtámadták azt, mint visszaélést. A nagy királyné, és igen helyesen, nem ült a fejedelmi tekintély vesszőparipájára, nem huzott vele ujjat, meghajolt a közvélemény előtt, megköszönte a parlament figyelmeztetését, biztosította azt királyi kegyelméről, és megszüntette őket.*

Imént említettem az angol nép szeretetét és ragaszkodását. Ez pedig onnan származott, és itt van minden nagy politikai siker- és rendszernek ismérve, egy uralkodó igazi nagyságának próbaköve, mert az angol nemzet benne nemzeti egyéniségének megtestesülését, érzelmei- és érdekeinek előmozdítóját és megvédelmezőjét látta. Az ő uralkodása két nagy eredményt mutatott fel az állami és nemzeti egység terén, a belső megszilárdulást, a külső támadás elleni hathatós védelmet. Ezen nagy eredménynek értékét fokozzák azok a nehézségek, sőt veszélyek, melyek trónját és életét környezték. Ezek a veszélyek kettős forrásból származtak: a koronához való igényének kétes természetéből és a vallási szenvedélyek- és ellentétekből. Tudvalevőleg VIII. Henriknek

* *Hallam*, The constitutional History of England, I. kötet 262. lap

volt leánya Boleyn Annától, ki a bakó segélyével úgy cserélgette feleségeit, mint az inget, és azon időszakban, midőn a reformáczió válságai sehol oly nagy hullámokat nem vertek fel, mint Angliában. Az csakugyan egyetlenegy országban sem történt meg, mint a mire már, gondolom, munkám első részében hivatkoztam is, hogy rövid 12 év leforgása alatt Anglia fejedelmének példája- vagy parancsára háromszor változtatta a vallását. Eduárd király alatt protestáns, Tudor Mária alatt katholikus, Erzsébet alatt ismét protestáns lett a nemzet.*

Ezen kétes állapotoknak közepette Erzsébet élete folyvást veszélyben forgott. Féltestvére, Tudor Mária, becsukatta a Towerbe, és csakis az Isten őrizte a vérpadtól. És midőn utána a trónra lépett, egyik összeesküvés és orgyilkos kéz a másik után emelkedett, hogy elpusztítsák.

A milyen veszélyek fenyegették életét, éppen olyanok fenyegették a politikát és rendszert, melyet képviselt. Akárhogy vélekedik az ember a reformáczióról, Angliában a nemzeti függetlenségnek kérdése állott a koczkán. A mit bizonyít II. Fülöp támadása, az úgynevezett győzhetlen ármáda, vagyis hajóhaddal, mely nemcsak a lelkiismereti és a polgári szabadságnak, de egész Angliának is szólott. Ezen veszélyek közt a belforradalom Scillája, az idegen járom Charibdise között vitte Erzsébet biztos kézzel országának hajóját. És miután ezt kellőkép megtudta cselekedni, Anglia nagyságának kétségtelenül egyik alapvetője lett. Életének összegét Ranke imigyen állapítja meg.** A legnagyobb szerencse, mi az egyes embert érheti, az, ha saját lényében általános érdekeket oltalmaz és visz előre. Az egyes ember egyénisége ez által történeti hivatásu- és fontosságuvá emelkedik. A történetnek éppen az képezi feladatát, megvizsgálni, hogy az illető személyiség a feladat követelményeinek megfelelt-e, hogy saját ereje meg tudott-e küzdeni azon hatalmakkal, melyek szemben állottak vele. Erzsébetre vonatkozólag be kell ismerni, hogy ennek a feladatnak megfelelt, és hogy nem létezett fejedelemnő, ki

* *Macaulay*, idézett munka, II. kötet 93. lap.
** Englische Geschichte, I. kötet 473. lap.

egy világtörténeti harczot nagyobb veszélyek közt, több sikerrel, fényesebben vívott ki, mint éppen ő.

Áttérek Katalinra. Hogy ezen kissé szövevényes személyiség politikai méltatását csak félig-meddig érthetően végezhessem, egy-két megjegyzést kivánok az orosz nemzet történeti szerepléséről tenni. Különösen azon mozzanatokat szándékozom kiemelni, melyek egyes tételeimet az ellentétek hangsulyozása által jobban megerősítik. Annyi tény, hogy legalább a nemzeti exisztenczia alapvetésénél nálok önkormányzati szellem nem valami számot tevő mértékben nyilatkozott meg. Tudvalevő dolog, hogy az orosz nemzet politikai alakulása olyformán kezdődött, hogy normann főnököket: Rurikot és testvéreit hivták meg, hogy uralkodjanak felettök, miután magok közt fejedelemségre termett embert nem találtak. De már kezdetben feltünt a nemzetnek használhatósága a hódításokra.

A mi az orosz nemzetnek százados forró vágya és törekvése, Byzancz, már a tizedik században Rurik ivadékainak, Oleg- és Swjatoslawnak kezeibe került és adófizető lett. Ezt a Swjatoslowot azután a mi őseink, a bessenyők, verték le. El is esett a csatában, a győzők pedig koponyáját aranyba foglaltatták és azt irták reá, ki idegen ország után vágyódik, elveszti a magáét.

Éppen úgy mint mi, az oroszok is viselték az idegen jármot, a mongolokét. Majdnem háromszáz évig tartott ezen sanyaru állapot és midőn végre fegyvert fogtak, hogy lerázzák azt, az a csodálatos eset történt, hogy a két sereg kölcsönösen megfutott egymástól.

Csakhogy a mongolok nem tértek többé vissza; ily módon megszabadultak és utána láthattak az ország helyreállításának és szervezkedésöknek. Ennél a szervezkedésnél az a fontos körülmény figyelemre méltó, hogy itten, éppen úgy mint a porosz és franczia alakulásnál, és ellentétben az osztrákkal, a kiindulás egy központból történt, fokozatos fejlés és egybeolvadás által. Ezen központ Moszkva volt, melyet méltán lehet az igazi nemzeti fővárosnak tekinteni, ellentétben a később épült Pétervárral, mely a hivatalos főváros, a kormányzati központ. A nemzeti erőnek voltak egyes, igen jelen-

tős megnyilatkozásai. Egy kozák csapat már a XVI. században elfoglalja Szibériát, míg a XVII. század elején polgárháboruk, trónvillongásoknak közepette, mikor a lengyel már Moszkvába is eljutott, a nép maga volt az, mely feltámadt egy derék hazafias mészárosmester, Kozma Minin vezérlete alatt és az idegeneket elüzte. Innentől kezdődik a Romanow uralkodóház országlása és az orosz nagyhatalom kiindulási pontja.

Ezen politikai akczió, mely körülbelől kétszáz év óta példátlan sikerrel és folytonosan emelkedő irányban folyik, úgy hogy Oroszország ma egy állam természetes határait átlépve, egy egész világrész erejével lép a nemzetközi sorompók közzé, a fejedelmi teljhatalom, a czári intézmény műve. Ezen intézmény jelentőségét azon körülmény képezi, hogy az par excellence nemzeti jelleggel bir, a nemzeti érdekek és érzelmek kifejezése és megvalósulása.

Mikor elébb a Hohenzollernekről szólottam, felhoztam, hogy mily nagy az ellentét közöttük és a Habsburgok politikája, országlási rendszere és egész eljárása között.

Ezt az ellentétet meg kell a Romanowokra nézve is állapítani, csakhogy itt az ellentét szükebb keretekben mozog, csakis a fejedelmi hatalomnak konczepcziójára, tartalmára vonatkozik. Nem lehet a dolgot másképpen megmagyarázni, mint úgy, hogy az osztrák császári hatalom a nép felett akar állani, az orosz pedig a népben gyökeredzik. Megnyilatkozik ez mindjárt a vallási mozzanatnál. A czár az egyháznak is feje, de az oroszoknál a vallás határozottan nemzeti jelleggel bir. A patriarchalis eszme magában a nép érzelmeiben fakad, az orosz ember czárját atyuskának nevezi, és így ezen rugó nemcsak felülről lefelé, de alulról felfelé is működik. A czári intézmény jog- és hatalmi körét nem az isteni jog transcendentalis ködéből vezeti le, de a nép meghatalmazottjának tekinti magát.

Ezt az elméletet maga Péter czár vallotta és hirdette, mikor is feleségére, Katalinra, hagyta az uralkodást, egy kiáltványt bocsátott közzé, melyben világosan és határozottan ki van mondva, hogy az orosz czárok hatalmukat a nép

akaratától nyerték és ezen a czimen van ő feljogosítva utódját megjelölni.*.

Péter czárnak működése eléggé ismeretes. Bármiképpen itélünk is reformjainak értékéről, hogy a kormányzatot, kulturát igazán kancsukával verte bele és erőltette nemzetére, de annyi tény, hogy első sorban annak nagysága lelkesítette őt. Ez az éppen most említett jeles iró, kinek ezen műve, mint a másik, melyet Lengyelország felbomlásáról irt, őt az éles megfigyelők közt első helyre teszi, jól mondja róla, hogy például kortársánál, XIV. Lajosnál is önzetlenebbül fogta fel hivatását, mert nem az uralkodás fénye és hatalma, hanem saját énjének mellőzésével Oroszországnak boldogsága, felvirulása hevítette hatalmas keblét.

Nem igen emlékezem, hogy valaha uralkodótól magasztosabb eszméket olvastam, mint a melyeknek egy alkalommal kifejezést adott. »A történet szerint a tudomány és művelődésnek bölcsője a régi Hellasz volt. Innen vonultak Olaszországba és így tovább Európa többi részeibe. Őseink, fájdalom, oly kevés fogékonysággal birtak, hogy idáig és hozzánk azoknak áldása el nem jutott. Itt az idő, hogy mi is befogadjuk őket, hogy áldásos körfutamukat befejezve Görögországba ismét visszatérjenek. Adja Isten, hogy a többi kulturnemzeteket elérjük és túlszárnyaljuk, hazánkat a dicsőség fényével árasztva el.**

Az iránt nincsen kétség a történetirók közt, hogy Péter nagy művét Katalin sikerrel folytatta, a mi annál nagyobb érdeme, mert Péter halála után, gyarló utódjai keze alatt, az egész alkotás megmaradása kérdésessé vált.

Ha magánéletének elfajulását el is kell itélni, ha Lengyelország felosztása és megsemmisítése a politikai morál szempontjából a legsulyosabb beszámítás alá esik, be kell ismerni, hogy nagy uralkodó volt és több tekintetben tulhaladja Teréziát, ki különben a lengyel merényletnél, habár könnyek között, Katalinnak, hogy ne mondjam czinkostársa, de mindenesetre részese volt, sőt a szepesi városok vissza-

* Ernst von der *Brüggen*. Wie Russland europäisch wurde. 304 l.
** *Brüggen*, idézett munka, 259. lap.

foglalása által a kezdeményező is. A párhuzam megállapításánál nem kell elfelejteni azt a nagy különbséget, mely Katalin és Terézia sorsa és azon nehézségek között, melyekkel egyiknek, ellentétben a másikkal, megküzdenie kellett létezett.

Ez a különbség igazán óriási volt, a bölcsőtől a sírig tartott és kiterjedt nemcsak a családi, de az élet és uralkodási viszonyok összegére. Terézia atyjától egy nagy birodalmat örökölt, férje és fia által bálványoztatott, utolsó óráiban József ápoló karjai fogták körül és támogatták őt; Katalin apja egy kis német herczeg volt, ki, hogy megtudjon élni, porosz szolgálatba állott és midőn kedvező csillagjárás folytán az élet lottériáján a legnagyobb nyerőszámot, a muszka trónt elnyerte, ez csak azért történt, hogy urával saját fenmaradásáért élethalálharczot kellessék vivnia.

Pusztítania kellett, hogy el ne pusztuljon. Fiával is a legrosszabb viszonyban állott. Meg vagyon irva, hogy midőn a földön fetrengve a halállal vivódott, ez ottan állott oldala mellett, de csak kiméletlen, hideg tekintettel nézte a végső vonaglást; testőrei az ajtó mellett készenlétben lesték az alkalmat, hogy tabula rasát csináljanak mindabból, a mit a nagy czárné, — kit az éjszak Semirámisának neveztek, — szeretett és magáénak vallott. Tényleg, ha volt valaha self made uralkodó, az Katalin volt. Pozicziót, birodalmat, az eszközöket mind magának kellett, mondhatni a semmiből, még hozzá a maga képére teremteni. Ez mind az ő számlájára irandó Teréziával szemben, bármennyire megállta az is helyét, mint láttuk, elég nehéz viszonyok között.

A mibe különösen felette áll Teréziának, az az erőteljes érzék a tudomány, irodalom, egyszóval a szellemi élet nagy mozzanatai iránt. Maga is foglalkozott irodalommal, összevissza irt mindent, szinműveket, operettet, történetet. Ismeretes az az összeköttetés, mely közte és a franczia irodalom nagy mesterei: Voltaire, Diderot, d'Alembert között létezett. Nemcsak olvasta, de alaposan áttanulmányozta Blackstonet, Montesquieut, Beccariát.*

Be kell ismerni, hogy a kormányzat- és törvényhozásról

* Autour d'un trône par *Waliszewszky,* 193. l.

igen magas röptű felfogással birt, olyannal, mely ma is megállja helyét. Azon járt az esze, hogy nemzete számára egy nagy törvénykönyvet alkosson, mely államjog, büntetőjog, polgári jog, perrend, közgazdaság és rendőri materiát magába foglaljon. Erre egy bizottságot hítt össze, melynek számára az utasítást egészen az akkori tudomány színvonalán saját kezeivel dolgozta ki, és elnökölt ülésein, azokat éppen olyan helyes érzékkel vezetve, mint Napoleon, mikor a kodifikáczió bizottságain egy Portalis, Tronchet és Cambacérèssel vitázott.

De a mi sikerült a franczia nemzettel, nem igen sikerülhetett a muszkával. Az egész szép terv dugába dőlt, a mi a kisérletből megmaradt, az éppen annak bizonyítéka, hogy minő nagyszabásu értelmiség lakozott e csodálatos asszony agyvelejében. Nem kell azonban azt gondolni, hogy nem birt érzékkel az iránt, hogy oroszai mire képesek és mit lehet velök elérni. Sőt ellenkezőleg tudott a nyelvökön beszélni, tudott velök bánni. Képes volt nevelni hadvezéreket, kormányférfiakat, a mi Teréziának nem sikerült. Suwarow, Romanzow, Panin, Potemkin és Orloff Oroszországból teltek ki, mint nagyságának eszközei.

Minden ízében oroszszá lett, még azt is helytelenítette, hogy Péter hadjáratot intézett az orosz viselet ellen. Elmondja, hogy a tébolyodásig szereti uj hazáját. Leirja, hogy az orosz minden tökély megtestesülése. Szépség, okosság, derékség jellemzik őt. Mint családapa és polgár az orosz mintaszerü. Sem mint gyalog, lovas katona, sem mint tengerész nincs párja az ő népének.*

Működésének kiugró pontját éppen az képezi, hogy az egészen nemzeti volt. Ő, az idegen, a muszka sovinizmus legerőteljesebb képviselőjévé vált. A Lengyelországgal való összetűzés is abból származott, hogy az úgynevezett dissidenseket, a kik a keleti egyházhoz tartoztak, akarta politikai jogokkal felruháztatni. A felosztásban, mely rengeteg áldozat- és kitartó munkába került, azon czélzat működött, Oroszországot közvetlen összeköttetésbe hozni a Nyugattal, mint a hogy Péter

* *Waliszewszky.* Le roman d'une Impératrice, 254. lap.

czár a tenger felé délen és éjszakon kaput nyitott. A siker, melyet Katalin elért, bámulatos, sőt példátlannak mondható. Önérzettel mondhatá magáról: mint szegény kis német herczegné jöttem uj hazámba, hozomány nélkül, de ezt azután később a Krim és Lengyelország képében megszereztem. Midőn uralkodásának mérlege összeállíttatott, 492 emlékezetes tény foglaltatik benne, köztük 78 kivívott győzelem, és 123 intézkedés a nép sorsának javítására.*

Voltaire, ki közelről szemlélte e tevékenységet, azt mondotta, hogy boldog lesz azon történész, ki egy század multán az ő történetét meg fogja irni. Az a már többször említett német történetiró, Sybel, kit részrehajlás vádjával illetni valóban nem lehet, ennek az óhajtásnak annyiban csakugyan meg is felelt, miszerint beismerte, hogy ha az ember a mai nemzetközi helyzet kérdéseinek eredetére visszamegy, a legtöbbekben Katalin kezének nyomára akad. Oroszországnak nagyhatalmi állása, az öntudatos nemzeti erő alapján, kétségtelenül Katalin műve. Egy importált orosz diplomata, a korzikai Pozzo di Borgo, a bécsi kongresszuson azt mondá, hogy Lengyelország birtokáért csak azért lett annyi pénz kiadva és vér kiontva, hogy tér nyiljék az orosz nemzetnek arra, hogy hatalmát, tehetségét, büszkeségét érvényesítse. És a mint külpolitikájában Katalin szerencsésebb volt Teréziánál, úgy egészen másképpen is él hálás nemzetének emlékezetében. »A matouschka«, az ország anyja, azon jelző, mely személyiségét megjelöli, érdemeit jutalmazza.

Nem szükséges a tárgyat tovább füzni, úgy vélem; a mit ez összehasonlítás által el akartam érni, az megtörtént, t. i. hogy, ha Terézia működését az abszolut hatalom szempontjából is vizsgáljuk, annak eredendő fogyatkozásai szembe ötlenek, mert ennek a kormányzati rendszernek, ha van politikai jogczíme, az mindig a népies gondolat érvényesülésében áll. Az oly dynastikus szükkeblüség, mint a milyen az ő uralkodásának is igazi hátterét alkotja, zöld ágra nem vergődhetik, és arra nem is érdemes.

* *Waliszewszky*, idézett munka, 289. lap.

VI.

Mária Terézia politikai rendszerének tárgyilagos birálatát József császár eljárása szolgáltatja. Már Horváth Mihály helyesen jegyezte meg, hogy a fiu lényegében az édes anyának czélzatait akarta megvalósítani. A különbség közöttök csakis a modorban volt, abban, a mit Széchenyi István taktikának nevezett. Mária Terézia az alkotmány formáinak megtartása mellett gyakorolta a kényuralmat. Lassan alakította át a kormányzatot, mindazt halkan, észrevétlenül, az egyéni és nemzeti gyengeségek iránt kimélettel. A mit tett, azt sok kitüntetéssel és jótéteményekkel hajtotta végre, úgy hogy aggodalmak is alig keletkeztek, hogy mi lett az alkotmányból. József egyszerüen neki ment a falnak. Igaz, hogy oda is vitte a dolgokat, hogy saját szavai szerint csak isteni csoda mentheti meg a monarchiát. Azonban ez mégis csak azt bizonyítja, hogy az ő radikális kezelése mellett a rendszerben magában rejlő szarvashibák is hozzájárultak életének szomorujátékához.

Kétségkivül lángeszü, rendkivüli egyéniség volt, sok tiszteletre méltó tulajdonnal. Elég magas felfogással birt az uralkodó állásáról, kötelességérzet, munkabiró kedv és áldozatkészség lakott benne. Sok tekintetben elütött őseitől, különösen a mi az udvari czeremónia és költekezés iránti ellenszenvét illeti. Kevés uralkodóban nyilatkozott meg az önzetlenség oly mértékben, mint nála, például akkor, a mikor atyjának magánvagyonát, mely 22 millióra rugott, az államnak ajándékozta. Az általa kibocsátott számtalan rendelet és utasításban, a szorosabb értelemben vett kormányzati felfogás oly helyes expozéját birjuk, mely ma is ritkítja párját. A mit ezekben összeirt és beszélt, az duzzad a sok és jó gondolattól, a talpraesett megjegyzésektől, melyekből egy egész gyüjteményt lehetne összeállítani. Természetes, hogy mindennek csak akkor volna igazi értéke, ha a felfogást kiegészítjük a nemzet részvéte- és ellenőrzésével, mi azonban, mint látni fogjuk, nála egészen elmaradt.

Ezen jó gondolatok közül csak egyet említek fel, mert benne a monarchiának egy történeti igazsága jut kifejezésre. Volt Teréziának egy sógora, Lotharingiai Károly, különben derék, szeretetreméltó ember. Ez volt a császárné kedves hadvezére, a ki sok másokkal együtt azt az osztrák különlegességi kategóriát képviselte, melyet hadsereg-megrontónak — Heeresverderber — lehet nevezni. Mielőtt meghalt, Terézia azt akarta, hogy az ezred, melynek tulajdonosa volt, örök időkre viselje a nevét. József ennek ellentmondott azzal az érveléssel, hogy ezen tisztességben odáig csak Savoyai Eugén részesült; a különbség kettőjük közt az, hogy míg Eugén hét nagy csatát megnyert, Károly ugyanannyit elvesztett. Még arra sem lehet számítani, hogy ezek a dolgok feledésbe merülnek, miután a vesztett csatákat az emberek soha sem feledik el.*

József császárnak egyénisége, erényei, hibái olyannyiszor meg lettek beszélve, hogy azoknak elemzésébe bocsátkozni felesleges. A miről szólani kivánok, s a miben rejlik életének tanusága, az azon mozzanat, hogy azon bizonyos családi politikai vonások miképpen jelentkeztek nála és minő következéseket vontak maguk után. Előttem kétségtelennek látszik, hogy három tényezőnek tulhajtása okozta törekvéseinek kikerülhetetlen bukását. Az egyik kiméletlen radikális eljárása, azután a császári abszolutizmus és a hódítási viszketeg. A két utóbbiban a hagyományos politika nyilatkozik meg, az elsőben a legnagyobb mértékben kifejlett fejedelmi önzés és elbizakodás. Ez iránt kétség nem lehet. Van egy angol közmondás: »the child is father to the man«, a mi azt jelenti, hogy a gyermek az, ki a felnőtt embernek apja, vagyis, a mit bizonyára mindannyian tapasztaltunk, hogy már zsenge korban is lehet észlelni azon tüneteket, melyek azután a kész férfiu jellemének alkatelemeivé válnak. A porosz követ, Podewills, ki, mint tudjuk, Mária Teréziáról oly hizelgően nyilatkozott és éppen azért tárgyilagos birálónak méltán tekinthető, felemlíti, hogy Józsefnél már gyermekkorában fel-

* *Arneth*, idézett munka, X. kötet 234. lap.

tünt a dölyfös, fenhéjázó tekintet és magaviselet, melyben a családi büszkeség oly korán megnyilatkozik.*

És habár nyughatatlan, ideges természete, melyet ő maga beismert, mondván: »ha valamibe kezdek, a hatását kivánom látni, úgy hogy, midőn a Pratert megcsináltam, nem fiatal fákat ültettem, de kinőtteket«,** sokat kiment, mégis egész viselkedését lélektanilag másként mint az olympusi révedezésekből kimagyarázni nem lehet. Igaz, hogy még egy másik alkatelem is járult hozzá, mely különösen a családi képességek és hagyományok szempontjából elég czifrán festett, a doctrinairenek elbizakodását értem, ki is a szellemi felsőség csalhatatlanságának érzetében magánál okosabb embert nem ismer. A magam részéről lélektanilag közte és Robespierre közt bizonyos analógiát találtam, az intencziók természetét, saját egyénisége kultusza és az eljárás kegyetlen, mindent keresztülgázoló voltát illetőleg. Hogy Robespierrenél a dolog a nyaktiló- és a rémuralomra lyukadt ki, az csakis a viszonyokban, a franczia forradalom lávával eltelt légköréből magyarázható. Normális viszonyok között ő is más ember lett volna. Erre vonatkozólag igen jellemző Napoleon császárnak azon kijelentése: »Le procès de Robespierre fut jugé sans ètre plaidé.« A mi azt teszi, hogy a közvélemény elitélte őt kihallgatás nélkül.

A mi József császár kiméletlenségét, mondhatni, jakobinus proczeduráját illeti, az a legváltozatosabb formákban nyilatkozott, de fájdalom, mindig következetes maradt önmagához. Például megnyilatkozott abban, hogy midőn a szerzeteket becsukták, éppen olyan vandalizmussal jártak el a műemlékek*** iránt, mint a hogy az elaggott apáczákat és barátokat kidobták az utczára. Vagy abban, hogy Nagy Frigyes halálánál József a legnagyobb czinizmussal megirja Kaunitznak, hogy a monarchiára jobb lett volna, ha ezen haláleset harmincz év előtt történik,† és abban, hogy anyja

* *Krones*, idézett munka, IV. kötet 311. lap.

** U. o., IV. kötet 477. lap.

*** U. o., IV. kötet 507. lap.

† U. o., IV. kötet 526. lap.

halála után első dolga két nővérét: Mariannát és Erzsébetet elexpediálni, hogy ur legyen a házban.* Ezen fogyatkozása oly igen kitünt, hogy bálványozott felesége is úgy irja le, mint jellemének alapvonását.**

Azt a különös körülményt sem lehet másképpen, mint ezen tulságos önérzetből megmagyarázni, hogy daczára annak, hogy József igen eszes és tanult ember volt, nem telt benne semmi öröme, hogy tudósok- és irókkal társalogjon.

Míg Nagy Frigyes a szellemi kitünőségeket: Voltairet, Maupertuist stb. maga körül gyüjté és Sans-Souciban egy ilyen asztalkörnél elnökölt, a Laxenburgi palota efajta vendégeket soha sem látott. Az a kizárólagos, legszorosabb értelemben arisztokrata társaság, melyben élt, öt főrangu hölgy: Clary, Kinsky, Kaunitz és két Lichtenstein herczegnő, egy gróf Rosenberg és Lascy tábornagyból állott. Egész életén keresztül a magasabb szellemi fejlődésért mitsem tett, és ha Wolf keserüen elpanaszolja, hogy Terézia alatt*** egy Klopstock és Lessing számára nem volt hely, úgy fia alatt sem voltak a viszonyok kedvezőbbek. Ezt egy másik jeles osztrák történetiró megerősíti, világosan kiemelvén, hogy Józsefnek a tudomány és irodalom iránt mi érzéke sem volt.† A miből kitünik az is, hogy germanizáló irányzata sem abból származott, mintha népeit a nagy német kultura kincseivel akarta volna megajándékozni. Egyszerüen hatalmaskodás és a bürokratikus kényelmi szempont határozott. Az ő kormányzati rendszere a korlátlan egyeduralom volt, még pedig a végletekig feszítve. Az állami, illetve kormányzati mindenhatóság, mely igazában nem európai, de kinai kormányforma, habár azt is alaposan tönkretette.

Ezzel nem akarom azt mondani, mintha nem akarta volna alattvalóinak boldogulását, hanem igenis azt, hogy ezen érzéseket is uralta a hatalmi szempont és összeütközés esetében ez utóbbi győzedelmeskedett az első felett. Az ellen-

* *Wolf*, idézett munka, 213. lap.

** *Arneth*, Kaiserin Maria Theresia, VII. kötet 504. lap.

*** Idézett munka, 209. lap.

† *Springer*, Geschichte Oesterreichs, I. kötet 15. lap.

szegülést a kormány ellen, a politikai deliktumokat a lehető legszigorubban büntette. Utczaseprés nehéz vasban, hajóvontatás napirenden voltak. Sőt még a halálbüntetést is fenntartotta ezekre.* A ki csak a szabadságért küzdött, az mind ellenszenves volt előtte, még ha idegen országban történt is a dolog. Mária Terézia a korzikai szabadsághőst, Paolit, főleg politikai okokból, be akarja fogadni, József ezt megakadályozza. Ha pedig az uralkodóház ellen történt, akkor még elévülésről sem lehet szó. Igy a svájczi testőrségnek azért is meg kell szünni, mert a svájcziak egyidőben fellázadtak a Habsburgok ellen és a jármot le is rázták.** Lényegében tehát az V-ik Károly, II. Ferdinánd és Lipót nyomain haladt. Ha volt is vallási türelmessége, ez a változott viszonyokból, különösen Nagy Frigyes példájából származott, mert belátta, hogy ezen engedékenység az államhatalom szempontjából dúsan kamatozott.

Ezt a nézetet úgy eljárása, mint politikája igazolja. Mindenütt kiérzik és meglátszik a hatalmi érdek és hangsuly. A mi kedvezményt ad az ó-katholikus felekezeteknek, az nem a lelkiismereti szabadság, de a türelmi patens lealázó formája alatt történik. Erre pedig nálunk, Magyarországban szükség nem is volt. A vallási béke és egyenjoguság szempontjából nem kellett volna mást tenni, mint a bécsi, linczi békekötést végrehajtani, a melyek nemcsak törvények, de nemzetközi szerződések voltak. De mindez ellenkezett előitéletével, mely a fejedelmi oktrojálásra fektette a hangsulyt, melynek forrása a királyi kegy, a középkori jogelv, melyről már szólottam, »quod principi placuit legis habet vigorem«. A minek az a következménye is van, hogy az engedményt tetszés szerint vissza is lehet venni.

Az ő egyházpolitikája, a josefinismus, tehát az állam fenhatósága az egyház felett, szintén eszköz a korlátlan uralom megszilárdítására.

A maga nemében éppen olyan egészségtelen, mint a pápák világi szupremácziája, a mint az az egyház tanait

* *Roscher*, Politik, 295. lap.
** *Arneth*, idézett munka, VII. kötet, 201. lap.

karhatalommal akarja keresztülvinni, úgy József az egyházat állami czélokra használja fel, a papot beamternek tekinti. Megtörtént nála az, hogy a törvényeket a templomban a szószékről hirdették ki, és az Isten büntetését helyezték kilátásba az engedetleneknél.* Jól jegyzi meg ezen jeles német tudós, ki József egyházpolitikáját élesen elitéli, hogy e mellett lelkiismereti szabadságról komolyan szó nem lehet.

Különben tudvalevő, miszerint rendelkezési és rendszabályozási mániáját az egyház irányában is gyakorolta. Kiterjeszkedett a bőjtre, körmenetekre, szertartásokra, úgy hogy Nagy Frigyes gunyból sekrestyésnek — mon frère le sacristain — nevezte el.**

Az ő czélzatai azon időben is erős visszautasításban részesültek, még pedig a polgári és lelkiismereti szabadság nevében, a lehető legilletékesebb helyről. A svájczi szabadság nagy történetirója, Johannes von Müller, ki hozzá protestáns vallásu volt, József egyházpolitikáját egy nagy munkájában ismertette, mely a pápák utazása czimet viselte. Ebben azt mondja, azon időben, midőn az egyházi és világi hatalom egyesült, midőn az imperator pontifex maximus is volt, az egész világ az aljasság posványába sülyedett, romlás és pusztulás lett belőle, csak azért, mert a dictator Caesar — II. József — erényeitől megigézve, egy embert nemcsak milliók, de egyszersmind a vallás vonatkozásai felett urrá tették, nem gondolva meg, hogy ezzel Tiberius- és Nerónak vetették meg az ágyát. A mi pedig a mi korunkat illeti, úgy az ő politikájának elbirálása Bismarck úgynevezett kulturharczának teljes fiaskójában található. Csakhogy Bismarcknál a német állami egység nagy mozzanata volt az inditó ok, a mi pedig Józsefnél elesett.

Mikor egyházpolitikai akczióját megkezdte, testvére, Lipót, azt ajánlotta neki, hogy hijjon legalább össze egy püspöki zsinatot ezen czélra. Nem tette, mert mindentől, a mi gyülekezet és önkormányzatnak látszatával bir, annyira

* *Hinschius.* Staat und Kirche. A Marquardsen-féle Handbuch des öffentlichen Rechts, I. kötet 208. lap.

** Lord *Brougham,* Historical Sketches of Statesmen, I. k. 208. l.

irtózott. Daczára annak, hogy a felvilágosodás századában élt, midőn körülötte már forrongtak azon eszmék, melyek az emberiség számára egy jobb jövendőt nyitottak meg, semmi nyoma nincsen annak, hogy ezeket reczipiálta volna.

Pedig nem lehet mondani, hogy nem nyilt alkalom számára oly benyomásokat szerezni, melyek azután fogékony lelkü embereknél egy egész életre kiható változásokat szoktak előidézni, még ha eredetileg más nézeteknek is hódoltak.

Azon ut, melyet 1777-ben Francziaországban tett, valójában módot adott arra, hogy egy igazán komoly politikust gondolkodóba ejtsen. Az uj idők szelének hatalmas suhogása már megindulófélben volt, mely azután orkánná fokozódva, az egész ancien régime korhadt épületét halomra döntötte. Közvetlenül az ő odaérkezése előtt, 1776-ban követte el XVI. Lajos azt a végzetes hibát, hogy elbocsátotta Turgot-t, a nagy minisztert, ki egyedül lett volna képes okszerü reformok által a forradalomnak utját állani. Ezek a reformok közgazdasági, társadalmi és politikai természetüek voltak, a melyek önkormányzatot adtak volna Francziaországnak, azonkivül fokozatosan alakitották volna át a hübériséget.* Teljes lehetetlenség, hogy József erről tudomást ne szerzett volna, és ha tényleg az az ember volt, mint a milyennek dicsőítői lerajzolják, ennek okvetlenül hatni kellett volna reá, és befolyásolni működését, mely pedig egészen ellentétes irányokban mozgott. Éppen így semmi nyoma sincsen annak, hogy Franklinnal összeköttetésbe lépett volna, ki pedig akkor a párisi szalonok egyik nagy kitünősége volt. Valamint azt sem bizonyítja semmi, hogy megszivlelte volna az amerikai gyarmatok fenséges függetlenségi nyilatkozatát, melyben az emberi jogok megkezdik hatalmas hadjáratukat az önkényuralom, a vallásos, társadalmi és politikai előitéletekkel szemben.

Midőn azt mulasztás számba hozom fel, hogy Józsefre ezen benyomások nem hatottak, eljárásomban egészen tárgyilagos álásponton állok. Hiszen saját testvére, Lipót, különösen kiemelte, hogy éppen a franczia viszonyok tanitották

* *Häusser*, Geschichte der französischen Revolution 57. lap

meg arra, hogy a nemzetek óhajtják az önkormányzatot, mert ily módon vélik elérni boldogságukat.*

Azonkivül ezen eszmék oly egyénekhez is eljutottak, kik az ő szolgálatában állottak és a kik távolról sem voltak oly kedvező viszonyok között, hogy a kultura hegyormaira emelkedjenek. Igy például a későbbi országbiró, Ürményi József, Magyarországnak egyik legnagyobb közjogi és kormányzati tekintélye, ki már Mária Terézia alatt, úgy mint ő alatta, magas állást foglalt el, az 1791-iki országgyülésen, hol mint személynök elnökölt, a jobbágyok felszabadítását az emberi jogokból származtatja és védelmezi.**

Az ő kormányzati szótárában a szabadság nagy gondolata kifejezésre nem jutott. A mint nem volt érzéke a politikai, lelkiismereti szabadság iránt, ugyanígy volt a közgazdasági téren. Józsefnek közgazdasági politikája a legridegebb védvám, illetve elzárkozási és tilalmi rendszer bilincseiben vergődik. A merkantil rendszer azon sarkalatos tévedése irányította politikáját, hogy minden adás-vevésnél, a mit egyik nemzet nyer, azt a másiknak veszítenie kell. Pedig azon időben már Smith Ádám halhatatlan munkája a nemzeti vagyonosodásról, mely azonnal reveláczió számba ment az egész közvélemény és az államférfiak előtt, megjelent és ismerős volt. Ösmert volt Ausztriában József meghitt emberei előtt, Sinzendorf trieszti helytartó hivei közzé tartozik, nemkülönben Sonnenfels közgazdasági munkáját megfelelő méltatásban részesíti.***

Hogy a szabály nála is ne legyen kivétel nélkül, a sajtót azonban elég szabaddá tette, habár azt az utálatos intézményt, a czenzurát, melyet Mária Terézia hozott be, nem szüntette meg, úgy hogy alatta Voltaire művei ki lettek tiltva.

Végrehajtási intézkedéseire nem lehet mást mondani, mint hogy más ember jogai és nézeteinek tiszteletben tartása iránt érzékkel nem birt. Az ő szabadelvüsége káplárpálczával dolgozott. A mivel operált, a lehető leggépiesebb,

* *Krones,* idézett munka, IV. kötet 545. lap.

** *Ballagi Géza,* A magyar politikai irodalom 1825-ig, 222. lap.

*** *Krones,* idézett munka, IV. kötet.

élettelenebb intézmény, a bürokráczia volt, még pedig igen egyszerüen azért, mert a korlátlan hatalomnak más ily kényelmes eszköze nincs. Ez annál jellemzőbb, mert József jól tudta azt, hogy tulajdonképpen miről van szó. Az intézménynek értéktelenségét ismerte. A már említett Staatsrath ülésein folytonosan jelen volt, annak tanácskozásain alig történt valami, mint annak az általános felfordulásnak ecsetelése, mely Mária Terézia nem kellő módon megértett reformjai folytán létrejött. A bürokráczia bajai és kinövései, különösen az osztrákéi, hamar feltüntek József császár elég éles megfigyelő képessége előtt, miután országait széltében-hosszában maga beutazta és a hivatalnoki kart működés közben megvizsgálta.

Az a sok tekintetben igen becses encyklikája, melyet 1783-ban a közigazgatási főnökökhöz intézett és melyben a hivatalnoki feladatok és teendőkről egy egész csomó értelmes és okos dolog foglaltatik, óva inti a tisztviselőket a szellemtelen, mesteremberszerü felfogás- és eljárástól. De a hogy a dolgot megcsinálta, csakis a bürokráczia elfajulásai voltak azok, a melyek az ő oltásaiból kinőttek. Az ellentét a porosz és osztrák rendszer között magánál a tisztviselői karnál nyilatkozik meg a lehető legélesebben. A porosz felfogásnak, mely alapjában állami felfogás, egy oly intézmény lett az eredménye, mely, mint láttuk, mindenütt az államnak csinált propagandát. Az osztrák beamtert ezen eszme sohasem hatotta át és ellenkező eredményeket ért el. Ez irányban egyike a tanulságosabb inczidenseknek, hogy a hires porosz miniszter, Hardenberg, ki a jénai katasztrófa után Poroszország ujjászületésének eszköze volt, ki egyebek közt látta a porosz hivatalnoki karnak éppen ezen propagandaszerü működését, mikor Ausztriának olasz tartományaiban járt, meglepetve szemlélte a nép ellenséges indulatát az osztrák beamter iránt.*

És ezek a kedvezőtlen eredmények a viszonyok természetéből folytak. Az, a mit a német politikai irodalom úgy fejez ki, a hivatalnok erkölcsi missziója, az a porosz köz

* *Treitschke,* Deutsche Geschichte, III. kötet 198. lap.

igazgatásban megvolt, az osztrákban nem. A mint láttuk Poroszországban a szükséges irányzatokat, még pedig állandóan, felülről, igazában a koronától nyerték. Ausztriában ez még a legjobb esetben is kivételszámba jött. Az osztrák rendesen idegen származásu, kit a kormányzottakhoz semmi kötelék nem csatolt. József császár valósággal utazott erre. A magyar kanczelláriának kiad egy utasítást, melyben elmondja, hogy, miután egy közös hazának szülötteit bajos egymás ellen alkalmazni, hazánkba német vagy más főispánokat küld, míg a megbizható magyar tisztviselőt Ausztriában vagy Belgiumban alkalmazza.* Ezeknek feladatuk főleg abban állott, adót behajtani, ujonczot állítani, másrészt minden nemzeti és politikai életet elfojtani. Az embereknek mentől több kellemetlenséget okozni. Ezeket fokozták a velök való érintkezéseknek számtalan apró tűszúrásai, a kicsinyeskedés, a pöffeszkedés, a szekaturának minden képzelhető válfajai, hozzá a sok irka-firka, felesleges huza-vona, az irtózás a végleges döntéstől. Ugyannyira, hogy a kinek baja vagy panasza volt, az az elintézésnek végét alig volt képes megvárni. És a mi mindebben a lehető legszomorubb, az állam, a császár iránti kötelességszerü hüség sem volt ezen intézményben található. Napoleon megszállásai alatt az osztrák hivatalnokok éppen olyan buzgóan liferálták a francziák részére a szükségeseket, mintha nem ellenség, de barátról lett volna szó.** Hazánknak is volt alkalma megismerni őket, Biharmegye egyik akkori feliratában keményen pálczát tör felettök, kiknek nincs hazájok, kik a magyar nemzetet sem nem ismerik, sem nem szeretik, a kik a magasabb kultura nevében hadat izennek a nemzet szokásai és törvényeinek, és a kik Magyarországot Cseh- és Lengyelország sorsára akarják juttatni. A második invázió tudvalevőleg a Bach-huszárokból állott. Ezekről mondta az 1861-iki országgyülésen Kazinczy Gábor egy beszédben, melyet valójában a magyar szónoklat remekei közé kell sorozni, hogy t. i. »ex offició születnek, bűrókban élnek és akták közzé temetkeznek, a kik magokat a polgári-

* *Marczali,* Magyarország II. József korában, III. kötet 577. lap.
** *Springer,* idézett munka, I. kötet 71. lap.

sodás missziónariusainak tekintették barbár földön, a kik mint a hernyók, ha saját erdejüket elpusztították, seregestől indultak vándorutra, megélni, emészteni«. Természetes, hogy ily módon az osztrák állami intézményeknek nem barátokat, csak ellenségeket szereztek. Valójában ezek már József alatt gomba módjára nőttek ki a földből, az egész rendszert, mint látni fogjuk, annak szinéről elseperve.

A milyen egészségtelen volt, és a milyen siralmas vége lett József belpolitikai czélzatainak, éppen oly erőltetett volt és szégyenletes fiaszkó érte külpolitikáját. Ennek is megvannak a maga tanuságai, kiegészítik azok azt az összbenyomást, a melyet uralkodásának szemlélete reám tett. Ezen tanuságok elseje azon állításomnak beigazolására vonatkozik, a melyet a fejezet elején koczkáztattam, midőn azt mondottam, hogy a monarchia egyes tartományai a szélrózsa minden irányában feküsznek, úgy hogy ennek folytán nem létezik oly európai kérdés, melyben érdekelve ne lenne. Valamint hogy érdekköreinek nagy terjedelme folytán egy egész csomó ellensége áll készenlétben, míg másrészt annak következtében, miszerint többet markolt, mintsem meg tudott fogni, untalan kénytelen volt függési viszonyba lépni az idegen hatalmassággal szemben. Ezen mozzanat Józsefnél belga tartományában a Schelde folyam hajózási szabadsága kérdésénél jelentkezett. Szólottam már arról, hogy Hollandia kereskedelmi irigysége beszüntette Mária Terézia atyjával az általa felállitott kiviteli társaságot. Éppen úgy megtiltották a Schelde folyamon a hajózást, a minek folytán Antwerpen város kikötője teljes pangásnak indult. József ezen, Belgium közgazdasági gyarapodása szempontjából, egész helyesen segíteni akart, szabaddá kivánta tenni a kereskedést és forgalmat, meg is kezdette az akcziót, de Hollandia természetesen ellenezte, Francziaország pártjára állott. József kénytelen volt meghátrálni, a kikötő tovább is zárva maradt, még József a tetejébe pár milliót fizetett is. Tehát egy egész jogos, szoros értelemben vett belpolitikai követelmény a monarchia természetellenes külpolitikai helyzete, vagyis erejének elégtelensége folytán nem volt keresztülvihető.

De mindennek daczára József nem okult a maga

kárán. A terjeszkedési viszketeg vitte tovább kalandos utján. A mint a bajor terv nem sikerült, a nyugoti kikerekítés helyett jött a keleti, úgynevezett revindikáczió vagyis visszaszerzés.

Kaunitz programmja helyett, ki folyvást Poroszországra kacsintott és ezzel szemben keresett ellensulyt, jött a Savoyai Eugené, ki a sulypontot a Balkán-félszigetre kivánta helyezni, ki Szerbiát, Boszniát a magyar korona révén akarta meghódítani. Ebben nem is volt hiba, hanem abban, hogy részben az egész vállalat megkésett, részben Oroszország segélyével akarta azt József megcsinálni, mi a legjobb esetben is több kárral járt, mint haszonnal. A háboru, mely ebből származott, a két nagyhatalom a beteg ember ellen, egyike volt a legsiralmasabbaknak, melyeket a monarchia valaha folytatott; nem hogy dicsőséget, de szégyent hozott a hadsereg fegyvereire és igazában Józsefnek életébe került. A kiugró pont abban volt, hogy ezen hadjáratnál József és mestere, Lascynak, mint szervezők- és hadvezéreknek kellett beválniok. Több mint két évtizeden keresztül szervezték és készítették elő a hadsereget, melylyel egy oly világraszóló és eredményes akcziót akartak kezdeményezni, mint a milyet a porosz sereg Frigyessel az élén keresztülvitt. De míg a porosz szervezet, melyet Frigyes atyja alatt a Dessaui herczeg és Schwerin ütöttek nyélbe, fényesen bevált, az osztrák oly csufos megalázást szenvedett, mely csakugyan ritkítja párját a történetben.

Nemcsak hogy az osztrák tulerő, melyre annyi pénzt költöttek és annyira gondot fordítottak, az elmaradt török sereggel a rövidebbet húzta, hanem egyszer a főseregnél, a hol maga József volt a ki parancsnokolt, menetelés alatt Karánsebes és Lugos között annak hirére, hogy jön a török, általános rémület és megfutamodás következett be. A későbbi Ferencz császár, mint trónörökös, jelen volt ezen riadalomnál és tőle is birjuk annak hű leirását. A gyalogság eldobta fegyverét, egymásra lövöldözött, a lovasság elgázolta a gyalogságot, kicsi hijja, hogy ez magával Józseffel meg nem történt, kinek minden kérése, fenyegetése hiába volt. Lascynak, hogy szabaduljon, saját kezével kellett többeket lelőni.

Szerencse, hogy csak vak lárma volt, különben az egész sereg oda vész. Mindent megmond a napiparancs, melyet utána József intézett a sereghez, melynek egy pontja következőkép hangzik: »Ő felsége saját szemeivel látta az összes csapatoknak féktelenségét, a mi a katonai fegyelem- és kötelességbe ütközik és ennek következtében kénytelen az összes ezredeknek legmagasabb rosszalását kijelenteni. Ő felsége maga észrevette, hogy a legénység könnyelmüségből, gonoszság- s rosszakaratból fegyvereiket hátrafelé sütötte el, mintha az ellenség onnan támadna. Ez pedig azért történt, hogy zavar támadjon, és hogy így alkalom adassék a falvakban lopni és rabolni stb.«*

Ehhez csakugyan nem kell kommentár, a melyet különben azután József maga abban szolgáltatott, hogy Lipót öccsének azt irja, hogy az emberek legszerencsétlenebbike, és legjobb szeretne meghalni.**

A Gondviselés teljesítette kérését, a háboru izgalmai, csapásai, hozzájárulva a belga forradalom, valamint Magyarország magatartása, mely szinte a Rákóczi-korszak eseményeit volt felidézendő, idő előtt sirba vitte.

Életének mérlegét maga állította össze az által, hogy összes intézkedéseit visszaszivta, kettőnek — a türelmi rendelet és a jobbágyság sorsán való könnyítések — kivételével. Megvonta azonfelül siriratán is, melyet saját maga számára készített és mely ilyformán hangzik: »Itt nyugszik egy fejedelem, ki jó szándékkal viseltetett, ki azonban kénytelen volt minden törekvéseinek meghiusultát megérni.«

Talán kissé huzamosabban időztem József személyisége és uralkodási rendszere vizsgálatánál. Ennek indoka abban van, hogy rendesen tulbecsültetik. Készséggel megengedem, hogy családjának legeszesebb embereként lehet tekinteni, és hogy autokrata rendszere mellett intenczióiba nemesebb elemek is vegyültek, de ha azon érveket szorosan szemügyre vesszük, melyekből mondva csinált nagysága állana, akkor a tulbecsülés kézzelfogható. Határozottan téves azt mondani,

* *Wolfsgruber*, Franz I. Kaiser von Oesterreich, II. kötet 121. l.

** *Arneth*, Josef II. und Leopold, II. kötet 195. lap.

hogy korát megelőzte. A franczia encyklopédisták, Németországban Herder, Kant sokkal messzebb mentek az ujkor előkészítésében, a középkor elleni harczban. A mi pedig ezeknek gyakorlati alkalmazását illeti, a franczia Constituante társadalmi reformjában, vagy később a Code Napoleonban, úgy vélem, soha senkinek eszébe nem jutott ezeknek gyökereit Józsefnél keresni, éppen úgy nem, mint a hogy nálunk az a nagy megifjulási mozgalom, mely később megindult, tőle szintén nem kölcsönzött semmit. A mit József pedig a jobbágyokért tett, azt a másik kezével elvette, azon pénz- és véradó képében, melyet nagyzási hóbortja követelt. Minden valószinüség szerint, ha tovább él és vállalkozásai sikerülnek, nála szintén megvalósult volna Göthe mondása: »Zum Teufel ist der Spiritus, das Phflegma ist geblieben«, a filanthropia elpárolgott volna és megmarad a meztelen önkény. Annál félelmesebb, mert szellemmel párosul és a humanizmus palástjába takaródzik.

VII.

Ha József császár túlbecsültetett, fivére, Lipót, sokkal kevesebb elismerésben és méltatásban részesült mint a hogy megérdemli. Igazában a Habsburg háznak azon egyetlen uralkodója volt, a ki a fejedelem és országai érdekét össze tudta egyeztetni. A dolognak politikai jelentősége abban rejlik, hogy ezen helyes államférfiui felfogás megtermette gyümölcseit, még pedig azonnal oly formán, hogy a monarchia a József által előidézett szétbomlási folyamatból szilárd alapokra lett helyezve. Kézzelfoghatólag lett ez által documentálva, hogy a hagyományos osztrák felfogás nem az, mi a monarchia jóvoltát előmozdítja; valamint az is, hogy ha az önkormányzat követelményének elég tétetik, az a monarchia állását és tekintélyét nem csökkenti. Egyszóval e derék, értelmes ember eljárása József és Terézia politikájának meghazudtolása volt az egész vonalon.

Meg lett hazudtolva az által, hogy a Törökországban

eszközölt hódításokat a töröknek visszaadta, a poroszszal pedig szövetségre lépett. Igaz, hogy az előbbit leginkább Magyarország magatartása miatt tette,* mely körülmény ugyan elég éles világot vet a monarchia nemzetközi exigencziáinak előfeltételeire, vagyis Magyarország értékére mint hatalmi tényező, de minden esetre feltünteti József külpolitikája eredendő fogyatkozásait. Ugyancsak meg lett hazudtolva a politika hazánkkal és Belgiummal szemben is. Mindkét helyen Lipót az alkotmányosság elvének a legmesszebb menő engedményeket tette. Mikor az előbbi könyvben az aranybulla ellenállási záradékának eltörléséről beszéltem, utaltam arra, miszerint VI. Károly és utána Mária Terézia, midőn a spanyol örökösödési háboru után Belgiumot megszerezték, a belgáknak hasontartalmu jogosítványát, t. i. hogy az alattvaló a hűség esküje alól fel van oldva, ha a fejedelem kötelezettségeinek eleget nem tesz, mely a régi belga szabadságlevélben, az úgynevezett Joyeuse entreéban foglaltatott, megerősítették.** József törvénytelen rendeleteivel szemben a belgák érvényesítették a törvényes ellenállás és felkelés jogát és seregeit ki is verték az országból. Lipót, hogy visszakapja az elveszett országot, visszavonta József összes sérelmes intézkedéseit, helyreállította a teljes status quo ante-t, természetesen a belga aranybulla integritásának fentartásával. Még nemzetközi biztosítás is járt vele, a mennyiben Anglia, Hollandia és Poroszország szavatoltak Ausztriának Belgium birtokáért, de egyszersmind a belga alkotmány tiszteletben tartásáért is.*** Nem érdektelen hivatkozni arra, hogy, míg Rákóczival a nagyszombati tárgyalások főleg ezen két pont miatt hiusultak meg, mert József és miniszterei ezekbe nem akartak beleegyezni, Németalfölddel szemben más eljárás követtetett. Más mértékkel mértek ott mint nálunk.

Az előadott intézkedések, habár azok rendkivüli fontosságát úgy a monarchia együtt maradása, mint Lipót jellemzése szempontjából tagadni nem lehet, mégis csak nem-

* *Krones*, idézett munka, IV. kötet 549. lap.

** *Wolf*, idézett munka, 284. lap.

*** *Wolf*, idézett munka, 348. lap.

leges természetü jelleggel birnak, a valódi államférfiui mérték megütése pedig cselekvő tulajdonságokat is igényel. Lipót ezen mértéket feltétlenül megüti. Róla sokkal inkább lehet mondani, hogy korát megelőzte, mert a képviseleti kormányformának, a valódi alkotmányosságnak volt az embere. A meghazudtolás elődjei és őseivel szemben itt is a maga egészében jelentkezik, kormányzati rendszerének úgy elméleti, mint gyakorlati részét illetőleg. Annak elméleti része Montesquieu Esprit des lois-jából van véve, mely munka Mária Terézia alatt a czenzura által eltiltatott.*

A kinek pedig ezen programmot megirja, az nővére, Mária Krisztina volt.** Egy passzusa annak imigy hangzik: »Azt hiszem, hogy a végrehajtói hatalom a királyt illeti, a törvényhozás a népet és képviselőit. Az uralkodó sem közvetve, sem közvetlenül nem avatkozhatik az igazságszolgáltatás menetébe. Az uralkodó kötelezve van évenként a pénzügyekről teljes számadást adni, nincs joga a népre annak beleegyezése nélkül uj adókat róni, ezt csak a nép maga teheti, miután a közszükséglet indoka előadatott és a képviselők helyeslésével találkozott az. Az uralkodó minden rendszerváltozáshoz, uj törvények alkotásához, jutalmak és nyugdijak engedélyezéséhez a nép hozzájárulását kérje ki. A katonaság csak az ország védelmére, sohasem a nép elnyomására van. Bárkit csak illetékes biróságának szabad elfogatni, soha sem önkényes intézkedés alapján. Végre azt hiszem, hogy az uralkodónak kötelessége a törvények értelmében kormányozni.«

Jól esik e szavakat olvasni, tiszteletre méltó felfogás nyilatkozik meg bennök, a jogállamnak és valódi alkotmányosságnak rendszere. Nemcsak üres programm volt ez nála, de konkrét tényekben is megnyilatkozott. Toskánát, hol uralkodott, a jólét igen magas fokára emelte. Megszüntette az inquisitiót, bezárt egy egész csomó kolostort, korlátozta az ünnepnapokat, a tulságos proczessziókat. Igen magas fokra emelte az iskolákat, utakat, csatornákat épittetett, egy ember-

* *Arneth,* idézett munka, IX. kötet 161. lap.

** *Wolf,* idézett munka, 325. lap.

séges büntető kódexet alkotott, a melyben eltörölte a halálbüntetést, sőt még a képviseleti rendszert is be akarta hozni, melynek tervezetét egy jóravaló minisztere, Giannina, készitette. Igaz, hogy e mellett a titkos rendőrséget is felállította, de ennek oka inkább azon korszak felfogásában, valamint a franczia forradalomtól való félelemben keresendő.

Minden valószinüség szerint, ha tovább él, megtalálta volna a módját, hogy országait az önkormányzat jótéteményével megajándékozza, és az összefüggést létrehozza korona és nemzetek, valamint ez utóbbiaknak egymás között, a mi sem elődjeinek, sem utódjainak nem sikerült. Éppen azért kora halálát nem lehet eléggé sajnálni.

Legkevésbbé sikerült ez fia- s utódjának Ferencznek, a ki, mig atyja rövid ideig, a maga részéről elég sokáig uralkodott, mert majdnem egy félszázadon keresztül, 44 éven át viselte a koronát. Azon korszakot, melyet munkám ezen részében vázolok, ő rekeszti be, éppen úgy, mint I. Lipót az előbbit. Kétségtelen, bizonyos rokon természetü jelenségeket találunk bennök, részben uralkodói felfogásukban, részben azon tüneményes szerencsében, mely mindkettőjüknek osztályrésze lett, a mennyiben saját fogyatékosságuk daczára, a külpolitikai viszonyok kedvező alakulása folytán, alattuk a monarchia külsőleg jelentékeny hatalmi növekedésben részesült. Igaz, hogy Ferencz minden tekintetben több ember volt Lipótnál, de azért saját egyénisége és politikája jóval alatta maradt, úgy a belpolitikai, mint a nemzetközi helyzet követelményeinek, melyek egyrészt monarchiája eredendő fogyatkozásaiból, másrészt abból származtak, hogy a franczia forradalom korában élt és egy Napoleonnal akadt össze. Annál kevésbbé volt képes megfelelni azon követelményeknek, a melyeket a monarchia belső szervezésének problémái számára előirtak. A hiba, természetesen, egyéniségében, azután politikai rendszerében volt, a mely szintén a hagyományos csapáson járt, habár bizonyos egyéni vonások is vegyültek bele, a melyek részben személyiségéből, részben azon változott viszonyokból származtak, melyekkel elődjeinek kellett számolniok. Megkisértem mindezeket szükség szerint előadni.

Tudvalevőleg Ferencz még József császár idejében jött,

mint serdülő 16 éves ifju, Florenczből Bécsbe, annak a czélzatnak folytán, hogy Józsefnek, kinek nem volt gyermeke, utódja és örököse legyen. Az ő auspiciumai alatt lett kiképezve és nagy hivatására előkészítve. A kép, melyet József róla rajzol, nem éppen hizelgő.* Egy önző, elkényeztetett gyerkőcznek nevezi, kinek minden gondolata csak a maga személyét illeti. Nemes és erkölcsi indokok mi benyomást sem tesznek reá, hazaszeretet, nemes becsvágy, kötelességérzet, ismeretlen fogalmak előtte. Nem őszinte, sőt kétszinü, fél a fáradtságtól és erőltetéstől, öröme telik semmiségekben, hozzá határozatlan és ingatag, másoktól befolyásoltatja magát; egyszóval egy állam vezetésére képtelen. Ezek a vonások nagyban és egészben megmaradtak egész életén keresztül, ugyan részben hátrányos, részben előnyös módosulásokon mentek keresztül, úgy hogy a végeredmény nem változott. Házi élete tiszta volt, annyira, hogy nem tudott feleség nélkül ellenni, és miután a halál közöttük irgalmatlan aratást tartott, nem kevesebbszer mint négyszer nősült. Igen egyszerü hajlamai voltak, egy tisztességes bécsi, polgári származásu Hofrath benyomását tette családjával egyetemben. A kormányzati ténykedés szempontjából véve a dolgot, csakugyan úgy tekinthető, mint egy typikus osztrák Hofrath a trónon, kinek az aktákban való elmerülés, a legaprólékosabb bűrokratikus részletekkel való foglalkozás képezte az uralkodás és kormányzat legfőbb teendőjét. Az aktákat végig olvasni, beiktatni, felzettel ellátni, expediálni, ez volt legfőbb passziója.

Ebből foly természetesen a kormányzatnak gépies felfogása, mely kifejezésre jutott azon utasításban, melyet a Staatsrath-hoz intézett, melynek végszavai a következőképpen hangzanak: »egyszóval birodalmamban úgy akarom a dolgokat berendezni, hogy az egész igazgatás olyan legyen mint egy jól szabályozott óra, a mely, ha felhúzták, jár és működik.«**

Egy másik mozzanata volt kormányzati akcziójának a kihallgatási mánia, melyben szenvedett. Ezt azután oly

* *Springer*, Geschichte Oesterreichs, I. kötet 110. lap.

** Oesterreichisches Staatswörterbuch, Handbuch des Gesammten öffentlichen Rechtes von *Mischler* und *Ulbrich*, I. kötet 254. lap.

virtuózitással kezelte, melynek hasonmását alig lehet találni. Hivatalosan konstatálva lett, hogy például 1825-iki olaszországi utjában nem kevesebb mint 20,000 audencziát adott. Ez úgy történt mindenütt, a merre csak járt és tartózkodott. Még pedig olyképpen végezte dolgát, hogy mindenki szabadon bejuthatott hozzá, a legnagyobb türelemmel végig hallgatta a leghosszabb jeremiádákat, és ha mást nem, legalább egy jó szót adott a kérelmezőknek. Az ember azt hinné, hogy ily hajlamok mellett, és ily viszonyok közt, ha nem is államférfiui felfogás, vagy magasabb kormányzati képesség az, a mi elnyerhető, legalább bizonyos következetesség az eljárásban, valamint a szükséges szakértelem mégis megszereztetik, mely azután az intézkedések állandóságában és az ügykezelés megfelelő rendes menetében jut kifejezésre. De éppen az ellenkezője történt. Ferencz uralkodása alatt láttuk azt, hogy a két legfőbb hatósága a monarchiának, a Staatsrath és Hofkriegsrath, megszüntettetik, hogy pár évre reá ismét helyreállíttassék.*

Ennek a kipkedés-kapkodásnak következő története van. Szemben ugyanis a különböző dikaszteriumok szétágazó és huzó működésével, szüksége mutatkozott annak, hogy egy bizonyos egység létesíttessék a kormányzat különféle szervei között. Úgy Károly főherczeg, mint Stadion miniszter az úgynevezett Staats- és Conferenzministerium felállításában látták a panaczeát. Ez meg is történt. Ennek a tanácsaiban maga Ferencz elnökölt, de az egészet beszüntette, mert képtelennek érezte magát rögtön dönteni.**

Ez utóbbi munkát többször lesz alkalmam idézni, miután majdnem félhivatalos jelleggel bir, a mennyiben Károly főherczeg fiai, Albrecht és Vilmos megbizása folytán iratott, hozzáteszem, nagy, tudós készültség és igen tiszteletre méltó tárgyilagossággal.

Ebben számtalan becses adat foglaltatik Ferencz császar

* Lásd a Staatsrathra nézve *Hock* már idezett muvét, 651. és 661. lap. A Hofskriegsrathra nézve *Angeli*, Erzherzog Carl von Oesterreich, V. kötet 172. lap.

** *Angeli*, idézett munka, V. kötet 168. lap.

uralkodásának jellemzése gyanánt. Ezek közzé tartozik a következő, mely azon körülményre, a miről most szólok, a kormányzati ténykedés mikéntjére, vonatkozik. Folyománya volt ez azon nagymérvü bizalmatlanságnak, melyet már József császár észlelt, és a mely mindinkább megerősödve a lehető leghátrányosabb következményekkel járt. Ferencznek ugyanis az volt az eljárása, hogy minden fontosabb kérdésben kikérte bizalmasainak tanácsát, mely irásban lett beterjesztve. Ezt azután kiadta egy másik meghitt emberének véleményezés végett. Ez ellen nem is lehet szólani, sőt helyeselhető is, a mennyiben több szem többet lát. Hanem a czifrája az egésznek azon fogásban rejlik, melyet Ferencz alkalmazott, hogy az egész, de különösen a dolgozat szerzője titokban maradjon.

Ez ilyképpen történt. Ferencz saját kezével az okmányból az illető nevét kivágta, azután az emlékiratot több részre szakította, mindegyik részt mással iratta le, és mikor ily módon a fogalmazvány visszakerült, jutott azután annak kezeibe, kinek szánva volt.* De akárhány embert is kérdezett meg, határozathozatalra még sem tudta magát elszánni. Így például csak egy évben 2000 fontos okmány hevert elintézetlenül iróasztalán.** Nem lehet azt mondani, hogy Ferencz nem lett figyelmeztetve eljárásának helytelenségére. Ezen figyelmeztetések saját testvérétől származtak. Igaz, hogy ezek mindenikével, mint később erre még kiterjeszkedem, nem volt valami épületes viszonyban, de egyik közülök mégis birta a bizalmát, ugyanis Rainer főherczeg, egy nyugodt és értelmes ember. Felszólítása következtében közölte vele tapasztalatait, a monarchia kormányzati viszonyait illetőleg, egy munkálatban, mely a lehető legfeketébb szinekben van tartva.*** De az egésznek nem volt látszatja, mert szokás szerint ezen emlékirat a többi sorsára jutott, kevésbbé értelmes emberek által felülvizsgáltatván. A vége az lett, hogy minden a régi-

* *Angeli,* idézett munka, V. kötet 169. lap.

** *Fournier,* Gentz und Cobentzl, 106. lap.

*** *Wertheimer,* Geschichte Oesterreich-Ungarns im ersten Jahrzehent des XIX-ten Jahrhunderts, II. kötet 91. lap.

ben maradt. Különben a tények magok elég hangosan beszéltek. Ezek pedig a pénzügyek kétségbeejtő állapotában jutottak kifejezésre. Ferencz rendszerének költségeit legnagyobb részt a bankóprés fedezte. Ennek a monarchiának közgazdasági rákfenéje, a kényszer árfolyamu papirpénz, oly méretekben dolgozott, mint nem elébb és utóbb. Valami 1060 millióra rugott 1811-ben annak összege, mi nemcsak óriási ázsiót, de a forgalmi és vagyoni viszonyok teljes felfordulását vonta maga után. A vége lett az ismert államtönk, a devalváczió, mely abból állott, hogy az öt forint értékü bankó egy forintra lett leszállítva, a minek az volt a formája, hogy az említett 1060 millió helyett 212 millió uj czímletek, illetve uj papirpénz lett kiállítva és forgalomba hozva. Talán nem szükséges magyaráznom, hogy ezen merénylet hány existencziát tett tönkre, és mennyire megingatta a hitet a monarchia kormányzatában. Mindennek daczára Ferencz császár a jus divinum, az uralkodói hatalom és pretenzióknak legtulzottabb modorban való képviselője gyanánt szerepelt Európa összes souverainjei között. Hozzájárult ezen hajlamaihoz a franczia forradalom behatása, és az attól való irtózás. A szabadságot, az alkotmányt, a felvilágosodást úgy tekintette, mint a sátán gonosz játékát, mint a forradalom szülötteit, ezzel szemben a rendőrségben, a czenzurában, a monarchia szellemi izoláltságában, annak khinai fallal való bekerítésében látta az egyedüli mentőeszközt.

Elég utalni arra, hogy még a német egyetemek látogatása is el volt tiltva a miatt, mert protestánsok és a felvilágosodás fészkei.* Az a végzetes szerep és renommé, melyet a monarchia magának 48 előtt szerzett, hogy t. i. az ósdiság, maradiság, a középkor sötét szelleme, a reakczionak fészke és tanyája, egész Európának zsandárja, a Ferencz császár rendszerének folyománya. Ezekben a kérdésekben nem értette a tréfát, mi is ismerjük a Martinovics és társainak Justizmordját, de azonkivül egy Habsburg-uralkodó alatt sem teltek meg a börtönök oly számban a politikai elitéltekkel. Ezeknél ő határozta meg a büntetések fokozását,

* *Beer*, Zehn Jahre oesterreichischer Politik, 214. lap.

a koplalást, a bilincsnek sulyát. A mit Mária Terézia megkezdett, József folytatott, azt ő megpecsételte, saját kicsinyes és szükkeblü egyéniségének és észjárásának bélyegét reásütve. Az ő uralkodása alatt kapta meg a kormányzat azt a határozottan osztrák és osztrákosító, sőt a rendszer tetőzetében a sajátlagos bécsi jelleget, mely a monarchia népeire, sőt az uralkodóházra is éppen olyan végzetes következményekkel járt, mint az előbbi spanyol irányzat.

Ez részben következménye volt azon ismeretes történeti cselekvénynek, hogy Ferencz a római szent birodalmi császári czimet letette, és az osztrák császárét felvette. Igaz, hogy ennél külpolitikai, főleg etiquette-kérdések határoztak, jelesen az, ha esetleg egy későbbi Habsburg souverain nem nyerné el a császári koronát, nem volna meg a császári rangja és a többi császárok után következnék.* Annyira nem belpolitikai mozzanatok határoztak, hogy Ferencz ki is nyilatkoztatta, hogy ez belkormányzatilag mi változást sem fog előidézni, még osztrák császári korona és koronázás sem történt, sem alatta, se utóbb. De mindennek daczára a Németországgali kötelék megszakítása, a viszonyok erőltetett alakulása, hozzá Ferencz felfogása és hajlamai, a monarchia sulypontját Bécsbe helyezték, nemcsak földrajzilag, de azon tényezők származását és jellegét illetőleg is, melyek a viszonyokat intézték. Hogy ez mennyire nem volt szerencsés sugallat, azt már akkor is többen belátták. Tudvalevő, hogy Talleyrand, ki határozottan Ausztria híve, valamint a lángeszü német politikai iró, Gentz, ki már akkor osztrák szolgálatba lépett, azon nézetet vallották, miszerint a sulypontot Magyarországba kell helyezni. El is panaszolja, hogy ez csak költemény, mert az emberek a Graben, Prater és Laxenburgtól nem tudnak megválni.**

Úgy látszik, ezen nézetek, még ha tanácsok alakjában jelentkeztek volna is, süket fülekre találtak. A tény akként történt, mint előadva lett, következményei ki is fejlődtek és megszilárdultak. De ezen kiépítés voltaképpen egy későbbi

* *Beer*, idézett munka, 53. lap.

** *Springer*, idézett munka, I. kötet 73. lap.

korszakra esik. Annak a korszaknak a műve ez, mely 1825—1848-ig tartott. Úgy vélem, akkor lesz helye a vele való bővebb foglalkozásnak, mikor annak hatásai konkrét megnyilatkozásokban jelentkeznek. Különösen azon harczban, melyet hazánk Ferencz csácsár, vagy ha úgy akarjuk, Metternich rendszere ellen folytatott, mert hiszen ismert dolog, hogy a 48 előtti osztrák rendszer, habár tévesen, ezen elnevezés alatt vált hirhedtté.

Uralkodásának néhány főbb mozzanatára azonban így is ki kell terjeszkednem. Ezen időszak ismeretéhez tartoznak azok és mindenikben találunk oly jellemző sajátságokat, a melyek megerősítik az általam elmondottakat. Ezen mozzanatok közé tartoznak első sorban a személyes természetüek. Éppen a Ferencz országlásának egyik főismérvét képezi azon körülmény megfigyelése, hogy a monarchia milyen egyéniségeket produkált ezen hosszú és világraszóló eseményekkel telített időkben. Valamint hogy ő maga kiket tartott bizalmára érdemeseknek. Tulajdonképpen nem jól fejezem ki magamat, jellemének egyik alapvonása volt, mint arra már utaltam, a bizalmatlanság maga és mások iránt. Végre hogy mily irányokba terelődött ily módon a monarchiának hajója.

Ezen bizalmatlanságból folyt természetszerüen a középszerü egyéniségek kedvelése. A pénzügyi kormányzat terén egyik tehetségtelen ember a másikat követte. Saurau, Zichy, O'Donnel, Wallis nevei, mint láttuk, sötét betükkel vannak a monarchia financziáinak évkönyveibe feljegyezve.

A többi főbb emberekről egy alkalommal Gentz következőképpen ir: »Ezt az egész jeles kompániát: Ugarte, Cobenzl, Collenbach, Lamberti, megtartani, elszenvedni, hogy ezen kutyák közül egyiket sem akasztják fel, kissé erős dolog.« * Különösen szerencsétlen volt a keze a katonai bizalmasok megválasztásában. Ezek között első helyen állt egy darab ideig Mack, a hirhedt ulmi kapituláns. Egy minisztertanács után, a hol ez a legképtelenebb dolgokat hadarta össze, Károly főherczeg a legnagyobb méltatlankodással odaszól Cobenzl kanczellárnak, hogy ez az ember tulajdonkép-

* *Wertheimer*, idézett munka, I. kötet, 37. lap.

pen egész bolond, és hogy figyelmeztesse a császárt a veszélyekre, mik ebből származhatnak.

Mire ez azt a furcsa választ adta, hogy igaz, de szellemi szegénysége miatt kényelmetes ember.* A hadsegédei a császárnak, a mint egymásután következtek: Rollin, Lamberti, Kutschera, oly trifoliumot képeztek, mely hiábavalóság és semmiség dolgában nevet vivott ki magának a történetben. Ezt maga Angeli is kénytelen volt beismerni. Kutscherára nézve hivatkozik Springer** jellemzésére, melyben ezt, mint egy hitvány, rossz erkölcsü, tudatlan és tehetségtelen embert irja le, ki mindannak daczára 26 évig maradt meg helyén, főleg azért, mert kémkedett és jól tudott hegedülni, és így a császárnak vonó négyeseinél, mely egyik fő passziója volt, Ferencznek nélkülözhetlen volt. Még azt a mulatságos adomát is elmondja Springer, hogy ezen Kutschera igen feslett életet élt, melynek egyik habitusa volt adamita bálok adása, melyekben maga is szerepelt. Ferencz ezt megtudta, és daczára annak, hogy maga igen tiszta erkölcsü volt és különösen sokat adott a decorumra, még sem csapta el, nélkülözhetetlensége folytán. Az egész büntetés abból állott, hogy a szatir külsejü delinkvensnek ennyit mondott, midőn bünbánó képpel megjelent előtte: »Na, hallja, maga ugyan szépen festhetett paradicsomi állapotában.«

Ferencz ezen irányzatánál az adja meg az igazi jelentőséget, hogy maga azzal egészen tisztában volt, hogy mily rosszul szolgálják ki kreaturái.

Ennek a maga módja szerint kifejezést is adott. Mikor Radetzky a vezérkar főnökévé lett kinevezve és bemutatkozott nála, szerényen bevallotta erejének elégtelenségét, kérve a császár elnézését. Ferencz megnyugtatta őt azzal, hogy valami nagy szamárságot csak nem fog elkövetni, a mi a kisebb fajtákat illeti, azokhoz hozzá van szokva.***

* *Angeli,* idézett munka, V. kötet 171. lap.

** Idézett munka, I. kötet 115. lap.

*** *Friedjung,* Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, I. kötet 320. lap.

VIII.

Hogy a dolog annál tarkább legyen, Ferencz alatt előállott az osztrák történetben példátlan eset, hogy a császár testvérei igen tehetséges emberek voltak, mindegyiknek megvolt a maga különlegessége, szakmája, úgy hogy nagyot tudtak volna a dolgokon lendíteni. A leggyengébb volt közöttük János főherczeg, habár ez sem volt jelentéktelen ember, de az által, hogy a tyroli és stiriai népnek bálványa volt, rendkivüli szolgálatokat tudott tenni, a mint részben tett is. József főherczeg, a nádorispán, elsőrangu politikai tehetség volt, ki tényleg Magyarországot tartotta kézben és vitte az akczióba, Károly főherczeg oly szabású katonai tehetség, ki egész Európában egyedül tudott Napoleonnal szemben megállani. De nemcsak hogy Ferencz folyvást gyanakodott rájok és nemhogy kihasználta volna őket, de akadályozta tevékenységöket, működésöket, viszont ők is egymásközt és a császárral szemben oly viszonyban voltak, mely egy egészséges együttműködést majdnem lehetetlenné tett.

A főherczegeknek egymáshozi viszonyát következőképpen jellemzi Springer.* Mindegyik közülök a másikat önzéssel és irigységgel vádolta, valamint panaszkodott azon ravasz fondorlatoknak miatta, melyekkel azok ellene dolgoznak.

János azt mondta Károlyról, hogy ez az egész harczi dicsőséget magának akarja lefoglalni, viszont Károly még több joggal szemére vetette Jánosnak, hogy az kellőképpen nem támogatja őt. Még nagyobb volt a viszály János és József között, mely 1809-ben náluk teljes szakításra is vezetett. A dolgok annyira fajultak minduntalan, hogy egy magyar mágnás, gróf Pálffy, akkoron jelentést is tett Mária Ludovika császárnénak, elmondván, hogy egyik főherczegi táborban mást sem tesznek, mint a másikat piszkolják. Finoman teszi

* Idézett munka, I. kötet 90. lap.

hozzá, hogy mindegyiknek igaza van a birálatot illetőleg, de nincs igaza saját követelményeire nézve.*

A személyeskedések keretében nem lesz felesleges Károly főherczeggel foglalkozni. Nehány tanulságos vonást nála is fogunk észlelni, átalában hadvezéri egyénisége sem nélkülözi az érdekes mozzanatokat, úgy a hadvezéri minősítvény szempontjából, mint vonatkozással a különleges osztrák viszonyokra. A mi egyéni tulajdonait, személyes jellemét illeti, arról csak jót lehet mondani. Nemes érzésü, kötelességtudó ember volt, nagy tehetségei szorgalommal és munkakedvvel párosultak. Ezt annál tiszteletre méltóbbnak tekinthetjük, mert gyenge, majdnem beteges idegzettel birt, úgy hogy a hosszantartó izgalom és fáradság rendesen levette a lábáról.

Ennek lehet részben hadvezéri fogyatkozásait tulajdonítani, habár magában a legvéresebb csatában bámulatos hidegvért, igazán oroszlán szivet tanusított. Aránylag szerény igénytelenség ömlött el egész lényén, habár a családi dölyf néha-néha mégis felütötte a fejét, természetesen éppen akkor, mikor legkevésbbé volt rá szükség.

Minden valószinüség szerint kellemetlen viszálya az 1809-iki hadjárat elején tehetséges vezérkari főnökével, Mayerrel, a mi annak elmenetelét vonta maga után, erre vezethető vissza. Még jobban kitünt ez, mikor Suwarowval együtt kellett működniök az 1799-iki olasz és svájczi hadjáratnál, a mely a legfényesebben kezdődött és részben ezen körülmény miatt balul ütött ki. Úgy látszik, az ifju Károly főherczegi rangját helyezte előtérbe az ősz, soha le nem győzött orosz hőssel szemben. Erre vall legalább az a leczke, melyben Suwarowtól részesült. A küldöncznek, ki ezen izetlen megbizást átadta, következőképpen válaszolt: »Dites-lui qu'à Vienne je suis à ses pieds, mais ici je suis au moins son égal. Il est feldmaréchal, je le suis aussi. Il est au service d'un grand empereur, moi je le suis aussi. Il est jeune et moi je suis vieux!« Mondja meg a főherczegnek, hogy Bécsben hódolok előtte, de itten legalább is rangban egyenlők vagyunk. Ő tábornagy, én is az vagyok. Ő egy nagy

* *Wertheimer,* II. kötet 330. lap.

uralkodó szolgálatában áll, én szintén. Végre ő fiatal, de én idős ember vagyok.

Őszintén akarta az uralkodóház és a monarchia jóvoltát, nagyságát. De felfogása az osztrák udvari és kormányzati szük korlátokat áttörni képes nem volt. A Napoleon uralkodása alatti háboruk alatt a monarchiának kormányzati és szervezeti bajainak megorvoslására nem fedezett fel más orvosszert, mint a miről már előbb szólottam, mint egy Staats- és Conferenzminiszterium felállítását.*

Akkor tehát, a mikor Poroszországban hasonló viszonyok között Stein és Hardenberg a nemzeti erőnek lehetőleg tágas keretben akartak tért nyitni, az osztrák reformpárt vezére nem tudott mást kieszelni, mint egy uj bürokratikus intézettel többet. Nem is volt benne semmi érzék az alkotmány iránt. Mert a magyar országgyülés nem akart feltétlenül kötélnek állani a hadsereg növelését illetőleg, mely hozzá, mint látni fogjuk, tisztán a hibás bécsi politika folyománya volt, mert nem akarta megengedni a véradó dolgában a Hofkriegsrath katonai diktaturáját, éktelen dühre fakadt ellene, és kész lett volna tabula rasát csinálni az egész alkotmányból.**

A Ferencz császár kormányzati rendszere megfelelt az ő felfogásának is. Azt a bizonyos hasonlatot az óráról és a kormányzatról az ő művében is megtaláljuk.

De ha politikájában az osztrák rendszert képviselte, azt minden esetre nemesebb kiadásban cselekedte, mint ura és parancsolója és annak eszközei. Mégis egészen más kaliberü politikus volt mint Thugut, Cobenzl és tutti quanti. Egészen tisztában volt azzal, hogy a monarchiának békére van szüksége és dicsőségére vall, hogy mindig e mellett tört lándzsát, akkor, mikor, mint látni fogjuk, azt becsülettel meg is lehetett volna oltalmazni. Egyik indoka, a miért a békének volt hive, a hadsereg hiányainak ösmerete volt. Igyekezett is rajtuk segíteni, úgy hogy el lehet mondani, miszerint

* *Wertheimer*, idézett munka, 100. lap.

** *Wertheimer*, idézett munka, I. kötet 178. lap. *Springer*, idézett munka, I. kötet 75. lap.

egész szivvel és lélekkel fogott hozzá a hadsereg ujjászervezéséhez. Maga elmondhatja, hogy teljesen át volt hatva a kötelességérzettől, egy szerzeteshez hasonló aszkétaszerü életet élt, csakhogy ennek jobban meg tudjon felelni. Első dolga volt a Hofkriegsrath képtelen gazdálkodásának véget vetni. Ezen dicsőség azonban csak rövid ideig tartott. Azok a hatalmas tényezők, a kik Ausztriában örökségi jogon birták az állásokat, a melyek a sógorság, komaság, vagy pedig kölcsönös szivességek fejében gyakorolták a protekcziót, azok forradalminak kanonizálták Károly reformjait és becsületes törekvéseit, le is vették Ferenczet szerencsésen lábairól, és a régi slendrián és a középszerüségek regale-bérlete ismét helyreállott.*

Hogy milyen szellemben fogta fel a hadsereg hivatását, arra érdemes idézni kiáltványának egy passzusát, melyet csapataihoz intézett, midőn 1809-ben ellenséges területre léptek. Azt mondja, hogy az igazi katona csakis az ellenségre nézve félelmetes. A polgári erények nem ösmeretlenek előtte, a békés ember, különösen a földmivelővel szemben, szerény és tisztességesnek kell lennie. A katona jól ismeri a háboru szenvedéseit és azért enyhíteni akarja őket. »Minden kihágást a legszigorubban fogok büntetni, mert én azt akarom, hogy a hová megyünk, ne mint elnyomót, de szabaditóként üdvözöljenek.« Különösen bizalmat, lelket öntött a seregbe, melynek méltán bálványa volt, és mely soha jobban sem előbb, sem utóbb nem csatázott, mint az ő vezérlete alatt. Hiszen maga Napoleon beösmerte, hogy a ki az osztrák és magyar csapatokat Aspern és Wagram alatt nem látta harczolni, az nem látott semmit.

Néhány futólagos megjegyzésben meg kivánok emlékezni Károlyról, mint hadvezérről. Mint már mondottam, azon egyes tények és körülmények, melyeket felemlíteni fogok, éles világot vetnek az osztrák viszonyokra, úgyannyira, hogy azok jellemzésének igen becses alkatelemeivé válnak. De azonkivül katonai személyiségének ecsetelése kiegészíti azon képet, me-

* *Angeli*, idézett munka, V. kötet 166. lap.

lyet Hunyadi és Zrinyi Miklós vázolásánál a hadvezéri tulajdonokról és fokozatokról rajzoltam.

Szólottam akkoron a hadvezéri osztályozásról, arról, hogy általános megállapodás van arra nézve, hogy Hannibal, Caesar és Napoleon állnak a legeslegelső helyen magasan és utólérhetetlenül. Felhoztam továbbá, hogy a második osztályra pályáznak Nagy Frigyes, Gusztáv Adolf, Farnese Sándor, Gonzalvo de Cordova, Turenne, Savoyai Eugen, Lee Róbert, és ebbe az osztályba soroztam Hunyadi Jánost is. Nem helyeztem bele Károly főherczeget, a minek okát tudom adni.

Mindezen tábornokok egy határozott katonai egyéniséget képviselnek, rendszert és iskolát csináltak.

Gonzalvo de Cordova volt, mint láttuk, a spanyol hadsereg és taktikának megalapítója, mely a tizenhatodik század egész folyamán hangadó volt egész Európában. Ugyanez történt Farnese Sándorral is, kinek rendszere Gusztáv Adolf felléptéig feltétlenül uralta a helyzetet. A tizenhetedik század jeles tábornokai, kik különösen Ausztriát kivágták a bajból, Tilly, Boucquoi, Pappenheim, sőt maga Wallenstein is az ő iskolájából kerültek ki. Úgy van a dolog Gusztáv Adolf, Turenne és Nagy Frigyessel. Suwarow a feltétlen offenzivát, a vaserélyt és következetességet oly mérvben képviselte, melyet Hannibal sem szárnyalt túl. Károly főherczeget azért nem lehet ezekkel egy osztályba sorozni, mert rendkivüli stratégiai, hadászati és taktikai, harczászati tehetségei csakis ugrándozva, úgy váltóláz módjára jelentkeztek.

Ezt Clausewitz * onnan származtatja, mert nincs igazi vállalkozási kedve, sem pedig a győzelem utáni vágyódása. Téves a felfogása a stratégiáról, a czélt téveszti össze az eszközökkel. Nem az ellenség megsemmisítése az, a mire törekszik, de régi osztrák mód szerint arra, hogy bizonyos geografiai pontok birtokába jusson, mi végre is csak eszköz lehet arra, hogy az ellenséget hátrányos helyzetbe hozza. Eddig Clausewitz. Tény az, hogy ezen tehetségek nála úgy váltóláz módjára jelentkeztek, hol az erőnek hőfokát érték, hol teljesen megdermedtek, akár mintha nem is léteztek volna.

* Hinterlassene Werke, V. kötet 199. lap.

Egy szóval nem volt arra képes, hogy tulajdonságait állandóan és következetesen kifejezésre juttassa, értékesítse.

Ennélfogva pályája nem volt egyenletes és az igazi nagy hadvezérnek azon kellékével, hogy működésébe feltétlenül meg lehetett bizni, nem dicsekedhetett. Első vezérkedése 1796-ban hasonlatos stratégiai előnyöket tüntet fel, mint Napoleon ugyanez évben lefolyt halhatatlan hadjárata. — Ellenben 1809-ben, daczára annak, hogy a katonai helyzet a háboru kezdetén rá nézve a lehető legelőnyösebb volt, miután Napoleon maga és seregei nagy része Spanyolországban volt, még hozzá távollétében Berthier, kire a vezénylet bizva volt, egyik hibát a másik után követte el, mégis oly rosszul csinálta a dolgot, hogy az első mérkőzéseknél Regensburg alatt Károly seregét derékban ketté törte, Károlynak a sereg egy részével Csehországba kellett visszahuzódni, míg a másik Hiller alatt a Duna mentén Bécsnek vonult, melyet azonban megoltalmazni nem birt.

Ily ellentéteket találunk taktikai működésében is. Körülbelől példátlan eset a haditörténetben, a mi rajta 1799-ben a svájczi hadjárat alatt történt. Ugyanis az történt meg vele, hogy egy osztrák katonai iró kifejezése szerint adjam vissza: »Der Mangel an Wagemuth und Energie brachte die unerhörte Erscheinung zu wege, dass 50,000 Mann mit formidabler Artillerie nicht im Stande sind den Uebergang über einen Fluss wie die Aar gegen *zwei Kompagnien* zu erzwingen!« * Tehát 50,000 emberrel és rengeteg tüzérséggel nem volt bátorsága 200 ember ellen az átkelést kierőszakolni, melynek bizonyos nehézségei kétségtelenül léteztek. Ennél az inczidensnél orosz csapatok is működtek, az orosz tábornok, Korsakow, a legnagyobb felháborodással ott is hagyta Károlyt, a mi egyik oka volt a koaliczió felbomlásának.

De ha soha ily hátrányos következményeket nem is vont volna maga után, még akkor is az eljárás képtelensége kézen fekszik. Tényleg az erélynek ilyen megbicsaklása, bármilyen indokokból származzék is, a hadviselés elementáris szabványaival ellenkezik. Jól mondja egy ösmert német kato-

* Geist und Stoff im Kriege von C. von *B. K.*

nai iró: Az a hadvezér, ki nem tud merni, nagy eredményeket nem érhet el, és mert a háboru koczkázattal jár, jobban is cselekedné, ha felhagyna vele. Természetesen azt, a mit merni kell, elébb mérlegelni kell, de végre is neki kell menni.*

Az árnyak mellett azonban nem szabad a fényoldalakat sem hallgatással mellőzni. Azt is meg lehet történetileg állapítani, miszerint nem igen lehet csatát jobban vezetni, mint a hogy azt Károly Aspern- és Wagramnál cselekedte. Nemcsak Aspernnél, de Wagramnál is vezérlete legalább al pari állott a Napoleonéval, a mit bizonyít az a körülmény, hogy neki csak 120,000 embere volt, az imperatornak 180,000. Daczára ennek az óriási túlerőnek, másfél napig Napoleon mi előnyt sem tudott felmutatni. Károly minden támadását visszaverte. Ezek közül az egyik a központon két hadtesttel, Bernadotte és Macdonald alatt, és egy 100 ágyuból álló üteg kíséretében történt. Károly ezeket valójában pocsékká verte. — Napoleon oly dühös volt, hogy Bernadotte-ot ott a helyszinén elcsapta.**

Ha mindennek daczára a csata elveszett, az nem Károlynak volt a hibája, de egyik hadtestparancsnoka, Rosenberg herczegnek és testvére, János főherczegnek, ki Pozsonyból segélyére kellő időben nem érkezett. Így is oly imponáló rendben vonult vissza, hogy követni sem merték és így a győztes fél által, a mi a győzelemnek aratása szokott lenni, az üldözés lehetőségétől, melynek következményeit maga Napoleon Waterloo után oly fájdalmasan tapasztalta, egyszerüen elesett.

Ez a wagrami csata különösen arról nevezetes, hogy az osztrák hadseregi állapotok jellegzetes fogyatkozásait szemeink elé állítja. Maga Angeli kénytelen beösmerni, hogy a baj részben onnan származott, hogy Károly helyes rendelkezéseit hadtestparancsnokai nem hajtották kellő módon végre. A mentség részben abból állott, hogy a parancsok későn

* Strategische Briefe von Prinzen *Hohenlohe Kraft-Ingelfingen*. I. kötet 12. lap.

** *Marbot*, Mémoires, II. kötet 273. lap.

érkeztek a parancsőrtisztek hibája miatt.* Igen czifra a Rosenberg esete. Ez különben egy igen vitéz ember, de teljesen képtelen volt a vezérletre. Ferencz császár, ki távolról nézte a csatát, kérdezősködött, hogy hol állanak az egyes hadtestek és kik a parancsnokok. Mikor meghallotta, hogy Rosenberg van a belszárnyon, akkor oda fordul kiséretéhez és a legnagyobb lelkinyugalommal elmondja, hogy akkor okvetlen baj lesz. Mindennek daczára nagy összeköttetéseinél fogva hadtestet adtak neki és meghagyták a vezérletben.**

A János főherczeg esete két irányban érdekes. Először mutatja az osztrák vezérkar hanyagságát, gondatlanságát. Ő, mint tudvalevő, seregével Pozsonynál táborozott, Wagram pedig a Morva mezőn van pár mértföldre Pozsonytól. A Morva folyik közöttük, melyen nem volt hid. A vezérkar erre nem figyelt, hidat nem csináltatott, holott idő volt rá elég.***

De János így is megjöhetett, ő a rendeletet, hogy meginduljon, julius 5-én reggel öt órakor kapta, és csakis 6-án hajnali egy órakor indult utnak és oly rosszul menetelt, hogy husz óra alatt sem tudott a csatatérre érkezni. Ezen késése miatt, melyet mindenki bátyja iránti rosszakaratnak és irigységnek tekintett, teljesen elvesztette a sereg bizalmát és el kellett azt hagynia.†

Károly ez után a csata után kegyvesztett lőn, soha többé csapatok élén nem állott, háboruban részt nem vett, vezérlettel megbizva nem lett, daczára annak, hogy életének virágában állott, hiszen még nem volt negyven éves. A kegyvesztésnek az volt a hivatalos indoka, hogy a béke politikájának volt hive, és vele szemben a harczi irányzat kerekedett felül, a mely azonban mindannak daczára, mégis a háborut nem folytatta és megkötötte a békét tudvalevőleg igen sulyos és lealázó feltételek között. Az igazi indok azonban az volt és ez képezi életének tanulságát az osztrák viszonyok meg-

* Idézett munka, IV. kötet 524. lap.

** *Friedjung,* Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, I. kötet 320. lap.

*** *Angeli,* idézett munka, IV. kötet 524. lap.

† *Wertheimer,* idézett munka, II. kötet 374. lap. *Beer,* 414. lap. *Marbot,* II. kötet 261. lap.

itélésének szempontjából, hogy a hozzá hasonlatos egyéniségnek nem volt helye Ferencz császár kormányzatában.

Hogy általában nagy tehetségei nem nyerték azt az összhangzatos kifejlődést, melyet nyerniök kellett, az végre is az osztrák hagyományos rendszerben találja magyarázatát.

A mint az állatok királya, a nubiai oroszlán, ha az állatszelidítő ketreczében nő fel, mikor a sivatagba kibocsátják, csak árnyéka lesz önmagának; a mint a büszke tölgy nem üvegházban, hanem csakis a szabadban ver gyökeret és tenyészik: úgy az osztrák hadsereg szük talaja, a Hofkriegsrath fülledt levegője nem volt alkalmatos arra, hogy egy igazán erőteljes, nagyszabásu egyéniség képződjék benne. Az ő csillagja a Suwarowé mellett már azért is elhalványul, mert az egyrészt egész erejével egy nagy nemzeti talajban gyökeredzett, másrészt Katharinában oly urat szolgált, ki embereit nem zsugorította össze, de ha lehetett, szárnyakat adott nekik.

IX.

Be kell azonban ösmerni, hogy, ha a császár más is lett volna, embereinek minősítésénél nem igen volt választása. Az első jelenség, a mi a történeti események vizsgálatánál szemünkbe ötlik, az ezen korszaknak meddősége. Akárminek volt is ez folyománya, a politikai rendszer, vagy az egyes országok talaja terméketlen voltának, a tulajdonképpeni örököstartományok sohasem voltak kevésbbé képesek jelentékeny egyéniségeket akár a béke, akár a háboru műveire liferálni, mint éppen ezen korszakban, mely egész Európában a titáni erők és személyiségek nyilvánulásának korszaka volt.

A külügyminiszterek, Stadion, Metternich, tényleg a külföldről jöttek, a katonák legnagyobb része szintén, Beaulieu, Clerfait Belgiumból, Koburg, Merweldt, Grünne, Stutterheim, Wurmser Németországból, Latour, Bellegarde, Frimond, Mensdorff Francziaországból, Hotze Svájczból, még az a végzetes ulmi kapituláns, Mack, az is Németországból származott. Onnan jöttek a külügyminiszterium pennái, Gentz, Müller,

Jarcke, Schlegel, Pilot, onnan Károly főherczeg jobb keze, Fassbender, elég tehetséges, de cselszövő ember. A monarchia oly szegény volt általában minden irányban, arra való emberekben, hogy, midőn a pénzügyek rendezéséről volt szó, a császár egyik fivére, Rainer főherczeg, egy emlékiratban pálczát tör az illető főemberek elégtelensége felett, ahhoz értő külföldi szakértők meghivását javasolván.*

Azok között az egyéniségek között, kik a monarchia sorsát intézték, és kitől a tehetséget megtagadni nem lehet, volt egy, ki nem külföldi származásu, és ez a hires vagy inkább hirhedt Thugut miniszter volt. Mindennek daczára nem szólanék róla, ha nála is nem észleltem volna bizonyos mozzanatokat, a melyeknek szintén megvan a maguk értékük. Polgári származásu volt, egy becsületes ács mesterembernek a fia, eredetileg Thunichtgutnak nevezték. Még az iskolában Mária Teréziának feltünt a fiunak bámulatos képessége. Megengedte, hogy a nevét Thugutra változtassa és gondoskodott jövőjéről. A diplomácziai szolgálatba lépett, ezen par excellence arisztokratikus testületbe, fokról fokra gyorsan emelkedett, és ha elgondoljuk, hogy már ötven éves korában azt a helyet foglalta el, melyet Kaunitz előtte és utána, akkor valójában el kell hinni, hogy nem közönséges ember volt. Tényleg, a mi csak kényes ügy volt, azt reá bizták, és rendesen jól is csinálta a dolgát. Ő eszközölte ki a pénzbeli segélyt a portánál, miről már előbb, Mária Terézia uralkodása alatt, szólottam. Ő szerezte meg Bukovinát a monarchiának, a mit akkor már azért is igen fontosnak tartottak, mert Erdélyt közvetlenül összeköttetésbe hozta Galicziával. Nagy Frigyeshez is őt küldték, mikor arról volt szó, hogy Bajorország megszereztessék. Ez nem sikerült, és attól fogva engesztelhetetlen gyülölség lakott benne Poroszország iránt. Az egész inkább személyes hiuságból származott, melyet az a lelkiösmeretes buvár, Wurzbach,** a következőképpen ad elő: Thugut egy mappával kezében járult Frigyes elé, melyen ki volt

* *Beer,* Die Finanzen Oesterreichs im neunzehnten Jahrhundert, 45. lap.

** Biografisches Lexikon des Kaiserthum Oesterreichs, XLV. kötet 5. lap.

péczézve, mi jut neki, mi Ausztriának. Ez az egész ajánlatot mereven visszautasította, általában rosszul bánt Thuguttal. Végre is nem volt mit tenni, mint felszedni a sátorfát és tovább állani. Midőn már Thugut kint volt az ajtón, Frigyes igen nyájas hangon visszahivja. Ez nagy örömmel engedelmeskedik, abban a reményben, hogy a király mégis lépre ment. Azonban egészen más történt. A földabrosznak volt egy selyemzsinórja, melyet Thugut ott felejtett. Frigyes ezt nagy udvariassággal átadja neki, mondván: »Lássa, miniszter ur, én olyan ember vagyok, ki illetéktelenül nem szeretem más jószágát megtartani.«

Ezt a kis tréfát sohasem bocsátotta meg a rancoros ember, és ez vezérelte politikáját, melyet azután meg is pecsételt azzal, hogy akkor, mikor a franczia forradalom ellen a monarchia Poroszországgal szövetségben volt, annak kijátszásával és ellenére Oroszországgal szerződött. Erre történt az, hogy Poroszország meg Ausztriát hagyta cserben, megkötve Francziaországgal külön és önállóan Baselben a békét, mi természetesen Ausztriára volt felette hátrányos.

Sajátságos fátum érte azokat az országokat, a hol Thugut a monarchiát képviselte: Török-, Lengyel-, Francziaország és Nápoly voltak ezen államok. Azokat mindegyiket egy iszonyu katasztrófa érte, úgyannyira, hogy szerepe a halálmadáréhoz volt hasonló. Törökország akkor kötötte meg a kucsuk-kainardzsi békét, mely Oroszország hűbéresévé tette. Lengyelország kevéssel azután, hogy ott követeskedett, feldaraboltatott. Nápolyt pár évre rá Napoleon szintén kitörülte az önálló országok sorából. Francziaországban észlelte az ancien régime bukását.

Ezen tapasztalatok, mikor is egy összeomló világrend romjait kellett minduntalan szemlélnie, egy nemét a politikai nihilizmusnak oltották bele, mely párosult a hatalom és nyilt erőszak kultuszával. Erkölcsi érzéke, úgy látszik, külömben sem volt, s így aztán el lehet képzelni, miképpen és minő eszközökkel csinált politikát. Konstatálva van, hogy megvesztegethető ember volt,* és a legfeketébb eszközöktől sem

* *Wertheimer*, idézett munka, I. kötet 16. lap.

riadt vissza. Méltó gyanu terheli, hogy az egész Martinovics-féle hajszát leginkább azért csinálta, hogy a közvéleményt elrémítvén, fegyvertelenné tegye.

Éppen így van a dolog azon hallatlan és példátlan gaztettel, midőn a rastatti békekongresszusról haza térő franczia követek, kiket ezen minőségükben még a hajdankorban is szent- és sérthetetlennek tartottak, osztrák katonák, hozzá még magyar huszárok által, leméészároltattak.

Ha mindezen dolgok perrendszerüleg beigazolva nincsenek is, reá vallanak, abban az értelemben az olaszok e kifejezést használják: se non è vero, è ben trovato.

Minden esetre azon egyéniségek közé tartozott, kiknek egész lényéből folyt azon következtetés, hogy mindenre képesek.

Az a politika, melynek ezen megrovásra méltó eszközök szolgálatában állottak, nem tüzte ki czélul a monarchia sorsának javítását maga elé. Az a csodálatos dolog történt, hogy ez a mindenható ember, ki a monarchiából származott, hozzá oly társadalmi osztályból került ki, mely természeténél fogva a legnagyobb mértékben volt érdekelve a konszolidáczió kérdésénél, a legtágabb értelemben vett belügyek, az anyagi és szellemi fejlődés, az egész kormányzat reformálása iránt mi érzékkel sem viseltetett.*

Ő, mint egy másik osztrák iro, Fournier, mondja, egészen az univerzális hatalmu irányzat hajójában evezett.

Megalázni Poroszországot, Francziaországot visszaszorítani, legalább északon, azon határok közé, melyeket 1659 előtt birt, tekinthetők kedvencz eszméi gyanánt. Nem szükséges magyarázgatni, hogy ezen nagyzási hóborttal teljesen, tökéletesen felsült. Egyebek közt Napoleonnal akadt össze, ki is akkor kezdette meg ragyogó pályafutását.

Be kell ösmerni, hogy azon nehéz viszonyok közt, melyeken pályáját megfutotta, ha nem is államférfiunak, de férfiunak mutatkozott, bátorság, erély, kitartás, leleményesség jelezték működését. Azon emberfeletti harczban, melyet egy Napoleon titani erejével folytatott, cserben hagyta mindenki,

* *Krones*, idézett munka, IV. kötet 588. lap.

a monarchia, Ferencz császár, sőt maga a bécsi nép, mely követelte az ő elbocsátását és a békét minden áron. — Ez meg is történt, a minek szemlélete csakis arra szolgálhat, hogy a viszonyokat a legkedvezőtlenebb világításba helyezze.

Egy másik külügyminisztere Ferencznek, Stadion, szintén említésre méltó. Ez már más árnyalatot képvisel mint Thugut, de sem egyénisége, sem politikai működése nem volt képes más jelleget adni a monarchia politikájának. Jó tulajdonságai-, úgymint fogyatkozásaival ő is hozzájárult ahhoz, hogy Ferencz császár kormányzati rendszere, mondjuk, éljen és viruljon.

Sok tekintetben ellentéte volt Thugutnak, kinek Marengo és Hohenlinden törték nyakát, úgymint Austerlitz az ő közvetlen elődje, Cobenzlnek, valamint Wagram neki adta be a kulcsot.

Ellentétnek tekinthető, a mennyiben Stadion egy nagyon derék, jellemes ember volt, telivér arisztokrata, egy ősrégi német birodalmi családból, mely a kuszált német birodalmi alkotmány egyik tényezőjének, a grófok kollegiumának, egyik tagját képezte. Viszont hasonlított abban az irányban, hogy teljesen ösmeretlenül a monarchia belügyeivel lépett annak kormányzata élére, akkor, a mikor annak ujjászületése, az illető országok és nemzetek lekötött erőinek felszabadítása képezte a jelszót. Osztrák irók nem győzik eléggé dicsérni, elmondják, hogy belátta a monarchia kormányzatának eredendő fogyatkozását, hogy behatolt a viszonyok mélyébe, hogy a reformok szükségének volt szószólója, a szerkezet egészében, a csucstól le a talapzatig. De ezek a törekvések a legjobb esetben azon számos emlékiratban jutottak kifejezésre, melyekkel Ferencz császár a maga módja szerint elbánt, hogy iróasztaláról a császári titkos levéltár porlepte szekrényeibe vándoroljanak. Történni ebben az irányban nem történt más, mint hogy Gentznek egy mesteri kiáltványában a nemzeti erők harczba hivattak Napoleon ellen, a minek azután a derék tiroli nép fizette meg az árát. Mert fegyvert fogott, és egy példátlan hősiességgel vivott harcz daczára az osztrák kormány, illetve Ferencz császár által a

békekötésnél rutul cserben hagyatott, és Napoleon boszujának kiszolgáltattatott.*

Ezen körülmény Ferencz császár külpolitikájára tereli figyelmünket, melyet rövid foglalatban bemutatni kivánok; ezen futólagos szemle becses eredményeket fog szolgáltatni abban az irányban, mely a hagyományos osztrák rendszer jellemzését alkotja. Megerősítve fogjuk itten látni azon felfogást, hogy a monarchia külviszonyai mily döntő és végzetes befolyást gyakorolnak a monarchia politikája, sőt sorsára, tapasztalni fogjuk a monarchia csodálatos szerencséjét, második kiadását azon helyzetnek, mely I. Lipót uralkodását oly emlékezetessé tette. És végre észlelni fogjuk azon ismert történeti tény ismétlődését, hogy autokracziákban rendesen nem a fejedelmek azok, a kik csinálják a politikát, de kegyenczek és miniszterek, és nem az államérdek az, a mi határoz, de valamelyes külön, sőt idegen érdek. A monarchiának legfőbb jogczime, a közérdek képviselete, a hivatott képviselő, a souverain által egyszerüen veszendőbe megy.

Ferencz császár egész uralkodása alatt harczolt a francziákkal, előbb a forradalom, utóbb Napoleonnal. Sajátszerü jelenség minden esetre, főleg ha tekintetbe veszszük azt, hogy maga a legbékésebb hajlamu ember volt, a ki a képzelhető legnagyobb ellenszenvvel viseltetett nemcsak a háboruskodás, de a katonásdi iránt is. Rosszul érezte magát a katonaruhában, mikor 1814-ben Napoleon ellen bementek Francziaországba, nem lehetett a főhadiszálláson megtartani, hátramaradt, ottan is gondoskodni kellett arról, hogy estére valahogy meglegyen a vonósnégyes, kikkel együtt muzsikált, a párisi nagy bevonulásnál jelen sem volt, hanem Schwarzenberggel képviseltette magát. Még azt sem lehet mondani, hogy Napoleon iránt valami különös idegenkedést érzett volna. Jól mondja az ő uralkodásának oly kitünő ösmerője, Wertheimer Ede,** hogy inkább rokonszenvezett azon eljárásával, hogy a forradalom hidráját legyőzte.

Még kevésbbé lehet azt mondani, hogy hiszen Ferencz

* *Springer,* idézett munka, I. kötet 105. lap.

** Idézett munka, I. kötet 10. lap.

békét akart, de Napoleon politikája és támadó eljárása hajtotta bele az önvédelem parancsoló követelménye folytán a háborukba. Az I. Napoleon fényes hadjárata 1796-ban, a hol három osztrák hadsereget teljesen megsemmisített, előbb Beaulieuét, azután Wurmserét, végre Alvinczyét, Ausztriára nézve a Campo Formióban legelőnyösebb békével végződött, a mennyiben Belgium helyett cserében Velenczét és Dalmácziát kapta meg. Még a Marengo és Hohenlindennél történt elhatározó vereségek után sem szenvedett Ausztria területe csonkítást, sőt növekedésben részesült. A területi veszteségek csak a későbbi háboruk folyományai voltak, melyeket, úgy mint az előbbieket, Ausztria kezdeményezett. Ennek a kezdeményezésnek oka pedig egyszerüen Ferencz határozatlan, ingatag jelleme, mely folytonosan miniszterei és idegen hatalmak befolyása alatt állott.*

Ezt a felfogást megerősíti Angeli ** is, ki világosan és határozottan Angliát vádolja, hogy úgy 1799-ben, mint 1805- és 1809-ben Ausztriát beugratta a háboruba, részint hogy az invaziótól meneküljön, mint 1805-ben, részint hogy Spanyolországban Napoleon főerejétől szabaduljon. Más befolyás is működött. Mária Ludovika császárné, ki Este herczegasszony volt, és ki nem tudta megbocsátani Napoleonnak, hogy családját Olaszországban országaitól megfosztotta. A már említett Stadion életre-halálra gyülölte Napoleont, az arisztokrata a parvenut, a német ember benne a francziát. Hozzájárult azon téves felfogás, hogy a franczia császár a monarchiát meg akarja semmisíteni. Annyiban mondható tévesnek e felfogás, mert hiszen még a győzelmes háboru után sem történt meg ezen operáczió. Annyira belevitték Ferenczet a háborus hangulatba, hogy ő lépett fel támadólag és követelőleg, ő volt az, ki Napoleonnak a torkára tette a kést.***

Oly ész nélküli sietséggel kezelték a dolgot, hogy Angliával szemben még nem is biztosították magokat, hogy

* *Wertheimer*, idézett munka, I. kötet 227. lap.

** Idézett munka, V. kötet 561. lap.

*** *Beer*, Zehn Jahre, 307. lap.

legalább azon pénzbeli segítséget fogja kiszolgáltatni, melyet az elébbi háboru alkalmával megkaptak.

Ez volt azon háboru, melynek egyik nagy jelenetét, a wagrami csatát, elébb említettem. Ausztria békét volt kénytelen kötni, igen sulyos és bizonyos tekintetben lealázó feltételek mellett. A lealázó feltételek közé sorolható Mária Lujzának feláldozása, kivel különben Napoleon tudvalevőleg alaposan felsült, miután szerencsétlenségében rutul cserbenhagyta. Ebben az esetben a frivol bécsi élczeskedés megvalósult, mely olyformán nyilatkozott: »No, most lefőztük Napoleont, az osztrák korlátoltságot és balsorsot beléje oltottuk. — Jetzt habn mer den Napoleon dran kriegt, das österreichische Pech und die österreichische Dummheit habn wir ihm einoculiert.« * Éppen úgy odasorolandó, hogy a monarchia tulajdonképpen hűbéri viszonyba került Francziaországgal szemben, mely a hadi szolgálatot vonta maga után. A sulyos feltételek közé tartozott az a jelentékeny területveszteség, melyet a monarchia szenvedett, mely azután, hozzáadva azon pénzügyi katasztrófát, egy másodrendü hatalmasság szinvonalára fokozta le, jóformán akcióképtelenné tette. Itt kezdődött azután a történeti véletlennek azon csudálatos játéka, mely Ferencz császárt saját érdemén kivül a helyzet urává tette és megadta neki a módot, hogy oly európai poziczióba jusson bele, mint soha előtte, és hogy országai a megszilárdulásnak külső feltételeit oly módon megszerezzék, mint szintén alig előtte. Az események ösmeretesek. Napoleon nekiment oroszországi kalandjának, mely részben saját hibái, de az időjárás mostohasága folytán végzetessé vált.

Porosz- és Oroszország együttesen léptek fel ellene, mindketten a nemzeti erőket is harczba hivták a felszabadítás munkájára, mely Sándor czár ösmert kalischi kiáltványában foglaltatott, melyet Bécsben jakobinus gyártmánynak tekintettek.**

Az erők aránya Napoleon közt és köztük egyenletesen volt megosztva, úgy hogy egyszerre csak Ausztria lett közöttük

* *Hormayr,* Lebensbilder, I. kötet 90. lap.
** *Springer,* I. kötet 217. lap.

a döntő tényező. Kétségtelenné vált, hogy a küzdő felek közül az lesz a győztes, kinek javára Ausztria a mérlegserpenyőjébe dobja közbelépésének sulyát. — Metternich Napoleon ellen döntött, egyszerüen azért, mert ez a monarchia számára több területi előnyt biztosított. Ezen előnyök a bécsi kongresszuson intézvényes formát nyertek és teljes mértékben megfeleltek azoknak a hagyományoknak, melyek az uralkodóház politikáját képezték. Az elvesztett országok visszaszerzése, Belgium helyett Lombardia és Velencze együttes birtoka nemcsak jelentékeny növekedést jelentett, hanem a területi összefüggés oly fokát képviselte, mely az előbbi állapotokat osztrák hatalmi szempontból messze túlhaladta. — Német- és Olaszország hozzá oly dekomponált állapotba jutottak, mely Ausztria feltétlen tulsulyát biztosította. Akkor mondotta Metternich azt, miszerint Olaszország pusztán geografiai fogalom.

Tudvalevő, hogy ezen rendezkedésnél a nemzetek érdekeit és érzelmeit semmibe sem vették, mint egy nyáj birkát hajtották őket egyik akolból a másikba, a szerint, a mint dynastikus érdekek és kölcsönös féltékenység azt követelte.

Például odaadták Belgiumot Hollandiának, Szászország egy részét és a rajnai tartományokat Poroszországnak, holott a legnagyobb ellenszenszenv uralkodott ezekben egymás iránt. Kevés idő vártán aztán Belgium el is szakadt, és a mint arra utaltam, ha Poroszország később a renitens tartományokat beolvasztotta, ez csakugyan nem a bécsi kongresszus politikájának érdeme, hanem a porosz kormányzaté, mint azt előzőleg hangsulyoztam.

Ezen politikát, melyet Ferencz császár képviselője, Metternich, személyesített, egy kiváló német történetiró * úgy jellemzi, mint a lelki gyávaságnak eljárását és rendszerét, egy szellemileg üres agynak szülöttét, mely az emberi történet nagy hajtóerőiről fogalommal nem birt.

Ez az irányzat a szent szövetségnek formájában ugyan mystikus, de lényegében igen reális nemzetközi megállapodásokat tartalmazó, mondhatni általános európai jogrendben

* Heinrich von *Treitschke*, Deutsche Geschichte, I. kötet 604. lap.

jutott kifejezésre, mely tudvalevőleg majdnem 1848-ig érvényben állott és az akkori eseményeknek fő forrása lett. Ezen nemzetközi rendben, mely a legitimitás és konzervativizmus tetszetős köpenye alá rejtőzött, jutott kifejezésre azon erős ellenszenv, melyet a Habsburgok és különösen Ferencz császár a politikai és lelkiösmereti szabadság iránt érezett, és mely tulajdonképpen a szent szövetség lényegét képezte.

Ennek a politikának Ausztria lett a védnöke, bosszuálló pallosa. A troppaui, laibachi, veronai kongresszusok, a fegyveres beavatkozások, például Piemont- és Nápolyban képezik ezen ténynek kiáltó bizonyítványát. Mint a hogy a hova hajdan a török betette a lábát, a kulturát össze is tiporta, úgy a hol az osztrák katona fehér egyenruhája és csillogó sisakja megjelent, a szabadság élő terményzetét a kényuralom sivataga váltotta fel.

Ez is volt indoka annak az irtóztató gyülöletnek, melyben Ausztria a felvilágosult európai közvéleményben részesült.

X.

Mindezen említett mozzanatok a magok összeségében fejezik be ezen korszak történetét, a minek folytán itt értem el azt a nyugpontot, a hol is annak eredményeit összefoglalhatom és a megfelelő politikai birálat tárgyává tehetem. Természetesen, úgy mint eddig, azon szempontból, hogy hazánk politikai fejlődését a megfelelő világításba tudjam helyezni.

Veres fonálként huzódik keresztül e munkának folyamatán a monarchia állami és kormányzati szerkezetének minősítése gyanánt annak gépies, anorganikus jellege. Úgy vélem, ezen tétel helyességét tagadásba venni nem lehet ezen korszakra, éppen úgy mint az előbbi és utóbbira nézve sem. Ezen jelenség annál fájdalmasabb benyomást tesz az emberre, mert hiszen, mint említém és mint az elfogulatlan birálatnak be is kell ösmernie, ezen korszak fejedelmeitől nem lehet azt a képességet megtagadni, hogy a dolgokat ne tud-

ták volna jobban is csinálni. A hogy a monarchia formáinak részeiben, mint egészében jelentkezik, az ezen korszakban éppen úgy mint abban, melyet vázoltam, és ismét abban, melyet vázolandok, egy unicum, egy sui generis szerkezetnek tekinthető, melynek analogonját csakis a byzanczi császárság alkotmányában és intézményében lehet találni.

Mindenki ösmeri Gibbon hirneves munkáját a római birodalom hanyatlása és bukásáról, mely egyebek közt Madáchunkat mesterművének megirására ösztönözte, Megolvashatjuk ottan, hogy előbb Diocletian, később Konstantin császár, ki tudvalevőleg az in hoc signo vinces-sel a keresztény vallást hivatalossá tette, közbevetőleg mondva, mindketten a kerek világ legnagyobb kormányzati talentumai közé tartoznak, miképpen csinálták meg a kelet-római császárság kormányzati szerkezetét.

Ez a művészettel összealkotott gépezet, daczára annak, hogy a szervi feltételeket teljesen nélkülözte, egy évezreden keresztül tartotta magát. A mint ez a kelet-római császárság, melyet a francziák találóan *bas empire*-nak neveznek, — a mit mi selejtes jellegü birodalomnak fordíthatunk, — önálló szervi életet nem tudott élni, a mint működésében lelket, szellemet hasztalan keresünk, a mint irodalma is a gépiesség, lemásolás, kivonatolás, katalogizálásból állott, a mint ennek minden nyilvánulása tisztán kormányzati tényckedés volt, úgy állottak a dolgok Ausztriában is.

Az osztrák császárság működése teljesen kimerült a kormányzati szerkezet zakatolásában. Udvar, diplomáczia, hadsereg, bürokraczia, kincstár, ezek képviselték Ausztriát. Osztrák állam, nemzet, haza, hazafiasság nem léteztek; ezekről senki sem tudott semmit. Jellemzően jutott ez kifejezésre Bécsnél, a fővárosnál, annál a tényezőnél, mely a monarchiának központja volt, melynek egy bizonyos szellemi és politikai életet kellett volna élnie. Ennek kellett volna az agy, a sziv feladatát teljesíteni, és a birodalmi eszmét képviselni. Továbbá minden esetre volt elegendő indoka arra nézve, hogy benne ezen eszméért áldozatkészség lakozzék, miután az egész nagy monarchiában ez volt az egyetlenegy területi alkatelem és testület, melynek a hivatalos rendszerből előnye

volt. Konstantinápolynak magának nincs a történetben valami különös hirneve. Ez éppen úgy, mint azon közület, melyet uralt, a sülyedésnek mintaképe gyanánt említtetik. De volt egy bizonyos szellemi élete, azonkivül viseltetett politikai érdeklődéssel is, habár azon csodálatos elfajulásban, hogy annak alapgondolatát a czirkusz versenyei képezték és mikor baj volt, midőn ostromoknak volt kitéve, polgárai hősileg tudtak küzdeni és meghalni.*

A benyomás, melyet Bécs ezen időben tett a legilletékesebb birálókra, oly viszonyokat tüntet fel, melyek még annyi beltartalommal sem birnak, mint hajdani vetélytársáé. Wolf** akkori tanuságok szerint lerajzolja Bécsnek és lakosainak arczulatát. Elmondja, hogy egészben a politikában jámbor emberek, a kik császárjukat, minisztereit, tábornokait hagyják tetszés szerint cselekedni. Ez sok bajt okozott nekik, de nem csinálnak rossz képet hozzá. Ezen magatartás kedélyesség számlájára iratik, de végre is közöny- és kényelemszeretetre vezethető vissza.

Erélyesebb és sulyosabb Schillernek, a nagy német költőnek nyilatkozata.*** Ez Homeros Odysseája phaiakjaihoz hasonlítja őket, kiknek fő tulajdonságaik volt jól élni és az élvhajhászat, e szerint Bécsben örökké tart a vasárnap, és a konyhán vigan forog a nyárs. »Die Stadt der Phaiaken mit ihrem ewigen Sonntag, und den ewig schmorenden Bratspiess.« A bécsi különlegesség, a rántott csirke, különben nemcsak a költőnek, hanem a politikusnak is gondot okoz. Fel van jegyezve Thugut miniszternek kifakadása ellene, mint olyan fontos tényezőé, mely a monarchia érdekén felül emelkedik a bécsi publikumnál.†

A már többszörösen hivatolt osztrák történetiró, Springer,†† következőképpen jellemzi a fővárost, elmondja, hogy

* Lásd erre vonatkozólag *Gibbon* remekét: The History of the decline and fall of the Roman empire, IV. kötet 302. lap és VI. kötet 340. lap.

** Oesterreich unter Maria Theresia, Josef, Leopold, 426. lap.

*** Heinrich von *Treitschke*, Deutsche Geschichte, I. kötet 603. lap.

† *Wertheimer*, idézett munka, I. kötet 33. lap.

†† Idézett munka, I. kötet 176. lap.

az élveteg semmittevés, eszem-iszom- és trágárságokkal füszerezve, képezték Bécsben a legfőbb jót. »Das Schlaraffenleben, welchem mit Zoten gewürzte Gaumengenüsse als höchstes Gut galten, ist in der einzigen Kaiserstadt heimisch geworden.« Ennek az életnek hű tükrét képezi a Ferencz császár alatt a bécsiek kedvencz olvasmánya, egy havi folyóirat, ezen czím alatt: »Eipeldauers Briefe an seinen Vetter in Krakau«, melynek megszünte után a »Hans Jörgl von Gumpoldskirchen« vette át a szerepet.

Ez léhaság, trágárság dolgában túltett mindenen, a mit képzelni lehet. Hozzájárult Ferencz császár folytonos tömjénezése, és a lakájszellemnek mint valódi hazafiságnak feltüntetése. Ezen hazafiság azonban erősen fogyatékos volt. Éppen úgy, mint előbbi időkben minden alkalommal, úgy a franczia háboruk alatt a bécsiek botrányos magaviseletet tanusítottak. A franczia memoire-ok például a Marbot, Thiébault, Lejeune-éi stb. erre vonatkozólag érdekes, sőt pikáns részleteket tartalmaznak. Nem nehéz kitalálni, hogy milyen lehetett a magatartás, mikor az 1866-iki hadjárat alkalmával, mint Friedjung ösmeretes munkájában * olvassuk, hogy daczára azoknak a rettenetes vereségeknek, melyek a monarchiát érték, a bécsiek éppen úgy mulattak mint előbb. — Komoly emberek e felett megbotránkoztak, minek egy ösmert iró, Frank Ágost, kifejezést is adott. A császárral szemben tüntettek az utczán, nem is köszöntek neki. A polgármester, Zelenka, kihallgatást kért tőle, hogy a város nyilt jellegünek deklaráltassék, a mi azt jelentette, hogy nem szándékszik azt a dicső példát szolgáltatni, melyet később 1870-ben Páris adott stb.

El lehet gondolni, ha hazafiság és közszellem dolgában a monarchia központja így állott, miképpen állottak annak többi alkatelemei és részei, miképpen birtak az állami szilárdság és összetartozás azon tényezőivel, melyekkel a viharokat túlélni lehet.

Az előző könyvben kifejtettem, hogy minő politika, az

* Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, II. kötet 344. lap.

intézmények mily természetü irányzata képezhette volna a benső kapcsolatot, mely az egyes részeket az egészhez, az összeséghez füzi. Oly heterogen elemek mellett, mint a milyenek a Habsburgok uradalmában találhatók, az erőteljes existencziának más raison d'êtreje nem lehet és nem is lehetett, mint hogy az egyes országok és nemzetek a monarchia keretében találják meg saját politikai és történeti személyiségöknek — habár szükebb méretekben is — tiszteletét, oltalmát, egyéni jogaik megállapítását és biztosítását, valamint érdekeik gondozását és ápolását. Egy szóval a külömböző országok- és nemzeteknek, mondjuk Csehország, Tirol stb.-nek azon tudattal kellett birniok, hogy csakis a monarchia kötelékében exisztálhatnak, valamint minden egyes államszolgának éreznie kellett, hogy kormánya a kormányzati feladatok magaslatán áll, vagyis segélyére jön foglalkozási köre teljesítésénél. Ez volt azon pont, a hol a magánjogi kapcsot a közjogi válthatta fel, a hol a gépezetből szervezetet lehetett alkotni. De, mint már az előző könyvben említettem, mikor is az uralkodóház első fejedelmei kormányzati akczióját vázoltam, ebben az irányban sem a központi, sem a tartományi eszme és politika alapján nem történt semmi oly értelemben, a mi a gravitáczió, a vonzódás legkisebb hatását létrehozza. Nem történt meg az összefoglalás, a mint ma szoktuk mondani, parlamentáris alapon oly módon, hogy a különféle országok és tartományok képviselői összejöjjenek, mint a hogy Zierotin és részben Illésházy tervelik, nem történt a dynastikus eszmének azon partikularis alapon való megerősítése és fejlesztése, mely az egyes országok történeti és politikai jellegéből folyt.

Ezen korszakban az állapotok ebben az irányban lehetőleg rosszabbra fordultak; Wolf,* midőn ezen korszak történetét bevezeti, e szavakkal teszi: »A mit az örököstartományok népének lehet nevezni, a tizennyolczadik század folyamán olyannyira nyomoruságos sorsra jutott — heruntergekommen, — hogy nemzeti érzése fokozatosan elcsenevészedett, egész élete az engedelmesség merev bilincseibe lett szorítva,

* Idézett munka, 15. lap.

a fejlődés teljesen megakadt, szervezete minden önálló cselekvésre képtelenné vált.«

Éppen így szünetelt az alkotmány működése, és a mennyiben a koronázások ezen alkotmányok legfőbb kifejezését képezték, annyiban a tartalom belőlök is kiveszett, vagyis inkább kitépetett.

Történtek ugyan például koronázások Csehországban, Lombardiában, de ezek üres formaságok voltak, melyekben a nemzet érzelmei kifejezésre nem jutottak. Ferencz császár még az iránt sem viseltetett érzékkel, hogy, ha osztrák császárságot alkotott, ennek megszerezze azon feltételt, mely a trónt és nemzetet összefüzi. Osztrák császári korona nem készült, koronázás nem jött létre, sem akkor, sem később, egész a mai napig. Oly idők voltak azok, a melyekben a koronának nagy szüksége volt népeinek áldozatkészségére, lelkesedésére. Ferencz császár ezt meg is találta. Részben már hivatkoztam arra, hogy a monarchia örököstartományai között Mária Terézia alatt is Tirol volt az egyetlen, mely hűséget tanusított. Ennek egyszerüen két oka volt. Az egyik az, hogy Tirol sok tekintetben az uralkodóházat magáénak vallotta. — Azonkivül ez volt az egyetlen ország, melynek alkotmánya úgy a hogy megmaradt. Ferencz még meg is esküdött, hogy azt tiszteletben tartja. A Napoleon-féle háboru alatt Tirol egy egyszerü korcsmáros, Hofer András, vezérlete alatt oly módon tett ki magáért, mely a népies felkelések között egyike a legmagasztosabbaknak. A jutalom az volt, hogy Ferencz a békekötésnél őket egyszerüen kiszolgáltatta Napoleon bosszujának és a derék Hofer agyonlövetett.

Azt már említettem, hogy a mi kevés önkormányzati élet volt, az fokozatosan elenyészett. Ha valaha létezett állam, mely megérdemelte a Polizeistaat elnevezést, az Ausztria volt. Más államoknak is volt rendőrségük, de hogy az államnak legfőbb kormányzati intézménye a rendőrség legyen, oly intézmény, mely valóságosan könyvet vitt a felől, hogy az egyes állampolgár hű alattvaló-e vagy sem,* az csakugyan másutt nem történhetett. Még a tanári kinevezéseknél is a

* *Springer*, idézett munka. I. kötet 118. lap.

rendőrség véleménye volt a mérvadó. Ez a rendőri nyomás különösen rá nehézkedett a szellemi életre minden alakjában. Az egyetemeken annyira ment a dolog, hogy a tanárok olvasmányairól is jelentés tétetett.*

Annyival inkább szó sem lehetett a tudományok oly természetü előadásáról, mely annak lényegét érintette, és mely a tanuló előtt tágabb láthatárt nyitott.

Itt azután a rendőrségnél magasabb forum is hallatta irányító szózatát. Ferencz császár egyszer imigyen szólott a laibachi liczeum tanáraihoz: »Tiszteljük azt, a mi régi, a mi atyáinkról ránk maradt, ők jól találták magukat mellette, azért annak ránk nézve is jónak kell lennie. Most uj dolgokon jár az emberek esze, melyeket nem helyeslek és nem is fogok helyeselni. Tartózkodjanak az ujítástól, nekem egyáltalán nincs szükségem tudósokra, csak békés polgárokra. A ki engem szolgál, annak azt kell tanítani, a mit én akarok. A ki erre nem vállalkozik, az mehet odébb, Isten hirével!«**

Hogy az emberekbe a felvilágosodás mételye valahogy bele ne oltassék, a külföldi egyetemek látogatása egyszerüen el volt tiltva. A szellemi vesztegzár természetesen kiterjedt az olvasmányokra is. A czenzura gondoskodott arról, hogy nemcsak politikai természetü művek ne kerüljenek a piaczra, hanem, hogy a közönség tartalmasabb olvasmányhoz ne is férhessen.

Ausztriában magában ez nem sokat tett, mert ott érzék ez irányban nem volt található, de különösen sulyosan nehezedett az olasz tartományokra, melyek szellemileg mozgékonyabbak voltak. Macchiavelli munkái például el voltak tiltva, és egy herczeg, Litta, alig kapott engedélyt arra, hogy egy Nagy Iván-féle munkát, Olaszország főnemes családjairól, kiadjon.***

Azon kiváló irók, kiknek meghivásáról előbb beszéltem, Gentz stb. nem jutottak hozzá, hogy irodalmi tevékenységök-

* *Gervinus*, Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts, I. kötet 457. lap.

** *Springer*, idézett munka, I. kötet 119. lap.

*** *Gervinus*, idézett munka, I. kötet 459. lap.

kel Ausztria szellemi tőkéjét gyarapítsák. Beamterek voltak és azok is maradtak, ha valami tőlök kikerült, az a száraz hivatalos okmány jellegével birt.

A szellemi élet mellett parlagon kellett maradni az anyagi életnek is. A közigazgatást megfelelő akcziójában már a pénzhiány is akadályozta. Ausztria financziái mellett nem lehet a közigazgatást oly karba hozni, hogy az a kormányzottak jóvoltáért tudjon valamit tenni. De hiányzott a megfelelő felfogás is. A hires porosz államférfi, Stein, a ki maga Poroszországnak nemcsak nagyszabásu államférfia, de kiváló közigazgatási szakember is volt, abban is nőtt fel, de mindennek daczára a magasabb politikai nézpontokra fel tudott emelkedni, és a ki, midőn Napoleon által Poroszországból kiüzetett, Ausztriába menekült és ettől várta hazájának szabadulását, a legnagyobb keserüséggel beszél az osztrák hivatalokról, melyek zavaros és esetlen formaságok rendszerében leledzenek, a polgárok egészséges tevékenységét megakadályozzák, mázsányi papirost fogyasztva el, tele semmiség- és oktondisággal.* Mihelyt egy osztrák tartomány más kézbe került, kedvezőbb viszonyok keletkeztek. Ez irányban nagyon tanulságos a franczia kormányzat eredménye Dalmácziában, mely Marmont tábornagy szakavatott kezei alatt szép fejlődésnek indult, utak épültek, az ipar fellendült stb. Igaz, hogy e mellett a franczia régime nem volt kedvelt, de hogy az osztrák kezelésről ritkábban állíttatott ki ily szegénységi bizonyítvány, azt szintén el kell ösmerni.

Ezen egész hosszu idő alatt VI. Károly trónraléptétől Ferencz császár uralkodásának délpontjáig, rendszerének teljes kifejléséig nem lehet olyan mozzanatokat találni, a melyek a politikai és kulturális erőknek magvát hordoznák méhökben, nem lehet az intézményes alkotások szilárd alapjára rábukkanni. Akármilyen következeteseknek lehet is az uralkodóház törekvéseit, hagyományai megőrzése és fentartása szempontjából, tekinteni, azért egyik fejedelem sem volt képes arra, hogy cselekvésének egészében vagy önmagával, vagy elődjével ellemondásba ne keveredjék.

* *Springer*, idézett munka, I. kötet 138. lap.

A mi pedig a család egymás irányában való viselkedését illeti, az minden volt, csak nem olyan, a mi a benső egyetértésnek képét nyujtaná. Akármelyik tényezőjét veszszük annak a szerkezetnek, melyet a domus Ausztria a hatalmi állás alkatelemeinek tekintett, egyik sem vált be olyképpen, mely a biztosított bátorlét kilátását nyujthatta volna. Ez indokok folytán nem is volt a monarchiának oly ösmert vezetője, sőt fejedelme, kin koronként ne vett volna erőt a legsötétebb pesszimizmus, mely tulajdonképpen a monarchia szétbomlását csakis idő kérdésének ne tekintette volna.

Mint a hogy az előző könyvben hivatkoztam, hogy az uralkodóháznak halálos ellensége, Anhalti Keresztély, látta közeledni a monarchia számára az utolsó itélet napját, a »diem fatalem domus Austriae«-t, úgy Savoyai Eugen is kilátásba helyezi 1735-ben Károly császár előtt a feldarabolást, az osztozkodást.* Mária Terézia sikereinek tetőpontján, a hétéves háboru folyama alatt, Kaunitz urnőjének egy előterjesztést tesz, melyben alaposan és részletesen kifejti a monarchia mélyreható bajait, a politikai rendszertelenséget, a teljes kormányzati felfordulást, a veszélyeket, melyek ebből származnak. Ezen előterjesztésre Mária Terézia azt irja, hogy a rajz nem túlzott, de reméli, hogy az állam megsemmisülését meg tudja akadályozni.**

Ferencz császár uralkodása alatt vége-hossza nincs a legkétségbeejtőbb nyilatkozatoknak. Károly főherczeg egy előterjesztésében, mint testvér és államszolga figyelmezteti a császárt, hogy a monarchia a végromlás szélén áll, és ha gyorsan nem segítnek rajta, minden elvész menthetetlenül.*** János főherczeg, a ki, mint már említettem, bátyjával rendesen nem értett egyet, ezen felfogással teljes összhangban van. Egy alkalommal így ir naplójában: »Úgy látszik, minden államnak valami krizisen kell átesnie. Ezt meg kellene előzni a szükséges reformok által, de nálunk az intéző körök nem gondolnak reá, és nem is képesek arra. Ezen Ausztriának, melynek nagy-

* *Wolf*, idézett munka, 20. lap.
** *Hock*, idézett munka, 12. lap.
*** *Springer*, idézett munka, I. kötet 63. lap.

ságán őseim munkálkodtak, melyért véröket ontották (!??), néhány embernek tudatlansága és rosszakarata miatt tönkre kell mennie. Egyik tartomány a másik után le fog foszlani, önálló államokká, sőt köztársasággá fognak válni.« * Ezt az utóbbi nyilatkozatot különösen éles világításba helyezi azon körülmény, hogy folytonosan szó volt a monarchia felbomlásáról, még pedig olyformán, hogy a császár testvérei lépjenek az illető országok élére. Ferencz császár idegenkedése és bizalmatlansága testvérei iránt bizonyos alappal birt, a mennyiben az illetők minduntalan úgy szerepeltek a közvélemény előtt, mint konkurrens fejedelmi jelöltek. Jánost úgy hivták, hogy Rhätia királya, a mi Tirolt és Styriát jelentette, Károly többszörösen volt kombináczióba véve, József nádor, ki tudvalevőleg az udvarnál Rákóczinak neveztetett, állandóan volt kénytelen e gyanu ellen védekezni és teljesen őszinte ragaszkodását bizonyítani. Bizonyára ártatlanok is voltak ezen czélzatokat illetőleg, de a jellemző éppen az, hogy ily felfogások támadtak.

Ezek a válságok természetesen a Napoleonnal folytatott háboruk alatt permanencziában voltak és lehetőleg élesre hegyeződtek ki. A wagrami vesztett csata után, abban az irtóztató fejetlenségben, mely Tatán, az udvar székhelyén uralkodott, nem kevesebbről volt szó, mint hogy Ferencz császár leköszönjön, a mit ő egy minisztertanácsban maga is szóba hozott.**

Utaltam már arra, és ezen körülmény Metternich nevével méltán hozható összeköttetésbe, hogy az ő vezetése alatt a monarchia visszanyerte hatalmát és európai állását. A mi már most ezen eredménynek belső értékét és szilárdságát illeti, arra nézve legyen szabad egy osztrák czentralista iró, a már többszörösen felhozott Lustkandl tanár, véleményét idézni. Hivatkoztam már azon, különben igen tartalmas gyüjteményre, az »Oesterreichisches Staatswörterbuch«-ra, melyet az osztrák állami öntudat hat keresztül, és mely a maga egészében az osztrák közjogi, politikai és kormányzati viszo-

* *Fournier*, idézett munka, 14. lap.
** *Wertheimer*, idézett munka, II. kötet 434. lap.

nyok történeti fejlődését és a jelenlegi állapotot adja elő. Lustkandl ur ebben az osztrák központosítás történetét irta meg »Centralstellen« czím alatt. Azoknak a kormányzati intézkedéseknek a foglalatát képezi dolgozata, melyek az uralkodóház összes fejedelmei részéről történtek, hogy az úgynevezett összbirodalom disjecta membra-it egy állami testté olvaszthassák. Különösen azon hatóságok történetét olvashatjuk nála, melyeknek ezen folyamatot létre kellett volna hozniok. Ezek között Ferencz császár intézkedéseit jellemezve, illetve a törekvések összegét megvonva, arra lyukad ki okoskodása, hogy ezen politika mellett a hiba abban volt, hogy az örököstartományok népei a kormányzatnak csak tárgyát képezték, de annak részesei nem voltak. Az elmék és a szellemek közt a tágas monarchiában nem jött létre az összefüggés. A közösség érzete csakis a hadsereg és bürokrácziában volt található, és midőn 1848-ban a szabadság hatalmas fuvallata végig vonult az illető országok és nemzetek felett, nem a tömörülő, de a széthuzó elemek emelkedtek felül. Eléggé ösmeretes, hogy akkoron az egésznek az összevasalása miképpen esett meg, valamint hogy azóta ez országok és népek között milyen egyetértés uralkodik. De ez külömben is túlmegy a jelenlegi kontempláczió céljain.

Az elmondottak reám azt a benyomást tették, hogy a monarchia együttmaradását az uralkodóház hagyományos politikájának köszönni nem lehet. Valamint azon másik tény is áll, hogy, ha az örököstartományok véradóban jelentékeny áldozatokat hoztak is az együttmaradás érdekében, a mi az állami közületek aranykapcsát képezi, a közszellemet, a hazafiságot nem lehelték bele. Mik voltak tehát a megmaradásnak, a fennállásnak igazi tényezői?

Az egyik az, a miről már az előző korszak befejezésénél szólottam, t. i. azon általános felfogás, miszerint az európai egyensuly szempontjából a monarchia exisztencziájára szükség van. A derék, érdemes Springer történetét azon idézettel vezeti be, hogy a diplomáczia közhelyévé vált azon szólam, hogy, ha Ausztria nem léteznék, azt a nemzetközi béke érdekében meg kellene csinálni. Helyesen teszi azonban hozzá, miszerint a természeti törvények értelmében, melyek

szerint minden szervezet fennállásának jogczimét önmagában hordja, egy igazán életképes országnak ilyfajta, kivülről jövő bizonyítékokra szüksége nincsen. Nincs szüksége ily bizonyítékokra az olyan szervezetnek, a hol a nemzeti és állami lét működése egymással összeesik, a hol megállapított területi alapok és keretek adják meg az illető államnak a kellő sulyerőt. És ezzel eljutottam a másik tényező felemlítéséhez, mely a dynastiának segélyére jött.

Ezen tényező pedig a magyar nemzet szervi élete volt, mely, békében mint háboruban egyaránt, a monarchiának megszerezte azon politikai és erkölcsi hatványokat, melyekkel az önmagában nem birt. Magyarország szolgáltatta azt a nagy tartályt, melyből sereget sereg után lehetett meríteni. Mint a hogy Treitschke * mondja, a hatalom sulypontja hazánk harczedzett fiaiban állott, ezek képezték seregeinek gerinczét, melynek értékét legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy, ha az ember Versaillesben végigtekint azon a hatalmas képcsoporton, mely Napoleon győzelmeit megörökíti, magyar huszárok és granátosok hadsorai azok, melyek mindenütt szerepelnek. Magyarország volt szintén a menedékhely, a hol az uralkodóház, ha bajba került, biztosságot talált. És mikor egyszer Ferencz császár a harczias indulat egy felhevülésében azt mondta, hogy nem köt békét, ha öt csatát el is veszít és kénytelen egész Temesvárig visszavonulni, de a hatodikat Temesvárnál mégis megnyeri, akkor egész helyes felfogással rámutatott arra, hogy minő tartalékot bir Magyarországban. A monarchia erőditési rendszerében tehát hazánk képezte a fellegvárat, ha a védvonalok külső öve és védezete el is veszett, ez vihatlan volt és képes volt az elvesztetteket visszaszerezni. De a monarchia számára mindennél jóval több volt Magyarország. Ha a monarchia nem tudott állammá alakulni, ha nem volt képes országaira, népeire vonzerőt gyakorolni, a magyar állam és nemzet képezte a szilárd központot, melyhez az illető tartományok odacsatlakoztak. Ha nem volt osztrák haza, hazafiasság és nemzeti érzés, mindezen tényezők Magyarországban fel voltak

* Deutsche Geschichte, I. kötet 13. lap.

találhatók, és a közösség számára dúsan kamatoztak. Míg az örököstartományokat közöny, dermedtség hatotta át, míg ottan teljesen lehetetlen volt a szunnyadó nemzeti erőket a császárság akcziója számára se békében, se háboruban mozgósítani, addig Magyarországnak igenis volt közszelleme és lelkesedése, melyre Szent István koronájának viselője bizton számíthatott. Erre vonatkozólag Marbot tábornok * emlékirataiban találunk egy megkapó eseményt, mely a magyar és osztrák katona érzelemvilága közt a külömbséget kifejezésre juttatja, de mely különben is érdemes, hogy itt közzététessék. Az ulmi gyalázatos kapituláczió után a Tirolban működő osztrák hadtest, melynek vezére Jellachich tábornok volt, a 48-iki szomoru emlékü horvát bánnak apja, nehéz helyzetbe jutott, melynek a vége szintén fegyverlerakás lett. A lovasság távolabb állott a gyalogságtól és három ezredet számlált. A Blankenstein huszár-, mostani 6-os, Rosenberg cheveauxléger, mely fegyvernemet 1848-ban svalizsérnek hivtak, és Károly főherczeg dsidázs-ezredek képezték a dandárt, melynek parancsnoka egy magyar ember, gróf Wartensleben, a huszárok ezredese volt. Marbot lett hozzájok küldve, hogy őket átvegye és rendeltetési helyökre vezényelje. Wartensleben kijelentette készségét, hogy követi a követet, habár, úgy látszik, azonnal megvillant benne a terv, katonáival az ellenség körmeiből szabadulni.

Ezt oly módon csinálta, hogy azon ürügy alatt, hogy egy megfelelőbb utat tud, rávette Marbot-t, hogy átadja neki a vezetést, minek az lett a következése, hogy egészen más irányba vezette csapatját, mint a merre a franczia hadállások voltak. Messze vezetne, ha ezen igazán drámai kaland minden egyes mozzanatát elmondanám, melyet Marbot élénken leir, és melyet, mint általában munkáját, érdemes elolvasni.

Csakis a dénouement-t, a kibontakozást adom elő. Mikor már eljutottak annyira, hogy nem igen lehetett már attól tartani, hogy a francziáktól könnyedén utóléretnek, Wartensleben maga köré gyüjté a három ezred tiszti karát és legény-

* Memoires du général Marbot, I. kötet 225. lap.

ségét, és elmondja nekik, hogy attól a szégyentől, hogy megadják magokat, menekülniök kell, általában meg kell uroknak ezredeit tartani, kövessék, ő vezeti őket, és habár utjokat veszélyek is környezik, mégis inkább azon kell haladni, mert végre is ez a becsület utja. A huszárság dörgő éljennel válaszolt, de a másik két ezred kijelentette, hogy az egyezséget nem szegi meg és engedelmeskedik felebbvalója, Jellachich tábornok parancsainak.

Ekkor, mint Marbot irja, »ce vieux guerrier inspiré, qui fut vraiment superbe,« a dicsőséges látványt nyujtó átszellemült magyar hős kihuzza kardját, másik kezébe veszi ezrede zászlaját, imigyen szól az osztrák ezredekhez: »Menjetek tehát, elfeledkezett katonák, adjátok át az ellenségnek megbélyegzett zászlóitokat és azon fegyvereket, melyeket császártok azért adott, hogy azt megoltalmazzátok. A mi minket, magyar huszárokat illet, mi felkeressük felséges urunkat, hogy átadhassuk neki a zászlót és kardjainkat, melyeket nem mocskoltunk be.« Mire Marbothoz fordulva azt mondá neki: »Tudom, hogy, habár önnek kellemetlenséget okozunk is, de az én helyemben minden franczia hasonlóan cselekednék.« Mire az egész ezred szélvészként elvágtatott, meg is szerezve ellenfeleinek becsülését, melynek Marbot kifejezést is ad.

És ezen közszellem minden nyilatkozványaiban oly természetü volt, mely a jobb érzésü emberek rokonszenvét meg is tudta nyerni.

Így például egy főrangu osztrák hölgy, Lichnowsky herczegnő, midőn tanuja volt Pozsonyban 1802-ben az országgyülésen egy szabad nemzeti élet lüktetésének, el van mindentől ragadtatva és sajnálja, hogy nem magyarnak született.*

Egy szóval az Ausztria élettelen gépezete helyett egy erőteljes szervezet az, mely a magyar államiság megnyilatkozásaiban kifejezésre jut és érvényesül. Itt van tehát az ideje, hogy ennek ecsetelésére áttérjek és igyekezzem létrehozni az összeköttetést, egyrészt hazánk közállapotai és az

* *Wertheimer*, idézett munka, I. kötet 180. lap.

osztrák viszonyok, másrészt azon idők között, melyek közül mindenik a hagyományos osztrák szellem változott taktikájának kifejezője.

Azt a taktikát, melyet a tizenhetedik században II. Ferdinánd és I. Lipót, a tizennyolczadikban Mária Terézia és Ferencz császár képviselnek, és melyek mindegyikét halomra dönti a magyar nemzet elpusztíthatlan életereje.

B) MAGYAR VISZONYOK.

Összegezés.

I. Grünwald Béla és munkája a régi Magyarország. Kedvezőtlen kép, melyet róla rajzol. — A rendiséget tekinti az ország elmaradása legfőbb indokának. — Meghatározásának helytelen volta. — Történeti tények, melyek ellene szólanak. — Felfogásának egyoldalusága az adózás, a vámpolitika kérdésénél. — Ellenben a dicséretes mozzanatokat elhallgatja. — Munkája tulajdonképpen az abszolut uralom dicsőítését képviseli. Tévedései ez irányban. — Elméleti és történeti példák czáfolják állítását.

II. Ezen felfogással szemben meg kell állapítani, hogy az akkori Magyarország derekas munkát végzett. — Marczalinak találó jellemzése. — Ezen munka nem a hivatalos Magyarország, de a társadalom műve. — Ellentét a két Magyarország, a hivatalos és nemhivatalos között. — Az uralkodóház politikája, mint ennek forrása. — Az egyes uralkodók magatartásának vázlata. — Utalás arra, miszerint a történeti tanulságok daczára politikájokat nem változtatják. — Károly, Terézia, József és Ferencz példája.

III. A pragmatika szankczió jogi, mint politikai méltatása. — Eredetileg az uralkodóháznak házi törvénye volt. — Az ilyen házi törvényeknek jellege. — Az osztrák pragmatika szankczió ezt a jelleget megtartotta. — A magyarnak előzményei. — Annak elfogadása és tartalma. — Az alaptörvénynek és szerződésnek kérdése. — Politikai meghatározása a két állam közötti viszonynak. — Reál- vagy personal-unio. — Indokok, melyek a personal-unio mellett döntenek. — Az Anglia és Hannover közötti viszonynak rövid ismertetése. — Az Ausztriával való összeköttetésnek hazánkra nézve kedvezőtlen volta.

IV. A pragmatika szankczió első következménye, a nemzet erejének nagymérvü igénybevétele úgy pénz- mint véradó képében. — Minden országgyülés kénytelenitve van ezeket megszavazni. — Ezeknek előszámlálása Teréziától, Ferencz utolsó országgyüléseig a vázolt korszakban. — Az évi hozzájárulas összege. — Hozzá kell csatolni az ország tributumát, melyet a kedvezőtlen vámpolitika folytán Ausztriának fizet. — Az adó viselésének kérdése

— Egészségtelen viszonyok ottan. — Rendes budgetjog és felelősség hiánya. — A főhiba a magyar és osztrák politika dualizmusában keresendő.

V. A pragmatika szankczió másik következménye a magyar korona felségjogainak kisajátítása. — A felségjogok kérdése a magyar alkotmányban. — Felsorolása azon konkrét eseteknek, midőn ezen kisajátítás megtörtént. — Ennek hátrányos következményei. — A korona nem teljesíti azon kötelességeit, melyekkel az országnak tartozik. — Ennek példái. — Továbbá meghamisítása az állampolgári kötelességérzetnek. — Azon visszás helyzet, a melybe a labancz politikusok jönnek. — Az ellentét eljárásukban. — Somogyi, Kollár, Cziráky példája. — Az ellenzék küzdelmeinek nehézségei. — A lojális és a jogosult ellenzék antidynastikus czélzatokkal terheltetik.

VI. A nemzeti és állami szervezet teljes összezsugorosodásának veszélye. — A nemzet küzdelme ellene. — A viszonyok kedvezőtlen volta, melyek között az történik. — A nemzet ezen küzdelmet vezetők nélkül, magára hagyatva, folytatja. — A nemzet olvasztó képessége, mely fényesen megnyilatkozik. — A föld népe. — A nemesség megtartja kurucz szellemét. — Előjogai folytán képes ellenállani az osztrák rendszernek. — Azoknak értéke és jelentősége az adott viszonyok között. — A nemesség politikai és erkölcsi jóravalósága. — Egyéni és családi tisztessége. — Egyszerü szokásai és erkölcsei. — Kötelességérzete. — Annak bizonyítékai.

VII. Mária Terézia politikája a főrendek elosztrákosítását illetőleg nem arat teljes sikert. — Kiknél sikerül, azok vagyoni zavarokba esnek és politikai befolyásuk megszünik. — Nemzeti szempontból találunk a mágnásoknál dicséretes kivételeket. — A főpapoknál is. — A szerzetes rendek érdemei a tudomány és irodalom körül, a minek folytán a nemzeti visszahatás tényezői lesznek.

VIII. A megyei intézmény ezen korszakban. — Már elnevezése is, mint »Universitas«, jelenti hatalmát. — Osztrák kedvező vélemény róla. — Hatalmának alapjai jelentékeny jogosítványaiban rejlik, melyeket ezen században is megtart és fejleszt. — A megyegyüléseknek mint a tisztikarnak ösmertetése. — Ezeknek politikai értéke. — II. József császár gyülölete és támadása a megyék ellen. — A megyei visszahatás és annak következményei.

IX. Az országgyülések általános jellemzése. — Szervezetének hiányai. — Az elnökségnek függése a koronától. — Az egész országgyülés nem egyöntetü testület. — A hatáskörnek csonkasága. — A tárgyalásoknak nehézkessége. — Az adatok hézagos volta a tárgyalások tartalmát illetőleg. — Ezekre vonatkozólag sokat tudunk meg az osztrák hivatalos jelentésekből. — Az 1791-iki országgyülés. — Annak hangulata. — Működésének rövid ismertetése.

X. Ferencz uralkodása. — Ennek jellemzése. — Az analogia közte és I. Lipót rendszere között. — Ferencz támadásai az alkotmány ellen. — Három részre oszlanak. — A nemzet védelme ezekkel szemben. — A támadás a szabadelvü irány ellen. — Az ország hangulata ezen irányokat illetőleg; azoknak terjedése. — A Martinovics-féle per megindítása az elrettentés czéljából. — Martinovics és társainak jellemzése. — Ez utóbbiak szellemi és erkölcsi értéke az ország szinét-javát képviselik. — A per maga az osztrák befolyás és kabinetjustiz példája. — Az eljárás és itéletek törvénytelensége. — Az elitéltek hősies magatartása. — A pernek bölcselete.

XI. Ferencz császárnak országgyülései. — Összehívásuknak indoka politikájának balsikereiben keresendő. — József nádorispán érdemei, mint ki feladatának magaslatán áll, a korona és nemzet érdekeit összhangba akarja hozni. — Ez országgyülések magas szinvonala. — Megütik a parlamentáris mértéket. — Működésük meddősége onnan származik, mert Ferencz a reformok alkotását megakadályozza. — Az 1807-iki országgyülés. — Állandó pártok feltünése. — Felsőbükki Nagy Pál, az első nagy parlamentáris szónok. — Az 1811-iki országgyülés jellemzése. — Egyike a legnagyobb magyar országgyüléseknek. — Az ellenzéki magatartás a kormány hibás pénzügyi politikájával szemben. — Vay József, az első magyar parlamentáris vezér. — Dessewffy József. — A magyar ellenzék állásfoglalásának politikai becse és értéke. — Ellentét közte és Ferencz között. — Az országgyülés nem enged a hatalomnak, hanem jogaira hivatkozva ellenáll.

XII. A magyar nyelvnek kérdése. — Annak fontossága ezen korszakban. — Terjedésének akadályai. — A korona ellenállása, hogy állami nyelvvé emeltessék. — A nyelv ujítói: Révay, Kazinczy. — A nagy költők szereplése. — A magyar költészet hazafias és nemzeti jellege, ellentétben a franczia és német irodalommal. — A nemzeti öntudat emelkedése és gyarapodása. — Ily viszonyok közt indítja meg Ferencz a reakcziót. — A megyék ellenállása a támadással szemben. — Annak jelentősége. — A reakczió veresége. — Az 1825-iki országgyülés egybehivása. — Vissza- és előrepillantás.

I.

Hazai történetünk ezen korszaka az, mely rendesen a régi Magyarország jelzővel ruháztatik fel. Ezen név alatt jellemezte ezen időket egy korán elhalálozott jeles publiczista, Grünwald Béla.

Személyesen is ösmertem a boldogultat, egy párt kötelékében működtünk, habár, úgy vélem, sem kiindulási, sem végpontjaink nem érintkeztek. Működése a közpályán szép sikereket tudott felmutatni, de, úgy látszik, annak izgalmában elveszett lelki állapotának egyensulya, és önkezeivel vetett véget azon életnek, mely hasznos tevékenységnek volt szánva. Mely gyászos véget nemcsak általános emberi, de politikai szempontból is méltán sajnálni lehet.

Ezen, megjelenése alkalmából nagy feltünést keltő munkát, melyet kétségen kivül nemes intencziók sugalmaztak, előkelő hang és irály, sőt bizonyos olvasottság is jellemzi. De azért mégis inkább csillogó, mintsem alapos, különösen teljes hijával van a politikai felfogás- és történeti részrehajlatlanságnak. Sőt azt is ki kell mondani, hogy oly ignorálásával találkozunk nála eléggé ösmeretes európai elméletek- és történeti tényeknek, melyek komoly művekben aligha fordulnak elő. Eszembe jut egy német vers:

> »In bunten Bildern wenig Klarheit,
> Sehr viel Irrthum, ein Körnchen Wahrheit!«

Teljes lehetetlenség már a saját munkám ökonomiájának szempontjából is Grünwald könyvét czáfolat és birálat tárgyává tenni. Habár, miután a munka megjelent, és a maga idejében bizonyos zajt ütött, politikai indokból vele szemben állást kell foglalni. Csakis azt, mert hogy rengeteg tévedéseit kimutassam, egy egész könyvet kellene irnom, mint a

hogy azt Mocsáry Lajos tette, ki is Grünwald kifakadásait érdemök szerint méltatta.* Annyi bizonyos, hogy munkájának jellegét nehéz meghatározni. Nem történeti mű az, mert hiszen egyetlenegy esemény vagy egyéniség leirását sem tartalmazza. Az akkori intézmények és állapotoknak olyatén előadását sem találjuk meg abban, melyet akár a statisztika, akár az úgynevezett korrajzok szoktak nyujtani. Az ő könyvéből éppen úgy nem tudjuk meg azon igen fontos dolgokat sem, hogy, teszem fel, az országos intézmények és hatóságoknak, országgyülés, dikaszteriumok, biróságoknak miből állott személyi statusok és szabatos funkcziójuk, mint nem fedezzük fel benne a különféle társadalmi osztályok életének oly tükrét, mely azokat szokásaik, erkölcseik, felfogásuk és érzelemvilágukban mutatná be az olvasónak. De azon tanuságokat is hiába kutatjuk nála, melyeket a történeti részrehajlatlan szemlélet egy nagyszabásu összegezésben szokott összefoglalni. Egyszerüen azért, mert a műnek irányzatos és czélzatos volta annak minden betüjéből kiviláglik. Az egész munka tulajdonképpen egy történeti mezbe öltöztetett pamflet benyomását teszi, mely a kormányzati mindenhatóság és központositás mellett csinál hangulatot az önkormányzat és a megyei intézmény ellen, különösen azon osztály ellen, mely a 48 előtti megyét és közéletet képviselte, a nemesség ellen. Történik pedig mindez olyképpen, hogy a megtámadott intézményeknek csakis hátrányait sorolja fel.

Tény az, hogy a legsötétebb szinekkel rajzolja azon időszakot, melyet különben más illetékes egyéniségek is a korhadt és avas előitéletek, valamint a sülyedés éveinek szoktak nevezni. Grünwald maga egy nagy tekintély tanubizonyságát idézi felfogásának megerősitésére. Kitünő műitészünk, Gyulai Pál, Kazinczy Ferencz felett tartott egy beszédében** elmondja, miszerint »Berzsenyi rettenetes ódája ráillik e korszakra. A csapások legnagyobbika sulyosodott reánk, szellemünk haldoklott, önérzetünket elvesztettük, méltóságunkról

* A régi magyar nemzet. Észrevételek Grünwald Béla munkájára Irta *Mocsáry* Lajos.

** Emlékbeszédek, 7. lap.

megfeledkeztünk. E kimerült és tehetetlen korban a kedély elvesztette emelkedettségét, a lélek tetterejét, a jellem rugalmasságát, a hazafias kötelességnek nemcsak érzetét, de fogalmát is. A közélet egy nagy temető volt, hol mindennap egy-egy jogot, egy-egy reményt, egy egész jövendőt zártunk sirba. És mikor a felbomlás kifejtette erejét, az alkotmány és társadalommal szemben megtámadta még a nemzetiséget is. Nyelvünk a felsőbb körökből egészen kiszorult. A történeti nagy családok meg is tagadták multjokat, és kezdték megvesztegetni a többi osztályokat is. Az irodalom mintha meg lett volna halva. Csak névben éltünk, nem voltunk nemzet, a leggyalázatosabb halál várakozott ránk, a végelkorcsosodás, az öngyilkosság«.

Mindennek oka, Grünwald szerint, a rendi állam vagy alkotmány. A hol különösen hazánkban valami kedvezőtlen jelenséggel találkozik, annak mind a rendiség, illetve a tulajdonképpeni populus Verbőczyanus a bünszerzője. Munkája hemzseg az ily megjegyzésektől: p. o. a nemesség az ország életbe vágó érdekeiről megfeledkezik. Az államférfiui geniusznak nem volt helye a rendi korszakban. A rendi társadalom elidegenedett az államtól. A nemzetiség nagy elve nem fért a rendi alkotmány keretébe.

Igen figyelemre méltó, hogy azon kategória, t. i. maga a rendi állam, mely ellen Grünwald támadásának egész éle irányul, a számottevő külföldi irodalomban nem is ösmeretes. A francziák- és angoloknak ezen fogalomra még nevök sincsen, a német iróknál hébe-korba találkozunk ugyan ezzel a kifejezéssel, de például Bluntschli nagy »Staatswörterbuch«-jában, mely azon időben, midőn Grünwald munkája iródott, a német tudomány és elmélet végső eredményeit és elfogadott tételeit foglalta magában, ezen kategória elő nem fordul.

Tárgyaltatik ottan a római, a görög, a patrimonialis, a patriarchális középkori állameszme, de rendi állameszméről szó nincsen. Egyszerüen azért, mert, habár egész Európában volt is rendiség a királyság mellett, melynek felülkerekedéséről már előbb szólottam, nem volt annyi hatalma, hogy az egész állami szervezetet saját képére átgyurja.

Létezett igenis rendi alkotmány, de az az ellentétet képviselte az abszolut hatalommal szemben, és mint ilyen megbecsülhetlen értékkel birt. Nem lehet politikus irót találni, a ki a franczia forradalomról irt, a ki be nem ösmerné, hogy a forradalom túlzásainak legfőbb indoka volt, hogy a franczia rendek 1614 után többé nem jöttek össze, és hogy a franczia nemzet semmi politikai gyakorlattal nem birt.

Az kétségtelen, hogy a jogállam és demokratikus társadalom a rendi kiváltságokkal és egyenlőséggel szemben egy magasabb politikai eszmét képvisel. De azért nem lehet tagadásba venni, hogy a rendiségnek, még ha Grünwald értelmében veszszük is, ne lett volna meg a maga feladata, sőt haszna, mint például a czéhrendszernek, a melyet az iparosság rendi szervezkedésének nevezhetünk, is megvolt a maga idejében.

Mindenesetre tény az, hogy neki is megvoltak a maga fényes napjai, valamint kedvezőtlen tüneteket ellentétes konczepczióknál is találunk.

Néhány történeti példát nem lesz felesleges előhozni. Ha valaha volt állam, — mindig a Grünwald felfogását véve alapul, — a mely a rendiség jellegével birt, sőt részben ma is bir, az Poroszország. A mint arra már utaltam, a fejedelmi teljhatalom mellett, a mennyiben maga a társadalom és egyes társadalmi osztályok rásüthetik egy államra saját bélyegüket, úgy ezt Poroszországra és intézményeire a nemesség, illetve a junkerség meg is tette.

Kormányzati intézményeinek társadalmi tartalmát tekintve ezen állam par excellence junkerállam. Mikor Stein és Hardenberg a jenai katasztrófa után nagy reformakcziójukat megkezdették, a nemesség mindazon kiváltságok birtokában volt mint nálunk: adómentesség, birtok- és hivatali képességnek monopoliuma.*

Még Vilmos császár uralkodásának kezdetén fennállott a Rittergut intézménye, melylyel oly kiváltságok jártak, melyek határozottan hübéri jellegüek, megfelelők a mi kisebb

* *Seeley*, The life and times of Stein. Tauchnitz kiadás, II. kötet 5. lap.

királyi haszonvételeinknek.* Az az ösmert önkormányzati közeg, a Landrath, egészen a rendiség bélyegét viseli magán. Magában a hadseregben a junkerszellem oly erős, hogy a testőrezredeknél az illető tiszt mást mint vérbeli leányt el nem vehet. Mint a hogy a porosz Landrechtben fennáll a balkézről való házasság intézménye a nemesség számára.

Bismarck herczeg, kinek államférfiui képességét tagadni csakugyan nem lehet, egyik leghatalmasabb képviselője a junkerosztálynak. 1848-ból létezik egy beszéde, a hol a városokat úgy tünteti fel, mint az anarchia fészkeit, melyeket le kellene rombolni. Vilmos császár is egész egyéniségében, felfogásában, nyilatkozataiban a feudális felfogást képviseli. Hires kijelentése: »Regis voluntas suprema lex esto« — »A király akarata legfőbb törvény« — a középkori világnézlet talaján termett. Épen úgy, mint a hogy minduntalan felhangzik ajkairól a porosz nemesség dicsérete.

Angliának államélete, legsarkalatosabb intézményei még ma is rendi keretek közt mozognak.

Első sorban maga a parlament, e század egyik legnagyobb államférfia és parlamentáris tekintélye, lord Beaconsfield, még mint Disraeli Benjamin, 1865-ben az alsó házban, az angol parlament rendi jellegéről a következőképpen nyilatkozott: »Azon törvényjavaslatot, a melyet mi a választási reform kérdésében benyujtottunk, az angol alkotmány szelleméhez idomítottuk. Mi az angol alkotmányt nem frázisnak, de igenis egy nagy történeti ténynek tekintjük. Ez a történeti tény azt bizonyítja, hogy az angol alkotmány egy korlátolt monarchia, a melyben a koronának hatalma korlátozva van a birodalom coordinált statusai által.« Nekem az a nézetem, hogy egy ilyen status — magyar kifejezéssel: karok és rendek táblája — oly testület, mely politikai hatalommal van felruházva a közjónak előmozditása czéljából. Tehát kiváltságon alapszik és nem jogon. A szónak tehát legnemesebb és teljesebb formájában egy arisztokratikus testület, ma úgy mint századok előtt, a Plantagenetek és Tudorok

* Max v. *Oesfeld*, Preussen in staatsrechtlicher Beziehung. I kötet 24. lap.

korában.* A dolog itt nem állott meg az alsó házban, az arisztokratikus befolyás annyira túlnyomó volt, hogy, midőn a reform-billt először behozták, a mely előtt oly városok, mint Manchester, Leeds, Birmingham, még képviselőt sem küldtek a parlamentbe, lord Russel előadta, hogy 104 oly választóterület van, a hol a képviselőt egy-egy nagybirtokos, — névszerint meg is nevezve az illetőt — választja meg.** Hozzá tehetem, hogy Angliának legnagyobb politikai tekintélyei egyetértettek abban, hogy az angol földbirtokos osztály, a *landed interest*, tulsulya az országházban csak üdvös eredményü volt a közjogra. Gneist ennél jóval messzebb megy, minden munkájában megolvasható, hogy az úgynevezett Old England, mely a mi régi Magyarországunk fogalmának felel meg, detronizáccziója a reform-bill után oly repedést idézett elő Anglia politikai szervezetében, melyet még ma sem voltak képesek beforrasztani. Sőt tovább megy, az ezen országlási rendszerre való visszatérésben látja az egészséges jövendő zálogát.***

Az angol miniszterium, a kabinet, szintén rendi keretben jelentkezik. Tudvalevő, hogy a kabinetnek nincs törvényes alapja, nem úgy, például, mint a magyar felelős kormánynak, mely az 1848 : III. tczikknek köszöni lételét.

Az a középkori országtanácsnak, Privy Council, egy része, melynek üléseiről jegyzőkönyv nem vétetik, melynek kinevezése hivatalosan nem is közöltetik a közönséggel.†

Angliának arisztokracziája az államot és állami szolgálatot egészen birtokba vette. Alig negyven év előtt a hadsereg, az egyház, a diplomáczia, a gyarmatok, mind arra valók, hogy a nobility és gentry ifjabb ivadékainak hivatalt nyujtsanak. Az önkormányzatnak legjelentékenyebb tisztsége, a békebiróság, is kezökbe került, a mely birói és rendőri hatalmával az osztályérdekeknek szolgált. Mert habár két-

* *Disraeli,* Speeches on parliamentary reform, 346. lap.

** History of England from the year 1830, by William Nassau *Molesworth,* I. kötet 90. lap.

*** Lásd: Die heutige englische Communalverfassung, XII. fejezet.

† Lásd *Macaulay,* History of England, I. kötet 208. lap. *Todd,* The Parliamentary Government of England, II. kötet az illető fejezetek.

ségtelen, hogy Anglia gentryje, mint már hivatkoztam, nagyban és egészben méltányosan járt el ezen hatalommal, de a dolognak fényoldala mellett volt árnyoldala is. Így, hogy többet ne említsek, sportszenvedélyből igen szigoru vadászati törvények — game laws — állottak fenn, melyeket a legnagyobb szigorral hajtottak végre. Például egy ellőtt fogolymadárért a vadorzót hét évi deportáczióra itélték Botany bay-ba, Ausztráliában.* A rendi társadalom ottan tehát teljesen depossedálta az államot, mindennek daczára Anglia képes volt elérni azokat az eredményeket, melyek eléggé ösmeretesek.

Az az állapot, a mi a rendiség ellentéte, a városi elemek uralma, a tiszta demokráczia, teljesen tehetetlenné vált a hanyatlás és enyészet folyamatával szemben ott, a hol a nemzeti szervezet megbetegedett.

Athént sem Perikles, sem Demosthenes nem voltak képesek visszatartani a végleges bukástól, a melyet a demagogia elfajulása idézett elő. A történetnek alig van tanulságosabb ténye, mint a mikor a római szenátus megbizásából a konzul, Flaminius, ki Philippos maczedoniai királyt leverte, az olympusi játékokon kihirdettette a görögöknek, különösen Athénnek, hogy immár szabadok, éljenek kedvök szerint, a római nép biztositja önállásukat.**

A legrövidebb idő alatt ott voltak az athéni követek Rómában, kérve az intervencziót, inkább eltürték az idegen uralmat, mintsem egyik párt a másikét. Olyannyira gyakori volt a görögök odazarándokolása és panaszkodása egymásra, hogy a kuria épületében, a hol a szenátus tanácskozott, az előcsarnokot graecostásisnak hivták.

Magát Rómát a demokráczia és a polgárság sülyedése a caesarismus karjaiba vetette. A középkornak egyik jellemző eseménye szinte élénk világot vet a kérdés ezen oldalára. Olaszország ez időben különösen a városok országa volt, mint a hogy arra részben már utaltam is, mikor az első részben Macchiavelliről emlékeztem.

* *Sidney Smith* Works, 292. lap.
** *Livius* XXXIII. könyv, 22. fejezet.

Mérhetetlen szolgálatokat is tettek a polgárisodás ügyének. Rájok egészen áll Macaulay gyönyörü hasonlata, hogy t. i. az az éjszaka, a mely az ókor polgárisodásának letünte után rájok borult, a forró égöv rövid éjszakája volt, mert alig hogy ezen lenyugvó napnak sugarai a láthatáron eltüntek, egy uj kulturális korszak hajnalpirkadása kezdődött. A városokban majdnem mindenütt, Flórencz-, Milánóban stb., a polgárság leverte a nemességet. Azonban oly rosszul végezték a dolgot, hogy ellenük mindenütt a reakczió támadt, és jött mindenütt a kényurak, a Medicik, Sforzák, Viscontik uralma, mely megváltás gyanánt hatott.*

Tudjuk nagyon jól, hogy Francziaországban a demokráczia és suffrage universel csinálta a Napoleoni régimet, mely a sedani katasztrófára vezetett. Valamint nálunk Magyarországon, daczára a rendiség megszüntének és a jogállam és képviseleti rendszer behozatalának, főleg 1875 után oly sivár állapotokkal találkozunk, melyek minden esetre ezen korszak későbbi történetirójára sokkal kedvezőtlenebb benyomást fognak tenni, mint a Grünwald által oly részrehajlóan jellemzett idők. Nagyon jellemző Grünwald felfogása és eljárása a nemesség adómentességi kérdését illetőleg.

Azért hozom fel ezen körülményt, mert hiszen ennél a birálatnak nyert pere van, miután nincs józan eszü ember széles Magyarországon, a ki a nemességnek adómentességét helyeselné.

Mihelyt az a rendi társadalom képes volt öntudatra ébredni, maga a nemesség volt az, mely megindította az akcziót a közös teherviselés érdekében, melyet a bécsi udvartól sugalmazott konzervativ párt ellenzett. Tudvalevő, hogy az aulikus befolyás által mozgosított kortestömegek, a nem adózunk jelszó alatt, milyen véres jeleneteket idéztek elő, például Biharban és Zalában, a követválasztásoknál.

Éppen azért a politikai méltatásnak, esetleg támadásnak óvatosnak kell lenni ily bonyolult természetü helyzetekkel szemben, nehogy tullőjön a czélon, nehogy különösen kézzelfogható ellenmondásokba keveredjék a tényekkel. Ez pedig

* *Villari*, Niccolo Macchiavelli e i suoi tempi, I. kötet 11. lap.

megtörténik Grünwalddal akkor, mikor azt állítja, hogy a bajok egyik oka a nemesség adómentessége volt, valamint, ha a teherviselési kötelezettséget magára vállalja, minden egészen másképpen fejlődik. Hogy milyen önkényesen bánik el Grünwald a történettel, bizonyítja az, hogy kisüti, miszerint Anglia azért győzte le a Stuartok önkényét, mert a nemesség adómentessége ottan megszünt.*

Ha vette volna magának azt a fáradságot, hogy Gneistot vagy Macaulayt felüsse, ilyet bizonynyal nem állít vala.

Épen így bánik el a hazai történelemmel is. Különösen kiemeli, hogy az 1741 : VIII. tcz., mely tudvalevőleg a nemesség örökös adómentességét állapítja meg, ez által, felhasználva a Mária Terézia szorult helyzetét, kicsikartatott.** Alig lehet itten a czélzatosság vádját mellőzni, miután az országgyülésnek ez irányban nem volt semmi presszióra szüksége, mert hiszen a fennálló alkotmány értelmében mindig tőle függött az adózás elfogadása, a minthogy ezen jogához a korona hatalmának tetőpontján is ragaszkodott. — A mire nézve, mint később látni fogjuk, elég fontos indokokat lehetett felhozni, melyek mind Terézia és az uralkodóház tévesztett politikájából származtak. Hasonlóképpen egyike a legigazságtalanabb támadásoknak, melyeket Grünwald a rendi országgyülések vámpolitikája*** ellen intéz.

Itten elmondja, hogy, ha a nemesség magatartása az ország gazdasági önállását illetőleg oly komoly és határozott lett volna, mint a hogy az az adómentességnél történt, akkor azt ki is lehetett volna vivni. Már most egy dolog bizonyos, és ez az, hogy, ha volt egy kérdés, mely a magyar földbirtokos osztályt a legnagyobb mértékben érdekelte, az az volt, hogy termesztményei számára piaczokat szerezzen, mert végre is ez saját konyhájára hozta a jövedelmet. Erről később részletesebben fogok szólani, valamint arról is, hogy ezen jogos törekvések azért nem sikerültek, mert a kereskedelmi politikát és tarifákat felségjogainál fogva a korona

* Idézett munka, 237. lap.

** Idézett munka, 249. lap.

*** Idézett munka, 321. lap.

csinálta és az egyszerüen az ország közgazdasági érdekeit odadobta martalék gyanánt az örököstartományoknak. Oly tény, melyről minden történetet ösmerő iskolásgyermek is tudna beszélni. Ez az állapot Grünwald előtt sem ösmeretlen.

Egy lappal előbb, a hol ezen sulyos vádat hangoztatja a nemesség ellen, maga is elmondja: »a magyar király, ki egy személyben az osztrák tartományok ura is, a császár rendelkezésére bocsátja korlátlan hatalmát és az ország gazdasági érdekeit kiszolgáltatja az osztrák tartományoknak. Így vesztette el Magyarország gazdasági függetlenségét.« Grünwald, a ki, mikor könyvét irta, tagja volt a törvényhozásnak, ottan saját szemeivel győződhetett meg arról, miszerint képviseleti és nem rendi alapon álló országgyülések mint áldozzák hasonlóan fel anyagi érdekeinket idegen követelményeknek. Jól tudta, hogy ezen par excellence demokrata testület hazánk gazdasági függetlensége iránt semmi érzékkel nem birt, mégis mindennek oka a rendiség és rendi alkotmány. Ily módon a történetet kezelni csakugyan nem szabad.

Szólottam imént az elfogultság- és részrehajlásról. Méltán lehet ezt mondani, a mikor, a mi csak hátrányos van ezen korszak történetében, az rikító módon előtérbe helyeztetik, a mi előnyös benne, az mellőztetik. Ezen sulyos vádra a munka egész folyamán lehet bizonylatokat találni. Az 1741-iki országgyülésnél gáncsolólag előhozakodik a szükkeblü önzésnek azon tombolásával, mely a már említett adómentességet a Corpus Jurisban beczikkelyezte, de azon nagy akcziót, melyet Esterházy József országbiró, gróf Berényi, báró Ghillányi a felső táblán, Czompó, Schlossberg, Jeszenák, Okolicsányi az alsó táblán kifejtettek, hogy a sulypont az országba helyeztetik, hogy az ország állami és kormányzati függetlenítése teljesen biztosíttassék, egy szóval sem említi meg. Tudvalevőleg ezen törekvések megvalósítását az alsó táblának akkori elnöke, Grassalkovichnak, azon furfangja akadályozta meg, hogy kérte a rendeket, ne csináljanak üzletet nemeslelkü áldozatkészségökből, bizzák az egészet a kegyes királynőre, ő az ország minden jogos óhajtását teljesíteni fogja. A háboru is hozzájárult, mely azon érdemes honfiakat a csatatérre hivta,

már pedig a rómaiak is megmondták: »inter arma silent togae.« *

Hogy ezek a kérdések, a rendi kiváltságok egyrészt és az ország jogai másrészt, a vezető emberek részéről mily szoros kapcsolatba hozattak, bizonyítja azon körülmény, hogy Esterházy József, kit maga Grünwald egy más vonatkozásban ** úgy tüntet fel, mint ki nyiltan és férfiasan mondja ki véleményét az udvarnál és az uralkodóházat és a nemzetet őszintén ki akarja egymással békiteni, az 1728-iki országgyülésen a »nem adózunk« elvének egyik vezérszónoka volt.*** Mind ennek igen egyszerü magyarázata van, melyet úgy a történeti, mint a politikai megitélésnél figyelmen kivül hagyni nem lehet, nem szabad, hogy azon időkben az emberek a magyar alkotmányt és a közjogi biztosítékok szervezetét — annak, megengedem, részben középkori alkatelemeivel, — egy összefüggő egésznek tekintették, melyet veszély nélkül megbolygatni nem tanácsos. Ezen felfogást élénken illusztrálja a nagy jogtudós és országbiró, gróf Cziráky Antal Mózes példája, ki igen nehéz viszonyok között, mire később visszatérek, nagy szolgálatot tett az alkotmánynak, a lánczhidon azért nem ment keresztül, mert a hidpénz megfizetése a nemesi kiváltságokba ütközött.

Midőn művének tizenötödik fejezetében a rendi országgyüléseket ismerteti, felsorolja ezeknek követeléseit, a miket akkoron postulatumoknak neveztek, hogy meg lehessen tudni mik voltak, meddig terjedtek a törvényhozásnak ideáljai.

Ezt teszi példának okáért az 1764-ikinél is, miután ezek úgy, mint egyes megyei utasítások részint a kiváltságokkal, részint a helyi sérelmekkel foglalkoznak, mindjárt hangzik a vád, hogy a rendi országgyülések csakis önző czélokat képviselnek és elvesztették az érzéket a nagy állami szempontok iránt. De az 1791-iki törvényhozás monumentális törvényei számára, az akkor kiküldött országos bizottságok tevékeny-

* *Horváth* Mihály, Magyarország története, VII. kötet 223. lap.

** Idézett munka, 7. lap.

*** *Horváth* Mihály, Magyarország története, VII. kötet 163. és 223. lap.

ségének méltatására egy árva szava sincsen. Ha már most az intézmények birálatánál, a mi jó volt bennök, az elhallgattatik, ellenben a hiányok kinövései rikító szinekkel ecseteltetnek, akkor nem nehéz azoknak veszett hirét költeni. Csakhogy ezeket igazságos itéleteknek senki sem fogja tekinteni.

Ha az ember mindezek után keresi a positivumot Grünwald felfogása- és birálatában; ha kérdezi, minek kellett volna történni, mily rendszernek kellett volna érvényesülni, hogy hazánkra szebb idők virradjanak: akkor a fejedelmi, sőt korlátlan fejedelmi hatalom az, mely általa mint megoldás előtérbe helyeztetik. Igazában az egész munka az abszolut királyság dicsőítése.

Ez a közérdek képviselője a társadalmi osztályok felett, mely megtelt ideális tartalommal.*

Csak ez, vagy az állampolgári társadalom lehet az általános állami jogrend megalkotója.**

Ebből kifolyólag Grünwald lelkesedik II. Józsefért, őt, valamint a Habsburg-féle királyságot úgy tünteti fel, mint a haladás, a magyar rendiséget pedig mint a maradiság, a mozdulatlanság képviselőit. Még Kollonich is kikapja a magáét a dicséretből, mint a kinek emlékirata bizonyítja, hogy az állam feladatának magaslatán állott.***

Magam is elösmertem, hogy Kollonichnak egyes nézetei helyesek voltak, habár kissé különös éppen magyar politikus részéről, hogy más osztrák reformátort nem képes produkálni. Valamint beösmerem azt is, hogy az említett fejedelmek néhány intézkedései czélravezetőknek mutatkoztak. Nem vontam azt sem tagadásba, hogy a középkor khaoszába a királyság tényleg rendet hozott be, nem ugyan nálunk, mert, mint erre utaltam, szükség nem volt, de a többi európai államokban. De még ottan is, a hol ez tényleg történt, ezen mozzanatokat általánosítani, minden jót tisztán a királyság számlájára irni, azután szembe állítani azzal azon tényezőt, a mi rendiségnek neveztetik, de a mi tulajdonképpen önkormány-

* Lásd 57. lap.

** Lásd 389. lap.

*** Idézett munka 59. és 60. lap.

zat és alkotmányosság volt, hozzá még a teherlapot tisztán csak ennek a számára fentartani, ez oly felfogás, melyet sem elméletileg, sem általános európai, vagy a különleges magyar történetből beigazolni nem lehet. Nem lehet elméletileg. Azon nagy hatalomnak, a mit modern demokracziának és haladási elvnek neveznek, nincs idáig oly európai nagy tekintélyü bölcselője és szószólója, mint John Stuart Mill. Bölcsészeti, államtudományi, társadalmi, közgazdasági iratai képezik nagyszabásu összefüggésben ennek a demokrácziának, melyet, mint általában ösmeretes, a mult század óriási fejlődése az államéletnek döntő tényezőjévé tett, elméleti rendszerét. Azoknak a nagy igazságoknak, melyeket hirdetett, mondhatni, a fejére tette fel a koronát, midőn megmagyarázta, hogy a korlátlan fejedelmi hatalom természeténél fogva képtelen a haladás állandó tényezőjévé lenni. Érvelésének lényegét, mely külömben is jóval messzebb megy, mint ezen konkrét kontraverziának tárgya, és mely az államélet legnehezebb problemáit érinti, rövid kivonatban visszaadom.*

Ő abból indul ki, hogy Angliában sokan abban a nézetben vannak, hogy a fejedelmi önkény lenne a legjobb kormányforma, ha csak egy jó fejedelmet lehetne kapni. Mert ez csak jó törvényeket alkotna, azokat lelkiösmeretesen végre is hajtaná, természetes azonkivül, hogy csak a legkiválóbb embereket venné maga körül. Ilyformán minden kormányzati funkczió jól teljesíttetnék, az igazságszolgáltatás, mint a közigazgatás. Az állampolgárok adója csakis az anyagi és szellemi gyarapodás czéljaira fordíttatnék stb. Már most Mill kiemeli, a mit különben egy kis gondolkodással mindenki beláthat, hogy ezen állapot elérése egyszerüen a lehetetlenségek sorába tartozik, mert a fejedelem és egész kormányzati személyzete számára minden emberi gyarlóságtól mentességet, másrészt szinte emberfeletti képességeket, tudományt és ösmereteket kiván és feltételez.

De ha sikerülne is egy ily állami gépezet megalkotása, az kétségkivül maga után vonná az illető állam polgárainak szellemi és jellemi tekintetben való elcsenevészesedését. Holott

* Lásd: On representative Government, III. fejezet.

éppen ezen tulajdonok fejlesztése képezi a modern államnak és a demokrácziának feladatát. A modern államnak igenis az képezi a feladatát, hogy az egész nemzet értelmi tehetségét mozgosítsa az állam nagy missziójának megvalósítására, s a közdolgokban való részesedés éppen ezeknek a czéloknak szolgál, miután az emberi természet folytán szükség van arra az ösztönre, hogy a szellemi fáradságnak gyakorlati eredménye is legyen. Az ilyen rendszer alatt a legkiválóbb szellemek nem fognak és nem foghatnak az államélet nagy problemáival gyakorlatilag foglalkozhatni; ha teszik, az tisztán az elvont elmélkedés terén fog történni, a minek következtében a politikai működés elméleti és gyakorlati része között repedés, sőt betölthetlen űr támad. Hasonlóan hátrányos lesz ezen rendszer erkölcsi tekintetben. Az emberiség legbecsesebb tulajdonai veszendőbe mennek mellette. Az ilyen kormányzat passziv embereket nevel, kik a kormányt földi gondviselésnek fogják tekinteni, maguk nem fognak tenni semmit saját jóvoltukért. Az önkormányzat alapgondolata: a segíts magadon, az Isten is megsegít, mely az öncselekvést, a tevékenységi ösztönt teszi az államélet legfőbb rugójává, ily talajban gyökeret nem verhet. Azok az állapotok, melyek Khinában vannak, mindenható mandarinatus egyrészt, egy élettelen, közönyös tömeg másrészt, ez azon állapot, melyet az ilyen jóindulatu fejedelmi önkény előidéz.

De nem áll az érvelés történetileg sem. Határozottan tévedés azon állítás, mintha csak a királyság lett volna képes, az ujkor számára az alapzatot lerakni. — Svájcz köztársaság volt, hozzá oly partikuláris jelleggel, mely az államegység érdekét temérdek fékkel látta el, mégis mindkét irányban ki tudott fejlődni az állami és nemzeti egységre, valamint a jogegyenlőség nagy szervezetére. Különben az egész kérdés nem ezen fordul meg, hanem azon, hogy arra nézve, a mit politikai és kulturális haladásnak neveznek, volt-e szükség, hogy a fejedelmi önkény a rendi alkotmány fölé kerekedjék, mely, ha magában nem is volt tökéletes, de az önkormányzat nagy elvét képviselte? Erre pedig határozottan nemmel kell felelni. Minden korlátlan rendszerü állam története azt az igazságot bizonyítja, hogy a rendiség kinövéseinek a

hatalmi feszítések által való orvoslása azt az állapotot idézte elő, a mit a deák közmondás abban fejez ki: »medicina pejor morbo«, az orvosság sulyosabb bajt idézett elő, mint maga a betegség. Konstatálni lehet, hogy az abszolut királyság éppen azt nem volt képes előidézni, a mit neki tulajdonitottak, az állampolgári társadalmat és a jogbiztosságot. Sehol sem volt oly irtóztató a gyülölség az ancien régime ellen a polgári osztály részéről, mint éppen Francziaországban, a fejedelmi teljhatalom klasszikus hazájában. Sehol a nemesség úgy nem nézte és nézhette le a bourgoisiet, mint ottan. Az elnevezés: roture, roturier, melylyel őket illették, és mely magyarul körülbelől söpredéket — más szóval canaille — jelent, bizonyítja, hogy mennyire le voltak alázva. Ez irányban egyike a legvérlázitóbb dolgoknak, a mi Voltaire-rel történt. Ő fényes irodalmi működése, rendkivüli szellemessége folytán a főrangu köröknek kedvencze volt. — Egy tréfás megjegyzését a fenhéjázó Rohan család egyik tagja azzal torolta meg, hogy inasaival megbotoztatta. Voltaire fegyveres elégtételt kért, mit a sértő fél azzal utasitott vissza, még pedig közhelyesléssel, hogy vele verekedni nem lehet, mert nem nemes származású. A vége az lett, hogy Voltairet a Bastilleba csukták.*

Az az óriási külömbség, melyet ez irányban a franczia forradalom létrehozott, kifejezésre jutott Siévèsnek, a forradalom bölcselőjének szenzácziós röpiratában, mely a forradalmat bevezette. A czim maga megmond mindent. A czim ez volt: »Mi a harmadik rend?« t. i. a polgárság? Válasz: minden. Mi volt mostanáig? Semmi. Mi akar lenni? Legalább valami.**

A franczia forradalom minden atroczitását, az egész rémuralmat, — melynek intézője Robespierre, Danton, sőt még bizonyos tekintetben a Girondisták is mint a harmadik rend kiváló értelmiségét képviselték, — mind azon őrjöngésig fokozott félelem okozta, hogy az abszolut hatalom mégis csak visszajön. És, hogy a félelem nem volt alaptalan, bizonyitja az elüzött Bourbon, X. Károly esete, kinek felfogása nem fért

* *Villemain*, Cours de litterature française, I. kötet 82. lap
** Alberic *Nelon*, Siéyès, 62. lap.

bele az állampolgári társadalom jogrendébe, és végre is a dynastia elüzéséhez vezetett.

Mindenre képes lehetett a királyság, csak arra nem, hogy a jogrendet megalkossa és tiszteletben tartsa.

A kivételes biróságok, az állampolgárok jogai és személyes szabadságának lábbal taposása, ez volt az ő rendszerének különlegessége. A Bastille, a lettres de cachet, a közigazgatás elfogatási parancsai, birói eljárás nélkül, a kabinetjustiz kifejezések bizonyítják, hogy mit lehetett a korlátlan hatalomtól várni. Francziaországban oda fajultak e tekintetben a dolgok, hogy azon képtelen intézkedés, t. i. hogy az összes birói állások pénzen vétettek, és éppen úgy szálltak apáról fiura, mint valami ingatlan ház, birtok vagy más vagyonbeli érték, némi tekintetben biztosítékot képeztek az önkény ellen, mert ily módon a biró elmozdíthatlan levén, esetleg a pressziónak ellen tudott állani.*

Éppen úgy nem áll az érvelés hazai történetünk szempontjából sem. Ha ezen pontot különösen hangsulyozom, ez azért is történik, mert alig van történetiró, még hazai is, a ki Józsefet és Mária Teréziát nem úgy tüntetné fel, mint az üdvös reformok képviselőjét, szemben a rendiség megcsökönyösödött makacsságával. Ez lehet történeti, habár ezt is tagadom, de semmi esetre sem politikai felfogás. A dolog hátterét mindig az abszolutizmus és önkormányzat közti külömbség képezte, a mi gyakorlatilag azt jelentette, hogy, ha az ő felfogásuk győz, ez csakis a magyar szabadság romjain történhetik.

Tertium non datur, ez képezi az egész kontroverzia kiugró pontját. És ha meg is esett az, hogy egy konkrét kérdésben a koronának igaza volt, és az országgyülésnek nem, azért végelemzésben a korona akcziója oda lyukadt ki, a magyar törvényhozást a cseh és osztrák talmi landtagok szinvonalára lesülyeszteni. Annak az egész osztrák rendszernek a próbája az örököstartományok helyzete, ezeket az idális tartalommal telitett fejedelmi hatalom hozta létre, komolyan ezt a rendiség következményeivel párhuzamba hozni

* *Tocqueville,* L'ancien régime et la révolution, 157. és 172. lap.

nem is lehet. Külömben említettem már, hogy a hol a felülről jövő reformnak szocziális előnyei voltak, mint az urbérnél, úgy politikailag a czél Tereziánál, mint Józsefnél leginkább hatalmi volt. Nem is csinálták belőle titkot, hogy főleg az vezette őket, a pénz- és véradó-alapnak erősítése. Hogy ez mennyire áll, legjobban bizonyítja azon körülmény is, hogy az 1832—36-iki országgyülésen, mikor t. i. a külpolitikai viszonyok folytán nagy hadseregre nem volt szükség, Ferencz császár és Metternich legjobban ellenezték, hogy a jobbágy örökváltság utján földjének tulajdonosa lehessen.*

Könnyen be lehet igazolni az egész felülről jövő reform tartalomhiányát, valamint azt is, miszerint a hirhedt rendi országgyülésekben mennyivel egészségesebb politikai felfogás uralkodott. Ezt a vallás kérdése legjobban bizonyítja. Tudvalevőleg József intézkedései között semmi sem volt, mi nálunk, főleg a szabadelvü felfogásuaknál, annyi dicsőítést szerzett volna neki, mint a türelmi pátens, mely kétségtelenül a protestánsok tényleges állapotján lényegesen javított; mint a hogy Grünwald mondja, ekkor volt alkalmunk először érezni a felvilágosodott királyság védszárnyait fejünk felett.** Az egész okoskodásban csak az az egy szarvashiba van, hogy a hazai közjog értelmében a koronának mindég módjában állott a protestánsok szerzett jogait megvédeni, egyszerüen úgy, hogy az általa szentesített bécsi és linczi békekötéseket lelkiismeretesen végrehajtja, a mely törvényeket első sorban maguk a fejedelmek szegték meg.

De ha ezektől el is tekintünk, nem kell elfelejteni, hogy az 1715 : XXX. tczikkben a rendek diskreczionális hatalmat adnak a királynak a vallás ügyét szabályozni, a törvényt saját belátása szerint »magyarázni — explanare«. Meg volt tehát a koronának az alkalom adva, azt az ideális tartalmat a gyakorlati életbe átalvinni. Ennek alapján III. Károly ki is adta 1731-ben az úgynevezett Carolina resolutiót, mely sulyosan nehezedett a protestánsokra, a jogi oltalom helyett

* Lásd egyebek közt *Acsády* Ignácz czikkét »Jobbágyság« a Közgazdasági Lexikon II. kotetében.

** Idézett munka, 355. lap.

a jogfosztás terén működve. Ezen a nyomon haladt Mária Terézia, ki a felekezeti türelmetlenséget nálunk is lehetőleg fokozta, oly tényekre is ragadtatva magát, melyek az embert méltó felháborodással töltik el. Ott van például a Bánffy Ágnes esete. Ez Bánffy Dénes és Barcsay Ágnesnek volt leánya. A szülék mindketten protestánsok voltak, és így a leány is az volt. A házastársak nem éltek jó viszonyban, a minek indokát a férj könnyelmü, pazarló élete képezte. Bánffy Dénes, hogy Mária Terézia kegyét megnyerje, katholizált. Minden törekvése oda irányult leányára, esetleg vagyonára rátenni a kezét, a mibe a kormány, illetve Mária Terézia hüségesen támogatta. Ezt, miután máskép nem lehetett, felsőbb engedelemmel karhatalommal vitték keresztül. Katonaság vette körül az örményesi kastélyt, hol Bánffyné leányával tartózkodott. Ezt a tizenegyéves gyermeket valósággal erőszakkal tépték ki anyja karjai közül, felvitték Bécsbe, ott beadták egy kolostorba, a minek az lett a vége, hogy a leány végre is, még pedig Mária Terézia jelenlétében, katholizált.*

Igaz, hogy ez után jött József türelmi pátense, mely a hivatolt elmélet számára a legerősebb érvet képezi. Ámde itten is két bökkenő van. Az egyik a hatalmi szempont, melyről már az osztrák viszonyok ecsetelésénél szólottam, mely az egyház feletti főhatalmat az ő kezeibe tette volna le** és ily módon az autonómiát fikczióvá sülyeszti. A másik pedig a türt vallás lealázó állapota, mely alatta áll a bevett vallás konczepcziójának, mely az elébbi és utóbbi törvényes jogállásnak alapja volt. Azt mondja Grünwald, hogy József ezen reformja után a magyar országgyülésnek is tennie kellett valamit. Csakhogy éppen azon fordul meg a dolog, hogy lényegében máskép és jobban csinálták a dolgot. Mindenekelőtt ki kell emelni azt, hogy a Grünwald által oly sokat ócsárolt megyék az 1791-iki országgyülésre utasításba adják követjeiknek, hogy a protestánsok sérelmeit teljesen megelégedésökre kell elintézni.*** Ily módon jön létre az 1791-iki XXVI.

* *Marczali*, Millenáris történet, VIII. kötet 340. lap.
** *Kovács* Albert, Protestáns egyházjogtan, I. kötet 208. lap.
*** *Kovács*, idézett munka, 209. lap.

tcz., melynél nemcsak a rendeknek, de II. Lipótnak is nagy érdemei vannak, mely a vallás kérdését a bécsi és linczi békekötésekre, tehát a magyar alkotmány álláspontjára — szemben a fejedelmi oktrojálással — helyezi vissza, és mely a protestánsoknak az állammal szemben oly függetlenséget és önállást biztosít, melylyel azon időben egész Európában egy kisebbségben levő felekezet sehol sem birt.*

II.

Nem szivesen bocsátkozom polémiába, de talán az osztó igazság érdekében sem volt felesleges a mondottakat előadni, annyival inkább ezen korszak helyes megitélésének szempontjából, melynél a megfelelő mértékre valójában komoly szükség van. Különben is az egész kérdésnek annyi ága-boga van, hogy egyes fontos mozzanatokat esetleg ily módon lehet kellő világításba helyezni. Hazánk közjogi és politikai szervezetének, a mint az 1848-ig fennállott, értékét és sulyát azon két nagy korszak, a XVII. század, a Bocskay-Bethlen és Rákóczi kora, a XIX. század második negyedét a Széchenyi és Kossuth kora állapitják meg. Ez pedig határozottan és kizárólagosan a régi Magyarországnak, a rendiségnek érdeme. Igaz, hogy a XVIII. századbeli Magyarország nem tud oly tündöklő eredményeket felmutatni, de azért annak élete, miként ezen korszak, sem volt meddő és terméketlen. Röviden szólva, az is derekas munkát végzett. Oly munkát, mely a maga nemében szintén a ritkaságok közé tartozik, és sok megszivlelendőt tartalmaz. Azt igenis be kell vallani, miszerint ezen munka nem abból állott, hogy nagy emberek szülemlettek, kik nagy eszméket képviselnek, a nemzet erélyét ezeknek megvalósítása céljából mozgósitották. Ezeket a jelenségeket hasztalan keressük ezen század évkönyveiben, és részben talán ez az oka azon kedvezőtlen itéletnek, mely róla mondatott. Habár, úgy vélem, hogy ezen jelenség inkább alkalom,

* *Kovács*, idézett munka 212. lap.

mintsem tehetség hiányra vezethető vissza. De azért mégis látunk egy nagy akcziót, melyet egyes fázisaiban, alkatelemeiben megállapítani ugyan nem lehet, hasonlóan a föld talajréteg képződéseihez, de melyet eredményeiben annál inkább észrevehetünk. Ezen akczió tehát, mely a nemzeti és társadalmi erőknek igazán önkéntelen- és öntudatlannak nevezhető működéséből származik, később azután annyira erősödik és fokozódik, hogy saját sulyának hatalma által minden látható külső tény nélkül dönti halomra a hivatalos apparátus minden törekvését és kisérletét.

Történetiróink közül Marczali uré azon érdem, hogy az eseményeknek ezen jellemvonására rámutatott. Tökéletesen igaza van akkor, midőn ezt irja: * »Az a nemzet, melynek vesztét fiai megsiratták, melynek megdőltén már ujongtak ellenségei, voltaképp sohasem gyüjtött több erőt, gyarapodott inkább számban, anyagi jólét- és szellemi műveltségben, mint éppen ezen nemzetietlennek nevezett időszakban. Azért méltán nevezhetjük ez időszakot a helyreállás, a restauráczió századának.« Ezen pontban egyetértek vele és elösmerem munkásságának azon nagy érdemét, hogy ezen állítására a teljes próbát elő is állította. De bizonyos következtetéseit, melyek például Mária Terézia önkénykedésének helyeslésére lyukadnak ki, általában a korona eljárását és működését némileg téves világításba helyezik, nem tehetem magamévá. Azok után, a miket mondtam és elmondandó leszek, feleslegessé lesz, hogy ezen a helyen a kontroverziát tovább füzzem.

Azon akczió, melyről szólottam — és ezen körülményt itten mindjárt ki kell emelnem — a nem hivatalos Magyarország, a magyar társadalom műve. Ezen műnek főbb mozzanatai: az ország földének birtokba vétele a magyarság által, azon hatalmas földmivelő osztály alakulása, mely érdemessé vált, hogy az országban úgy magánjogilag, mint közjogilag része legyen. Hasonlóan észleljük a majdnem teljesen elpusztult középosztály kiegészítését és ujonnani szervezkedését, mely főnix madárként hamvaiból feltámad, hogy a mit atyáitól

* Millenáris történet, VIII. kötet. Bevezetés.

átöröklött, csonkítás nélkül átadja utódainak. A magyar megye szintén ezen korszakban megy harmadik nagy evoluczióján keresztül, mely alakilag a helyhatósági élet keretében mozogva, lényegénél fogva a magyar nemzetnek nemcsak politikai iskolája lesz, hanem éppen úgy meg tudja védeni az alkotmányt, mint azt a kor igényeihez modósítani. Ezen időszakban látjuk a nemzeti közszellem első hatalmas nyilvánulását. Ezen közszellem megvédi Mária Terézia trónját az egész világ ellen, ez harsogja oda 1790-ben az uralkodóháznak, hogy, miután József megszegte a magyar alkotmányt, az örökösödés fonala megszakadt. Ez küld fel Ősbudára egy oly országgyülést, mely hazafiságban és politikai bölcsességben nem áll az 1848-iki mögött. Nincs a Széchenyi és Kossuth Magyarországának oly eszméje és jelensége, melynek magvetését meg ne találnók. Ez a korszak tehát nem a tespedés, hanem a terményzet lassu, de biztos előkészületének korszaka. Ez a működés, mint már mondám, a nem hivatalos Magyarország ténye. De van egy másik működés is, melyet a hivatalos Magyarország kénytelen teljesíteni. Ez az osztrák császári hatalom akcziójának támogatása, részint aktiv, részint passziv alakban. Ezen akczió az, mely lidércznyomásként ránehezedik az ország intézményeire, országgyülésre, hatóságokra, vagy oly módon, hogy azokat ennek eszközévé teszi, vagy oly módon, hogy a nemzeti érdekek ápolását megakasztja. Két törvénye van tehát a nemzet életének, egyik, melyet felülről, az állam fejétől kap, a másik, melyet annak egyesei önmagoknak szabnak. Midőn az elébbi fejezetekben ezen korszak fejedelmeinek egyéniségét és irányzatát jellemeztem, akkor ezen ellentét- és összeférhetlenségnek indokaira rá is mutattam. II. Lipót kivételével, a milyen egyéniségek voltak ezen korszak összes fejedelmei, a milyen politikát csináltak, azzal szemben sem a magyar alkotmány, sem a nemzeti érdekek kellő ápolása meg nem állhatott. Habár természetesen a nemzet ezen meggyőződésre kezdetben nem is volt képes rájönni.

A mint a nagyhatalmi viszketeg az örököstartományok jogaiból tabula rasát csinált, a mint az alattvalók élete ágyu-

töltelék gyanánt szolgált, hazánknak is ez lett volna rendeltetése, ha az önkény szabadjára jut.

Ennek bővebb kifejtése, legalább mai ösmereteink folytán, felesleges is. A mi azonban érdemes a megfigyelésre, az éppen azon körülmény, hogy vajjon valamennyi uralkodóra nézve nem léteztek-e oly személyes és politikai indokok, melyek eljárásuknak, legalább minket illetőleg, tévesztett voltát kézzelfoghatólag beigazolták, valamint azon hullámzások és ingadozások kiemelése, melyeket magatartásuk tanusított. Végezetül ezen állapotok összhatása a nemzetre nézve, mely egyéniségének megvédése és kifejtése szempontjából egy külön, részben ellentétes folyamatot hozott létre, mely végre is a bécsi kormány korhadt zsilipjeit áttörve, folytatja utját a czél felé, a tenger felé.

III. Károlynak olyan előzményei voltak, melyekből az alkotmány és nemzeti érzések kegyelete méltán volt várható. Spanyolországban trónjának igazi támászát, a spanyol nemzet egy része, a cataloniaiak ragaszkodása képezte. Ez pedig leginkább azért történt, mert jogi szabadalmaik, az úgynevezett fueros-oknak védelmezőjét, valamint azon éles, mondhatni nemzetiségi ellentétnek, mely Catalonia és Castilia között létezett, képviselőjét látták benne. Mikor az uralkodást átvette, nagy oka volt Magyarországgal jóban lenni, miután a monarchiában, melynek viszonyai lehetőleg ziláltak voltak, egészen uj ember volt és igazában nem tudta kire, mire támaszkodjék. Magyarország a szathmári béke által ugyan úgy, a hogy, ki lett békítve, de azért teljes biztosságot nem nyujthatott.

El is követett mindent, hogy a nemzetet megnyerje, az országgyülésen magyar ruhában, a szokásos fekete-fehér tolldisszel jelenik meg. Megerősíti az alkotmányt, sőt még elösmeri a férfiág kihalása esetére a szabad királyválasztást is: 1715 : II. tczikk.

Mihelyt azonban a királyi széken biztosan érezte magát, hozzájárulva Eugen fényes győzelmei, melyek megszerzik Temesvárt és Belgrádot, valamint a kurucz érzelmektől elvonják a török segély kilátását, más felfogás ver nála tanyát. Alig lehet kétség az iránt, hogy az osztrák tanácsosok meg-

érlelik benne az államcsiny eszméjét. Hormayr elbeszélése,* hogy ezt a merényletet két nemes lelkü asszony akadályozta meg: Batthyányi, született Strattman Eleonora herczegnő, ki értesülve a dologról, a király szerelmesét, a már említett spanyol születésü Althann grófnőt rábirta arra, hogy együtt vessék közbe magokat és akadályozzák meg a merényletet, a mi sikerült is, alig szenved kétséget. Nem az képezi ezen érdekes és egy festő által a csáktornyai várban meg is örökített jelenetnek, — a hol a két szépséges hölgy térden állva könyörög Károlynak, — kiugrópontját, hogy magának Magyarországnak volt szüksége ilynemü védelemre, hanem az, hogy mily természetü irányzatok kerekedtek felül minduntalan az ország fejedelmeinél. A pragmatika szankczió elfogadtatása természetesen szükségessé teszi a törvényhozás összehivását. Sőt még 1728-ban is jön össze országgyülés, melynek czélja tulajdonképpen a Károly nagyzási hóbortjaira, a hadi adó fokozása czéljából a nemesség megadóztatása. Miután ez nem sikerült, nem hivják többet össze a rendeket, még a nádorispáni széket sem töltik be. Különösen erősen megindul az ország kormányzatának osztrák módra való átalakitása, miről még később szólani fogok.

Mária Terézia jól tudta azt, hogy mit jelent a magyar nemzet haragja, és hogy a kuruczvilág minő rémületes veszélyt rejt magában. Egész életén át szent borzadály fogta el, ha a Rákóczi nevét hallotta. Hormayr ** egy mulatságos epizódot mesél el, mely felfogását jellemzi. Rákóczi Ferencz testvére, Julianna, egy gróf Aspremont tábornokhoz ment nőül. Ennek fia egy alkalommal magyarországi birtokait jött megtekinteni Onod táján. A feneketlen sárban szekere elakadt, de az emberek, kik találkoztak vele, katonatiszti egyenruhája folytán rá sem hederítettek. Erre mérgesen oda szól hozzájok: »Hát így hagyjátok a sárban elveszni Rákóczi unokáját?« Rögtön minden oldalról jön segítség és diadalmenetben viszik Onodra. Terézia ezt meghallja és egyszer a következőképpen aposztrofálja az illetőt: »Höre er, Aspremont, ich finde es

* Anemonen, I. kötet 156. lap.

** Anemonen, I. kötet 117. lap.

natürlich, dass er im Kothe nicht stecken bleiben will, aber die Possen mit den Rákóczi lasse er bleiben, sonst wird er eingesperrt.« Ezen becsukási fenyegetésnél végre is egy bizonyos kedélyes vonás jelentkezik, de hogy mily hajthatatlan kemény volt a résztvevők irányában, bizonyítja azon körülmény, hogy a szegény hű Mikes Kelemen, mikor öreg napjaira haza akart jönni meghalni, erre nézve tőle engedélyt nem kaphatott.*

Mária Terézia mint szuverén nem viselte a császári koronát. Ő a császárné czimet csak urának réven viselte. Ez tudvalevőleg 1745-ben lett római császárrá választva, és csak azután jutott hozzá, hogy császárnénak neveztessék. Saját személyére nézve Szent István koronáját viselte, és uralkodásának kezdetén, akkor, mikor annak nagy válságán győzelmesen hatolt keresztül, hivatalos czime Magyarország királynéja, Reine de Hongrie, volt. Így szerepelt a nemzetközi érintkezésekben, a diplomácziai okmányokban. Minő intelem volt ebben reá nézve politikai irányát illetőleg! különösen miután ezen korona iránti hűség- és áldozatkészségre nem hiába hivatkozott, a mit maga készségesen el is ösmert.

Arnethben ** meg lehet olvasni, miszerint a királynénak létezik egy sajátkezü feljegyzése, melyben elmondja, hogy férjével szemben azért is hálásnak érzi magát, mert az ösmertette és szerettette vele meg a magyarokat.

A lauterburgi fényes győzelem után, hol Nádasdy parancsnoksága alatt a huszárság Ghillányi és Mórocz ezredeseivel élén a Rajnán keresztül uszott, Forgách a gyalogsággal pedig a sánczok ostrománál csodákat mívelt, megirja Pálffy nádorispánnak, hogy kész mindent a magyarokért megtenni, a mely kézirat minden megyének meg is küldetett. Azon két kivételes cselekvése közül, t. i. Fiume és a Bánát visszacsatolásánál, a hol igazán mint magyar király járt el, az utolsónál azt irja vejének, Albert tescheni herczegnek: »Jó magyar vagyok, szivem csordultig el van telve hálával e derék nemzet iránt. Remélem, hogy az ország bol-

* *Beöthy* Zsolt, A magyar irodalom története, I. kötet 480. lap.
** Kaiserin Maria Theresia, IV. kötet 180. lap.

dogabb volt alattam, mint elébb. Most már elmondhatom: consummatum est, nyugodtan mehetek végső nyugalomra.«

Szép és megható szavak, magukon is viselik az őszinteség jellegét. De mégis alig menthető tévedés képezi annak hátterét. A nagy királynénak jól kellett tudnia, mi teszi boldoggá a magyart, valamint az iránt is alig lehet kétsége, hogy egész magatartása, minden intézkedése ezzel homlokegyenest ellenkezik. A 1741-iki országgyülésen világosan és határozottan megértette a nemzet óhajtását úgy alkotmánya, mint nemzeti életének biztosítékait illetőleg, melynek teljesítésére vonatkozólag nemcsak politikai, de erkölcsi kötelezettséget is vállalt. A sok bizonyíték közül elég a következő.

Mikor ezen említett országgyülésen nehézségek támadtak, mert a rendek követelték az alkotmányos biztosítékokat, a királyné magához hivatta az országbirót, Esterházy Józsefet, ki az ellenzék egyik vezére volt. Keservesen elpanaszolta neki, hogy mennyire fáj országanyai szivének a rendek bizalmatlansága, kik szavainak nem akarnak hitelt adni. Fájdalom, a tapasztalás meg is mutatta, hogy igazuk volt. Esterházy akkor előadta az uralkodóház alkotmánysértéseinek egész lajstromát, a mint az II. Lajos halála után mindinkább növekedett. Teréziát könnyekre indította a férfias szókimondó beszéd, igért mindent, hanem azért később semmit sem tartott be.

Uralkodásának konczepcziója, programmja hazánkkal szemben sem szenvedett lényegében módosulást. Ő nem volt Magyarország királya, a magyar állam feje, a magyar alkotmány értelmében. A mit ő képviselt, az a *Casa d'Austria*, a családi hitbizomány gondolata volt, melynek Magyarország is egyik tartozéka volt, és melyet tehát a családi politika értelmében és annak hasznára kellett kezelni. Ha a magyar nemzet iránt hálával viseltetett, az az urnak hálája volt hüséges szolgáival és embereivel szemben, kik a család körül érdemeket szereznek, és kiknek bizonyos különczködéseket el is néznek, annyival inkább, mert hiszen jövőre is jó szolgálatokat tehetnek. Kétségtelenül érző szive volt, és volt benne egy emberi nagy vonás. De ez az érzés soha sem töltötte be annyira, hogy a hálát úgy fejezze ki, mint azt a magyar

nemzet kivánta, sőt követelte. Valamint az államférfiui felfogás azt a magaslatot sem érte el, miszerint belássa, hogy ha a magyar nemzetet egyéniségében, államisága- és jogaiban fejleszti, birodalmának, házának érdekében dolgozik. Ily módon tehát a hála nála nem a politikai értelemben vett nemzetnek, csakis az egyeseknek szólott. Hosszu uralkodása alatt egyetlen egy esetben sem dobogott együtt szive nemzetével, magyar állam, nemzet, alkotmány ösmeretlen fogalmak voltak előtte. És ha ezek maiglan is léteznek, úgy ezen eredmény nem az ő politikájának köszönhető, de annak ellenére történt.

A nemzet saját költségén felépíti neki Mátyás palotáját, a ki bele nem jön lakni, az a királyné volt. József trónörökös minden képzelhető nyelvet megtanul, csak magyarul nem. A wiener-neustadti akadémiában még a csehet is tanítják, csak a magyart nem. Tudjuk nagyon jól, hogy milyen viszonyban állott országgyüléseivel. Ezeket következetesen Landtagnak és nem Reichstagnak nevezte, a Reich szót saját kezeivel kitörölte. Negyven év alatt összesen három országgyülést tartott, valamennyi csak azért lett egybehiva, hogy revanche-háboruira adjon az ország pénzt és katonát. Mindegyikből izetlenség és kellemetlenség támadt. Olyannyira túlfeszítette a hurokat, hogy maga Arneth beösmeri, hogy a királynénak ildomosabbnak kellett volna lenni követeléseivel.*

Ez 1751-ben történt, 1764-ben a komédia ismétlődött, a minek folytán haláláig nem is hiv több országgyülést össze. Éppen ilyen módon nem engedi betölteni a nádorispánságot, daczára hogy ő alattå lett meghozva az 1741 : IX. törvényczikk, melyben világosan ki van mondva, hogy azt üresedés esetére egy év leforgása alatt be kell tölteni. Vejét, a szász-tescheni herczeget, kedvencz leánya, Krisztinával leküldi helytartó gyanánt az országba, fényes háztartást rendezve be számokra, hol egyik ünnepély a másikat éri, természetesen az elnemzetlenítés czéljából. Mi sem lenne egyszerübb, mint a különben nem tehetségtelen, jó indulatu embert nádorispánná tenni, de erről nála szó sem lehet, mert

* Idézett munka, IV. kötet 220. lap.

a nemzet hozzájárulása, annak akarata megnyilatkozása az, a mit kerülni akar. Nagyon helyesen emeli ki Marczali,* hogy, míg uralkodásának első éveiben előkelő állásu férfiak foglalják el a hivatalokat és főméltóságokat, kiknek magoknak van sulyok és befolyások, és ennélfogva nem szorultak az ő kegyeire, és kik egyaránt hivek a király- és alkotmányhoz, később olyanokkal találkozunk, kik tisztán az udvartól függnek, kiknek ifjusága azon korba esik, midőn a korona hatalma megszilárdult, kik hozzá Bécsben is nevekedtek, kik nemcsak a királynő személyét, hanem a monarchia, igazában az összbirodalom érdekeit tekintik vezércsillag gyanánt. Ezen tény maga elegendő kritikája Terézia politikai rendszerének. Ezt a rendszert nem elvi, de mérvi külömbségek választják el — a mire különben Mária Teréziának egyik legnagyobb magasztalója, az érdemes Horváth Mihály is reá jött — József uralmától, és bármennyire tiszteletreméltó és rokonszenves különben Terézia egyénisége, ki irányában, úgy mint elébb, az elösmerés adóját le kivánom róni, és bármennyire áll az is, hogy taktikája jobb volt mint Józsefé, úgy vélem, mégis az ember a kettő között a fiu eljárását fogja választani, mert az egyenesen és férfiasan ment neki a czélnak, nem akará czirógatással és kedveskedéssel homályositani el a helyzetet, eltakarni a támadást, mely a megvesztegető mosoly alá rejtőzködött.

Azon szempontból, mely az előadottakat sugalmazza, József uralkodását ecsetelni felesleges. Ő nem volt a higgadt megfontolásnak embere, és ha az egyszerü józan ész, valamint jól felfogott érdeke nem tartották vissza attól, hogy fenekestől fel ne forgasson mindent, természetes, hogy azon tekintélyeknek is el kellett némulniok, melyek elődjeit elég kellemetlenül arra birták, miszerint legalább az alkotmányosság bizonyos alaki követelményeinek eleget tegyenek. A tanulság nála ezen szempontból abban jut kifejezésre, hogy ő kénytelen volt először visszaszivni mindent, azután pedig oda kilyukadni, hol Terézia elkezdte, t. i. összehivni az országgyülést és ettől várni a szabadulást. Lipót volt az

* Millenáris történet, VIII. kötet 298. lap.

egyetlen, ki uralkodóink közt feladatának magaslatán állott. Az 1791-iki országgyülésnek törvényei nemzetünk legnagyobb szabásu közjogi és politikai alkotásai közé tartoznak. Lesz még alkalmam rólok szólani, most csak az ő részvétét említem bennök, mely már magában a szentesítés tényében is kifejezésre jut. A törvények bevezetésében azt olvassuk, hogy személyében nem mint király és fejedelem, hanem mint édes atya gyermekeinek közepette jelent meg. Non veluti rex et dominus, sed sicuti pater in sinum familiae venit. Egyike a legnagyobb szerencsétlenségeknek úgy a nemzetre, mint az uralkodóházra, hogy oly korán elhalálozott. Sok dolog másképpen történik, ha az országlás gyeplőit tovább lesz képes kézben tartani.

Ha valaha létezett uralkodó, ki az élet nagy iskolájában járt és megfelelő tapasztalatokat tett arra nézve, hogy miképpen kell a magyar emberrel bánni, az Ferencz császár volt. Említettem már előbb, midőn személyiségét és kormányzatát ecseteltem, hogy József császár védszárnyai alatt nőtt fel, látta ezt hatalmának tetőpontján, valamint látta azt az irtóztató örvényt, a melybe ez autokrata hajlamai folytán magát és házát sodorta. Azt is látta, hogy atyja mily eszközökkel békítette ki a haragvó nemzetet. Az országgyülésen jelen volt, annak üléseit szorgalmasan látogatta, nem egy viharos jelenetnek volt tanuja, egy alkalommal hallotta az ellenzék egyik vezére, Jezerniczky nyitrai követnek menydörgő szózatát, ki a jogos követelések mellőzése folytán szállott sikra, sőt magának is volt alkalma közbelépni, midőn a törvények szerkesztésénél a tárgyalások megakadtak, és erre az országgyülés által fel is kéretett.*

Midőn trónra lépett, mindjárt a királyi hitlevél kiadásánál egy szabatosabb kifejezés használata által kedvezőbb benyomást tudott az országgyülésre tenni.** Később, midőn a nemzet a franczia háborukban, melyek nem az ő háborui voltak, annyi áldozatot hozott, egész áradozó ömlengéssel

* *Horváth* Mihály, Magyarország története, VIII. kötet 108. lap.

** *Virozsil,* Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn, I. kötet 315. lap.

mond köszönetet: »Szivemre drága magyarjaim, azt cselekedtétek, mi ősi jellemetek- és erényetekhez méltó. Egyek voltunk, vagyunk és maradunk, míg csak a halál nem választ el egymástól.«

A magyar alkotmányhoz való ragaszkodása is megnyilatkozik azon parlagi latinsággal, latinum culinarium-nak nevezték est illo tempore, mondott szavaiban, melyeken akkoron egész Európa nevetett: »Totus mondus *stultizat* et constitutiones imaginarias quaerit. Vos constitutionem a majoribus illaesam habetis, amatis illam, et ego illam amo et conservabo.« »Az egész világ a bolondját járja és képzeleti alkotmányokat akar. Nektek van az ősöktől átvett sértetlen alkotmányotok, szeressétek azt, mint a hogy én szeretem és fentartani fogom.« *

Mind ezen hangzatos szavak és fogadkozások nem gátolták abban, hogy az első alkalmat, midőn t. i. a szent szövetség alakulásának örömére az általános európai reakczió megülte a szabadabb eszméknek halotti torát, megragadja arra, hogy ezen politikát hazánkra nézve is megkisérelje alkalmazni. Mily sikerrel, arról később lesz szó.

A mondottakból kiviláglik, hogy ezen korszak fejedelmei közül mindeniknek volt elegendő személyes és tárgyilagos indoka arra nézve, hogy a nemzet irányában elvállalt fogadalmakat be is tartsa.

Ez azonban nem történt meg. A koronának és nemzetnek utai minduntalan eltértek egymástól, a dualizmus, az ellentét megvolt a magyar állam szervezetében, meg a hivatalos és nemhivatalos Magyarország akcziójában.

Itt van tehát azon pont, a hol meg kell kisérlenem ezen kettős folyamat és az abból származó küzdelem eszközeit, tartalmát, valamint annak kimenetelét röviden vázolni. Ezeknek az állapotoknak úgy jogi, mint politikai alapját a pragmatika szankczió képezi. Ezt és ennek bizonyos következményeit kell tehát a következőkben előadnom. Azt a következményét, melyre már az osztrák viszonyok tárgyalásánál utaltam, hogy Magyarország volt az, mely politikai

* *Springer*, idézett munka, I. kötet 328. lap.

erejével, azonkivül pénz- és véráldozatokkal tartotta. Valamint azon másik következményt, hogy az osztrák uralomnak államiságunk elleni támadása uj és nem kevésbbé veszélyes alakban jelentkezett. A dolgot nem úgy kell érteni, mintha ezek a pragmatika szankczió érdemleges rendelkezésének lennének következményei, mert hiszen, mint látni fogjuk, az alkotmányos biztosítékok formulázását illetőleg ezen intézmény mi kivánni valót sem hagyott hátra. Hanem úgy kell érteni, hogy az szülő oka volt azon eseményeknek és viszonyoknak, melyekből e bajok származtak.

III.

A pragmatika szankczió oly nagy tért foglal el hazánk közjogi és politikai vonatkozásaiban, hogy azzal én is kénytelen vagyok foglalkozni. Foglalkozni kivánok még pedig oly módon, hogy annak minden fontosabb mozzanatát, történetit, közjogit, politikait egyaránt, lehetőleg dióhéjba szorítva, fel kivánom ölelni.

Első sorban ki kell emelnem, miszerint a pragmatika szankczió alatt két, illetve három okmányt és intézményt kell érteni. Ugyanis teljesen külön okmányt képez a magyar, különt az osztrák hason természetü intézmény. Azonkivül az osztráknál ismét két okmányt kell megkülömböztetni. Egyik az, mely 1713-ban mint az uralkodóháznak családi törvénye lett kihirdetve, a másik az, mely az örököstartományok által lett elfogadva, mely utóbbi, habár tartalomra nézve egyezik is az elsővel, de a szövegben mégis eltéréseket tüntet fel. Itt mindjárt fel kell említeni, miszerint a magyar intézménynek, az 1723 : I., II., III. tczikkeknek sem czimében, sem szövegében ezen kifejezés: pragmatika szankczió elő nem fordul. Ezen mozzanat az 1861-iki országgyülésen Deák Ferencz és a nagytehetségü protestáns hittudor és akkori debreczeni követ, Révész Imre közt egy igen becses és tanulságos kontroverzia tárgyát képezte. Révész ugyanis azt állította, hogy miután az 1723 : I., II. és III. czikkben ezen elnevezés:

pragmatika szankczió elő nem fordul, ha az országgyülés mégis e kifejezést használja, akkor ez alatt mindenki, különösen pedig az európai diplomáczia, az osztrák pragmatika szankcziót fogja érteni, a mi Magyarország közjogi önállására felette sérelmes lesz, és hátrányos következtetésekre ad alkalmat.

Deák ezen aggályokat eloszlatta. Kimutatta azt, hogy a pragmatika szankczió kifejezés törvényhozásunk által más alkalommal is, például az 1848-iki törvényekben használtatott. Rámutatott arra, hogy, midőn hazánk 1741-ben Mária Teréziát annyi ellenség ellen megoltalmazta, az európai diplomáczia nagyon jól tudta, miszerint ezen áldozatkészség az ország törvényeibe beiktatott nőági örökösödés fejében történt, valamint hogy éppen az országgyülés feladata ez irányban tiszta bort önteni mindenki számára.* Általában ezen beszédében az egész kérdésnek egy világos és kimeritő expozéját adta, mely Salamon Ferencz munkájával** ezen egész anyagra nézve első rangu forrásokat képvisel.

A pragmatika szankczió, mint már emlitém, első sorban az uralkodóháznak házi családi törvénye volt. Mint ilyen, egyikét képezi azon jogviszonyok- és intézményeknek, melyek a középkorban, különösen Németország talaján, termettek, és az uralkodóházak, valamint a főrangu családok — hochadelige Familien — jogállását, illetve kiváltságait állapitják meg. Ezen jogviszonyokat egy jeles német iró, Schulze-Gövernitz,*** kinek dolgozata után indulok következő fejtegetéseimben, úgy tünteti fel, mint egy zavaros mixtum compositumát a magánjogi és közjogi elveknek, melyek a mai tisztultabb jogi felfogással ellentétben állanak és megszüntetendők.

Ezen ötletből hangsulyozni kell, hogy ezen jogositványok már keletkezésök alkalmával éles ellentétbe jutottak a magyar jogi fejlődéssel. Midőn e munka első könyvének

* *Kónyi* Manó, Deák Ferencz beszédei, III. kötet 58. lap.

** A magyar királyi szék betöltésének története.

*** *Holtzendorff*, Encyklopädie der Rechtswissenschaft, das deutsche Fürstenrecht.

IX. fejezetében a magyar arisztokrácziáról szólottam, kimutattam, miszerint ez nem volt képes arra, hogy külön intézményes országrendiséget alkosson, és maga mint családja számára kivételes kedvezményeket állapítson meg a köztörvény hatálya alól. A nagy német birodalom egész területén más állapotokkal találkozunk. Már a XIII. században látjuk ott a főnemesség jogi különválását a középnemességtől, mely elébbi főleg arra törekszik, hogy maga számára egész önálló és különleges vagyon-, házassági és családjogot alkosson. A XIV. és XV. században ezen fejlődés be van fejezve és állandó jogi intézményekbe öntve. A főrangu család, mely domus-nak neveztetik, megkapja a corporativ, a testületi jogot, azon elv alapján, universitas est tanquam civitas, meg az autonomia jogát, vagyis azon kiváltságot, miszerint jogszabályait maga csinálja meg, mely jogszabályok általánosan a házi törvények alakjában ösmeretesek. Ezen jogrend alapját, mint imént említém, a köz- és magánjognak konfuziója képezi. Uralkodik a patrimoniális gondolat, vagyis azon felfogás, miszerint azon országok is, melyeken az illető főrangu vagy a fejedelmi ház uralkodik, a családnak patrimoniumát, majorságát, mint Deák Ferencz nevezte, és ily módon a hitbizomány állagát képezik. A bécsi kongresszus 1815-ben, midőn meg lett alkotva a német szövetség közjogi rendje, XIV. czikkelyében elösmerte ezen házi törvények érvényét nemcsak az uralkodóházakra, de még azon családokra nézve is, melyek akkor a területi souverainitást elvesztették, és az úgynevezett mediatizált családok elnevezés alatt ösmeretesek.

Ezek a házi törvények azok, melyek az uralkodóházak házassági jogát és az örökösi rendet megállapítják. Ezeknek joghatálya az illető országok alkotmányában is kifejezésre jut. Így például a Hohenzollernek házi törvényére nézve ezt világosan kimondja az 1850-iki porosz alkotmány 53. §-a, mely az említett családnak a porosz királyságra való jogosultságát örökösnek mondja ki éppen az illető házi törvény értelmében, az elsőszülöttségi sorrend szerint, a nőágnak kizárásával.*

* *Gareis*, Allgemeines Staatsrecht a Marquardsen-féle gyüjteményben, 42. lap.

A magyar pragmatika szankczió, az 1723 : I. törvényczikk 3. és 4. §-a, szintén reczipiálja az osztrák ház családi törvényét, egy pontban mondván, hogy azon fi- vagy nőörökös, ki a fenséges ausztriai házban elfogadott elsőszülöttségi rendszabály alapján — »juxta normam Primageniturae in augustae Domus Austriae receptam, stabilitam atque publicatam« — örökösödik Ausztriában, örökösödik a magyar korona országaiban is.

Ez az egyedüli mozzanata a magyar pragmatika szankcziónak, melyben a magánjogi felfogás kifejezésre jut. Különben, mint látni fogjuk, az egész vonalon uralkodik a közjogi szempont, az alkotmányos követelményeknek a magok egészében való érvényesülése.

Ezzel ellentétben az osztrák pragmatika szankczió a feudális felfogásnak teljes kinyomatát tünteti fel.* Itt világosan ki van mondva, hogy a császár, mint abszolut ur, saját teljhatalmánál fogva »als jetziger absoluter Herr, kraft Unserer Machtvollkommenheit« az örökös tartományokban, melyeket őse II. Ferdinánd 1621. évben május 10-én kelt végrendelkezésében hitbizomány, úgynevezett majoratus gyanánt felállitott, melyben a fiörökösök a nőágat teljesen kizárják, és mely rendelkezést a jelen intézményben oda módositja, miszerint a fiág kihalása után a nőág is örökösödik. Ezen elv különben nem ezen okmányban lett először kimondva és megállapitva. Megtörtént ez már elébb, egy családi szerződésben, mely 1703-ban a két testvér, József és Károly között, Lipót császár életében »pactum mutuae successionis« név alatt köttetett, és melyben kölcsönösen abban állapodtak meg, hogy a fiág kihalásának esetére a monarchiában első sorban József leányai, és csak ezek után örökösödnek Károly leányai. József 1711-ben elhalálozott, két leányt hagyva hátra, Mária Jozefát, ki később a szász, és Mária Amáliát, ki a bajor fejedelemhez ment feleségül.

Utána jött Károly, a ki 1713-ban április 19-én titkos tanácsának jelenlétében kihirdette azon ujonnan alkotott

* Die Staatsgrundgesetze für Oesterreich. Manz'sche Gesetzausgabe, XIX. kötet 2. lap.

családi szerződést, mely pragmatika szankcziónak neveztetett, és a mely az elébbi 1703-iki okmánytól abban tér el, hogy itten Károly leánygyermekei előzik meg a József leányait. Ezen intézkedés által beigazolta azt, hogy ezeknél az úgynevezett Hausgesetz-eknél legfőbb intézkedő hatalom a család fejét, az uralkodót illeti, még mások szerzett jogai megsértésével is. A mit úgy Arneth, mint Lustkandl természetesnek találnak.*

Meg kell jegyezni, hogy Károlynak ekkor még gyermeke nem volt, Mária Terézia csak 1717-ben született. Ekkor kezdődtek meg a komoly és döntő lépések, hogy az örökösödési rend az illető ország és tartományok gyülései által is elfogadtassék. Ez meg is történt 1720-ban, az örököstartományok majdnem mindegyike, Belgium 1724-ben fogadta el. Ezen tény érdekes, mert a pragmatika szankczió hivatalos okmánya, a mely az osztrák törvénykönyvben megjelent, az, mely Belgium számára lett kiállítva.** Mindenesetre sajátszerü világot vet az osztrák közjogi viszonyok szabatosságára, hogy az uralkodóház jogczimeinek és a monarchia együttmaradásának sarkalatos intézménye egy oly ország törvényeiből van általvéve, mely ma nem is képezi annak alkatelemét.

A magyar korona országaiban a női örökösödés érdekében az akcziót a horvát rendek kezdték meg. Ezek túlbuzgóságukban és kedveskedési törekvésükben még 1712-ben egy küldöttséget menesztenek Károlyhoz, a melyben hajlandóknak mutatkoznak a női örökösödés elfogadására ; természetesen bizonyos partikuláris kedvezmények is jártak volna vele. Ezen ajánlat azonban a császár és tanácsosai által mint idő előtti és tulajdonképpen tapintatlan lépés nem fogadtatott el. Az eljárás tapintatlanságát még Biederman *** is kénytelen beösmerni. Annyira nem fogadtatott el, hogy az 1712—15-iki magyar országgyülésen, melyen Horvátország rendei is jelen

* *Arneth,* Prinz Eugen von Savoyen, III. kötet 165. lap. *Lustkandl,* Der Kaiser und König, 95. lap.

** Lásd az elébb idézett Manz-féle törvénykiadást, 19. lap.

*** Geschichte der österreichischen Gesammtstaatsidee, 45. lap.

voltak, megalkottatott a III. tcz., mely világosan kimondja, hogy azon esetre, ha a férfi ivadéknak magva szakad, az ország királyválasztási és koronázási kiváltsága visszanyeri hajdani hatályát. Ez éppen úgy kimondatott, mint a II. és III. czikkben törvényerőre emelkedett azon tételek, hogy az országot jövőre is a fejedelem és nemzet közegyetértéssel hozott és hozandó törvényei — prout super intellectu et usu Legum, Regis et communi Statuum consensu diaetaliter conventum fuerit — és nem az örököstartományok módjára — ne ad morem aliarum Provinciarum supposito Gubernio — kormányzandó. Ha már most tekintetbe veszszük azt, hogy az ország a szathmári békekötés alkalmával mily nehéz helyzetben volt, akkor valójában a legnagyobb tisztelettel kell ez országgyülés előtt meghajolnunk, hogy a magyar közjog sarkalatos tételeit a legünnepélyesebb módon érvényesítette, és a nemzetnek mentől több akczíószabadságot biztosított.

Mindennek daczára a nőági örökösödés elfogadása folytonos tanácskozások tárgya volt a kormányférfiak részéről. Ezeket a tárgyalásokat Salamon bőven ismerteti, azoknak kedvező folyamatát igen elősegítette azon két körülmény, miszerint 1717-ben a királynak végre leánygyermeke született Mária Terézia személyében, és így megvolt az egyenes leszármazó örökös, a másik Eugen ismétleges fényes győzelmei, melyek folytán Temesvár és Belgrád is vissza lett szerezve. A tárgyalásokat részben Pálffy Miklós nádorispán, részben Szluha Ferencz, nádori itélőmester vezették, ki elébb buzgó Rákóczi-párti ember volt, és kit Katona mint igen éles eszü, a hazai történetben és közjogban jártas embert ir le.*

Az iránt teljes volt az egyetértés, hogy az országnak jelentékeny engedményeket és biztosítékokat kell viszontszolgálat fejében követelni. Különösen uralkodott azon nézet, miszerint az ország alkotmányát meg kell erősíteni, és hogy az örököstartományok és hazánknak ugyanegy fejedelme legyen, meg hogy az örököstartományok, ha kell, segélyt

* Historia critica, XXXVIII. kötet 436. lap.

nyujtsanak a török veszély ellen. Sok történt a szinfalak mögött is, mire nézve nem vagyunk tájékozva, de annyi bizonyos, hogy, mikor az országgyülés Pozsonyban 1722. junius 20-án összeült, a vezető emberek abban állapodtak meg, hogy nem kell a nőági örökösödésre nézve a királyi előterjesztést megvárni, hanem fogadja el azt az országgyülés saját magának a kezdeményezésére. Mielőtt az országgyülés a király által megnyittatott volna, junius 30-án az alsó táblán Nagy István alnádor elnöklete alatt Szluha megtette az inditványt a nőági örökösödés kimondására. Ezen beszéd, mely Salamonnál in extenso olvasható, leszámítva dagályosságát és az uralkodóház kissé émelygős tömjénezését, mely különösen egy Rákóczi-párti ember szájából nem nagyon jó benyomást tesz, nagy szellemi és szónoki képességre vall. Két fontos indok van benne, az egyik, mely az osztrák ház, illetve monarchiának jelentőségéről szól az európai egyensulyt illetőleg. A másik a jogi praeczedenseket tartalmazó. Ilyen kettő van. Az első közjogi, mely Nagy Lajos király leánya, Máriának példáját hozza fel, a másik, mely Verbőczy »Hármaskönyv«-éből van véve,* mely a leányok fiusításáról — praefectio — szól.

Ha már most tekintetbe veszszük azt, hogy azon aulikus trifolium: Grossing, Gusterman és Izdenczy felsőbb meghagyásra minő támadásokat intéztek Verbőczy ellen, mely támadásokról, midőn Verbőczy egyéniségét méltattam, már szólottam, akkor nem igen lehet szemet hunyni azon pikanteria előtt, hogy az uralkodóház által oly forrón óhajtott női örökösödés indokolására a sokat ócsárolt »Hármaskönyv«-re szorultak. Mindenesetre áll, hogy Szluha érvelése nagyon hatott hallgatóira. Katona említi az idézett helyen, hogy, midőn beszédét elvégezte, mindenki sietett vele kezet szorítani, és a rendek háromszoros harsány »vivát«-ban törtek ki.

Ezzel az indítvány határozat erejére lett emelve, melyet azután átküldtek a mágnásoknak, kik szintén vita nélkül, közfelkiáltással fogadták ezt el. A határozatot Bécsbe egy fényes küldöttség vitte Csáky Imre kalocsai érsek vezérlete

* I. rész 7. és 50. czim.

alatt, kérve Károlyt annak elfogadása és megerősítésére. Ennek folytán Károly lejött Pozsonyba, julius 16-án a törvényjavaslatot, melyet Szluha elkészített, már a rendek tárgyalás alá vették és ugyanaz nap egyhangulag ismét elfogadták, úgy hogy az szentesítés végett fel is terjesztetett. Mielőtt a szentesítés leérkezett volna, még a következő figyelemre méltó inczidensek történtek. Az egyik az, hogy a rendek követelték azon örökösödési rend bemutatását, mely a császári ház törvénye által megállapíttatott, és mely ilyképpen a magyar koronára való igénynek alapját képezi. A bemutatás megtörtént,* de a beczikkelyezés igen helytelenül elmaradt, úgy hogy ezen égető fontosságu intézményről a magyar törvényhozásnak még ma sincsen tudomása. A másik az, hogy a rendek abban a felfogásban voltak, hogy a szövetséget az örököstartományokkal is meg kellene kötni, erre el is készítettek egy törvényjavaslatot, melyet azonban Károly nem szentesített annál az oknál fogva, hogy, miután ő az örököstartományoknak abszolut ura, a mit ő tesz, az Ausztriát is kötelezi.** A rendek általában nagyszabásu szervezeti tevékenységet akartak kifejteni, a mint ez részben meg is történt, a mire nézve nagyon óhajtandó volt a fejedelemnek állandóan a hely szinén való tartózkodása. De Károly, mihelyt kivánsága teljesült, odább akart állani. A rendek még azt is megtették neki, hogy köszönet fejében 30,000 frtot szavaztak meg,*** de ez sem használt semmit, marasztalni nem lehetett. A történet általában nem jegyzett fel semmi olyan tényt, melyből a nemzet iránti elösmerésre lehet következtetni, az egyesek iránt azonban ez megnyilatkozott, mert azok jelentékeny javadalmazásban részesültek. Szluha báró lett és 20,000 forintot, Nagy István 24,000 forintot, Prileszky 6000 és Jeszenák 4000 forintot kapott.†

A pragmatika szankczió elnevezés alatt a magyar közjog értelmében az 1723 : I. és II. tczikk értendő. A III. tczikk

* *Salamon.* A magyar királyi szék betöltésének története. 169. lap.

** *Fessler.* Geschichte der Ungarn. V. kötet 215. lap.

*** *Salamon.* idézett munka. 195. lap.

† *Biedermann.* Geschichte der österreichischen Gesammtstaatsidee. II. kötet 275. lap.

is annyiban hozzászámítható, a mennyiben ez az elébbi czikkek azon határozmányait, melyek az ország törvényeinek minden időkre szóló biztosítását foglalják magokban, ismét megerősíti. Mint már említém, a pragmatika szankczió kifejezés sem a törvények czimében, sem a törvények tartalmában nem foglaltatik. Az I-sőnek czime az, hogy az ország karai és rendei, a részeket, azaz Horvátországot is beleértve, hálájokat fejezik ki ő Felségének azért, hogy körükben megjelent és szabadságaikat megerősíti. A II-dik czikk szól a felséges uralkodóház nőágának a szent korona országaiban való állandó örökléséről. A III-dikban a karok és rendek kiváltságai, jogai és szabadságai megerősíttetnek. Ezen három törvényben a következő jogelvek mondattak ki:

1. Hogy az ország alkotmánya, szabadságai, eddig alkotott és alkotandó törvényei megerősíttetnek, és a jövőben is megtartatnak, úgy általa, mint utódai által. I. tcz. bevezetés, II. tcz. 10. §. és III. tcz.

2. Hogy Magyarországra nézve elfogadtatik azon örökösödési rend úgy a fiágat és nőágat illetőleg, mely az uralkodóházban megállapított elsőszülöttségi rendszabály szerint az örököstartományokba behozatott, úgy hogy Magyarországon az uralkodóháznak csakis azon katholikus vallásu tagja lehet király, a ki ott is uralkodik. I. tcz. 3. és 4. §., II. tcz. 5. és 7. §. A minek folytán tehát az örököstartományok és hazánk fölosztbatlanul és elválaszthatlanul birtoklandó. II. tcz. 7. §.

3. Hogy ennek alapján az uralkodásra hivatvák először Károly, azután József, végre Leopold katholikus hitü fiu- és leányági örökösei. II. tcz. 5., 6., 7. §.

4. Hogy ezen utódok kihaltával Magyarország királyválasztási joga ujonnan feléled. II. tcz. 11. §., III. tcz.

Kivéve tehát azt az egy pontot, hogy t. i. Károly, József és Leopold maradékaiból — mert Ausztriában Leopold őseinek ivadékai is örökösödnek — ugyanazon fejedelmi személyt illeti a trónutódlás Magyarországon mint Ausztriában, lényeges eltérésekkel találkozunk a két pragmatika szankczió között, melyeknek kiugrópontját a magyar állam szuverén volta és az alkotmány integritása képezi. Az elválaszthatlan és feloszthatlan birtoklás nem jelentett mást, mint

hogy az örököstartományok nem képezhetik többé családi osztály tárgyát, mint a hogy azt már I. Ferdinand megcselekedte. Ezen intézkedésnek, valamint az örököstartományok fölötti uralkodásnak, a magyar trónra való igény jogczime gyanánt megállapításánál egyedül azon indok szerepelt, hogy hazánk megvédésére az örököstartományok egész ereje készenlétben álljon. A miből természetszerüleg folyt, habár ez csakis 1867-ben, a XII. czikkben lett világosan törvénybe iktatva, a kölcsönösség a védelmi kötelezettséget illetőleg. Azonban már az 1741 : LXIII. tczikk, melyet a vitam et sanguinem törvényczikkének lehet nevezni, világosan hivatkozik az 1723 : I. és II. tczikkre, a mint hogy, mint látni fogjuk, ez irányban hazánk áldozatkészsége a leghelytelenebb módon ki is zsákmányoltatott.

Talán nem felesleges még felemlíteni, hogy III. Károly maradékainak kihalása esetére a koronára való igény minő sorrendben és kikre háramlik. Károly után következnek Józsefnek leányai. Az idősebb ezek közül, Mária Jozefa, a szász fejedelemhez ment nőül, a második, Mária Amália, a bajor választó-fejedelemnek lett hitvese. Lipót után négy leány maradt, ezek közül kettő, Erzsébet és Magdolna, nem mentek férjhez, de a másik kettő igen, még pedig Mária Antonia Miksa Emanuel, a bajor választó-fejedelemhez, Mária Anna pedig a portugálli királyhoz.*

Ezek közül azonban a bajor fejedelmi háznak azon ága, mely elébb Lipót, azután később József leányától származik, 1777-ben kihalt, a minek folytán a bajor trón a Wittelsbach család egy oldalágára, a Pfalz-Zweibrücken ágra ment át, mely azonban már nem az említett főherczegnőktől származik.**

A pragmatika szankczió országunk sarkalatosnak nevezett törvényei között foglal helyet, és úgy vétetik, mint ünnepélyes szerződés az uralkodóház és a nemzet között. Politikailag fontos indokait ez állításnak eltagadni nem lehet, de

* *Cziráky*, De modo consequendi summum Imperium in Hungaria, a végén a VIII nemzedékrendi táblázat.

** *Bluntschli*, Staatswörterbuch, I. kötet 745. lap.

közjogilag e két tétel aligha tartható. Alakilag a magyar közjog, valamint az angol, nem ösmer alaptörvényeket, egyik törvény úgy, mint a másik, ugyanazon feltételek közt jön létre és szünik meg, mint a másik. Ennek indoka az alkotmány történeti fejlődésében található, meg abban, hogy a nemzet feltételez törvényhozásában elég belátást, hogy az alkotmányt veszélyeztetni nem fogja, és azért annak kezeit nem köti meg. A hol ezen megkötés létezik, ott lehet alaptörvényekről szólani. Ott, a hol a törvény alkotásához, mint eltörléséhez különös feltételek vannak kötve, például két harmad és nem egyszerü többség. Így például az osztrák 1867 : III. tczikk, mely a törvényhozásról szól, 15. §-ában világosan fel van említve, miszerint ezen törvény, továbbá azok, a melyek az állampolgárok jogairól, valamint a birói és végrehajtó hatalomról szólanak, csakis az említett módon változtatható meg. Amerikában még szigorubb szabályok vannak, ott az alkotmány V. szakaszának értelmében a sarkalatos törvények módosításánál az inditvány megtételére a kongresszus két harmad többségére van szükség, végleges elfogadása azonban csak akkor történik, ha az unio tartományainak két harmadrésze is a változást elfogadta.

Szorosan véve a dolgot, szinte bajos ezen intézményt szerződésnek nevezni, miután törvény alakjában jött létre és a szerződéseknek minden alaki kelléke hiányzik. Az a számtalan nemzetközi szerződés, mely törvénykönyveinkbe be van czikkelyezve, a külömbséget élénken feltünteti. Különben is ne feledjük el, miszerint az ilyen szerződések számára a joghatályt, hogy úgy mondjam: a végrehajtási záradékot, a beczikkelyezés, vagyis a törvény alakjába való öntés biztosítja. Csak egy esetben lehetne a szerződésnek a törvény feletti előnyeit vitatni, ha ez a megtartásra nézve több jogi biztosítékkal rendelkeznék mint a törvény. Ezt azonban állítani csakugyan nem lehet.

Az, a mi a szerződésnek bensőleg jogi erőt ad, a consensus mutuus, a két szerződő fél akaratának találkozása, egysége, a miből származik a kötelem, a vinculum, a jogok és kötelezettségeknek egymáshozi viszonya, az lényegileg a törvényben is feltalálható. Mert habár az államélet nagy nyi-

latkozásainál, és így a törvénynél, az ideális államegységből, különösen nálunk a szent korona egyeteméből, indulunk ki, mégis nem zárkózhatunk el azon tény elől sem, miszerint ezen egységnek két alkateleme van, király és nemzet, melyeknek közös akarata alkotja és szünteti meg a törvényt. Egyoldalulag egyik fél sem bonthatja azt fel, a jogok és kötelezettségek joghatálya mindkét fél, király és nemzetre egyaránt áll és kötelező. Ennyiben tehát szerződés és törvény al pari állanak. Nem állanak al pari azon esetben, ha a szerződések számára léteznék birói oltalom, valamint annak szankcziója, a végrehajtás, a szerződésnek kényszer általi végrehajtása, a szerződés megbontójának felelősségre vonása. De, fájdalom, ezen ultima ratio, mely a magánjogi szerződések legfőbb biztosítékát képezi, a közjogi és nemzetközi kötéseknél eddigelé egyáltalában nem létezik; a mire a nemzetek fejedelmeikkel szemben utalva vannak, az önsegély, az, a mit az angol — mint már ezt előzőleg emlitém — az ellenállás szent jogának nevez. Ilyformán tehát a legerősebb indok, mi a szerződés elmélete mellett szól, elesik. Azt is tekintetbe kell venni, miszerint alkotmányunk legsarkalatosabb intézményei, az aranybulla, a királyi hitlevelek, a 48-iki törvények, sőt még az 1867 : XII. tczikk, mely Ausztriával szemben határozottan a szerződés elemeit tartalmazza, a törvények és nem a szerződések kategóriájába tartoznak, és azt lehet mondani, a szerződésben rejlő biztosítékokat nélkülözik. Viszont a pragmatika szankczió szerződéses felfogása nem akadályozta meg sem II. Józsefet, sem I. Ferencz Józsefet, hogy azt egyoldaluan fel ne akarja bontani. Igaz, hogy ez nem sikerült, a jogfolytonosságot helyre kellett állítani, mely helyreállitás azonban nemcsak a pragmatika szankcziót, hanem azonkivül például a 48-iki törvényeket is magában foglalta, melyek pedig, hogy ismételjem, nem szerződés, de törvény alakjában lettek megalkotva.

Engem ennél az egész kérdésnél, a törvény kontra szerződés kérdésénél, azon nagy elvi szempont vezérel, hogy a törvénynek tekintélye, tisztelete, sőt varázsa épségben tartassék. Talán nem járok el helytelenül, ha a törvény ket meghatározását ide iktatom. Az egyik az angol, mely a

XV. századból származik és ilyformán hangzik: »La ley est la plus haute inheritance que le roy a, car par la ley il meme et touts ses sujets sont rules, et si la ley ne fait nul roy et nul inheritance ne sera.«* A mi azt teszi, a törvény a királynak legfőbb öksége, általa uraltatik úgy a király, mint minden alattvalója, és ha nincs törvény, úgy nincs király, mint nincs örökség.

A másik a Verbőczyé.** Szerinte a törvény az Isten ajándéka, a bölcsek hitvallása, az állam összetartója, a nép találmánya, mely a tisztességes dolgokat parancsolja, a tisztességteleneket pedig eltiltja. Különösen megmagyarázza,*** miszerint a törvény Istennek és a nép egyetemének határozmánya, mely az ország nagy tanácsában közakarattal alkottatik. Ez képezi annak indokát, hogy alkotmányunk értelmében a törvény azon tényező, mely a nemzeti akarat legteljesebb és tökéletesebb kifejezése gyanánt tekintetik. A törvény uralma az, melylyel közjogilag a summum bonum-ot, a legfőbb jót, az önkénynek ellentétét fejezzük ki. Épen azért az állam összes ereje a törvény megtartásában összpontosul, hogy annak érvény szereztessék. Hiszen a törvénynek oltalmát és betartását a korona viselése első feltételének állítjuk oda. Ezen fontos elvi indoknál fogva nem tekintem czélszerünek, ha proklamáljuk, miszerint a nemzeti akaratnak, a törvénynél még egy erősebb, szentségesebb formája is létezik, mely a koronára nézve is szorosabb kötelezettséget állapít meg, és ily módon a nemzet számára több biztosítékot nyujt mint az egyszerü törvény.

Bármint álljon is a kérdés a pragmatika szankczió jogi természetét illetőleg, annyi bizonyos, hogy azon mozzanat, miszerint az uralkodóház örökjoga elválaszthatlan kapcsolatba lett hozva az ország alkotmányának fentartásával, üdvös és helyes dolognak bizonyult. Üdvös dolognak bizonyult főleg akkor, mikor az oktrojálások merényleteivel fel kellett hagyni. Mert ezen válságos időkben mindig fennállott egy kétségbe

* *Dicey*, The law of the Constitution, 170. lap.
** Hármaskönyv. Előbeszéd 6. czim.
*** Hármaskönyv. I. rész 5. czim.

nem vonható biztos alap, melyre kölcsönösen rá lehetett lépni, és mely az alkotmány betartását a koronára való igény conditio sine qua non-jaként állította oda, és így mindegyik fél érdekeinek eleget tesz.

Áttérek már most a kérdésnek politikai oldalára. Azon összeköttetés, mely hazánk és Ausztria között létrejött, részünkről personal-unionak neveztetik. Ezen kifejezés az országgyülés hivatalos nyilatkozványaiban is előfordul. Az 1861-iki országgyülésen a királyi leiratok, valamint az országgyülés által felküldött válaszfeliratokban éppen az képezte a vitának tárgyát, hogy az összeköttetés közöttünk reál- vagy personal-uniónak tekintetik-e. A korona a reál-uniót, Deák pedig, még pedig sikerrel, a personal-uniót vitatta. A leglényegesebb érvet az a körülmény képezte, hogy, miután nálunk más az örökösödési rend mint Ausztriában, úgy jogilag mint tényleg lehető, hogy nálunk az uralkodóház uralma megszakad, míg Ausztriában fennáll. Ezek a kérdések az államjog és elmélet szempontjából, különösen két német munkában vannak helyesen és szépen tárgyalva,* mely utóbbiról már a bevezetésben is szólottam.

Ide iktatom Juraschek meghatározását, szerinte *personal-unió* monarchikus államoknak szövetkezése, kizárólagosan az által megszerezve, hogy ugyanegy fizikai személy nyer jogczimet az illető államok koronájának birtokára. *Reál-unió* alatt pedig oly szövetkezéseket kell érteni, melyek az illető államok közt közös közjogi törvények és intézmények által jönnek létre, a nélkül hogy az illető államok felett uj államot alkotnának. Kézen fekszik, hogy ezen meghatározás értelmében sem jött létre a monarchia két állama közt reál-unió, miután az összeköttetés tisztán az uralkodóház személyes tagjai által történik, azok kihalásával meg is szünik, és közös törvény vagy intézmény nem alkottatott.

Azon döntő természetü mozzanatnak, hogy az uralkodóház a magyar koronára jogositott ágai és tagjainak kihalása folytán a szövetségi viszony a két állam között

* *Juraschek*. Real- und Personalunion. *Jellinek*. Ueber Staatenverbindungen.

megszünik, Deák Ferencz halhatatlan 1861-iki első feliratában világos és határozott kifejezést adott, ilyképpen: »És ha bármikor megtörténnék, mi, ha talán a közel jövőben nem valószinü, de mégsem lehetetlen, hogy a mostan uralkodó ház nőága ismét kihal, Magyarország királyválasztási joga a szankczió pragmatika értelmében a nemzetre ismét vissza fog szállani, és ha akkor hazánk külön királyt választ, fölbomlik azon állam, melynek egységét az osztrák államférfiak Magyarország önállásának megsemmisítésével akarják létrehozni. Fölbomlik erőszak nélkül, jogszerüen, fölbomlik azért, mert az egyetlen kapocs, mely bennünket összetart, megszünt.« *

Ezen az említett döntő természetü mozzanaton az 1867-iki kiegyezés mitsem változtatott, mert az az összeköttetésnek sem kiindulási és végpontját, az uralkodóház közösségét, és annak kihalása folytán a szabad választás érvényesülését meg nem szüntette, mással fel nem cserélte, csakis az összeköttetés tartalmára hozott intézkedéseket annak folytán, mert az örököstartományok is alkotmányt kaptak. Különben Deák a kölcsönös védelmi közösséget is, tehát azon körülményt, melyet az osztrák czentralisták reál jelleggel kivánnák felruházni, tisztán személyes indokból, az uralkodóház közösségéből származtatja.**

Igen szépen hozza fel ezen körülményt Jellinek tanár *** azon czélból, hogy a pragmatika szankczió folytán nem létesült összállam és egységes birodalom. Ő ugyanis azon igen helyes felfogásból indul ki, miszerint, habár kétségtelenül az államok, mint fizikai személyiségek, a földi élet viszontagságainak alá vannak vetve, és így el is pusztulnak, de mégis midőn jogilag konstruáltatnak, úgy tekintetnek, mintha örök életüek lennének, a mi így fejeztetik ki: »civitas non moritur« — a közület nem hal meg. Éppen azért teljes képtelenség, hogy egy állam jogi szerkezetében úgy állapíttassék meg, hogy exisztencziája egy terminushoz, egy határidőhöz legyen kötve, melynek bekövetkeztekor az egyszerüen meg-

* *Kónyi* Manó, idézett munka, III. kötet 22. lap.
** Ugyanott, IV. kötet 446. lap.
*** Idézett munka, 225. lap.

szünik létezni. Ez pedig megtörténik az osztrák-magyar monarchiával, ha az említett király, József-, Leopold-féle ivadékok mind elhaláloztak. És éppen azért, mert ez így áll, jogilag összállam nem is jött létre, a mi azután természetesen azt is jelenti, hogy ezen tranzakczió daczára Magyarország szuverén állami jellegét nem is vesztette el.

Azon számtalan szövetségek között, melyek a történet folytán alakultak, nem lesz érdektelen a Hannovera és Anglia közötti personal-uniót felemlíteni. Két irányban jellegzetes ez, először, mert az összeköttetés ottan is a nőág örökösödése folytán jött létre, továbbá mert ott is más volt az örökösödési rend az egyik országban mint a másikban, a minek folytán a szétválás meg is történt, éppen úgy, mint a hogy nálunk is de jure megtörténhetik. A dolognak genezise a következő. Az angolok tudvalevőleg 1688-ban, a miről már többször szólottam, Stuart Jakabot és fiát megfosztották a tróntól, és helyébe Jakabnak leányait, elébb Máriát, azután Annát ültették, hogy a férfiágot későbbre is teljesen kizárják, különösen a férfiágnak katholikus vallása volt az indok, megcsinálták a magok pragmatika szankczióját, mely *Act of Settlement* név alatt ösmeretes, és a mely a következő intézkedéseket tartalmazza.*

Ezen törvény értelmében az uralkodásra meg lett hiva a hannoverai választó-fejedelem, a ki II. Stuart Jakab leányának volt ivadéka. A protestáns vallás náluk éppen úgy conditio sine qua non-nak lett kikötve, mint nálunk a pragmatika szankczióban a katholikus. Hannoverának és Angliának egy fizikai személy lett a fejedelme, személyes unió jött létre közöttük, a minek következtében az angolok némely biztosítékok felállítását látták szükségesnek. Anglia nem köteles háborut viselni Hannovera érdekében, tehát védelmi kötelezettség nem létezik. A fejedelemnek Angliát a parlament engedelme nélkül elhagyni nem lehet. Angliát másképpen, mint az angol Privy Council, vagyis az országtanács végzé-

* Lásd egyebek közt Lord *Mahon*, History of England, I. kötet 10. lap. Továbbá Adolfus William *Ward*, Great Britain and Hannover, 35. és következő lapok.

seinek alapján kormányozni nem szabad. Más, mint angol állampolgár nem lehet sem a titkos tanács tagja, sem semminemü katonai vagy polgári állást nem viselhet, jószágot, adományt, kitüntetést nem nyerhet, állami tisztviselő vagy kegy- és nyugdijas nem lehet, parlamentben nem ülhet. A birói függetlenség teljes mértékben biztosíttatik. A képviselőház vád alá helyezését királyi kegyelem meg nem akaszthatja. Ezek a feltételek némileg eltérnek azoktól, melyeket őseink 1723-ban felállítottak. Hogy ezt tehették és meg is tartották, annak indoka a hatalmi viszonyok külömbségében rejlik, valamint abban is, hogy a két államot egymástól a tenger távolsága választotta el. A legmerevebb personal-unió követelményei be is lettek tartva. Külön udvartartás, kormány, hadsereg, még egymás háboruiban sem vettek legalább hivatalosan részt. Az összeköttetés a két állam között fennállott 1715-től egész 1837-ig. Akkor úgy szakadt meg, hogy az angol törvény értelmében az uralkodó, IV. Vilmosnak leánya, Victoria, ki tudvalevőleg, midőn e sorokat irom, még életben van, megelőzte a férfi oldalrokonokat.

Hannoverában azonban, hol más volt az örökösödési rend és a lex salica alapján, a nőág nem örökösödhetett, Cumberland herczeg, Victoriának nagybátyja, foglalta el a trónt. Hozzá kell tenni azt, hogy, ha Angliára az összeköttetésből hátrány nem származott, Hannoverre igen. Anglia járszalagon vezette, érdekei el lettek hanyagolva, úgyannyira, hogy reá nézve a különválás, szabadulás, egy uj életnek kezdete volt.*

Az előadottakból meg lehet érteni azt, miszerint azon szövetségi viszony, mely Anglia és Hannovera között létezett, azok közé számítható, melyeket a régi rómaiak, kiknek külpolitikájában az ily természetü összeköttetések nagy szerepet játszottak, foedus non aequum-nak neveztek, melynek ellentéte a foedus aequum volt, vagyis ezeknél az egyenjogu állott a nem egyenjoguval szemben. Hogy a hajdankorban is ez

* Lásd erre vonatkozólag Ernst von *Meier*, Hannoverische Verfassung und Verwaltungsgeschichte, I. kötet 157. lap.

utóbbinak jellege a kizsákmányolás volt, azt talán nem szükséges magyarázni.

Az ilyfajta politikai kombincziók az uralkodóház különlegességei közé tartoztak. Ennek a jellegnek felelt meg például a viszony Németországgal szemben, melyet a legilletékesebb történetirók a foedera iniqua kategoriájába soroznak.* A mint Németország folytonosan fel lett arra használva, hogy az osztrák családi politika zsámolya legyen, úgy még inkább vált ez hazánk végzetévé a pragmatika szankczió után.

Az a sajátszerü fordulata a helyzetnek, melyről már emlékeztem, hogy, míg a tizenhetedik században, bár kelletlenül, az uralkodóház részben hazánk harczait vivta az ozmán ellen, a tizennyolczadikban pedig nemzetünk áldozott a szorosan vett dynastikus háborukért, az körülbelől a pragmatika szankczió után lépett életbe, mint történetünk állandó jelensége. Egy osztrák vezérkari kapitány** munkájához egy térképet csatolt, mely megjelöli Európa mappáján azon pontokat, a hol osztrák, illetve magyar csapatok jártak. Sziczilia és Spanyolország narancsligeteitől kezdve Oroszország jeges torlaszaihoz egyrészt, másrészt azon kietlen partokig, melyeket a Balti tenger hullámverése csapkod, mindenütt magyar vérnek kellett patakonként omlania, oly háborukban és oly érdekekért, a melyekre jól mondta Deák Ferencz, hogy azok idegen érdekek, idegen háboruk.

IV.

Még hozzávetőleg sem vagyunk képesek megállapitani, hazánk hozzájárulását a soi-disant védelmi, igazában tisztán dynastikus czélokra úgy pénz- mint véradó képében. Nagyon sok volt, úgy a megyék mint egyesek részéről az önkénytes ajánlat és kiállítás mindkét alakban, melyeknek összege eddigelé összeállitva nincs. Azonkivül az ancien régime

* *Sybel*, Die deutsche Nation und das Kaiserreich, 101. lap.

** Otto *Berndt*, Die Zahl im Kriege.

budgetjoga azon fogyatkozásban szenvedett, hogy, habár a hadiadó — az úgynevezett subsidium — országgyülési megszavazás tárgya volt, de ez egész 1848-ig nem törvényczikk alakjában történt, úgy hogy ezen megszavazások nem is szerepelnek a törvényvtárban a Corpus Jurisban, hanem úgy kell őket az országgyülési irományokból kiböngészni. De így is kezünkbe adják a fonalat arra nézve, hogy megtudjuk, hogy hazánk mennyivel többet áldozott Ausztria- és a dynastiáért, mint megfordítva, valamint hogy, ha az uralkodók kénytelenek voltak is országgyüléseket tartani, ezek tulajdonképpen mire voltak jók, minő czéloknak szolgáltak.

Azokban a királyi előterjesztésekben, propozicziókban, a mint akkoron nevezték, édes kevés foglaltatik azon üdvös reformokból, melyeket az oly fennen hangoztatott osztrák kultura és kormányzati fölény sugalmazott. A mi kivántatik és követeltetik, a legnagyobb következetességgel és egyhangusággal, az mindég pénz és katona. Pénz és katona, ez volt azon két követelmény, melyben az uralkodóház következetessége szembetünő módon megnyilatkozott, és a mely nemzetünk számára kijelölte a feladatát. A pragmatika szankczió utáni országgyülések képezik ezen épületes látványnak szinhelyét. A mit a következőkben előadok, az ezen követeléseknek csak halvány képét nyujtja. Csak néhány főbb mozzanatot emelek ki, azokat, a melyek országgyülési akcziók tárgyát képezték, és melynek főértéke a követelések folytonosságának jelzésében áll, valamint abban is, hogy látni lehet, hogy ezen rendi országgyülések, melyekben az adózó nép képviselve nem volt, mennyire igyekeztek azon, hogy ha már áldozni kellett is, legalább annak érdekeit megoltalmazzák.

Az 1741 : LXIII. az úgynevezett vitam et sanguinem tczikk nyitja meg a nagy áldozatok sorozatát. Nem egészen egy év leforgása alatt a határőrvidéken kivül 80,000 ember állott fegyverben. Arneth * szerint is ezen tény csodálatot keltett, különösen Ausztriában, a mennyiben nem pártoltak el, legalább is kitartásra buzdítva. A mihez hihetőleg hozzájárult az országgyülésnek azon üzenete, még pedig első

* Kaiserin Maria Theresia, I. kötet 306. lap.

sorban Bécs városához, hogy, ha a bajornak megtalálják nyitni a kapuikat, úgy vigyázzanak magokra, hogy kövön kő nem marad.*

Midőn elébb Terézia egyéniségét jellemeztem, előadtam uralkodásának főbb vonásait. Annak a politikának számára, melyet csinált, a revanche-politikára, nagy szüksége volt hazánk segédforrásaira és áldozatkészségére. Ezen czélból 1751-ben ismét összehivják az országgyülést. Ez azért történik, hogy 1.200.000 forinttal emelje a hadiadót. A rendek 700,000 forintot meg is szavaznak, a minek daczára erősen lehordatnak szükkeblüségük miatt. A hétéves háboru alatt nincs országgyülés, de önkéntes ajánlatok folytán kiállítanak megyék és egyesek 52,000 embert. 1764-ben követeli, hogy az ország 10 millió államadósságot vállaljon által, és hogy egy millióval évenként ismét többet adózzék, és sub titulo: nemesi felkelés ujjászervezése állítson több katonát. A millió majdnem in integro el lett fogadva, de a másik két követelés vissza lett utasítva. Ezért azután nem is volt több országgyülés 1790-ig. Ez alatt szabadon folyt a gazdálkodás.

Lipót és Ferencz alatt nem mulik el országgyülés, a melynek ne lenne alkalma a véradóval kedveskedni. 1791-ben ujonnan 6000, 1792-ben ismét 5000, 1796-ban pláne 50,000 ujoncz szavaztatik meg, azonkivül a 340.000 ember és 80,000 lóból álló hadsereg számára 2.400,000 mérő rozs, 3.700,000 mérő zab, azután 20,000 darab ökör és 10,000 darab ló. 1802-ben 64,000 ember tartatik fenn teljes számban, 1807-ben 12,000. 1808-ban történt az az ösmert rábeszélése az országgyülésnek Aczél István királyi személynök részéről. — Ő felbiztatta a rendeket, hogy ajánlják meg a nemesi felkelést. Ez megtörtént, de akkor aztán jöttek a figyelmeztetések, a sopánkodások, hogy mégsem volna jó, ha minden nemes elmenne, ki tudja, hátha mindannyian elvesznek, az ország minden támasz nélkül maradna stb. A vége az lett, hogy a rendes sereg ismét 20,000 emberrel szaporíttatott.

* *Marczali*, Magyarország II. József korában, I. kötet 34. lap

Az 1811-iki országgyülést azért hivják össze, hogy az állampapirpénznek devalvácziója által létrejött bajokon segítsen. Az országgyülés ezen követelést, a mire később visszatérek, elutasította, hanem a hadsereg számára mégis bizonyos segítséget megszavazott, természetben, rozs és zab képében. A mire a kormány egyik megbizottja, Mitis udvari tanácsos azt a szellemes megjegyzést tette, hogy mindez igen szép dolog, de zabbal államadósságot fizetni nem lehet. Mindennek daczára az ajánlatot nem utasították vissza, hanem zsebre vágták.

Ezen összegek azonban nem fejezik ki a maga teljességében az országnak ezen a czimen való megterheltetését, a mit hivatalosnak nevezhetünk. Ugyanis a Hofkriegsrathnak az volt a politikája, mentől több katonát küldeni és tartatni az országgal, és ily módon az örököstartományok terhein könnyíteni.* Ez az úgynevezett deperdita alakjában történt, mely egyszerüen abból állott, hogy a katonai kincstár igen csekély árakat fizetett a katonaság számára való természetbeni élelmezésért, ezt a különbséget a vármegyék fizették a termelőknek, és az ezen réven való veszteség deperdita nevet viselt, a mely rendesen a hadiadó felének magasságát érte el.

Az az összeg például, a mit az ország Mária Terézia korának utolsó éveiben fizetett, körülbelől 20 milliót tett ki. A hadiadó majdnem 5 millió, a koronauradalmak és ingatlanok 4 és 5 millió közt, a só 3 millió, a bányák 5 millió, a határvám 1 millió. Erdély külön 1.500,000. 1809-ben már Schwartner 40 millióra teszi az ország hozzájárulását a közös költségekhez. Igaz, hogy ezen összegek csekélyeknek tünnek föl, ha a mostani költségvetésünk óriási arányait tekintjük. De ne feledjük, hogy azon időben ezek oly elmaradt országra, mint hazánk volt, óriási értéket képviseltek, és hogy ezen adómennyiség soha az országba vissza nem került.

Említettem a jövedelmek között, a melyeket a korona Magyarországból huzott, a vámjövedelmet. De ezen összeg

* *Biedermann*, Geschichte der österreichischen Gesammtstaatsidee, II. kötet 22. lap.

nem fejezi ki az ország megterheltetését, nem fejezi ki azon tributum mennyiségét, melyet az ország a monarchiának áldozott.

Ezen tributumnak volt még egy sokkal nagyobb, habár közvetett része, és ez az volt, a melylyel Magyarországnak közgazdasága Ausztria közgazdaságának adózott. Ez a korona vám- és kereskedelmi politikájának volt folyománya, melynek alapgondolata az volt, hogy, miután az örököstartományok jobban meg vannak az uralkodóház hatalmi czéljaira adóztatva, azért őket kárpótolni kell Magyarország gazdasági kiszivattyuzásával. Azt az egy mozzanatot teljesen kivül hagyták a számításon, hogy az egész hatalmi politikának minden előnye az örököstartományok által vétetik igénybe. Belgiumnak, az olasz tartományoknak adója például az osztrák kincstárba folyt. Bécsben volt úgy Károlynak, mint Mária Teréziának pazar udvartartása, az osztrákok és csehek liferálták a tiszti kar és hivatalnoksereg nagy részét. Magyarországnak mindebből egy árva fillér sem jutott. A megérthetőség czéljából pár szót kell szólani a vámrendszerről és politikáról, valamint annak hatásairól.

A vámokat harminczadoknak nevezték. Ausztriával szemben kettős vámvonal állott fenn, egyik az osztrák, másik a magyar területen. A vámjövedelmeket a korona szedte és disponált is felette korlátlanul, ő csinálta a tarifát és a politikát. Az 1715 : XCI. tczikkel elébb a királyi táblára, azután 1729 : II. tczikkel a helytartótanácsra bizatik a vámok szabályozása. Az országgyülésnek a papiron meg is voltak a jogai, hozott is törvényeket, de ezek irott malaszt maradtak, a sérelmeket megorvosolni nem birta. Ezek a sérelmek pedig sulyosak és számosak voltak, az ország anyagi érdekeinek alárendelését jelentették. Hazánkat akkor, úgy mint ma, az örököstartományok választották el a külföldtől, kivitel nem volt, csak Ausztrián keresztül, és ezen előny fel is lett használva a gazdasági kizsákmányolás czéljából. Az osztrák hivatalos politika, a Mária Teréziától 1740-ban felállitott hatóság a Kommerzienrath segélyével, ezt tekintette legfőbb feladatának. Magyarország termelésének főczikkeit, különösen a bort és buzát, nehogy az ő selejtesebb terményüknek ver-

senyt csináljanak, iszonyu vámokkal sujtották.* Azoknak a nyers terményeknek, bőr, kender, gyapju, melyekre az iparnak szüksége van, jóformán lehetetlen volt külföldre jutni. Míg az osztrák iparczikk majdnem vámmentesen jött be, hogy a magyar ipart tönkretegye, addig a magyar számára semmi viszonylagosság nem létezett.

Azt is mindenképpen megakadályozták, hogy a magyar kereskedő közvetlenül kapja portékáját a külföldről, nehogy az osztrák kereskedés kárt szenvedjen. Egy szóval már a mult században ugyanazokkal a panaszokkal találkozunk, mint ma. Az 1751-iki országgyülés egy bizottságot küldött ki az anyagi állapotok megvizsgálására. Ennek Brunszwik, a nádori itélőmester volt az előadója. Arneth közli is** kivonatban a jeles munkálatot, melyet az kidolgozott. Az ember azt hiszi, hogy a jelen korbeli valamelyik ipar- és kereskedelmi kamrának előterjesztését olvassa a gazdasági emanczipáczió dolgában. Az országgyülési vitákban minduntalan találkozunk oly kijelentésekkel, hogy igen sok csatornán megy ki a pénz az országból, de az ugyan vissza nem tér; hogy mi hasznunk van abból, hogy mienk a tehén, mi is tartjuk, de más feji.

A korona előtt nem is volt titok ezen igazságtalan, sanyaru állapot. József császár maga, ösmert levelében, melyet Pálffy kanczellárhoz intézett 1785-ben, beösmerte, hogy Magyarország gyarmati viszonyban van, melyen csak úgy lehet segíteni, ha az ország több adót vállal magára. Miután pedig az ország ennek a jogtalan követelésnek nem volt megnyerhető, a gazdasági kizsákmányolás folyt vigan és szaporán tovább.

A pénz- és a katonaállításnak kérdése, illetve ezeknek megszavazása, valamint azon mozzanat, hogy ezen sulyos adónak terhét voltaképpen ki viselte, megköveteli, hogy ezen körülményre szintén kiterjeszkedjem. Ezek is meg fogják erősíteni azon felfogást, melynek kifejezést kell adnom. Tudva-

* Lásd erre vonatkozólag *Fessler,* Geschichte der Ungarn, V. kötet 437. lap.

** Kaiserin Maria Theresia, IV. kötet.

levő, hogy hazánk védrendszere a nemességnek, mint politikai jogosítványokkal egyedül felruházott osztálynak, általános védkötelezettségén alapult. A jogok és kötelességek egészséges egyensulya nyilatkozott meg ezen intézkedésben, valamint abban, hogy, míg az egyszerü köznemes önszemélyében rótta le a véradót, a dusgazdag főurak és főpapok a magok vezérlete alatt álló és saját költségükön kiállított bandériumokkal vonultak a csatába. A költségeket magok viselték, csakis abban az esetben, ha az ország határain kivül kellett katonáskodni, kezdődött a kincstár megterheltetése. Ily viszonyok közt az ország állandó adófizetéséről ezen a czimen nem volt szó, csakis rendkivüli esetekben lett az igénybe véve. Igaz, hogy, mikor a segélynyujtás megkezdődött, lassacskán állandó lett, éppen úgy mint hadügyi költségvetésünknek úgynevezett rendkivüli része, mely szinte lucus a non lucendo rendessé és állandóvá lett. Az első ilyen rendkivüli adó Albert király alatt 1439-ben jelentkezik, habár ez a Corpus Jurisban nem szerepel. Azon adó, a melylyel ottan először találkozunk, Mátyás alatt 1474-ben az I. czikkben szavaztatott meg, telkekként egy arany forint, melyet nemes, nem nemes, egyaránt fizetett. Meg a VIII. czikkben az appropriáczió is meg lett állapitva, a mennyiben meg lett állapítva, hogy ezen segély csakis a török ellen fordítandó — istud subsidium non aliter nisi contra turcos exponatur. Az adóalap az ú. n. porta volt, a mely tudvalevőleg kaput jelent. Még pedig olyan kapunak kellett lenni, a melyen egy szénás szekér bemehetett, ez volt ugyanis a symboluma a teleknek és az azon levő udvarháznak, a mi éppen az adóalap volt. Ezek a porták egész 1848-ig ezen minőségükben fenn is állottak. Mikor például az mondatott, hogy egy vármegyének 352 portája van, mint volt például Nyitrának III. Károly alatt, ez azt jelentette, miszerint ottan annyi adó-objektum volt összeirva. Ez összevissza 200,000 frt évi adót jelentett, miután egy porta adója körülbelől 600 frtra rugott. Acsády * szerint az országnak 1729-ben 5661 portája volt, mely szám 1802-ben 6210-re emelkedett.

* Adótörténet, a Közgazdasági Lexikon I. kötet 83. lap

A XVI. és XVII. század harczai és hadjáratai ezen a katonai és fináncz-alapon állottak. Az 1715-iki országgyülésen azután annyiban lényeges változás állott be, a mennyiben a nemesi fölkelés hivatalosan továbbra is megmaradt, azonban az ország védelmére állandó katonaság lett behozva. Ezen nagyfontosságu intézkedés az 1715-iki VIII. törvényczikk következtében léptettetett életbe, mely következőképpen hangzik: »Minthogy a nemesek és mindazok, kiket a törvény e nevezet alatt magában foglal, az ország védelmére vitézkedni és személyesen fölkelni, illetve bandériumaikat kivezetni tartoznak, azt ő felsége, valahányszor szükségesnek látja, az e tárgyról alkotott törvények szerint ezután is kivánhatja és követelheti. Mivel azonban a nemesi fölkelés által az ország meg nem védelmezhető, egy erősebb, rendezett bel- és külföldiekből álló sereg minden esetre tartandó, de mivel ez zsold nélkül fenn nem állhat, mi ismét adó nélkül meg nem szerezhető, azért tehát az e végre szükséges adónak tárgya az ország rendeivel országgyülésileg, a hová tartozik, leszen meghányandó.«

Ezen törvenyczikk értelmében lett ezután mindig a katonaság és annak költsége megszavazva. A hadi adó először 2.500,000 frtot tett ki, a mely azonban, mint már említém, nem öntetett törvényczikkbe később sem, egész 1848-ig. Az adóalapra nézve az volt czélozva, hogy az a jobbágy telkekre vettessék ki, a rendek azonban, abból a felfogásból kiindulva, hogy az »onus non inhaeret fundo,« a teher nem a földbirtokon nyugszik, csakis a jobbágyszemélyre vetették ki. A vér- és hadi adót tehát tisztán a jobbágyság viselte, a nemesség tehermentes lett. Másutt a szegény, nálunk a vagyonos ember volt adómentes, és ennek folytán ezen a ponton meg is bomlott alkotmányunkban a helyes egyensuly a jogok és kötelességek között.

Ezen önző eljárást bizonyára csak helyteleníteni kell. De léteznek enyhítő körülmények is, melyeket a helyzet teljes megértésének czéljából röviden elő kivánok adni.

Sokan ugyanis azon nézetben vannak, hogy, ha a kiváltságos osztályok részt vesznek a terhek viselésében, akkor az alkotmányt jobban lehetett volna biztosítani. Általában úgy

vélekednek, miszerint ilyeténképpen hazánk szép virágzásnak indult volna. Ez Grünwald Bélának is a nézete. Különösen dicséri II. Józsefnek azon czélzatát, melyről imént szólottam, midőn egy igazságos vámpolitika fejében követelte a nemesség megadóztatását. Ehhez azután Grünwald hozzá teszi, hogy, ha a terv sikerül, II. József a lenagyobb jóltevője lett volna a nemzetnek, és mennyire más képe volna ma az ország gazdasági és kulturai állapotának.

Ezen tétel a viszonyok és személyek teljes ignorálásával állittatott fel. József császár, valamint elődjei- és utódjainak politikája és kormányzata megtaníthatott mindenkit arra, miszerint az adó nem kulturális, de hatalmi czélokra kellett. Nem is létezett arra nézve semmi biztosíték, hogy a pénz, ha egyszer megszavaztatik, országos czélokra fog fordittatni. Az országgyülés szabatosan körülirt budgetjogot nem alkotott és nem is alkothatott. Még pedig egyszerüen azért, mert nem hogy jogait képes lett volna tágitani, de a meglevőket is alig védhette meg. Ennek a ténynek semmi köze a rendiséggel, mert az angolok már a tizenhetedik században érvényesítették az úgynevezett appropriáczió jogát, mely tudvalevőleg a megszavazott kiadások hovafordítását biztosítja.

Ez 1688-ban, mindjárt a Stuart-ház elüzése után történt, mint a dicsőséges forradalom első vivmánya.*

Úgy vélem, nem lehet rossz néven venni, ha őseink azon sanyaru viszonyok között, melyekben tengődtek, nem tudták annyira vinni, mint az angolok, kiknél, mint erre már több izben hivatkoztam, a korona nem rendelkezett azon hatalmi eszközökkel, mint nálunk.

Éppen úgy ismeretlen volt a kormányzatnak felelőssége. De még arra sem létezett semmi biztosíték, hogy, ha a nemzet az áldozatot meghozza, a kötelezettség, a viszontszolgálat, a korona részéről megtörténik. A mit odáig a nemzet fejedelmei részéről tapasztalt, valami nagyon biztatóan nem festett. Különben az sem volt azon kor emberei előtt ismeretlen, hogy az örökös tartományokban megszünt az adómentesség,

* *Todd*, History of the Parliamentary Government of England, I. kötet 454. l.

de sem az alkotmány, sem a kultura sokat nem nyert vele. Sőt talán az örökös tartományok példája a legjobb intencziókat méltán elriaszthatta, a mint hogy, ha azután a közügy érdekében áldozatokat hoztak, felsültek vele. Egy későbbi országgyülésen, az 1792-in felemelték a rendek a só árát, országos czélok szempontjából. Több millió össze is jött. De ezen összeg a bécsi kormány által szerencsésen más czélra költetett el. Az 1802. országgyülésen szóvá lett téve a dolog, de főleg az udvartól függő főrendek ellenzése folytán az egész számonkérésnek nem lett foganatja. Úgy hogy erős kitörések között ki is lett mondva, hogy mi czélja annak, hogy az ország megszavazza az összegeket, ha idegen czélokra fordíttatnak.*

Hogy ezen egész adózási kérdésnek mi képezte kiugrópontját, általában hogy az akkori nemességnek magatartása más elbirálást is lehetővé tett, arra álljanak itt a halhatatlan Montesquieunek, a jogállam és képviseleti alkotmány nagy uttörőjének szavai, ki hozzá hazánkban is járt és közvetlen szemléletből is ismerte a dolgokat; ő így ir: »Az osztrák uralkodóház szünetlenül elnyomja a magyar nemességet. Pénzt keresett nála, melylyel nem birt, és nem látta a férfiszivet, melylyel az rendelkezett. Midőn ezen monarchiának minden része szertehullott, életet és lelkesedést csak ezen nemességnél talált, a mely felejtett és harczolt, mely dicsőségét abban találta, hogy vérét ontsa és a szenvedett sérelmekért megbocsásson.« **

A kiugrópont tehát nem a sokat ócsárolt rendiségben, nem is annyira a nemesség önzésében, hanem igenis a koronában, és annak a magyar alkotmány eredeti konczepcziójától eltérő helyzetében és vonatkozásaiban, található fel, melynek hátrányos voltával ezen a téren, mint minden téren, folyvást találkozunk. Mert ha az uralkodó osztálynál még az enyhítő körülmények beszámítása mellett is meg kell állapítani azon tényt, miszerint a jogok és kötelességek közötti egyensuly felbillent, úgy ez csakugyan közjogunk azon alap-

* *Horváth Mihály*, Magyarország története, VIII. kötet 239. lap.
** Esprit des lois, VIII. könyv 9-ik fejezet.

vető eredendő fogyatkozására vezethető vissza, miszerint a Habsburg-uralom alatt ezen egyensuly első sorban magánál az államfőnél, a koronánál is bomlásnak indult. Ezen dualizmus tehát az, mely a csucstól le a talapzatig az állami szerkezetben egy teljesen hamis és visszás helyzetet hozott létre, akkoron éppen úgy mint mostanság, mikor pedig nincs rendiség és a jogegyenlőség, valamint a demokráczia teljes mértékben érvényesül. A panacea tehát ezen visszás helyzet megszüntetésében keresendő.

V.

A magyar korona ezen eredeti konczepcziójának meghamisítása és az abban rejlő hatalomnak osztrák czélokra való felhasználása, mint már említém, a másik jelentős következménye a pragmatika szankcziónak. Erre vonatkozólag még a következőket kell előadnom. Többszörösen utalva lett arra, miszerint a nemzet és országgyülés százados jogszokásai és politikai hagyományai után indult, midőn oly nagy terjedelmü jogosítványokat, illetve diszkréczionális hatalmakat a koronára ruházott, a mely alkotmányunk értelmében a törvények végrehajtója és a politikai kormányzatnak legfőbb szerve volt. A korona ezen jogosítványokat a magyar szent korona jogkörének alapján birta, a mely attributumokkal az ország közjoga a felségjogok czimén a királyságot ruházta fel. Az ország 1848 előtti közjogának legnagyobb tekintélye, a nagy tudományu gróf Cziráky Antal Mózes, ismeretes közjogi munkája,* a mely a felségjogokról szól, ezeket tartalmuknál fogva *szorosan vett személyi* — jura stricta personalia — *és kormányzati jogokra* — jura regiminis — osztja fel. Az első osztályba tartozik mindaz, a mi a királyi felség szent és sérthetetlen személyéhez, méltóságához és tiszteletéhez tartozik, a másikba pedig azon jogositványok tartoznak, a melyek az ország ügyeinek elintézésére és vezetésére vonatkoznak. A kormányzati jogokat is bel- és külföldi jogokra

* Conspectus Juris publici Regni Hungariae IV. könyvében.

osztja fel. Az elsőhöz tartozik a törvényhozó, végrehajtó és birói hatalom, a másikhoz a háboru, béke és szövetségek kötésének joga.

Az illetékesség szempontjából különbség tétetik a fenntartott, *reservata,* valamint a közösek, a *communicata* között, mely utóbbiak az országgyüléssel közösen gyakoroltatnak. A határvonal kettőjök között nincsen szabatosan meghuzva, a mint ez lehetetlenség is egy történeti fejlődésü alkotmánynál. Annyi azonban bizonyos, hogy a fenntartott jogokat is a törvények szellemében kell gyakorolni.

Már maga ezen osztályozásnak a kiindulási pontja hogy t. i. a legkorrektebb irók is a felségjogok egy részét fentartott jogoknak veszik, tanusítja közjogunknak azon elhomályosítását, mely mindennemü következményeivel ezen korszak egyik legnagyobb betegsége volt, és mely homályt csakis hosszu idők és küzdelmek birták eloszlatni. A jogok fentartásának a korona részéről más értelme nincs mint az, hogy maga a korona hatalma volt az alkotmánynak alapvető intézménye, annak jogai birtak eredeti primordialis természettel, a nemzeti jogosítványok pedig a leszármazottak, a fejedelmi engedményekből kifolyóknak tekintendők. Ez az értelme a fenntartott kifejezésnek, mert hiszen csakis a jogok eredeti tulajdonosa és szerzője az, ki a jogokat magának fentartani és ismét másra ruházni képes. Az elmondottak után nem kell magyarázni, miszerint ezen tétel a magyar alkotmány alapgondolatával homlokegyenest ellenkezik. Ugyanis annak folytán, hogy a királyság választási alapon nyugodott, az a nemzeti szuverénség kifolyása volt, a nemzet az ő egyetemességében, még pedig a helyes megkülönböztetés szempontjából ellentétbe helyezve a királysággal, volt minden jognak forrása, alapja. A nemzet jogai voltak ily módon a fenntartott, a korona jogai pedig az átruházott, delegált jogok.

Midőn az előző könyv II-ik fejezetében ismertettem az angol állam alakulását, hivatkoztam arra, miszerint azon tény következtében, hogy ottan a korona volt az alapvető intézmény, ez volt a jogviszonyoknak is kiinduló és végpontja, a honnan minden kiindult és visszavezetett. Igy azután min-

den kétes esetben a jogi vélelem a királyi hatalom mellett foglalt állást. Hazánkban is nem egy jogi iró ezen nézetet vallotta és ennek kifejezést is adott. Például a mult század elején a pesti egyetem egyik tudós tanára, Lakits Zsigmond, egy munkát irt hazánk közjogáról,* mely szabadelvünek tartott iránya folytán a nyomatási engedélyt nem nyerte el. Ezen említett iró művének 202. fejezetében a királyi felségjogokat tárgyalván, ezt mondja: »Magno in errore versari eos, qui negotia publica cujusvis generis, quae regnum universum concernunt, ut aiunt ad comitialem tractatum pertinere disputant, in dubio onus probandi in regem devolvere« stb. Ez azt teszi, hogy tévednek azok, a kik azon hitben élnek, hogy az országos ügyek, a legtágabb értelemben véve, mind az országgyülés elé tartoznak, és a döntés fölötti hatáskört illetőleg a bizonyítás terhe a koronát illeti. Az idézett tétel tehát végelemzésben azt jelenti, hogy a korona jogai erősebbek mint a nemzetéi, hogy tehát kétes esetekben a vélelem az első nézet mellett áll. Ezen felfogást a különben nagy tudományu, derék és alkotmányos érzésü közjogi iró, Virozsil,** nyiltan ki is mondja.

Ezen kérdés, a felségjogok kérdése, nagy szerepet játszott a Deák- és Lustkandl-féle vitában is. Alakilag nem a fentartott jogok felett folyt a kontroverzia, de lényegében mégis arra lyukadt ki az egész. Lustkandl ugyanis azt állította, hogy a királyi felségjogokat változtatni és módosítni nem lehet, a mi egyszerüen azt jelentette, hogy ezen jogok erősebb, mondhatni alapvető jelleggel birnak. Deák ezt tagadásba veszi és kifejti, hogy a magyar király és nemzet közötti viszonyokat, a törvényhozás alakját és körét, a kormányzat és közigazgatás formáit törvények határozták meg, de ezen törvények nem zárták ki a tökéletesités lehetőségét, nem fosztották meg az államot azon jogtól, hogy saját érdekében időnként uj törvényeket alkothasson, gyakran eltérőket a régiektől. Számos példát lehetne felhozni arra, hogy mind a nemzet, mind a király jogai időnként átalakittattak. Például az ország legfőbb hivatalának, a nádorispánságnak betöl-

* Juris publici Hungariae primae lineae.

** Staatsrecht des Königreichs Ungarn. II. kötet 5. lap.

tésénél a koronának joga hajdan tágabb volt mint később-ben. Igy a nemzetnek királyválasztási joga korlátoztatott. Nincs tehát alkotmányunkban kizárva azon lehetőség, hogy akár a fejedelemnek, akár a nemzetnek valamely jogát módosítsa vagy eltörölje. Törültessék ki ez elv valamely alkotmányból, mondassék ki, hogy sem a fejedelem, sem a nemzet jogait változtatni nem lehet, akkor az ilyen alkotmány, a kornak folytonos fejlődést igénylő kivánataitól elmaradva, rövid időn szük lesz mindkét félnek, és a változhatlanságot megállapító törvény lesz az első, mit meg fognak változtatni. Ha pedig a változhatlanság elve csak egyik félnek jogaira mondatnék ki viszonosság nélkül, akkor a másik fél lassanként kizáratnék az alkotmány élvezetéből, és az alkotmány összedőlne.*

Bölcs és aranyszavak ezek. A magyar alkotmány szelleme nyilatkozik meg bennök, az egészséges egyensulyra való törekvés vonul rajtok keresztül. Elő lett adva a jelen munka első részében, hogy a nemzet politikájának mindjárt kezdettől fogva egyik sarkalatos mozzanata egy erőteljes központi, illetve királyi hatalom szervezése.

Utaltam arra és elmondottam, hogy mihelyt a nemzet körültekintett és öntudatra ébredt, helyes politikai érzéke megtanította arra, hogy a megélhetés czéljából minden erejének összefoglalására van szüksége. Igy ruháztatott a koronára a nemzet szabad akaratából a jogosítványok oly teljessége, melyre más országban példa nincs.

Nem azon tekintetben nincs példa, hogy a fejedelem esetieg nagyobb hatalommal ne birt legyen, mert igenis birt; hanem azon tekintetben, hogy ez egy szabadságára féltékeny nemzet részéről önkéntesen történt volna. A nemzet ezt az átruházást készséggel teljesítette, bizott intézményeinek, pláne a királyválasztásnak korlátozó erejében; hozzájárult az is, hogy nagy nemzeti királyai: Mátyás, Lajos, hatalmukat csakugyan az ország hasznára fordították.

Lényegesen megváltozott, és a nemzet hátrányára változott, a helyzet, midőn a Habsburg-dynastia tagjai lettek a

* *Deák* Ferencz, Adalék a magyar közjoghoz, 87. lap.

magyar trónra meghiva, kiknek a magyaron kivül más koronája és fejedelmi teljhatalma is volt.

Ennek az állapotnak hatását előadtam az előbbi könyvben. Előadtam azt is, hogy ezen kettős korona tulhatalmával szemben a nemzet a királyválasztásban és a fegyveres felkelésekben találta meg az ellensulyt. Ezen ellensulyozás hatását még azon körülmény is segítette, hogy az ország megoszlása és primitiv viszonyai következtében, a kormányzati ténykedés és befolyás területe a minimumra szoritkozott.

A XVIII. században ez irányban, mint tudjuk, rosszabbra fordult az állapot. A királyság örökössé lett és igy például ezen a czimen József mellőzhetni vélte a koronázást és az abban rejlő biztosítékok nyujtását. Teréziát a nemzet szerette, meg volt győződve jóindulatáról, és igy egészen természetesnek tünt fel, hogy a felségjogokat teljes mértékben gyakorolja, és a mit nála személyes uralomnak lehetett tekinteni, ezt egy jó darabig olybá vette, mint akár Hunyadi Mátyásnál. És míg a Lipót által czélba vett bitorlásai a korona felségjogainak a nemzetet véres felkelésekre kényszerítette, addig ugyanezen jogoknak Terézia által eszközölt parókás és sujtásos mezbe öltöztetett kisajátításai mi ellenállást sem hoznak létre, az elmék meg vannak tévesztve, a szivek meg vannak nyerve. Ennek a megtévesztésnek van is kellő magyarázata. Az emberek az alkotmány elleni támadást azonosították II. Ferdinánd és I. Lipót proczeduráival és a szelid hizelgésnek egyszerüen felültek. Idő kellett reá, míg belátták, hogy a vasmarok által vert bilincs és a bársonykéz által szőtt háló egyaránt veszélyes.

Még egy más körülmény is járult ehhez. A kormányzati teendők szaporodása a végrehajtó hatalmat uj eszközökkel és fegyverekkel látja el, melyet az is nagy mérvben elősegít, hogy a török hódoltság megszünte után kormányzatilag ujra kell szervezni az országot. Károly uralkodása a nagy országos hatóságok részben felállitása, részben ujjászervezése által emlékezetes. A kanczellária, helytartótanács, kamara, hétszemélyes tábla azon alakjukban, melyben 1848-ig fennállottak, ezen kornak szülöttei. Ezek természetes eszközei leszmek az osztrák császári befolyásnak, expoziturái a bécsi

udvari politikának. Lipót alatt az osztrák beavatkozás, például Kollonich és Ampringen személye- és intézkedéseiben inczidentális jelentőséggel birnak, fergetegként támadnak és tünnek el. Ellenkezőleg ebben a korszakban az akczió rendszeres és szervezett tényezőkkel rendelkezik, ezeknek nemzeti máza eltakarja az idegen uralom azon éles körvonalait, melyek az előző században oly szembeötlők voltak, hogy természetszerüleg hivták ki a nemzet haragját és ellenszenvét. Végre azonban, mint majd észlelni fogjuk, a nemzet mégis átlát a szitán és megkisérli a helyzetnek szükséges tisztázását.

Egyes konkrét példákban kivánom feltüntetni, hogy miképpen értem én a magyar korona jogainak kisajátítását az osztrák császári hatalom számára. Egyike például a legfontosabb felségjogoknak a törvényhozási jog, illetve az országgyülés irányítása és vezérlése. Még az 1865—68-iki országgyülés törvényczikkeinek bevezetésében is olvashatjuk, hogy ezen törvény szerint szab. kir. Pest városában országgyülést hirdettünk, azt megnyitottuk és folytonosan vezérlettük. Ezen kitünő jogát a korona rendesen az osztrák tanácsosokkal gyakorolta. Még az 1723-iki országgyülést is, mikor »der Mohr seine Schuldigkeit gethan hat,« III. Károly egyszerüen ott hagyta a faképnél és biztosokként rájok tolta Starhemberg Gundacker Tamást, a ki osztrák és Kinsky Ferenczet, a ki cseh örökös marsall volt.* Ugyanaz történt az 1728-iki országgyülésen, ekkor meg szintén Kinsky és Nesselrode voltak a biztosok.**

A magyar koronának diplomácziai felségjogát szintén nem magyar tanácsosaival gyakorolta. A törvény világos rendelkezéseinek ellenére a törökkeli békekötéseknél sem a karloviczi, sem a passaroviczi és belgrádi békekötéseknél Magyarország nincs képviselve.

Utoljára már az ország sem követel többet, mint hogy az osztrák államminisztériumnál magyarok is alkalmaztassanak: 1741 : XI. tcz. 4. §.

* *Salamon,* A magyar királyi szék betöltésének története, 291.
** *Fessler,* Geschichte der Ungarn, V. kötet 24. lap.

Az ország törvényei értelmében a magyar hadak felett a parancsnokságot a nádorispánnak kellett viselnie.

Mikor Károly alatt az állandó katonaság behozatott, Pálffy Miklós volt az ország nádorispánja, maga is katonaviselt ember. Lehet, hogy ő talán parancsnokolt az országban levő katonaság felett. De hogy utódjainak keze alól kivétetett, az kétségtelen, valamint az is kétségtelen, hogy idegen hatóság, a Hofkriegsrath disponált korlátlanul a katonai dolgok felett. A helyzet ez irányban annyira fajult, hogy az osztrák tábornokok adókat szedtek, a korcsmai és mészárszéki jogokat bitorolták. A pragmatika szankczió országgyülésén, 1723-ban Károly ezen visszaéléseket megszüntette, de a korona integritásának sérelme az egész katonai rendszer folytán továbbra is fenmaradt. Nemcsak megmaradt, de fokozódott. Mária Terézia, mihelyt a bajtól megszabadult, 1748-ban teljesen osztrákká teszi a magyar hadsereget.* Vezényszó, zászló, mind osztrákká válnak és attól az időtől pozitiv czélzatok alapján történik a hadseregben a magyar szellem és érzés azon üldözése, a magyarok azon háttérbe szoritása, melyet mindannyian ismerünk.

A magyar koronának igen jelentékeny felségjogai vannak a pénzügyek terén. A vámok, a bányák, az államjószágok, az úgynevezett regálék — mint például a sóé — jövedelmei mind a kincstár zsebébe folynak és tulajdonképpen osztrák czélokra fordíttatnak. Jellemzi ez irányban a helyzetet Mária Terézia életének egy inczidense, melyet Hormayr beszél el. Egy izben férje, Lotharingiai Ferencz, ki tudvalevőleg igen jó gazda volt, szemrehányásokat tett neki pazarlásáért, mert akkoron valóságosan szórta a pénzt. Mária Terézia azzal mentegette magát, hogy azok körmöczi aranyok voltak. Vagyis, hogy csak Magyarországból származó jövedelem volt.

Természetesen, hogy ezen jövedelmekről senki sem szamolt, a törvényhozás semmi ellenőrzést sem gyakorolt. Az 1811-iki országgyülésen a rendek legalább annak kimutatását kivánják látni, hogy az utóbbi 20 év alatt ezen bevételi forrásokból mennyi hasznot huzott a kincstár. Erre azt a

* Geschichte der k. k. Armee von Gilbert *Ungar*. II. kötet 1072. lap

választ nyerték, hogy ezzel forduljanak a császárhoz, még pedig személyesen, mert ez az ő pénze.

Ferencz császár odáig feszíti a dolgot, hogy még a bankjegyek kibocsátását is fejedelmi jognak tekinti, melyhez a rendeknek hozzászólásuk sincs, legfeljebb, hogy gondoskodjanak a beváltásról.*

Különösen igénybe vétetik a fejedelmi jog arra a czélra, hogy az osztrák kormányszékek fenhatóságot gyakoroljanak a magyar ügyek és hivatalok felett. Itten azután még a legvilágosabb törvény sem sokat használ. Hasztalan hozott az ország törvényt törvény után, hogy nem szabad az örökös tartományok módjára kormányoztatni, ez csak irott malaszt maradt, a gyakorlat másképpen festett.

Alig volt matéria, melyre nézve annyi törvény lett volna hozva, mint a magyar kamarának, az ország legfőbb pénzügyi hatóságának, függetlensége az osztrák udvari kamarától. Ez mitsem használt, a magyar kamara folytonosan függésben volt, részint az ú. n. univerzális bancalitastól, mely hatóságot III. Károly szervezte, és melynek az volt a feladata, az államhitel műveleteit közvetíteni, részint az udvari kamarától, melynél egy egész magyar osztály állíttatott föl öt magyar tanácsossal, köztük Festetics stb.

Éppen így állott a dolog a többi magyar hatósággal, dikasztériumokkal is, mint abban az időben nevezték. A hatóságok közt első volt az udvari kanczellária, ennek az volt egyik funkcziója, hogy a magyar korona felségjogai általa gyakoroltassanak. Ezek közt első helyen áll az úgynevezett főfelügyeleti jog, a mely de facto kiterjedt az államélet egész területére. Tulajdonképpen az egész kanczellária nem volt semmi más, mint az osztrák hatóságoknak, a Hofkriegsrathnak, a kanczelláriának és kamarának expoziturája. Utasításait az osztrák kanczellária állapítja meg, az osztrák kamara rendeleteit ő expediálja. Minden akczióban, a mely a magyar alkotmány integritása ellen irányoztatik, ő kénytelen vinni a vezérszerepet. Ekkor vetik meg az ágyát annak a mély

* *Wertheimer* Ede, Az 1811/12-iki országgyülés 21. és 62. lap.

gyülöletnek, a melyet ellene az országos közvélemény folytonosan táplál.

A helytartótanácsnak kellett volna képviselni az ország kormányzati függetlenségét. A mint hogy az 1723 : 101. törvényczikk világosan és határozottan kimondja, hogy csak ő Felségétől függ, és semmi más hatóságtól — a nullo dicasterio aulico. — Ez oly módon történt meg, hogy eljárási szabályait a cseh kormánytanács után csinálják meg, még a megnyitást is Sinzendorff eszközli 1724. márczius 21-én; egy császári biztos ülésein állandóan jelen is van, mint az összbirodalmi érdekek őre, a mi csakis jó későn szünik meg. Az egyedüli jótétemény a magasabb kultura firmája alatt, melyben az udvari gyámkodás az országot részesíti, az a czenzura, a sajtó- és könyvvizsgálat, mely a korlátolt és reakczionárius osztrák bürokrácziának behatásai alapján a helytartótanács által eszközöltetik. Mig végre az 1848-iki halhatatlan törvényhozás, a XVIII-ik törvényczikkben, az ősi magyar szabadság nagy elveit ezen a téren is elévülhetlen jogaiba visszahelyezi, és a czenzurát mindörökre eltörli. De odáig nagy buzgalommal lett ezen önkénykedés gyakorolva, éppen oly módon, mint a helytartótanács másik nagy és legfőbb funkcziója, a protestánsok sanyargatása. Az ország érdekében jót úgy sem tehet, mert a beruházásokra pénze nincs.

Szó van ugyan már az 1715-iki országgyülésen egy országos pénztárról, az u. n. fundus publicusról, de ez csak szerény óhaj marad. Üléseket alig tart, a nagy urak, kik tagjai, nem is igen látogatják. Mindez számtalan panasznak és állandó ellenszenvnek a forrása. Az 1791-iki országgyülésen ki is tör ellene a vihar, meg akarják szüntetni, mert az alkotmánynak nem védelmét, de veszedelmét látják benne.

Az osztrák hatalom illetéktelen beavatkozása az igazságszolgáltatásra is kiterjed. III. Károly felállitja az u. n. kerületi táblákat, egészen osztrák mintára. Az osztrák minisztertanács dönt a kérdésben, Savoyai Eugén, Trautsohn, Sinzendorff vesznek részt a vitában és határozathozatalban, mely Magyarország legsajátlagosabb belügye felett rendelkezik.

Ha az osztrák kormányférfiak közvetlen beavatkozását legalább kézzelfoghatólag ezen a határon tul megállapítani nem lehet, a korona diskréczionális hatalmának tultengése itt meg nem állott; tovább terjedt az, és az igazságszolgáltatás egész területére kiterjedt. Mária Terézia saját fejedelmi hatalmánál fogva hozatta létre az úgynevezett planum tabularet, a mely a felsőbb biróságok határozatainak volt a gyűjteménye. Az intézkedés magában nem is volt helytelen. Részben kodifikátori jelleggel birt, részben bizonyos rendet hozott be igazságszolgáltatásunk tömkelegébe. A hiba az volt, hogy az országgyülésen kivül történt, és ezért sulyos praejudiciumot okozott, és hogy az önkénynek ezen a téren is utat nyitott. Ennél még sulyosabb természetü mozzanat volt a birói függetlenség csorbítása. A kancellária azt a hatalmat követelte hatósága számára, hogy a pereket felrendelte magához. A czim az volt: »decretum re interea integra servata,« a mi azt jelentette, hogy ő ugyan nem itélkezik benne, de el lehet képzelni, hogy az ily eljárás minő befolyást gyakorolt a per kimenetelére. Mihelyt egy pernek politikai ize volt, elkezdődött a biróságok servilismusa. A Martinovics-féle per, de még a 40-es években az ifjak pere kiáltó bizonyítékai a biróságok lelkiismeretlenségének és szolgalelküségének. Igen szomoru jelentőséget adtak annak a jogszolgáltatási elvnek, hogy a biróságok a király nevében itélkeznek, kinek háta mögött ott ólálkodik a bécsi titkos rendőrség befolyása.

Nem igen létezett oly szoros értelemben vett belügy, mint a közoktatás ügye. Erre vonatkozólag egy kitünő szakember, dr. Fináczy Ernő,* így nyilatkozik: »Mária Terézia uralkodásának vezéreszméje, az egységítés, a lassu egybeolvasztásnak politikai gondolata, hasonlóan érvényesül a közművelődés terén.« A birodalmi központosító irányzat kifejezésre jut ezen a téren például abban, hogy a főiskolák, különösen a nagyszombati egyetem reformálása majdnem rabszolgai utánzata a bécsi analog intézkedéseknek. Ugyan-

* Magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, 326. lap.

ezen irányzat nyilatkozik meg a magyar nemes ifjaknak Bécs felé édesgetésében, mely a közös állameszmének fogalmát segít megszokottá tenni. Míg a Ratio educationis nem teszi kötelezővé a magyar nyelvet, a helytartótanács 1774-ben kiad egy intimatumot, melyben megmagyarázza, hogy az ország hátramaradásának egyik főoka, hogy a hasznos német nyelvet nem művelik eléggé. Tanulni kell a városokban, sőt még a falvakban is; tanulni kell, a ki iparos és kereskedő akar lenni, különösen annak, ki katonai, hivatalnoki, különösen papi pályára készül. A papnöveldékben kötelező tantárgy is lesz a német nyelv.*

A magyar koronának egyik legsarkalatosabb jogosítványa, a legfőbb kegyuri jogban rejlő beneficziumok adományozása, szinte alkalmat nyujt az osztrák érdekek ápolására. Arneth a legnagyobb nyiltsággal elbeszéli,** hogy a németek mennyire vágyakoztak a busás jövedelmet nyujtó egyházi stallumokra és kérve kérik a királynét, hogy ezen jogosítványra valahogy ne engedjen magyar részről befolyást eszközölni, hogy az ő számukra maradjon meg. Tényleg egy egész csomó idegen ült a püspöki székeken. Ott találunk két Althant, Thunt, Nesselrodet, Thurnt, Migazzit stb.***

Épen így vagyunk azzal a másik igen fontos felségjoggal: a birtokadományozással. Hiszen e munkának elején idéztem Verbőczy Hármaskönyvének passzusát: hogy az ország egész területe a szent korona területe, és hogy a birtokadományozás teljes hatalma a királyra lett ruházva. Ez azonban annyira korlátozást talált, hogy az ország törvényei kikötötték, hogy az idegeneknek ezekben részesülni nem szabad. Ez irányban igen világosan intézkedik az aranybullának 26-dik §-a, valamint Albert királynak V-dik törvényczikke. Mindennek daczára azon nagymérvü jószágadományozásoknak, a melyek a XVIII-ik században szerepelnek, a török hódoltságot és a Rákóczi-felkelést követő elkobzások után oroszlánrésze idegeneknek jutott. Marczali

* *Marczali*, Millennáris történet, VIII. kötet 370. lap.

** Der Kaiserin Maria Theresia, I. kötet 275. lap.

*** *Marczali*, Millennáris történet, VIII. kötet 143. lap.

urnál * egy egész hosszu lisztáját olvassuk azon osztrák illetőségü pártfogoltaknak, a kik udvari kegy folytán birtokokat kaptak. Igaz, hogy ezek nagyobbára úgynevezett *mixta donatiók,* azaz oly adományok voltak, melyekért az adományozott bizonyos összeget fizetett a kincstárnak, de ez összeg a birtokok értéke mellett számba sem jön. Kapott itten birtokot igazán boldog-boldogtalan. Hogy a hős Savoyai Eugén és a miniszterek: Starhemberg, Breuner, Dietrichstein, Trautson, a kik mégis voltak valami összeköttetésben a magyar ügyekkel, annak még volt valami értelme; de a többinél, mint például: Perlas, Althan, Hoffer, Locher, L'Huillier, sőt még a császárnénak komornája is, kinél más jogczimet nem lehetett találni, mint udvari kegy és a Kollonich-féle politika, mely arra czélzott, a magyarságot hontalanná tenni saját hazájában.

A koronának egy másik, szintén sarkalatos előjoga, a nemesítés, kedvező alkalom gyanánt kinálkozik a megbizhatlan elemet megbizhatóval felcserélni. Mennyire megbizhatlannak tekintetik, bizonyítja, hogy a pragmatika szankczió idejében magyar nemes az állandó hadseregben tisztséget nem nyerhet el.** III. Károly uralkodása alatt már megkezdődik a tömeges nemesítések sorozata. Mint a hogy Marczali mondja,*** a kinek csak valami patrónusa akadt: osztrák, külföldi, beamter, katona, az mind folyamodott nemességért, és volt is láttatja. II. József gyakorlatiasabban fogott a dologhoz, jóformán az egész alvidéken, különösen Bács, Torontál, Temes, Csanád és Arad megyékben a földeket kótyavetyén eladta, hogy a kincstár szükségeire pénzt csináljon, a mivel azután rendesen nemesítés is járt. Az 1791: XXXVI. tczikk is foglalkozott e kérdéssel, a hol el van mondva, hogy a törvénynek meg nem felelő árverés utján — legi haud conformi licitationis via — oly egyének is jutottak birtokokhoz, kik arra minősítve nem voltak. Nagy mérvben szerepelnek e tekintetben a telepítések. Már az előbbi század végén jött

* Idézett munka, 92. lap.

** *Salamon,* A magyar királyi szék betöltésének története, 135. l.

*** Millennáris történet, VIII. kötet 106. lap.

a hatalmas arányu rácz telepítés Csernovics Arzén pátriárka alatt. Ezen telepítés egy hosszu vonalban szállta meg az országot Budától Titelig. Jól mondja egy jeles osztrák történetiró, Krones, hogy ez arra szolgált, hogy éket üssenek a nemzet testében. A XVIII-ik századon keresztül szakadatlanul folyik ezen munka. A Bánság katonai parancsnoka, gróf Mercy Claudius, különösen nagy tevékenységet fejt ki ez irányban. Németek, francziák, wallonok szállittatnak be az ország költségén. Ellátják őket mindennel, még macskákkal is.* Természetesen, még mindig a Kollonics-féle politika értelmében.

A magyar korona jogkörének ezen csonkításai nem birtak mindenben állandósulni. Az osztrák fenhatóság nem egy sérelmes intézkedése, p. o. az osztrák biztosok ténykedése az országgyülésen és a hatóságoknál, később beszüntettetett. De ha egy osztrák közjogi iró, Gumplovitz, ki szokás szerint mindent, mi hazánknak előnyére szolgált, nagyító üvegen lát,** azt mondja, hogy Teréziának az volt a czélja, Magyarország teljes autonomiáját fentartani, ezt csakis úgy kell érteni, hogy intézkedéseinek egy része a magyar királyi firma és magyar hatóságok által intéztetett. Igy is azonban ez intézkedések abszolut jelleggel birtak és a család politikájának szolgáltak minden körülmények között. Amde ne feledjük el, hogy az intézkedések oroszlánrésze mégis összbirodalmi jellegü volt, a magyar állam szervei, például katonaság, diplomáczia, pénzügyi intézmények, osztrákokká váltak és azon kötelék, mely az örököstartományokkal szemben is tisztán személyes jellegü volt, tényleg reális kapcsolattá tömörült.

A magyar államiság sulypontja tehát a császári hatalomra lett áthelyezve, a nemzet egész élete kifelé gravitált. Ennek a nyomatékos ténynek a hatása különféle vonatkozásokban jelentkezett és messze menő következményeket vont maga után. Az egyik hátrányos következmény mindjart az volt, hogy a korona több irányban nem teljesitette feladatát.

* *Érkövy* Adolf. A telepítésekről. 171. lap.

** Einleitung in das oesterreichische Staatsrecht. 133. lap

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a korona az államnak feje, az állami és nemzeti egység képviselője, az állami tevékenységnek központja és irányítója; ha tekintetbe vesszük azt, hogy éppen azon időben egész Európában a korona az, mely minden kulturális, politikai, általában nemzeti mozgalomnak az élén áll, akkor be kell látnia mindenkinek, hogy nálunk mit jelentett az, hogy a korona ezen funkcziókat nemcsak hogy nem teljesítette, de igazában minden ilyen akczió, sőt törekvés ellen állást foglalt. Úgy hogy a nemzet története azt a példátlan jelenséget tünteti föl, hogy szervezetében az egyes tagok az államfővel folytonosan harczban állanak a nemzeti jelleget illetőleg.

Egyike lett volna a korona legelementárisabb kötelezettségeinek az államegység, az állam területi integritásának helyreállítása. Az ország három részre való megoszlásának hátránya a török hódoltságnak átkos következménye volt. És ha I. József császár Rákóczival szemben követelte Erdély különállásának megszüntetését, akkor ennek következményét le is kellett volna vonni, és ezt az anyaországgal egyesíteni. Ez éppen úgy elmaradt, mint a hogy a határőrvidék, még pedig nemcsak Horvátországban, de a Bánátban és Erdélyben is, mint katonai dependenczia felállíttatott. Hiszen még a Bánság visszacsatolása csakis egy félszázad multán következett be. Természetes, hogy ilyen viszonyok között annál kevésbbé lehetett arról szó, hogy a korona a magyar nemzeti eszmének propagandát csináljon, azt fejleszsze, gyarapítsa. A XVIII. század hátramaradásának egyik főoka ebben rejlik. XIV. Lajosnak uralkodása, a kis weimári udvarnak hatása a német szellem és nyelv fejlesztésére, sőt Hunyady Mátyás- és Bethlen Gábornak példája e tekintetben oly meggyőzően beszélnek, hogy hosszabb fejtegetésre nincsen szükség. Valójában nem szükséges magyarázni, hogy minő más lett volna, úgy hazánknak, mint az uralkodóháznak sorsa, ha Mária Terézia legalább az év egy részét Magyarországon tölti, ha azt a buzgalmat, a melyet az osztrákosítás érdekében kifejtett, a magyar állami és nemzeti eszme erősítésére fordította volna.

A másik funkczió, a mi elmaradt, az uralkodónak meg-

felelő működése a nemzeti élet összhangjának előidézésére. Ezt két esetben tette is a korona, de mindkét esetben, éppen az említett indoknál fogva, sikertelenül. Az egyik a társadalmi kinövések szabályozása, a gyengék megoltalmazása. A másik, létesíteni a megfelelő összeköttetést a jelen és jövő között, vagyis a szükséges reformok kezdeményezése. Az elsőre példa Mária Terézia urbéri akcziója. Ő ezt az 1764-iki országgyülésen kezdeményezte. Mint már említettem és mint még jobban kiderül, főleg hatalmi szempontokból. Az egész czélzat előre is vetette árnyékát, mert annak kezdetét megelőzte Kollár hirhedt könyve: »Magyarország apostoli királyi törvényhozási jogainak egyházi ügyekben való kezdetéről és folytonos gyakorlásáról.« Ezen munka a királyi praerogativának oly tulfeszített elméletét tartalmazta, a mely az egész közjogot sarkából kiforgatta volna. Ezen munka az 1764-iki országgyülésen erős visszahatást keltett és a kedélyeket elmérgesítette olyannyira, hogy egyik indoka, hogy a korona ellen erős ellenzék támadt, s ezzel együtt az urbérnek alkotmányos rendezése is akkoron kutba esett. Alig szenved kétséget, hogy ha ezen tulbuzgó, tapintatlan fellépés elmarad, még hogy, ha anemzetnek nem lett volna is oka erős gyanuperrel követni a királyné politikáját, melyről oly jól mondá például az 1751-iki országgyülésen jun. 11-én a derék Csuzy Gáspár, Veszprém követe, hogy sokat igért a felséges udvar az országgyüléseknek, de nem vala annak foganatja, hogy akkor az urbér ügye dülőre jut. Így is meg volt a hajlandóság. Az ellenzék egyik kiváló vezére, Baranyi Gábor biharmegyei követ, erősen kikelt azon földesurak ellen, kik jobbágyaikkal nem jól bánnak, sőt e miatt törvényjavaslatot is dolgoztak ki a rendek, mi azonban tárgyalás alá nem került.*

Nem került azért, mert ez Teréziának nem volt elég, miután ő a jobbágy és földesur közötti viszonyra rá akarta tenni kezét. Így vélte azoknak üstökét markában tartani, a mi azután, minden valószinüség szerint, az ellenzéki akcziot meghiusította volna. Ő tudvalevőleg az urbéri rendezést pátens által léptette életbe, különösen hangsulyozva, hogy az

* *Marczalinál*, 294. lap.

urbér politicum, vagyis hatalmi kérdés. Azonban a keresztülvitelnél a végrehajtás a megyék által sok tekintetben meg lett akadályozva. Akkor szájról szájra járt ezen szólam: »lusimus Mariam Teresiam«, kijátszottuk a királynét; a mi bizonyára nem tisztán a rendi önzésnek volt megnyilatkozása, hanem azon jogos, alkotmányos érzésnek is, mely később az 1791: XII. tczikkben kifejezésre jutott abban, hogy az országot pátensekkel kormányozni nem szabad.

Hogy ily érzések is befolyásolták az illetékes körök felfogását, bizonyítja Lipótnak uralkodása, mert ugyanazon országgyülés, a XXXV. tczben Mária Terézia kedvezményeit még fokozta is, a mit az akkor igen elterjedt Göttinger Anzeiger is elismert.*

Éppen így vagyunk József császár reformjaival is, természetesen feltéve, hogy azoknak komoly hátterök lett volna, a miben, az elébb elmondottak után, kissé Tamás vagyok. De senki sem fogja tagadásba vehetni, hogy fellépése egész más módon arat sikert, ha a nemzettel nem lett volna hadi lábon.

Ne feledjük el, hogy így is ideig-óráig oly kiváló egyéneket, mint Kazinczy Ferencz és Berzeviczy Gergely, meg tudott téveszteni, úgy hogy azok a szekerét tolták; el lehet képzelni, hogy milyen lelkesedéssel követték volna mindannyian, ha az emberek benne a haladás és nemzeti eszme igazi vezérét tisztelhetik, és ha ő azon az uton indul meg, a melyet az 1790-iki törvényhozás meg is nyitott. Többet is lehetne erre nézve mondani, de úgy vélem, ez is elég arra nézve, hogy hazánk és az uralkodóház viszonyáról tiszta képet alkossunk.

A miről pedig különösen tiszta képet kell alkotnunk, az azon mozzanatnak, a melyet a mai közjogi terminologia alapján állampolgári kötelezettségeknek nevezünk, a korona irányában való elhomályosítása, mely szintén ezen időszakban keletkezett, és melynek kellő méltatása éppen úgy nélkülözhetlenül szükséges ezen korszak megértéséhez, mint a többi

* *Virozsil*, Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn, I. kötet 226. lap.

előadottak. Ennek lényege pedig abban áll, hogy a magyar korona jogainak azon kisajátítása által, melyről elébb szólottam, az emberek megtévedtek abban, hogy a magyar koronának mivel tartoznak, és a koronának számtalan oly intézkedését támogatták, mely voltaképpen a magyar koronának integritása ellen volt irányozva, és tulajdonképpen arra lyukadt ki, hogy hazánk osztrák tartomány legyen. Ez sem volt uj dolog, ez szintén folyamánya volt a Habsburg-uralom kettős hatalmának. Már az előző könyvben utaltam reá,* hogy ezen uralomnak egyik legvégzetesebb következménye volt: a magyarokkal szemben a divide et impera elvének alkalmazása, hogy t. i. velök kovácsoltassák a rabláncczokat, melyekkel az ősi szabadságot békóba verték. De ezen törekvések akkoron esetleges jelentőséggel birtak és minduntalan megtörtént az, hogy a korona főméltóságai, mint Illésházy, Zrinyi és Nádasdy, Károlyi Sándor és Bercsényi, a viszonyok plaszticzitásánál fogva észlelve a veszélyt, elpártoltak és a nyilt ellenállás terére léptek.

Az a nagy fordulat, melyről már emlékeztem, s mely e században közállapotaink egyetemében létrejött ezen a téren is, azon tényben jelentkezett, hogy különösen a hivatalos Magyarország képviselői a helyzet kétértelmüségénél fogva nem jöttek rá az intézkedések igazi horderejére, és eszközei lettek oly politikának, mely hazafi érzelmeikkel homlokegyenest ellenkezett. Vagy ha esetleg reá is jöttek, volt tisztességes ürügy, mely mentségül szolgált. Elébb emlitettem a kanczelláriát és annak ellenszenves szereplését. De kétséget nem szenved, hogy ezen korszak kanczellárjai: a Pálffyak, Esterházyak, Koháryak jó magyarok és alkotmányos érzelmü emberek voltak. Minden lépten-nyomon olvashatjuk előterjesztéseiket, melyek az osztrák politika ellen foglalnak állást, és figyelmeztetik a koronát az intézkedés sulyos következményeire.

Sőt találkozunk oly nézetekkel, melyeket Deák Ferencz is aláirt volna. Ezek közül felemlitem Somogyi államtanácsos előterjesztését, melyet ez Ferencz császárhoz akkoron intézett.

* Lásd e munka 306-ik lapján.

midőn az osztrák császári czimet felvette, melyben előadja, hogy ő Felsége Magyarországot nem mint osztrák császár, de mint magyar király birtokolja. Ez pedig nincs más országgal és állammal összeköttetésben, hanem saját királyától függ. A pragmatika szankcziónál fogva a monarchia konkrétumához tartozik, de az örökös tartományok módjára még sem kormányozható.*

Igaz, hogy az ilyen bölcs tanácsoknak rendesen nem volt foganatjuk, és az illetők be is adták derekukat. Nem is helyeslem a dolgot, de annyi mégis áll, hogy az ilyen mozzanatok a kötelességérzetnek elhomályosítására és annak megtévesztő voltára rámutatnak, és azt némileg megmagyarázzák.

Ha lelkiismeretesen elemezzük a dolgokat, azt mondhatjuk, hogy a labancz politikusok- és államférfiaknak két lelkük van. Egészen megfelel ez Faust mondásának: »Zwei Seelen wohnen, ach, in meiner Brust.« A kurucz lélek minduntalan felüti fejét, megköveteli a maga jussát. Néhány példával kivánom ezt beigazolni. Imént szólottam Kollár működéséről, ki Mária Terézia parancsára irta meg munkáját, mely tényleg a korona jogainak oly fokozását tartalmazta, mely mellett a többi alkotmányos tényező megszünt volna reális hatalom lenni. De mihelyt e különben kitünő tudós a maga kezére dolgozhatott, egészen ellenkezőleg irt. A hol csak teheti, a hamisítatlan alkotmány tételei mellett tör lándzsát. Már említettem e munka előző részében azt a lelkes magasztalást, melyben a megyéket részesíti. Éppen így beszél a vérszerződésről, a derék Névtelen jegyzőnek nincs nagyobb magasztalója, mint ő. Azt mondja, hogy az irodalomra nézve méltóbb, az utódokra nézve hasznosabb mi sem lehet, mint a mit számunkra fennhagyott. A pusztaszeri szerződés alkotmányunk valódi forrása. Rendkivül becses továbbá nyilatkozata a magyar királyság jogállását illetőleg. Azon korban keletkezett ez nála, midőn a fejedelmek általánosan azt a nézetet vallották, hogy az egész ország az ő magántulajdo-

* *Wertheimer,* Ausztria és Magyarország története a XIX. század elején, II. kötet 37. lap.

nukat képezi. Taine különösen kiemeli, hogy még XVI. Lajos ezt tekintette a franczia királyság credojának.* Más nézeteket hangoztat Kollár, ő a magyar közjog alapvető tételeinek értelmében hangsulyozza a magyar királyság közhatalmi szervezetét: a király a mit szerez, az nem az övé, de a koronáé. »Regem nihil sibi privatim sed omnia coronae suae atque regno publico aquirere.« **

Azok között a bérelt pennák között, melyek arra voltak hivatva, a magyar nemzetet és alkotmányt a fekete földig lerontani, és közjogunk minden sarkalatos tételét letagadva, azt fikczióra lesülyeszteni volt sorozható Gustermann, ki hozzá a Teréziánumban adta elő a magyar közjogot. Ez azt magyarázgatta, miszerint az egész magyar alkotmány egy elavult, lomtárba való dolog, mely minden fejlődés akadálya. A Habsburg-ház, még annak nőága is, tulajdonképpen nem a pragmatika szankcziónak köszöni az uralkodást, hanem már az Árpád-házi királyok alatt megállapított, még a nőágra is kiterjedt örökösödési rendnek, a miből természetesen következik, hogy mindazon engedmények, melyeket a rendek ezen czimen kicsikartak, semmiféle jogi alappal nem birnak stb.*** Ezen munkára, mely a mult század első éveiben jelent meg, adta meg a megérdemelt választ a későbbi országbiró, Cziráky Antal Mózes, kinek közjogáról már szólottam, 1820-ban, de modo consequendi summum imperium in Hungaria, a főhatalom megszerzéséről Magyarországon, mely ezen tévtanokat fényesen megczáfolta, melyben ki lett mutatva, hogy hazánk 1687-ig választó királyság volt, hogy a Habsburgok nem örökjogon birják a koronát. Oly igazságok, melyekért Ferencz császár haragját a legnagyobb mértékben kihivta.† Sajnálatos dolog, hogy ezen kiváló egyéneknél nem lehetett az össz-

* Les origines de la France contemparaine, I. kötet 102 lap.

** *Virozsil*. Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn, I. kötet 109. lap. Idézve *Kollar* egy munkájából Annales diplomatici nev alatt, mely a bécsi udvari könyvtárban található.

*** *Gustermann*. Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungarn, I. kötet 346. lap, II. kötet 229. lap.

† *Springer*. Geschichte Oesterreichs, I. kötet 331. lap

hangot létesíteni az érzelmek és hivatalos tények között. Bizonyára gyorsabb tempoban haladtunk volna. A milyen hamis helyzetbe jutottak a kormány emberei, éppen olyan volt az ellenzéki férfiak, sorsa. Szoros értelemben nem is lehet ellenzékiségről szólani, mert hiszen a legtöbb akcziónál nem is a korona jogainak csökkentéséről volt szó, hanem csakis arról, hogy azok el ne koboztassanak. Ezen, a magyar korona szempontjából egészen korrekt eljárás illoyális antidinasztikus szinnel ruháztatott fel. Ennek folyamánya volt azon unikumnak nevezhető proczedura, a mit audiendum verbum regium-nak neveztek, a mi abból állott, hogy az ország legkorrektebb és igazán konzervativ érzésü emberei, mint például Nagy Pál, a fejedelem szine elé idéztettek és ott alaposan lehordattak és megfenyegettettek. Másutt is voltak olyan állapotok, hogy parlamentáris kormányforma mellett a korona belevegyült a pártok küzdelmébe. III. György uralkodása számos példát nyujt erre vonatkozólag. Így, mikor az úgynevezett indiai bill tárgyalásánál megüzente a felsőházba, hogy a ki a törvényjavaslatra rászavaz, azt úgy tekinti, mint személyes ellenségét. De a helyzet minden esetre tiszta volt, kiki megitélhette, hogy kinek pártjára álljon: a királynak, vagy pedig Foxnak pártjára, ki a parlamenti többséget képviselte. De nálunk annak folytán, hogy a magyar királyság az osztrák császári hatalom expoziturája volt, minden fontosabb kérdésnél egy kétértelmüség csuszott bele a helyzetbe, és magyar szempontból a legdinasztikusabb felfogás aulikus részről szakadásnak minősíttetett. Ez magyarázza meg azon mélyre ható ellentétet a kurucz és labancz pártok között, melynek egy későbbi időben, az 1861-iki országgyülésen, az oly szerencsétlen véget ért országbiró, Majláth György, a felsőházban oly módon adott kifejezést, hogy azt mondotta, miszerint az csak nálunk történik, hogy egy állam polgárai egymást kölcsönösen felségsértés és hazaárulás vádjával illetik, holott, Istennek hála, ezen kategóriák nálunk még sem igen léteznek. Másrészt hasonlóan ez teszi érthetővé a közvéleménynek többszörös, rögtönös ugrásait a loyalitásból a majdnem forradalmi hangulatba. Egyik esetben nem látták a veszélyt, mi az állam függetlenségét fenyegeti, a

másik esetben feltünt az egész nagyságában. De minden körülmények között meg volt azon nagy hátránya, hogy minden nemzeti irányu tevékenységet a legnagyobb mértékben feszélyezett. Kétségtelen, a viszonyok lassu kibontakozásának, melyet ezen hosszu évek során észlelünk, egyik oka ebben is rejlik.

VI.

Mindezek után nem lehet mást mondani, mint hogy hazánk a XVIII. században egy összezsugorodott, csonka szervezet képében áll előttünk. Feje nincs, mert nincs magyar király, karja nincs, mert nincs magyar kormány, mint a hogy nincs nemzeti hadsereg; az akarat és cselekvés szervei tehát, a melyek az államiság lényegét képezik, teljesen hiányzanak. Az, a mi odáig a nemzeti szervezet gerinczét képezte, Erdély, osztrák uralom alá jutott, a középosztály annyi vért vesztett, miszerint kérdésessé vált, hogy valaha össze tudja-e magát szedni. A nyelv, a lélek tükre és kifejezője, majdnem mindenütt tért vesztett, a kormányzati téren a latin, a felső körökben a német, az alsóbb rétegekben azon számtalan más nemzetiség nyelve által lett kiszorítva, a melyek a telepítések folytán megosztoztak az országon, mint a Krisztus palástján. Az a nagyszerü cselekvény, a nemzet őserejének megnyilatkozása, mely a vitam et sanguinem-ben kifejezésre jutott, bizonyos tekintetben szintén hátrányos volt, mert azon hatvány erejét emelte, mely nemzetellenes irányban működött. Ily sulyos viszonyok között jogos volt azon aggodalom, hogy vajjon ezen csonka szervezet képes lesz-e, nem a minősitett állami és nemzeti, de még a legszerényebb méretü tartományi és nemzetiségi követelményeknek megfelelni. Egyszóval, a nemzet egész testi és lelki existencziájának kisajátitása volt azon óriási veszély, mely ezen korszakban bennünket fenyegetett, melylyel szemben tehát állást kellett foglalni, és az abban rejlő veszélyt el kellett háritani.

Ennél az állásfoglalás- és védekezésnél ugyanazon elemeket és tényezőket találjuk, melyeket a nemzet történetének

egész folyamán megismertünk és becsülni megtanultunk. A nemzet szabadságszeretete, jellemessége, alkatelemeinek, különösen a középosztálynak, politikai tulajdonságai, az ősi kipróbált intézmények, országgyülés, megye beválása, használhatósága. Ezen tényeket, miután már reájok, munkám folyamán, többszörösen hivatkoztam, külön alig kellene felemlítenem. De több fontos indok szól a mellett, hogy rájok itten ismételve kiterjeszkedjem. Szükség van erre mindjárt azért, mert annak a problémának, melyet magam elé tüztem, t. i. a magyar államiság fenntartása, nyitjának megismerése, a kulcsa éppen abban jelentkezik, hogy ezen tulajdonságok a történet egész folyamában, minden időben és viszonyok között, soha sem tagadták meg magokat, hanem ujonnan és minduntalan megnyilatkoztak. De vannak bizonyos különleges mozzanatok is, melyekre a figyelmet reá kell terelni. Egyrészt a nemzet beolvasztó képessége, mely azonban ezen alkalommal egészen sajátszerü és igen hátrányos viszonyok közt működik. Másrészt, a mit már fentebb említettem, az egész akciónak öntudatlan és teljesen spontán volta képezi a jellegzetes vonást, mit ezen időszak egyik szignaturája gyanánt tekinthetünk. Hogy ezt megértessem, a következőket kell még szem előtt tartani.

A XVIII-ik század hazánk történetében minden irányban átmenetet képez. Azon tény, miszerint ezen század a középkorból átmenetet képez az ujkorba, az oly kézenfekvő ismert dolog, hogy magyarázni felesleges. De átmenetet képez az alkotmány védelmezésének szempontjából is. Ezt röviden úgy lehet formulázni, hogy a nemzet azon fegyverekkel, melyekkel a XVII-ik században élt, *már* nem rendelkezik, azokat pedig, melyekkel a jövő korszak harczait visszaadja, *még* nem tudta megszerezni.

Különösen nehézzé vált a helyzet abban a tekintetben, hogy a nemzéti tevékenységnek nem volt megfelelő vezénylete és központja. A XVII-ik században ezt az irányt természetszerüleg jelölték meg a nagy politikai kérdések és akcziók, melyeknek mozgalma a nemzet egész életét betöltötte. Ebben a korszakban a nemzet ezen szellemi vezénylet- és központtól elesett és mindennek daczára, a társadalmi

atómok, az egyes egyének önmagukban, saját szivök sugallatát követve, találják meg az utat, melyen az igaz ügy érdekében haladniok kell.

A dolog természeténél fogva a támadás ereje és irányzata határozza meg a védelem eszközeit és terjedelmét is. Ha a támadásnak czélzata abban állott, hogy nemcsak a magyar állam hatalmi tényezői, hanem annak teste lelke kisajátíttassék, akkor világos, hogy a nemzet egész existencziája azon fordult meg, hogy ezen merénylet megakadályozható legyen. Említettem azon veszélyt, miszerint a betódult uj elemek a nemzetet saját hazájából ki fogják szorítani. Ezen veszély az által hárult el, hogy az említett uj elemek, még pedig a szocziális szerkezet minden fokozatán, oly módon szivattak fel, oly módon azonosultak a nemzettel, hogy azok később a nemzeti küzdelem hatásos tényezői lesznek. Áll ez mindjárt azon osztályra, a munkásra nézve, mely az egész társadalmat hatalmas vállain tartja, mely termővé tette a földet, fizette az adót, valamint szolgáltatta a katonát. A haza földjének, az áldott magyar Kanaánnak, a politikai viszonyok összességének beolvasztó ereje itten is csodálatos módon nyilatkozik. És habár azon kötelék, a mely a föld népét a közös anyához, a magyar hazához füzi, egyelőre a mostoha szüle és gyermekéhez hasonlítható, de ez utóbbinak ragaszkodását nem csökkenti. Ez a földmíves osztály, nevezzük jobbágy- vagy parasztságnak, ha magyar tért foglal és terjeszkedik, ha sváb a magyar állameszmének teljesen megnyeretik, ha szerb felszivatik. Ez a felszivódási folyamat különösen az alföldi nagy városok: Szeged, Szabadkán feltünő módon is észlelhető és Reizner becses monografiájában* élénk szinekkel is rajzoltatik. Marczali is konstatálja,** miszerint az egész megszállott terület a XVIII-ik században magyarrá lett, és a különféle idegen koloniák, melyek előbb az ország térképét oly tarkává tették, beolvadtak az uralkodó néptörzsbe.

Az említetteknek kapcsában pár szót kivánok szólani

* Lásd a régi Szeged.

** Magyarország története II. József korában. I. kotet 80 lap.

a jobbágyság viszonyairól. Azért kivánok erről szólani, mert még a legkitünőbb iróknál is találunk állításokat, melyek ezen kérdést, véleményem szerint, ferde világításba helyezik. Majdnem állandó formulává vált, midőn ezen időkről megemlékeznek, hogy a nemesség nem csinált mást, mint nyuzta a jobbágyot. A mennyire magamnak a dolgokról véleményt alkottam, azok nem állanak így, legalább nem általánosságban és nem a törvényes rend alapján. Első sorban mi képezte a jogviszonynak alapját? Jól mondja Acsády,* mişzerint egyszerüen azon tény képezte, hogy a földesur birtokaira munkásokat telepített, kik a jobbágyi tartozás fejében átadott telküknek haszonélvezőivé váltak. Ezeket a tartozásokat, a miket robot- ės dézsmának szoktak volt nevezni, munkában és termesztményekben rótták le a jobbágyok a földesurnak. Föl kell még emliteni azon körülményt, hogy ennek az állapotnak az is volt a következménye, hogy rossz években a földesurnak kellett tartani a jobbágyot, a mire szintén volt, még pedig többszörös eset, a mint az hatóságilag meg is állapíttatott.** Igaz, hogy ezenkivül belejátszott a viszonyba azon jogi mozzanat, hogy a jobbágy nem állami, de földesuri hatóság alatt állott, a melylyel azonban a védelem és oltalom kötelezettsége járt, mint a középkor társadalmi és politikai szervezetének általános európai vonása. Hogy a jogviszonynak ezen bérleti természetü kapcsolat képezte a forrását, azt Berzeviczy Gergely is elismerte, a ki egy derekas munkában — De conditione et indole Rusticorum — a jobbágyság mellett melegen sikra szállt.*** Az egész kérdés lényegében arra lyukadt ki, hogy a jobbágy földesurának nem volt kénytelen tulságos nagy árt fizetni, beleértve természetesen az adót is, melyet tudvalevőleg a jobbágy viselt és mely szintén ezen haszonélvezet számlájára irandó. Így fogta fel legalább, és igen helyesen, a kérdést azon kornak egyik legeszesebb és legműveltebb embere, gróf

* Közgazdasági Lexikon, II. kötet, Jobbágyság czim alatt.

** *Marczali*, Millennáris történet, VIII. kötet 109. lap.

*** Lásd ezen munka kivonatát és ismertetését *Concha* Győző A 90-es evek reformeszméi, 283. lap.

Dessewffy József,* ki is, midőn megállapítja, hogy a jobbágyságnak nálunk mennyivel jobb dolga van mint a szomszéd Ausztriában, konstatálja, hogy a teher, mit a jobbágy visel, tulságos nagynak és elviselhetlennek nem tekinthető.

Ezen egész teher kérdésének kiugrópontját az képezi, hogy semmiféle anyagi indok nem létezett, és előny nem származott abból, hogy a jobbágy tulságosan terheltessék. Tudvalevő, hogy a szolgáltatás termesztményben történt, de ezen termesztményeknek, az ország gyarmati helyzete folytán, nem volt piaczuk, a mi azon ismert mondásban jutott kifejezésre, hogy »a magyar ember zsirjába fulad«. Éppen ezért akármennyi dézsmát szolgáltatott volna be a jobbágy urbér fejében, az legfeljebb ott rothadt volna el a gránáriomban, a mint a magtárt nevezték. Még egy más körülményt is fel kell említeni és ez az, hogy az egész nemesség otthon élt birtokán, folytonos érintkezésben jobbágyaival, a mi az érdekközösségnek számtalan kapcsát alkotta, a mit még támogatott azon igen fontos indok is, hogy, ha a jobbágy jó bánásmódban nem részesült, egyszerüen gazdát cserélt, világgá ment, a mi a XVIII-ik században, az Alföld birtokba vétele folytán, a hol úgy kellett a munkás kéz, mint a falat kenyér, egész könnyü proczedura volt.

Az elébb említett két fontos mozzanat okozta azt, hogy nálunk nem voltak oly kedvezőtlen állapotok, mint például Francziaországban. Francziaország egyik legujabb nagy bölcselő történetirója, Taine Hippolit,** megkapó rajzát adja azon nyomornak, melyben a föld népe sanyarog, mert az uraság nem lakik birtokain, hozzá el van adósodva, mindinkább több pénzre van szüksége, tisztjei, ügynökei, kik mint egy sáskahad lepik el az országot, kénytelenek a nyomorultakat sajtolni, hogy Versaillesben legyen mód feszíteni, és a hatalmasoknak udvarolni. Majdnem ugyanezt irja egy másik kitünő német történetiró, Häusser,*** ugyanis, hogy a seigneur távol élt birtokától, jött helyette ügynöke, ki sötét végzetként

* Lásd a Hitel czimü munka taglalatja, 20. lap.

** Les origines de la France contemporaine, I kötet III fejezet.

*** Geschichte der französischen Revolution, 18. lap

ült a jobbágy nyakára. Egy szóval, az a közgazdasági nagy érdekellentét, mely a tőke és munka között létezik és mely századunk nagy problémája, nálunk nem mételyezte meg az ország közállapotait.

Különösen ki kell emelni és hangsulyozni azonkivül, hogy az ország köztörvénye egyáltalában nem tárt kaput a földesuri önkény előtt, hanem ellenkezőleg korlátozta azt. Hazánknak nem az volt a jogállapota, melyet a párisi főtörvényszék, a parlament abban fejezett ki: »Le peuple de France est taillable et corvéable à volonté,« * hanem ellenkezőleg a jobbágyi viszony minden részében igyekezett a törvény szabványait érvényesíteni, a mint hogy Acsády elébb említett munkálatában jól jellemzi a XVIII-ik századot, mint a jogvédelem korszakát. Ily módon lett megállapítva a jobbágyi tartozás, az urbarium, a szabad költözés, hogy a földesur magában semmiféle birságot vagy büntetést a jobbágyra nem róhatott, végre a törvényes védelem a tiszti ügyészség intézményében. Itten is egy hatalmas érdek dolgozott, magának az adózó népnek jó karban tartása, melyre vonatkozólag korona, országgyülés és megye érdekközösségben állottak, mert végre is Atlaszként az tartotta hatalmas vállain az egész épületet. Nem is szólva már most arról, hogy, ha a nemzetnek voltak bünei vagy mulasztásai munkás osztályát illetőleg, ez busásan kárpótolva lett az 1848-iki nagy reform által, mely a jobbágyot az ország költségén földbirtokossá tette, két fontos tényt lehet felhozni a mellett, hogy az állapotok jobbak voltak hiröknél. Az egyik az, hogy nem volt osztálygyülölet, a mit bizonyít az 1848-iki nagy átalakulás békés keresztülvitele, sőt azon gyönyörü összhang a társadalom egész skáláján, mely nélkül a szabadságharcz nem folyhatott volna le oly lélekemelőleg, mint a hogy történt. A másik pedig a földmívelő osztálynak testi és lelki épsége, mely a maga nemében szintén páratlanul áll és mely a szolgaságnak elcsenevészítő nyomása ellen hangosan tiltakozik.

Visszatérve már most a beolvasztás nagy akcziójára,

* *Häusser* idézett munka, 59. lap.

természetes, hogy ez még nagyobb sikerrel történt az uralkodó osztálynál, a populus Verbőczianusnál.

Sehol az osztrák politika oly csufos kudarczot nem vallott, sehol a nemzeti politika oly fényes győzelmet nem aratott, mint ezen a téren. Daczára annak, hogy a magyarság, mint már mondám, oly nagy mennyiségben vért vesztett; daczára annak, hogy annyi uj elem vegyült közéje, mely felfrissülés, tegyük hozzá, valójában áldásnak bizonyult, de a melyben, természeténél fogva, ab ovo semmi nemzeti érzés nem lakozott; daczára annak, hogy a labancz felfogás tulsulyra vergődött a kurucz fölött: nem a többség, hanem a kisebbség az, mely adja az irányt, rányomja a bélyeget azokra, kiket jövevényeknek hivtanak, úgy hogy ezek magukénak vallják Thököly, Bercsényi elveit a nélkül, hogy ezen hatalmas szellemek vezérelnék őket.

Mennyire áll ezen tény, azt Pestmegye, ezen par excellence ellenzéki megyének példája legjobban bizonyitja. Helyesen mondja Kőszeghi Sándor,* hogy, ha végig nézünk ezen hatalmas megyének, birtokos osztályán, alig huszonöt-harmincz család az, a mely a régi törzsökös családokból megmaradt. Így volt ez mindenütt az országban, sőt, mint láttuk, a neoacquistika területén még nagyobb mérvben, és mégis mindenütt az asszimiláczionak ugyanazon politikai és lélektani folyamatával találkozunk. Egyike volna mindenesetre a leghálásabb és érdekesebb feladatoknak, ennek indokait megallapitani. Bizonyára mindebben jelentékeny része van a magyar közjog azon alapvető tételének, mely a politikai jogositványok tulajdonosát a szent korona tagjának tekinti, valamint azon nagy horderejü köz- és magánjogi előnyöknek, melyeket a nemesi státus magáénak vall.

Hogy ezek az előnyök vonzerőt gyakorolnak az uj emberekre, az kétségtelen, de ez nem magyarázza meg a kurucz szellem gyarapodását, mely végre is az illetőkre csak hátrányokkal jár, mely szellem pedig fokozatosan terjed és hóditásokat eszközöl. Itt valójában, még pedig nagy mérvben, egy oly természetü folyamatnak kellett létrejönni, melynek

* Nemes családok Pest vármegyében, 6. lap.

Jókai Mór gyönyörü regényében, Az uj földesúrban, oly megkapó rajzát nyujtja. Kétségen kivül az élő hagyomány, a mint az szájról szájra járt, nagy közvetlenséggel működött, valamint a kurucz világ még élő maradványai, a merre csak jöttek a neoacquistikában, megjelenésük impozáns voltánál fogva egy egész csomó Pál-fordulását idéztek elő. Később azután hozzájárult a legendának varázsa, meg a környezetnek azon összhatása, mely a beoltott uj hajtásokat éppen oly gazdag lombozattal áldotta meg, mintha magából a törzsből nőttek volna ki.

Ezen nagy jelentőségü folyamat a Mária Terézia és József uralkodása alatt, tehát akkoron, midőn a nyomás legnagyobb volt, be van fejezve. József uralkodása végén az egész nemzet egy akol és egy pásztor benyomását teszi, és az emlékezetes 1811/12-iki országgyülésen azon rendkivüli jelenséget tapasztaljuk, hogy ezen uj elemek, melyeket az aulikusok a legnagyobb haraggal ismételten *jövevényeknek* neveznek, azok, kik az udvari politika ellen a legerősebb ellenzéket csinálják.*

De a középosztály szereplésénél nemcsak ezen mozzanat az, a mi figyelmünket megragadja, hanem azon másik igen fontos fordulat, hogy a nemességnek a kurucz szellem által sugalmazott jogosítványai mintegy *megkontrázzák* a császári hatalom tulkapásait, még pedig a tetőponton, honnan a hatalom kisugárzik. Tudvalevő, miként a magyar nemesség kiváltságai fejedelmi természetüeknek tekintettek. Hiszen a magyar nemest őseitől öröklött kuriáján kiskirálynak szokták volt tekinteni. A dolog ezen időkben igen reális politikai jelentőséggel és tartalommal birt. A mint a populus Verbőczianus a maga egyetemében a szent korona testét alkotta, a mint ezen minőségében a tekintetes haza czimét is viselte, úgy ezen jogosítványok összege egy nemét képezte a kollektiv királyságnak, mely ennek következtében képes volt ellensulyozni a császári hatalom azon akczióját, mely a magyar korona felségjogainak kisajátítására vonatkozott, és ennek hatását jelentékeny részben meg is bénította. Ellensulyozni

* *Wertheimer* Ede, az 1811-iki országgyülés története, 107. lap.

úgy pozitiv, mint negativ értelemben. Negativ értelemben az ellensulyozás oly módon történt meg, hogy a nemességnek Verbőczy által formulázott sarkalatos kiváltságai, az illetők számára a személyes szabadság és jogállam biztosítékait szerezték meg, mint a hogy erre már elébb hivatkoztam is.* A nemes ember nálunk, a kabinetjustiz ezen korszakában, egyéni jogaira nézve biztosítva volt az önkény támadása ellen, Magyarország e tekintetben az önkény zajló tengerében biztos révpartot nyujtott. Ismeretes azon találó és szép hasonlat, melyet az idősebb Pitt, az angol ember házának szentségéről mondott, mely ezen gyakran idézett szólamban jut kifejezésre: »*my house is my castle*«, az én házam az én erős váram. Ezen hasonlat következőképpen hangzik: »Angliának legszegényebb napszámosa daczolhat kunyhójában fejedelmével. Ez a kunyhó düledezőfélben lehet, recseghet-ropoghat minden ízében, szél és eső szabadon járhatja keresztül, de az angol király egész hatalmával nem hatolhat át porladozó küszöbén, ott kezdődik az oltár szentélye.« ** Éppen ily módon állott a szerény nemesi kuria, éppen így meg volt oltalmazva az illető személyes szabadsága, felette csak a törvény állott, csakis törvényes birája, rendes idézés vonhatta őt felelősségre. A törvény, jog és igazság hármas vértjétől fedezve daczolhatott a Bécsből jövő parancsszónak. Igaz, hogy jobb lett volna, ha ezen jótétemény a nem-nemesekre is kiterjedt volna, de így sem lehet annak fontosságát kicsinyleni sem a hatalommali szembeszállás, sem a jobb jövő előkészítésének szempontjából. Ezen korszak legnagyobb politikai tehetsége, a nem nemes származásu, lángeszü Hajnóczi, a szeg fejére ütött, midőn azt mondta, hogy a czélba veendő politikai reform első követelménye, a nemesség ezen magna chartájának a többi néposztályokra való kiterjesztése. A mint ismeretes dolog az is, miszerint később az 1825 után jövő szabadelvü akcziónak az képezte jelszavát, az egész nemzetet bevenni az alkotmány sánczaiba, ily módon vihat lanná téve azt.

* Lásd ezen munka 175. lapján.

** Lord *Brougham*, Historical Sketches of Statesmen. I. köt. 22. lap.

Megvolt a hatásos ellensulyozás pozitiv értelemben is. Ezt úgy kell venni, hogy a mit elébb említettem: a koronában rejlő nagy hatalmat, tehát azt a tényezőt, mely az osztrák politika számlájára iratott, a nemesség a maga kollektiv minőségében képes volt jelentékenyen korlátozni. Képes volt ezt a korlátozást mindjárt magánál a jobbágyságnál eszközölni, melyre pedig az osztrák kormánynak politikája számára a legnagyobb mértékben szüksége volt, miután ez fizette az adót, liferálta a katonát. Ezen osztály pedig földesuri és nem állami hatóság alatt állott. Természetes, hogy ezen hatóság, a mint azt már hangsulyoztam is, ismét alá volt vetve az alkotmányos nagy tényezőknek, a megye- és országgyülésnek, mely, mint tudvalevő, a földesuri önkényt, ha kellett, meg akarta és tudta is zabolázni. De közjogilag az egésznek lényege mégis abból állott, hogy ily módon a pénz- és véradó feletti rendelkezés az alkotmány rendes utjára tartozott, törvények és nem pátensek által volt eszközölhető. Mikor Mária Terézia az urbérre rá akarta tenni a kezét, czélja éppen az volt, ezt a rendelkezést az alkotmány utjáról a császári oktrojálására terelni, az alkotmányos tényezőket az egész vonalon depossedálni, mint a hogy az a Lajthán tul meg is történt. Ennél az egész kérdésnél, t. i. Mária Terézia politikájának elbirálásánál, a történetirás által teljesen mellőztetik azon körülmény figyelembe vétele, hogy az alkotmány fennállása tisztán attól függött, hogy a nemesség vagyoni és politikai pozicziójában megtartassék. Országgyülés és megye csakis akkor képések feladatukat teljesíteni, ha mögöttök egy hatalmas politikai tényező áll, mely lábuknak támasz gyanánt szolgál. A legjobb törvény irott malaszt, ha a nemzeti akarat és erő nem képezik annak szankczióját. Az intézmények élettelen vázakká zsugorodnak, ha a cselekvő társadalom nem tölti azt meg eleven tartalommal. Természetes, hogy ezen ponton is jobb lett volna, ha ezt a tartalmat nem egyedül a karok és rendek, hanem az állampolgárok egyeteme, nem kiváltság, de jogegyenlőség alkották volna; de a hogy a dolgok akkor hazánkban állottak, a fejedelmi és osztrák tulhatalom ellen csak egy korlát volt, ez az úgynevezett rendiség és rendi alkotmány, és ennek effektiv ereje,

és ha közöttök kontroverzia támadt, a szabadság és haladás barátjának a rendiség oldalára kellett állania. Éppen azért, mint elébb is említém, a magyar rendiség győzelme jelentette az alkotmány továbbfejlődését 1848 felé; Mária Terézia és József győzelme jelentette azon rendszer állandósulását, melynek következményeit az örököstartományokban ma is észleljük.

Ennek a szervezetnek pozitiv képessége pedig az által fokozódott, miszerint országgyülésen kivül nem lehetett törvényt alkotni, a megyén kivül nem lehetett azt végrehajtani: tehát ezen jogosítványok oly testületnek képezték attributumát, melynek akarata és intézkedéseinek képződésében minden egyes nemes embernek része volt. Ezt József császár ilyképpen fejezi ki: »A követek megválasztására és utasításaik adására befoly a megye összes nemességének generális kongregácziója,« tehát minden egyes személynek akarata.* A mit pedig ennél a mozzanatnál különösen hangsulyozni kell, az azon körülmény, miszerint ezen testületnek legfőbb erőssége összes alkatelemeinek tömörsége- és összefüggésében volt feltalálható.

Oly jelenség szintén, melyet a politikai elmélkedésnek figyelmen kivül hagyni nem szabad. Volt már egyszer alkalmam hivatkozni arra, hogy Gneist ezen mozzanatra mily nagy sulyt fektet,** még pedig oly módon, hogy tévesen állítja azt, miszerint a Stuartok támadása ellen a helyhatósági rendszer védte meg az angol alkotmányt. Szó szerint idézem, mert eszmemenetére szükségem van, miután az egy helyes gondolatot, habár helytelen alkalmazásban fejez ki. Ő azt mondja***: »Az angol önkormányzat volt az, mely az ősi szabadságot megmentette. Az ellenállás a birtokos osztályok összetartozásában, a szomszédi kötelék, a *vicinetum* erejében, az angol grófság tagozatának szilárdságában állott. Feltéve, hogy ezen érvelés áll Angliára, a fortiori áll az hazánkra nézve, a hol a kötelékek számosabbak, a testületi tagozás

* *Marczali*, Magyarország II. József korában, III. kötet 65. lap.

** Lásd e munka 349. lapján

*** Das englische Verwaltungsrecht, I. kötet 547. lap.

nemcsak szilárdabb, de nagyobb méretü volt. Verbőczy országlási programmja és rendszerének értéke és ereje különösen ezen korban tünt ki ismételten, egyrészt a köz-, család- és magánjog összhangja, másrészt a nemzet egyetemének a koronába, mint hatóságba való összefoglalása által.

A hogy a dolgok a Rákóczi-szabadságharcz lezajlása után állottak, mint a hogy arra már hivatkoztam, a töröktől visszaváltott területen, a mit neoacquistikának hivtak, úgy politikai és kormányzati tekintetben tabula rasa volt, a mi azt jelentette, miszerint a sikeres politikai működés előfeltételei nem léteztek; másrészt a vezetők és központ teljes hiánya mellett, a többi veszélyeken kivül, különösen fennforgott az erők szétforgácsolásának, az atomizálásnak veszélye.

Verbőczy Hármaskönyvének éppen az képezi egyik főérdemét, hogy ezen időszakban, úgy mint az előbbiekben, ezen végzetes folyamatot megakadályozta. Családi, megyei, országos kapcsok voltak azok, melyeket az ő hatalmas kezei kovácsoltak, melyek a magyar embereket minden viszonyaik- és vonatkozásaikban összetartva, a felbomlásnak elejét vették. Nemcsak elejét vették, hanem létrehozták azt a szilárd testületi tömörülést, mely, mondhatni, saját sulyerejénél fogva előre hatol és tulsulyra vergődik az idegen hatalommal szemben. És hogy mindez vezető eszmék és emberek hijjával történt, bizonyítja azt, hogy a szent korona eszméjében minő mozgató és termékenyítő erő rejlett. Jól mondja Marczali*: »A különbség a hazai és más viszonyok között abban áll, hogy bármilyen kezdetlegesek is a viszonyok, mégis mindenütt egy erős társadalomnak jogi felfogása szolgál a fejlődés alapjaként.«

A mi már most magának ezen uralkodó osztálynak jellemét, politikai és erkölcsi tulajdonait illeti, mely ily nagy hatalom birtokában állott, mely az állam urának tekintette magát, erről a politikai komtemplácziónak csakis a legnagyobb elismerés hangján lehet, ezen korszakban éppen úgy, mint a többiben, szólani. Mert ezen osztály akkoron határozottan képes volt nemesebb értelemben való hivatásának is

* Millennáris történet. VIII. kötet 105. lap.

megfelelni. Nemcsak jogokat igényelt, de teljesitette kötelességét is. És ha a jog és kötelesség közötti egyensuly azon az egy ponton, a közadózásnak kérdésénél meg is lett zavarva, a nemzeti és állami élet egész vonalán helyre lett állitva azon kétségbe nem vonható szolgálatok által, melyeket magának az exisztencziának fenntartása folytán tett. Itten a tények logikája beszél, mely erősebb és sulyosabb az érvelésnek nem annyira ereje, mint inkább annak tetszetős és csillámló voltánál fogva. Főleg és mindenekelőtt ki kell emelni, miszerint ezen osztály az említett időben a kellő politikai és erkölcsi tartalommal birt. Azon tulajdonokkal tehát, melyek a kiváló pozicziók, vagy, ha úgy akarjuk, a kiváltságok jogczimét szokták alkotni. Erre a kérdésre vonatkozólag, és talán a párhuzam szempontjából, igen érdemes dolog Taine * azon mesteri rajzát olvasni, melyben a franczia királyság, papság és nemesség kiváltságairól beszél és elmondja, hogy ezen kiváltságok, mikor keletkeztek és megszilárdultak, megérdemeltek voltak azon nagy szolgálatok fejében, melyet ezen három tényező Francziaország alapítása- és kiépitésénél tett. És hozzáadja, hogy még a XVIII-ik században is különösen a nemesség busásan megszolgálhatta volna kiváltságait, ha a közélet terén, a megyében úgy mint a központban, azon szolgálatokat teljesíti, melyeket az angol gentry teljesitett.

Ez utóbbinak méltó vetélytársa a magyar középosztály. Soha egy nemzetnek tisztességesebb uralkodó eleme nem volt, mint a magyar ezen korszakban nála a köz- és magánélet tisztessége párhuzamosan haladt. Midőn ezen szerény nézeteket papirra teszem, az egész művelt világ közvéleményének érdeklődését felköltötte a burok szabadságharcza. Ezek ellen az angolok hangoztatták a polgárisodás követelményét, vád gyanánt hozták fel, hogy nem képeznek kulturális tényezőt. És mégis, mennyi rokonszenvet tudtak felkölteni, benső erkölcsi értékök, szabadságszeretetök, személyes jóravalóságoknál fogva, mely a primitiv viszonyok kérge alatt nemes sziveket tüntet fel. Mutatis mutandis, egy ilyen

* Les origines de la France contemporaine I. kotetének I-so fejezetében.

képet állít elénk a mult századbeli magyar birtokos osztály. Sőt még itten az az érdekes eset történt, miszerint azon körülmény, hogy ezen osztály nem volt par excellence kulturális elem, nagy mértékben hozzájárult azon állami és nemzeti megerősödéshez, mely a megmaradásnak conditio sine qua non-ja lett.

Mert azon tényleges állapot, melynek következtében az emberek otthon és birtokaikon éltek és maradtak és nem keresték fel az udvarokat és nagyvilágot, okozta azt, hogy nálunk nem volt absentizmus, hogy az emberek megtartották anyagi és szellemi függetlenségöket. Nem idegenedtek el az ország földétől, nem jöttek anyagi zavarokba, nem is voltak az udvar eszközei, sem nem szaporították azon elégedetlen elemeket, melyek a franczia forradalomban oly nagy szerepet játszottak, magoknak és a békés megoldásnak hátrányára. Azonkivül nem hihető, hogy más viszonyok között képesek lettek volna megőrizni a családi élet azon tisztaságát, melyre méltán hivatkozhattak. Éppen úgy nem fejlődtek volna azon egyéni derekas tulajdonságok, az egyenesség, az őszinteség, szókimondás, megbizhatóság, melyet még az ellenség sem tagadhat meg.

Grünwald Béla kicsinyeskedőleg beszél az akkori társadalomról, mely nem volt képes a műveltséget odáig vinni, hogy ennek igénye szalonokat alkosson. Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy ezen birálat is jellemzi Grünwald eljárását az ismert tények ignorálását illetőleg. A szalonok egész határozottan egy franczia különlegességet képeznek, úgy hogy a kiváló iró, Taine, nagy munkájában * két egész fejezetet szentel nekik. Kiemeli ő ottan, miszerint a szalonélet csakis Francziaországban volt és lehetett otthon, különösen a XVIII. században. Másutt ezen szokás nem tudott gyökeret verni, részint mert a franczia sajátságok — hibák, úgy mint előnyök — hiányzottak, részint mert annak a századnak frivol, léha világnézlete nem tett hódításokat, mely odáig fajult, hogy a vesztett csaták csakis arra szolgáltak, hogy sikerült epigrammokra adjanak alkalmat. Tainenek nincs jó véleménye

* Les origines de la France contemporaine, I. kötet 158. lap.

az egészről; látja benne azt a társadalmi dekompozicziót, mey a politikai és közgazdasági okoknak kiséretében a forradalomra vezetett.

Bármint legyen is, ha a magyar társadalom az ezen intézményben rejlő kellemetességet nem is tudta nyujtani, kárpótlás gyanánt lehetett ott találni nemcsak tőről metszett vendégszeretetet, hanem igazi, hamisítatlan szivélyességet és kedélyt, mely az idegenre feledhetlen benyomást tett. Mikor például az oroszok Suwarow alatt 1799-ben átvonultak, serege és tisztjei nem győzték magasztalni a magyar vendéglátás kedvességét, a magyar asszonyok szeretetreméltóságát,* mely egészen másképpen festett, mint a mit másutt tapasztaltak.

Egy társadalom értékének megállapításánál igen nagy szerepet játszik, hogy milyen bánásmód- és tekintélyben részesíti asszonyait. A magyar jogfejlődés özvegyi jogintézménye e tekintetben elég világosan beszél. És míg a magyar háziasszony férje életében igénytelenül meghuzódott mellette és minden ambicziója csak arra ment ki, hogy háza és annak tájéka rendben legyen és belőle, különösen a vendéglátásnál, lehetőleg minden szükséges kiteljék, urának halála után rendben tudta tartani a dolgokat, és fel is nevelte gyermekeit annak képére, kinek helyét elfoglalta. A hagyomány nem egy ilyen egyéniségről emlékezik meg, kik, ha megfelelő erélyességgel léptek fel, kardos asszonyságoknak neveztettek és igen nagy tiszteletnek örvendettek.

Annak a patriarchális világnak, melyet a régi Magyarország átélt, talán egyik legszebb vonása volt a tisztességtudás, az idősebb embernek megbecsülése. A magyar társadalmat akkoron keresztülhatotta a tekintély nagy elve és itt volt azon pont, a hol a köz- és magánélet szerencsésen érintkeztek, mert annak a körnek egyik feltünő mozzanata éppen azon tisztán erkölcsi eszközökkel fentartott fegyelem volt, mely az egész közönséget, ha kellett, egy szilárd testté forrasztotta, úgyannyira, hogy az vezetőit a nemzeti ügy védelmében hüségesen követte.

* *Bernhardi*, Denkwürdigkeiten des russischen Generals von To[illegible], I. kötet 35. lap.

Nem lehet mondani, hogy ha ezen rendi világ nem is volt kulturális tényező, hogy azért ne lett volna kultu-rája, különösen, hogy ne lett volna kulturális érzéke. Nagyon sok adat van arra, hogy az emberek előtt nem volt a kül-földi irodalom ismeretlen és meg is becsülték azt. Az átlagos ismereteket az ország törvényei, Verbőczy és a klasszikusok képezték. Ezt az emberek apróra tudták, magam gyermek-koromban, jól emlékezem, nem egyszer fültanuja voltam valóságos szellemi tornáknak, a hol az idézetek csak úgy röpködtek, egyik szájról a másikra. A mi a fődolog volt, e mellett az illetők megtudták tartani felfogások eredetiségét, azt az egészséges itélő tehetséget, a mit abban az időben deákos magyarsággal judicziumnak neveztek, a mi azután keresztül is segítette őket sok olyan akadályon, mely előtt a tudákosság és szellemeskedés tanácstalanul áll.

Politikai erényei ezen osztálynak különösen azon for-rásra vezethetők vissza, melyet nem kisebb ember, mint Eötvös József, a »Falu jegyzőjé«-ben megemlített. Azon munkában, melyben a legnemesebb czélzatból kiindulva a 48 előtti rendi világnak egy tulsötét képét rajzolta. Ebben * kiemeli nála azon hitet, hogy a magyar a földszinéről soha eltünni nem fog. Ezen hitből fakadt azután a nagymérvü kötelességérzet, a mi az úgynevezett *nobile officium*ban jutott kifejezésre. Mikor Verbőczy működését tárgyaltam, szóllottam az 1498 : I. tczikkről, mely pénzbüntetést szab azokra, kik az országgyülésen meg nem jelennek, ilynemü törvény Mátyás, sőt már Zsigmond alatt is keletkezett a szolgabirói állsokra. Ezt a mai időben nehéz kissé meg-érteni, miután minden képzelhető, még a legcsekélyebb hiva-talokra is rengeteg ember pályázik, de egészen másképpen állottak a dolgok azon időkben, akkor mégis csak nemesebb motivumok voltak azok, a melyek az embereket oda vitték, mert mindazon tisztségek kevés örömet, de annál több bajt és gondot okoztak. A hatás a közszellem szempontjából a lehető legjobb volt. Ennek a közszellemnek becsét és értékét legjobban megitélhetjük, ha nemcsak az ancien regime,

* Lásd I-ső kötet 168. lap.

de az általános európai, különösen Németország ujabb kormányzati, fejlődésére tekintünk, mely Gneist nevével elválaszthatlan kapcsolatban van. Egész Németország belátta, hogy a rendőrállam, a kormányzati mindenhatóság, a bürokráczia tultengése mellett egészséges közszellem nem lehet, hogy önkormányzati intézményekre van szükség, mely azt a tátongó ürt, mely a kormány és kormányzottak között létezik, betölti. Ez volt alapgondolata az 1872-iki porosz közigazgatási reformnak, melynek tárgyalásánál az előadó Friedenthal hangsulyozta, hogy a czél az, a nemzeti erőket mozgósitani az állam szolgálatára, a szolgálati kötelezettséget nemcsak a hadseregre, de a közkormányzati teendőkre is kiterjeszteni.* Ezen hatás abban nyilatkozott, hogy az ország intézményei szivökbe vésődtek, hogy megtanultak vezetni, kormányozni, érzékkel viseltetni a közdolgok iránt, valamint ezen foglalkozás a komoly irányzatoknak terjesztője lett. És ha áll Gneistnak ** azon mondása, miszerint azon komolyság, a melylyel az angol gentry a helyhatósági szolgálatot ellátta, azt nagygyá tette, úgy ezen ténynek üdvös hatását sem lehet elvitatni azon időkre nézve, melyeket vázolni megkisértek.

Az én ifjukori emlékeim feltüntetik előttem a régi Magyarország nem egy képviselőjét. Jó lélekkel állithatom, tisztességesebb, érdemesebb embereket nem láttam soha. Ennek a jellegnek képződése régibb időkre nyulik vissza. Mária Terézia figyelmezteti leányát Krisztinát, ki férje oldalán mint az ország kormányzónéja szerepel, hogy jól bánjék a második nemességgel, mert minden tekintetben képes versenyezni a mágnássággal. József nádorispán beismeri, hogy a középnemesség, különösen a protestánsok soraiban, az ország legtehetségesebb és műveltebb embereit foglalja magában.*** Marczali ur is erre vonatkozólag egy egész csomó bizonyitékot hoz fel. Felemliti, miszerint azon időknek egyik leghazafiasabb, derekabb mágnása, Sztáray Mihály, szintén ezt a nézetet

* *Oscar Hahn*, Die preussiche Kreisordnung. Bevezetes.

** Englische Communal Verfassung, 949 lap.

*** *Wertheimer*, Ausztria es Magyarorszag tortenete, a XIX-dik század első tizedében, I. kötet 124 lap.

vallja. Német utazók, kik az országban járnak, elismeréssel szólnak azon komoly irányról, melyet tapasztalnak, a hazai irodalomnak pedig eszményét a köznemesség képezi, mely fentartja az alkotmányt, a régi jó szokásokat és erkölcsöket.*

Egy osztrák iró, Wurzbach Konstantin, a ki egy igazán monumentális munkát irt, melyben az osztrák és magyar monarchia minden számottevő egyéniségének életrajzát állította össze, midőn Kazinczy Ferencz történetét adja elő, felemlíti, hogy a magyar nemesség milyen nagy sulyt fektetett arra, hogy gyermekei megfelelő kiképzésben részesüljenek.**

Ugyancsak Kazinczy Ferencz *** a magyar középosztály egyik érdemes képviselőjét mutatja be, nagyatyja, a biharmegyei Bossányi Ferencz személyében, ki megyéjének két izben volt országgyülési követe. Nem igen lehet vonzóbb képet képzelni, mint melyet a magyar Lessing elénk tár.

Elmondja, hogy mennyire rendben volt szénája; ménese, gulyája, nyájai, inkább örömére szolgált, mint haszonra. Szérüje gazdagon volt rakva asztagokkal, pinczéje tele borral, vermei élettel, de ezeket szükség idején inkább nyitá meg a megszorultaknak, hitelbe kamat nélkül, mintsem nyerészkedjék vele. Náddal födött, vályogból épült házában patriárchai felsőséggel élt, birója, békéltetője, tanácsadója az ügyefogyottaknak, perlekedőknek, osztozkodóknak, kik idegen vármegyékből és több napi járóföldre is hozzá folyamodtak, bizva egyenességében, tudományában. Nagy tekintélye volt vármegyéjében, melyet egy másik kiváló emberrel, Baranyi Gáborral, majdnem teljhatalommal kormányzott, mert a nemesség és főnemesség annyira megbizott bennök, hogy a tisztválasztásnál azt választotta, kit ők így ajánlottak.

Ezen korszakban keletkezett azon ismert szójárás: extra Hungariam non est vita. Ezen szójárás későbbi időkben guny és nevetségnek tárgya lett. Ennek általános elterjedése

* Millennáris történet, VIII. kötet 363. lap és Magyarország II. József korában, I. kötet 167. lap.

** Biografisches Lexikon des Kaiserthumes Oesterreich, II. kötet 99. lap.

*** Pályám emlékezete, 4. lap.

és szálló igévé válása minden esetre bizonyit annyit, hogy az illetők akkoron megtalálták lelköknek egyensulyát, érezték azt, miszerint nagyban és egészben hiven teljesítették kötelességüket. És hogy ez úgy is volt, bizonyitja azon hatalmas nemzedék, mely azután 1825—1848 között az uj Magyarországnak alapítója lett. Oly társadalmat, oly nemzedéket, mint a milyen az volt, rögtönözni nem lehet, ezeket elő kell késziteni és nevelni, a mi azokban a szerény, egyszerü udvarházakban, azon apák és anyák részéről történt, a kiktől az epigonok minden érdemet, minden jótulajdonságot meg akarnak tagadni. A dolog tehát úgy áll, hogy a régi Magyarország társadalmi légköre és talaja egy egészséges fundamentom és környezet volt, mely birt a legnagyobb politikai képességgel, a reformáló fejlődési képesség előállitásával. Mert azt egy pillanatra sem szabad elfelejteni, hogy azok az 1848-iki nagy vivmányok nem alulról vagy felülről való nyomás folytán jöttek létre. Ellenkezőleg, a hivatalos Magyarország ellen az érdekeltek teljes közönye mellett alkották meg a kiváltságos osztályok, még pedig egész exisztencziájok, sőt életök veszélyeztetésével is. Ezen példátlan működés szemlélete vitte a derék de Gerandot a következő kijelentésre*: »Ötven év óta a magyar nemesség egy óriási feladatot teljesit. Abban az időben, midőn nemzetiségét megoltalmazza és Ausztriának beolvasztási törekvései ellen küzd, az alsó néposztályok felszabadításán dolgozik. Ez oly törekvés, a melyet a szabad nemzeteknek buzdítani, bátorítani kell.«

VII.

Mielőtt a megyéről, vagyis azon tényezőről szólanék, mely a nemzeti akczió központi intézményét és szervét alkotta, meg kell még emlékeznem az egyházi rendről és a mágnásságról is. Itten is észlelünk több rendbeli érdekes jelenségeket, melyek közül mindjárt az első az osztrák politika kudarczát bizo-

* Über den öffentlichen Geist in Ungarn. Előszó.

nyitja. Ezen politikának irányzata természetszerüleg vonta maga után a nemzetnek vezéreitől megfosztását. Tudvalevő, miszerint a szatmári békét megelőző korszak mozgalmai- és felkeléseinek vezérférfiai az arisztokrácziából kerültek ki. Ezen tapasztalatokból önként folyt a következtetés, hogy, ha a mágnásságot a nemzet szivétől elszakítják, az magára maradva, egy sereg sorsára jut, melynek parancsnoka, tisztjei hiányzanak, és mely ily módon harczképtelenné válik. Mária Terézia ily czélzatu törekvései eléggé ismeretesek, bővebb részletezésre nem szorulnak. Sikerült neki általánosságban az arisztokrácziát az udvarhoz édesgetni, a bécsi lakásra rábirni; a hol a kitüntetések és udvari méltóságok nem voltak elegendők a czél elérésére, ott a házasítási akcziónak kellett kisegíteni, magyar férfi osztrák leány, és megfordítva, lettek egymáshoz csatolva, hogy az összbirodalmat társadalmi uton is létrehozzák. Ennek folytán a magyar mágnásság nagy részéből egy udvari arisztokráczia keletkezett. Ez a czél igenis éreretett, de nem vonta maga után a várva-várt politikai eredményt. Ugyanaz történt, a mi Francziaországban, mint a hogy azt Taine leirta*: »Az illetők tökéletesen elvesztették a talajt lábaik alól és anyagilag tönkre mentek.« Így volt ez nálunk is. Azt a befolyást, melyet a megyére és köznemességre gyakoroltak, nem voltak képesek megőrizni, ellenben pénzügyeik oly zavarba jöttek, hogy Mária Terézia kénytelen volt számokra jelentékeny kölcsönöket utalványozni.** Az 1811-iki országgyülésen, mikor a devalváczió kérdését tárgyalták, kiderült, hogy, mig az alsótábla, a középosztály képviselete pénzügyileg rendezett viszonyok közt van, nemcsak, hanem a tőkevagyon, a hitelezők az ő soraiban foglalnak helyet, addig a felsőtábla az adósokat képviseli, tagjainak anyagi helyzete a ziláltságnak szomoru képét nyujtja.*** A Mária Terézia rendszerének nemcsak anyagi, de erkölcsi csődjét jelenti, hogy az ő kedvencz embere, Grassalkovich,

* Les origines de la France contemporaine, I. kötet III. fejezet.

** *Marczali*, Magyarország II. József császár korában, I. kötet 159. lap.

*** *Wertheimer*, Az 1811/12-iki magyar országgyülés, 107. lap.

kit bokros érdemeiért minden képzelhető kitüntetéssel és javadalommal látott el, meghagyja fiának, hogy ne lakjék Bécsben, de maradjon otthon, megmarad a vagyona, és több lesz a becsülete.

Hogy az aulikus burkolaton miképp tör keresztül a nemzeti érzés, arra Festetics György esete kiáltó példát képez. Ezen kiváló egyéniség, kinek Széchenyi István büszkén vallotta magát unokaöcscse gyanánt, telivér labancz családból származott. Nagyatyja, József, tábornok volt, különben egyike a hadsereg legvitézebb tisztjeinek. Apja, Pál, Teréziának egyik igen kedves embere, számottevő kormányzati talentum, a kamarának elnöke, a család nagy poziczíójának megalapítója. Ezeknek a hagyományoknak daczára a hazafi sziv senkinél sem dobogott melegebben, mint nála. Az 1790. halhatatlan országgyülésnek egyik nagy szenzácziója az ő nevéhez füződik. Mint a Greven huszárezred alezredese, tisztikarával, közöttük a későbbi Martinovics-féle összeesküvésben szereplő Laczkovics, az országgyüléshez beadnak egy kérvényt, melyben kérik, hogy a magyar ezredek béke idején az országban állomásozzanak, hogy csakis magyar állampolgárok neveztessenek ki tisztek gyanánt, a vezényszó is magyar legyen stb. Mikor elhagyta a katonaságot, megalkotta a Georgikont, általában a közügyek terén első rangu tényező lett. Azon időkben, mikor élt és áldásos működését folytatta, nincs nemzeti ügy, melyet hathatós pártfogásába ne vett volna.

A beolvadásnak folyamata a mágnásságnál is megállapítható. Azok az idegen családok, kik bennmaradtak az országban és megtartják birtokaikat, szivvel-lélekkel magyarok lesznek. Elég az Odescalchi, Pallavicini, Wenkheim Degenfeld, Berchtold, Czebrián stb. nevek emlitése. Ebben az irányban egyike a legérdekesebbnek a Harrukker esete. Tényleg neki minden viszonya és előzménye olyan volt, hogy mindent lehetett tőle várni, csak azt nem, hogy az ország megerősödésének egyik tényezője legyen. Életrajzából, melyet Eble Gábor megirt,* megtudjuk, hogy egy becsületes ausztriai illetőségü, schenkenfeldi takácsmester fia volt, ki is

* Lásd a Harrukker- és a Károlyi-család.

a XVII-dik század elején a császári hadseregben, főleg Savoyai Eugén hadserege élelmezésének élén állott, melyet a legnagyobb ügyesség- és takarékossággal látott el. Részint szolgálatainak, részint követeléseinek fejében, melyek össze-vissza 24,000 frtra rugtak, kapta meg majdnem egész Békés vármegyét, 60 □ mértföld területben; igaz, hogy a mixta donácziók módjára még 13,000 forintot rá is kellett fizetni. Jól mondja Eble Gábor, hogy ezen kétségtelenül igen tehetséges emberre, a ki különösen az 1716—18-iki hadjáratok alatt folytonosan hazánkban tartózkodott és a viszonyokat alaposan ki is ismerte, ezek a magok összeségében oly igéző benyomást tettek, hogy elhatározta ide telepedni. Ez megis történt, indigenátust, báróságot kapott, és végre Békésmegye főispánja lett. Azt a nagy területet, melyet birtokolt és a melyet a hivatalos jelentés avar földnek minősített, termővé, az ország éléskamrájává változtatta át. Nagymérvü telepítéseket eszközölt, annál igazi szabadelvüséggel és áldozatkészséggel és helyes kormányzati érzékkel járt el, úgyannyira, hogy az 1835-iki országgyülésen Békésmegye akkori követe, Csepcsányi Tamás, a legnagyobb elismeréssel adózott emlékének.*

Ha ezen érdemes egyéniség az anyagi téren működött az asszimiláczió érdekében, ezt az eredményt szellemi téren is fel lehet találni. A szellemi beolvadásnak legkimagaslóbb példánya gróf Gvadányi József tábornok, ki származására nézve olasz és Guadagni nevet viselt. Ez, mint tudvalevő, irodalmi uttörőink, részben klasszikusaink közé tartozik, Rontó Pálja és Peleskei nótáriusa oly eredeti magyar érzésről tesznek tanuságot, mely a honfoglaló ősök ivadékának is becsületére válnék.

József császár törvénytelenségei nem maradtak visszahatás nélkül a mágnásság körében sem. Az ellenzék soraiban találjuk Forgách Miklós nyitrai főispánt, ki »Patriotische Vorstellungen an den Monarchen« czim alatt a legkeserübb igazságokat dörgöli az orra alá. József lenézőn válaszol, hogy az ilyen embert bolondok házába kellene csukni. Ennek

* *Eble* Gábor, idézett munka, 45. lap.

folytán a *dekretalis bolond* név, mint megtiszteltetés, rajta is maradt, ki minden valószinüség szerint 1790-ben el is nyeri a nádorispánsági széket, ha erős konkurrense nem támad II. Lipót fiában, Sándor főherczegben, ki el is vitte előle a dijat, melyre különben érdemes is volt.

Ebbe a kategóriába tartozik Széchenyi István atyja, Széchenyi Ferencz, az aranygyapjas rend vitéze, a ki fényes hivatalokat és méltóságokat töltött be. Ő is egyike azoknak, kik József alatt eleinte hivataloskodtak, de később, midőn a a császár rendszere kimutatta foga fehérét, letette hivatalát. Mint embert eléggé jellemzi azon körülmény, hogy, midőn egy alkalommal fiával, Istvánnal, a ki akkor vagy tiz éves fiucska volt, egyik jószágára utazott, ott jobbágyai által nagy ünnepséggel fogadtatott. Ekkor így szólt fiához: »Látod, ezek azok a jó emberek, a kik érettünk fáradnak és dolgoznak. Becsüld meg őket, köszönd meg és a legidősebb jobbágynak csókold meg a kezét.« Ő volt a muzeumnak alapitója, tele lángoló honszeretettel, mely gyakran buskomorságba csapott át, látva nemzetének alacsony sorsát, a mely miatt reménytelenül szállott sirjába.

Azok között, a kik József császárnak mindjárt kezdettől ellenzéket csináltak, volt Apponyi Antal, a ki azonnal leköszönt a tolnai főispánságról, mert, mint maga monda, elveiről, melyeket szentnek tart, nem akar lemondani, és a meggyőződés szabadságát éppoly tiszteletben kell tartani, mint a lelkiösmeretét. Igen művelt, tudományos ember volt, könyvtára az egész országban páratlan, már abban az időben 70.000 frtra becsülték.

A Károlyi családnak majdnem mindegyik tagja lenditett valamit az ország állapotján, úgy anyagi, mint szellemi téren, jó hazafiak, tőről metszett magyar emberek voltak mindannyian. Fel lehet emliteni Ferenczet, a ki Nagy-Károlyban saját költségén állított fel nyomdát; Antalt, Révai Miklos pártfogóját, a ki nagy vizszabályozási műveket hajtott végre. Telepitett, iskolákat, templomokat épittetett, tudományokat partolt, szegény tanulókat segélyezett. József volt vezére a szathmari banderiumnak, mely az 1790-iki országgyülés védelmere felküldetett, ő vitte el a hitlevelet II. Lipotnak, melyet alá is iratott

A napoleoni korszak alatt, a mi csak felkelő sereg alakult vidékéről, annak mind ő volt vezére. Azonkivül sokat fordított kulturális czélokra, és habár német születésü leányt vett el, különösen meghagyta, hogy fiát az országban magyar szellemben neveljék.

Az aszódi kastély, a Podmaniczky család ősi fészke, a magyar kultura és nemzeti szellemnek volt védő és fejlesztő hajléka. Ott szerezte első benyomásait Hajnóczy, kiről később lesz szó, ott Fessler, a történetiró. Ennek légkörében szivta be ő, úgy mint Hajnóczy, azon hazafias szellemet, mely történetét áthatotta, ennek könyvtárában kezdte gyüjteni az adatokat, melyeken munkája felépült. Ezen nemes családnak, valamint korának egyik legérdemesebb mint eszesebb tagja és embere volt Podmaniczky József. A természet nem valami előnyös külsővel, de annál rendkivülibb szellemi tulajdonságokkal ruházta fel. Ezeket nagy mérvben segítették elő a külföldi nyelvek ösmerete, valamint utazásai és tapasztalatai. Angliában is járt, ösmerte az angol alkotmányt, melyet a magyar testvérének tartott. Azok közé tartozott, kik József törvénytelenségeit legjobban elitélték, ő is egyike volt azoknak, kik ennek halála után felvetették a kérdést, hogy vajjon ezek nem szakították-e meg az örökösödés fonalát.* Az országgyűléseken, melyeken hol a főrendek, hol a követek tábláján vett részt, első volt azok között, kik a nemzeti érdekeket megvédelmezték. Nem egy fontos kiküldetésben részesül még a kormány részéről is, így p. o. Napoleon leveretése után Francziaországban. Igen jól végzi el a reá bizottakat, meg is kinálják a Lipót-rend nagykeresztjével, a mit önérzetesen visszautasít; abban a körben, melyben él, nincs reá szüksége.**

Ezen korszak egyik legnemesebb alakja Batthyány Alajos. Telivér ideálista, a nép souverainitásának, a jogegyenlőségnek, a legtágabb méretű egyéni szabadságnak, a vallási türelemnek bajnoka, melyet az 1791 : XXXVI. tczikk tárgyalásánál kifejezésre juttat. Az országgyülésen még a jobbágy-

* *Wertheimer*, az 1811—12-iki országgyülés története, 57. lap.
** *Nagy Iván*, Magyarország családai, IX. kötet 341. lap.

ságot is képviseltetni akarja. Több jeles munkát ir, különösen élesen utasítja vissza Grossing támadását a magyar alkotmány ellen.*

Az irodalom terén még egy másik mágnással is találkozunk, Orczy Lőrinczczel, a költővel. Előkelő, nemes gondolkodásu ember, ki érzéssel viseltetik a nép sorsa iránt. Mikor abauji főispáni székét elfoglalja, elszomorodik azon, hogy a megyeház, melyben a rendeket üdvözli, annyi nyomorult ember verejtékes munkáján épült. Verseit igaz nemzeti érzés hatja át, a magyar életnek valódi kultusza nyilatkozik meg bennök.

Ha ezen névsort, mely különben, Istennek hála, egyáltalában nem teljes, előterjesztettem, ennek indoka egyszerüen abban rejlik, mert, miután az arisztokráczia működése ez időszakban annyi és nem igazságtalan kifogás alá esik, jól esik az embernek azok iránt elösmerésének adóját leróni, kik dicséretes kivételt képeztek, és méltán foglalnak helyet a nemzet érdemesült napszámosai között.

Egy bizonyos pontig az egyházi rendnél is lehet az osztrák politika kudarczáról szólani. Ha a két előbbi század küzdelmeiben nemzeti szempontból annyi szemrehányást kellett a katholikus főpápságnak tenni, ezen korszakban a helyzet jobbra fordult. Igaz, hogy a katholikus propaganda, a küzdelem a protestánsok ellen nem felel meg sem a lojális küzdelem, sem a keresztény felfogás elveinek, de mégis a Pázmány-Kollonich-féle vakbuzgósággal többé nem találkozunk, inkább a derék Telekessynek nyomdokain haladtak. Nemzeti tekintetben pedig világos és félreösmerhetlen a haladás. Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a főpapság nagy része igazán vallásos és erkölcsös ember, kik nagy vagyonukkal temérdek jót tesznek, és magas szellemi szinvonalán állanak. Az ország primásai között, Mária Terézia alatt, ott találjuk Esterházy Imrét, ki mint nyitrai püspök az emlékezetes 1741-iki országgyülésen azok közé tartozott, kik az ország jogait fejleszteni kivánták.**

* *Ballagi* Géza, A magyar politikai irodalom története 1825-ig 516. lap.

** *Horváth*, Magyarország története, VII kötet 223 lap.

Leveles könyvében hiven megőrzi Rákóczi kiáltványát.* Később ezt a széket Barkóczy tölti be méltán és fényesen. Ezt Fináczy Ernő** úgy mutatja be, mint igazi asketát, ki napokig vonult vissza a klastromba és kriptába, ottan bőjtölve és imádkozva. Hozzá vas akarat és szigor jellemezte. A magyar nyelvnek és irodalomnak buzgó pártolója. A mit azután Orczy Lőrincz meg is énekel:

»Nagy pap, ki szereti maga anyanyelvét,
Mutatta, közölte ehhez a kegyelmét,
Nemzetéhez inkább mint némethez szerelmét,
Ő lássa és vegye magára védelmét.«

Az 1764-iki országgyülésen való korrekt magatartása miatt magára vonja Mária Terézia haragját, ki oly kíméletlenül bánik vele, hogy a gyenge egészségü ember sulyos betegségbe esik, mibe bele is hal.

Utódai között Batthyány érdemel említést. Ő különösen Lipót és Ferencz alatt tünt fel. Kartársai úgy tekintették őt, mintha képes lett volna egy Richelieu szerepét játszani.*** Fel van róla jegyezve, hogy, midőn az 1791 : XXVI. törvényczikket alkották, mely, mint említém, a protestánsok vallási szabadságát biztosítá, ő ugyan a klérus nevében tiltakozott ellene, mi oly módon jött be a törvény szövegébe, hogy mindennek daczára a törvény mégis meghozatik; mégis beszédét a békülékenység szelleme lengte át, úgy annyira, hogy a szerencsés megoldás lehetővé vált.†

A kalocsai érseki széken is számos jeles egyén ült. Első helyen áll Csáky Imre biboros. Ő a pragmatika szankczió korában ült e diszes helyen. Tudvalevőleg ennek megalkotásánál oroszlánrésze volt. Ő is azon nézetet vallotta, miszerint a női örökösödés fejében a nemzeti követelményeket teljesíteni kell, még pedig a lehető legtágabb keretben. Maga részéről Erdély visszacsatolását és az adózó nép számára

* *Marczali*, Magyarország II. József korában, I. kötet 11. lap.

** Lásd a magyar közoktatás története Mária Terézia alatt.

*** *Wertheimer*, Magyarország és Ausztria a XIX. század első tizedében, I. kötet 120. lap.

† Lásd *Ballagi*, A magyar politikai irodalom története 1825-ig, 749. lap.

két évi adómentességet látott szükségesnek.* Ő volt szónoka azon küldöttségnek, mely III. Károlynak az országgyülés megbizásából a női örökösödés elfogadását felajánlja. Beszéde, melyet ez alkalommal tartott, megvan, konczepcziója- és érvelésében majdnem jobb benyomást tesz, mint Szluha nagyhirü szónoklata.**

Nagyon érdekes egyéniség a két Patatich, Gábor és Ádám, kik utána következtek. Hogy az elébbi miképpen fogta fel egyházi hivatását, bizonyitja azon szép mondása, hogy nem elég a török által elpusztitott területen a romba dőlt templomokat felépíteni, ha egyuttal Isten élő templomait nem nevelik az isteni szellem méltó lakoivá, s ha derék lelkipásztorok nem öntözik a vetést.*** Korrekt alkotmányos érzelmü ember volt, az 1741-iki országgyülésen ő is azok közé tartozott, kik fokozott biztosítékokat követeltek. A mi pedig nemzeti érzéseit illeti, arra nézve elég annyit felhozni, hogy Kalocsán a horvát nyelv használatát, tizenkét bot büntetésének terhe alatt eltiltotta.†

Szólottam elébb Kollár könyvéről, mely Mária Terézia rendeletére annyi sérelmes közjogi tételt tartalmazott. Erre a megfelelő választ Richwaldszky, esztergomi kanonok adta meg »Vexatio dat intellectum« czim alatt. Szerinte a souverainitás a nemzetben van, a létező biztosítékok nem elegendők, ujakra van szükség, így például Erdély visszacsatolása követeltetik. Nagyon jól jellemzi hazánknak az örököstartományokhoz való viszonyát abban, hogy mi haszna, ha enyém a tehén, etetem is, de más feji és veszi hasznát. Elég jellemző, hogy felsőbb parancsra meg lett égetve.†† Az esztergomi káptalan egy erős ellenzéki férfiut küldött az 1791-iki országgyülésre Bajzáth kanonok személyében. Ez lelkes beszédei folytán az orator patriae elnevezést nyerte el.

A szerzetes rendek sok jeles embert neveltek és érdemeket szereztek a közügy és irodalom körül. Magok a

* *Horváth* Mihály, Magyarország törtenete, VII kötet 131 lap
** *Salamon*, A magyar királyi szék betöltesének törtenete, 159. lap
*** *Marczali*, Magyarország II. József korában, I. kötet 284 lap
† *Marczali*, ugyanott, I. kötet 242. lap.
†† *Ballagi*, idezett munka, 83. lap.

jezsuiták is, mint már e munkában előzőleg * szólottam róla, nemcsak hogy Verbőczy nézeteivel vannak eltelve, hanem a Corpus Jurist is egy jezsuita, Szentiványi, adja ki. A történeti kutatás terén megbecsülhetetlen szolgálatokat tesznek. Hevenessy, Kaprinay, Pray, Katona oly ismert nevek az irodalomban, hogy méltatásuk felesleges. A pálos szerzet tagjai között találjuk Virág Benedeket, Verseghyt és Ányos Pált, kikben a nemzeti és alkotmányos érzés legerősebben lüktet. Ő az, ki Józsefet, mert nem volt koronázva, elkereszteli kalapos királynak. A kegyesrend a nagy Révai Miklóst, meg Dugonicsot adja a hazának, kinek Etelkája a nemzeti ébredés egyik hathatós tényezője lesz. Míg az egri szervita, Szeitz Leo, igaz magyarjában kereken kimondja, hogy a nemzet az osztrák uralom alatt mindég szerencsétlen.**

VIII.

Ezeknek az osztályoknak, illetve karok- és rendeknek összefoglalását képezte a vármegye. Már a neve is imponáló. »Nos Universitas Praelatorum Magnatum et cunctorum Nobilium.« Mi nemes vármegye, egyházi és világi főrendek, valamint a nemességnek egyeteme. Lesz alkalmam előadni, hogy ezen czimezés és hatáskör minő benyomást tett József császárra, de jobb szeretem a vármegyének ezen fogyatékos jellemzését egy kedvező itélettel kezdeni. Még pedig ezt a kedvező véleményt egy telivér osztrák munkában találjuk, melyben a legnagyobb magasztalással szólanak ezen különleges intézményünkről.*** Ebben a tanulmányban konstatálva van a cseh önkormányzat elcsenevészesedése, mely az osztrák uralom folyománya, ellentétben a magyar megyével, mely megmaradt a karok és rendek egyeteme — Universitas

* Lásd e munka 366. lapján.

** *Ballagi,* idézett munka, 679. lap.

*** Oesterreichisches Staatswörterbuch. Kreisverfassung in Böhmen, geschichtlich dargestellt.

statuum — közönségének gyüléseivel és választott tisztviselőivel, ily módon az alkotmánynak védbástya gyanánt szolgált, és fenn is tartotta azt. A cseh önkormányzatra vonatkozólag a következők birnak érdekkel. Az osztrák uralom előtt, mikor a cseheknek nemzeti királyaik voltak, a cseh megyék, ellentétben a nálunk uralkodó rendszerrel, igen hatalmasak voltak. Körülbelől azon hatáskörrel birtak, a melyet a mi megyéink, mint már arra hivatkoztam, a viszonyok sanyarusága folytán nemzeti állam és főhatalom hiányában magoknak megszereztek. A fehérhegyi csata után ezen szabadságnak, mint a többinek, vége lett, habár a megyei tisztségek kinevezés utján önkormányzati elemekkel, mondjuk, az ottani gentry tagjaival töltettek be. Az az intézmény volt tehát, mely az angol selfgovermentnek felel meg, melyet Gneist az önkormányzat ideáljának tekint. Tudvalevőleg ő a kinevezés hive, a választással szemben a kinevezett angol békebirót tekinti az önkormányzat megtestesülésének, az alkotmány hivatott őrzőjének. Úgy látszik, nem kisérte figyelemmel az osztrák, különösen a cseh fejlődéseket. — Az osztrák uralom alatt ezen kinevezett elemek mi ellenállást sem fejtenek ki, lassan átváltoznak beamterekké, a mi Mária Terézia alatt kezdődik. A kreishauptmann, ki is előbb azzal a jelleggel birt, mint a békebiró, a nobile officium embere, lassan fizetéses hivatalnok lesz, az ő kanczelláriája, melyet odáig személyes alkalmazottjai, irnokai láttak el, átváltozik hivatallá, a bécsi kormány engedelmes eszközévé.

Ennél a pontnál is egy konkrét példában láthatjuk, hogy mi lett volna hazánk sorsa, ha Mária Terézia és József úgynevezett áldásos reformjai sikerülnek, és a megátalkodott rendiség nem hódol azon sugallatnak, a mit rideg és reakczionárius önzésnek neveznek.

Ennek a rendiség neve alatt szereplő tényezőnek, mely a maga kollektiv minőségében képes volt a császári hatalom kisajátitási műveletét megakasztani, sőt annak teljesen utjat állani, szervezeti központját alkotta a megye. A magyar államban, a mi csak államfenségi jogositvány létezett, a mi intézkedés általában a korona utján történt, az csakis a megye által és utján nyert életet és végrehajtást. Az állami

akaratot, a törvényt csakis a megye utján lehetett hozni, mert a tulajdonképpeni törvényhozási tényező, a megye közönsége, utasítás utján nyilvánította akaratát. A törvényt tehát lényegében nem az országgyülésen, de a megyén alkották, a végrehajtás szintén az ő kezében volt, és ha a kormány törvényen kivül pátensekkel akart operálni, a megye a végrehajtást jogosítva volt megtagadni, a mint az tényleg gyakran meg is történt. A megye ezeken kivül biráskodási jogot is gyakorolt, a polgári és fenyítő hatóság első fokon kezeiben volt, hozzá birt pallosjoggal, a rögtöni biráskodás hasonlóan helyt foglalt jogosítványai között. Igaz, hogy ez utóbbi csakis felsőbb engedély utján gyakoroltatott, de azért az egész jogszolgáltatási matéria hatáskörébe tartozott. A megye azonkivül birta az autonomiát, a mit statutarius jognak neveztek, a szabályalkotási jogot, melynek természetesen a törvényt respektálni kellett, de mely így is a legtágabb keretekben mozgott, miután, mint már említém, az ország nem volt az irott jog hazája. Mikor például ennek alapján nem egy megye a mult század negyvenes éveiben az úgynevezett honoratior osztálynak, kik közé tartoztak a tanárok, orvosok, mérnökök stb. megadta a politikai jogosítványt, a szavazatjogot, ennek hatályát meg nem lehetett szüntetni az udvari párt nagy bosszuságára.

A statutarius jognak ezen terjedelme lényegesen elüt a más államok helyhatóságainak jogkörétől, a mit minden esetre ki kell emelnem.

Így például Angliában, a selfgovernment hazájában, a helyhatósági szabványok — bye laws — alkotása a legszükebb határok között mozog. Az a törvényhozási kategória, a mit ők private bill-nek neveznek, és a mi a parlament idejét oly nagy mérvben igénybe veszi, az tulajdonképpen ezen matériához tartozik.*

A porosz álláspontot ezen kérdéssel szemben igen érdekesen fejtegette a porosz kamrában, mikor is ottan a hires 1872-iki kreisordnungot tárgyalták, Friedenthal, a bizottsági előadó, a következőképpen: »Az állam, melyhez tartozom, nem

* *Concha* Győző, Ujabbkori alkotmányok, 392. lap.

türi meg az autonómiát. A jelen törvény a helyhatóságok számára a statutarius jogot csak igen szük keretben engedi át. Az a jog, a mit nekik ad, az nem annyira szabványok alkotására, mint inkább a kiviteli módozatok megállapitására vonatkozik.*

A magyar megyének szervezete ilyeténképpen hatalmas karjaival felölelte az államélet összes vonatkozásait, kiterjedt az ország minden lakójára, kiváltságosra, nem kiváltságosra egyaránt. A mi tehát azt jelentette, hogy, ha a hatalmi sulypont idegen tényezőkbe lett is áltaihelyezve, de azért az ügyek jelentékeny részének elintézésénél, valamint az ország lakosai feletti rendelkezésnél, a nemzeti érdekek és szempontok mégis találtak módot az érvényesülésre, az osztrák hatalom és befolyás ellensulyozására. Mert végre is a bécsi kormány, akár ennek expoziturái, a magyar kormányszékek, messze voltak, de a megye mindenkinek keze ügyében feküdt, oltalom és támadás, jutalom és büntetésre a legközvetlenebb eszközökkel rendelkezett.

Kétségtelenül a megyei szervezet, a maga teljes valóságában, nem egy egységes monarchia, hanem egy szövetséges természetü köztársaság rendszerének felelt meg. A svájczi és észak-amerikai köztársaság majdnem szuverén kantonjai és államai birtak oly államfelségi jogositványokat, mint a magyar vármegye. A hogy azt Dessewffy Aurél éppen a honoratiorok szavazatjoga feletti nagy vitában szemrehányásként fel is említette.**

Előadtam az elébbi könyvben az indokokat, a melyek ezen partikuláris fejlődésre, sőt bizonyos pontig túltengésre vezettek. Részben a török hódoltság, részben a törvénytelen kormányrendszer okozták a központi hatalom ezen gyengitését, a megyei szervezet ezen erősitését. III. Károly uralkodása alatt, mikor a passaroviczi béke után az ország egész terüľete felszabadult, mikor továbbá felállittatott a helytartó tanács mint törvényes kormányzati közeg — 1723-iki XCVII., XCVIII., CI., CII. tczikkek által — mikor tehat mindazon

* Oscar *Hahn*, Kreisordnung des Jahres 1872. Bevezetés

** Lásd X. Y. Z. könyv. 8. lap

indokok megszüntek, melyek a deczentralizácziót létrehozták, a megye mindennek daczára összes hatáskörének birtokában megmaradt. Megmaradt tisztán és egyedül azért, mert a nemzet belátta, miszerint ezen, a mostoha idők által ráerőszakolt expediensben milyen hatalmas eszközt bir arra nézve, hogy nemzeti és politikai erejét a megfelelő kondiczióban tartsa, valamint hogy az abban rejlő erősséget és vértezetet nem nélkülözheti.

Sőt éppen a pragmatika szankczió országgyülése alkotott több rendbeli törvényczikket, a melyek a megye hatóságát mintegy kiépítették. Így mindjárt az 1723 : LXXV. törvényczikk rendeli el az állandó megyeházak építését és ezzel együtt foganatosít oly intézkedéseket, a melyek annak helyhatósági működését szilárdabb alapokra fektették. Tényleg a megyének jellege ez időben a helyhatósági élet és hatáskör, ellentétben az elébbi korszak közjogi, a későbbinek politikai megyéjével. Igaza van Grünwaldnak abban, hogy nincsenek politikai pártok, miután nagy kérdések nem léteznek. A nagy politika nem nagyon érdekli a megye közönségét, a mit Bessenyei »Filozóf«-jában ki is figuráz; de politikai jogosítványai mind intacte megmaradnak, a hatalmas fegyverek nem rozsdásodnak el, és az első szükséges alkalommal kirepülnek a hüvelyből, harczra készen. Ki kell itten is különösen emelni, hogy ezen erős municzipális szellem nem okoz bajt a nemzeti egység nagy követelményének, hanem ellenkezőleg szilárdítja, erősíti, saját sulyával fokozza azt.

Ez irányban egyike az érdekesebb jelenségeknek, miszerint rendesen a megye alispánjai azok, a kik országgyülési követeknek mennek. Ők képezik az eleven kapcsot a központ és periferia között, egyrészt eltelve az állami és nemzeti egység nagy gondolatától jönnek vissza vármegyéjökbe, másrészt mindegyiknek megyéje egész ereje szolgálatára áll, minek folytán a legnagyobb sulylyal és hatással léphetnek fel, legtöbb esetben magokkal ragadva az alsó tábla udvari elemeit, a főrendeket, diadalmaskodva császár, udvar és kormányszékek felett. Az 1790-iki országgyülésen mindegyik megye tekintélyes fegyveres csapatot küld követeinek védelmére, az 1811-iki országgyülésen, midőn éles kontroverziák támadnak

korona és rendek között, mire még visszatérek, a megyék országszerte el vannak telve lelkesedéssel követjeik ellenzéki magatartásától, éltetik őket derüre borura, elmondják, hogy a magyar az egyetlen nemzet, mely ki meri mondani az igazságot.* Szintén ezen időkben honosittatik meg egy másik nagyfontosságu eljárás: a megyék ugyanis levelezések által összeköttetésbe lépnek egymással. Bajaikat közlik, sérelmeiket kölcsönösen elpanaszolják, és a legrövidebb idő alatt megindul egy országos mozgalom, mely úgy József, mint Ferencz császár terveit halomra dönti.

Ennek a nagy hatáskörnek legfőbb organumát a megyének közönséges gyülése képezi, melynek szabályozására vonatkozólag az 1723 : LVIII. tcz. — de modo Celebrationis Congregationis Comitatuum — intézkedik. Ezen gyüléseket az 1827-iki országos választmány a törvény őrének és a törvényes hatalom végrehajtó szervének nevezi: »Congregationes Comitatuum legalia potestatis executivae organa, una vero legum custodes sunt.« Az emlitett 1723 : LVIII. tcz. elmondja, hogy a közrend azt kivánja, miszerint a közgyülés a tárgyakat nyilvánosan és kellő mérséklettel tárgyalja: hogy a tanácskozásokban a rend és tisztesség megóvassék, ott van a széksértésnek büntetése, mely az illetőt — violator sedis Judiciariae — 25 márka birsággal sujtja, mint a hogy azt már a »Hármaskönyv« II. rész 67. és 72. czimeiben elrendeli.

A mi a közgyülés hatáskörét illeti, hogy ismét az 1827-iki országos választmány szavait idézzem, ennek alapján oda tartozik mindaz, »a mi az országot általában, vagy a megye közállományának vagy pedig magánosoknak jogait illeti, a mennyiben törvény szerint jogutra nem tartoznak, mindezen tárgyak a gyülésekben tanácskozás és határozat állagát képezik«. Oda tartoznak tehát az országgyülési utasitások, az országos kérdések megvitatása, az országgyülés által megszavazott hadi adó kivetése, a házi adó megszavazása, a kanczellária és helytartótanács rendeletei és intézményei érdemleges elbirálása, a követek és megyei tisztikar megválasz-

* *Wertheimer* Ede, Az 1811–12-iki országgyülés, 82. lap

tása, a melyet köznemzeti ünnepnek tekint, melyre a szomszéd vármegyéket is meghivja.*

A megyének élén a főispánok állanak. Örökösek és kinevezettek. A kinevezettek közt hivataluknál fogva főispánok, a primás, az egri érsek, a nádor, a pozsonyi és temesi gróf. Az örökösök között találjuk a Schönborn családot Beregben, a Koháryt Hont-, a Nádasdyt Komárom-, az Illésházyt Liptó- és Trencsén-, Pálffyt Pozsony-, Esterházyt Sopron-, Révayt Turócz-, Batthányt Vasban. Az 1723 : LVI. tcz. elmondja, hogy a főispán megyéjének »*moderator*«-a, kinek a közügyek vezetése, a közigazgatás és igazságszolgáltatás ellátása gondjaira vagyon bizva. Mária Terézia alatt a kanczelláriának egy 1770-ben kelt rendelvénye megszabja a főispánok teendőit, feladatát. Ez lelkökre köti az anyagiakat és szellemieket egyaránt. A katholikus vallás támogatása, az atheisták és indifferentisták, a század legveszedelmesebb felekezeteinek nyilvántartása és ellenök való védekezés, továbbá az iskolákra való felügyelet.

Azt is figyelemmel kell kisérnünk, hogy mi a megye lakóinak anyagi foglalkozása és miképpen lehetne a jólétet gyarapítani, valamint az ügyefogyottakról gondoskodni. Az adópolitika és annak megfelelő pontos és lelkiösmeretes kezelése szinte alájok tartozik. Egy szóval alig van az akkori közigazgatásnak oly tárgya, mely ezen nagy terjedelmü és igen tanulságos okmányban benn nem foglaltatik.**

Azonban ezen utasítás, legalább a főispánok részéről, nem igen lett végrehajtva. Az a követelmény, a mi a moderator fogalmában benn foglaltatik, az irányítás, a mérséklés, nem lett és lehetett a főispáni karnak osztályrésze. Az egyes főispán azokkal a tényezőkkel, a melyekre szükség volt, hogy az emberekre befolyást nyerjen, nem rendelkezett. A szoros értelemben vett megyei elemhez nem tartozott, azon tény, hogy előkelő mágnás vagy országos méltóság volt, inkább idegenkedést, az pedig, hogy a kormány képviselőjeként sze-

* *Palugyay* Imre, Megyerendszer hajdan és most, II. kötet 59. lap.

** *Palugyay*, idézett munka, II. kötet 35. lap.

repelt, ab ovo bizalmatlanságot szült. Hozzá nem is igen lakott megyéjében, és így nem is tudott annak talajában gyökeret verni, az egész intézmény egy feldiszített karácsonfa benyomását tette.

A főispánnak egyik legfőbb funkcziója a tisztujítás, vagy, mint akkoron általában neveztetett: a restauráczió volt. Neki kellett kijelölni azon egyéneket, kikre a megye végrehajtó hatalmát reá ruházza.

Ez a tisztikar képezi tehát megyénként az országnak nagy közigazgatási szervezetét, mely az állami és helyhatósági akarat keresztülvitelére szolgál. A megyei tisztviselő hivatását Kossuth Lajos imigyen jellemzi.* »Ő az, a ki a törvénynek életet ad, ő védi és oltalmazza a népet minden gonosztól, az ő szelid ereje enged a terhek sulyán, ő békebiró, perbiró, ő kezeli a törvénykezés, közbátorság, közigazgatás ezer ágát, és ha tisztének szép hivatását meleg kebellel fogja fel, egy egész ország áldása kiséri lépteiben.«

A megyei tisztikarnak fejlődése történetében kifejezésre jut a magyar közjog fejlődése és története. Az egyes tisztségeknek eredete részben az állami életnek kezdetére vezet vissza, és ezen tisztségek életének egyes fázisaiban látjuk megnyilatkozni azon történeti és politikai indokokat, melyeket az események mikénti alakulata létrehozott, a mi természetesen nagy politikai erőnek volt forrása. Ily módon tehát a megyei tisztségekben kifejezésre jutott a megyei közönség bizalma, a századok viszonyok által megérlelt tekintély, valamint a közigazgatási szükségek kielégítésének nagy fontosságu mozzanata. A XVIII. században a megyei tisztikar, mondhatni, egészen teljes, ki van egészítve azon keret határáig, mely a 48 előtti és caeteris paribus a mai állapotnak megfelel. Ott van az alispán, a megyének feje, kormányzói, közigazgatási és birói hármas minóségében. Majdnem minden vármegyében már ekkor rendszeresítve van a második alispáni állás is. Azután a jegyzői kar, élén a főjegyzővel, ki a megyének nyelve és pennája, kitől származnak a megye határozatai és feliratai, melyek nemcsak országos, de európai hirre tesznek szert. Rendkivüli fontossággal bir az

* Lásd: a »Pesti Hirlap« 35. számában a vezérczikket.

ügyész hivatala, kit, hogy egy angol kifejezést átültessek, a megye lelkiösmeretének letéteményese gyanánt lehet tekinteni. Ennek funkczióit Nyáry Pál a következőkben összegezi:* Ő az adózó nép képviselője, az árvák jogainak védője, azután a törvények és törvényes szokások, a karok és rendek jogai, valamint a gyülések- és törvényszékeken az illedelem őre és megsértések bosszuállója, végre a közbátorság és erkölcsiség épségben tartásának, az azon ejtett sérelmek és a vétkesek megfenyítésével orvosló eszköze. Azután következnek az exponált közegek, szolgabiró, esküdt, az úgynevezett *judlium*, a kik birói funkczióikban egymástól elválaszthatlanok, mert mindenütt mint társbiróság működnek, valamint a fontos közcselekvényeknél képezik a legale testimoniumot, a törvényes bizonyságot, a közhitelességnek élő okmányát. Eötvös József** azt mondja a szolgabiróról, hogy kevés ugyan a fizetése, de annál több a dolga. Ő a közrend fentartója, a gazdag és szegény ember védelmezője, birója és apja járásának, kinek közbenjárása nélkül senki igazságot nem kaphat, kinek kezén megy keresztül minden panasz, a mi alulról, minden parancs, a mi felülről jön. Ő a vizek szabályozója, utak és hidak építtetője, az oskolák felügyelője, fővadászmester, ha valami kártékony farkas mutatkozik, az egészségnek oltalmazója a dögmirigy ellen, özvegyek, árvák gyámola, békéltető biró, váltótörvényszéki végrehajtó, rendőrbiztos, vizsgálóbiró, a katonafogdosás főrendezője, hadibiztos az elszállásolásra nézve, az ispotályoknak ellenőre, egy szóval egy kézzel minden in quo vivimus, sumus et morimur. Ott találjuk azután a különféle biztosokat, katonai, uti, mezei csendbiztosokat, a mérnököket és orvosokat, ez utóbbiakat az egészségügyre vonatkozó 1723: CI. és 1741 : XI. törvények folytán. És végre befejezem e sorozatot azon egészen különleges intézmény, a táblabirákkal, kiknek eredete az 1613 : XXIV. tczikkekre vezethető vissza. Ezek a megyének a tisztviselői karon kivül szinét-javát, értelmiségét foglalják magokban. Ők a nobile officiumnak a viselői, kik a vármegye dolgát, törvényszéken, bizottságokban,

* Lásd: Pestmegye közigazgatási rendszere, 62. lap.

** A falu jegyzője, I. kötet 17. lap.

kiküldetésekben elvégzik csekély napdij mellett, melyet rendesen fel sem vesznek, a mint ezt illetékes egyénektől sokszorosan hallottam. Így például Kazinczy Ferencz nagy önérzettel beszéli el, miszerint ő is helyt foglal Biharmegye táblabirái között, hogy az összeirást megejtse.* Ez a tiszteletre méltó testület a régi Magyarország igazi képviselőjének tekinthető, és hogy annak tagjai minő magaslatra tudtak emelkedni, azt Deák Ferencz bizonyította, ki is a táblabirák táblabirája volt. Ha észre igen, de jellemre és jóravalóságra nézve nem állott egyedül.

Különösen ki kell emelni, hogy a megyei tisztikar az ország szine-javát foglalta magában, egy szóval a volt, a mire az angolok oly nagy sulyt fektetnek, az uri emberek, a gentleman-ek kormányzata, a melyért oly modern tudós is, mint Roscher, lelkesül.** Természetesen voltak közöttök — mint Kossuth mondá — »aprócska kényurak«, selejtesek is, de ezek éppen úgy kivétel számba jönnek, mint Eötvös hirhedt Nyuzója a falu jegyzőjében. A mi a megyei tisztikar, illetve magának a megyének fejét, az alispánokat illeti, ezek általában oly kiváló emberek voltak, hogy nemcsak a megye, hanem bátran az ország élére lehetett őket állitani. Működésök értékét illetőleg hangosan szól azon körülmény, hogy állásuknak mily nagy tekintélyt tudtak szerezni. Azon hatalom és befolyás, melyet gyakoroltak, lefelé való függetlenségöket éppen ugy tudja bizonyitani, mint a felfelé valót a megyének egész exisztencziája. Egy szóval a választási elv az erélyes kormányzat követelményeinek úgy nem ártott a megye, mint az országnak élén. Roscher az idézett helyen kiemeli, miszerint a helyhatósági tisztviselőnél a szakképzettség helyett az általános gentleman-műveltség, a mi fontossággal bir. Ezen minősitvény megvolt az akkori tisztviselői osztály birtokában, természetesen magyar és nem angol mértékkel mérve, azonkivül minden jóravaló család fia jogvégzett, patvarián járt ember volt, a ki tehát értette a dolgát. Az is számot tevő körülmény volt, hogy a tisztviselő nem idegenből jött, hanem a megyében élt és

* Pályám emlékezete, 221. lap.

** Politik, 423. lap.

halt, és sorsa a kormányzottakéval össze volt kötve. Valamint hogy nem elméletek után indult, hanem a gyakorlati élet tanulságai irányították tevékenységét. Ezen mozzanatok hatását nem lehet csekélyleni egy primitiv és a szélrózsa minden oldaláról összeverődött társadalomban, melynek tagjait még egymáshoz is szoktatni kellett. Egy ilyen társadalomnál nagy jelentőséggel birt az, hogy az önkormányzat megtanította az embereket saját lábukon állani és boldogulásukat önmagokban keresni. Továbbá azok a nagy terjedelmü politikai jogosítványok becsessé tették az illetők előtt a haza fogalmát, mi sokakra nézve ösmeretlen fogalom volt. Hogy pedig a nyilvánosság, ellenőrzés, felelősség,* a melyek ezen rendszernek folyományai voltak, politikailag mind egészséges légkört állítanak elő, azt magyarázni felesleges. Egy szóval az egész megyerendszer olyan intézménynek tekinthető, mely szabadságszerető, férfias nemzedékeket nevelt. Minden országnak szüksége van erre, különösen az akkori Magyarországnak, melynek azon kétértelmü rendszer és állapot megtévesztő főhatásával szemben ép felfogásra és érzékre volt szüksége, hogy képes legyen kibontakozni.

Igaz, hogy a megyéknek közigazgatását nem kell a mai mértékkel mérni. Kulturális fejlődésnek előállítására, akár anyagi, akár szellemi téren képes nem volt. De fenn tudta a vagyon- és személybátorságot, legalább általánosságban, tartani, anarchikus viszonyok nem voltak sehol, századok multával az a békességes állapot, a mit Pax hungaricának lehetett nevezni, végre létesült. — Az emberek fellélekzttek, dolgozhattak. A pénz- és véradót pedig mindég beszolgáltatták, néha jobban mint Ausztria. Különben, hogy egyes megyék mintaszerüen voltak kezelve, azt például Biharra nézve József császár maga is elösmerte. Fontos kérdésekben a megyék fellépésének szinvonala oly magasan állott, hogy ezt a külföld is honorálta. Így, hogy egy esetet felemlítsek, Bihar- és Abaujmegye feliratait a sajtó kérdésében egy itten utazó angol ember, Townson, hazánkról irt művében kiadta.**

* *Nyáry* Pál, Pestmegye közigazgatási rendszere, 5. lap.
** *Fraknói*, Martinovics összeesküvése, 171. lap.

Hogy a megyéknek szolgálatai közjogi, politikai és nemzeti tekintetben mily természetüek voltak, azt tanusitja Józsefnek féktelen gyülölete, melyet irányukban érzett. Tanusítja azon drákói rendszabály, melyet velök szemben foganatosított, és mely őket az élők sorától egyszerüen ki akarta törölni. Ezen rendszabály érdekes volta abban nyilatkozik meg, hogy rámutat arra, hogy a megyei intézménynek ereje tulajdonképpen miben állott, és melyek voltak azon tényezők, melyek ezen erőnek forrásait képezték. József a megyével szemben a következő intézkedéseket foganatositotta. Csak a főbbeket említem fel.* Eltiltotta, hogy a megyék az Universitas nevet viseljék, beszüntette a közgyüléseket, valamint a tisztviselők választását, hasonlóképpen meg lett tiltva a levelezés úgy egymás között, mint a helytartótanácscsal és kanczelláriával, hozzá még a közigazgatás a biráskodástol első fokban elválasztatott. Azonkivül az ország tiz biztossági kerületre lett felosztva, melyeknek a megyehivatalok, mint alantos közegek, alája lettek rendelve.

A biztosságok a következők voltak. *Győr:* Sopron-, Mosony-, Vas-, Győr-, Komárom-, Esztergom- és Veszprémmegyével. *Pest:* Fehér-, Nógrád-, Heves-, Borsod-, Kiskunság- és Pestmegyével. *Nyitra:* Trencsén-, Pozsony-, Bars- és Nyitramegyével. *Beszterczebánya:* Zólyom-, Turócz-, Lipto-, Gömör-, Árva- és Hontmegyével. *Kassa:* Abauj-, Torna-, Zemplén-, Sáros- és Szepesmegyével. *Munkács:* Ung-, Bereg-, Máramaros-, Ugocsa- és Szathmármegyével. *Várad:* Bihar-, Szabolcs-, Békés-, Arad-, Csongrád-, Csanadmegye, Nagykunság- és a Hajdu-kerülettel. *Temesvár:* Krassó-, Temes-, Torontál- és Bácsmegyével. *Pécs:* Baranya-, Tolna-, Somogy-, Szerém- és Verőczemegyével. *Zágráb:* Zala-, Pozsega-, Zagráb-, Pozsega-, Kőrös- és Szörénymegyevel.

Ezen két utóbbi intézkedésre azt a megjegyzést kivánom tenni, hogy ezek Józsefnek kormányzati érzékét nem tüntetik fel valami előnyös világitásban. A megye feletti hatóságok azt eredményezték volna, a mit Ausztriaban a helytartóságok, hogy a közigazgatásban vagy négy fok letezik,

* *Palugyay*, A megyerendszer hajdan es most. II. kotet 21. lap

vagy az ügyek nem kerülnek a miniszterium elé. Mindenesetre azt veszélyeztetik, a mire pedig József oly nagy sulyt fektetett, a közigazgatás egyöntetüségét. A közigazgatás szétválasztása a törvénykezéstől magában helyes intézkedés, de hogy ennek akkoron nálunk mennyire nem jött el az ideje, bizonyítja azon körülmény, hogy a Bach-kormány, mely ezen rendszabályt sokkal fejlettebb viszonyok közt hozta be, kénytelen volt azt beszüntetni, és első fokon a két hatáskört a szolgabirói hivatalban egyesíteni.

Eléggé ösmeretesek Józsefnek rendszabályai, illetve egész kormányzati programmja, melyeknek a megye elleni támadás csak egy részletét képezte. Az alkotmány teljes megszüntetése, a beolvasztás, az osztrákositás, a koronának Bécsbe vitele, mind ezek oly dolgok voltak, a melyek a nemzetet jogaiban, érdekeiben és érzelmeiben legmélyebben sértették. Hozzájárult eljárásának kiméletlensége, mely például Horácz ösmert mondását: »Risum teneatis amici« idézve nevetségesnek mondotta, hogy a nemzet a koronát az országban akarja tartani. Ezen kiméletlenség, és hozzá azon jogos gyanu, hogy minden törekvése csakis az önkényuralom és annak nivelláló működésének megszilárdítására vezet, eredményezték azt, hogy természetüknél fogva helyes intézkedései, a népszámlálás, házak számozása, telekkönyvi felvétel, a legnagyobb ellenszenvet idézték elő. A megyék első sorban, míg csak lakatot nem raktak szájukra, egyik felirásban a másik után tiltakoztak ellene, mely nyilatkozványok szépen vannak megfogalmazva. Azok elhallgattatásának daczára a forrongás mind erősebb és általánosabb lett, úgy hogy maga Kaunitz, mint becsületes ember, kötelességének tartja Józsefet figyelmeztetni, hogy, ha politikájával fel nem hagy, Magyarország elvész menthetetlenül, miután minden valószinüség szerint külföldi segítségben is részesül.* Ösmeretes, hogy e tanácsnak volt is foganatja, az alkotmány helyre lett állítva, a mit József maga már meg nem ért.

Ha József ezen ténykedéseit előadtam, úgy az csakis

* Lásd az előterjesztést: *Marczali,* Magyarország II. József korában, III. kötet 606. lap.

arra szolgált, hogy könnyebben felfoghatóvá tegyék a nemzeti ellenállás sikeres akcziójának folyamatát, valamint annak alkatelemeit. A mit a József rendszere elleni reakcziónak neveznek, azt rendesen úgy tüntetik fel, mint a rendi önzés szükkeblü tombolását. Ennek téves voltát egyszerüen bizonyitja azon körülmény, miszerint József intézkedéseinek oroszlánrésze a magyar államiság, alkotmány és nemzetiség ellen volt irányozva, valamint bizonyítja a közvélemény és törvényhozás irányzata, mely oly természetü volt, hogy, ha kedvező szelekkel találkozik, nem marad messzire a 48-as eszmék révpartjától. Annak a kedélyhangulat- és lelkiállapotnak, melybe a nemzet a 90-es évek elején jutott, magyarázata egyszerü.

A valóságnak ereje szétrebbentette a hizelkedés, kedveskedés aranyködét egyrészt, másrészt a fenyegetés komor fellegeit, és ekként a tiszta helyzetnek lélekemelő mozzanata éreztette edző hatását. A nemzet ismét saját énje és valójának öntudatára ébredett, veszendőbe indult lelkének birtokába jutott, és habár látta maga előtt a veszélyt, a mely a küzdelemből származik, az mégis kedvesebb volt neki, mint azon csalóka állapot, mely azok közé tartozott, a melyet a német oly helyesen rothadt békének nevez, és a mely mellett a nemzet megszünt volna saját magát becsülni.

Ezek a hangulatok és áramlatok már magokban is igen kedvező világitásban tüntetik fel az akkori Magyarországot, annak társadalmát és intézményeit. Jól mondja a derék Virozsil,* hogy tévedés azt hinni, hogy az úgynevezett csendes évek a pangás évei lettek volna. A parázs égett a hamu alatt, az ország közjogát és történetét az emberek titokban ápolták és fejlesztették, a mint azt az 1790-iki országgyülés menete és eseményei bizonyitják. Ezen országgyülést megelőzte magának a társadalomnak odaig példatlan felbuzdulása és részvéte. Mindenütt a magyar szó és a magyar ruha járta. Midőn a szent koronat ünnepélyes kisérettel lehozták Budára, maga Forgách Miklós egy egész nemesi haddal kiséri azt, az egész uton a népek ezrei ünneplo ruha-

* Staatsrecht des Königreichs Ungarn. I. kotet 85. lap.

ban képezték a sorfalat, és megyétől megyéig, várostól városig hangzott a riadó, mennydörgő kiáltás: »Éljen a magyar szabadság.«

És midőn végre az ország drága gyöngye és legfőbb ékessége Mátyás király palotájában helyét elfoglalja, az ország első emberei tisztelegnek és állnak őrt körülte. Kazinczy Ferencz megilletődve beszéli el,* hogy a két galambfehér aggastyán, Beöthy Imre és Domokos Lajos Biharból rókatorkos zöld mentében, piros nadrágban, kivont karddal teljesítik tisztöket. Kállay Ferencz, ki roskadt teste miatt lóra nem ülhetett, gyalogszerrel vezeti fel a várba Szabolcsmegye nemességét, kezében tartva ősének, Ubul vezérnek, buzogányát.

És a mi a fődolog, a nemzet teljesen egyértelmü volt abban az irányban, a jogorvoslat és alkotmány biztosításának végső következményeit levonni, és azt szankczióval is ellátni. A megyék járnak jó példával elől. Pest- és Biharmegye rendei kereken kimondják, hogy József felforgató intézkedései folytán megszegte a pragmatika szankcziót, az örökösödés fonala e szerint megszakadt: »interruptum est filum successionis,« a legjobb esetben uj kötésre, uj egyezkedésre van szükség korona és nemzet között. Az egész ország lóra ül és fegyverben áll a korona és az országgyülés védelmére. A megyék versenyeznek a bandériumok kiállításában, költeményekkel üdvözlik, mert tudják nagyon jól, hogy, ha tettre kerül a dolog, készen fogják őket találni. Így Fehérben például Virág Benedek az, ki hatalmas tollát kölcsönzi a lelkesedés szolgálatába.**

Oly imponáló az ország magatartása, hogy, daczára annak, hogy Lipót őszintén akarja a békét és helyre akarja állítani az alkotmányt a legnagyobb áldozatok árán, a már meghódított Belgrádot visszaadva, köt békét a törökkel, csakhogy az esetleges ellentállással szembeszállhasson.

* Lásd: Pályám emlékezete, 138. lap.

** *Ballagi* Géza, A magyar politikai irodalom története 1825-ig.

IX.

Mielőtt ezen korszakalkotó országgyüléssel, már a mennyiben munkám czélzata megköveteli, foglalkoznám, pár szóban kivánom ecsetelni magának az országgyülésnek összealkotását, eljárását, mert erre is szükség van a viszonyok megértése czéljából. Nagy általánosságban csak annyit kell bevezetés gyanánt említenem, hogy a viszonyok sanyarusága és mostohasága ennél az intézménynél is kifejezésre jutott. Az országgyülés nem volt képes haladni az idővel, reformálni önmagát, akár hogy az alkotmány védelmében hatásosabb ellenállást legyen képes kifejteni, akár, mint legfőbb kormányzati vagy törvényhozási közeg, a fejlettebb viszonyok és exigencziák követelményeinek megfeleljen. A bécsi kormánynak nagy érdeke volt abban a törvényhozást akkori ki nem elégítő szerkezetében meghagyni, mert ez módot és alkalmat nyujtott annak erélyét csökkenteni, hazafias tevékenységét megakasztani.

Azok közé a fogyatkozások közé, melyek mindjárt szembe ötlenek, tartozott első sorban magának az alsó táblának szerkezete, összeállítása; az minden volt, csak nem egyöntetü, független testület. Az első öreg hiba abban állott, hogy az elnökség nem a tábla választóiból származott, nem a táblának, de a koronának volt organuma. Az elnökséget, a jegyzőket, azt a funkcziót, a mit ma előadói tisztségnek nevezünk, a királyi tábla látta el, mely testületileg vett részt az országgyülésen. A királyi tábla elnöke, az ugynevezett személynök, personalis praesentiae regiae locumtenens, a kit röviden personalisnak neveztek, volt egyszersmind az alsó tábla elnöke, a ki ottani befolyását mindig az udvar, soha sem a nemzet érdekében érvényesitette. Mihelyt valami nemzeti követelmény volt, a personalis kézzel-lábbal dolgozott ellene. Minden megye két követe mellett ott voltak a városok és káptalanok követei, azonkivül a távollevő mágnások képviselői. A megyei követeken kivül mindezek a kormány befolyása alatt állottak. A városok a kamra vagy tárnokmester-

től függtek a szerint, a mint egyik vagy másik kormányszék hatósága alá tartoztak. Például tárnoki városok voltak: Bártfa, Debreczen, Eperjes, Kismarton, Korpona, Kőszeg, Kassa, Komárom, Pest és Buda, Pozsony, Győr, Modor, Sopron, Szathmár, Szeged, Szakolcza, Nagy-Szombat, Zombor, Ujvidék; a többi kamarai volt. Hozzájárult az is, hogy a városi követek egész 1848-ig nem a polgárság összesége, hanem a 8—10 tagból álló úgynevezett városi tanács által választattak. Hogy a városok ezen időkben mennyire nem állottak feladatuk magaslatán, bizonyítja azon körülmény, miszerint Hajnóczi, a ki az akkori nem nemes osztályoknak legkiválóbb képviselője volt, nem talált olyan várost széles Magyarországon, mely őt a törvényhozásba beküldje, melynek kétségtelenül első tekintélye leend vala. Hogy a káptalani követeknek minden törekvésük rendesen arra lyukadt ki, hogy a kormánykinevezéstől függő javadalmazásokat elnyerjék, kiemelni felesleges.

A szervezetnek fogyatékossága mellett különösen érezhető volt a hatáskörnek csonkasága, mely két irányban járt sulyos következményekkel. Az egyik az, hogy, mint már említettem, az országgyülésnek nem volt budgetjoga a maga egészében. A kiadások hovafordításáról nem intézkedett, azokat nem ellenőrizte, az ügyek menetére befolyást nem gyakorolt. Nem volt meg a kellő fogantyu a kormányzat felelősségében sem. a mi azt jelentette, miszerint még arra nézve sem létezett biztosíték, hogy a törvények végrehajtassanak, annál kevésbbé, hogy azok megsértői lakoljanak. És miután nem volt meg az összeköttetés kormány és törvényhozás között, az nélkülözte a megfelelő vezetést is, az egész egy kormányos nélküli hajónak benyomást tette. Igaz, hogy ily módon legalább a követek táblája biztosítva volt a kormánynak közvetlen pressziója és befolyása ellen, de azért működése inkább akadémikus jelleggel birt, inkább elvek felállítása, mintsem azoknak az életbe való átültetése képezte tevékenységét. Részben ennek következtében a tárgyalás nehézkes és lassu volt. A rendeknek megvolt a kezdeményezési joguk, mit hűségesen meg is őriztek. A tárgyaknak felvétele a kerületi ülésekben történt. Az ország négy kerü-

leteinek volt ez az ülése, melyben mások, mint a megyei és városi követek részt nem vehettek. A két tiszai, valamint a két dunai kerület külön ülésezett; később azonban mindannyian egyesültek, mely fontos mozzanatra utóbb még rátérek. A kerületi ülések után jött a kérdés az országos ülésbe, a hol a személynök elnökölt, és a hivatalos elemek is részt vettek. Ha az indítvány itten határozat erejére emeltetett, akkor azután átküldetett az egy küldöttség által, melynek élén egy egyházi személy állott, a főrendekhez szives hozzájárulás végett. Arra az esetre, ha a főrendek a határozathoz nem járulnak hozzá, ez viszonválasz képében visszaküldetik.

Esetleg vegyes ülés — sessio mixta — is tartatik a nádorispán elnöklete alatt, így például az 1791 : XXVI. tcz. a protestáns vallásról ily ülésben fogadtatott el. Ez azonban a kivételek közé tartozott, többször esett meg, hogy egyetértés nem jött létre, a minek folytán a kérdés természetesen megakad; ha pedig ez létre jön, akkor alázatos felirat — humillima repraesentatio — alakjában felterjesztetik a korona elé. A korona válasza kegyelmes királyi leiratnak — benigna resolutio — neveztetik. Mikor azután esetleg ily módon létre jön az egyetértés, akkor az országgyülés végén a felterjesztésekből és válaszokból alakul a törvény. Ennek szerkesztése oly módon történik, hogy a két táblának vegyes bizottságai és a kanczellária némely tagjai összeülnek, a mit concertatiónak neveznek, és így szövegezik a törvényt, mely királyi szankczió alá került.

Még egy körülményt kivánok felemliteni, mely azon mozzanatokra vonatkozik, melyek alapján az utókornak módjában áll az országgyülési tárgyalások tartalma és menetével megösmerkedni. Itten, fájdalom, egy nagy hiány az, a mi szemeinkbe ötlik, mely a történt dolgok szabatos és pontos megösmerését igen megnehezíti. Ez pedig az országgyülési naplónak, a diariumnak, mint akkoron nevezték, hézagos, fogyatékos volta. A kerületi ülésekről semmi napló nem vezettetett, az országos ülésekről igen. Ezt a királyi tábla itélőmesterek hivatalból vezették, de már Horváth Mihaly *

* Magyarország története. VIII. kötet 231. lap

megállapította, miszerint sok bennök a ferdítés, és a mi el van hallgatva. Azonkivül a követek névleg nem is említtetnek, csak a vármegyéjökre történik hivatkozás. A titkolódzás ez irányban annyira ment, hogy, midőn 1807-ben a derék Kulcsár István az akkori ujságban, a »Hazai Tudósítások« julius 18-iki számában hireket hozott az országgyülésről, és egyes követeket név szerint felemlített, ettől hatóságilag egyszerüen eltiltatott.* Ezen érdekes közlemény, mely az első hirlapi tudósítás a törvényhozás működéséről, következőképpen hangzik:

»A polgári társaságnak azon dicsőséges jussáról, hogy a közdolgok iránti közönséges tanácskozásokat tartsanak a nemzetek, eddigelé csakis az angol parlamentum tett bizonyságot, hol a közboldogságról nyiltan és szabadon szólanak a nemzet követei. Mind a közönséges hirlevelekből, mind más oldalról ösmeretes Fox, Pitt, lord Grey stb. neve. De midőn ezeket meg tudja nevezni, hogyan feledkezhetnék el a magyar ember azon férfiakról, kik most méltóságos Semsey András personalis urnak bölcs vezérlete alatt, fáradhatlan buzgósággal részt vesznek a nemzet sorsának intézésében. Vay József, Lánczy János, Máriássy, Vitéz, Nagy Pál, gróf Dessewffy, Perényi, Ragályi, Németszeghy, Bezerédj és mások megérdemlik, hogy még maradékaink is hálásan emlékezzenek meg neveikről, kik a trónus dicsőségét, valamint a haza közboldogságát teszik főczéljuknak tárgyává. Boldog a haza, mely sok ily férfiut számlál keblében.«

Nem kell azonban azt gondolni, hogy az országgyülési tárgyalások ezen hiányos és hézagos visszaadása a kortársakat megakadályozta abban, hogy kellő értesülést nyerjenek, természetesen jobb lett volna, ha hiteles naplók vezettettek volna, és a hirszolgálat oly magas fokon állott volna, mint jelenleg. Azonban így is szereztek értesülést arról, a mi ottan történt, különösen tudták azt, hogy kik azok, kiknek érdemeit méltatni kell. Az ülések nyilvánosak voltak. Hallgatóság gyanánt állandóan ott volt az országgyülési

* *Wertheimer* Ede. Magyarország és Ausztria a XIX. század első tizedében, 89. lap.

ifjuság, az úgynevezett juratusok, a jurati tabulae notarii. a királyi táblának joggyakornokai, hozzá még azok. kik kis követek néven a megyei követekkel eljöttek. Ezek nemcsak egy élő, hatalmas visszhangzó háttért, hanem egyszersmind egy egész reporter-tábort képeztek, kik azután a szélrózsa minden irányában hirdették az igét, mit ott hallottak. Különben is a követek sürü érintkezésben, illetve levelezésben voltak küldőikkel, a vármegyével, jelentéseket küldtek, tettek: úgy hogy, ha az országgyülésen egy nevezetes beszéd elhangzott, az röpke szavakban bejárta az egész országot.

Ez az állapot tehát inkább reánk, az utókorra, hátrányos, a mennyiben csakis ezen száraz, amputált hivatalos jelentésekre vagyunk utalva annak kitudására, hogy miképpen intézték a nagy tanácsban a haza ügyét. Ha mégis az országgyülések belső életéről valamicskét tudunk, ezt magánértesülések, naplók és levelezések, feljegyzések alapján szerezhetjük. Ez irányban rendkivül érdekesek az osztrák hivatalos személyek, különösen a rendőri közegek jelentései, a melyek az egyes követek személyiségét és működését kellő világításba helyezik, bizonyára részint jutalom, részint kapaczitáczió szempontjából. Már Arneth művei is sok adatot nyujtottak a császári levéltárakból, míg ujabban Wertheimer ur kutatásai, főleg a XIX. század országgyüléseiről, valósággal reveláczió számba mennek. Erről lesz alkalmam még később szólani, most csak annyit kivánok a XVIII. század országgyüléseiről befejezés gyanánt mondani, hogy azokban is volt számos jeles egyéniség, ki is korrekt ellenzéki magatartást tanusított. Így III. Károly országgyülésein találkozunk Okolicsányi Pállal, Ráday Pál, Dráveczky Gáspárral Ungból, Bartakovics Mártonnal Nyitrából, a két kitünő jogtudóssal: Zsitkovszky István és Jeszenák Pállal, kik mindketten protestánsok, a lelkiösmereti szabadság szószólói is voltak. Mária Terézia alatt fel lehet említeni Okolicsányi Jánost Zemplénből, Czompót Sopronból, Schlossberget Pozsonyból, Fekete Györgyöt Somogy-, Csuzy Gáspárt Veszprém-, Tiszta Pált Abauj-, Baranyi Gábort Bihar-, Szüllő Imret Pozsony-, Biecskádyt pedig Barsból. Mindezek működésénél veres vonalként huzódik keresztül az ellenállás a korona illetéktelen

követeléseivel szemben, másrészt a törekvés a jogi biztosítékokat a lehető legszilárdabb alapra fektetni.

Áttérve már most az 1790-iki országgyülésre, ösmeretes, hogy ez oly részvét és hangulat mellett nyilik meg, minőre a Habsburg-uralom alatt példa nem volt. A magyar anyák kérvényt nyujtanak be a Felséges Haza, az országgyülésnek, hogy engedtessék meg nekik is a gyüléseket látogatni. Mindjárt az első ülések egyikében indítvány tétetett, hogy az országgyülés tagjai tegyék le az esküt, hogy semmi hivatalt, kitüntetést, ajándékot annak tudta és beleegyezése nélkül nem fognak elfogadni. Az indítvány elfogadtatott, és végre is hajtatott.

Magának ezen országgyülésnek jellegét és működését illetőleg Kossuth azon polémiában, melyet Széchenyivel a Kelet népe felett ezen czim alatt folytatott,* a következőt írta: »Ezen országgyülés, melyen annyi felvilágosodás annyi türelemmel, annyi lelkesedés annyi méltósággal, annyi szabadságszeretet annyi törvényességgel, annyi körülményismeret annyi előrelátó gondossággal, annyi engesztelő szellem a jövendőbe vetett oly mély belátással párosultak, hogy ezen országgyülés történetét évrajzaink legfényesebb lapjaihoz sorozhatnók, utóbb ha megolvassuk a 1790 : LXVII. tcz. által kirendelt országos választmányok munkálatait, melyek nagy részben a XIX. század gyermekeinek is becsületére válnának.«

Ezen dicséret teljes mértékben kiérdemelt volt. Tudvalevő, hogy, mielőtt Lipót meg lett koronázva és a törvények alkotva és szentesítve lettek, hosszas tárgyalások folytak az országgyülésen.

Ezen tárgyalások a körül folytak, hogy az alkotmány számára hatékonyabb biztosítékokra van szükség, miután az eddigiek nem voltak képesek arra, hogy az önkényeskedéseknek utját állják.

Erre nézve egy uj hitlevél-tervezet dolgoztatott ki, a mely felölelte a sérelmeknek egyetemét. E hitlevél-pontozatokban szó van már a miniszteri felelősségről, a hadseregnek az alkotmányra való megesketéséről. Lipót ennek azzal állotta

* Lásd: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak 13. lapját.

utját, hogy kijelentette, hogy más hitlevelet alá nem ir, mint elődjei. A rendek kénytelenek voltak engedni, de egy részét a biztosítékoknak külön törvénybe iktatták. Így született a III. tczikk, mely elrendeli, hogy a király az örökösödés megnyilta előtt hat hónap alatt tartozik magát megkoronáztatni. Ehhez sorakozik a halhatatlan X. tcz., melyet, mint olvasható, jelige gyanánt választottam, mely kimondja, hogy Magyarország önálló és független állam, saját alkotmánynyal bir, más országnak és kormánynak nincs alávetve: a XII-dik, mely megállapítja, hogy az országot pátensekkel nem lehet kormányozni és így tovább.

Ezen országgyülés tevékenységének azon részleteit, melyben igazságos akar lenni az elnyomottak iránt, a vallás és jobbágyság kérdését illetőleg, egy más vonatkozásban már említettem. Csak még arról akarok szólani, hogy miképpen akarta előkésziteni a jobb jövőt, reformálni a kormányzatot, az intézményeket. Ezen czélra lettek kiküldve azon bizottságok, melyekről Kossuth oly magasztalólag szól. Ezen bizottságok feladata és munkaköre a következőkben lett kitüzve. Az egyiknek feladata volt az országgyülés, helytartótanács, a megyék és városok rendezése. A másik a közadók kivetése- és kezelésével, valamint a katonaság ellátása- és beszállásolásával volt megbizva. A harmadik az urbéri viszonyok, a negyedik az anyagi kérdések, különösen az ipar és kereskedés előmozdítására, az ötödik a bányákra, a hatodik a jogszolgáltatásra, perjog, büntető- és váltótörvény, a hetedik a vallás ügyére, a nyolczadik a közoktatásra, a kilenczedik végre a sérelmek és panaszok összeállítására kapott utasítást. Ezen bizottságok dolgukat el is végezték, munkálataik, melyek a közfelfogás szerint csakugyan a kor szinvonalán állottak, bár jóval későbben, ki is lettek adva a vármegyéknek, ily módon a közvélemény képes volt velok foglalkozni és nagy mérvben hozzájárultak az eszmék tisztázásához. Ezek a munkálatok azonban nem hogy a megvalósítás, de még az országgyülési tárgyalásokig sem jutottak. Lipót tudvalevőleg elhalálozott, utána Ferencz következett és a nemzet intézményeinek javítása helyett ismét annak

védelmére lett szorítva, úgy hogy csakis egy félszázadig tartó küzdelmek után volt képes a reformok megvalósítására a fonalat felvenni.

X.

Midőn az előző részben, a hol az osztrák viszonyokat tárgyaltam, Ferencz császár és uralkodásának jellegéről szólottam, kiemeltem azon analogiát, mely az ő és I. Lipót országlása között létezik. Ezen analogiának alkatelemeit találtam felfogásuk azonosságában, valamint azon tüneményes szerencsében, mely az egyiket úgy, mint a másikat, a teljes tönkrejutás örvényének széléről egy nem remélt hatalmi pozizió magaslataira emelte. Még inkább áll az analogia mindkettőjökre nézve, magyar királyi minőségükben, hazánkkali viszonyukat illetőleg. Mindkettő, úgy személyiségében, mint eljárásában egy korszakot, egy rendszert képvisel és összegez. Mindkettő folyvást harczban áll Magyarországgal. Tul akarják magokat tenni az alkotmányon, mely merényletüket meghiusítja, egyik esetben a nemzet aktiv, a másikban annak passziv ellenállása. Mindkettőnek be kell adni derekát és vezekelni kell. Míg Lipótot fia, I. József, tagadja meg, addig ezt a műveletet Ferencz maga-magán hajtja végre, kénytelen a »doluit paterno cordi nostro«-t, vagyis atyai szivének fájdalmait kijelenteni a történtek felett. A vége az, hogy a rendszer, illetve annak taktikája, mely az elébbit keresztül akarta erőszakolni, sirba száll menthetetlenül, legalább annyiban, hogy, éppen úgy mint Lipót uralkodása után, a hagyományos politikának más taktikát kell követnie. A vége az, hogy ő is kénytelen eljárását oda módosítani, hogy nem az alkotmány ellen vagy nélküle, de annak álláspontjára helyezkedve próbálja az országot úgy politikailag és gazdaságilag kihasználni, miután a rendszerváltozás, fájdalom, magával a hagyományos politikával való szakításig nem terjedt és a jövőben sem terjeszkedik. A dolognak jelentősége a nemzetre nézve egyszerüen abban áll, hogy ámbár a küzdelem jussáért, igazaiért minduntalan megujul, de ez mégis emberibb módon,

normális eszközökkel történt, nem igényel annyi vért és áldozatot, mely a XVII-ik században az egész existencziát koczkára tette.

A mit Ferencz császárról elmondottam, az az ellentétet közte és a magyar szabadság közt egészen érthetővé teszi. Hozzájárult minisztereinek és főembereinek ellenséges indulata. Károly, János főherczegek, Thugut, Stadion, sőt egy darab ideig maga Metternich is mind ellene vannak az ország alkotmányának, mert az ő gazdálkodásukat, melyet már megismertettem, korlátozza, minden esetre feszélyezi. A következménye mindennek a már hivatolt azon ellentétben jutott kifejezésre, mely Ferencz, valamint az alkotmány és az ébredő nemzeti közszellem között létezett, melynek küzdelme uralkodásának két első harmadát 1792-től 1825-ig betölti. A mit róla elmondottam, de a mi különben is eléggé ismeretes, az önkényességet támogató hajlamai, kicsinyes lelkülete, osztrák habitusa, hozzá az irtózás a felvilágosodástól, valamint attól, a mit franczia forradalmi eszméknek tekintett. Később azután a Napoleon elleni háboruskodásokra tett követelései, végre a győztes reakczió elbizakodása, mindezek megadják az indokot az alkotmány kijátszása- és elnyomására. Az e feletti küzdelemnek, hogy így fejezzem ki magamat, három felvonása van. Az első felvonást a 90-es évek mozgalmai töltik be és a szabad eszméknek rémuralom által történő elnyomását czélozza. A második a XIX-ik század első tizedére esik, hol az alkotmány működésére szükség van, mert pénz és katona kell és így egyik országgyülés a másikat éri. A harmadik az 1811-iki országgyüléstől a 25-ikig tart, itt nincs országgyülés, az udvari politika szabadon gazdálkodik. Ezzel áll már most szembe a nemzeti közvélemény, melynek tartalma és működése a fokozódó politikai és erkölcsi erőt juttatja kifejezésre, még pedig oly gazdag változatosságban, oly emelkedő skálával, hogy jogos volt azon állítás, hogy, ha a nemzet hajóját ekkoron kedvező szelek irányítják, igen közel jutott volna az 1848-iki révpartokhoz. A mit ezen küzdelemnél ki kell emelni, az éppen azon lélekemelő körülmény, hogy a nemzet tulajdonságai oly sokoldalulag és hozzá oly belterjesen nyilatkoznak meg, mely érthetővé teszi azon

titáni nemzedéket, melylyel Széchenyi és Kossuth oly nagyot hajtottak végre. Azon időszak alatt, a mit első felvonásnak neveztem, látni fogjuk a közszellem képződését és eredményeit. Látni fogunk kiváló egyéniségeket, kiknél a szellemi és erkölcsi előkelőség pázhuzamosan halad. A második felvonásban tapasztalni fogjuk, hogy az akkori országgyülések úgy jogérzet, mint politikai bölcseségben fel tudnak a 61-iki halhatatlan országgyülés magaslatára emelkedni. E mellett az igazi parlamentáris szinvonal az, mely már eléretik, részint a szereplő egyéniségek minőségében, részint azon formák és eljárások kiépítésében, melyekben a képviseleti rendszer nagy előnyei érvényesülnek. A törvényhozás szünetelése után a nemzeti nyelv nagy eszméje az, mely végre utat tör az akadályokon és irányítja az emberek törekvéseit, valamint a kipróbált megyei intézmény ujonnan felveszi a harczot az elnyomással és azt kapituláczióra kényszeríti. Csak néhány vonással vázolhatom e dicsőséges éveket. De Istennek hála, ma már ott vagyunk, hogy ezzel mulasztást nem követek el, az ujkori irodalom érdemes tevékenysége folytán ezen egykoron félreismert korszak teljesen rehabilitálva van, és azon művekben, melyekre hivatkozni fogok, mindazt bőségesen kifejtve meg lehet találni, a mit, fájdalom, csak felületesen érinthetek.

Szalay László egyikében azon szabatos és mintaszerü vezérczikkeknek, melyekkel, mint a »Pesti Hirlap«-nak Kossuth után jövő főszerkesztője, irodalmunkat gazdagította, kiemeli, miszerint hazai viszonyainkat illetőleg részben a 90-es évek politikai irodalma az, melyből ő és kortársai ismereteiket szerezték.* Ezek a dolgozatok tényleg mennyiség- és minőségileg igen tiszteletreméltó benyomást tesznek, és igazolják, hogy azon tespedőnek nevezett korszakban minő szellemi munka folyt.

A magyar nyelv és irodalom, melyről különben később szándékszom a szükségeset elmondani, még ekkoron nem érvényesül oly mérvben mint a legközelebbi években, de itten is azzal az érdekes jelenséggel találkozunk, hogy éppen az

* Publiczistai dolgozatok. II. kötet 16. lap.

osztrákosítás czéljából alkotott magyar testőrség az, a hol Bessenyei, Bároczy által vezetve egy egész kis irodalmi kör támad, sőt még a magyar Tudós társaság eszméje is megpendül. Azon irodalmi tevékenység, melyről itten szólok és mely bennünket érdekel, politikai természetü. Ballagi Géza * ötszázra teszi azon röpiratok számát, melyek magában 1790-ben megjelentek. Ezeknek irói közül Batthyány Alajos nevét már emlitettem, az ő nemes, felvilágosodott irányát képviseli Nagyváthy János, ki később a Georgikon vezetője volt. Aranka és Barits az angol és magyar alkotmány között vonnak párhuzamot. Egy névtelen munka, az igaz hazafi czim alatt, egészen azon állásponton van mint a modern államtudomány, t. i. az államokat szervezeteknek tekinti, minek analogiáit azután tulságosan részletezi, annyira, hogy az embernek Menenius Agrippa ismert hasonlata jut eszébe, de azért tőle a fenkölt észjárást eltagadni nem lehet.**

Ezen iratok közt éppen úgy szerepel a német nyelvü Berzeviczy Gergelynek tulajdonitott »Manch Hermäon«, mely kisüti, hogy protestáns ember több mint minden más ember,*** meg hogy a katholikus, más felekezettel szemben, igazságos nem lehet. † Ezen oktondiságok mellett a hazafi érzés teljesen hibázik belőle, egyaránt gunyolja az alkotmanyt mint a szent koronát, melyet †† egy görög képekkel feldiszitett aranydarabnak nevez, a melyen igazában semmi sincs. Valamint szerepelnek a minden tekintetben ellenkező irányt képviselő, viszont deák nyelven irott: Hungaria aegra, Pia desideria. ††† Ezen szellemi tevékenységgel párhuzamosan foglal tért az országban a külföldi, különösen a franczia irodalom. Elébb is vannak ily tünetek, de a József osztrákositása elleni visszahatás különösen fokozza azt. Sokan tanulnak és olvasnak francziául és átültetik annak irodalmi termékeit

* A magyar politikai irodalom története 1825-ig, 283. lap.

** *Concha* Győző. A kilenczvenes évek reformeszmei. 171. lap.

*** Lásd e munka 13. lapján.

† Idézett munka, 19. lap.

†† Idézett munka, 159. lap.

††† Lásd ezekre nézve *Concha* Győző idézett munkája, 74. lap s folytatva.

Bessenyei költői és prózai munkái Voltaire és Montesquieu behatását tüntetik fel. Teleki Ádám koronaőr lefordítja Corneille Cidjét, Péczely Racine drámáit és Voltaire Henriade-ját, Verseghy pedig a Marseillaise-t.

Szintén igen nagy fontossággal bir az értelmiség azon részének, melyet a »honoratior« osztálynak neveznek, képződése. Ügyvédek, orvosok, mérnökök, tanárok, a diplomás emberek azok, kik szintén szerepelni kezdenek, uj erőket és erjedőt hozva be a szunnyadó közéletbe. A tanárok között találjuk: Müllert, Rusinszkyt, Gyurikovicsot, kik közül az utóbbi a pesti egyetemen a radikális eszmék zászlóvivője. Fel is állit egy programmot, mely a reformbarátokat akarja csoportosítani. Ezek az eszmék tágasabb körökbe is behatolnak. A franczia hirlapok és röpiratok ugyanis eljutnak hazánkba, nyilvánosan fel is olvastatnak. A kávéházakban mindig találkozik ember, ki azokat megmagyarázza és lefordítja. Mint a hogy Szirmay Antal mondja, ki tudvalevőleg felsőbb meghagyásra Martinovics és társainak összeesküvését, természetesen a legrészrehajóbban, megirta:* Sparsis libellis ephemeridibus gallicis, »Moniteur« dictis vulgabanter et in caffeariis, tabernis in Hungaria promisue legebantur. A felvilágosodásnak, valamint annak, a mit modern államnak nevezünk, eszméi mindinkább tért foglalnak magánkörben, nagyobb társaságokban, megyegyülésen, megindulnak az eszmecserék és vitatkozások ezek és megvalósítások módja felett. Ezeknek folyománya lett az említett, tisztán akadémikus természetü összeesküvés, mely semmi más nem volt, mint egy véres összeütközés Ferencz császár rendőrállama, és nem annyira a magyar, mint az általános emberi szabadság között. Habár természetesen a vérfürdő, a melybe az fojtatott, a rettegés, melyet maga után vont, alkotmányunk, különösen annak fejlődésének is szólott. Azért szólott pedig különösen annak, mert az ország körülbelül legtehetségesebb embereitől lett megfosztva, oly emberektől, kik vezérszerepre voltak hivatva és azt teljesítik vala is, ha a hóhér bárdja ifju életöket ki nem oltja. Ezt a mozzanatot erőteljesen fejezi ki egy akkori irat, melynek egy

* Jacobinorum hungaricorum histria.

részletét de Gerando a következőkben közli*: »Az elitéltek legnagyobb része kiváló egyénekből állott, életök virágában. úgy hogy azt kellett feltételezni, hogy személyökben az értelmiségnek izentetik meg a háboru. Sehol a világon műveltebb elméket, előkelőbb társaságot nem lehetett találni, mint a barátok klastromában, a hol e boldogtalanok be voltak börtönözve. Melyik az a magyar ember, kinek könnyei meg ne indulnának e komor falak láttára.«

Ezen összeesküvésnek feje és vezére Martinovics Ignácz volt.** Őtőle indultak ki az impulzusok, az ő neve szolgáltatja a jelzőt ezen megrendítő szomorujáték czimezésére. Tulajdonképpen hárman voltak, kikben a vezetőség összpontosul: Laczkovics és Hajnóczy még rajta kivül. Ez utóbbi külön állást foglal el, de a másik kettőben rokonvonások találhatók. Azon egyének közé tartoztak, kiket Göthe kétes természeteknek — Problematische Naturen — nevez, mely elnevezés Spielhagen szép regénye által tágasabb körökben ismeretes lett. Göthe meghatározásának lényege abból áll, hogy léteznek oly kétes értékü egyéniségek, kik semmifele helyzet követelményeinek nem tudnak megfelelni és kiket a viszonyok soha sem képesek kielégiteni. Egész életök egy ki nem elégített ellentét képét tünteti fel, a minek folytán az eredmény, sőt élvezetek nélkül ér véget. Martinovicstól a nagyméretü szellemi képességet megtagadni nem lehet, a mi egy bizonyos pontig Laczkovicsra is áll, de hiányzott mindkettőben a megfelelő erkölcsi tartalom, a mely a következetességet létesiti az elvekben és magatartásban. Martinovics szerzetes volt, Laczkovics katona. Mig Martinovicsnál a fizikai, annál kevésbbé az erkölcsi bátorság nem állotta ki a tüzpróbát, Laczkovics a magyar huszárnak mintaképe volt, nem egy véres csatában tündöklő vitézsége, mindent koczkáztató vakmerősége által tünt ki, általában egyéniségében oly szilaj tüz lobogott, mely azon harczias időkben még többi pályatársai között is kivételszámba jött. Mindenesetre oly egye-

* Über den öffentlichen Geist in Ungarn, 40. lap.

** Lásd erre vonatkozolag *Fraknói* nagybecsü monografiáját: Martinovics és társainak összeesküvése.

niséget lehetett benne látni, ki képes volt az emberek figyelmét a legnagyobb mértékben felkölteni. Kazinczy szerint bajnoki növéssel birt, járása büszke, de minden affektáczió nélkül, igazán trónra született és nagy dolgokra volt képes. Mindkettő császári szolgálatban állott, de azt mindkettő el is vesztette, a mi egyebek között anyagi zavarokat is idézett nálok elő, mig másrészt jogosult becsvágyukat mélyen sértette. De mig Laczkovics állását azért vesztette el, mert mint a Greven huszárezred kapitánya, Festetichel együtt az országgyüléshez intézett, már említett kérvényt fogalmazta és aláirta, addig Martinovics, a ki alkalmazásában még rendőri szolgálatokat is kész volt teljesíteni, főleg, úgy látszik, megbizhatlansága és személyes érintkezésében megnyilatkozó öntelt elbizakodása folytán cseppent ki a kegyből. Minden esetre egy becsvágytól üzött egyéniségnek tekinthető, a kinek számára minden csak erre a czélra szolgált. Ez magyarázza meg és teszi érhetővé azon nyaktörő salto mortalet, melyet véghezvitt az udvaroncztól a jakobinus elméletek és czélzatok propagandájáig. Fraknói számos adattal igazolja azt és jól jellemzi őt. Kossuth Lajos nagy hazánkfia ezt lélektani lehetetlenségnek tekinthette. Nem osztozom ezen felfogásban, ily példákat éppen azon korszakban számosakat lehetett találni. Ilyen volt egyebek közt Francziaországban a jakobinus Barère Bertrand, kit Macaulay egy mesteri életrajzban jellemez.* Azt az utat, melyet Martinovics megfutott, visszafelé tette meg. Úgy kezdte, mint Robespierre főczinkosa, ki a legkegyetlenebb és borzalmasabb inditványokat költői képekkel és csillámló szóvirágokkal ékesítette, úgy hogy a guillotine Anakreonjának nevezték el. Végezte pedig pályafutását a császárság alatt a titkos rendőrség szolgálatában.

Annyi bizonyos, hogy Martinovics nem volt az az ember, ki becsülésünkre érdemesnek tekinthető. De másrészt konstatálni kell, hogy, ha Martinovics fogyatékos egyéniség is volt, erkölcsileg ért annyit mint Thugut et consortes, valamint azt is ki kell emelni, hogy benne és főleg társaiban az emberiség nemesebb törekvéseit akarták sujtani.

* Biographical Essays

Azok a szélsőségek, melyek között ide s tova hányattatott, kifejezésre jutottak irodalmi működésében is. Ő ezen irataival igen nagy feltünést okozott, mert kétségtelenül sok tehetséggel és elmeéllel voltak azok megirva. Mindennek daczára nem lehet elzárkózni azon körülmény előtt sem, hogy Martinovics sem metamorfozisa előtt, sem azután nem állott a magyar közjog álláspontján, melyet vagy nem ismert, vagy nem értett meg. Épen úgy nem állott akkor, mikor támadja Verbőczyt, viszont magasztalja Józsefet, még Lipótot is arra ösztönzi, hogy nem szükséges a magyar alkotmányra tett esküjét megtartani, valamint nem akkor, mikor a Contrat social utópiái iránt lelkesül.* És ha később meg is történik vele az, hogy egy hiressé vált levélben, melyet álnév alatt Ferencz császárhoz intézett, és melyben valójában mesteri kézzel rajzolja a monarchiának helyzetét, különösen annak külpolitikai fogyatkozásait, elmondja, hogy a császár mily nemtelenül bánik a magyarokkal, egyrészt hizelkedik nekik, másrészt pedig kizsarolja az országot: úgy mindez nem tudását, nem felfogásának mélységét, hanem csakis ügyes alkalmazkodási képességét bizonyítja.

Egészen más kaliberü embert és szellemi világot képvisel a triumviratus harmadik tagja, az aszódi lutheranus pap fia, a lángeszü Hajnóczy József. Nála az erkölcsi érték és szellemi fölény teljesen összhangban vannak, hozzá, mint azt Kazinczy feljegyezte, hazáját és nemzetét forrón és odaadással szerette. Nem habozom kimondani, hogy ezen kettős tulajdonságánál fogva nem áll mögötte Kossuthnak és, úgy mint ez, képesítve is volt, hazájának sorsára a legüdvösebb és legeredményesebb befolyást gyakorolni. Erkölcsi értékét klasszikus rövidséggel megállapitotta Kazinczy, mondván, hogy: »Sokratesként élt és halt meg.« A mi szellemi jelentőségét illeti, arra nézve csak annyit kell mondani, hogy hátrahagyott művei úgy tüntetik fel mint egy nagyszabasu reformert, a ki a nemzeti élet talajában gyökeredzik, a ki tisztán látja a helyzetet, a bajokat, az orvosságot, az eljárasnak

* Lásd erre vonatkozólag *Concha* Győző, A kilencvenes évek reformeszméi, hol ezen kérdés terjedelmesen kifejtetik

egészét, melyet követni kell. Alaposan ismerte hazája történetét, nagy előszeretettel dolgozta azt fel, egyebek közt mint az érdemes Kovachich Márton Györgynek munkatársa. Az európai irodalomban is birt megfelelő jártassággal, különösen az angolban, az angol alkotmány nem egy fontos problémáját illetőleg tiszta és határozott fogalmai vannak. A törvények uralma, jogállam, vallás- és sajtószabadság, képviseleti kormány, annak felelőssége, közteherviselés, birtokszerzési hivatalképesség, a jobbágyi viszonyok méltányos rendezése, ezek képezik Hajnóczy programmjának főbb pontjait. Az eljárásra nézve a létező viszonyok számbavétele és kimélete, a fokozatos, egészséges fejlődés követelményeinek betartása az, a mit mindenekfelett tekintetbe kiván venni. Egy szóval annak a nagy átalakulási műveletnek, mely 48-ban végrehajtatott, egész elmélete és gyakorlata az, mely nemes és nagy egyéniségében a szükséges előfeltételeket megtalálja.

Az egész akcziónak programmját azonban nem Hajnóczy, de Martinovics dolgozta ki, mely az ember és polgár Kátéjának czimét viselte, kérdések- és feleletekből állott. Ez öt fejezetre van osztva.* Az első rész általános tételeket tartalmaz. Jelesen azt, hogy mi az ember, mi az okosság, mit kell a tudatlanság és vakhit ellen cselekedni. A második rész polgárokról szól és azt fejtegeti, hogy mi a társadalom, mi a törvény, mi a népszuverénség, mi a polgár hivatása, kinek mottó gyanánt szolgáljon a virtus, hazájának szeretete, bátorság, vagy halál. A harmadik fejezet a szolgaságot tárgyalja, melyben kifejtetik, hogy a jobbágyság- és a barmoknak állapota között nincsen különbség. A negyedik rész a zendülésnek van szentelve, mely a nemzeti erőnek megnyilatkozását képviseli a kormányzati erőszakkal szemben. Ez vet véget a szolgaságnak és megnyitja a szabadság kapuját. Az utolsó végre a királyokkal foglalkozik, kiket olyan embereknek tart mint a többiek és kiket, ha hatalmukat illetéktelenül gyakorolják, le is szabad tenni. Ennek a katekizmusnak alapján kellett titkos társulatokat toborzani, melyek azután megkezdték volna működésöket.

* Lásd *Fraknói* művében a függeléket.

A mi már most magának a Kátének büntetőjogi részét illeti, úgy vélem, meg lehet állapitani, hogy ez még az akkori idők kevésbbé tisztult fogalmai szerint sem képezett büntetendő cselekményt. A legutolsó pont, mely a királyok letételét jogosnak mondá, nem tartalmazott mást, mint az aranybulla ellenállási záradékának végső következéseit. Igaz, hogy ez el volt törölve, de hiszen pár év előtt minden megye gyülésének termei visszhangozták ennek helyreállitásának szükségét. Belgiumban, mint már arról az előbbi könyvben emlékeztem, ezen jog a joyeuse entrée-ben biztosítva volt, úgy Lipót, mint Ferencz fogadalmat is tettek reá. Különben is a Kátéban a tényleges foganatosításra vonatkozólag nem intéztetett az országhoz felhivás, az egész tisztán akadémikus jelleggel birt.

Politikai programmnak sem lehetett azt tekinteni. Azokról a nagy országos problémákról, illetve azok megoldásáról, melylyel az akkori magyar alkotmány hibáit javitandók lettek volna, egy árva szó sem foglaltatik benne. Azonkivül még azt is figyelembe kell venni, miszerint titkos társulatokkal hazánkban operálni sem akkor, sem máskor nem lehetett. De nem is volt arra szükség. A közéletnek azon messzemenő deczentralizácziója egyrészt, másrészt a politikailag jogosultaknak legközvetlenebb részvéte az országos dolgok intézésében mindenki számára megjelölték a biztos utat, melyen politikai sikereket lehetett elérni. Az a korszak, mely József után következett, az ellenzéki proczedurára nézve annyi tanuságot tartalmazott, hogy igazán csakis a vak nem látta azt, hogy ez irányban mit kell tennie. Épen azért ezen egész vállalkozást, akkor és most, úgy kell tekinteni, hogy az legfeljebb a kezdetnek lehetett a kezdete. Ha az emberek ily ködös természetü dologba belementek, annak magyarázatát abban lehetett látni, a mit Szentmarjai mondott Kazinczynak, t. i. hogy: a társulatot az erény kapcsolja össze, a czél e nemzetet álmából felébreszteni,* vagy a mit Őz Pál vedelmeben előadott, t. i. a közhangulatot az országgyülésre előkészíteni.

A társulat mindössze vagy 75 tagot számlált. Ezek

* *Fraknói*, idézett munka, 322. lap.

közt találjuk gróf Sigrayt, egy lelkes főurat, az irókat: Kazinczyt, Verseghyt, Bacsányit, Szulyovszkyt, Abaffyt, kik mindketten megyei követek voltak, különösen ez utóbbi nagy, igazán európai műveltségü ember. Abaffynál, nevelői minőségben élt Szolarcsik, egy husz éves, talentumos fiatal ember. Szentmarjay, báró Orczynak titkárja, lángoló egyéniség, szép mint egy második Antinous, bálványa a férfiak- és asszónyoknak. Nem volt ugyan tagja a társaságnak, de szolidaritást vallott vele. Őz Pál 25 éves kora daczára az ország első jogi tehetsége, kiről Ürményi, biróságának elnöke, mint látni fogjuk, maga mondá, hogy érdemes lenne székében ülnie. A tagokhoz tartozott a 17 éves jogász, Hirgeist Ferencz, ki egy jómódu budai polgárcsaládból származott. Ennek egy nővére is volt, Anna, kit Kazinczy egyszerüen Nininek nevez, kinek emlékét ragyogó tollával méltóan meg is örökítette. Ezen igéző teremtésnek bátyjához való viszonya Göthének kedves idylljét, a Geschwister-t juttatja eszünkbe. Kazinczy * úgy irja le őt, mint félig leányt, félig gyermeket. Növése Psychehez hasonló, míg járása a grácziák legifjabbikára emlékeztet. Ehhez jön még egy csomó epitheton ezen feslő rózsabimbó magasztalására, mely azzal végződik, hogy a természet nála egyezésben vala, mert tündéri arcza nem volt szebb és fénylőbb mint kristálytiszta lelkülete. Mikor bátyja bajba került és ott ült a börtönben együtt többi fogolytársaival, a kis leány elmondja Kazinczynak, hogy úgy érzi magát mint a szegfü, mely elvesztette vesszejét, mert nincs a ki tanítsa, oktassa. Olvasni, irni, számolni, magyarul, németül, francziául is, fivére tanította. Akkoron egész Pest beszélt róla, mert gyermeki vállalkozással felhatolt Sándor főherczeg nádorispán termeibe, térdre borulva könyörgött kegyelmet a vádlott számára. Mikor a fogságnak vége volt és Kazinczy és Hirgeist kétezerháromszáznegyvenkét napi hányattatás után visszakerültek, az első, ki reájok várt, a 18 évessé vált Anna volt, szép, mint Vénus Anadyomene, az országnak legszebb leánya. Későbbi sorsáról annyit tudunk, hogy egy derék magyar főúrnak, Prónay Simonnak lett felesége, mint

* Lásd Pályám emlékezete, 167. lap.

a hogy illik, a régi és uj Magyarországnak egyesülését a legédesebb alakban anticzipálva.*

Az a főbenjáró per, mely ebből keletkezett, a mint hazai történetünk egyik legszomorubb epizódját, úgy egyszersmind igazi szenyfoltot képez a jogosulatlan osztrák uralom és fenhatóság krónikájában. A mi ezen fenhatóságban csak gyülöletes mozzanatot képezhet, mindaz szerepel ezen végzetes perben, nyomait véres betükkel jelölve meg. Egy oly lelkiismeretlen politikusnak, mint Thugut, önkényes üzelmei, az osztrák rendőrségnek befolyása, a magyar biróságoknak gyáva meghunyászkodása és nemtelen szolgalelküsége, mindezen mozzanatok szerepelnek benne. Annyi bizonyos, hogy a Martinovics Kátéjának aláirói mivel sem szolgáltak rá, hogy az erdők vadjaiként üzőbe vétessenek. Azok a kis Káték ott hevertek náluk az asztalfiókban és a hivek szerzése oly lassan haladt, hogy szóra sem volt érdemes. A valószinüség a mellett szól, hogy az egész halva született és magától el is aludt volna. De ez nem felelt meg Thugut terveinek, kinek Francziaország elleni politikájára hangulatra, általában rémület- és elrettentésre volt szüksége.** A hajtóvadászat Bécsben kezdődött, a rendőrség ottan elfogott egy-két exaltált és néhány ártalmatlan embert, úgy terjedt a razzia hazánkra, a honnan előbb Bécsbe, de azután mégis Pestre hozták a vádlottakat. A felségsértési per ott indult meg a királyi táblánál, mely a pernek rendes birósága volt. A kereset szent István II-ik könyvének 51. czikke alapján indittatott, mely főbenjáró bünnek minősiti, ha valaki: »si quis contra regem, aut regni salutem conspiraverit, seu tentante scienter consenserit, vel siquis hujusmodi aliquem noverit, et probare valens non indicaverit,« a mi azt jelenti, hogy, ha valaki a király és az ország java ellen összeesküszik, vagy hogy, ha erről tudomást szerezve, azt fel nem jelenti.

Ezen tény maga kétségtelenül a magyar közjog legérdekesebb vonásainak egyikét képviseli. A jogfolytonos-

* *Nagy* Iván, Magyarország családai. VIII. kötet 493. lap

** Lásd erre vonatkozolag *Horvath*, Magyarország története, VIII. kötet 158. lap. *Springer*, Geschichte Oesterreichs, I. kötet 50. lap

ságnak nem mindennapi jelensége az, hogy egy törvény majdnem kilenczszáz évig hatályban marad, és hogy annak formulázása bizonyos jogi mértéket meg is üt. Sőt magának a törvénynek érdemleges tartalma is a magyar állam szilárd szervezetének élő tanusága, mely mindjárt intézvényes alakulásának kezdetén gondoskodott az állam első követelményéről, a belülről jövő támadás elleni biztosítékokról. De ha ez áll is, másrészt az még inkább áll, hogy soha a világon nagyobb büntetőjogi anachronizmust képzelni nem lehetett, mint szent István törvényének kaptájára huzni egy egyszerü nyomtatványt, a mi a Káté tényleg volt. Végre is ennek szerkesztése és terjesztése másnemü dolog volt mint Koppány lázadása, mely szent István törvényének alapja volt. Azonkivül ezen kereset a magyar szabadság két sarkalatos tételét támadta meg: a véleménynyilvánítási és gyülekezési szabadságot, mely nélkül az alkotmány szerkezete nem is működhetett.

A keresetnek jogczimére nézve még lehető volt a törvényesség látszatát megszerezni. De azután az egész eljárás és itélkezés a törvénytelenségek hosszu sorozatából állott. A kabinetjustiznek, még pedig az osztrákénak, minden ismérvével találkozunk. Utasítások jöttek Bécsből, melyeket a hitvány Izdenczy, a kinek működését mindenütt megtaláljuk, a hol az ország jogait lábbal kell taposni, készített, a melyben a bünvádi eljárás két legéletbevágóbb pontján lett korlátozva: a nyilvánosságot és a védelem szabadságát illetőleg. A védők a periratokat le nem másolhatták, védenczeikkel szabadon nem érintkezhettek, a periratok száma is csak kettőre lett szorítva. A vádat a királyi ügyész, akkori nevén a királyi ügyek igazgatója — causarum regalium director — Német János képviselte. Ez egy semmirekellő ember volt, tudatlan, minden törekvése arra lyukadt ki, érdemeket szerezni és magának pénzt csinálni. Egész harácsolási rendszert csinált, melynek alapján Illésházyt, Feketét, Esterházy Károlyt, mindegyiket tizezer forintig megsarczolta.* A dolgot a lehető legsommásabban kezelte, neki azon körülmény, hogy az össze-

* *Horváth* Mihály, Magyarország története, VIII. kötet 177. lap.

esküvés bizonyítékai teljesen hiányoztak, a bünösséget kétségtelenné tette, mert azok el lettek sinkófálva.

A királyi tábla elnöki tisztét a személynök, a nagyhirü Ürményi József viselte, ki hosszu és sikeres pályáján négy fejedelmet szolgált egyenlő kitüntetéssel. Az országnak egyik legtehetségesebb embere, első rangu talentum, ki egyaránt otthon volt a kormányzat minden ágában, a közjogban és hozzá még kiváló szónoki erőt képviselt. Egyike azoknak az érdekes egyéniségeknek, kiket elébb úgy jellemeztem, hogy két lelkök volt: egy kurucz- és egy labanczlélek. Olyan ember volt, ki, ha alkalmazkodott is az udvari politikához és ennek eszköze lett, mégis néha kitört belőle a kurucz vér, mely megkövetelte a maga jussát. Ez például megnyilatkozik az irodalmi polémia terén. Mária Terézia, mint már arra hivatkoztam is, nem viseltetett érzékkel az irodalom iránt. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy országanyai politikájának ne akart volna ily módon propagandát csinálni, különösen pedig az ifjuságot az uj császári kiadásu magyar közjogra megtanítani. Kollár művéről már szólottam, de ez nem volt az egyedüli szellemi manifesztáczió, melyet neki köszönhetünk. Egy udvari titkár, valami Grossing nevezetü, az ő utasítására, egy rendszeres közjogi munkát irt,* mely azonban csak Terézia halála után látott napvilágot, mely egyike a legvakmerőbb szenny- és gúnyiratoknak ellenünk. Ezzel szemben szükségesnek látta Ürményi a magyar közjogot és nemzetet védelmébe venni, a mit ugyan nem saját neve alatt, de tisztességes módon végre is hajtott.**

De nemcsak irodalmi téren, különben is tanusította, hogy önálló nézetekkel bir és, ha lehet, érvényesíti őket. A Mária Terézia által kiadott közoktatásügyi szervezet, a Ratio Educationis, mely tanügyi tekintetben az elébbi állapottal szemben haladást jelent, az ő műve és lényegesen elüt az osztráktól.*** Igaz, hogy a magyar nyelv ebben kellő mél-

* Allgemeines Ung. Staats- und Regierungsrecht, 1786

** *Rosenmann.* Jus publicum Regni Hungariae.

*** *Finácz̈y* Ernő. A magyarországi középiskolák multja, jelene 45. lap.

tánylást nem talál, de ez nem rajta mult. Azonban az 1791-iki országgyülés azon bizottsága, mely az oktatásügy rendezése czéljából küldetett ki, az ő elnöklete alatt dolgozik, ennek ő ad irányt, oly elveket fejtegetve, melyeket csak helyeselni lehet. Kifejti, hogy az oktatásnak a nemzeti művelődést kell szolgálnia. Az ország köz- és magánjogát, történetét eredeti forrásokból kell tanulni és a magyar nyelvet el kell sajátítani.* József császárral folytonosan harczban áll. Minden egyes esetben a magyar álláspontnak védelmére kel.** Ez kinevezi őt Biharmegye főispánjává. Daczára annak, hogy a megye, különösen annak nagy jogköre iránt nem is viseltetett valami előszeretettel, Ürményi beiktatása alkalmával rágyujt egy hatalmas dikczióra, melyben a megyei intézményt az egekig magasztalja, úgy hogy a nagy Révai Miklós, a ki akkor Váradon tanárkodott, lelkes költeményben énekli meg a hazafias nyilatkozatot.***

Az 1791-diki országgyülésen, melyet mint személynök vezetett, először támadásoknak van kitéve, mert József császár alatt szolgált. De oly jól végzi dolgát a vallás, a jobbágy, egy szóval minden fontosabb kérdésben, oly meggyőző szónoklatokat tart, annyira nagy tényezője lesz a nemzet és korona közötti kibékülésnek, hogy a rendek köszönetet szavaznak neki. Ily előzmények után méltán más szereplést lehetett volna tőle várni a szóban forgó perben. De ez nem történt meg. Az ország közjogának egyik legalaposabb ismerője kötelességének mértékén alul maradt, a felülről jövő befolyást nem utasította vissza. Nemcsak hogy nem volt képes azt visszautasítani, de hozzá folytonosan utasítást kért a kanczelláriától Bécsből, még magánlevélben is, oly érdemleges dolgokra vonatkozólag, mint a vád alá helyezés, elfogatás, kihallgatás, szembesítés. A jegyzőkönyveket pontosan felküldi magának Ferencz császárnak, egyszóval nem az igazság őre, de a kedveskedő udvaroncz dicstelen szerepét játssza.

* *Finaczy,* ugyanott, 59. lap.

** *Marczali,* Magyarország története II. József korában, II. kötet 347. lap.

*** *Ballagi* Géza, A magyar politikai irodalom története 1825-ig. 222. lap.

A védők működése az egyetlen vigasztaló dolog a jogszolgáltatás ezen utálatos parodiájában. Teljesítették kötelességüket, helyt álltak emberül, holott igazán a fejökkel játszottak, a mint egyiket, Szabó Sáróit, Németh ezzel meg is fenyegette. Rajta kívül még Madách Sándor, Tóth Pápay Sámuel, Nagy Sándor, Spillenberg Pál, ki a helytartótanácsnál a szegények ügyvédje — pauperum advocatus — volt, osztoznak a dicsőségben, mint az utókor kegyeletének méltó tárgyai.

A védők tiltakoznak a királyi ügyek igazgatójának hatalmaskodása ellen, követelik a védelemnek a váddal való teljes paritását. Elmondják, hogy a vád alapját csakis elkövetett bünös cselekedet képezheti, nem pedig okoskodások és következtetések. A Káténak megirása és olvasása nem képezhet bünös cselekményt. Nem létezik törvény, mely a gondolatoknak irás általi terjesztését tiltja. A vádnak ki kellett volna mutatnia, hogy, miután a vádlottak szegény emberek, miképpen rendelkezhettek azon eszközökkel, pénz, fegyver stb., a melyekkel forradalmat lehet csinálni. Magok az iratok még forgalomba se lettek hozva, az iróasztalok fiókjaiba voltak elzárva. Ha a vádlottak tévedtek, világosítsák fel őket, de ne vádolják felségsértéssel. Igazi mesterművet készített Őz Pál, ki, bár nem is volt tagja a társulatnak, a Kátének abban az értelemben védelmére kelt, hogy kimutatta a vád által összehordott ferdítések és ráfogások alaptalanságát. Igazában ez okozta vesztét.

A királyi tábla itéletében megállapította a felségsértés büncselekményét, megállapította a királyi méltóság és közjó elleni összeesküvést, melynek czélzata volt az alkotmány megsemmisítése, a haza feldulása. Szent István törvényének alapján még azokat is, kik a dologról tudtak, de fel nem jelentették, vétkeseknek mondotta ki. Ily módon a vádlottak közül 14-et halálra, 15-öt fogságra itéltek, a többi megmenekült. A törvénytelen eljárásra a koronát a kuria tette fel. Ez még arra nézve is utasítást kért Bécsből, hogy szabad-e a büntetéseket sulyosítani, miután állandó gyakorlat szerint a kuria soha sem szigorította az itéletet, vagy helybenhagyta, vagy enyhítette. A válasz igenlő volt, és több esetben a börtönbüntetés halálosra lett fokozva.

Az itéleteknek sem jogi, sem ténybeli alapja nem volt. Annak a lánczolatnak, mely a gonosz szándékot a tett végrehajtásával hozza összeköttetésbe, még első lánczszemét sem volt képes az itélet összetákolni. Azt nem lehetett megczáfolni, a mit Martinovics biráinak orra alá dörzsölt, hogy őt olyan nézetekért itélik el, miket magok az országgyülésen fennen hangoztattak. Hogy mennyire össze-vissza ment minden, és hogy a bünösség megállapításánál mennyire nem voltak képesek tárgyilagos mértéket alkalmazni, bizonyítja azon tény, hogy azt a körülményt, hogy a Kátét csak hosszu rábeszélés, sőt erőltetés folytán fogadták el, Hirgeistnál enyhitő, Szulyovszkynál pedig sulyosító körülménynek vették.

Fraknói ur, ki szivén hordja az akkori biróságok jó hirnevét, nagy súlyt helyez arra, miszerint a birák itéletöket legjobb meggyőződésök szerint hozták, és semmi befolyásnak nem engedelmeskedtek. A vesék- és szivekbe akkoron sem lehetett belátni, száz év multán még kevésbbé, erről szólani alig lehet. De annyi bizonyos, hogy az illető biróságok a törvényes eljárástól olyannyira eltértek, hogy ezt minden államban, a hol egy garas ára érzék van a jogi korrektséget illetőleg, feltétlenül megsemmisítik. Maga Fraknói ur hozza erre a legerősebb érvet fel, akkor, mikor elmondja, hogy az 1791 : LVI. tczikk azért szüntette meg az 1715 : VII. tczikk rendelkezését, mely a felségsértési perekre rendkivüli biróságot és eljárást nevez ki, mert a törvény rendes utját nem akarta megakasztani. Mikor a törvényhozás az említett LVI. tczikkben ezeket a pereket ismét a királyi táblára bizta, melynek rendes eljárása a jogvédelem számára a kellő biztosítékokat megadta, ezt azért tette, hogy ezen biztosítékokat a felségsértési perekre is ki akarta terjeszteni. De midőn az illető biróságok, mint már előadatott, a védelmet korlátozva, a nyilvánosságot kizárva működtek, nem tettek mást, mint, összeütközésbe jőve a törvénynyel, a régi rendkivüli biróságok gyülöletes rendszerét, a Caraffa-féle vérbiróságokat elevenítették fel. Különösen hangsulyozni kell, miszerint a birói függetlenség és részrehajlatlanság a magyar közjog sarkalatos tételei között foglalt helyet, mikre nézve jogász embernek a kellő informácziót igen könnyü volt meg-

szerezni. Magának a birónak ezen kötelességeit senki jobban és szebben nem ecsetelte, mint Verbőczy Hármaskönyvének bevezetésében, a miről már életének tárgyalásakor szólottam. Megható és örökké érvényes szavakban inti azt, hogy ne adjon helyet a hatalomtól való félelem, nem a szeretet- és gyülöletnek. Ezen helyes elvek alkalmazását megtalálni nem volt nehéz.

Fraknói ur enyhítő körülmény gyanánt azt is felhozza, hogy akkoron minő veszélyek fenyegették a társadalmat és királyságot, és az ezen aggályok által befolyásolt hangulatban keresi még a mentséget. A mennyire meg tudom itélni az általános európai és az ország helyzetét, 1793. és 94-ben, midőn a kis Káté keletkezett és a per lefolyt, ezen nézetet aligha lehet megindokolni. A mi az ország állapotát illeti, itten sem a politikai, sem a szocziális forradalom veszélye nem létezett, és ennek tünetei meg nem állapithatók. Politikailag az 1790-iki országgyülés a függenetlenités kérdését eldöntötte. Ferencz császár kormányzatának első éveiben panaszra még okot nem adott. Sándor főherczeg személyében egy oly nádorispánt birt a nemzet, kiben egy jobb jövő zálogát vélte birhatni. Hozzá a szükséges reformok sorsa is biztosítottnak látszott, miután az illető bizottságok működésüket közmegelégedésre éppen az időben fejezték be, és mindenki meg volt győződve, hogy azok a legközelebbi országgyülésen tárgyaltatnak és dülőre jutnak. Még kevésbbé lehetett egy szocziális Dózsa-féle lázadástól tartani, miután a jobbágyságnak sorsa az utolsó időkben lényegesen javult, és ujabb intézvényes biztositékokat nyert.

A franczia forradalom maga éppen ezen években oly stadiumba jutott, hogy elveinek nem igen lehetett propagandát csinálni. A rémuralom és annak atroczitasai a rokonszenvet ellenszenvvé változtatták. Angliában erre nézve igen szembetünő jelenségek mutatkoztak.

Az angol politikai irodalomnak fénypontját képezi azon nagy kontroverzia, mely a franczia forradalmat illetőleg a két nagy politikai bölcselő, Burke és Mackintosh * között

* Lásd ennek életrajzát *Szalay* László, Államférfiak és szónokok cz. könyvében.

folyt. Burke müve: Gondolatok a franczia forradalom felett,* a konzervativ felfogást képviseli, mig Mackintoshé: Vindiciae Gallicae a szabadság, egyenlőség, testvériség elveinek dicsőítésére lyukadt ki. Azonban a rémuralom borzalmai őt és barátait a franczia forradalom elleneseinek táborába vitte, a mi Macaulaynak alkalmat adott a politikai következetesség kérdését igen szépen fejtegetni.** A közvélemény maga, főleg a franczia inváziótól való félelmében, annyira ment, hogy az angol esküdtszékek tekintélyes és éppen nem demagóg egyéneket, kik egyedül a választói jog kiterjesztését követelték, sulyos büntetéssel illettek.*** Igaz, azt lehetne mondani, hogy nálunk is uralkodtak ily hangulatok. Tényleg, például gróf Teleki József a pestmegyei gyülésen oly nyilatkozatot tett, hogy saját fiát kész volna elitélni, ha az összeesküvésben részes volna. De ne feledjük el, hogy a jogtudós biróság előnye az esküdtszék felett éppen abban áll, hogy a közvélemény idegességeitől mentesítve van, és az ezektől sugalmazott, úgynevezett Justizmordnak utját állja.

Legkevésbbé volt pedig a franczia konvent azon helyzetben, hogy a forradalmi eszmének fegyvereivel legyen képes érvényt szerezni. Éppen azon időben, 1793. és 94-ben, mikor Martinovics szálait kezdte szőni, a konvent ügyei a lehető legrosszabbul állottak.

Mikor a boldogtalan XVI. Lajost 1793. január 21-én kivégezték, Európa összes hatalmasságai koaliczíót csináltak ellene, melylyel szemben az offenzivára és forradalmi propagandára gondolni sem lehetett. A mit a konvent határozata 1793-ki ápril 13-ról is bizonyít.† Maga Thiers is beismeri,†† hogy ezen évek hadjárataiban a franczia sereg egyik vereséget a másik után szenvedte. El is vesztek az előző évek hódításai egymásután, Mainz, Holland, Belgium. Jöttek a belviszályok a konventben, a Vendée, Dumouriez, a fővezérnek

* The Works of Edmund *Burke*, II. kötet 276. lap.

** Lásd erre vonatkozólag Critical and historical Essays, II. kötet 285. lap.

*** Lord *Stanhope*, William Pitt and his times, II. kötet.

† Alberio *Neton*, Siéyès, 266. lap.

†† Histoire de la Révolution Française, I. kötet 401. lap.

árulása. Az ut nyitva állott Párizsba, ekkor az angolok, kiknek Thugut zsoldjukban állott, követelték első sorban a dünkircheni fontos kikötő megszállását. Ez megtörtént, és pár hónapi időt adott, a mit azután a konvent emberei, segítve nemcsak a rémuralom eszközei, de a franczia nemzet áldozatkészsége által, bámulatosan fel is használtak. Hozzájárult ezután még Carnot rendkivüli szervezési képessége, ki is rövid idő alatt vagy 14 hadsereget állított talpra. Igy fordult meg azután a háboru koczkája, a mi Fleurusnál kezdődött, mely csata tudvalevőleg 1794. junius 27-én vivódott, és a hol a francziák annyit mégis elértek, hogy nem kellett visszavonulniok. Martinovics pedig 1794. julius 27-én fogtaott el, tehát már akkor, mikor még senki sem képzelhette a döntő természetü fordulatot, mely jóval később következett be. Részint az által, hogy Poroszország elhagyta Ausztriát és megkötötte a francziákkal Baselben a békét, részint Napoleon feltünése által.

Ha már ezen háborus dolgokról szólok, annak egy epizódját kivánom felemlíteni, mely, mig egyrészt a franczia sereg akkori fogyatékos voltát jellemzi, a magyar vitézség egyik legfényesebb példájaként áll előttünk. De talán nem ez az egyedüli ok, a miért felhozom, hanem az, hogy ennek előadását angol forrásból meritettem, mert az osztrák katonai művek is hallgatnak róla, így első sorban az illető ezrednek története. Az angolokat a dolog annyiban érdekli, mert angol csapatok is voltak részesei e hőstettnek, ez volt az egyetlen eset, a hol angolok és magyarok együtt harczoltak. A dolog így történt.*

Ezen hadjáratnál Belgiumban egy angol sereg is működött, az angol király, IV. György fia, York herczeg parancsnoksága alatt. Két század angol könnyű lovas — light dragoons — és két század magyar Sándor főherczeg huszár, most a II-ik számot viseli, báró Szentkereszty ezredes parancsnoksága alatt, kémszemlére voltak kiküldve Villers-en-Cauchies nevü helység felé, a hol e fegyvertény történt, 1794. ápril 24-én. Menetelés közben egyszerre csak egy egész franczia

* General Evelyn *Wood*, Achievments of Cavalry. Nro I.

hadosztály az, melylyel magokat szemben találják. 10 zászlóalj gyalog, lovasság, tüzérség, össze-vissza öt- és tizezer között, miután a számot pontosan nem határozhatták meg. Megfordulni alig lehetett, el lett határozva a kétségbeesett támadásnak koczkáját megkisérteni.

A támadás megható jelenettel kezdődött. A tisztek kiléptek a front elé, egy magyar tiszt mellé egy angol került, kardjaikat egymásra téve megesküdtek egymást el nem hagyni, életre-halálra küzdeni. A magyarok riadó éljen, az angolok hipp-hipp hurrával fogadták tisztjeik elszánt elhatározását. Ekkor mint a szélvész rontottak neki a francziáknak, kik négyszögeket formáltak ellenök. Az angolok parancsnoka, Aylett őrnagy, egy irtóztató ugrással beugratott közibök, utána a többi. Így azután egyik négyszög a másik után széjjel lett szórva, mig az egész tömeg, ágyuikat visszahagyva, vad futásban keresett menedéket.

Visszatérve már most a perre, az itéletre és annak foganatosítására annyit kell felemlíteni, hogy heten lettek kivégezve: Martinovics, Sigray, Laczkovics, Hajnóczy, Őz Pál és Szolárcsik. A többi több vagy kevesebb időre sulyos börtönbüntetést szenvedett. Dicsérőleg ki kell emelni azt a férfias, igazi antik magatartást, melyet mindannyian, Martinovics kivételével tanusítottak. Nemcsak a vérpad előtt, de a fogságban és a per egész folyamata alatt. Különösen azon voltak, hogy másokat ne keverjenek bele és ne kompromittáljanak. Ártatlanságuk teljes érzetében Őz és Szolárcsik nem akarják a kegyelmi kérvényt aláirni, ők nem kegyelmet, de igazságot kivánnak. Bámulatos hidegvért és nyugalmat tanusít Kazinczy. Nagy lelkét itt sem veszíti el, egész fényében tündöklik az. Daczára annak, hogy halálra van itélve és a Damokles kardja függ feje felett, derültségét egy pillanatra sem veszti el. Mikor azután kegyelmet kap, és hosszu fogságát a Spielberg és Kufstein sötét tömlöczeiben leüli, folyvást ápolja és gyarapítja szellemét. Fogolytársai: Bacsányi és Verseghyvel főleg irodalmi kérdésekkel foglalkoztak és a többieket is részesítették. Tudvalévő, midőn megszabadult, minő kiváló tevékenységet volt képes kifejteni, minő helyet foglalt el szellemi művelődésünk történetében. El lehet kép-

zelni, hogy akkor, mikor az egész társaságban nem ő volt a legerősebb ember, olyanok mint Őz Pál és Hajnóczy mit mivelhettek volna, ha gonoszul le nem mészároltatnak.

Az egész pernek bölcselete és következményei két inczidensben foglalhatók össze, melyeket találó voltuknál fogva érdemes is feljegyezni. Az egyik inczidens a börtönben játszódott le, Kazinczy és az őrt álló katona között. Ugyanis ez, látva Kazinczy nyugodt, sőt vidám magaviseletet, kérdést intézett hozzá, hogyan lehet az, hogy ő oly jókedvü, mikor társai csüggedtek, és mit vétett tulajdonképpen. Kazinczy elmondja, hogy ő nem vétett semmit, egy iratot ugyan lemásolt, de azt még csak nem is közölte másokkal; nyugodt azért, mert nem ártott senkinek. Az illető mindezt megértette, helyeselte is, és összeszorított ököllel mondá: »No hát, uram, légy nyugodt, mert utoljára kijut a németnek is,« ki is jutott németnek, magyarnak egyaránt, kik ezen borzalmas perrel valami összeköttetésben voltak. Ürményit és Zichy Károly országbirót, a kuria elnökét, Thugut a legrövidebb idő alatt a per után helyükről elmozdította. A mi ez alkalommal is megmutatta a labancz felfogás benső fogyatkozását, mert akármilyen engedményeket tettek is az udvari pressziónak, az Bécsben sohasem volt elég. Thugut- és Ferencz császárnak ezután Napoleonnal, ki magát a franczia forradalom szülöttének tekintette, gyült meg a bajuk, és ez másképpen sujtotta őket, mint a kis Káténak ártatlan elmélkedései.

A másik mozzanat abból állott, hogy egy ismeretlen, kegyeletes kéz a vesztőhelyen rózsákat ültetett, melyek már másnap kikeltek és teljes diszben pompáztak. Igy történt ez Hajnóczy eszméivel is. Azt a magot, melyet ő elhintett, nem lehetett a bakóval kiirtatni, egy későbbi nemzedék nemcsak teljes diszben látta azokat kihajtani, de meg is testesülni a 1848-iki törvényekben.

XI.

A mire most áttérek, azon korszaka történetünknek, azon mozzanata közéletünknek, melyet elébb úgy jellemeztem, hogy Ferencz császár és a nemzet közötti küzdelem II-ik felvonásának tekinthető. Ezen korszak az 1802-iki országgyüléstől, az 1811-iki országgyülés berekesztéséig terjed. Ennek a küzdelemnek központját az illető törvényhozások tárgyalásai és magatartása képezik. Midőn munkáim ezen részének IV-ik fejezetében a pragmatika szankczió következményeit vázoltam, rámutattam arra, hogy a pénz- és véráldozatok beláthatlan sorozata volt az, a mi ennek folytán a nemzetre hárult. Hozzá azt is fel kellett tüntetnem, miszerint ezen áldozatok, nem mint a közös védelmi szükségnek exigencziái jelentkeztek, hanem egyszerüen folyományai voltak azon tisztán dynasztikus követelménynek: a családi hitbizomány állagát szaporítani. Mely terjeszkedésnél még azon konszideráczionak sem lett soha elég téve, hogy vajjon ezen politika a monarchia erejével megvalósítható-e, vagy sem. Rámutattam, hogy saját erejének elégtelensége mindég idegen államokkal való koaliczíókra utalták Ferenczet és minisztereit, a minek az lett a vége, hogy mindég más hatalom hol az orosz, hol az angol, malmára kellett a vizet hajtani. Azok után, a miket már elébb elmondtam, a mikor Ausztria viszonyaival foglalkoztam, itten ezen pontra nézve bővebben kiterjeszkedni felesleges.

Itten csak azon következményekről van szó, melyek hazánkra hárultak, azon állandó követelések czimén, melyek ezen fonák politika gyümölcseinek tekinthetők. Ezen követelések azok, melyek egy évtized lefolyása alatt öt országgyülés összehivását vonták maguk után. 1802, 1805, 1807, 1808, 1811-ben üléseztek azok. De ezen országgyülések, mint láttuk, folytonosan csak terheket róttak az országra, a nélkül hogy ezen szolgáltatásokért a korona részéről az ellenszolgáltatás megadassék. Még pedig az által, hogy legalább történjék valami az ország érdekében, akár a sérel-

mek orvoslását, akár a szükséges reformok keresztülvitelét illetőleg.

Nem lehet azt mondani, hogy Ferencz ne lett volna azon helyzetben, hogy ne tudta volna, mit kellessék azon czélból cselekednie, miszerint hiv magyarjait megvigasztalja, a mi azon időknek szójárása volt. József nádorispán személyében egy kitünő tanácsadóval rendelkezett. József nádorispán magas tisztét ötven éven át viselte és a nemzet hálájára tette magát érdemessé. Ennek a hálának adott kifejezést Kossuth Pest vármegye gyülésén, mely egyike legmegkapóbb szónoklatainak, nemkülönben az 1848-diki törvényhozás, mely érdemeit egy külön törvényczikkben örökitette meg.

Talán nem járok el helytelenül, ha Kossuth beszédének egy részét ide igtatom, úgy vélem, annak tartalma érthetővé teszi ennek indokát. Imigyen szólt:

»Főherczeg József nádor halála a magyar nemzetcsaládra közegyetemes bánatot hozott. Korunknak viszontagságai, pártok és érdekek küzdelme, és ellenkező meggyőződések, valamint ellenkező indulatok tusái, megszaggaták e honnak fiai között a testvériség kötelékeit. De a meghasonlott testvér-táborok osztatlan kegyelet- és szeretettel csüggtek az ősz nádoron, ki mint a nemzetcsalád patriárkája állott a táborok között, a harczban is emlékeztetve bennünket, hogy testvérek vagyunk. És most, midőn földi pályáját bevégezé, testvéri bánattal álljuk körül ravatalát, mondván, legyen áldott emlékezete.

»Nádorságának félszázada eseményteljes nehéz korszak volt. Látta futásban a királyi házat, és ingadozni látta trónusát. Látta a haza földén a győzelmes ellenséget, és az ingadozó királyi szék körül és a győzelmes ellenséggel szemben törhetlen hüségben a nemzetet, mely vérét patakokban onta, és áldozatait halomra gyüjté, oly harczban, mely a mienk csak azért vala, mert királyunké volt.

»És látta, miként a béke nem hozott vigasztalast, ha nem hozta az alkotmány felfüggesztését. És látta felébredni a nemzetet, és férfias állásban az ujjászületés frigyét meg kötni az ősz fejedelemmel, kinek legnagyobb tette az vala.

hogy tévedését meg tudta bánni, és azt bevallani elég erős is volt.

»És látta, miként ezen frigykötésből egy ifju uj nemzetélet keletkezik, melynek legelső gyámola ő vala, ki feltartóztatott nem egy csapást, vagy enyhítgeté, ha az lesujtatott. Látta pályájának kezdetén nemzetéletünk zálogát, a magyar nyelvet, a szegény földmüves szerény hajlékai közt bujdokolni, és látta pályájának végén a királyi széken helyt foglalni. Ez az a férfiu, a kinek karján nemzetiségünk a kunyhóból fel a trónra emelkedett, az ő, a nemzet nádora volt. Ő látott maga körül egy uj nemzedéket támadni, mely megoldja a multnak lánczait, látta megifjodni a nemzetet, és az uj-kor uj szükségeiről uj eszmék paizsán emelkedni a nép iránti örök igazság hajlamát, mely nélkül ennek a nemzetnek jövendője nincs. És ő, az agg nádor, mig testben a sir felé hanyatlott, lélekben, érzelemben, az ifjodó nemzettel lépést tartva, együtt ifjodott. Életének alkonyába a nemzet ujjászületésének napkelte vegyült.

»Mondják, hogy kevéssel halála előtt magát amaz ős királyi lak ablakához viteté, miszerint Pestet még egyszer lássa. És ha e végbucsu pillanatában elvonult lelke előtt Pestnek képe, minő volt akkor, midőn mint nádor először szemlélte azt, és megtöredező szemei látták a képet, mely viruló ifjuságban terült el a haldokló előtt a nagyszerü perczben, lehetetlen volt, hogy lelkét át ne rezgette volna azon gondolat, hogy a főváros eme két képében a magyar nemzet képét szemléli, minő volt akkor, midőn a nádori székbe lépett, és minő most, midőn leszáll.«

Kevés az, mit ezen találó és költői ihlettel alkotott leiráshoz hozzá kell adnom, hogy József egyéniségét méltassam, tulajdonságait felsoroljam. De néhány vonással mégis kivánom azt tenni.

Erős itélő tehetség, melyből folyt az embereknek felismerése, a helyzetnek mérlegelése, jellemezték őt. Ehhez járult bizonyos finomság a felfogásban, az olasz éghajlat, melyben született és neveltetett, éreztette befolyását, mely a bonyodalmas kérdések megoldását tudta közvetíteni. Párosult mindezzel szorgalom és odaadás, mely hivatala és hivatása elmé-

leti követelményeinek úgy eleget tudott tenni, mint a hogy a kormányzati ténykedés gyakorlati részét elsajátította. A régi magyar közjog ákom-bákomszerü formaságait senki jobban nem ismerte, mint ő; de a mi a fődolog, a magyar ember kedély- és érzelemvilágába be tudott hatolni, nemzetét szerette és becsülte. Egyaránt loyális volt ura, mint az ország iránt. Elkövetett mindent arra, hogy Ferencz császárnak megszavazzanak mindent, mire szüksége volt, valamint hogy a sérelmek orvosoltassanak, az óhajok teljesüljenek, és hogy a végzetes osztrák befolyás ne érvényesüljön. Folytonosan lelkére beszélt Ferencznek, hogy viseltessék bizalommal a nemzet iránt. Eljárására megfelelő világot vet egy emlékirata, melyet 1807-ben terjesztett Ferencz elé.* Ebben elmondja Ferencznek, hogy a nemzet kivánságait teljesíteni kell. Nem helyes dolog, hogy a nemzettel üzleti alapon dolgoznak, hogy csakis akkor tesznek valamit az érdekében, mikor elébb busásan megfizettették. Tanácsolta azt is, hogy az országgyülés megnyilta előtt tanácskozni kell az ellenzék vezéreivel is, mikor pedig azt egybehivják, a királyi előterjesztéseket előre meg kell küldeni a megyéknek, hogy azok tanácskozhassanak felette, stb.

Kétségtelen, hogy a nádorispáni tisztségnek ilynemü felfogása egészen ennek az egész világon páratlan állásnak szellemében és hagyományaiban gyökeredzett. A nemzeti intézményeknek egészséges gondolata és gyakorlati alkalmazhatósága ez alkalommal is kiállotta a tűzpróbát. A hogy a Habsburg-uralom előtti nádorispánok legkitűnőbbike, a nagy Gara Miklós, a nádorispáni intézménynek ágyát megvetette, a mint ennek folytán az 1485-iki törvény annak feladatát a Corpus Jurisba beigtatta, különösen a mint megállapitotta a közbenjáró tisztet korona és nemzet között, ugy fogta azt fel József főherczeg is. Az intézmény czélszerüsége éppen úgy bevált tehát a XIX-ik században, mint a XV-dikben. József nádorispánnak mindenesetre meg van az érdeme, hogy állását felfogta, feladatát megoldotta, még pedig tények és

* *Werthemer*, Magyarország és Ausztria története a XIX-dik század első tizedében, II. kötet 184. lap.

cselekvésekkel. Ezekkel dokumentálta azt, miszerint a jobbágyi hüséget a trón iránt össze lehet egyeztetni a nemzet törekvéseivel; dokumentálta, hogy egy osztrák főherczeg is megtalálhatja az utat a nemzet szivéhez.

Rátérek immár ez országgyülések jellemzésére. Róluk mondottam azt, hogy közjogilag és politikailag mily magas szinvonalon állanak, valamint hogy megütik azt a mértéket is, melyet parlamentáris mértéknek nevezhetünk. Ha már most magát a Corpus Jurist megnézzük, hogy e jelentékeny működést gyümölcseiről megitélhessük, akkor ezeknek gyér volta azonnal szemünkbe ötlik. Ez az öt országgyülés a legmeddőbbek közé tartozik és ebben rejlik lesujtó kritikája Ferencz eljárásának. A mit pozitiv eredménynek nevezhetünk, az egy törvény a magyar nyelvről, az 1805 : IV. törvényczikk, melyről később fogok szólani, továbbá két törvényczikk: az 1807 : XXIV., mely a Széchenyi István atyjának adományát köszöni meg, és a muzeumnak vetette meg az alapját, míg a másik az 1808 : VIII-ik, mely annak felállítását rendeli el. Az 1808-iki tczikkek közt foglalnak helyet azon nagy összegre rugó adományok, melyek minden rangu és rendü emberek, első sorban Mária Ludovika királyasszony által foganatosítva, megnyitják a magyar társadalom áldozatkészségének fényes sorozatát, melyekkel az idegen befolyás alatt állott kormányzat mulasztásait kivánta pótolni. Ezeknél többre nem tudták vinni a dolgot. Hogy nem tudták, az nem rajtuk mult, annak érdekében minden lehetőt megtettek. Követelték első sorban, hogy vétessenek elő azon reformmunkálatok, melyeket az 1791-ben választott bizottságok kidolgoztak. Hasonlóképpen erős érvekkel ostorozták a háboru politikáját, az Ausztriához való gyarmati viszonyt. A sérelmi, az úgynevezett gravaminális politika, úgymint előbbi időkben, ez alkalmakkal is erősen szerepelt az országgyülés tárgyalásainál. Ennél a kérdésnél nagy fontossággal birt a tárgyalási sorrend, vagyis, hogy mi tétessék elébb a napirendre, a királyi előterjesztések, vagy a sérelmek orvoslása. Az 1791 : XIII-iki törvényczikk kimondotta az elsőkre nézve az előzetességet, a mit sem elvi, sem gyakorlati szempontból helyeselni nem lehetett. Nem lehetett elvi szempontból,

mert ha sérelem van, az azt teszi, hogy az alkotmány épsége nem teljes. Csonka alapon tovább építeni nem lehet, azért tehát elébb az in integrum restitutiót kell létrehozni. Gyakorlati szempontból azért nem, mert, mihelyt az udvar megkapta a mi neki kellett, a pénzt és katonát, a követeket haza küldték házi tűzhelyökhöz, hogy fáradalmaikat kipihenhessék, az országgyülés egyszerüen berekesztetett, a mint ez mindjárt az 1802-diki országgyüléssel történt. Később azután ezen állapotból származott a hirneves junktim, a mi abból állott, hogy a sérelmek és előterjesztések együttesen vétettek fel.

Említettem az Ausztriához való közgazdasági viszonyt. Erre vonatkozólag létezik a rendeknek 1802-ből egy feliratuk, mely felöleli az egész kérdést, és mely tanuskodik az akkori emberek helyes felfogásáról. Egy általam már többször idézett osztrák közgazdasági iró * szintén megemlékezik e munkálatról, melynek panaszait jogosultaknak ismeri el. Ki van ottan fejtve, miszerint azokat a korlátokat, melyek az ország gazdasági fejlődését akadályozzák, meg kell szüntetni; különösen hangsulyozva van, hogy azokat az összegeket, melyeket az ország a külföldnek fizet, valahogyan vissza kell szerezni. Magyarországnak nagy termelési fölöslegei vannak, ezekkel nemcsak Ausztriát, de még más külföldi államokat is felkereshet, de ez az osztrák vámpolitika miatt meg nem történhetik. Az uralkodó vámpolitika okozza azt is, miszerint az országnak nincs ipara és így a saját nyers terményeit iparczikkek alakjában, drágább pénzen váltja vissza. Minden körülmények közt az említett fölösleg számára a megfelelő piaczok szerzése az egyedüli eszköz a nemzeti vagyonosodás emelésére, az államhitel erősítésére, és a kedvezőtlen váltóárfolyamnak javítására. A ki tudja, hogy a nemzetközi váltóárfolyamnak kérdése a közgazdaságtannak egyik legbonyolultabb és nehezebb részét alkotja, melynek megértése igen magas elméleti képzettséget feltételez, az ezen tényből magából megitélheti, hogy egy testület, melyben ezen mozzanat az őt megillető méltatásban részesül, minden esetre elég magas

* Adolf *Beer*, Die Oesterreichische Handelspolitik im XIX Jahrhundert, 36. lap.

szinvonalon áll. Messze vezetne, ha ezen nagy jelentőségü okmánynak egész tartalmát visszaadnám, elég utalni arra, hogy az örökös tartományokhoz való viszonynak alapfeltétele gyanánt a teljes paritás, a kölcsönösség, a viszonylagosság állíttatik oda. A mire azután meg is érkezett azon megszokott válasz, miszerint ezen követelmény a monarchia érdekeivel ellenkezik.

Ezen országgyüléseken történik a kerületi üléseknek azon igen fontos átalakulása, mely azután azokat 1825-től 1848-ig a parlamentáris életnek döntő természetü tényezőjévé tette. Említettem már akkor, mikor az országgyülésekről szólottam, hogy ennek üdvös tevékenységét mennyire akadályozta azon körülmény, egyrészt, hogy az elnökséget a kormánynak egy hivatalnoka, a személynök vitte, másrészt, hogy a káptalani és városi követek, ab ovo, mint kormánypárt működtek, mely minden független akcziót megbénított. Ezen kellett valamiképpen segíteni, oly módon, hogy a két tényezőt a tanácskozásból kiküszöböljék. A kerületi ülések adták meg erre a fogantyut. Az 1790-diki országgyülésen kezdődött azon eljárás meghonosítása, miszerint a kerületek, a helyett hogy külön-külön mind a négyen, két dunai, két tiszai, együttesen kezdenek tanácskozni. Ily módon azután egészen egymás között vannak, tanácskozásaikat és határozataikat idegen befolyás nem feszélyezte. Az egész intézmény mindinkább fejlődött és izmosodott, úgyannyira, hogy a mi ottan ily módon elhatároztatott, az mint kész dolog jutott az országos ülésbe, melytől eltérni nem lehetett, és melyen minden kormánytörekvés és konkolyhintés hajótörést szenvedett. A kerület-ülések rendszere körülbelöl megfelelt annak, a mit az angolok az egész ház bizottságának — committee of the whole House — neveznek, és mint ilyen a parlamentáris érzéknek érvényesülése volt.

Tényleg ezeken az országgyüléseken kezdünk az elébbi még fejletlen viszonyok ködéből kibontakozni, és belépünk a parlamentáris képződések világosabb, tisztább légkörébe. Különösen nevezetes e tekintetben az 1807-iki országgyülés. Itt látjuk először a parlamentáris tényezők határozott körvonalait. Pártok, álláspontok, vezérek, vezénylet körvonalai kezdenek kidomborodni, melyek azután a későbbi, 1811-iki

országgyülésen szabatosabb, sőt élesebb formában jutnak kifejezésre.

Természetes, hogy mindezen mozzanatok az adott helyzetnek folyományai, melynek tengelyét Ferencz császárnak helytelen politikája, képtelen követelések, valamint az ezekből származó állásfoglalás képezik. Ha az 1811-diki országgyülésen a pénzügyi követelések az irányadók, úgy 1807-ben a katonai követelések, a hadseregnek egész átalakítása, illetőleg növelése az, mi előtérben áll. Károly főherczeg az, ki ezen követelések legnagyobb hangu képviselője. Ő az, ki folytonosan gáncsolja a magyar országgyülést, miszerint nem tud az angol parlament áldozatkészségeig emelkedni. Azt az igen egyszerü körülményt, hogy az angolok a Napoleon elleni harczban egy nagy nemzeti érdekért, hazájuk kereskedelmi pozicziójáért küzdenek, mig Magyarország tisztán idegen érdekekért izzad vért, azt a főherczeg korlátolt, egyoldalu, igazi osztrák felfogásával belátni képtelen. Ezen követelésekkel szemben látjuk a pártok állásfoglalását. Van egy tisztán udvari párt, melynek élén Lónyay, Rhédey, Sümeghy állottak, főleg a klérusból és mágnásokból állva, azután jött a nagy középpárt Vay Józsefnek vezérlete alatt, melynek kiválóbb tagjai Péchy Imre, Szentkirályi László, Bezerédi Ignácz voltanak, a mely lehetőleg közvetiteni kivánt korona és nemzet között. A legerőteljesebb felfogást Perényi Zsigmond ugocsai követ, a későbbi 49-iki vértanu, és Nagy Pál képviselték, ki is megnyitja hazánk nagy országgyülési szónokainak sorozatát. Minden izében parlamentáris ember volt, megáldva mindazon külső és belső előnyökkel, melyek a nagy szónoki hatásokat előidézik. Tudvalevőleg Macaulay egy alkalommal * elmondja, hogy inkább tartja lehetőnek, miszerint egy patikárus irjon egy komoly politikai munkát, mintsem hogy egy ilynemü irodalmi esemény valamelyik hirneves parlamentáris államférfiu részéről történjék. A mit ezzel mondani akar, az arra lyukad ki, miszerint a parlamentáris szereplésnél fődolog az, hogy az illető a szónak

* Critical and Historical Essays, III. kötet 254. lap. Gladstonenak az állam és egyházról szóló munkája felett.

mestere legyen. Az ilyen mester az, a kit az angolok *debater*-nek neveznek. Ennél a főkellék az, hogy képes legyen mindannyiszor, még megfelelő elméleti előkészültség nélkül is, egy hatásos dikczióval előlépni, melynél nem mindig az eszméknek magas szárnyalása, az érveknek benső értéke, a szakképzettségnek sulya a fődolog, hanem az, a mit a franczia à propos-nak nevez, t. i. a pillanat, valamint a környezet hangulatának szerencsés felismerése.

Ezen mintaképnek megfelelő elsőrangu naturalista volt Nagy Pál, kit egészséges észjárása, villámgyors felfogása képesített a legidegenebb tárgyakban is hamar otthonosnak lenni. Hozzá a nemzeti czélokért való őszinte lelkesedés ragadta, férfias, tetszetős külsővel, erős, csengő hanggal volt megáldva, az előadás nagy szónoki könnyüség- és folyékonysággal ömlött beszédes ajkairól. Nyugodtan, összefont karokkal, teljesen uralkodva vérmérsékletén, szaván és mozdulatain, állott gyönyörittas hallgatóinak közepette, magával ragadva mindenkit. Magával ragadta Sopronmegye nemességét, mely rajongott érette és kitartott mellette, magával az országgyülést, mely vezérét látta benne, sőt az egész nemzetet, melynek érzelmeit Berzsenyi tolmácsolta egyik hatalmas ódájában, melyben ezen sokszor idézett sorok állanak:

»A derék nem fél az idők mohától,
A koporsóból kitör és eget kér
S érdemeit a jók, nemesek s jövendő
Századok áldják.«

Helyes észjárása vezette Nagy Pált akkor, midőn a pénzügyi és külpolitikai kérdésekben ostorozta a kormány politikáját és kimutatta, különösen az elsőben, a kibontakozás utját. Nemes szive tette őt az adózó nép szószólójává, magyar lelke megmutatta neki korán a nemzeti nyelv kiváló fontosságát, alkotmányos érzése hajtotta az ellenzékbe, mig jellemessége tette azt, hogy rajta minden fenyegetés úgy mint csábítás megtörött.*

* Lásd *Csengery* Antal, Magyar szónokok és államférfiak könyvében Nagy Pál jellemzését, mely tudvalevőleg Deák felfogása és adatai alapján készült.

Az ellenzékre nehéz napok jártak ebben, mint minden elébbi és utóbbi időkben. Perényi Zsigmond önként megvált állásától, melyet a helytartótanácsnál viselt, nehogy feszélyezve legyen. Nagy Pált Ferencz császár maga elé idéztette és keményen megtámadta férfias fellépéseért. Szinte ebbe a kategóriába tartozik Vay Miklós esete, mely tudvalevőleg az első nevezetes mentelmi ügy országgyűléseink történetében. Akkoron többszörösen megtörtént az, hogy az országgyűlés által meg nem szavazott adót, szolgálatkészségből, sokan önkéntes ajánlat firmája alatt befizették, a miért azután rendesen kitüntetések jártak. Ezt a kérdést tette szóvá a főrendeknél Vay Miklós, keserü kifakadásokkal füszerezve. Ő mindezekben simoniát látott, ily módon a korona azután subsidiumok czimén méltóságokat, rangemeléseket, melyek eddig a hazafi érdemeknek képezték jutalmát, adás-vevés tárgyává tehet. Vay Miklós tábornok is volt és ennek következtében hazafias nyilatkozatáért állásától megfosztatott. Ezen elmaradt időkben, az ócsárlók daczára, volt mégis közvélemény hazánkban. Az egész rendi Magyarország talpra állott Vay mellett, benne a szólásszabadság nagy elvét látták megtámadva. Különösen talpra állott az országgyülés, el volt határozva a tárgyalásokat megszakítani, ha csak teljes elégtételt nem kapnak. József nádor is közbevetette magát és végre sikerült is a dolgot kiegyenlíteni és Vay rangját visszanyerte.

Sokkal engedékenyebb és áldozatkészebb volt az 1808-ki országgyülés.

Ez részben befolyása alatt állott azon általános európai hangulat- és áramlatnak, mely Napoleon féktelenkedése folytán keletkezett, s a legnagyobb lelkesedéssel adott mindent, pénzt és katonát a Napoleon elleni hadjáratra. Mely hadjárat azutan, mindennek daczára, mint azt az elébbi részben kifejtettem, oly rossz véget ért. Tudvalevő dolog az is, miszerint nemzetünk az uralkodóház irányában való hűségének még abban is fényes bizonyítékát szolgáltatta, miszerint Napoleon ismeretes kiáltványára, melyben felhivja, hogy szövetkezzék vele, ősi szokás szerint gyülekezzék a Rákoson s válasszon királyt magának, még a füle bojtját sem mozdította, és hű maradt uralkodójához. Úgy vélem, saját jól felfogott érdekében cse-

lekedett, mert akármilyen sanyaru is volt helyzete Ferencz császár alatt, az uj kombináczió minden komoly alapot nélkülözött. De ha így is állott a dolog, azért még sem lehet tagadásba venni, miszerint Ferencz császárral szemben, ezen ténye által, a nemzet érdemeket, valamint jogczimet szerzett magának a hálára, melynek fejében legalább várhatott annyit, hogy a törvények megtartassanak, alkotmányától pedig ne fosztassék meg. Fájdalom, a nemzet ennyire sem tudta vinni, sőt az 1811-ki országgyülés folyamában azt a körülményt, miszerint akkoron Ferencz császár Napoleonnak ipja és szövetségese volt, arra akarta felhasználni, hogy beleegyezzék egy, az alkotmány elleni államcsiny végrehajtására.* Metternich, a ki ezen épületes tárgyalásokat folytatta, oda jutott, miszerint hazánk ellen azzal akart az imperátornál hangulatot csinálni, hogy a rendek annak a kivánatnak adtak kifejezést, miszerint az 1809-ben a hazánktól Francziaországhoz csatolt részek, az esetleges visszaszerzés után, ismét hozzánk tartozzanak. Napoleon nem ült fel a dolognak, és az államcsiny csakis az ő bukása után lett végrehajtva.

Az 1811-iki országgyülés, mint már arra hivatkoztam, azért lett összehiva, hogy annak a financziális államtönknek, melybe a monarchiát Ferencz császár félszeg politikája, minisztereinek kontárkodása bele vitte, következéseit áldozatok utján enyhítse. Az államtönk, mint már arról az elébbi részben szólottam, a fedezetlen államjegyeknél következett be, melyeket folytonosan szaporítottak, a minek következtében egy óriási diszázsió jött létre az érczpénz és az úgy nevezett fekete bankóczédulák között. Ezen az állapoton a devalváczió utján akartak segíteni, mely az öt forintos bankóczédulát egy forint értékre redukálta. Ezen végzetes intézkedés az 1811. február 20-ki pátens által el is rendeltetett és foganatosíttatott. A magyar országgyülést csakis ezen bevégzett ténynek beigtatására hivták egybe, illetve hogy annak a bajnak, melybe akarata és tanácsa ellenére keverték, a következményeit viselje és bele pusztuljon. A követelések két részből

* *Wertheimer*, Az 1811-iki országgyülés, 88. lap.

állottak, egyrészt abból, miszerint az országgyülés az úgynevezett bécsi skálát fogadja el, mely az adós és hitelező közötti jogviszonynak rendezését czélozta, másrészt pedig az uj államjegyek fedezete czéljából vállaljon 100 milliót magára, azonkivül még évi 12 millióval növelje eddig fizetett adóját: oly áldozatok, melyek az országnak teljes tönkrejutását jelentették, a nélkül hogy a jövőre valami biztosítékot nyujtottak volna, hogy más és okszerübb lesz a politika és a gazdálkodás. Az országgyülés éppen ez oknál fogva a non possumus álláspontjára helyezkedett, és kész is volt a dolgokat törésre vinni, mintsem ezen képtelen követeléseknek engedjen. A milyen volt ennek az országgyülésnek viselkedése, a milyen kiváló egyéniségeket számlált keblében, egyikévé teszik a leghatalmasabb testületeknek, melyek valaha hazánk sorsát intézték. Férfias magatartása, mesteri feliratai, önérzetes határozatai, a pénzügyi helyzetnek egészséges felfogása eddig is ismeretes volt előttünk, miután ez a hivatalos irományok- és naplókban fővonásaiban bennfoglaltatik, habár már Horváth Mihály említi,* miszerint Ferencz császár különösen meghagyta Majláth személynöknek, miszerint a naplót gondosan szerkesszék, a mi azt jelentette, hogy a legerősebb ellenzéki érvektől megtisztítsák. Éppen ezért a kép nem is volt teljes, különösen hiányzott abból az egyéni szinezés és domborítás, mely annak életet ad, valamint a valóságnak hű lenyomatát szolgáltatja. Ujabb időben Wertheimer ur kutatásaival, ki is az összes levéltárakat, különösen az osztrákokat felkereste, segített ezen a hiányon, és alkalmat adott nekünk az embereket és dolgokat mintegy szinről szinre látni és méltatni. Rendkivül fontosak, különösen a személyi kérdésekre nézve, a különféle osztrák, részben rendőri megbizottak jelentései. Ezek ellepték az országgyülést hiradás czéljából. Oly jól végezték dolgukat, hogy közülök pl. egy Leurs nevezetü az országgyülési helyzetről, az egyes követekről oly találó és élénk leirásokat készitett, melyek magok nemében ritkitják a párjukat.

Az országgyülésnek vezére, ugy mint az előbbiekben

* Magyarország története. VIII. kötet 429. lap

azon kornak Deák Ferencze, Vay József, szabolcsi követ volt. Sorrend szerint ő az első nagy *leader,* mint az angolok nevezik, kit történetünk felmutat.

Azt a nagy pártot, melynek élén állott, hol nemzeti, hol angol-magyar pártnak nevezték, mely utóbbi elnevezés nemcsak azt jelentette, hogy az angol parlamentáris rendszer ezen korszak politikusai előtt nem volt terra incognita, hanem azt is, hogy az ellenzéki akcziót azon politikai felfogásból vezették, melynek folytán az angolok az ellenzéket ő felsége hű ellenzékének nevezik, a mi azt teszi: loyalitás a korona irányában, de egyszersmind feltétlen ragaszkodás az alkotmányhoz és a nemzeti nagy érdekekhez. Éppen úgy mint Deák Ferencz, nem szivesen lépett előtérbe, hanem készségesen átengedte a szót másoknak, de azért az irányt mégis ő jelölte meg. Erre minősítették nagy tárgy- és törvényismerete, valamint rendkivüli munkaereje, melyhez bölcs mérséklet és szilárd jellemesség járult. Mint a hogy Deák idejében a nagy országos nyilatkozványok az ő tollából származtak, hasonlóképpen ez országgyülés feliratai legnagyobb részt Vay művei. És valamint Deák Ferencz belátta azt, miszerint a jogfolytonosság hangsulyozása nem zárja ki, sőt megköveteli a jogok gyakorlatának számára a kereteknek tágítását, akként Vay követelte azt, hogy az országgyülés az angol parlament nagyobb hatáskörét hóditsa vissza magának. Ezen czél elérésére az ujonczok és az adó megszavazását tekintette alkalmas eszköznek.

Vaynak megyei követtársa gróf Dessewffy József volt, a lángeszü Aurel és Emilnek apja, kinek irodalmi hagyatékát birjuk Kazinczy Ferenczhez irott leveleiben, valamint a később Széchenyivel folytatott polémiában. Az az érdekes politikai chassé-croisé, mely Angliában a fiatalabbik Pitt és Foxxal történt oly módon, miszerint a fiuk politikailag ellentétes álláspontot foglaltak el, mint nem kevésbbé hirneves atyáik, a Dessewffyeknél is megesett, mert a konzervativ fiuknak apjuk telivér kurucz volt. Ez azonban nem zárta ki a legmagasabb szinvonalon álló európai műveltséget, éppen úgy mint szórakozottsága a kiváló szónoki képességet. Ő egészen tisztában volt az ország helyzetével Ausztriával szemben, a politikai és gazdasági emanczipácziót akarta, belátta a független fele-

lős miniszterium felállításának szükségét. A magyar nyelv államivá tételét egész hévvel karolta fel. A kormány pénzügyi követeléseivel szemben a leghatározottabb tagadással válaszolt. Kereken kimondotta, hogy a ki a királyt igazán szereti, az semmit sem fog fizetni, mert a tékozló embert segélyezéssel nem lehet rendre szoktatni.

Ott volt az országgyülésnek talán első szónoki tehetsége, Lukácsy Trencsénből, a kit tót Ciceronak neveztek, és kinek filippikái az osztrák rendszer összesége ellen irányítva, zúzó erővel hatottak. Péchy, Szentkirályi pesti, Baloghy nógrádi követek képezték Vay törzskarát, a quatuorviratust, mint a hogy őket nevezték. Makó, a kunok követe, Vitéz Abauj, Jezerniczky Nyitra, Máriássy Gömör, Balogh János Bars, végre Fülöp, Kassának követe, mind számottevő tagjai voltak a nemzeti pártnak, mely az egyenlőtlen küzdelmet a legnagyobb szellemi és erkölcsi felsőséggel vitte.

Ezen felsőség kitünt a kis és nagy dolgokban. A tárgyalásoknak módozata abból is állott, hogy a rendek egy szükebb bizottságot választottak, mely az osztrák pénzügyminiszterrel, gróf Wallissal, a finánczpátens szerzőjével tárgyaljon. Nagy volt az aggodalom, hogy a magyar követek képesek lesznek-e felvenni a kesztyüt az osztrákokkal, kik a német nyelvben és a fináncziákban jártasabbaknak látszottak mint ők. Kisült azonban, hogy a magyarok még németül is jobban beszéltek, mint Wallis és emberei. Leurs maga kénytelen volt bevallani, hogy különösen Balogh nógrádi követ valamennyin túltett a német nyelv előkelő használatában. Wallist magát úgy kereszttüzbe fogták, hogy az képtelen volt helytállani és megugrott, három tanácsosát, Lederert, Mitist és Mikost hagyva maga helyett. Rámutattak arra a slendriánságra, a mely a közjövedelmek kezelésében uralkodik, készeknek nyilatkoztak az összes jövedékeket, tehát a korona-, kamarai és vallas-alapit, nemkülönben az összes bányák- és a sonak kezelését 32 évre haszonbérbe venni és többet fizetni, mint a mit az osztrák kezelés beszolgáltatott. Követelték az eddig Magyarországból huzott jövedelmek kimutatását. A bajnak gyökereire mutattak reá, midőn a kormányzatnak felelősségét az egész vonalon parlamentáris miniszterek képében akarták életbeléptetni. Ezt

éppoly nélkülözhetlennek tekintették, mint a hogy a monarchia hitelszervezetét uj alapokra, dualisztikus alapra akarták fektetni, két külön bank, egy osztrák és egy magyar bank felállítása által.* Az adós és hitelező közötti viszonyok rendezésére nézve is egy sokkal jobb és czélszerübb módozatot dolgoztak ki, mint a már említett bécsi skála. Ezt a derék osztrák történetiró, Springer,** is beösmeri, valamint beösmeri kitünő tudósunk, Kautz Gyula is, a ki nyiltan kimondja, miszerint a rendeknek a pénzügyekre vonatkozó nézetei a kor szinvonalán álló elméletnek és gyakorlatnak sokkal inkább megfelelnek, mint az osztrák kormány megoldása.***

Igen jellemző volt mindezekre nézve a kormány válasza. A kimutatásról hallani sem akartak, mert azt államtitoknak tekintették, az egész bankjegykibocsátási jogot, és a mi ezzel kapcsolatban volt, úgy tüntették fel, mint felségjogot, különösen pedig hangsulyozták, hogy a rendek olyanokról beszélnek, a mihez tulajdonképpen korlátolt alattvalói felfogásuknál fogva nem értenek. Ezen kijelentés egy 1812. január 5-ikéről kelt leiratban található, és következőképpen hangzik:

»Sua Majestas confidit Status et Ordines, reflexionibus suis, communi Status publici emolumento consulare voluisse, illud tamen in toto suo complexu per Sacratissimam Majestatem pro exigentia, sibi unice cognitarum circumstantiarum penitius dijudicari potest; omnia adjuncta, quibus systema ad felicitatem totius Monarchiae tendens superstrui debet, nemini alteri plene constant, tanto minus per quemcunque alium aequa lance ponderari volent.« A mi azt teszi, hogy ő felsége elhiszi, miszerint a karok és rendek nézeteikkel a közjót czélozzák. Ezt azonban a maga egészében csakis ő felsége tudja megitélni, miután azon körülményeket, melyek erre alkalmatosak, csakis ő ösmeri és képes mérlegelni.

Ily ellentétek mellett a kiegyenlítés lehetetlenné vált. Az egész hatalmi kérdés volt, így fogta fel Ferencz császár, így bizalmasai, így a kardcsörtető katonák: Duka és Prohosta

* *Wertheimer,* idézett munka, 72. lap.

** Geschichte Oesterreichs, I. kötet 194. lap.

*** Lásd a nemzetgazdászati eszmék fejlődésének története, 213. lap.

tábornokok, kik abban a nézetben voltak, hogy a magyarok közé kell cserdíteni.

Mindez a korona jogai nevében történt, melyekre a legnagyobb elbizakodással hivatkoztak, különösen a május 14-iki leiratban. Sua Majestas declarari jussit, quod nunquam admissum sit, ut altissimis suis Juribus Regni exercito per Divos quondam Hungariae Reges usui innixis quaque ratione derogetur, — vagyis miszerint ő felsége kijelenti, hogy nem fogja megengedni, miszerint a magyar királyok felségjogain csorba ejtessék. Ismét tehát a magyar királyok felségjogai voltak azok, melyek révén az osztrák politika számlájára a nemzet jogain és érdekein a legsulyosabb sebek üttettek.

A helyzet úgy állott mint 1861-ben: vagy feladni a kétségtelen jogi alapot, és így jogczimet adni a képtelen osztrák gazdálkodásnak, vagy kitenni magát az alkotmány felfüggesztésének. Az 1811-iki országgyülés kész volt a veszélyt, a felelősséget magára vállalni, de jogaiból egy mákszemnyit nem engedett. Dessewffy József mondotta ki a nagy szót, melyet előtte Széchenyi Pál, utána Deák Ferencz hangoztatott, és mely, úgy látszik, bizonyos folytonosan ismétlődő helyzeteknek állandó megoldása és formulája lesz. Annak a nézetnek adott kifejezést, hogy még mindig jobb, ha a király pátensekkel kormányoz, mintha magunk ölnők meg magunkat.*

Az országgyülés önérzettel és méltósággal fordult azon itélőszékhez, melyet Tacitus ** az emberiség lelkiösmeretének nevez. Május 17-iki feliratában imigyen nyilatkozik: „Lehet, miszerint egész Európában bizonyos idegenkedéssel fogják fogadni azon tényt, hogy kilencz hosszu hónapon által folytak a tárgyalások, és eredményre még sem vezettek. Nyugodt lélekkel bocsátjuk ennek elbirálását a közvélemény itélőszéke elé, különösen pedig azon indokoknak megitélését, melyeknek miatta mi a korona tanácsosainak nem engedhettünk. Sohasem tagadtuk mi azt meg, a mit a törvény parancsolt, a mit fejedelmünk tőlünk kivánt. Nagy áldozatokat hoztunk mi erette, és

* *Wertheimer*, idézett munka, 125. lap.

** Agricola élete, 2. §.

veszély idejében életünket és vérünket, védő paizs gyanánt, terjesztettük eléje. De mindennek daczára soha sem értük el, miszerint törvényeink oltalmát élvezzük, és országunk a kellő tiszteletben részesüljön. Ha a fejedelem, nem hallgatva nemzetünk szavára, elhagyva az alkotmánynak utját, parancsait ránk akarja erőltetni, ám tegye, hatalma van hozzá, és mi nem vagyunk képesek ellenállani. De mi sohasem fogjuk a parancsszót törvénynek elösmerni, soha sem fogjuk a pátens szabványait ránk nézve kötelezőknek tekinteni.«

Ez volt azon korszak, melyet a régi Magyarország-nevezünk, utolsó országgyülésének végső nyilatkozata. — A hozzá nem férhetőség, a megközelíthetlenség, a nyers függetlenség, a büszke dacz, mely a magyar nemességet oly kiválóan jellemezte, soha sem nyilatkozott meg fényesebben, mint ezen országgyülésen. A mit pedig e mellett különösen ki kell emelni és hangsulyozni, az az, hogy ezen férfias fellépés, a daczolás az önkény parancsaival, a válságok és veszélyek, melyek ennek folytán az illetőkre valamint az országra felidéztettek, mind az adózó nép érdekében történt, mely ezen rendszabályok sulyát majdnem egyedül érezte volna, miután, mint tudjuk, az adóteher az ő vállán nyugodott.

Azon kiváltságos rendiség tehát, melyet Grünwald és mások folytonosan azzal vádoltak, hogy saját előnyére dolgozott, még pedig az adózó nép érdekeinek feláldozásával, az éppen ezen indok által vezérelve oly magatartást tanusított, melyet a népképviselet országgyülései nemcsak nem multak felül, de gyakran alatta maradtak.

Az országgyülés fel is oszlattatott, a pátens törvénytelenül keresztülerőszakoltatott, az önkény utolsó kártyája kijátszatott. Mielőtt ennek kimenetelével foglalkoznám, a nemzeti élet más vonatkozásai azok, melyekre a figyelmet rá kell terelnem.

XII.

Az a folyamat, melyet eddigelé vázoltam, azon tényezőnek, a mit a nemzet testének neveztem, vagyis az állami és nemzeti szervezet, szervei- és intézményeinek az osztrák hagyományos politika czélzataira való kisajátítását megakadályozó küzdelmének egyes mozzanatait tartalmazta. De a veszély nemcsak a nemzet testét, nemcsak az állami és nemzeti szervezet intézményeit fenyegette, hanem fenyegette annak lelkét is, éppen azon tényezőben, a melyben minden egyes nemzetnek különleges egyénisége és egyedisége kifejezésre jut, t. i. az anyanyelvben.

Ezen időszakban tényleg úgy állott a dolog, hogy, a mint a nemzetnek politikai egyéniségét azon veszély fenyegette, miszerint az egységes birodalomba beolvad, éppen úgy lehetett félni attól, hogy ezen felszivódási folyamat a nemzeti egyéniséggel is megtörténik. Méltán lehetett attól tartani, hogy a magyar nyelv az őt megillető helyről teljesen ki- és leszoríttatik, és lesülyed azon vidéki nyelvjárások közé, melyek azután mind szükebb és szükebb határok közé ékelve, ha nem is enyésznek el, de igazi életet élni nem képesek, és a nemzeti feltámadáshoz szükséges elegendő erővel nem rendelkeznek.

Ezen veszély a XVIII. században határozottan létezett. Nemzeti nyelvünk, mondjuk például Mária Terézia alatt, egyetlen egy oly követelménynek sem tudott eleget tenni, mely egy nyelvet állami és kulturális igényekkel ruház fel, mely tehát azt a nemzeti egyediség alapvető tényezőjévé teszi. Édes hazai nyelvünk nem volt az államnak nyelve; törvényhozás, kormányzat, jogszolgáltatás a deák nyelvet használta. Nem volt, vagyis legalább igen kis részben, a társadalom nyelve, éppen úgy nem az irodalomé, nemcsak azért, mert rajta alig irtak, hanem azért sem, mert a megfelelő nyelvtani rend és szabályokkal nem birt, valamint az is kérdésesse vált, hogy képes lesz-e például egy idegen remekművet kellő modon visszaadni, és a mivelődés finomabb igényeit kielégiteni.

Ez kétségtelenül igaz. De másrészt az is igaz, hogy a

lehető legrövidebb idő alatt a nemzet tisztában volt ezen fogyatkozásokkal, és igyekezett is rajta segíteni.

Egyike az uttörőknek, a derék komáromi pap, Péczely József, ezt irja a József halála után kezdődő megujhodási korszakban, a Mindenes Gyüjteményben, mely az első magyar tudományos folyóirat volt: * »Nosza, nemes hazafiak, kikben még magyar vér folyik, ne engedjük, hogy restség és hidegségünk miatt a mi szép nyelvünk és azzal együtt hires nemzetünk emlékezete is eltöröltessék.« Ezen felhivás nem maradt kiáltó szó a pusztában. Meg is indult a törekvés a magyar nyelvet megfelelő karba hozni, meg a küzdelem, azt az állam nyelvévé tenni. Ezen kettős működés egy rendkivüli fontosságu akcziót képvisel, melylyel politikai szempontból röviden foglalkozni kell. Rendkivüli fontossággal birt már azon oknál fogva, mert a nemzet előtt egy nagyszabásu láthatár, sőt egy eddig ösmeretlen világ nyilt meg, a szellem világa, mely erejét, képességeit fokozta, nemzeti egyéniségének összhangzatos kifejlését elősegítette, talpra állította, ujonnan emberré tette. Ezen eddig ösmeretlen világ egy egész fel nem használt fegyvertárt bocsátott a nemzetnek rendelkezésére az osztrák törekvések elleni küzdelemben, még pedig hozzá oly téren, melyen eddig teljesen védtelen volt, a kulturális téren. Most már nemcsak a véres harczok mezején, nemcsak a megye- és országgyüléseken vehette fel a nemzet a kesztyüt önállásának érdekében, hanem az irodalom, a művelődés terén is. A magyar kultura zászlóját ezután éppen úgy fennen lehetett lobogtatni, mint az alkotmányét.

Nagy jelentőséggel birt azon körülmény is, miszerint egy uj éles határvonal huzódott a két állam élete, országlási rendje közé. Ezután már nemcsak arról lehetett szó, hogy az ország ne az örököstartományok, de igenis a saját módjára kormányoztassék, hanem egyszersmind arról is, hogy ne idegen, de saját nyelvén kormányoztassék. A scholasztikus bölcseletnek van egy szép gondolata, miszerint az egyéni és egyedi különlegességet, mely azt más fajoktól elválasztja, egy elvi mozzanatra kell visszavinni, a mit ők principium indi-

* *Beöthy* Zsolt, Magyar irodalomtörténet, I. kötet 575. lap.

viduationis-nak — egyénítési gondolatnak — neveznek. Hogy az anyanyelv e tekintetben elsőrangu elkülönítő elv, az kétségtelen. Ezen oknál fogva tehát az összeolvadásnak egy ujabb hatalmas akadálya keletkezett, az elsánczolás mélyebb és szélesebb terjedelmü lett.

Annak a küzdelemnek, melynek első czélzata volt, a magyar nyelvet az állam nyelvévé tenni, van egy igen érdekes és tanulságos mozzanata. Azt a sajnálatos tényt, miszerint a latin az állam hivatalos nyelveként szerepel, senki élesebben nem rótta meg, mint éppen József császár. Erre vonatkozólag így irt Esterházy kanczellárhoz. »Ha egy nemzet minden közügyében holt nyelvet, milyen a latin, használ, az bizonyára felvilágosodásának nagy gyalázatára válik, mert hallgatagon azt bizonyítja, hogy annak a nemzetnek vagy nincs tisztességes anyanyelve, vagy olyan, a min irni és olvasni senki sem tud. A vége pedig az, hogy törvényhozás és kormányzat oly nyelven folyik, melyet senki sem ért meg. Csakis Lengyel- és Magyarország az, a hol ez történik.«

Ez kétségtelenül igaz. De ebből mi következik? Bizonyára az, hogy minden oly törekvést, mely ezen szégyenletes állapotnak véget vet, két kézzel kell támogatni.

Éppen ellenkezőleg történik, és az a tényező, mely mindent elkövet, hogy a magyar nyelv ne válhassék az állam nyelvévé, az a magyar király.

A magyar király az, ki a magyar nyelv államivá való tételének legnagyobb ellensége; ő az, ki felségjogainak révén hatalmának egész sulyát bedobja a mérleg serpenyőjébe, hogy az idegen nyelvet tegye urrá a magyar korona országaiban. Még a koronázási eskü is felhasználtatik arra, hogy ennek örve alatt a deák nyelv valahogy ki ne küszöböltessék. Az országgyülésen a személynök világosan és határozottan kimondja, hogy a deák az ország alkotmányos nyelve, és miután a király erre esküt tett, nem lehet arra kötelezni, hogy magyarul megtanuljon.* Ha megnézzük, hogy az országgyüléseken kik ellenzik a magyar nyelv ügyét, mindjart meglátjuk, hogy

* *Wertheimer*. Az 1811–12-iki országgyülés. 85. lap.

honnan fú a szél. Grünwald * ezt következőképpen adja elő: »Valamennyi személynök, királyi táblai itélőmester, a mágnások legnagyobb része, az aulikusok egész serege, a kik czimet és jutalmat vártak, egy szóval azok, a kik az udvarnak tetsző dolgot véltek cselekedni, mind ellenzik a magyar nyelv használatát és terjesztésének eszközeit.« Igaz, hogy ebből azt a következtetést vonja le, hogy mindezért nem az udvar, de a nemzet felelős. A mi, ha áll is abban az értelemben, hogy a nemzetnek mindezt nem kellett volna türnie, tennie; de még inkább áll a koronára nézve, mely, mint az állam feje, mint az állami és nemzeti öntudatnak par excellence képviselője, első sorban volt hivatva arra, hogy a nemzeti egyéniség nagy követelményét uralomra juttassa.

Tény az, hogy az országgyülések a legkétségbeesettebb küzdelmek képét nyujtják a nemzeti és udvari párt között, melyek ez utóbbi győzelmével végződnek, legalább annyiban, hogy az eredmények ezen irányban elég vékonyan ütnek ki, és csak a későbbi jövőre van a teljes siker fentartva. Az erélyes cselekvést ezen a téren az 1791-iki országgyülés kezdi meg. Itten már a magyar nyelv kérdése a hitlevél-tervezetbe felvétetik. A dolog azért szenved hajótörést, mert, mint már említém, Lipót nem akar más hitlevelet aláirni, mint a Mária Terézia-félét. Az 1792-iki országgyülés mégis viszi annyira, miszerint a VII. törvényczikkben kimondatik, hogy az iskolákban a magyar nyelv kötelező tantárgy legyen, valamint a tisztviselők is köteleztetnek a nyelv megtanulására. Az 1805 : IV. tcz. valamivel tovább viszi a fejlesztést, a mennyiben a megyéknek megengedtetik, hogy felirataikat is magyar nyelven intézhessék úgy a koronához, mint a kormányszékekhez. Az 1807-iki országgyülésen megakad a dolog, hanem az egész ország visszhangzik Nagy Pál fényes szónoklatától, ki kimondja, miszerint a nemzeti nyelv drágább mint az alkotmány, mert az utóbbit helyre lehet ismét állítani, de ha a nemzetiség elveszett, vissza nem tér többé soha. Jellemző a hivatalos felfogás- és eljárásra, hogy ezen dogmaszerü jelentőséggel biró nyilatkozat a királyi táblai itélőmesterek, tehát

* A régi Magyarország, 478. lap.

a hivatalos közegek által szerkesztett naplóban nem foglal helyet,* hanem a hagyomány őrizte meg azt az utókor számára. Az 1811-iki országgyülésen hasonlóan a kormány ellenzése meghiusítja az ellenzék törekvéseit. Az ellenzék követeli, hogy a törvényczikkek magyarul és deákul szerkesztessenek, hogy a helytartótanács a megyékkel magyarul levelezzen, sőt az ügyvitel is magyar legyen, hogy az oktatás teljesen magyar legyen stb. Wertheimer ismerteti a kormányhoz közel álló körök felfogását.** Ők ezen törekvéseket úgy tekintik, mint a melyek a közös kötelék szétbontására vezetnek, minden esetre arra, miszerint a nemzet az osztrák miniszterek fenhatósága alól kibujhasson. Mária Terézia például soha sem engedte volna meg, hogy a megyék ügyeiket magyarul vezessék. Ilyen alapon üttetett el a legszerényebb követelés teljesitése, mely körülmény önmagában érthetővé teszi a nemzeti küzdelemnek becsét, tekintve, hogy mily nehézségek állottak utjában.

Szerencsére azonban ez oly természetü tevékenység volt, melyet a maga lábán járva is keresztül lehetett vinni. Meg is indult a működés az egész vonalon arra a czélra, miszerint a magyar nyelv olyan karba hozassék, hogy meg tudjon azon követelményeknek felelni, melyek azt a nemzeti művelődés központi szervévé teszik. Természetesen nem lehet feladatom ezen nagy arányu mozgalmat, még kivonatos vázlatban sem, ecsetelni. Tulhaladja ez ösmereteimet, különben is ez az irodalomtörténet feladata, mely az alapvető érdemes Toldy Ferencz, legutóbb pedig Beöthy Zsolt nagy művében, nemkülönben számtalan jeles monografiában a kellő méltatásban részesült. Csak egy-két mozzanatot említek fel, melyek létrehozzák az összeköttetést az irodalmi és politikai tevékenység között. Egész helyes nyomon járt azért Horváth Mihály, midőn a 48 előtti korszak történetében a szellemi élet nyilvánulásait kellő figyelemben részesiti, miután azok a későbbi fejleményekre elhatározó benyomást gyakorolnak.

Ezen mozzanatok köze tehetjük első sorban maganak

* *Csengery* Antal összegyujtött munkái, II. kötet 9. lap
** Lásd: Az 1811—12 iki országgyülés, 86. lap.

a nyelv szabályainak megalkotását. Verseghy és Révay szereztek ez irányban magoknak kiváló érdemeket. Más országban is számot tevő egyéniségek lettek volna. Jól mondja Bánóczy,* hogy azon időben egy nemzet sem dicsekedhetett két olyan nyelvészszel, mint a milyenek ők voltak.

Mi sem jellemzi jobban azon körülményt, hogy mily tekervényes utat kellett megtennünk, mint azon tény, hogy Révay nyelvtana deák, a Verseghyé német nyelven jelenik meg. Az első a konzervativ irányt képviseli, míg a másik a fejlődés elvének hódol. A nyelvujításnak kérdése két táborra osztja az embereket, az ortholog és neolog táborra, és megindul a nagyméretü polémia, mely mind nagyobb hullámokat vet.

És ha ezen küzdelem nem is felel meg mindég a jó izlésnek, mint például az ösmert Mondolatban történik, mely a nyelvujítást és vezérét, Kazinczyt, támadja meg — a czimlapon Kazinczy úgy van lerajzolva, hogy szamáron lovagol fel a Parnasszusra — de mégis tanusítja azon nagy arányu érdeklődést, melyet a nyelvtani kérdések előidéznek, mely érdeklődés páratlanul áll az akkori általános irodalmi viszonyok között.

Szellemi irányok is harczban állnak egymással. A franczia, a német, a klasszikus, sőt még a népies is számlál hiveket. Ez csak a kezdetén van így, de, mint látni fogjuk, a nemzet geniusza megköveteli a maga részét, és egy egészen önálló, eredeti szellemi élet az, mely kifejlődik.

Irodalmi központok is verődnek össze. Az első ilyen Bécsben alakult, főleg a magyar testőrség kebelében, melyről már szólottam. Itt jelenik meg sorrendben a második magyar nyelvü hirlap 1787-ben, a »Magyar Kurir«. De Kassa, Debreczen nagyhirü kollegiumával, kitünő tanáraival, hasonlóképpen ilyet képvisel, az első magyar nyelven irott nyelvtan ezen körből kerül ki. Természetes, hogy egy magyar tudós és irodalmi társaság tervével szintén találkozunk. Révay agyában fogamzik ez meg. Közzéteszi ennek úgy tervét, mint azok

* Révay Miklós élete, 334. lap.

névsorát, kiket az akadémiai tagságra érdemeseknek tart. 38 ilyet számlál elő.*

A hol a viszonyok ennyire fejlődnek, ott a természet rendje gondoskodik a vezérről is, ki a mozgalomnak élére áll, a szétforgácsolt erőket összefoglalja. Ez Kazinczy Ferencz volt. Széchenyi István nagy gondolatát ő az irodalomra alkalmazza, előtte is annak fényes jövője lebeg.

Ő maga olyképpen határozta meg törekvéseinek czélját, hogy a magyar irodalom, más nemzetekével egy uton haladva, a nemzetiből a világpolgárság szinvonalára emelkedjék, a hazai nyelv az idegennel egyenlő gazdag és szép legyen. Irodalmi működésében műforditásai által tünt inkább fel mint eredeti művek által, de ennek annyiban volt nagy jelentősége, a mennyiben a magyar nyelv szépségeiről kiállitotta a bizonyítványt, a mi egyszerüen azt jelentette, hogy a mit más nyelven ki lehet fejezni, arra ő is képes. Képes t. i. arra, hogy a művelődés egyetemes feladatainak közvetítője legyen. Ösmeretes az is, hogy Kazinczy minő buzditó, serkentő befolyást gyakorolt azon irói nemzedékre, mely körülötte csoportosult, úgy hogy az egyszerü széphalmi lak, mely tevékenységének főhadiszállása volt, szellemi életünkre majdnem olyan befolyást gyakorolt, mint a weimari fejedelmi udvar. Mint a hogy kitünő irónk, Gyulai Pál,** mondja róla: érdekkel viseltetett minden iránt, érkezett mindenre, egyszerre volt költő, szónok, nyelvész, kritikus, műforditó, hirlapiró, történész, epistolograf, hittudós, bölcsész, régiségbuvár, kiadó, szerkesztő, pártfogó és mindenek felett iró, a szenvedélytől a rajongásig, a szép kultuszától a legnemesebb dicsvágyig, szükségből a föláldozásig, hazafiságból a vértanuságig, egymaga volt az irodalom, egész akkori irodalmunk.

De nem sokáig állott magában. Az irói Parnasszus mihamarább benépesült, a hatalmas költők egész csoportja az, mely mintegy varázsütésre támad a nemzeti élet talajából, hogy a nagy történeti hivatás előharczosai legyenek. Csokonay, a két Kisfaludy, Berzsenyi, Bajza, Czuczor, Kölesey, Vörös

* *Ballagi* Géza, A magyar politikai irodalom története, 592 lap.
** Emlékbeszédei, 12. lap.

marthy azok, kik tüneményes pályájukat megkezdik. Költészetüknek hazafias és nemzeti irányzata az, a mi oly buzdítólag hat a közszellemre. Ezen mozzanat azért is ragadja meg figyelmünket, mert ezen irány lényegesen elüt nemcsak a német, de a franczia költészet szellemétől is.

Vegyük először a németet. Ezen nagy nemzet irodalmának történetirói mély fájdalommal és megilletődéssel panaszolják ezt el. Gervinus * elkesergi, miszerint nem volt hazánk, sem államunk, sem politikánk, általában az, a mit nyilvános életnek lehet nevezni. Lessing tagadja, hogy volna német nemzet. Herder megtámadja Klopstockot hazafi érzéseiért, figyelmezteti, hogy a hazafiságnak tévelygései tették tönkre a görögöket. Göthéről különben is tudvalevő, hogy a német politikai törekvések iránt mi érzékkel sem viseltetett, sőt a Napoleon elleni harczok lezajlása után kigunyolta a németek alkotmányos törekvéseit.

Egy másik jelentékeny történetiró, Schmidt Julian,** így vezeti be könyvét: a németek mindenekelőtt emberek akartak lenni, a polgár fogalmát a lakáj-, a filiszterséggel kötötték össze. De hol van mind e mellett a német haza? Tény, hogy Schiller, midőn a szabadság nagy küzdelmét irja le, Tell Vilmosában a svájczi történethez fordul, míg ellenben Körner pláne, kit a franczia hódoltság a szabadság lantosává tesz, Zrinyi példáját választja, hogy a hazafi-feláldozás nagy cselekvését magasztalja és honfitársait arra buzdítsa, hogy a jármot le kell rázniok. Nem a német történet eseményei lelkesítették költői képességeiket; kérdés, hogy ez utóbbi kivételével általában hitték-e, hogy a deutscher Michel ösmert közönyére hatni képesek legyenek.

Csodálatos módon így vagyunk a francziákkal is. Ezen közöny a nemzeti érzelmek iránt náluk is feltünő. Racine, Corneille mesterműveiknek tárgyát nem a franczia történetből vették. Corneillenek talán legjobb darabja, a Cid, spanyol thémát örökít meg. Így van a dolog Voltaire-ral is.

* Geschichte der deutschen Dichtung, V. kötet 363. lap.

** Geschichte der deutschen Literatur seit Lessings Tode, I. kötet 2. lap.

Ő ir egy hősköltemény, a Henriade-ot, de ez nem nemzeti hurokat penget, hanem a királyi hatalom-, a vallásszabadságnak magasztalása. Tulajdonképpen nem a francziákat, de az angolokat dicsőíti.*

A költőt bizonyára azon jelentős mozzanat teszi nemzetének lantosává, szószólójává, hogy beleéli magát annak lelkiállapotába, sőt önmagában egyesiti egész érzelemvilágát. Átérzi hazájának égető szükségeit, igyekezik elháritani az akadályokat, melyek a kielégitésnek utjába állanak. És mert rendesen az akadályok a nemzetben önmagában találhatók, azért ostorozza a hibákat, a kinövéseket, a közönyt, az indolencziát, buzdítja a törekvést, és mindezt teszi ihletszerüen, magasztos eszméit lelkes, szárnyaló szavakba öntve, késziti elé a jobb jövendőt. Ha ezen mozzanatok képezik a költőknek ismérvét, bizonyára soha senki jobban nem érdemelte meg e diszes elnevezést, mint az emlitettek. Soha az ut, mely a nemzet szivéhez vezet, nem lett jobban eltalálva, mint ezen nagy szellemek részéről, soha jobban nem lett kiválasztva az, a mit gáncsolni, és ismét a mit dicsőiteni kell, mint általok.

Ezen korszak nagy elterjedésnek örvendő népies költeménye, a Ludas Matyi, a magyar ember ősi szilaj daczát énekli meg, a ki igyekszik az ütést, a mit kapott, háromszor visszaverni. Ez képezi jelentőségét, és ezért szólok róla, habár természetesen egy napon sem lehet azon fejedelmi alakok termékeivel emliteni, kiknek nevét annyi dicsfény környezi. Soha oly velőt rázó páthosszal nem ostoroztak egy nemzet fogyatkozásait, mint a hogy az Berzsenyi részéről történt, soha jobban nem lehetett a kiváló tulajdonokat megénekelni, mint a hogy ő azt Nagy Pál- vagy Wesselényire irott ódáival cselekszi. Kisfaludy Károly Rákosi szántójában a hazafi fájdalom a legnagyobb erővel nyilatkozik meg, ellenben Kisfaludy Sándor Hattyudala, mely tudvalevőleg egy nemét képezi az önéletirásnak, tettre hivja kortársait

* Lásd *Villemain*, Cours de la littérature française, I. kötet 183. lap.

»Megszülemlett bennem a vágy
Nemzetemhez szólani,
Megrázni őt, ébredjen föl
Sorsát jobbra váltani.
Meggyőződve lévén arról,
Ha erről nem tehetünk,
Sem szabadok, sem magyarok
Sokáig nem lehetünk.«

Viszont Kölcsey fenséges Hymnusza a nemzet apotheozisának tekinthető. Annak ösmert versszaka: »Megbünhődte már e nép a multat s jövendőt« a történet nagy igazságtalanságát fejezi ki, melylyel irányunkban viseltetett, melynek egyszer mégis véget kell érni. És végtére a legmagasabb műfajok is megtalálják hivatott képviselőiket. Kisfaludy Károly éppen úgy megalkotja a hazai történet- és népéletből vett darabjaival a hazai szinműirodalmat, mint Vörösmarthy Zalán futása a nemzeti eposzt. Ezen műveknél politikai szempontból nem az képezi a kiugrópontot, hogy ezen műfajok is meghonosultak, habár ez sem csekélylendő eredmény; de azon körülmény, miszerint a nemzettörténetnek eseményei alkalmasak voltak arra, hogy a legkényesebb és magasabb igényü feldolgozók számára anyagot képezzenek. Ezek is fokozták, emelték a nemzeti öntudatot, tettre hivták a szunnyadó erőket. És ha Vörösmarty kérdést intéz a régi dicsőséghez, hogy hát hol késik az éji homályban, a felelet nem sokáig váratott magára. Oly nemzedék kezdett felnevelkedni, melynek hőstettei bejárták a világot. Igaz, hogy ezeknek méltó megéneklése egy uj Vörösmartyra vár, de azért »a sürü fellegek, valamint a bús feledékenység alakjai, *nem* lebegnek fejeik felett«, mert elfeledve nincsenek, és a nemzeti kegyelet áldólag koszoruzza meg a sirhantokat, melyek alatt porladó tetemeik pihennek.

A nemzetnek lelke, vagy a hogy Kisfaludy Sándor magát oly szépen kifejezte, a magyarok Istenének lehelete nyilatkozik meg mindezekben. Az irodalmi asztalkör a nemzet egyetemének volt kifolyása. Minden társadalmi osztály volt abban képviselve, mágnások, középnemesség, a debreczeni polgári származásu Csokonai, mint Kis János és Bacsányi, a jobbágyfiuk.

Különösen ki kell emelni azt is, miszerint ezen korszak irói- és költőiben egy csodálatos összhangot találunk az illetők élete és törekvései között. Mint a hogy egy folyamrendszer vizei egy végponton torkolnak ki, úgy mindegyiknél közös vonásként megtaláljuk nemcsak a legmelegebb hazafi érzést, de egy oly foku jellemességet vagy eszményi tartalmat, mely a legnagyobb tiszteletet érdemli. Kisfaludy Sándor katona, világlátott ember, a nőknek kedvencze; ezen kalandjai nemzetközi méretekkel birnak, éppen úgy, mint a hogy saját nyelvükön, saját házájukban élvezi a külföldi remekirókat. De mindennél drágább reá nézve az őseitől öröklött szerény otthon, a nemesi függetlenség, a magyar leánynak szerető szive. Ezen tényezők vonzereje hivja, hozza őt haza, hogy elébbi viszonyaitól oly elütő körben teljesitse hivatását. Ifjabb testvérének, Károlynak, hányatottabb az élete, összeütközésbe jön szüleivel, azok kitagadják; tulajdonképpen festészettel keresi kenyerét, egy szegény csizmadiánál kénytelen felütni sátorfáját, oly keveset jövedelmez az, mig végre megtalálja a halhatatlanság utját. Virág Benedek, az egyszerü pálos szerzetes, mikor szerzetét József császár feloszlatja, évi háromszáz forintra van utalva, a mit a devalváczió még lejebb szállit. Budán nyomoruságban tengődik, még koplal is, de ez nem csökkenti buzgalmát, nem érdeklődését, tisztelői kört képeznek körülötte, mely a Duna hidján sétálva, hallgatja a mester szózatát.

Bacsányi benne van a Martinovics-összeesküvésben, a börtönben kell sinylődnie, azonkivül egyik csapás a másikat éri, háromszor kell exisztencziáját ujra kezdeni. De ez nem töri meg erélyét, nem lankasztja munkakedvét. Kölcsey, igaz, elég szerencsés viszonyok között van, egyénisége azonban mind magasabbra szárnyal, meg is telik oly eszményi tartalommal, hogy Wesselényi azzal jellemzi őt halála után, miszerint egy jobb világba költözött, mert nem volt közibénk való.

Nem lehet azt sem mondani, hogy a nemzet kellő részvéte ne kisérte volna kegyeltjeit. Dugonics Etelkájából, mely József osztrákosításával szemben a visszahatast képviselte, egy év alatt 1100 példány kel el, Berzsenyi költeményei

két év alatt két kiadást érnek. Kisfaludy Sándor Himfyje, regéi oly népszerüségnek örvendenek, a mi odáig ösmeretlen volt. Károly darabjait folytonosan tomboló tetszészaj követi. Irodalmi működése is elég jól kamatozik, úgy hogy előkelő, anyagilag kielégítő állást tud elfoglalni, mely vezérlő befolyást biztosít számára.

De jelentkezik annak is szüksége, hogy irodalmi ünnepélyek rendeztessenek, hogy ily módon a nemzeti nagyság épületének ezen érdemes munkásait legalább honfitársaiknak hangzatos elösmerése jutalmazza. Festetich György az, kinek agyában ez épületes terv megfogamzik, és ki ezt nagy buzgalommal és áldozatokkal keresztülviszi is. A régi Hellasz hitrege-világa és irodalomtörténete adja a mintát. Ki nem ösmeri a kilencz muzsát, az irodalom, a művészet istennőit, és azok otthonát, a Helikont, mely nekik szentelve van, az ünnepélyeket, melyek ott tartatnak. Ilyen helikoni ünnepélyt rendez a hazafias gróf Keszthelyen, hol a Balaton hullámai pótolják a két forrás, Hippokrene és Aganippe csergedező moraját. Ezen ünnepélyek a Georgikon vizsgáival tartatnak meg, az anyagi és szellemi élet szükséges összhangját képviselve. Messze földről jön össze az ünneplők serege, és mikor egyike az ünnepelteknek, mint p. o. Berzsenyi Dániel fakó szekeren megérkezik, a mit atyáink — occasio ruralis — falusi alkalmatosságnak neveztek, Festetich, a büszke dynasta, az ősz házigazda maga levett kalappal megy őt fogadni, hogy irányában aköztiszteletet kellő módon kifejezze.

A derék Marczibányi István egy lépéssel tovább megy. Ő a legjobb magyar művekre dijakat tüz, melyek szinte a megfelelő alakban kiosztatnak Pest vármegye által, mely a dijakat kezeli. Még az is megtörtént egy esetben, miszerint a trónörökös, a későbbi V. Ferdinánd, jelen volt az ünnepélyen, emelve annak fényét.*

Mindezen mozzanatok nagymértékben hozzájárultak az ébredő nemzeti öntudat kifejtéséhez, mely ezen korszaknak szignaturáját képezi, és melynek jelentőségét a nemzet növe-

* *Horváth* Mihály, Huszonöt év Magyarország történetéből, I. kötet 57. lap.

kedő térfoglalásánál kicsinyleni nem lehet. Erre az öntudatnak fontos tényezőjére vonatkozólag akarok egy általános természetü megjegyzést tenni. Azt a tapasztalatot tettem ugyanis, hogy ezen öntudat és önbizalom az egyéni és nemzeti nagyságnak nélkülözhetlen alkateleme, mert a tetterőt, a vállalkozási kedvet fokozza, annak érvényesitésére késztet és ösztönöz. Ezen felfogás, ki kell mondani, nem szól az elbizakodás mellett, nem a szerénység ellen. Nem szól a szerénység ellen, mert a legnagyobb igénytelenség nem zárja ki saját erejének kellő ösmeretét; nem azon eshetőséget, hogy mikor az alkalom kinálkozik, a kötelesség szózata parancsol, az illető a legnagyobb ambicziókhoz hasonlóan kezébe ragadja a gyeplőket. Deák Ferencznél például szerényebb, igénytelenebb modoru ember nem lehetett, de ez nem akadályozta őt abban, hogy 1861 után át ne vegye a nemzet sorsának intézését, majdnem diktátori teljhatalommal. Nemcsak a nemzet bizalma, de saját becslése folytán is egyedül önmagát tartotta hivatottnak az adott nagy probléma megoldására. Az elbizakodásnál rendesen a hiba nem annyira az illető érzésében, hanem az erők hiányában található. A világtörténet nagy alakjai, egy Caesar, egy Napoleon vagy egy Bismarck, soha sem lettek volna képesek azt, a mit megcselekedtek, végrehajtani, ha önérzetük nem szolgáltatta volna a rugót hozzá. Fel van jegyezve Pittnek nyilatkozata, melyet egy alkalommal tett, hogy t. i. Angliát senki más, csak ő mentheti meg.* Napoleont illetőleg birjuk feleségének, Jozefinnek, egy érdekes feljegyzését. Mikor mint ismeretlen kis tábornok elindult olaszországi parancsnokságát átveendő, mely számára a világuralmat nyitotta meg, igy szólt a feleségehez: »Most már én vagyok az ur, kardom az oldalamon, nincs többé senkire szükségem, és azok, kik ma pártfogolni vélnek, szerencsésnek érezhetik magokat, ha majd érettök teszek valamit.« Mihez Jozefine hozzá teszi, nem tehetek róla, de néha ezen nevetségesnek tekinthető elbizakodás oly benyomást tesz reám, hogy azt hiszem, miszerint ezen revedezések teljesülnek is.**

* *Macaulay*, Essays, III. kotet 263 lap. Tauchnitz Edition

** *York*, Napoleon als Feldherr, I. kotet 20. lap

Kétségtelen az is, hogy ezen önbizalom hiánya a nemzeteknél a legnagyobb szerencsétlenségek közé tartozik. Úgy vélem, lesz alkalmam kimutatni, hogy az 1848-iki szabadságharcznak szomoru kimenetele legnagyobb részt azon indokolatlan csüggedésben található, mely a nemzetet elfogta.

Ennek előrebocsátása után visszatérek tárgyamhoz, még pedig oly módon, hogy Horvát István emlékének áldozzak, ki a nemzeti öntudatnak megtestesülését személyesítette. — A nemzet multjában senki akkoron oly mélyen nem hatott, mint ő. Önérzettel mondhatá, hogy közel háromszázezer oklevelet tanulmányozott át. Történeti munkái is a nemzeti existenczia lényegét érintik. Kutatásai a magyar nemzetségek eredetét illetőleg majd Verbőczy, Mátyás, Nagy Lajos életrajzai tanusítják, hogy minő érzékkel viseltetett nagyságunk tényezői iránt. Valóságos rajongással volt eltelve hazája és nemzete iránt, az égből lehordta volna a csillagokat, hogy azzal feldiszítse azt. Tévedései is innen származtak. Ezen tévedések arra lyukadtak ki, miszerint egyes szavak hasonlatosságán megtévedve, a hajdankorban majdnem minden nevesebb embert és nemzetet mind annektálnia akart számunkra. A parthusoknak, kiket tudvalevőleg a rómaiak nem tudtak legyőzni, neve a magyar pártos szóból származik, viszont Darius annyit tesz, mint tarajos.* Tanári működése volt az, mely mély nyomokat hagyott maga után. Egyik tanítványa, Eötvös József méltatta, azt beösmervén, hogy a haza soha sem hálálhatja meg eléggé az ő érdemeit, mert nem volt a tanítói karnak egy tagja sem, kitől annyian tanulták volna meg a honszerelmet.**

Ezen ébredő öntudatnak egyik következménye volt azon érdeklődés, mely nemzetünk eredete iránt támadt. Erre vonatkozólag egyike a feltünőbb jelenségeknek, miszerint az összehasonlító nyelvtudomány, ugyanazon időben, midőn ezen ösmeretkör még a művelt nyugaton is bölcsőjében volt, nálunk egész hivatott képviselőket számolt Gyarmathy, Sajnovics, Beregszászy személyében. A török, a finn, a lapp, a

* *Zsilinszky* Mihály, Horvát István élete, 28. lap.

** *Csengery* Antal, Magyar szónokok és államférfiak, 518. lap.

héber azon nyelvcsaládok, melyekkel rokonságunkat kutatták. De a kinél ezen érzés a hősiességig fokozódott, az Kőrösi Csoma Sándor volt, egy háromszéki katonacsalád ivadéka, ki szegény tanuló létére, gyalog szerrel, kezében bottal, zsebében 200 forinttal, az isteni segedelemben bizakodva, neki indult az őshazát felkutatni, melyet úgy nem talált meg, mint honát sem látta viszont többé soha.

Ily módon váltotta vissza a nemzet veszendőbe menő lelkét mint testét, ily módon jutott ismét saját énjének birtokába. A mi ezen egész folyamatnál feltünő és meglepő, az, hogy ez nemcsak önerejéből történik, hanem hogy mind erre az indítékokat önmagából meríti. A mit ismételten hangsulyozni kell, az az, miszerint ez esetben is egy egészen önálló és eredeti személyiség akcziójával van dolgunk, mely maga szabja meg a törvényt fejlődése számára, a mi azt teszi, hogy az tulajdonképpen a külbehatásoktól függetlenül történik. A politikai fejlődés menete ezt kétségtelenül igazolja. A mint láttuk, hazánk politikai fejlődésére sem a franczia forradalom, sem az azt követő visszahatás befolyást nem gyakorolt. Az 1790-iki akczió nem ment tovább, mint hogy az alkotmány számára hatásosabb biztositékokat kivánt, a reform-tervek, habár a kor szinvonalán állottak, az adott viszonyok kereteit kivántak csak tágitani. Nem kerestek uj alapokat sem a politikai, sem a szocziális téren. Inkább lassabban haladtak, mintsem a logikai egymásután bölcs szabványai ellen vétsenek. Viszont mikor a franczia forradalom után a reakczió megkezdődött, még pedig a szellemi téren, mikor Francziaországban Bonald és De Maistre, Németországban egy Haller, Ancillon uralták a helyzetet, a mi közvéleményünk egy pillanatra sem állott meg előre törekvő utjaban. Sőt éppen ezen időben jelent meg Cziráky Antal Mózes hatalmas védirata, a miről már emlékeztem, mely a magyar alkotmány épsége mellett, az isteni jogelméletnek teljes czafolatát tartalmazta.

Egészen másképpen festett a nemzet magatartása a reakczióval szemben, mint más országokban. Olaszországban a nemzeti törekvések titkos társulatok képében jelentkeznek Németországban az egész a Burschenschaftok zajongásából

áll, kik is sok sör fogyasztása mellett néhány gutgesinnt munkát elégettek. Francziaországban van ugyan parlamentáris élet és küzdelem, de ottan azon végleges szakítás jön létre a konzervativ és haladó elemek között, mely Francziaországot egyik forradalomból a másikba sodorja.

Nálunk ezen korszak küzdelmei más jelleggel birtak. Egyrészt a mérkőzés nyilt sisakkal történt, másrészt annyira nem ment a végletekig, hogy soha egy rendszer bukása nem jött létre békésebb eszközökkel, mint a hogy ezt Ferencz császárnak 1811 után tapasztalnia kellett. Az ő államcsinyja abból állott, hogy az országgyülést ismét nem hivták egybe, és pátensekkel akartak dolgozni. El lehet képzelni, ha már a Napoleonnal való összeköttetés feltüzelte a kamarilla vállalkozási kedvét, hogy a szent szövetség és az azután jövő abszolut irány milyen serkentően hatott a bécsi udvar nagy számvetőire.

Tudvalevő az is, hogy, miután a szent szövetség sehogy sem tudott simán dolgozni, mihamarább ismét pénz és katona kellett. Ezeket tehát országgyülés nélkül róttak rá a nemzetre, megparancsolva a vármegyéknek a végrehajtást. 1821-ben elrendelik az ujonczállítást, 1822-ben pedig azt, hogy az adót ércz- vagyis pengőpénzben kell fizetni, a mi az elértéktelenedett papir-valuta folytán igen sulyos adófelemelésnek felelt meg.

A megyék legtöbbike végre is hajtotta a rendeleteket. De körülbelől egy negyedrésze ellenállott, királyi biztosokra, katonai karhatalomra van szükség.* Nem hiányoznak drámai jelenetek sem a rendeletek végrehajtásánál. Zemplénmegyében, a hol a szomszéd vármegyékből is nagy tömegekben érkezik meg a nemesség, a királyi biztost, Lónyay Gábort, a megyegyülésben még leülni sem engedik, saját rokona, Lónyay László, rántja ki alóla a széket. Nógrádban katonaság akadályozza meg a közgyülés megtartását, a megye közönsége kivonul a székhelyről egy szomszédos községbe és ott tartja tiltakozó gyülését. Az ellenállás fejére a koronát Barsmegye

* Lásd a megyék magatartásának részletes leirását *Ballagi* Gézától, A millenáris történet IX. kötetében 4. fejezet.

tette fel. Nemcsak erélyes, hozzá a legnagyobb ügyességgel és leleményességgel véghezvitt eljárással, hanem mesteri feliirataival, melyek a megyének főjegyzője, Platthy Mihály tollából kerültek ki.

Ezek országszerte oly feltünést keltettek, hogy nemcsak Platthy maga, de a barsi ellenzék vezérei Bécsbe rendeltettek, ad audiendum verbum regium.* Ferencz következőleg szólott Platthyhoz: »Olvastam észszel, de epébe mártott tollal irt feliratadat. Ifju életed kezemben van, vigyázz. Adandó alkalommal meg fogok emlékezni rólad.« Ez akként teljesült is, hogy a legközelebbi, 1825-iki országgyülésen Platthy a királyi táblai itélőmesterek sorában foglalt helyet, hogy ékes tolla a törvényhozás szolgálatára álljon. A mi tehát az önkényes rendszer bukását, Ferencz császár meghátrálását és az alkotmány helyreállítását jelentette, mely ezután tényleg 1848-ig szakadatlan működésben volt.

A megyéknek ezen szereplése az ugynevezett és már többször említett *vis inertiae* diadalának tekintetett. Egy tekintélyes párt, melynek élén Wesselényi Miklós állott, erre egy egész országlási elméletet épített a megyei intézményre. Mint a hogy Kemény Zsigmond irja,** az ellenzék megannyi védvárat, megannyi cserkesztanyát akart a megyerendszerből csinálni, honnan a Shamilok sikeres kirohanásokat tehessenek, és az abszolutizmust minden hadállásból kiszorithassák. Viszont az úgynevezett czentralisták, élükön Eötvös Józseffel,*** mind azt vitatták, miszerint a megyék csak akkor képeznek biztosítékot, mikor arra szükség nincs. De mikor az alkotmány reájok szorul, akkor tulajdonképpen letörnek.

Úgy vélem, ez a felfogás nemcsak hogy a történteket nem magyarázta helyesen, de a mi benne az öreg hiba volt, nem vette kellőképpen figyelembe a jövőnek valószinü alakulását. Ez pedig úgy állott, hogy, miután a megyék igen jelentékeny hatalmat képviseltek, a közszellem ébredése elég

* *Horváth* Mihály. Huszonöt év Magyarország történetéből I. kötet 130. lap.

** Tanulmányok. I. kötet 119. lap.

*** Reform. 9. lap.

volt arra nézve, hogy az országot fenekestől felforgassák. A példát, az előzetes eseteket a nyakaskodó vármegyék szolgáltatták, és minden valószinüség szerint, a mint az ellenzéki hangulat nőtt és terjedt az országban, az ellenállás oly méreteket vett volna, melylyel Ferencznek szembeszállni nem volt bátorsága, nem volt ereje. Elég esze volt neki is arra, hogy tudja, hogy mit csinál, ok nélkül nem tette volna ki magát oly sulyos meghazudtolás- és vezeklésnek, mint a min által kellett esnie a legközelebbi országgyülésen.

A viszonyok hatalma és ereje volt az, mely a harczot tulajdonképpen eldöntötte, és nem tisztán a megyei intézmény működése. Ha Ferencz és I. Lipót uralkodása közt létezett párhuzamosság, de létezett ellentét is. Mindjárt a személyes kérdéseknél. Lipót alatt találjuk Lobkowitzot a birodalmi kormány élén, Kollonicsot a magyar ügyekre, míg Caraffa az eperjesi vésztörvényszékkel igyekszik megtörni a kurucz daczot. Ferencz alatt pedig Metternich, ki, úgy látszik, rövid idő alatt Pál fordulását hajtotta végre, egyik felterjesztésében a másik után magyarázza a magyar alkotmány helyreállításának szükségét.* Az ország élén József nádor áll, ki mindent elkövet, hogy a bécsi okvetetlenkedéseket meghiusítsa. A törvényes eljárás a derék ügyigazgató, Németh József kezébe van letéve, ki, midőn Ferencz neki megparancsolja, hogy tegye fel a makacskodók ellen a főbenjáró keresetet, azt meg is cselekszi, de az indokolás számára üres lappal áll elő, miután maga részéről jogczim gyanánt törvényt idézni képtelen.

De a helyzet változása tárgyilagos mozzanatokban is jutott kifejezésre, még pedig oly módon, melynek intelmei elől elzárkózni lehetetlenség volt. Ez volt a nemzet sulyerejének azon fokozatos gyarapodása, melyről már többször szólottam, és melyre azért e helyen többé bővebben kiterjeszkedni felesleges. Tény volt ugyanis az, hogy úgy a tizenhetedik, mint a tizennyolczadik században az uralkodóház minden igyekezete, hazánkat járomba hajtani, csufos hajótörést szenvedett. A tizenhetedikben, mint láttuk, fegyveres

* Nachgelassene Papiere, III. kötet 62. lap.

felkelések idézték elő az eredményt, a tizennyolczadik században a passziv ellenállás volt az, mely túlsulyra vergődött. Éppen úgy állott a dolog a külpolitika terén. A tizenhetedik században, bár megkésve, az uralkodóház az, mely az ország ellenségét legyőzi, de a tizennyolczadikban szintén fordul a koczka, még pedig a nemzet előnyére. Ezzel összeköttetésben még egy másik körülményt is találunk, mely előtt szemet hunyni szintén nem lehetett. És ez a következő volt.

Mihelyt a monarchiának valami külpolitikai bonyodalma volt, az illető hatalmasság mindig kész volt hazánkat ellene kijátszani. Ezt tapasztalta Kaunitz József császár, ezt Metternich Napoleon alatt. Igaz, hogy a nemzet nem hitt a csalókának tetsző szózatnak, de egészen tisztában volt azzal, hogy ezt a helyzetet az uralkodóház megrontására ki is használhatta volna, a minek egyszer Széchenyi István a főrendiházban kifejezést is adott.*

Ezeknek a bonyodalmaknak veszélye soha olyannyira nem fenyegetett, mint a szent szövetség első korszakában, tehát éppen akkor, mikor nálunk az önkény korszaka megindult. Olaszországban egyik forradalom a másikat érte, melyet mind az osztrák katonaságnak kellett leverni, teljesítve a zsandár és porkoláb dicstelen szerepét. Azután jött a görög felkelés, mint a hogy Metternich nevezte, az egyedül hű és megbizható szövetséges a török ellen. Ezt Anglia és Oroszország pártfogolta, mely utóbbitól Metternich folytonosan tartott. A monarchia katonai erejét olyannyira nem tartotta kielégitőnek, hogy Poroszországot folyvást véd- és dacz-szövetségre nógatta, a mit az következetesen visszautasitott.**
Ha a veszély nem is volt közvetlen, de a Damokles-kard folytonosan a monarchia felett függött.

Mindezen veszélyekkel szemben csakis Magyarország képezett biztos oltalmat és támaszt. Úgy Ferencz mint Metternich belátták azt, hogy hazánk cselekvő támogatása nélkül nagyhatalmi politikát csinálni nem lehet. Nemcsak hogy ezt

* *Széchenyi* István beszédei, 183. lap, azonkivul *Falk* Miksa, Széchenyi István es kora, 112. lap.

** *Treitschke,* Deutsche Geschichte, II. kotet 123. lap.

belátták, de még azt is, miszerint a nemzet jó kedvére és indulatára is szükség van. Ennek Ferencz olyképpen adott kifejezést, hogy, midőn az 1825-iki országgyülést egybehivta, azt mondta Metternichnek: »Most jól fogadnak a magyarok, mert nem kérek tőlök semmit, ellenben ki tudja, hogy pár év mulva nem leszek-e rájok szorulva.« *

Bármint legyen is, ezen országgyülés egy korszakot fejez be, valamint egy ujnak nyitja meg kezdetét. És nevezzük bár a XVIII. századot, hazánkra nézve, az ósdiság, a sötétség századának, — habár, úgy vélem, ennek indokolatlanságát kimutattam, — de annyi bizonyos, hogy egy jobb jövőnek hajnala az, mely akkoron pirkadni kezdett. A kikelet ereje leküzdi a télnek zordon fagyát, összetöri a lánczokat, melyek a vidor és pezsgő életet lebilincselni akarják. Azok a hatalmas egyéniségek, a nemzet Mózesei, már életben voltak, mintegy készenlétbe állva várták a pillanatot, midőn fellépésük ideje megérkezett. A XVIII. századnak az képezte a szignaturáját, hogy a nemzet magára hagyatva, vezetők nélkül, és így tétovázva kereste az utat az igéret földére, ezután minden, még pedig jobbra, fordult. A zászlókra fel volt irva a jelszó, hatalmas kezek ragadták azt előre, egy ujjongó nemzet követte őket hiven és tántoríthatlanul.

Ennek az országgyülésnek megnyilta három évszázadra következett be a mohácsi vész után. Hosszu idő volt, ez kétségtelen, de a mi a fődolgot képezte, az állami és nemzeti lét arany fonala nem veszett oda a Csele-patak iszapjába, gondos kezek feltalálták, megőrizték, a nemzet tovább is tudta füzni azt. Ennek a gyászos napnak nyomai, következményei immár véglegesen eltüntek. A véráztatta barázdákat mindenütt ellepte az Isten áldása, a szorgalmas magvető verejtékes munkája után biztosan arathatott.

Ily módon nem létezett az ország területének, nem az állami és nemzeti létnek olyan szomoru emlékü pontja, melyen az uj alkotások lábukat meg ne vethették volna. Jegyezzük meg jól ezt a dolgot, mert ez volt a régi Magyarország áldott hagyatéka, öröksége.

* *Ballagi* Géza, A millenáris történet, IX. kötet 119. lap.

A mit mondottam, egy konkrét példában, egy képletes formában kivánom kifejezni.

Nem volt az ország területének oly pontja, melyhez annyi fájó emlék füződött, melyben egész gyász története annyira összegeződött, mint az ország szive és központja, a főváros. Mikor Eötvös József, a fejedelmi folyam ezüstös habjain elmerengett, hazájának multját látta bennök visszatükröződni. Meg is irta fenséges Bucsujában:

»Buda, Mohács, Nándornál elfutó,
Tán honom könnye vagy, te nagy folyó?«

Széchenyi István viszont nem hátra, de előre szokott tekinteni. Ennek folytán, mint azt Marczali ur feljegyezte,* midőn 1825-ben ott állott a Dunának partján, látnoki szemei nem a multat, de a jövendőt fürkészték, és ebben látta nemcsak azt a hidat, mely a főváros két oldalát egybeköti, de egy másikat, hatalmasabbat, mely a Nyugat műveltségét kapcsolja össze a magyar nemzet önálló szellemével.

Ezek a hidak serényen fel is épültek. Felépült azon hid, mely reális valóságában az ország területét, az állam egész testét összeköti. Fel a másik, mely a nemzet egyetemét, kiváltságosát és nem kiváltságosát egybe forrasztja. És megépült volna a harmadik, melyen Kelet népe szittya virtusával belépendett volna az európai nagy népcsalád életközösségébe.

De azok a sötét elemek, melyek elfelejtenek mindent és nem tanulnak semmit, melyek csak Magyarország romlásából tudják nyomorult életöket tengetni, még egyszer neki rontottak a nemzetnek, hogy összetörjék. A mi csak felforgató tényező volt, fent úgy mint alant, e hon határain belől és kivül, az mind ellene fordult, egy egyenlőtlen harcz esélyeit keltve fel. Széchenyi István kétségbe esett nemzetének sorsa felett, látta jönni a gyászos bukást, romokban látott mindent, hazát, alkotmányt, sőt még — kedvencz hidját is. Iszonyu sejtelmeitől zaklatva neki ment a Dunának, annak csalfa hullámai közé akart temetkezni, miután ezeken csak az átoknak van foganatja.

* Millenáris történet, VIII. kötet 602. lap

Istennek hála, ez esetben Széchenyi István rossz próféta volt. A csillagokban másként volt megirva; az a borzalmas kép, mely szemei előtt feltárult, nem volt még a végzet könyvének utolsó lapja. Jöttek még más fenséges jelenetek is, melyekben éppen az ő hidja szerepelt, és melyeket ha meglátand vala, bus végzete derültebbre fordul.

Kevés időre rá az ő hidja lett a *hadak utja,* melyen a győzelmes magyar sereg maga előtt üzte a fenhéjázó ellenséget. Igaz, a kivülről jött túlerő erősebb lett mint a példátlan hősiesség, de ez a győzelem a győzők számára nem hozott állandó eredményt, és nem harczi dicsőséget. Ebben az esetben a legyőzöttek ügye nemcsak Catónak tetszését nyerte meg, de a nagy német költőnek, Heinénak, is, ki magát teljes joggal a szabadság katonájának nevezte, ki lelkesedésnek, csodálatának a következő megragadó szavakban adott kifejezést:

»Wenn ich den Namen Ungar höre,
Wird mir der deutsche Wamms zu enge,
Es braust darunter wie ein Meer,
Mir ist's, als grüssten mich Trompetenklänge.
Es klirrt mir wieder im Gemüth
Die alte Sage längst verklungen,
Das eisern wilde Kampfeslied:
Vom Untergang der Niebelungen.
Es ist dasselbe Heldenlos,
Es sind dieselben alten Mähren,
Die Namen sind gewechselt blos
Es sind dieselben Heldenlobebären.
Es ist dasselbe Schicksal auch,
Wo frei und stolz die Fahnen fliegen,
Es muss der Held, nach altem Brauch,
Den thierisch rohen Mächten unterliegen!«

És a mint nem hozott dicsőséget, úgy nem hozott állandó eredményt. Nem egészen két évtized után, ismét Széchenyi István hidja lett a *diadalnak utja.* A magyar király volt az, ki körülövezve Szent István koronája- és palástjával, ünnepélyes menetben, környezve az egész nemzet ragyogása és lelkesedése által vonult rajta végig.

Vonult rajta végig pedig azért, miszerint szent esküvel erősítse meg az 1848-iki törvényeket. Azokat a törvé-

nyeket, melyek a XIX. század, a demokráczia arany-bulláját alkotják, melyet Batthyány és Hajnóczy, Damjanich és Laczkovics, Szacsvay és Őz Pál drága vére pecsételt meg.

Boldogoknak érezhették magokat, és üdvözültek, kik ezen áldott műnek munkásai lehettek. Boldogok azok is, kik az ő érdemeiket kellő módon méltatni tudják és a nemzeti hála Pantheonját felépíteni segítik. Adjon a kegyes ég nekem erőt és egészséget, hogy néhány téglát én is hordhassak hozzá.

BETÜRENDES NÉVMUTATÓ.


UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 18 24 12 009 7